

BOSANSKI
PETROVAC
U NOB

5

PETROVAC
U NOB

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNİK SJEĆANJA

KNJIGA V

IZDAVAČ: OPŠTINSKI ODBOR SUBNORA
BOSANSKI PETROVAC
ZA IZDAVAČA: VOJO BANJAC, STEVO DALJEVIC I
MICA SMILJANIC

R e d a k c i j s k i o d b o r

VLADIMIR ČERKEZ / LJUBIŠA CURGUS / DRAGO DUKIC
AHMET HROMADŽIC / SVETKO KARANOVIC / VLADO KECMAN
VOJO MILANOVIC / VLADO PROŠIC / ILIJA RADULOVIC
BOŠKO STOJANOVIC / MILE TRNJAKOVIC / MILAN ZORIC

Predsjednik redakcijskog odbora
VLADO KECMAN

Potpredsjednik redakcijskog odbora
AHMET HROMADŽIC

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
V L A D I M I R Č E R K E Z

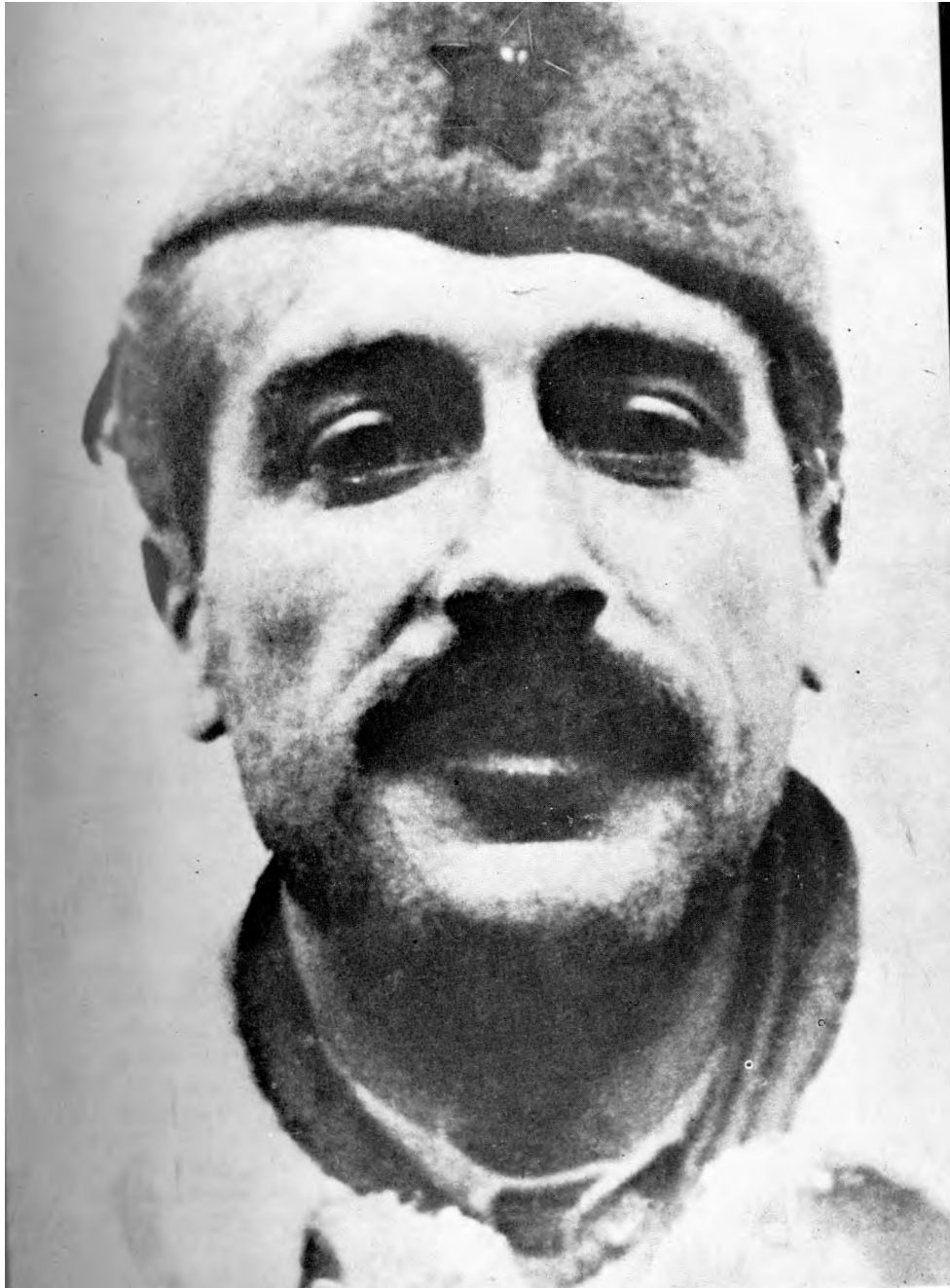
Recenzenti
Dr NIKOLA BABIC i prof. PETAR MIŠKOVIC

Lektor DRAGO NOVOTNI
Saradnik pri lektorisanju i korektor IVICA BODNARUK

Štampa: NIP »OSLOBOĐENJE«, Sarajevo
Za štampariju: RASIM HUSIC

BOSANSKI PETROVAC U NOB

KNJIGA PETA

Skender Kulenović

SKENDER KULENOVIC

STOJANKA MAJKA KNEZOPOLJKA

*Posvećujem ženi bezimenoj
voljenoj
u borbi rođenoj*

ZOVE NA OSVETU TRAŽEĆI SINOVE
SRĐANA MRĐANA I MLADENA
STO POGINUSE U FAŠISTIČKOJ OFANZIVI

Svatri ste mi nà sisi èàpcala — joj, 'blagodatno
sunce knèšpoljsko! —
sve trojici povijala 'nožice sam rumene
u bijele ipòvoje lanene,
svetrojici sam prala jutrenje tople pelene. . .
Joooj,
Srđane,
Mrđane,
Mlađene,
joj, tri goda u mom vijeku,
tri prvine u mom mlijeku,
tri saća teška,
silovita,
što ih utroba moja izvrca,
joj, rosni troli'sni struče djeteline 'knešpoljske,
što procva ispod moga srca!

Joooj,
tri goda srpsika u mom vijeku,
tri Obiiića u mom mlijeku,

joj, Srđane-Đurđevdane,
joj, Mrđane Mitrovdane,
joj, Mladen e-Ilindane:
Kozara izviia -tri 'bora pod olblak,
Stojanka podigla tri sina pod 'barjak!
Joooj,
gdje ste,
Srđane,
Mrđane,
Mlađene,
joooj,
gdje ste,
tri ilinske puške prve,
tri suze moje zadnje:
Hoće maj'ka mrtve da vas izljubi
pa sedam ravni h rēdi
— što Knešpolje izrovaše pogani nerasti svejedi
nit ije
nit pije,
već petama krvavim
Kozarom, Prosarom
po lješevima čepa crvavim
me bi li 'kojeg od vas poznala
žalosna majka Stojanka,
što vas je zimus pratila u alkciju,
posvunoć cjelcem batrgala
i prugu trgala!

Jož, tri vuka moja i tri ljute mečave,
hoće majka da vas izljubi ledene:
Zasući rukav, Srđane,
lako bi tebe majka poiznala:
na lijevoj .miški mladež — mrka kupina!
Zavrni, sine Mrđane,
zavrni mi desnu mogâvicu:
tu ti je prvi ikuršum probio
pod lastom cjevanicu!
A ti se mrtav nasmij majci, Mlađene,
tebe bi majka ponajlakše poznala:
četiri očnjaka

ostale zube prerasla,
ko u kurjaka!...

Joj, tri moje biljege od soja,
joj, tri ljute guje s prisoja,
što 'vas majka junačkom snagom nasisa,
što vas buna ikuršumskom šarom ispisa,
joooj,
gdje ste?
Da 1 vas plaču
vode mlječaničke,
ili gračaničke,
ili mostaničke,
ili vas rastaču
bij uvei žutih crvi
po skotskim crnim rovovima,
■na skotskim stozubim žicama
kraj dubičke ceiste?

Ustajte, ustajte,
niz Knešpolje pogledajte:
Je li ovo jučerašnje Knešpolje?
Je li ovo, djeco pred jesen?
Gdje su bijele kosačice družine povijene?
Pod kojom kruškom uzrelom
čeka
kosce jame, uganule
i žetelice preplanule
velika rumena pita
od prvog slobodnog žita
i velika zdjela kisela mlijeka?
A od Kozare, rano moja, pa do Save,
ljetina ma tisi a iz Slobode,
ko iz vode,
kukuruzi nanijeli ko vojske zelene,
glavinjaju pšenice lbremene,
šljive savke uplāville
od slabina,
pa se lijepo, od težina,
razglāville

ko steone krave:
Svuid ihljdbno je i medno je i grozdno je
preko glave,
krčkaju zemlje ko krcate košnice,
čekaju, rano moja, da ise oznoje
ome muške mišice ...
Al zalud, zalud čekaju!

Djeco moja,
vi ćete Stojan'ki majoi oprostiti
što će vas majka mrtve ražalositi:
Oca su vam u zibjegu upéljali,
i na cesti dok su inam ga strijeljali,
zubima je stisno lulu družicu,
a strica vam Rado ja
odvéli su ū žicu,
otjerali vamiliju i kum-Ilije,
i sve redom vamlilije! . . .
Pusto leži KnešpOlje,
Obnemoglo, suro, jalovo.
I ko silpnja ga pritišće
sunčano olovo.
Sve je gluvo, bezuvo.
Ni ptice, ni pčele.
Samo u práznu sobu
ubàsa samotno tele
pa glavom o zatvorena vrata tuiče
i beuče,
ko u grobu . . .

Nije ovo, djeco, Kncšpolje,
ovo je polje nevolje!
Ko li će ove godine kositi?
Ko li će djevojke prositi?
Ko li će rakije peći?
Ko li će slanine sjeći?

Aj, zar će se ovi inerasti nesiti,
zar će se našom pogačom rumenom
—crvena kad nifene iz naših kostiju —

zar će se našom pogačom crvenom
■nesiti nerasti slasti ti?!
I zar će skotske laldke pogane
našim mrsom alaplj'ivo mastiti?!
I zar će našom rakijom prvenom
salovita svoja ždrijela palùcafli?!
I zar će njihove šape čupave
što su se ù našoj krvi kupale
nevjestama što su za vais pupale
proljetna njedra satrti?!
I, djeco moja, poslije naše 'smrti,
zar će im se sito-p jaino štucati?!

Aj, ko će 'ove vukodlake zatrti?
Kozaro,
Kozaro,
Kozaro,
kazuju, Kozaro, ko će ih zatrti,
ko će okajati
moga Srđana,
moga Mrđaina,
moga Mladena? . . .

Kozaro, seko zelena,
druga majko moga Mladena,
s daleka li se vidiš
i dalje li se čuješ!
Vjerovat ne može majka Stojanka
da si ti opustjela
i da si inās napustila!...
Sa ceste preorane,
sa mrtvih psina što im djeca naša sudiše,
kad oči uznesem uz tvoje kosate strane,
ù mom srcu — ko ù tvom gnijezdu —
jedno ptiče proklj'uvava,
jedna vjera procvjeta va:
Ti si moje sinove,
ti si, sele, svoje džinove
u pletenice zelene savila,
pa čutiš nad Knešpolljem

i obrve teške sastavljaš
i u srcu,
bo u kotlu plamenom,
miješaš svetu osvetu!

Osvetu, seko, osvetu!
Okaj mi diina Srđana,
okaj mi sina Mrđana,
Okaj mi sina Mladena:
Kiše je žedno sveto Ilinje,
a Knešpolje osvete presvete!

Sveti nas, iseko Kozaro,
okaj nas smrtno, (krvavo,
čuješ li jednu uku veliku
od one strane otkud sunoe izlazi? . . .
Nju mi je Mladen često pominjo:
»Alko poginem, majko Stojanko,
mene će ofcaj alt pomajka Kozara,
mene će okaj at pramajka Rusija,
neće, majko, dugo potrajat,
čuće se jedna u!ka veliika!«

I ne vidim od rose očinje,
već samo čujem: uka počinje!

Uka, selko, uka velika
s daleke strane otkud suince izlazi,
ko da planinom gude jugovi!
To ide vojska, sve čovjelk do čovjdka,
oblak vojske, vojska srdita:
Kad bi sve gromove, seko vjeikòvjeka,
što su ti mrčevmom kosom igrali
vječine vječina, —
u jedan tresak i .rsak siložiila,
on ne bi bio toj uki velikoj
ni jeka jekiina:
tolika, sele, vojska udara,
toliko srditih nasrće Srđana!
Tresak, seko, rsak dō neba

s daleke strane otkud suince izlazi:
Koliko ljutih te izrani kuršuma,
koliko ljutih me nahrani jado va,
toliko, sele, iz tog reuma,
toliko mrgodnih inamiče Mrđana!
Tresak i rsak zemlju premeću
pa sijevci, sejo, nebom prelijeću
od one strane otkud sunce izlazi:
Kada bi svaku suzu štočiju,
što majčinu,
što dječju,
(i kravi ju,
i ovčiju!)
po zbjegovima što poteče s očiju,
što poteče i u tebe uteče, —
sve suze kad bi na list zelen skapila
pa suncu rānom sa njeg zrake vratila:
toliko, sejo, sijeva sijevalka,
toliko krilatih naliječe Mladena! . . .
O, nije, sejo, ovo rosa očiinja,
dva llinja što oči moje opčinja,
već pred tom vojskom eno čovjeka,
za čelo svu je vojsku mdrasto
— a osrednjeg je uzrasta —
oči su mu — evanđelja stovjeka,
a Rusija — kosa imu gurgurasta,
i sav trepti ko od pređe vili nje:
Ide tako, usred silna gromora,
— takav nam se prisniva na llinje —
i smij eši se, sve mu igra brk,
št bi se njime Mladen šalio
da bi ga jednom vidjet volio
već da je njegovo odavde dō mora!

Čuješ li, sele Kozaro,
čuješ li uku veliku? . . .

Razvijaj kose zelene,
seka te zaklinje Stojanka,
rasplići mrke pletenice,

puštaj nam džinove vilene,
nek sikotskom krvi
oboje
tri :naše vode ledene,
nek mrljinama škotskim,
za zrnate pšenice,
zemlju našu
pognoje!

Čuješ li, sele vesela,
čuješ li uku veliku? ...

Gudi zemlja, zemlja vascijela:
Otiskuje se vojska golema
od moskovskoga Jerusolema,
širi jële,
zelena sele,
prosipaj čelične pčele
niz zemlju našu
na krvavu pašu!

Znaj:
Kad bi se utroba moja oplodila,
još bih tri Mladena,
i tri bih Mrđana,
i tri bih Srđana
porodila,
i ljutom dojkom odojila,
i svatri tebi poklonila!

Stani imi stamena,
u dvije zmije uzvlij obrve,
u ljut ugriz stegni vilice,
i iz svake žilice
srkni jeda māmena
pa ga iždi ina ognjene nozdrve
u tri živa plamena,
u tri živa Mladena,
u tri živa Mrđana,
u tri živa Srđana,

u ilinska tristaiitri plamena,
cikni, sele, stoglavo,
stuci ih, seko, storuko
nek im nema ini traga ni znamenena,
nek se pamti gdje je rāka trojaka:
Ovdje snagom doji Stojanka,
bunom pita Kozara pomajka,
vjerom hrani Rusija pramajka,
tri se majke ovdje sastaju:
Ko god nam došo da arnbare izaape,
i torove pune da mam razaslpe,
i 'krcata da nam ulišta
pòsasne,
i da pogaisne
ognjišta
— a loza mu od ikletve ne pomrla —
djeca će mu zalud ovud slkitafii
i za kosti pitati,
jer će ovdje, gdje je 9mrt vršaj zavngla,
i vršuci krvlju liptala,
pa ina koncu svoju samrt ovrhla:
ko krv danas, sutra međ proliptati,
međ i mlijeko djeci našoj dō grla —
zemlja će nam u sunce prodiktati!

GOJKO LATINVIĆ

POSJETA DRUGA TITA
SJEDIŠTU KOMANDE PODRUČJA

U drugoj polovini 1942. godine, u Bosanskom Petrovcu nalazilo se više dijelova Vrhovnog štaba NOV i POJ, a drug Tito boravio je u Oštrelju. Iz ove varošice razvijali su svoju djelatnost Odsjek za vojnopozadinske vlasti sa drugom Mošom Pijade na čelu Ekonomski odsjek, sa drugom Gojkom Nikolišem na čelu, Tehnički odsjek sa ing Smirnovim na čelu, hirurška ekipa VS na čelu sa drugom Božom Božovićem, i dijelovi Centralnog komiteta KPJ i SKOJ-a te grupa rodoljuba okupljeni iz okupirane zemlje i prateće čete VS-a.

S obzirom na djelovanje ovih organa, Komanda mjesta Bosanski Petrovac imala je dosta teškoća u rješavanju određenih problema.

Prema postignutom dogovoru sa Odsjekom za vojnopozadinske vlasti VS Komanda područja prešla je iz Drvara u Bosanski Petrovac.

U to vrijeme rukovodio sam Komandom područja, te prema primljenim zadacima od druga Moše Pijade trebali smo da u ovoj varošici brinemo oko bezbjednosti drugova koji stižu na političke skupove i druge dogovore, kako u pogledu prenočišta, ishrane, tako i lične sigurnosti. Petrovačko područje bilo je u to vrijeme pretvoreno u jedan veliki vojni stacionar za liječenje ranjenih i oboljelih boraca iz krajiških i proleterskih jedinica. Borci su na ovom području bili smješteni u trinaest bolnica, računajući i borce po kućama u pojedinim selima. Osim bolnica u ovom selu nalazilo se i sedam vojnih magacina

sa obezbjeđenjima. Radi bezbjednosti ovih stacionara i sređivanja prilika u njima u vezi sa boljom organizacijom ishrane dobio sam zadatak da za kompletan problem nađem bolja rješenja kako bi se bolje (i brže obavljali ovi poslovi.

U selu Drinićima je bila smještena štamparija CK KPJ u kojoj se štampala »Borba« i drugi listovi. Jedan od problema je bilo uspostaviti telefonsku vezu sa Drinićima iz Bosanskog Petrovca pa je i to bio jedan od ključnih zadataka ove Komande. Petrovac je predstavljao centar iz kojeg se rukovodilo oružanom borbom u cijeloj okupiranoj Jugoslaviji, centar gdje su odlazili i dolazili vojni i politički rukovodioci iz svih krajeva zemlje, bilo iz operativnih jedinica ili iz političkih rukovodstava. Trebalo je izvršiti pripreme za takve dolaske. Tako na primjer, za kongres ljekara trebalo je pripremiti salu sa namještajem, pripremiti njihovu ishranu.

Komanda je uspješno rješavala sve zadatke uz punu pomoć Otsjeka za vojnopozadinske vlasti pri Vrhovnom štabu. Oko električnog svjetla je također bilo mnogo problema. Kad se radilo o većim i značajnijim skupovima, koji su se obično održavali u zgradi »Sokolski dom« u Bosanskom Petrovcu, obustavljali bi rad mlina, a prebacivali struju za osvjetljavanje ovog objekta. Nešto kasnije uspjeli smo da svjetlo uvedemo u neke zgrade i ustanove. Ove poslove obavili su radnici električari iz Drvara.

Pred kraj oktobra u Komandu područja navratio je drug Lola Ribar, sekretar SKOJ-a Jugoslavije a mislim da je s njim bio i drug Moša Pijade. Upoznao me je da se Komandu područja posjetiti drug Tito. Rečeno mi je da pripremim prostorije za sastanak u kojem će drug Tito razgovarati sa nekim rukovodiocima (grupom oficira) koji treba da putuju za Sloveniju. Bilo je govora tom prilikom o svim detaljima u vezi sa dolaskom druga Tita, posebno o mjerama bezbjednosti za vrijeme njegovog boravka u Komandi područja.

Rečeno mi je da ne treba nikakvo posebno angažovanje u zgradi i oko nje. Meni je saopšteno da sačekam

druga Tita ispred zgrade i uvedem u prostorije, gdje će ga već čekati ovi rukovodioci.

Drug Lola mi je pri polasku rekao da će drug Tito iz Oštrelja stići automobilom. Rekao mi je da će doći popodne, a po održanom sastanku da će se vratiti u Oštrelj.

Prije dolaska grupe rukovodilaca, u Komandi područja sam izvršio sve pripreme za ovaj sastanak. Nešto stolova i stolica nabavio sam iz varošice. Preduzeo sam mjere da se električno svjetlo ne gasi i da ne dođe do prekida struje u vrijeme rada u Komandi. Pojačao sam zbog toga smjenu ljudi u električnoj centrali stručnjacima i isključio mlin da ne bi došlo do opterećenja, što je bila redovna pojava.

U Komandu su stigli rukovodioci sa drugom Ribarom. Ubrzo je stigao i drug Tito. Bio je to moj treći susret sa drugom Titom. Raportirao sam o stanju u Komandi područja i potom saopštio da ga čekaju drugovi. Drug Tito se rukovao samnom a zatim smo prešli u kancelariju, gdje su ga čekali vojni rukovodioci. Povukao sam se napolje i puna četiri sata ostao sa šmajserom na straži, prema već učinjenom dogovoru sa drugom Lolom Ribarom i drugima koji su pripremali ovaj sastanak sa drugom Titom.

Po dolasku ovih rukovodilaca, drug Tito se sastao i sa drugom Svetozarom Vukmanovićem — Tempom, koji se tada nalazio u Bosanskom Petrovcu. Poslije susreta sa ovim drugovima, napustio je Komandu područja i otišao u Oštrelj. Pošto se po polasku pozdravio samnom i pružio mi ruku rekao je: »Napolju je dosta hladno«, našto sam mu odgovorio »Kako je tek vama na Oštrelju, kad je ovdje tako zima«. Rekao sam ovo, jer se Oštrelj nalazi na jednom dosta velikom uzvišenju između Drvara i Bosanskog Petrovca gdje je daleko hladnije nego u ovim varošicama. Za drugove koji su obavili razgovore sa drugom Titom, pripremljena je večera u Komandi područja. Večera je bila bez serviranja sa porcijama, ali prijatna, što je ostavilo dobar utisak na sve prisutne.

U razgovoru sa ovim drugovima za vrijeme večere, saznao sam da se mnogi od njih sreću prvi put sa drugom

Titom. O ovom susretu govorili su mnogi sa ushićenjem i često naglašavali da su imali veliku čast što su baš oni bili pozvani da sa Titom razgovaraju. Na njihovim licima se osjećala njihova radost.

Poslije nekoliko dana u Komandu područja ponovo je navratio drug Lola Ribar sa drugom Mošom Pi jade koji mi je bio čest gost. Dogovorili smo se o mogućnosti iseljenja Komande područja na novo mjesto radi smještaja druga Tita, koji je trebao da pređe iz Oštrelja u Bosandki Petrovac na boravak.

U Oštrelju drug Tito je boravio po preuređenim željezničkim vagonima i bilo mu je nemoguće, zbog hladnoće, u njima dalje boraviti. Iseljenje sam izvršio i u najočuvanij e dvije zgrade smjestio sam druga Tita i Centralni komitet KPJ.

Žene Bosanskog Petrovca iako nisu znale za koga se uređuje zgrada za nekoliko dana su je preuredile okrečile, namještaj osposobile za stanovanje. U varošici je nabavljena potrebna posteljina i namještaj za spavanje i rad.

Za ovo mjesto i žitelje u njemu, dolazak druga Tita i njegov dolazak i boravak značio je veliko povjerenje.

Poslije izvjesnog vremena Vrhovni komandant drug Tito je prešao iz Bosanskog Petrovca u Bihać, gdje je neko vrijeme boravio u Oštroču u jednom starom austrijskom zamku.

PETAR M. RADOŠEVIĆ

TREĆA KRAJIŠKA UDARNA BRIGADA
U BORBI ZA OSLOBOĐENJE BIHAĆA

Oktobra 1942. godine Treća krajiška brigada nalazila se na položajima kod Sanice i Ključa, držeći svoje linije iznad Grmeča prema okupatoru, koji se tada nalazio u Ključu i Sanskom Mostu. Nalazio sam se tada u Trećoj krajiškoj brigadi, to jest u Drugoj četi njenog Prvog bataljona. U stvari, naša Četa više je bila poznata pod nazivom Vrtočka četa Prvog bataljona. Od njenog osnivanja pa sve do konačnog oslobođenja naše zemlje nije bilo prepreka ni bunkera koje ova Brigada sa svojim batalj onima i četama nije bila u stanju da likvidira. Mnogi njeni borci služili su za primjer ostalim našim jedinicama. U našoj jedinici vladali su veliko drugarstvo i ljubav prema borcima i rukovodiocima.

Dvadeset devetog oktobra Treća krajiška brigada izvršila je ubrzani marš prema Bihaću preko Palanke i Jasenica pod Grmečom. U Jasenicama je Brigada sa svim bataljonima imala kratak odmor; tu je i prenoćila. Marš je mnogo izmučio i naš Prvi batalj on, jer su borci iz njegovog sastava bili veoma slabo obučeni i obuveni.

Ogromne napore koje je prouzrokovao marš, sjećam se, nismo mogli izdržati Stevo Radanović i ja, te smo zaostali iza jedinice. Ubrzo smo izgubili i vezu sa svojim Bataljonom. Pošto se već bilo smrklo, sklonili smo se u štalu nekog seljaka, u kojoj su se nalazili slama i sijeno. Spavali smo veoma oprezno. Dežurali smo naizmjenično, jer smo se plašili ustaša i četnika, kojih je moglo biti u okolini. Ujutro smo krenuli za jedinicom, jer smo znali

kojim se pravcem kretala. Tumarali smo po putu, ali nas je uskoro stigao drug Ilija Došen, koji se vozio zaprežnim kolima za Bataljonom. Zaustavio je kola i pitao nas šta nam je i kojoj jedinici pripadamo. Kad smo mu to rekli, a takođe i to da smo iznemogli i zbog toga zaostali za svojom jedinicom, pozvao nas je u kola, što smo mi objeručke prihvatili. Vozili smo se do prvog sela, a tu je Ilija pozvao odbornika i naredio mu da odmah nađe kola kojima ćemo se mi voziti za našim drugovima. Došen je produžio svojim kolima, a mi smo ostali u selu čekajući da se njegova naredba sprovede. Dugo smo čekali, tako da smo se već počeli plašiti da nećemo uskoro stići u jedinicu, a samim tim ni učestvovati u borbama za oslobođanje Bihaća.

Kada su došla kola koja će voziti hranu našoj Brigadi, bili smo veseli i zadovoljni. Seljaci su nam rekli da je Treća krajiška brigada u Jasenid, te da ćemo je tu vjerovatno i zateći. Četvora-petora kola su vozila hranu. Povezli su nas, te smo u Jasenicu stigli na vrijeme. U Bataljonu je upravo vršen raspored boraca, pa su ustanovili da nas dvojice nema. Zabrinuli su se zbog nas, te, kada su nas ugledali, naši drugovi iz Vrtočke čete mnogo su se obradovali.

Cjelokupna Treća krajiška brigada krenula je iz Jasenice preko Grmeča, na Bihać. Uz put je prešla preko Hrgara, noću se probila prema Zegar, Zavalju, Skočaju, te izvršila napad na aerodrom. Tokom napada održana je čvrsta veza sa Prvom krajiškom brigadom, koja se nalazila s one strane Debeljače, i sa Drugom ličkom brigadom, koja je bila kod Lučkog Petrovog Sela. Prvi bataljon naše Brigade zauzeo je položaje ispod planine Debeljače. Drugog novembra 1942. godine, u 21 sat, izvršen je prvi napad na Bihać. Borba je već u početku bila veoma oštra. Naša Cefca je tada jurišala ispod Debeljače, pa kroz Bodnice, prema malom željeznom mostiću u gradu. U svitanje novoga dana istjerali smo listaše iz prvih borbenih linija.

Dobro se sjećam kada smo upali u jednu kuću u gradu, koja je bila vlasništvo Ante Rukavine, počeli smo vršiti pretres, gledajući da se ne krije koji od ustaša. Jedna starija žena nas je upitala kakva smo mi vojska,

a mi joj odgovorili da smo partizani NOV. Na to je starica zaplakala i rekla nam: »Dragi moji sinovi, i moj je Ante negdje u partizanima i Bog zna je li živ; neka vas Bog čuva, čuvajte se; ustaše se nalaze.« ... tu i tu To je bila staričina pomoć borcima kakav je bio i njen sin. Međutim, u rano jutro ustaše su nam zašle za leđa, tako da je cio Prvi bataljon morao da se povuče prema Debeljači.

U odstupanju nam je mnogo smetala bodljikava žica koje je bilo gotovo na svakom metru u baštama. Ostajali smo bez hlača, vuiklli pocijepane ikaipute, a nastradalo je i moje samtano odijelo. Odstupili smo u neredu, ali smo ubrzo morali zauzeti čvrste položaje i suzbiti neprijatelja. Naše ostale jedinice i dalje su vodile borbu. Napredovale su. No, i one su se uskoro utvrdile, te smo svi čekali noć pa da krenemo na juriš, jer smo u prvoj borbi i u toku dana otkrili najznačajnija neprijateljeva uporišta i mitraljeska gnijezda.

U stvari, zadatak našeg Bataljona u sastavu akcija Treće krajiške brigade bio je najteži, jer smo morali napadati brisanim prostorom, preko Garevice u grad. I došla je druga noć, noć naše borbe. Jurišali smo u streljačkom stroju. Ustaše su otvorile vatru na nas u momentu kad su primijetile da se privlačimo njihovim bunkerima. Bacali su rakete maltene iznad naših glava, te tako otkrivali smjer i snagu našeg napada. Tukli su nas iz svih vrsta automatskog oružja, tako da smo bili prisiljeni da jedino vrijeme ostanemo prikovani za zemlju, gotovo na brisanom prostoru ispred njihovih mitraljeza. Kopali smo golim rukama zemlju da bismo mogli zaštititi samo glavu, ne vodeći računa o drugim dijelovima tijela. Uskoro smo opet nastavili da puzimo po blatnoj zemlji prema bunkerima. Zatim je uslijedio juriš na njih. U tom našem naletu poginuo je borac Vrtočke čete drug Jovo Stupar, sin Milin, iz bosanskopetrovačkog sela Bjelaj. Usmrtio ga je neprijateljski metak koji ga je pogodio u glavu, upravo u trenutku dok je trčao naprijed i vikao: »Juriš, drugovi! Naprijed!«

Jurišima smo likvidirali ustaške bunkere, zauzeli njihove borbene linije, te prve zidane zgrade, koje su nam

bile od velike pomoći u daljnjoj borbi. Stigli smo u centar grada, do malog željeznog mosta, koji spaja dvije polovine Bihaća. Neprijatelj se uporno branio. Osvojili smo i jednu zgradu koju su ustaše žestoko branile. Ali obruč koji su oko njih stezale naše jedinice ostavio im je sasvim malo prostora za manevrisanje. Prvi vod naše Čete zauzeo je jednu veliku zgradu u blizini željeznog mosta; u nju smo smjestili dva puškomitraljeza tako da su mogli nesmetano tući drum, te tako onemogućiti neprijatelju prolaz preko malog željeznog mosta. Ostala dva voda iste Čete osiguravala su zgradu da je neprijatelj u jačem napadu ne bi osvojio.

Kada su partizanske jedinice prinudile neprijatelja na povlačenje, onda je Druga takozvana Vrtočka četa odigrala glavnu ulogu kod željeznog mosta. Likvidirali smo neprijateljev tešbi mitraljez i uništili svaku neprijateljsku formaciju koja je pokušala da se probije ka mostu u želji da pređe preko njega. U samu zoru dobili smo zadatak da se naša Četa hitno prebaci prema Garevici, jer je neprijatelj odstupao u tom pravcu. Na naredenje komandira Čete druga Vasoje Pilipovića, trčećim korakom smo se prebacili na određeno mjesto i napravili zasjedu neprijatelju koji se kretao prema Garevici. Kad su njegove prve formacije naišle, žestoko smo ih dočekali. Niko od nas nije žalio svoj život: tukli smo krvnike i zločince. Bihać je oslobođen, a ostale jedinice Treće krajiške brigade nastavile su dalje da gone neprijatelja.

Naš Bataljon, pošto je poznavao grad, ostao je kao njegovo neophodno obezbjeđenje. Nijednog trenutka nismo imali vremena za odmor. Vršili smo izviđanje i kontrolu danju i noću. Pronalazili smo mnoge neprijateljske vojnike preobučene u žensku odjeću, te ih upućivali pred Brigadni sud. Tako smo prvu noć uhvatili četrdesetak ustaša obučenih u ženske haljine.

Osam dana po oslobođenju Bihaća upućeni smo u Cazin, radi održavanja reda u tom gradu, gdje smo ostali sve do povlačenja Treće krajiške brigade prema Bosanskom Petrovcu. U Bosanski Petrovac smo stigli 15. novembra 1942. godine i priključili se Prvoj proleterskoj diviziji, koja se tada nalazila u ovom mjestu.

VOJO BANJAC

BUKTINJE MLADOSTI

Desetog novembra 1942. godine održana je Prva oblasna konferencija SKOJ-a za Bosansku krajinu u selu Bukovači — Bosanski Petrovac.

Tog dana, na ovom skupu, okupili su se i naj eminentni ji rukovodioci SKOJ-a: Ivo Lola-Ribar, sekretar CK SKOJ-a, Rato Dugonjić i Ljubinka Milosavljević, članovi CK SKOJ-a. Na konferenciji su bili prisutni i drugovi koji su kasnije poginuli kao junaci omladine Bosanske krajine: Košta Bosnić, Braco Nemet (Kozarčanin), Brane Prokopić, Mile Čulibrk, Savica Solomun, Duško Bursać, Mile Plećaš i još mnogi svijetli i hrabri likovi, skojevski rukovodioci Bosanske krajine, koji su danas legenda naše revolucije.

Polovinom oktobra 1942. godine održan je sastanak Opštinskog komiteta SKOJ-a za Bukovaču. Sastanku su prisustvovali i sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a Mile Trnjaković i član Komiteta Dušan Kecman. Sekretar Komiteta Simo Solomun je, otvarajući sastanak, istakao da ovaj skup ima važan i specijalan zadatak.

Pored razmatranja opšteg stanja u organizacijama SKOJ-a i rada omladine, osnovno pitanje ovog skupa bilo je: priprema za održavanje Prve oblasne konferencije SKOJ-a za Bosansku krajinu.

Sekretar SK SKOJ-a Mile Trnjaković saopštio je da je kao mjesto održavanja ove konferencije određeno selo Bukovača (Osnovna škola). Zato je na dnevni red Opštin-

skog komiteta i stavljena tačka o angažovanju ovom selu na pripremama za održavanje Konferencije.

Naglašeno je da treba u punoj tajnosti držati mjesto održavanja Konferencije kako bi bilo pošteđeno od otkrivanja i mogućnosti neprijateljskog bombardovanja. Kompletan Opštinski komitet zadužen je da, što je moguće bolje, izvrši pripreme za potpun i nesmetan rad ovog, u to vrijeme, najznačajnijeg skupa skojevaca Bosanske krajine. Grupa članova Opštinskog komiteta SKOJ-a i aktiv SKOJ-a sela Bukovače zaduženi su da izvrše pripreme oko uređenja sale, u školi da organizuje smještaj za prenočište određenog broja delegata, u samoj školi, kao i po kućama koje nisu bile zaposjednute ranjenicima i bolesnicima Centralne bolnice.

Posebna grupa dobila je zadatak da pripremi ekonomat i potrebne prehrambene artikle za ishranu delegata na Konferenciji, a tkuhinja za spremanje hrane određeno je da bude u kući Marte Keoman (Dačić).

Zahvaljujući neizmjerljivoj aktivnosti omladine sela Bukovače, sve pripreme izvršene su solidno i na vrijeme, tako da je Konferencija zaista mogla sa uspjehom i nesmetano obaviti sve zadatke koji su pred njom stajali.

Na završetku rada Slobodan Erceg se u ime Konferencije zahvalio omladini Petrovca, posebno sela Bukovače i aktivu Bukovače, koji su kao domaćini primili delegate toplo i stvorili im, u ono ratno vrijeme, sve uslove da mogu s uspjehom održati i privesti kraju rad ove istorijske Konferencije.

O značaju ove Konferencije nemam pretenzija ni namjere da ovom prigodom i u ovakvoj prilici govorim.

Ona je sigurno, po svojoj veličini, karakteru i značaju predmet za posebnu studiju, jer bi joj se na takav način dalo odgovarajuće mjesto u istoriji razvoja našeg omladinskog pokreta.

Namjera ovog skromnog napisa je da nešto više kaže o tome u kakvim uslovima i u kakvoj situaciji je održana ova Konferencija, s obzirom na razvitak omladinske organizacije Bosanskog Petrovca i njenu aktivnost u Narodno-oslobodilačkom pokretu. Želio bih, koliko je to uopšte danas moguće, nakon toliko vremena, da istaknem sav onaj

žar, polet i mosovni heroizam i entuzijazam koji je prožimao svu omladinu Bosanskog Petrovca. Osjećam potrebu da dām bar neke napomene o značaju odluka koje je donijela ova Konferencija, što je, za omladinu Bosanske krajine, kao i omladinu Bosanskog Petrovca, imalo ogroman značaj.

S najvećim žarom i odgovornošću skojevci i omladina Petrovca prišli su realizaciji svih odluka. Poseban značaj ovog skupa je u tome što je on održan u jeku najvećih priprema koje je omladina Jugoslavije vršila za održavanje Prvog kongresa antifašističke omladine Jugoslavije.

U to vrijeme na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, svugdje gdje su postojali aktivni, grupe i pojedinci — članovi antifašističke omladine i SKOJ-a takmičili su se i pripremali za taj veliki događaj. Konferencija je imala upravo jedan od zadataka da što je moguće više doprinese uspješnom održavanju Prvog kongresa, ali isto tako i njegovom što spremnijem dočekivanju.

I zaista, omladina Bosanske krajine, a posebno Drvara i Bosanskog Petrovca koja je kasnije na ovom Kongresu dobila i prelaznu zastavu omladine, sa ponosom i svijetla obraza je dočekala ovaj veliki događaj. Značaj ovog skupa je i u tome što je održavan u vrijeme kada je, izuzev nekoliko gradova, cijelo područje Bosanske krajine bilo u našim rukama i predstavljalo slobodnu teritoriju. Sve to iziskivalo je nove forme i organizacione oblike rada i aktivnosti omladine.

Konferencija je značajna i po tome što je u to vrijeme u Bosanskom Petrovcu bilo sjedište Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske, centralne vojne bolnice, redakcije »Borbe« koja se nalazila i štampala u Drinici itd.

Sve ovo skupa ukazuje na to da je Bosanski Petrovac u to vrijeme predstavljao i jedno središnje mjesto odakle se rukovalo razvojem cjelokupne narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

Potrebno je istaći i posebnu važnost prisutnosti i boravka druga Tita u tom neredu u Bosanskom Petrovcu. Upravo zbog svega toga nije slučajno što je baš Bosanski Petrovac određen da bude mjesto i domaćin za održavanje

Prve oblasne konferencije SKOJ-a jer, sve ovo što je naprijed istaknuto, činilo je ozbiljne preduslove i sigurne pretpostavke za uspješniji rad i puni efekat ove konferencije.

Sveopšti narodni ustanak, koji je od prvog dana 1941. godine zahvatio sva sela Bosanskog Petrovca, rukovođen do kraja pravilnom politikom Komunističke partije Jugoslavije, pokrenuo je ogromne snage i omladinske mase u revoluciju.

Bukti je iskusnog rodoljublja, duboka mržnja prema fašističkom okupatoru i njegovim slugama, neizmjerena vjera u konačnu pobjedu naše pravedne borbe i bolju sutrašnjicu, a iznad svega, beskrajna vjera i ljubav prema Komunističkoj partiji i drugu Titu, bili su i ostali ono što je broz cijeli tok revolucije ulijevalo vjeru i snagu u konačnu pobjedu i stvaralo masovni heroizam i polet kod omladine.

Ono što je omladina Bosanskog Petrovca, rukovođena Partijom i SKOJ-em, učinila u toku narodnooslobodilačke borbe i dala kao svoj doprinos konačnoj pobjedi naše revolucije, zaslužuje najveće poštovanje i priznanje budućih pokoljenja. S pravom se može reći da to prevazilazi sva dotadašnja herojstva, pregnuća, žrtve i zalaganja jednog pokoljenja.

Posebno poglavlje u svemu ovome predstavlja neizmjerni doprinos i neizmjerena hrabrost, odvažnost i požrtvovanje koje je tako masovno pokazala seoska ženska omladina Bosanskog Petrovca. Te hrabre djevojke u svemu su se u tolku narodnooslobodilačke borbe izravnale sa muškarcima, kako u pogledu borbe s puškom u ruci, tako i u pogledu svih zadataka i funkcija koje su stajale pred pozadinskim organima i političkim organizacijama. One su sa uspjehom radile u partijskim i skojevsflrim komitetima, u narodnoj vlasti, obavljale sve poljske i fizičke radove koji su do tada bili predodređeni samo muškarcima. Sve što bi se kazalo u prilog te divne omladine (mladića i djevojaka) i suviše je skromno, nedovoljno i malo. To najbolje potvrđuju iriieći i priznanja koje je na ovoj Konferenciji izrekao Ivo Lola-Ribar. On je rekao: »Ta divna i junačka petrovačka omladina u stanju je da učini

sve. Uvjeren sam da za nju nema prepreka i teškoća u borbi za našu konačnu pobjedu«. I zaista, Lola se u tom nije prevario. To povjerenje petrovački mladići i djevojke — opravdali su na svim zadacima i bojištima u toku naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Na Prvom kongresu antifašističke omladine Jugoslavije, održanom u decembru 1942. godine u Bihaću, za najbolju omladinsku organizaciju proglašena je omladina okruga Drvara.

U pretkongresnom takmičenju okruga Drvara, omladinskoj organizaciji Bosanskog Petrovca pripala je čast da bude proglašena pobjednikom. Činjenica da je stekla naziv najbolje među najboljima govori koliko je priznanje dobila petrovačka omladina. Boreći se na frontu i u pozadini, ne žaleći truda, žrtava i nadljudske napore, omladina Bosanskog Petrovca ponosna je ne samo na ove izvanredne rezultate i uspjehe, nego i zbog toga što je u svojoj sredini odgojila i takve omladinske likove i heroje kao što su: Radivoj Rodić, Zdravko Celar, Savica Solomun, Mile Čulić, Mile Plećaš, Mirko Kefeić (Keso), Pero Mukionja, Đurekan Pećanac, Mahmut Ibrahimpašić-Mašo, Rade Mirković (Samić) i još bezbroj divnih boraca i omladinskih aktivista. Njihovo djelo i žrtve treba da obavezuje sve nas, njihove drugove i drugarice, kao i sve nove naraštaje. Na njihovim svijetlim primjerima i likovima čuvamo i čuvaćemo tekovine revolucije i naše slobode, tekovine bratstva i jedinstva naših naroda kao zaloge sigurne i slobodne socijalističke samoupravne Jugoslavije.

U vrijeme održavanja Prve oblasne konferencije SKOJ-a na području opštine Bukovača radilo je pet aktivista SKOJ-a i pet organizacija antifašističke omladine, sa preko 250 djevojaka i mladića učlanjenih u SKOJ.

Sva omladina bila je obuhvaćena u organizacijama Ujedinjenog saveza antifašističke omladine, radnim četama i vodovima, pionirskim organizacijama, kulturnim grupama, tečajevima za opismen javan je nepismenih itd.

Na području sreza Bosanskog Petrovca, u to vrijeme bilo je oko 1200 članova SKOJ-a. Nije bilo sela u kome nije bila organizovana skojevska organizacija i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Bosne i Hercegovine. U svim

selima postojali su vodovi i radne čete koje su, kao vojne jedinice, stajale na raspolaganju organima narodne vlasti i vojno-teritorijalnim jedinicama za sve one poslove koji su pred njima stajali. Danas treba s pravom istaći i konstatovati da za tadašnju omladinu ništa nije bilo teško i ništa nije bilo nemoguće. S pravom se može kazati da nije bilo zadatka koji bi se postavio, a da ga omladina ne bi prihvatila i ne bi izvršila.

Naprotiv, najveća čast je bila prihvatiti se teškog zadatka, pa i onoga koji je često bio skopčan sa sigurnom smrću.

Ali, kada se radilo o tome da se izvrši zadatak koji SKOJ i Partija postavljaju, onda se nije pitalo za teškoće, žrtve i prepreke.

Kasna jesen 1942. godine ostaće u sjećanju preživjelih mladića i djevojaka Bosanskog Petrovca.

Takmičarski duh, koji je kao pretkongresna parola vladao na terenu i u jedinicama na frontu, prožimao je tada svaki aktiv SKOJ-a, svaku omladinsku organizaciju, svakog pojedinca.

Takmičenje je obuhvatalo sve vidove života i djelatnosti omladinskog pokreta. Ali, njegova osnovna parola i lozinka je bila: »Sve zia front, sve za pobjedu«. Biiio je to poziv ko će dati više boraca u partizanske jedinice, ko će otpratiti više sakupljenog materijala u hrani, odjeći i obući borcima na položajima itd. Takmičenje je obuhvatalo i održavanje kulturnih i zabavnih priredbi, opismenjavanje omladine, prenošenje hrane iz Podgrmeča, rad u bolnicama, rad na napuštenim njivama itd. Teško se danas, sjetiti svega onoga što je omladinska organizacija učinila i dala kao svoj prilog za pobjedu naše narodne revolucije.

No, sve to nije bilo moguće postići bez velike ljubavi i odgovornosti prema svom narodu, bez jedne bezgranične mržnje prema okupatoru i domaćim izrodima. Kad danas o tome pišemo, ne činimo to da se hvalimo i uljuljukujemo na uspjesima. Činimo to upravo radi toga da bi obavezivali sebe i mlade naraštaje da nastave započeto djelo i do kraja dovrše ono za što su se borili i ginuli najbolji sinovi i kćeri naših naroda.

Zaključci i zadaci koje je Prva oblasna konferencija donijela bili su sa najvećom ljubavlju i žarom prihvaćeni od omladine Bosanskog Petrovca.

Osnovna parola i zadatak omladine bio je: sve svoje snage i stremljenja potčiniti frontu. U tom cilju, pored zadataka da se sve što je sposobno uključi u redove partizanskih jedinica, ništa manje važan i odgovoran zadatak bio je briga omladine za raid u pozadini, smještaj i briga oko ranjenika, smještaj i briga oko naroda u zbje-govima, sabiranje hrane i sklanjanje u šumske magacine, briga za samohrane roditelje, obrada zemlje itd. Sve ove zadatke naša omladina je izvršavala besprijeckorno i sa uspjehom, s tim što su najveći teret u pozadini ponijela leđa naše ženske omladine.

USPAVAO ZBOR

*Sazvaše seosku konferenciju u selu Janjila, avgusta 1944.
godine, i rekoše narodu: »Govoriće vam naš vijećnik
ZAVNOBiH-a Milan Guteša — Papa«.*

*Dodoše umorni ljudi sa poljskog rada, dode omladina i
sav narod iz sela. Guteša počeo priču od Versaja do desanta i
najnovijih odluka ZAVNOBiH-a. Ljudi umorni i pospani
sjede na livadi, počeo da hrču, a Papa kad vidje da ga lju-
di ne slušaju, sjede na jedan balvan pa reče: »E, ljudi,
lijepo je spavati; prileći ću i ja malo, a ova radna »muzika«
što se čuje dokaz je da su ovi ljudi vrijedni radnici i odani
našem pokretu«.*

PERO PILIPOVIĆ

OSLOBOĐENJE BIHAĆA 1942. GODINE

Sjeo ratnik pod bukovu sjenu
Da napiše jednu uspomenu
Iz minulog drugog svjetskog rata
Analizom jednog poduhvata.
Okom često s drugovima vijećam,
Ratnika se ponajviše sjećam,
Kad je bitka orijaškog stila
Na Bihaću izvedena bila,
Nakon plana i pripreme duge
Pod sam konac četrdeset druge.
Plan je stvoren u Vrhovnom štabu
Da s Bihaća protjeramo Švabu,
Grad opkolit' sprijeda i ozada
Ima Treća krajiška brigada.
Tog su dana naši bojovnici
Na odmoru bili u Sanici
Gdje smo odmah pripremljeni bili
I putovat' pješke nastavili —
Usiljenim maršem od Sanice
Preko malog sela Jasenice
Do Račića na sjeveru Like
Pod komandom Karanović Nike.
U ovom smo selu konačili
I u jutro s maršem nastavili
Po nacrtu pripremljene skice
Do planine snježne Plješevice.
Tu se naša vojska utabori

I od marš a velikog odmori.
Ovaj odmor bio nam je kratak
Jer smo hitno prešli na zadatak.
Komandant je na osmatračnicu
Gled'o Bihać i svu okolicu,
Trnovitu kršnu zemlju ličku
I veliku vojsku protivničku.
Tu će otpor energičan dati
AH borbu treba izdržati
Još u meni plamti moja nada
Da će Prva i Treća brigada
Smjelo proći obrambenu zonu
I Žegarskom stići garnizonu,
Krvlju polje čitavo napoj it'
I smjelo ga na juriš osvojit',
Protivnika u paniku dati
I na Bihać smjelo jurišati
I u gradu iznad Une vode
Izvesiti zastavu slobode,
Naređenje neka vam je jasno
I zadatak izvršite časno.
Svi zadatak s voljom prihvatismo
I za boru pripremljeni bismo,
Sva se vojska planski rasporedi
I na Bihać napad uslijedi,
Prije teške borbe i napada
Naša Prva i Treća brigada
Smjelo obruč oko grada stvara
I sutra se spušta do Zegara
Kroz trnove staze i bespuće
I sprema se za bitke najljuće.
Prije nego otpočnemo tuču
Grad će cio biti u obruču.
Prvi sumrak kad je zemlji pao
Na Bihać je obruč jurišao,
Prvi signal crvena raketa
A pred nama zamračena meta,
Iza ovog crvenog signala
Vatru osu rafal do rafala,
Nasta larma i velika vika,

A stvori se metež i panika.
Protivnik je iznenađen bio,
Al' je oštro borbu prihvatio.
Puca puška, mitraljezi laju,
Partizani oštro napadaju,
Iz šaraca naših i pušaka
Sipi ju zrnja ko grād iz oblaka.
Protivnik se brani u očaju
Na Za volju, Zegairu, Skočajiu,
Kreše vatra iz oruđa raznih
Lakih, teških, srednjih i glomaznih,
Zemlja ječi od topovske rike,
Svuda čujem jauk i urlike,
Grmi, puca, reSetaj u hici
Poljem cvile teški ranjenici.
Tu i tamo sukobljene vojske
Hrabro čine juriše herojske,
Naša vojska protjerat ih gleda
A s mjesta se pojuriti ne da,
Već se bore kako mogu jače
Odbijajuć' svoje napadače,
Cijele noći na borbenom polju
U najvišoj krvi i pokolju
U cik zore lijevo nam je krilo
Od Bihaća natjerano bilo,
Dok se tamo svom žestinom tuklo
Lijevo krilo sve se je povuklo,
Borba staje, panika se širi,
Čitava se vojska uznemiri.
Kad je vijest došla komandantu
O ovome švapskom poduhvatu,
Koji na tom opsjednutom gradu
S fronta vrati čitavu brigadu,
Kod jednoga šumovitog visa
On ponovo vojsku pregrupisa,
Drug do druga brzu vijest šalje
Da s' ne smije odstupati dalje
Već junački sve od sebe dati
I ponovo na grad jurišati.
Do večeri trebamno se spremit'

I na Bihać smiono ustremit',
Ma sve što se moralo dogodit'
Grad se noćas mora oslobodit'.
Naređenje takvo primili smo
I za borbu pripremljeni bismo,
Kad se noćni oboriše mraci
Ponovo se na bojište baci,
Sa svih strana Bihać opkolismo
I na njega juriš napravismo,
Još se teška borba ne otvori
Neprijatelj vatrom odgovori,
Prvi borci u streljačkom lancu
Nadoše se s njima u krkljancu,
Sarei laju, krv se crna lije,
Poljem ginu vojske obadvije,
Zalud meci padaju ko kiša
U smrt svaki Krajišnik juriša
I bori se do posljednjeg daha
Bez ikakva straha i predaha.
Teške borbe neprestano traju,
Za svaku se kuću otimaju.
Za sat borbe Treća je brigada
Prolomila na sjeveru grada
I u svome munjevitom valu
Nadirala vodenom kanalu
Koji brani cio centar grada
Da partizan u njem' ne zavlada.
Ali zalud vojska i kanali
I pakleni šarčevi rafali,
Flaci, tenci i topovske slave
Potisnuti bili su odavle
A obruč se sve to više steže,
Jeka bitke brdom se razli ježe.
Kad su došli u kritično stanje
Švabe traže hitno pojačanje,
Prva pomoć doći im je htjela
Iz Kladuše i Petrova sela
I tu pomoć teški kamioni
Vozili su na front u koloni.
Kad smo ovo primili na znanje

Koliko im stiže pojačanje,
Cim rumena zora zabijeli
Front smo s grada povukli cijeli,
Na Zegar smo povučeni bili
I zasjedu na njem napravili,
Svi na gotovs okrenusmo puške
I padosmo zemlji potrbuške,
Prikriveni u tu kamuflažu,
Čekajući pomoć, a prije baražu.
Kad su stigli forsiranoj zoni
Puštani su prvi kamioni,
Dok su zadnji stizali pred branu
Planu vatra kao na vulkanu,
Nenadano na njih udarismo
U prsa se oštro sudarismo,
Sarei krešu, rešetaju hici,
Navalili mladi Krajišnici,
Zapaljeni kamioni gore
I oko njih ratnici se bore
Izmiješani u oblaku dima
Oštru borbu vode noževima.
I napokon teškog okršaja
Tu smo pomoć razbili do kraja
I sva im je još u toku dana
Poražena, pa i desetkovana.
Kad sa njima borbu okončasmo,
Ponovice na grad jurišasmo.
Prije neg' se Bihać zaokruži
Neprijatelj žilav otpor pruži
Iz oruđa malih i velikih
Zapali se Bihać svekoliki.
Puca puška, vreli sipi ju hici,
Krv se topla lije po ulici.
Neprijatelj protiv napadača
Vatru siplje iz svojih bacača
Tuku mnogim bojnim oružjima,
Borac borca ne vidi od dima.
Više sati borba vođena je
Uz velike naše napadaje,
Okolo grada obruč stezali smo

Dok ih u bijeg natjerali nismo.
Za kanalom borbu vodili su
Al' se dugo održali nisu,
Jer je bilo povlačenje blizu
Kad su zrakom primili avizu
Da se dalje s nadmoći ne tuku
Nego da se iz grada povuku,
I da ne bi u ropstvo nam pali
Na obruč su oštro jurišali
I s nama se grčevito tukli
Sve dok su se iz grada povukli
I sva ratna njihova mašina
Preko mjesta zvanoga Bužima.
U tom bijegu sa njima su bili
Povučeni i brojni civili.
Taj, smo bijeg odmah uočili
I odstup im sav osujetili,
Kocka pade na Cvj etničku četu
Da izvrši ovu osujetu.
Nakon borbe ostade ih dosta
S ovu stranu zapaljenog mosta
Jer Klokota rijeke ne prebrodi
I tako se Bihać oslobodi.
Tu nam pade mučeničkom smrću
Naš komesar Milan Bojaniću,
Heroj borac junačkoga lika,
U jurišu na svog protivnika.
Ova pjesma neka za vremena
U narodu bude uspomena
Kad je hicem fašističkim zgođen,
Kad je Bihać bio oslobođen.

DR MONI LEVI

KONGRES PARTIZANSKIH LJEKARA

Kongres partizanskih ljekara održao se u Bosanskom Petrovcu 25. i 26. septembra 1942. godine.

U to vrijeme nalazio sam se u svojstvu ljekara partizanske bolnice koja je bila smještena u selu Lastve u Grmeču, na desnoj strani ceste Bosanska Krupa—Bosanski Petrovac. Ova mala partizanska bolnica formirana je još u maju iste godine kao bolnica Trećeg bataljona Petog krajiškog odreda, u selu Risovcu, oko 20 km južno od Bos. Krupe, na lijevoj strani ceste Bos. Krupa—Bos. Petrovac. Njen upravnik je tada bio medicinar Dane Mažar. Nekako krajem jula 1942. godine, ona je preseľjena u selo Lastve o kojem je riječ. Mislim da ovo malo selo istori ja, ako bude pravedna, neće nikada zaboraviti. U gornjem dijelu sela nalazilo se raštrkano mnogo manjih i osrednjih seljačkih kuća. U mnogim od njih ležali su danima strpljivo naši ranjenici i bolesnici, koje smo redovno previjali i liječili. Uz mene su radila ovdje još dvojica ljekara: dr Radonjić i dr Stjepan Polak. Obajica više nisu živi. Jedan je poginuo, a drugi je umro u partizanima od pjegavog tifusa.

Partizanska bolnica u ovom selu imala je oko 220 ležaja, a kroz nju je prošlo ukupno oko 500 ranjenika i bolesnika. Postojala je do februara 1943. godine, kada je uništena prilikom bombardovanja u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Prokazao ju je jedan bijedni četnički izdajnik, učitelj iz Lušci - Palanke, Milan Gagić.

Po našem starom partizanskom običaju, mi smo pretvarali, osim seljačkih kuća, i štale i pojate u bolesničke sobe. Stoga je i moglo proći toliko ranjenika i bolesnika kroz ovu malu partizansku bolnicu.

U to vrijeme bilo je ovdje dosta ranjenika, a bilo je ponešto i bolesnih partizana. Nas medicinske radnike, a pogotovo ljekare — partizane, stalno je progonila jedna misao: kako i na koji način, u datim okolnostima, pružiti ranjenim i bolesnim partizanima što stručniju i što bolju medicinsku pomoć; kako da im ostvarimo što veću udobnost, da bi što prije ozdravili i ispunili im njihovu najveću želju, da se opet vrate u svoje borbene jedinice.

Mi medicinski radnici ove bolnice dogovorili smo se između sebe da organizujemo seljake i da zajednički s njima sagradimo prvu šumsku bolnicu. I tadnji referent saniteta Prvog krajiškog odreda, medicinar Kazimir Barila - Kazo, složio se s nama.

Okolo sela bilo je dosta šume. Bukava je bilo na pretek. One su se izvijale prema nebu, pravile nam hlad i štitile nas od neprijateljske avijacije. Gotovo svi okolni seljaci kao šumski radnici bili su u neku ruku majstori — tesari i znali su graditi svakojake kućice. Pozvali smo neke seljake i zajedno s njima 'obarali smo buikve i spremali građu. Silom prilika postao sam inženjer — arhitekta. Nikada nisam ni u snu sanjao da ću praviti projekte za šumsku partizansku bolnicu. Pravio sam ih naivno i laički. U tom su mi pomogli seljaci-majstori. Otvorilo se malo gradilište. Bilo je lijepo gledati kako ti seoski »tišleri« neumorno rade testerama, sjekirama, čekićima i raznim drugim alatom. Pa ni buka i galama nije nam se činila neugodna. Radilo se danju i noću. Radovi na bolničkoj zgradi postepeno su napredovali. Postavljena je između visokih i krošnjastih bukava, koje su je brižljivo krile od neprijateljskih zlokobnih očiju. I da nije bilo četničke izdaje lušcipalanačkog učitelja Gagića, ne bi bila bombardovana i do temelja uništena, ne bi onoliko desetina ranjenika i partizanskih bolesnika izginulo. Ali, tako je bilo.

Bolnica je polagano rasla i konačno je bio pri kraju i prvi sprat.

Jednog dana, sjedio sam na balvanu usred gradilišta. Majstori su se malo odmarali od napornog posla. Malo su pijuckali po koju čašicu šljivovice koju su sačuvali i u ovim ratnim danima i međusobno su čavrljali. U takvim

prilikama ja bih ih okupio malo bliže oko sebe, nešto bih im čitao i objašnjavao najaktuelnije događaje iz naše borbe. A često sam im čitao vijesti koje smo dobijali, ili sami slušali. Na taj način su majstori — seljaci dobijali više elana, pa je bolnica brže rasla.

Jedno poslijepodne, upravo kada sam, po običaju, sjedeći na balvanu usred gradilišta, okupio radnike oko sebe i objašnjavao im pojedine članke iz naših novina, stiže kurir i donese mi pismo¹⁾. Otvorio sam ga i počeo u sebi da čitam. Bio je to poziv koji je uputio dr Gojko Nikoliš, referent saniteta pri Vrhovnom štabu, ljekarima i ostalim zdravstvenim radnicima-partizanima, da kao delegati prisustvuju Prvom kongresu partizanskih ljekara, koji će se održati 25. 26. septembra 1942. godine u Bos. Petrovcu.

Morao sam okupljenim radnicima kratko objasniti da će se održati skupština partizanskih ljekara u Bos. Petrovcu, na kojoj će se razmatrati razna pitanja koja se tiču naših ranjenika, bolesnika, radi što boljeg njihovog liječenja.

Kada su radnici nastavili da rade na bolničkoj zgradi, ja sam ustao i otišao pozdravljajući ih.

Od kako sam primio poziv, stalno sam mislio o tome. Noćima nisam mogao dugo da zaspim, misleći kako ću vidjeti Gojka Nikoliša, Đuru Mešterovića, Izidora Papu, Simu Miloševića²⁾, Dejana Popovića³⁾ i mnoge druge partizanske kolege. Dvadeset četvrtog septembra, vrlo rano ujutru, digao sam se kao avet, spremio se, uzjahao svoga vranca i odjurio u Bos. Petrovac. Na putu za Petrovac prošao sam pored mjesta Vrtoča. Malo sam zastao i sjetio sam se svoga prijatelja Đurekana — u tom kraju veoma omiljenog mrtvog heroja. Mislio sam: »Kako je bio divan drug taj naš Đurekan. Evo, već ga nema više među nama« — i odjahao sam dalje za Bos. Petrovac na Prvi kongres ljekara — partizana — Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

U Bos. Petrovcu sam odmah pronašao starog druga i znanca dr Vašu Butozana.⁴⁾ Njega je Gojko Nikoliš odredio za domaćina Kongresa. Naš Vaso je i inače po prirodi pravi domaćin. Odmah me uhvatio pod ruku i

vodi me: »Evo ovdje ćeš se hraniti, ovdje odmarati, a tamo — u Domu kulture — sutra ujutro na Kongres. A sada, spremaj se, šetaj i radi šta hoćeš. Zdravo, moram ići na drugi posao.. « I Vaso otrča dalje, bio je tih dana do guše zauzet. Svak ga je tražio: Vaso amo, Vaso tamo, daj Vaso ovo, daj ono... a Vaso je svima i rado udovoljavao sve što je mogao i znao.

Istoga dana, 24. septembra, prikupili su se svi kongresni delegati. Bilo ih je oko pedeset iz Bosne, Crne Gore, Srbije, Dalmacije, Hrvatske i Like. Iz Slovenije nije mogao niko da stigne. Ujutro 25. septembra stižu u Dom kulture partizanski ljekari, medicinari i ostali sanitetski radnici — delegati Kongresa. Došli su i predstavnici Partije, narodne vlasti, društvenih organizacija, kao i predstavnici ranjenika. Ovom svečanom činu, otvaranju Prvog kongresa partizanskih ljekara, prisustvovala je velika masa svijeta: žena, omladine i ostalih. Kongres je otvorio referent saniteta Vrhovnog štaba NOV i POJ drug dr Gojko Nikoliš, španski borac, zvani »Mediko«, vidoviti i zreli organizator partizanskog vojnog saniteta.

Poslije kratkog izlaganja o svrsi sazivanja ovog Kongresa i odavanja pošte palim borcima predloženo je i izabrano počasno i radno predsjedništvo Kongresa.

U počasno predsjedništvo predloženi su i izabrani, pored druga Tita, i pali drugovi ljekari — dr Mladen Stojanović, (dr Miša Pantić, dr Safet Mujić i dr Ružica Rip.

U iradno predsjedništvo ušli su: dr Simo Milošević, dr Jošan Bulajić, dr Vaso Butozan, dr Slava Očko, dr Vojislav Dulić i dr Ivo Matić - Perera. Za sekretare Kongresa izabrani su medicinari Mjilorad Pavlović - Mika i Krešo Majer.

Najprije je pročitano pismo druga Tita koje je uputio ovom značajnom Kongresu. U ovome pismu drug Tito nam kaže:

»Drugovi delegati,

U ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije kao i u ime boraca, komandira, komandanata i političkih komesara naše (Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke

vojske Jugoslavije, šaljem srdačne pozdrave učesnicima ovog Kongresa. Duboko sam uvjeren da će ovaj Kongres uroditi dobrim plodovima u pitanju ljekarske zaštite najboljim sinovima našeg naroda koji sa nezapamćenim herojstvom i samoprijegorom liju krv i daju 'svoje dragocjene živote za slobodu i sretniju budućnost naših naroda.

Izražavam u ime čitave Narodnooslobodilačke vojske veliko priznanje vašem dosadašnjem teškom i napornom radu kao ljekara u redovima naše Narodnooslobodilačke vojske. Vi ste od prvih dana ove velike oslobodilačke borbe, zajedno sa borcima, prolazili kroz sve one ogromne teškoće, kroz koje su prolazili naši partizanski odredi i proleterske brigade, izdržavajući nadčovječanske napore pri vršenju vaših ljekarskih dužnosti.

Izražavam našu poštu svim palim herojima ljekarima koji su u toj teškoj borbi dali svoje živote i čija imena neće nikada biti izbrisana iz srca naših boraca kao ni iz srca naših naroda«.

Ovo priznanje, koje nam je uputio drug Tito u pozdravnom pisanu primili smo (kao najveću — životnu nagradu i s još većim entuzijazmom nastavili naš rad.

U ime Centralnog komiteta SKJ Kongres je pozdravio drug Moša Pijade (čiča-Janko), u ime Oblasnog komiteta za Bos. Krajinu drug Đuro Pucar - Stari. Zatim su se obratili predstavnici Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora, Antifašističkog fronta žena, Pionira, bolničkog osoblja i ranjenika.

Istog dana poslije podne održana su dva referata i to: dr Gojko Nikoliš: »O ulozi ljekara u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije« i prof. dr Simo Milošević: »O radu partizanskog ljekara u narodu«. Dr Simo Milošević je u svom referatu prvi put iznio smjernice za organizaciju civilne sanitetske službe u narodnooslobodilačkoj borbi. Sa Kongresa je upućen i Proglas ljekarima, studentskoj medicinskoj omladini i ostalim medicinskim radnicima neoslobođenih krajeva Jugoslavije⁵). Ovaj Proglas su potpisali svi delegati, učesnici Prvog kongresa partizanskih ljekara u Bos. Petrovcu.

Sa Kongresa su upućeni pozdravni telegrami drugu Titu i Centralnom komitetu KPJ.

U dvorani Doma kulture nalazila se i izložba sanitetske štampe (plakati, parole, zidne i džepne novine) u narodnooslobodilačkoj borbi, kao i raznih improvizacija: nosila, pravih zavoja autoklava, partizanskih buradi, partizanskih kreveta, dezaparata što su ih proizveli sami partizani. Takođe se mogla vidjeti i po koja maketa šumske bolnice i zemunice.

Već poslije podne istoga dana — 25. septembra — započeo je stručni dio rada Kongresa, koji se odvijao tačno po planu i programu.

O pitanju liječenja rana, liječenja fraktura, postavljanje gipsa i gipsnih longeta u uslovima partizanske borbe referisao je dr Đuro Mešterović u svoje i u ime dra Izidora Pape, koji nije mogao doći na Kongres, kao i u ime dra Franca Klajnhapela.

O pitanju higijene i epidemiologije u uslovima partizanske borbe održani su referati i koreferati: govorilo se o pokretnim higijenskim ekipama (dr Boro Božović), o organizaciji zdravstvenih sekcija u narodu (dr Širno Milosevic), o izgradnji suhih komora (dr Stljeipan Stajner) itd.

Po mome mišljenju, najvažnije pitanje koje je raspravljano na Kongresu bilo je organizaciono pitanje, a posebno donošenje Statuta sanitetske službe u NOV i POJ, koji je važio sve do njenog preimenovanja u Jugoslovensku narodnu armiju marta 1945. godine, kada su doneseni novi propisi. Statut je Vrhovni komandant potvrdio i potpisao 10. novembra 1942. godine, ne unoseći nikakve izmjene.

U svome referatu o organizacionom pitanju, drug dr Gojko Nikoliš govorio je o raznim izvanrednim problemima i našoj borbi, o organizaciji prve pomoći, kao i o problemu prve hirurške pomoći. Dalje, on je govorio iscrpno o organizaciji evakuacije ranjenika, o važnosti nosilaca ranjenika itd. Govorio je o ulozi referenta saniteta kao rukovodioca i organizatora saniteta svoje jedinice 1 oštro je kritikovao njihovo stalno lično vezivanje za štabove.

Ovaj referat o organizacionom pitanju bio je najvažniji zbog toga što su se iz teritorijalnih jedinica (odredi),

naglo razvijale trupne, pokretne jedinice (brigade, divizije, korpusi), koje su zahtijevale da imaju svoj pravi, trupni sanitet koji bi odgovarao potrebama borbe ina raznim mjestima i u različitim okolnostima, imajući uvijek na umu zadatke borbenih jedinica. Stoga su ovaj referat dra Gojka Nikoliša, kao i Statut sanitetske službe u NOV i POJ, bili jak i važan putokaz vojnim sanitetskim rukovodiocima za izgradnju saniteta u njihovim jedinicama. U mome radu u Sedmoj krajiškoj brigadi, u Šesnaestoj i Tridesetoj i Šestoj vojvođanskoj, Dvadesetsedmoj i Tridesetosmoj istočnobosanskoj diviziji, u Trećem bosanskom i Dvadesetom vojvođanskom korpusu, ja sam se često podsjećao na stavove iz toga Gojkovog referata kao i Statuta, koje sam stalno imao kod sebe.

Na kraju, kao što sam već pomenuo, Kongres je uputio Proglas ljekarima i ostalim zdravstvenim radnicima, koji je odigrao važnu ulogu u daljnjoj pripremi i mobilizaciji ovih za narodnooslobodilačku borbu.

Organizacija rada i problematika raspravljana na ovom Kongresu ljekara — partizana, pored mnogih drugih izvanredno dobro organizovanih masovnih akcija i skupova, snažno razbija pokušaje onih koji vole da negiraju i rukovodeću ulogu Komunističke partije Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi i služi kao čvrst i nesaomljiv dokaz da nisu u pravu.

Kada sam opet 27. septembra na svom vrancu dojahao u moje Lastve kraj Risovca, mastori — seljaci, vrijedni graditelji partizanske bolnice — brvnare, okupili su se oko mene i ja sam im za vrijeme malog odmora i predaha, sa entuzijazmom koji sam sa sobom nosio iz Bos. Petrovca, pričao o Prvom kongresu ljekara — partizana, o Titovom pismu koje nam je pročitamo, o Čiča-Janku, o istupu Đure Pucara - Starog, o ipnof. dr S'imi Miitoševliću, priznatom naučniku i partizanskom borcu, o dru Gojku Nikolišu, španskom borcu za prava republikanske Spanije i organizatoru partizanskog saniteta NOV. I na kraju sam im pričao o Proglasu koji smo uputili ljekarima i svim ostalim zdravstvenim radnicima koji se još uvijek nalaze pod čizmom okupatora i njihovih slugu: ustaša, četnika i drugih izdajnika.

Kad sam završio, opazio sam da su svi bili zadovoljni i veseli, pa su odmah opet nastavili da grade šumsku bolnicu od bukovih balvana.

Pojedini graditelji — pretežno stariji ljudi — su pritom pokatkad tiho pjevušili.

A evo i tih priloga uz ovaj osvrt:

- 1) Referent saniteta
pri
Vrhovnom štabu
3. IX 1942.

SVIM LJEKARIMA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI JUGOSLAVIJE

Drugovi,

Već odavno osjeća se među nama, partizanskim lje-
karima, potreba zajedničkog pretresanja mnogobrojnih
stručno-medicinskih i organizacionih pitanja našeg parti-
zanskog saniteta. Neophodno je potrebno o tim pitanjima
donijeti jedno jedinstveno gledište.

Dalje, naša narodnooslobodilačka borba, uzimajući sve
širi mah, postavlja pred nas zadatak popunjavanja našeg
ljekarskog kadra novim snagama. Postavlja se, dakle, za-
datak široke mobilizacije ljekara sa neoslobođene terito-
rije, koji stoje još uvijek pod uticajem fašističke propagan-
de, neobaviješteni o pravoj snazi koju danas predstavlja sa-
nitet Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke
vojske Jugoslavije. Usljeđ toga, oni su pasivni, kolebljivi,
pa čak i zastrašeni našom oslobodilačkom borbom.

Potrebno je tu propagandu okupatora razbijati. Jedan
i drugi, i stručno-organizacioni i ovaj posljednji, politički
zadatak, mi ne možemo uspješno riješiti jedino preko
naših veoma oskudnih izdanja.

Zbog toga sazivamo Kongres. Prvi kongres ljekara
narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske
Jugoslavije.

Kongres će se održati od 25. do 27. septembra na
teritoriji sreza Petrovac (sastanak u Petrovcu 24. sep-
tembra), sa sljedećim dnevnim redom:

25. septembra prije podne

Otvaranje Kongresa, pozdravni telegram i referat »Ljekari u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije« (referiše drug dr Gojko Nikoliš).

»Uloga partizanskog ljekara u narodu« (referiše drug dr Sirna Milošević).

Proglas ljekarima neoslobođenih oblasti Jugoslavije.

25. septembra poslije podne

1) odabrana pitanja ratne hirurgije: tretiranje rana, fraktura, amputacije, zaostalog pogotka, primjena anti-tetanusnog seruma, kongelacija (referati: drugovi dr Đura Mešterović, dr Isidor Papo, dr Dejan Popović, dr Sima Milošević, dr Franc Klajnhapel).

2) Higijensko-epidemiološka služba u našoj vojsci (referati dr Simo Milošević i dr Borislav Božović).

26. septembra prije podne

»Organizaciona pitanja našeg saniteta« (referiše drug dr Gojko Nikoliš).

Svaki učesnik treba da sredi svoja vlastita iskustva i zapažanja kako bi mogao uzeti učešća u diskusiji o navedenim temama Kongresa. Na Kongresu treba da se sastane što veći broj ljekara i starijih medicinara, rukovodilaca i organizatora sanitetske službe. Ali da sanitetska služba ne bi mnogo trpjela, za vrijeme odsustva ljekara, drugovi će morati, u sporazumu sa svojim referentima odnosno štabovima, obezbijediti da na svim mjestima ostaje najnužniji broj sanitetskih snaga.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Referent saniteta
pri
Vrhovnom štabu
Dr Gojko Nikoliš

A. A

2) Profesor dr Simo Milošević rodio se 1. septembra 1896. godine u Kamenarima, Boka Kotorska. U Kamenarima je završio osnovnu školu, a u Kotoru i Zadru klasičnu gimnaziju. Latinski jezik je savladao perfektno. Go-

dine 1918. maturira. U Beogradu studira najprije na Filozofskom fakultetu, a onda završava Medicinski fakultet na kojem i promovira za doktora medicine. Istovremeno apsolvira na Pravnom fakultetu. Ozbiljno započinje naučni rad, najprije u Beogradu na Infektivnoj klinici i na Higijenskom zavodu. Kasnije odlazi u inostranstvo, najprije u Hamburg, pa u Pariz, gdje dopijeva da radi i u Pasterovom institutu u laboratoriji profesora Brumpta. Tu Simo Milošević postaje jedan od najvrijednijih i najviše cijenjenih saradnika laboratorije, gdje postiže i značajne lične uspjehe u medicinskoj nauci. Godine 1930. dr Simo Milošević vraća se ponovo u Beograd, radi u Higijenskom zavodu, a 1938. godine postaje vanredni profesor parazitologije na Medicinskom fakultetu u Beogradu.

To je jedna strana biografije dra Sime Miloševića. A druga izgleda ovako :

Godine 1922. student Simo Milošević je član Omladinskog demokratskog kluba, 1923. učestvuje kao delegat na Prvom sveslavenskom kongresu u Pragu, gdje bude izabran za šefa jugoslovenske delegacije. Tek 1930. poslije povratka iz Pariza, počinje njegov prvi revolucionarni rad, kada je počeo da se bori protiv nenarodnih Težima Jugoslavije. Sada počinje njegov ilegalni rad naročito na štampanju letaka i brošura, koristeći štampariju Centralnog higijenskog zavoda. Godne 1932. Simo Milošević je bio uhapšen, i mučen na policiji, ali nije ništa priznao. Dva-deset sedmog marta 1941. godine profesor dr Simo Milošević istupa na raznim mitinzima i demonstracijama u Beogradu i okolini. Aprila 1941. godine profesor dr Simo Milošević našao se opet u svom rodnom kraju Boki Kotorskoj, a 22. juna sklanja se ispred policije u planinu Orjen (Crna Gora), gdje učestvuje u organizaciji ustanka u Crnoj Gori. Godine 1942. Glavni štab za Crnu Goru imenuje ga za rukovodioca saniteta za Crnu Goru i Boku. Učestvuje u Ostroškoj konferenciji crnogorskih rodoljuba.

Sa partizanskim jedinicama koje, poslije treće neprijateljske ofanzive, stižu u zapadnu Bosnu dolazi i dr Simo Milošević. Kao jedan od najviđenijih delegata učestvuje septembra 1942. godine na Prvom kongresu partizanskih ljekara u Bos Petrovcu. Na Prvom zasijedanju AVNOJ-a

u Bihaću 1942. godine profesor dr Simo Milošević biva izabran za člana Izvršnog odbora i preuzima funkcije organizatora narodnog zdravlja. Kao član AVNOJ-a prolazi kroz sve teškoće četvrte i pete neprijateljske ofanзивe. U sastavu Treće divizije, prilikom proboja na Sutjesci, dr Simo Milošević bude ranjen u nogu. Kao ranjenik sklanja se u selo Vrbica gdje ga seljaci njeguju. Ali ga, koncem jula 1943. godine, pronađu četničke bande, kojom prilikom ga mučki ubijaju negdje na obali Drine.

3) Dr Dejan Popović rođen je u selu Surčinu 1897. godine. Otac mu je bio siromašni činovnik i imao je osmoro djece. Dejan je bio drugi po redu. Gimnaziju je pohađao u Pešti. Zahvatio ga je i prvi svjetski rat, te je ratovao sa austrijskom vojskom na italijanskom frontu. Uspio je da se preda saveznicima i da stigne na solunski front, gdje je proizveden u čin poručnika. Po završetku rata studira medicinu, i to najprije u Pragu, gdje je došao u kontakt sa naprednim ljudima, a poslije u Gracu, gdje je 1922. godine promoviran za doktora medicine. Kada je došao u Beograd specijalizirao je ginekologiju i akušerstvo u Opštoj državnoj bolnici kod profesora dra Bogdanovića. Tu je ostao sve do 1937. godine kada su ga penzionisali, iako je tek imao 40 godina. Penzionisan je po kazni, zato što je učestvovao u organizovanju pomoći španskim borcima.

Među prvim ljekarima otišao je u partizane i bio je jedno vrijeme u bolnici u Foči, gdje je liječio oko 200 smrztina o čemu je pisao u prvom broju »Partizanskog saniteta«. Malo razrađeno i dopunjeno, to mu je poslužilo za referat na Prvom kongresu partizanskih ljekara u Bos. Petrovcu 1942. godine.

Poslije Pete neprijateljske ofanzive zaostao je u selu Vrbnici, gdje je bio zajedno sa ranjenim drom prof. Simom Miloševićem. Kasnije je krenuo da stigne naše jedinice, ali je u selu Govze zvjerski ubijen od ustaša.

4) Pismo dra Gojka Nikoliša dru Vasi Butozanu.

Referent saniteta
pri
Vrhovnom štabu

8. IX 1942. godine

Referentu saniteta pri Operativnom štabu za
Bosansku krajinu

Drugu doktoru Vasi Butozanu,

Dragi druže Vaso, priprema našeg Kongresa predstavlja pozamašan posao. Mislim da se neću prevariti da ćeš i ti kao poznati organizator, otkinuti parče od toga posla. Ti bi, nalime, trebalo da uzmeš na sebe sljedeće pripreme:

1) Organizaciju ishrane i smještaja drugova ljekara (oko 50)

2) Tehničke pripreme u selu. Ovo će biti neznatan posao, jer je oko toga već angažovan jedan crtač parola i plakata.

Mislim da će ovaj posao tebi ići daleko bolje od ruke, pošto poznaješ mjesne prilike.

Razumije se samo po sebi da moraš potpuno obezbijediti da što veći broj tvojih ljekara učestvuje na Kongresu, a da sanitetska služba ipak ne bude oštećena.

Još uvijek nisam dobio izvještaj od apotekara o količini lijekova u grmečkim apotekama. Podsjeti ga da to što hitnije učini.

U usmenom razgovoru s tobom, još u Operativnom štabu, pitao sam da li vi raspolazete bilo kojom količinom cink-pleha. Da li se šta preduzelo po tome pitanju? Neophodno je potrebno da se što prije pristupi izgrađivanju dezinfekcionih aparata sistema »Turistička čaša«. Prilažem nacrt. Bilo bi dobro da što skorije navратиš ovamo radi dogovora po zadatku 1) i 2).

S drugarskim pozdravom,
Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Referent saniteta
pri
Vrhovnom štabu
Dr Dojko Nikoliš, s. r.

P. s. Uz Kongres priredićemo i jednu izložbu svih
radova sa svih sektora našeg saniteta. Tu spada:

- 1) Sanitetska tehnika:
partizanski tip nosila,
partizanski krevet,
partizanski dezinfekcioni aparat,
partizanski prvi zavoj
partizanski prvi zavoj.
- 2) Sanitetska propaganda:
plakati,
parole.
- 3) Literatura:
zidne novine i
džepne novine iz bolnica.
- 4) Modeli od drveta:
paviljona,
šumskih bolnica.

Dakle, ako imate nekog materijala za tu izložbu, a
trebalo bi da imate, pošaljite. Naročito ovaj dezinfekcioni
aparat »Turistička čaša« ne bi smio da izostane. Požurite.

U vezi s Kongresom, petrovački Agitprop održaće
»Nedjelju čistoće«: čišćenje gradskih ulica, plakatiran je,
kontrola dvorišta i stanova itd.

PROGLAS

5) Ljekarima, studentskoj medicinskoj omladini i osta-
lim sanitetskim radnicima neoslobođenih krajeva Jugo-
slavije.

Ljekari i medicinari NOP i DV Jugoslavije sa ovog Prvog kongresa, održanog od 25. do 27 IX na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije, odajući poštu svim drugovima pobijenim od zvjerskog fašizma, šalju drugovima što čame po logorima i tamnicama porobljene Jugoslavije svoj plamen borbeni poklič:

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

Pokrenut ljubavlju za slobodom i nezavisnošću naroda Jugoslavije i neodoljivom mržnjom prema fašističkim okupatorima, koji su porobili našu zemlju i u njoj sprovedi takav sistem ubistava, terora i pljačke prema kojima su blijeda slika svi zločini koje je do sada zabilježila istorija, jedan dio rodoljubivih ljekara, iz raznih krajeva Jugoslavije stupio je u redove Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije da svojim radom potpomogne borbu naroda Jugoslavije za slobodu i nezavisnost. Taj broj ljekara postajao je, i pored žrtava koje je dao partizanski sanitet, iz dana u dan sve veći, tako da danas naš sanitet, i po broju i po kvalitetu, predstavlja takvu snagu koja je sposobna da se suprotstavi svim poteškoćama u koje dopijeva u ovoj krvavoj i neravnopravnoj borbi. Upornim organizovanim radom, naš sanitet sačuvao je svoje junačke borce od epidemija, liječio je i preko najviših planina prenosio svoje ranjenike, vitezove kojima nema ravnih po stoičkom podnošenju patnje. I danas, dok nad cijelom Evropom vlada gusti fašistički mrak, ovdje, u srcu oslobođene Krajine, pod zaštitom junačkih partizanskih pušaka, prkosno i ponosno blista buktinja nauke, kulture i čovječnosti. Mi je držimo visoko, mi ćemo je sačuvati da se nikad ne ugasi, mi, partizanski lekari i medicinari, koji smo se sastali da, usred tutnjave rata, pretresamo medicinska iskustva stečena za ovu godinu dana borbe.

Ali velike su i žrtve koje smo mi dali na oltar slobode. Krvava okupatorska zvijer šćepala je i zadavila već desetine naših kolega. Pokoljenja će spomenuti imena Zečevića, Kosanovića, Parente, Drakulića, Katanića, Pantića i toliko drugih. Pokoljenja će proklinjati i s odvrat-

nošću i prezirom spominjati izrode našeg naroda, plaćene izdajnike ustaše i četnike Pećanca i Draže Mihajlovića koji su svoje sramno »junaštvo« iskaljivali nad nezaštićenim ljekarima i bolničarkama, nad golorukim ranjenicima.

Ljekari i studentska medicinska omladino neoslobođene Jugoslavije! Zna li da je nepregledna lista ustaško-četničkih zločina. Evo vam samo nekoliko primjera da se uvjerite kako se Draža Mihajlović i njegovi gospodari u izbjegličkoj vladi londonskoj »bore« protiv okupatora.

Dne 5. novembra 1941. godine, u selu Brajićima u Srbiji četnici Draže Mihajlovića uhvatili su i strijeljali 29 drugova i drugarica partizana među kojima veliki dio bolničarki i dvije medicinarke. U zimu 1941. godine ljekarka dr Nataša zaklana je u četničkoj zasjedi u Srbiji.

Ljekarka dr Ružica Rip zarobljena je od četnika i obješena javno u Kolašinu 20. marta 1942. godine.

Ljekar dr Andresen uhvaćen je od četnika na spavanju i zaklan u selu Ilovači u srezu fočanskom.

Dr Mustafa Mujbegović zaklan od četnika na Majevici.

Februara 1942. godine jedan od srbijanskih odreda, povlačeći se ispred nadmoćnijeg neprijatelja, bio je primoran da sakrije 14 svojih teških ranjenika i dvije bolničarke u jednoj osamljenoj kući na planini Medvedniku. Četnici su pronjušili to mjesto i poklali svih 14 ranjenika i obadvije bolničarke. Maja 1942. godine u selu Izgorima u Hercegovini, četnici su zapalili školu i u njoj 11 teških ranjenika.

Ljekarka dr Nercl strijeljana od ustaša u Banjoj Luci.

Ljekar dr Zukanović strijeljan od ustaša u Banjoj Luci.

Ljekarka dr Stern strijeljana u Banjoj Luci.

Ljekar, narodni heroj dr Mladen Stojanović, zaklan od četnika kod Prnjavora. Četnici su napali bolnicu u Jošavci (Bos. krajina) i zaklali 26 ranjenika. Četnici su napali bolnicu u Čemernici (Krajina) i zaklali niz ranjenika.

Ljekari, medicinari, rodoljubi! Ukazujući vam na plemenite motive koji su nas potakli da stupimo u redove partizanske vojske, mi vam, svima koji osjećate mržnju prema okupatoru i njegovim slugama, upravljamo naš poziv da ise priključite nama, da pripomognete borbu svojih napaćenih naroda. Ko nije s narodom taj nije prijatelj naroda. A vi ne samo što ne učestvujete u narodnooslobodilačkoj borbi, i prema tome niste s narodom u najtežim trenucima njegove istorije, nego ste prisiljeni od strane okupatora i njegovih gadnih slugu svih vrsta, ustaša, nedićevaca, ljotićevaca, četnika Koste Pećanca i Draže Mihajlo vica, da služite interesima porobljivača i istrebitelja naših naroda. Ne dozvolite da stanete na stranu narodnog neprijatelja. Ako smatrate da u današnjoj borbi možete biti neutralni, to je velika i neoprostiva zabluda. Neutralnosti nema i ne može biti; nije svejedno gdje radite i kome služite, jer vi ne služite ljudima nego zvjerovima, mučiteljima i ubicama ranjenika, nemoćnih staraca i nevine djece, koji su spremni da i vas ubijaju onog trenutka kad im više ne budete potrebni. Uvjereni smo da nema nikoga među vama ko sumnja u skorbu i potpunu pobjedu nas i naših saveznika Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike nad fašistima, tim najsvirepijim zločincima koje je ikada zemlja vidjela. Kad sutra naši narodi izvojuju svoju slobodu, čime ćete moći opravdati što niste bili sa svojim narodom u najtežim trenucima njegove istorije?

Još više, čovječanstvo se danas nalazi na velikoj istorijskoj prekretnici. Danas se bje boj ne samo za oslobođenje nego i za srećniji život svih naroda. I u toj borbi vi, koji se ponosite time što ste humani radnici, nalazite se na strani neprijatelja humanosti, neprijatelja slobode i progresa. Savladajte navike koje sputavaju vašu odlučnost, odbacite stare načine stvaranja svoje lične sreće, jer je tim načinom nećete stvoriti, budite na strani boraca za sve one koji stradaiu i pate, jer je to vaš poziv, pomognite lsvim sredstvima narodnoslobodilačku borbu i stupite u redove naše herojske partizanske i dobrovoliačke vojske, jedinog borca za slobodu, bratstvo i bolji život svih naroda Jugoslavije.

Kolege liječnici hrvatske domobranske vojske!

Vi, što vas Pavelić gura u smrt na frontovima, dok se ustaški miljenici liječnici izvlače i razmeću po udobnim klinikama i bolnicama, vi što vas okupator hoće da napravi saučesnicima u njegovim zločinima po logorima i mučilištima !

Organizujte odašiljanje sanitetskog materijala za Narodnooslobodilačku vojsku! Svaki zavoj, svaku tabletu u korist Narodnooslobodilačke vojske!

Ne dozvolite zvjersko mučenje i ubijanje naroda odvedenog u robije!

Prelazite u naše redove poput tolikih naših drugova koji su danas postali naši odlični saradnici!

Smrt ubicama žena, djece i ranjenika, okupatorima i njihovim slugama, ustašama i četnicima!

Živio oružani ustanak i bratstvo naroda Jugoslavije protiv okupatora! Zivejeli naši saveznici Sovjetski Savez, Engleska i Amerika!

Živio Prvi kongres ljekara Narodnooslobodilačke, partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije!

Predsjednik
Dr Simo Milošević

Potpisali: dr Gojko Nikoliš, referent saniteta pri Vrhovnom štabu, dr Irena Knežević, referent saniteta Prve proleterske brigade, dr Vaso Butozan, referent saniteta pri Operativnom štabu za Bos. Krajinu, dr Radoje Mijušković, dr Borislav Božović, upravnik Centralne bolnice NO udarne brigade, dr Slava (Očko-prim. moja), referent saniteta Ličke grupe NOP, dr Ivo Matić (Petera, dop. moja), referent saniteta Druge operativne zone. dr Saša Božović, šef NO, dr Frida Gutman, dr Julka Mešterović - Pantić, šef I hirurškog odjeljenja Bolnice proleterske brigade, dr Stjepan Polak, dr Zdenko Kraus, dr Olga Milošević, dr Tomislav Kronja, dr Vojislav Đukanović, dr Miroslav Vinter, Milorad Pavlović, student, dr Ljuba Najman, dr Moni Levi, Kazimir Barila, student medicine i referent saniteta Prvog krajiškog odreda, dr Orest Zunković, dr Dura Mešterović, šef I hirurške ekipe,

Ivo Popović, aps. medicine, dr Jovan Bulajić, Dušan Đurić, medicinar, Krešimir Mi jer, student medicine, dr Vojislav Dulić, referent saniteta Druge proleterske brigade, Ferdo Herbsomer, komandant bolnice II i III I. K. P. O., dr Jovan Bijelić, Đuro Bajić, referent saniteta pri Komandi područja, Nikola Marić, bolničar, potpis nečitak, Smajo Ibrahimović, politički komesar c.m I.K.O., Pavle Mijović, student medicine, Jelena Bulazović, Vukosava Kujović, potpis nečitak, Jela Zunjić, šef Centralne apoteke Vrhovnog štaba, Holja, šef Centralne apoteke Ličkog područja, Janja, referent saniteta Prvog ličnog odreda, Slava Jovanić, referent saniteta Trećeg ličkog partizanskog odreda, Dušan Malbašić, političar, Sava Srđić, bolničar, potpis nečitak, dr Milan Špoljar, dr Stjepan Štajner, dr Zora Goldšmit, dr Franjo Višnjar.

A HLJEB?

Selom prolazi partizanska četa, a Mirko Sego — Cigo, pocrnio od sunca i vjetra, navrati pred jednu kuću i zatraži vode od mlade žene koja je stajala pred kućom sa djetetom na rukama. Dijete počne da plače, a Mirko, da ga utiša, opsova djetetu majku, na šta žena reče: »Nemoj mu, druže, psovati majku, tako neće prestati da plače. Kaži mu da ćeš ga strpati u torbu ako ne prestane da vrišti!«

Mirko se trže: »E, bogami ga ja neću trpati u torbu — da mi zapogani hljeb!«

JOSIP BROZ - TITO

DNEVNA ZAPOVIJEST ZA 7. NOVEMBAR 1942.

Borci, komandiri, komandanti i politički komesari Narodnoslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije! Pozdravljam vas povodom 25-godišnjice Velike oktobarske socijalističke revolucije, koju slave narodi našeg velikog saveznika — Sovjetskog Saveza!

Za 25 godina narodi Sovjetskog Saveza stvorili su od zaostale i razorene zemlje kulturnu, tehnički razvijenu zemlju, gdje nije bilo kapitalističkog izrabljivanja radnog naroda. Te tekovine, koje je dala Velika oktobarska socijalistička revolucija narodima Sovjetskog Saveza, došle su u opasnost usljed podlog napada njemačkih fašističkih hordi i ostalih evropskih bandi na SSSR. Kao granitna stijena stao je čitav sovjetski narod u odbranu svojih tekovina, u zaštitu svoje socijalističke domovine. Narodi Sovjetskog Saveza i njihova herojska Crvena armija prolijevaju svoju krv i za spas i oslobođenje svih naroda u Evropi, podjarmljenih od hitlerovskih osvajačkih bandi.

Borci, komandiri, komandanti i politički komesari! Zajedno sa sovjetskim narodom, sa našom herojskom saveznicom Crvenom armijom i partizanima Sovjetskog Saveza, mi se već sedamnaest mjeseci borimo protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu — domaćih izdajnika. To je naš dug pred našim narodima, to je naš dug pred bratskim Sovjetskim Savezom, koji nosi skoro svu težinu ovakvog krvavog rata za spas čovječanstva od fašističkih osvajača.

U teškoj, nejednakoj borbi vi ste pokazali veliku odvažnost, upornost i samoodricanje. Svojom krvlju, krvlju najboljih sinova i kćeri naroda Jugoslavije, vi perete ljaгу kojom su izdajnici Pavelić, Nedić, Draža Mihailović i

drugi okaljali slavne tradicije naših naroda. Slavno ime jugosloveniskih partizana pročulo se po čitavom svijetu. Mi se ponosimo što se u ovim strašnim danima borimo zajedno sa Crvenom armijom. Mi se ponosimo time što i mi doprinosimo svoje žrtve za opštu stvar naprednog čovječanstva u borbi protiv fašističkog mraka. Mi se ponosimo što nas neprijatelj nije mogao slomiti, uništiti u ovoj teškoj i nejednakoj borbi. — Naprotiv, mi njemu nanosimo sve silnije udarce! Mi se ponosimo što narodi Sovjetskog Saveza, Crvena armija, sovjetski partizani, znaju i visoko cijene našu tešku borbu.

Drugovi! Borci, komandiri, komandanti i politički komesari! Povodom 25-godišnjice Velike oktobarske socijalističke revolucije, čitav sovjetski narod i herojska Crvena armija čine natčovječanske napore da bi pripremili uništenje fašističkih osvajača. To je i naš dug. Još silnije uništavajmo okupatore, ustaše i četnike! Još silnije uništavajte željeznice, fabrike, rudnike, mostove i živu silu neprijatelja. Vi ste sada postali, iz malenih partizanskih odreda, prava narodna vojska. Naši odredi, bataljoni, brigade i divizije sada su naoružani skoro svim vrstama oružja, osim aviona. Sve ste to vi oteli, lij ući svoju krv. Ali, još hiljade i hiljade novih rodoljuba čeka na oružje, da bi stali u naše redove. Oružja i municije ima u neprijatelja. Uzmite ga i dajte novim borcima za slobodu naroda.

Povodom 25-godišnjice Velike oktobarske socijalističke revolucije, mi se zavjetujemo da ćemo se boriti do posljednje kapi svoje krvi, da nećemo pustiti oružje iz naših ruku, dok i posljednji Okupator ne ostavi našu divnu zemlju, dok ne uništimo sve izdajnike i neprijatelje naroda.

Da živi 25-godišnjica Velike oktobarske socijalističke revolucije!

Da živi Sovjetski Savez!

Da živi herojska Crvena armija!

Da živi Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska Jugoslavije!

»Bilten«, VŠ NOV i POJ, septembar-novembar 1942.

DR DURA MESTEROVIC

PRVI KONGRES PARTIZANSKIH LJEKARA

Sanitetska služba Narodnooslobodilačke vojske nastala je istovremeno kad i prvi partizanski odredi, jer se sa prvim oružanim akcijama i prvim ranjenicima javila i potreba za njihovim liječenjem i njegovanjem. Djelatnost ljekara u početku narodnooslobodilačkog rata, pa i kasnije, nije bila ograničena isključivo na domen saniteta. Naprotiv, prilikom stvaranja partizanskih odreda, ljekari i medicinari, u većoj ili manjoj mjeri, učestvovali su s jedne strane u organizacionom i političkom radu, a s druge strane su kao borci, s puškom u ruci, išli u oružane alkcije. Pojedini ljekari nisu se ni vratili sanitetu nego su ostali na političkim i vojnim dužnostima.

Bez obzira na svoj dalji razvoj, sanitetski radnici stupili su u redove partizana sa vrlo oskudnim znanjem iz ratne hirurgije i ratne higijene i gotovo potpunim nesoznavanjem sanitetske taktike. O organizaciji partizanskog saniteta niko među njima nije imao ni približnih pretpostava. Tu nije bilo gotovo nikakve razlike između onih koji su služili bivšu jugoslavensku vojsku i položili ispit za rezervne sanitetske oficire i onih koji vojsku nisu služili. Preostajalo im je da potrebno znanje stiču na osnovu svog ličnog iskustva i, eventualno, da koriste neke knjige iz vojno-sanitetske literature (obično zastarjele), na koju su slučajno naišli. Slaba organizacija nastave i slaba obuka višeg sanitetskog kadra u bivšoj jugoslovenskoj vojsci stavljale su pionire partizanskog saniteta u položaj u kojem su za njih veliki problem predstavljala i takva pita-

nj a koja bi sa lakoćom riješili da im je bivša jugoslovenska vojska dala odgovarajuće vojno-sanitetsko obrazovanje. Stoga se već u prvom periodu borbi sve oštrije nametala potreba za savjetovanjem i izmjenom iskustava partizanskih ljekara. Već krajem septembra 1941. godine dr Miša Pantić¹⁾, tada ljekar Valjevskog partizanskog odreda, radio je na tome da se održi savjetovanje partizanskih ljekara sa teritorije Srbije. Ovo savjetovanje trebalo je da se održi krajem oktobra 1941. godine, ali ga je spriječila prva neprijateljska ofanзивa. Početkom decembra, u Novoj Varoši, Pantić mi je ponovo govorio o tom pitanju.

Sredinom 1942. godine, kada je narodni ustanak obuhvatio gotovo sve krajeve naše zemlje, kada su širom Jugoslavije postojale prostrane slobodne teritorije, kada su se iz sastava partizanskih odreda svuda formirale veće jedinice Narodnooslobodilačke vojske — brigade — po ugledu na Prvu i Drugu proletersku brigadu, koje su za sobom imale bogato iskustvo neprekidnih borbi, postojala je neodložna nužnost, a i mogućnost, da se sazove savjetovanje ljekara i ostalih sanitetskih radnika radi međusobne izmjene iskustava, kako iz oblasti stručnog medicinskog rada, tako isto iz Oblasti organizacije sanitetske službe u partizanskim uslovima.

U mnogobrojnim odredima i brigadama sanitetska služba bila je u to vrijeme različito organizovana. Brojno stanje i raspored sanitetskog kadra bili su proizvoljni i zavisili su u prvom redu od ličnog shvatanja pojedinih vojnih i sanitetskih rukovodilaca. Obuka kadrova nije bila jedinstvena i sistematska, a što je najglavnije, kroz nju nije provijala ista medicinska doktrina. Krajnje je vrijeme bilo da se isprave izvjesne krupne pogreške i zablude, koje su se mjestimice pojavljivale i koje su dovodile u opasnost zdravlje i život naših ranjenika, kao na primjer: jagma za vađenjem stranih tijela, tzv. »gelera« (što je bilo naročito popularno u Bosanskoj krajini), manija ispiranja rana i nepotrebnih čestih previjanja, de-

^{*)} Poginuo prilikom prelaza Lima kod sela Ivanje, februara 1942. godine.

fektna, ili nikakva, imobilizacija pri transportu ranjenika stavljanje »Esmarha« na svaku ranu koja malo više krvvari, primarni šav rane itd.

Na inicijativu referenta saniteta pri Vrhovnom štabu dra Gojka Nikoliša, a po odobrenju Vrhovnog komandanta druga Tita, poslat je raspis svim ljekarima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kojim se saziva Kongres partizanskih ljekara za 25. septembar 1942. godine. U raspisu su iznijeti program Kongresa, pitanja koja će se na njemu raspravljati i imena referenata. Osnovni zadatak ovog Kongresa bio je rješavanje pojedinih bitnih pitanja iz oblasti organizacije sanitetske službe, sanitetske taktike, ratne hirurgije i epidemiologije.

Dolaskom Vrhovnog štaba sa proleterskim brigadama u Bosansku krajinu, njena slobodna teritorija proširena je i konsolidovana vojnički i politički. Ovako proširana i u političkom pogledu jedinstvena slobodna teritorija pružila je uslove da se mobilizacijom novih boraca ojačaju postojeće i organizuju nove borbene jedinice i da se učini kvalitativni skok u formacijskom razvoju Narodnooslobodilačke vojske — stvaranjem divizija i korpusa.

Slobodna teritorija Bosanske krajine pružala je mogućnost za organizaciju pozadine i konsolidaciju narodne vlasti. Ona je pružala uslove za bogat kulturni, politički i društveni život. Na njoj su organizovane dobro uređene bolnice u kojima je početkom 1942. godine bilo smješteno nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika.

U vrijeme održavanja Kongresa imali smo za sobom više od godinu dana teškog manevarskog rata u kome je sanitetska služba stekla dosta veliko iskustvo. Ovo iskustvo trebalo je srediti i uopštiti. U perspektivi smo imali reorganizaciju Narodnooslobodilačke vojske i stvaranje divizija i korpusa, što je i učinjeno nepunih mjesec i po dana poslije Kongresa. Sanitetska služba morala je blagovremeno da se pripremi za novu reorganizaciju.

Kongres je održan u Bosanskom Petrovcu od 25. do 27. septembra 1942. godine. Njemu je prisustvovalo 50 delegata iz Like, Korduna, Banije, Hrvatske, Bosne, Dal-

macije i proleterskih brigada Srbije i Crne Gore. Među delegatima bilo je 29 ljékara, 2 apotekara, 7 studenata medicine i 12 delegata srednjeg sanitetskog obrazovanja, koji su bili na rukovodećim položajima u sanitetskoj službi. Kongresu je prisustvovao daleko manji broj ljekara nego što ih je u to vrijeme, u stvari, bilo u Narodnooslobodilačkoj vojci, jer je u brigadama i odredima morao ostati neophodan minimum. N'a primjer, u brigadama koje su u vrijeme zasjedanja Kongresa vršile napad na Jajce i u hirurškoj ekipi koja ih je zbrinjavala ostalo je šest ljekara, a samo trojica prisustvovala su Kongresu. Osim toga, zbog udaljenosti nisu mogli doći na Kongres ljekari iz Slovenije, većeg dijela Hrvatske, Slavonije, Vojvodine, Srbije i Makedonije.

Kongres je održan u velikoj sali Doma kulture koja je bila za tu priliku svečano ukrašena. U dnu sale bile su izložene razne improvizacije sanitetskih uređaja, šina, partizanskih buradi (drvena, iplehana i u formi turističke čaše), prvi zavoj partizanske proizvodnje, zdravstveno-prosvjetna štampa i drugo. Naročitu pažnju privlačili su proizvodi Vojno-tehničke radionice Operativnog štaba za Bosansku krajinu — Braunove i Kramerove šine. Sa velikim interesovanjem razgledane su lijepo izrađene makete bolnica u Bosanskoj krajini, a naročito ona u Jaskovcu na planini Klekovači, koju je projektovala arhitekt Desa Jovanović. To je bila lijepa, velika jednospratna zgrada, sa 300 postelja, svim potrebnim prostorijama, električnom strujom, vodovodom i sanitarnim uređajima.

Tačno u određeno vrijeme, 25. septembra ujutro, Kongres je otvorio referent saniteta pri Vrhovnom štabu dr Gojko Nikoliš. Pošto je pozdravio delegate i predstavnike Centralnog komiteta KPJ, Vrhovnog štaba, Oblasnog komiteta Partije za Bosansku krajinu i predstavnike ranjenika, masovnih organizacija i narodnih vlasti, pozvao je prisutne da ustajanjem i minutom ćutanja odaju poštu palim borcima. Zatim je u kratkom govoru izložio ciljeve Kongresa, njegov politički i vojnički značaj. Kongres su pozdravili u ime CK KPJ drug Moša Pijade — čiča Janko, u ime Oblasnog komiteta drug Đuro Pucar - Stari, u ime

ranjenika drug Miša Pavićević, zatim, predstavnici Antifašističkog fronta žena, Antifašističke omladine Jugoslavije, ipionira i Narodnooslobodilačkog odbora Petrovac.

Uz veliko oduševljenje pročitano je pozdravno pismo vrhovnog komandanta druga Tita, u kome se između ostalog kaže:

»Izražavam u ime čitave Narodnooslobodilačke vojske veliko priznanje vašem dosadašnjem teškom i napornom radu kao ljekara u redovima naše Narodnooslobodilačke vojske. Vi ste od prvih dana ove velike oslobodilačke borbe, zajedno sa borcima, prolazili kroz sve one ogromne teškoće kroz koje su prolazili naši partizanski odredi i proleterske brigade, izdržavajući nadčovječanske napore pri vršenju vaših ljekarskih dužnosti.

Izražavamo poštu svim onim palim herojima ljekarima koji su u toj teškoj borbi dali svoje živote i čija imena neće nikada biti izbrisana iz srca naših boraca, kao ni iz srca naših naroda«.

U nemogućnosti da lično prisustvuje, Kongres je pozdravio pismom profesor Beogradskog univerziteta dr Pavle Savić.

U počasno predsjedništvo izabrani su drug Tito i poginuli ljekari dr Mladen Stojanović, dr Miša Pantić, dr Safet Mujić i dr Ružica Rip.

U radno predsjedništvo izabrani su drugovi profesor dr Sima Milošević²⁾, dr Jošan Bulajić³⁾, dr Ivo Matić-Perera⁴⁾, dr Vaso Butozan, dr Vojislav Dulić i dr Sava Očko. Za sekretare izabrani su studenti medicine Mika Pavlović i Krešo Majer.

Kongres je uputio pozdravne telegrame drugu Titu, CK KPJ, Staljinu, sovjetskim ljekarima i ljekarima Engleske i Amerike.

Zatim je pročitana i jednoglasno usvojen proglas »Ljekarima, studentskoj medicinskoj omladini i ostalim sanitetskim radnicima neoslobođenih krajeva Jugoslavije«, koji su potpisali svi delegati. Proglas je u nekoliko emisija objavila radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, a takođe je

²⁾ Ubijen od četnika posle V ofanzive 1943. god.

³⁾ Poginuo u V ofanzivi 1943. god.

⁴⁾ Poginuo 1944. god.

rasturen putem štampe i letaka. U ovom proglasu izloženi su ciljevi, uspjesi i perspektive narodnooslobodilačkog rata, kao i zločini okupatora, četnika i ustaša. Proglas se završavao apelom na sanitetske radnike okupirane teritorije i silom mobilisane ljekare u neprijateljskoj vojsci, da svim sredstvima pomognu narodnooslobodilačku borbu i da dobrovoljno stupaju u njene redove.

Na kraju je dr Gojko Nikoliš održao referat »Uloga ljekara u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije«, a dr Sima Milošević »Rad partizanskog ljekara u narodu«. U svom referatu dr Sima Milošević je izložio plan organizacije civilne zdravstvene službe sa zdravstvenim sekcijama u okviru narodnooslobodilačkih odbora. Po njegovoj zamisli, krajem 1942. godine počela je organizacija civilne sanitetske službe u Bosanskoj krajini. Time je svečani dio Kongresa završen.

Radni dio Kongresa nastavljen je istog dana poslije podne.

Iz ratne hirurgije održani su sljedeći referati:

Dr Franc Klajnhapel i dr Izidor Papo: »Liječenje fraktura, indikacije za amputaciju i operativna tehnika kod amputacije«.

Dr Sima Milošević: »Primena antitetanuskog seruma«.

Dr Dejan Popović: »Liječenje kongelacije«.

Dr Dura Mešterović: »Tretiranje rada i zaostali pogodak«.

Poslije svestrane, žive i interesantne diskusije donijeti su sljedeći zaključci:

1. Da se kod fraktura što prije izvrši imobilizacija gipsom. Govoreno je i o zatvorenom gipsu. Ali, pošto ga nismo dovoljno poznavali, za njegovu primjenu date su najstrože indikacije: samo pušćane rane, bez velikog razaranja tkiva, ako je bolesnik pod stalom kontrolom ljekara da bi ovaj mogao intervenisati u slučaju da infektivni proces u rani uzme maha (jaka i široka natopljenost gipsanog zavoja gnojem, bol, visoka temperatura, treskavica). Napominjem da je primjena zatvorenog gipsa do dolaska u vezu sa savezničkim lekarima bila izuzetno rijetka.

Ako iz bilo kojih razloga gips nije stavljen, prelomljeni ud potpuno imobilisati odgovarajućom šinom ili im-

porizacijama, vodeći rač. una o tome da zglob iznad i ispod preloma bude potpuno nepokretan.

2. Da se amputacije vrše samo kod vitalnih indikacija (gasna gangrena), teške forme sepse kod kojih nema poboljšanja na odgovarajuću terapiju i u slučaju ako distalni dio uda ne pokazuje nikakve znakove života.

Sto se tiče bperativne metode preporučena je cilkularna-giljotinska amputacija, ali s tim da se kost visoko odsiječe i da se ostavi dovoljno kože i mišićnog tkiva, da bi se kasnije patrljak lakše pokrio.

3. Da se antitetanusni serum obavezno daje svima koji su ranjeni parčadima eksplozivnog oruđa (granata i bombe), ili su im rane zaprljane humusom.

Na ovakvo ograničene indikacije davanja antitetanuskog seruma bili smo prisiljeni zbog velike oskudice u serumu.

4. Da se smrznuti dijelovi liječe u početku konzervativno sa strogom kontraindikacijom kvašenja i upotrebe masti. Demarkacionu liniju posuti jodoformom i previti sterilnom gazom. Čim se pojavi mumifikacija isjeći nekrotični dio u zdravo.

5. Da se kod svježih rana što prije izvrši toaleta okoline i isijecanje (u zdravo) devitaliziranog tkiva. Pri tome odstraniti sva pristupna strana tijela i slobodno koštane fragmente. Perioist i kožu štedjeti, a rane ne zašivati. Kod svake veće rane obavezna imobilizacija prvih sedam dana.

6. Da se obrađene rane, ako se zapaljivi proces u njima stiša va što rjeđe previjaj u. Kad flegmona izvršiti dugačke incizije i kontraincizije sa dobrom drenažom. Samo kod obilnih gnojenja ispirati ranu dezinfekcionim tečnostima.

7. Da se zaostali pogodak vadi operativnim putem samo ako pravi smetnje (boli), ako je izvor infekcije, ili ako je u blizini nekog većeg krvnog suda. Ovo da rade samo hirurzi. Zabraniti taj rad bolničarima.

8. Da se sprovede energična borba protiv loše navike nekih bolničara da u cilju tobožnje »dezinfekcije« samu ranu jodiraju ili je ispiraju dezinfekcionim tečnostima.

Referat »Higijensko-epidemiološka služba u Narodnooslobodilačkoj vojsci« održali su dr Sima Milošević i dr Borislav Božović.

I u referatu i u diskusiji najviše pažnje posvećeno je epidemiologiji i profilaksi pjegavca, mada je i o crijevnim zaraznim bolestima opširno govoreno. Istaknuta je nužnost formiranja u svim brigadama pokretne higijenske ekipe, opremljene partizanskim buradima.

Dr Stjepan Stajner opisao je konstrukciju suve komore, koja do tada nije bila poznata partizanskim ljekarima, i iznio njene prednosti nad dezinfekcijom parom. Ubrzo poslije Kongresa suva komora postala je popularna.

Referat »Organizaciona pitanja našeg trupnog saniteta« održao je dr Gojko Nikoliš.

Na osnovu ovog referata, koji je svestrano analizirao naša najnovija iskustva i karakter Narodnooslobodilačke vojske, koja je sve više i više poprimala osobine regularne armije, kao i na osnovu diskusije koja se razvila poslije toga, izrađen je, uskoro poslije Kongresa, »Statut sanitetske službe NOV i POJ«. Statut je potvrđen od Vrhovnog komandanta 10. novembra 1942. godine i ostao je na snazi do pred kraj rata, odnosno, do reorganizacije NOVJ u Jugoslovenskoj armiji.

Datum Petrovačkog kongresa je jedan od naj značaj - njih datuma u istoriji našeg saniteta. On je mnogo doprinio podizanju sanitetske službe na viši nivo, mada se njegovi zaključci nisu uvijek i svuda dosljedno sprovodili. Na njemu su se iskristalisali začeci jedinstvene medicinske doktrine i začeci organizacije civilne sanitetske službe. On je značajan i po' tome što je održan još 1942. godine na jednoj od slobodnih teritorija Jugoslavije u vrijeme kada je naci-fašizam bio na vrhuncu svoje vojničke moći, te je održavanje Prvog kongresa partizanskih ljekara samo po sebi dokaz snage i široke prekaljenosti našeg ustanka i revolucije.

Do Kongresa nije došlo spontano.

Jasno je da sve to nije ni moglo nastati stihijski i spontano, da su iza svega toga bile misao i briga Vrhovnog komandanta i naše Partije za borce i ranjenike, da su iza toga stajali iskustvo, briga i zalaganje referenta sani-

teta pri Vrhovnom štabu, koji je znao da tu brigu, uz pomoć i savjete drugova iz Vrhovnog štaba i CK Partije, realizuje u organizovanoj službi spasavanja života ranjenika i čuvanja zdravlja boraca — u organizovanoj sanitetskoj službi NOV i POJ.

Cio rad Kongresa, tako isto i plodna ismjena mišljenja u slobodnom vremenu, kao i manifestaciona strana Kongresa, neobično pozitivno su djelovali na sve ljekare, kako na prisutne tako i na one koji su s radom i zaključcima Kongresa upoznati preko delegata i štampe.

Sa Kongresa otišao je svaki delegat sa jasnom perspektivom daljeg razvitka naše sanitetske službe, kao i sa ogromnim elanom za dalji rad.

Apel upućen sanitetskim radnicima okupirane teritorije snažno je odjeknuo u dušama iskrenih i poštenih ljekara i priveo je mnoge sanitetske radnike u redove NOV i POJ. Sanitetska služba bogatila se 'neprestano novim kadrovima na koje je uvijek prenošeno naše sanitetsko iskustvo stečeno u ranijim periodima borbe.

Tako je tokom rata u sanitetskoj službi stvoren kadar, stručno sposoban i organizaciono izgrađen, beskrajno odan revoluciji, koji je poslije rata, kako na civilnom sektoru tako i u Armiji, uzeo na sebe organizaciju sanitetske službe.

STEVO PRAŠTALO

PIONIRI SMOLJANE
U PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Godina 1942. bila je najplodnija u pogledu masovnog učešća u revoluciji radnika i seljaka iz ratne opštine sela Smoljane.

Pored raznovrsnih aktivnosti i neposrednog učešća u oružanim jedinicama, nezaboravno je učešće smoljanske omladine u čuvenoj akciji ubiranja ljetine u Saničkoj dolini. Među odraslim omladincima i omladinkama bilo je i pionira koji su pomagali svojim starijim drugovima i drugaricama da se što više žita i povrća otme ispred pušćanih cijevi neprijatelja.

Negdje sredinom godine 1942. u selu je formirana i pionirska organizacija. Sjećam se da nas je bilo stotinjak dječaka do petnaest godina starosti. Bili smo naoružani drvenim puškama, a na glavi smo nosili trorogu partizansku kapu sa petokrakom zvijezdom. Organizaciona struktura bila je na principu partizanskih jedinica. Bili smo formirani u pionirski odred. Odred je imao svoj štab sljedećeg sastava: dužnost komandanta odreda bila je povjerena meni; komesar odreda bio je Nikola Stojanović (Rajdin); zamjenik komandanta odreda Drago Bucalo (Nikolin); zamjenik komesara odreda Milan Stojanović (Kojin) i načelnik štaba odreda Neđo Krčmar (Mićin). Sjećam se da smo izvodili i neke vježbe, po ugledu na starije omladince, koji su se uvježbavali pod rukovodstvom otresitijih, vojnički obučanih seljaka. Bili smo ponosni na naš odred, pogotovo ako smo mogli nešto korisno učiniti za partizane ili organe vlasti. Pored dužnosti koju sam obav-

ljao u odred, ja sam još bio i kurir u opštini za pravac prema Lušci Palanci. Vremenom se kod nas pojavljivala i želja za odlaskom u partizane. Često smo među sobom diskutovali o tome da li bi nas stvarno htjeli primiti u partizane, da li bi nam dali pravu pušku umjesto naše drvene. Ova želja za odlaskom u partizane još se više rasplamsala pojavom proletera u Krajini. Za dolazak proleterskih brigada u Bosansku krajinu vrlo brzo se čulo po svim selima. Svi od najmlađih do najstarijih bili su razdragani i sretni. Pa i kako ne bi kada u našu sredinu dolaze srpski i crnogorski proleter. Narod je činio sve da proleterskim borcima, naročito ranjenicima, bude što prijatniji boravak u slobodarskoj Bosanskoj krajini. Naša pionirska maštanja sada postaju stvarnost. Dileme više nije bilo. Treba ići u partizane, i to baš u proletere, u Prvu proletersku brigadu.

Nešto ranije od ostalih, u Prvu proletersku otišao je Nikola Stojanović. Jednog lijepog oktobarskog dana, sjeseni godine 1942. članovi štaba pionirskog odreda iz Smoljane: Milan Stojanović, Drago Bucalo, Nedo Krčmar i ja, pojavili smo se pred zgradom u kojoj je bio smješten štab Četvrtog kralj evačkog bataljona Prve proleterske brigade. Stražar nas uvede u prostoriju u kojoj zapazih nekoliko partizana koji su o nečem razgovarali. Pošto se malo oslobodih treme, upitah: »Ko je od vas komandant«? Pokazaše mi omanjeg partizana na čijem su lijevom rukavu bile prišivene komandantske oznake od crvene čoje. Priđoh mu bliže i raportirah dječijim glasom: »Druže komandante, doveo sam moj štab pionirskog odreda u partizane«. Proleter se iznenađeno zgledaše, a zatim komandant bataljona, narodni heroj Živan Maričić, reče: »Znači, ja i ti smo komandanti, a ovo su naši štabovi«. Odgovorih mu potvrdno, a zatim zavukoh ruku u njedra, te izvadih malo oraha koje sam ponio od kuće da mi se nađu za svaki slučaj i ponudih komandanta, rekavši: »Evo ti malo oraha što sam donio«. Ostali prisutni partizani se zgledaše, a jedan mnogo visok partizan, kasnije sam saznao da je komesar bataljona i da se zove Blagoje Bogavac - Pop, reče mi: »E, kod nas proletera se ne radi tako, mi i

jedan orah dijelimo na sviju«. Ja se malo zastidih, a zatim turih ponovo ruku u njedra, rekavši da imam još oraha i da ću dati i njima, te ponudih i ostale partizane. Za kratko nastade malo smijeha i žagora, a zatim se ponovo oglasi komandant bataljona Živan sa pitanjem: »Pa dobro, zašto ste došli baš kod nas, zašto niste otišli u krajiške jedinice«? Ja mu rekoh da mi želimo postati borci Prve proleterske i da smo zato došli kod njih, a tu nam se već nalazi i naš drug Stojanović, komesar našeg pionirskog odreda, koji je bio prisutan sa nama u štabu Kraljevcana. Zatim komandant nastavi: »Vi ste maleni, a rat je težak. Šta će reći vaši roditelji«? Ja ponovo potvrdih našu odlučnost, a komandant se zgleda sa svojim štabom i na kraju odluči: »Dobro, kad ste tako uporni, primi ćemo vas, ali ako se neki od vas predomisli još ima vremena da se vrati svojim roditeljima«. Rekoh da od toga nema ni govora, a zatim komandant bataljona naredi da nas odvedu u radni vod kod čika Danila Simovića, starog romanijskog proletera, koji je borcima pravio opanke od sirove goveđe kože. Našoj radosti nije bilo kraja. Kako da i ne bude radost kad smo postali partizani i to proleter. Ipak, ne ostadosmo svi zajedno kao što smo bili došli u partizane. Roditelji pokolebaše Neđu Krčmara, te ga vratiše kući. Ostadosmo nas četvoro seljačića. Krenuli smo putem neizvjesnosti, kuda nas ponese ratni vihor. Krenuli smo putevima Prve proleterske, jer sada smo i mi Titovi proleter. Bili smo i u stroju Prve proleterske 7. novembra 1942. godine, vidjeli smo i druga Tita, postali smo borci Prve proleterske divizije, koju je u Bosanskom Petrovcu formirao drug Tito.

U radnom vodu bataljona ne ostadosmo dugo. Brzo su nas zavoljeli svi borci i komandiri iz Četvrtog kraljevačkog bataljona. Ma smo uveseljavali, pjevali smo im krajiške partizanske pjesme. Komandiri četa su se otimali oko nas. Svaki je želio da budemo u njegovoj četi. Ali komandant bataljona odluči da nas trojicu rasporedi u Treću rudarsku četvu kojom je komandovao jedan snažan gorštak — Ličanin, po imenu Božo Kalember, a Nikolu i dalje ostavi kod čika Danila Simovića. Ubrzo smo imali

i prvo vatreno krštenje u napadu na Stanicu na Manjači. Proleterci nam rekoše da smo položili ispit.

Pred kraj 1942. godine Prva proleterska brigada je vodila teške i krvave borbe u centralnoj Bosni protiv Nijemaca, ustaša i četnika, koji su pokušavali da spriječe prodor proletera u centralnu Bosnu. Iz jedne takve borbe nije se vratio Nikola Stojanović. Brzo se kroz bataljon pronijela vijest da je jedan mali Krajišnik zarobljen. Tog dana nije bilo, čini mi se, ni jednog borca u bataljonu koga u srcu nije bila obuzela tuga za milim, uvijek veselim i govorljivim Krajišnikom koga više nema među borcima i koji više nikada neće pjevati krajiške pjesme zajedno sa srpskim proleterima. Poslije izvjesnog vremena, kada smo zauzeli Prnjavor, krajem decembra 1942. godine, mještani su nam pričali kako su ustaše prije desetinu dana vezanog kroz grad proveli jednog malog partizana, navodno proletera. Tako se krajiška pionirska proleterska grupa iz Smoljane počela tragično osipati. Svakog dana rat je kao po izboru uzimao najbolje među najboljima. Dani su prolazili, a revolucija je tekla kao lavina, sa sobom nosila ljude i odnosila najdraže, razdvajala drugove i prijatelje. Tako se ubrzo ponovo smanjila naša mala proleterska grupa smoljanskih pionira. U jurišima prilikom forsiranja rijeke Drine jednog proljetnjeg dana godine 1943. iz redova boraca nestao je zauvijek Milan Stojanović. Eho njegovog dječjeg glasa, zajedno sa kuršumima neprijatelja odnijela je hirovita Drina svojim valovima. Ostala su još dva krajiška djeteta među proleterima, ostala je istanjena krajiška pjesma koja je kao vjor letjela i odzvanjala u srcima proleterskih drugova, sa kojima smo se kretali u talasu revolucije, jurišali iz borbe u borbu, smjenjivali dane sa noćima tog teškog ratnog vijora revolucije.

U ratu se nikada nije znalo koji dan će donijeti radost, a koji tugu. Vjor rata je od četvoro smoljanskih pionira koji postadoše proleterci do tog kobnog jednog od junskih dana ostavio u životu još samo dvojicu. Rat je bio nemilosrdan. Tako smo jednog junskog dana 1943. godine ostali i bez trećeg omladinca iz bivšeg štaba pionirskog

odreda. U praskozorje junskog dana, u jurišu na Vlasenicu, teško je ranjen u nogu. U prolazu pored mene, sa nosila, reče mi da nije strašno, i da će se brzo opet vratiti u četu. Nije ni mislio da smo posljednji put uputili jedan drugom riječi topline i drugarstva. Nije ni slutio da više nikada neće vidjeti svoj voljeni Kraljevački bataljon u kojem se formirao kao borac. Izgubio je svoj mladi život kao nepokretni ranjenik; nemilosrdni neprijatelji nisu imali milosti i prema nemoćnom ranjeniku. Među mnogim mrtvim proleterima ostao je i on, dječak iz Krajine, Drago Bucalo iz Smoljane, borac Treće rudarske čete četvrtog kraljevačkog bataljona Prve proleterske. Ostao sam poslije njegove smrti jedini od četvorice omladinaca, bivših članova štaba pionirskog odreda.

Za Dragu Bucala iz Smoljane veže me najveći dio zajedničkih dana provedenih u revoluciji, za njega me vezuju pobjedonosni juriši sa Ivan-Sedla, Neretve, Zlatnog bora, Balinovaca, Sut ješke, Zelengore. Bili smo zajedno kuriri Četvrtog kraljevačkog bataljona 1943. godine, tamo na Sutješci, kad je najteže bilo, tamo u Zelengori, u jeku zahuktale pete po redu ofanzive neprijatelja. Za njega me vezuju mnoge zajedničke neprospavane noći i nedovršene misli o našoj budućnosti, o našem rodnom krševitom selu, o našim najbližim, koje on, eto, nikad više nije ni vidio, mada se radovao susretu sa njima. Neprijatelj nam nije dozvolio da se zajedno dugo radujemo našim pobjedama, da se zajedno sjećamo Neretve, Sut ješke, Zelengore ...

Ostao sam sâm da sabiram sve njihove neiskazane misli, koje su ostale zajedno sa njima tamo negdje oko Prnjavora, Drine, Zelengore, tamo negdje daleko gdje se pjesma revolucije rađala zajedno sa jurišima, tamo negdje gdje ostadoše za uvijek, gdje i danas, mrtvi, budno čuvaju stražu mira.

Vjerovatno negdje u ratnom dnevniku proletera stoji zapisano ratničkim perom revolucije sjećanje na one koji nestadoše, na one koji padoše u jurišu i ne saslušашe posljednji ratni proziv svog bataljona. Možda negdje u dne-

vniku piše: pali su istog dana u istom jurišu i stari rudarski radnik iz Kraljeva i mladi krajiški pionir iz Smoljane ...

Neka ovo malo iskazanih riječi o dječacima iz Smoljane budu svijetao primjer novim pokoljenjima kako treba voljeti svoju zemlju i umrijeti za nju.

ISTO ODSTOJANJE

Dode VIII brigada 1944. godine na područje Travnika i Doca. Patrola na osmatranju primijeti grupu ustaša udaljenih nešto oko 500 metara. Komandant jednog bataljona pozva Milana Pijevića, koji je rukovao minobacačem, da opali jednu granatu.

Pijević na brzinu opali jednu granatu, ali pogodak pad-baci stotinjak metara.

Ustaše se vinuše u jednu grabu i okupiše se u zaklonu na dogovor, a jedan od njih da bi prevario partizane povika: »Udri ponovo, ista meta, isto odstojanje«.

Pijević podesi nišanske sprave za cilj od 500 metara udaljenosti, opali granatu koja pade tačno među ustaše i cijela grupa izginu. Kad je komandant bataljona stigao do partizanskog minobacača, reče: »Posjekao si ih, Pijeviću, vidiš šta znači ista meta, isto odstojanje!«

ĐURO LATINVIĆ

PRVI SLOBODNI IZBORI U SMOLJANSKOJ OPSTINI

Raspoloženje naroda u našem kraju bilo je uslovljeno uspjehom prvih proljetnih borbi sa talijanskim trupama na cesti od Ključa do Bos. Petrovca, potom oslobođenjem Bosanskog Petrovca, te Drvara 1942. godine, na što se nadodaje slavni uspjeh I krajiške brigade i nekih bataljona u oslobođenju Ključa i Sanice ljeta iste godine. Iza toga je došlo do velike žetve I omladinske radne brigade u Ključu i Saničkom kraju. U tim mjesecima stižu i proleterske jedinice sa Vrhovnim štabom i centralnom partizanskom bolnicom na područje drvarskog okruga.

Naši NOO-i seoski, opštinski i sreski postigli su u narodu punu afirmaciju, afirmisali se kao važan faktor u svakodnevnom životu ljudi i porodica. Velike pobjede partizanskih proleterskih snaga nad neprijateljskim jedinicama u Bihaću, zatim poraz neprijatelja iz Bos. Krupe i Cazina imao je snažnog odraza na narod slobodne teritorije.

U to vrijeme dolazi do više političkih manifestacija na slobodnoj teritoriji. Održava se I kongres partizanskih ljekara, dolazi do Prve zemaljske konferencije AFŽ u Petrovcu. U Bihaću se održava I zasjedanje AVNOJ-a, i I kongres omladine Jugoslavije. O svemu tome smo na svim skupovima objašnjavali narodu značaj svih ovih događaja za dalje tokove NOR-a.

U takvoj političkoj atmosferi na slobodnoj teritoriji, raspisuju se i prvi slobodni izbori, izbacuju se za kandidate najbolji, a narod sa oduševljenjem glasa za svoje

predstavnik koji se biraju u seoske, opštinske i Sreski NOO.

Tada su na prvim slobodnim izborima koji su u Smoljanskoj opštini provedeni 18. decembra 1942. godine izabrani u Sreski i Opštinski odbor slijedeći drugovi i drugarice.

U SNOO Bos. Petrovac izabran je ispred vojske Mića Knežević, rodom iz sela Kapij uva, tada politički komesar čete u Prvoj krajiškoj brigadi;

Vlado Grubiša iz Kapijuva, bio je sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Smoljansku opštinu i Jela Latinović, omladinka iz Smoljane, radila kao aktivni politički radnik i bila član Opštinskog komiteta KPJ za smoljansku opštinu.

U ONOO smoljanske opštine na ovim izborima izabrani su: Uroš Kecman iz Krnje Jele, za predsjednika Opštine, Đuro Vukobrat iz Smoljane za sekretara ONOO, a za članove su birani Đuro Latinović iz Kapljuva, Anđa Jelić iz Smoljane, Jovan Petrović iz Janjila, Vlado Solomon iz Janjila, Luka Marjanović iz Krnje Jele i Ostoja Jeličić iz Smoljane.

Koliko je i kakvo je bilo oduševljenje naroda, najbolje se vidi iz činjenice da je svaki čovjek, žena, omladinac i omladinka izašao na izbore. Po prvi put u našoj istoriji glasaju žene, glasaju i vojnici koji su ranije bili lišeni ovih prava. Žene su glasale ravnopravno sa muškarcima, ovo je bila prva velika pobjeda žene u NOR i revoluciji, pa je imala jedan svoj specifičan odraz u našim petrovačkim selima, jer se o tome ranije u predratnoj Jugoslaviji od strane naprednih ljudi i komunista mnogo govorilo. Sada, na ovim prvim ratnim slobodnim izborima, ono je dobilo punu svoju primjenu i potvrdu.

U MNO odbore su također birani ljudi koji su se afirmisali u društvenom i političkom radu i radu antifašističkih organizacija. Međutim, tom prilikom je izabran veći broj ljudi koji su i ranije bili u tim odborima, jer je narod našeg kraja uvijek vodio računa, ko ga i kako predstavlja.

DUŠAN KARANOVIC

JEDNO PRIZNANJE

Formiranjem prvog sres/.o-; NOO za bos. petrovački srez, izabran sam za njegovog člana. Za predsjednika smo izabrali Miloša Kecmana - Vojsku, za potpredsjednika Gojka Latinovića, a za sekretara Voju Milanovića. Pored nas članovi prvog sreskog odbora su bili Dušan Vranieš i Mile Zorić.

Odbor smo formirali u selu Vodenici, a poslije smo bili sa stalnim sjedištem u selu Skakavcu, sve do 26. maja 1942. godine kada smo došli u slobodni Petrovac i nastanili se u grad.

Ostala mi je jedna sjednica sreskog NOO u vrlo toploj i prijatnoj uspomeni. To je u isto vrijeme za mene bila jedna od najdražih sjednica kojoj sam prisustvovao. Naime, radilo se o sjednici odbora kojoj je prisustvovao Veselin Masleša. Sjednicu smo održali u jednoj kući, koja je bila preko puta Komande mjesta — bivše žandarmarijske zgrade. I Veselin je došao na ovu našu sjednicu. Pored predsjednika Miloša, koji je govorio o raznim problemima našeg odbora i ostalih mjesnih i opštinskih NOO-a Veselin je postavio takav ton diskusije, stvorio tako prijatnu atmosferu, da smo mi svi ostali uzeli učešća u diskusiji u isticanju problema, dajući slobodno predloge, mišljenja i inicijative. Osjetili smo da Masleša hoće da duboko pronikne u suštinu pitanja i zadataka koje je život nametao u to vrijeme na tom našem Petrovačkom kraju, za koji se može tvrditi da je svo njegovo stanovništvo u NOR-u aktivno učestvovalo. U to vrijeme je ova

petrovačka regija činila prvu slobodnu teritoriju za koju se znalo da joj predstoji još teškoća i mnogo nesavladivih problema do konačne pobjede, pa je radi toga druga Veselina Maslešu upravo taj aspekt najviše interesovao.

Mene je zadivilo Maslešino interesovanje, kako mislimo rješavati pitanje razmjene robe među ljudima na tržištu, na području slobodne teritorije, kako obezbijediti robu narodu, u prvom redu kućne potrebe domaćinstva. Govorio je o potrebi soli za domaćinstvo i za stoku. Interesovalo ga je kako obezbijediti borbu protiv epidemija i drugih vrsta bolesti, kako regulisati međuljudske odnose (građanske parnice i si.). Interesovao ga je odnos naroda prema opštenarodnoj imovini kao što je šuma i drugo.

Sve što smo više diskutovali o ovim pitanjima, ona su za mene u to vrijeme bila nerješiva. Ali istini za volju, svi mi skupa koji smo bili prisutni sem Masleše, prvi smo put za mnoga ova pitanja čuli, pa sam zato u pravu kad kažem da sam od te sjednice SNOO ozbiljnije i shvatio ulogu i zadatak ove institucije u NOP, a i sam sam sazrijevao i ozbiljnije pristupao zadacima, kao član te institucije. Nakon stvarne i duge i šire diskusije o ovim i mnogim drugim pitanjima naš gost Veselin Masleša nam je odao priznanje, a po tom naglasio da za rješavanje ovih naših opštih problema dolazi do punog izražaja snalaženje u datom momentu kroz sopstvenu inicijativu ljudi, pa je prosto kao u šali rekao: »U narodu su problemi i u narodu su načini za njihova rješenja. U logici naroda, njegovim običajima je najveća pravda i zato, drugovi, nemojte odustajati od narodne savjesti — njegove logike i upravo u njoj tražite pravedna rješenja«.

Na koncu našeg razgovora sjećam se da je Masleša otišao od nas zadovoljan. Naglašavao je, isticao i podvlačio da je veoma važno da ostanemo dosljedni svojim stavovima i da rješavamo poslove koji nam se nameću u ovim ratnim danima. I onako kako će ih najbolje prihvatiti naš narod.

Na nas je Veselin ostavio utisak izvanredno pametnog i mudrog rukovodioca našeg narodnooslobodilačkog pokreta.

DRAGOJE LUKIC

U SLOBODNOM GRADU

Ratovi su oduvijek ostavljali najveća razaranja u dušama djece.

Jedan sam od dječaka iz tog čudesnog odreda, ratnik koji je uvijek ostao manji od svoje puške i svjedok sa dubokim ožiljcima što ih ostaviše na dječaćkim obrazima najveće nesreće i bol koji mogu da snađu ljudska bića, poput onih kad smrt na hiljade svojih načina, ne mimoilazeći bilo koje zlo, zauvijek rastavlja djecu od roditelja, rođake od prijatelja. Preostali sam svjedok i onog srećnog trenutka kada je poslije jednog dugog rvanjja, našem nebu i zemlji objavljena pravedna pobjeda. Jedan sam od najmlađih svjedoka brojne brigade koja je, časno služeći svom narodu do posljednjeg treptaja življenja, ukazala na realnost pepela iz koga uzrastamo uvijek veći, snažniji i slobodniji.

Meni se u glavi muti, u ušima potmulo tutnji, usta su mi suva, a oči zamagljene od suza, dok kopam po svojim sjećanjima. Pa ipak to činim, jer vjerujem da nema jače i vjerodostojnije građe od one koja se rađa iz vlastitog iskustva, iz vlastitog doživljaja, iz zabilježenog prisustva.

Ove stranice, otrgnute od jednog neumitnog zaborava, koje vrijeme nosi, možda će biti teške za čitanje. Zato molim čitaoca za strpljenje u najvećoj mjeri. Drago ka-menje zablistaće na kraju, darovano od onih koji se

nisu vratili sa ratišta. Ostali su tamo kao heroji, a bilo bi im oprošteno čak i da su se plašili.

Imao sam tada 14 godina, osnovnu školu i dvije godine kovačkog zanata, i bio sam pionir. U našem selu, Mjiloševom Brdu pod Kozarom, održavao se omladinski kurs. Mala četa sa drvenim puškama, uvijek u prikrajku, izvodila je vježbe isto onako kako su to radili i odrasli. Slušali smo i radio-vijesti sa frontova, bili smo obaviješteni. Slušali smo o SKOJ-u i Korčagini, o Titu i Mladenu Stojanoviću. Poznavali smo Šošu. Nadali smo se da ćemo i mi uskoro poći u borbu. Bili smo već prekaljeni borci, iako još nismo učestvovali ni u jednoj bici. Znali smo kako da se čuvamo od aviona koji su nas, zajedno sa stokom na barama, mitraljirali. Čitali smo letke koji su uporno padali sa neba i pozivali na predaju, ali im nismo vjerovali. Tukli su nas topovima, pucali na nas kada smo nosili hranu partizanima na položaj. Sve je to bilo za nas normalno i kao da mas više svakodnevni ratni događaji oko Kozare nisu ni uzbuđivali. Nismo ni osjetili kako nam je rat odjednom oteo sve djeci je radosti i umjesto igračaka pružio puške, bombe i mitraljeze.

Pucalo je i danju i noću, svuda oko nas. Počela je jedna bitka čiju veličinu, izgleda, nisu mogli da naslute ni odrasli, a kamoli mi djeca. A onda se sve utišalo. Čuli su se samo topovi, neprekidna grmljavina na Prijedorskoj cesti. Ječalo je Knež-polje.

Ljudi sa tugom u očima, žuti kao ilovača, okupljali su se u prikrajcima međa i šaputali. Pričalo se o nekim logorima, ciglanama, bivšim fabrikama i običnim utrinama kraj rijeke, gdje će nas otjerati tamo da umremo. Tamo ubijaju majke pred djecom i djecu pred majkama. Bila je strašna pomisao i na one zločine za koje smo i mi već znali. Oni se teško mogu napisati, a kamoli glasno izgovoriti: ubili su dvogodišnje unuče Stoje Radman iz Bistrice, zatim kćerku, a na kraju i nju samu. Jovanka Sukalo iz Tur jaka bila je prisiljena da gleda

smrt svoje troje djece, a najstarije je imalo samo 9 godina. Jovanka je poslije toga umrla sama. I Stoj a Gogić je bila prisiljena da gleda kako joj muče dijete u kolijevci. Strijeljali su Dragicu Dojčinović u 22. mjesecu života u majčinom naručju, ubili su Brankicu, Duju i Vukosavu Kljajić sa po troje djece, a Mariju i Stoju Mirković sa po dvoje. Zločin u Čitluku potresao je Potkozarje: mladom djetetu Mikana Jandrića, koje je stajalo u dupku, odsjekli su obje ruke. I dok je dijete umiralo natjerali su majku da im spravlja ručak prije nego i nju ubiju. Ljubo, Vukašin i Ruža Jandrić imali su ukupno deset godina kada su morali da umru.

I tako redom, pamtilo se i spominjalo, kao uzgred, samo ono što je bilo najteže.

PUT U NEIZVJESNOST

Kada se sve utišalo, poslije proboja obruča, neprijatelj je sav svoj bijes i nemoć, da pokori narod i uništi kozarske partizane, počeo da iskaljuje po selima i zbjegovima. Nijemci i ustaše, radi odmazde, povelili su ogromne kolone naroda ka Prijedoru, Novom, Dubici i Gradiški. Ljudi, mahom žene i djeca, odlazili su u neizvjesnost, tamo kuda su ih ustaške puške gonile.

U jednoj koloni dugoj 10 kilometara, koja se sporo kretala cestom prema Bosanskoj Gradiški, bio sam i ja sa još 28 članova naše velike porodice. Djeda Marko, vođeničar, bio je najstariji, a njegov imenjaka i unuk, moj brat, bio je najmlađi, još beba u kolijevci. Bila je to ona klasična ratna kolona koja se ponavlja vijekovima u svim ratovima, kad djeca i žene pođu sa zavežljajima i povedu krave, i telad, i ovce, i kad sve to muče, plače, drhće i dahće na julskej vrućini. Izmrčvarena i prestravljena kolona, kada je prešla preko pontonskog mosta na Savi, ispod koga su plovili leševi povezani zadržalom žicom — zaustavljena je. Na brzinu napravljen je logor. Sve njegove strane su ograđene ustašama, osim one prema Savi. Djeca su tražila vode, ali nje nije bilo. Upućivani smo na Savu, punu smrti, da je pijemo. Ne-

koliko dana punio se naš logor narodom i stokom ispod Kozare.

A onda su, poslije kratke ljetne noći u kojoj niko nije spavao, uletjeli ustaše kao divlji i bijesni psi, vuci ili lavovi, i otimali nam sve što smo još imali. Prvo su nam oduzeli stoku, kola, konje i volove, a onda i svu hranu, sve one naše vrećice, torbe i zavežljaje. Polupali su nam tepsije i flaše za vodu, breme i buriće pobacali u Savu. Počeli su i da tuku, da ubijaju.

Ubrzo poslije oštre komande, objavljene preko zvučnika, uspostavljen je veliki krivudavi red na neravnoj obali Save. Koliko je u tom stroju bilo majki sa malom djecom, to valjda nikada niko neće ni saznati. Ustaše su prvo počele da uzimaju djecu iz naručja, a onda i onu malo odrasliju što su se skrivali iza majčinih sukanja. Tu, pored stroja stajali su parkirani i ceradama prekriveni kamioni u koje su, kao dušeke, slagali djecu otrgnutu iz majčinog naručja. Od vriske, dječjeg plača i ponekog pucnja ništa se nije moglo razabrati. Mnoge žene ležale su u prašini, bez svijesti, a neke su poludjele i nikada se više nisu vratile u stvarnost. Udarac je bio snažan i iznenadan. Najednom, one su izgubile sve što im je još bilo ostalo od života.

I mojoj majci oduzeli su svu djecu — prvo dvogodišnjeg sina Marka, zatim Savku, pa Rajka. Sve troje su imali ukupno 15 godina. I strini Jovanki su oduzeli 4 djevojčice. Ostao joj je bio samo njen sin jedinac Đoko. Nadala se sirota, vjerujem, da će bar njih dvoje ostati negdje zajedno. Ali, kada su i nas, nešto odraslije dječake počeli postrojavati, strina se, grčevito držeći Doku, opirala. Međutim, ustaša je sa dva revolverska pucnja učinio da majka i sin ostanu na obali Save, vječno nerazdvojni. Takvu sudbinu imala je i Milka Mandić iz Turjaka. Nije dala unuče iz naručja, već je rastrgla svoje grudi dovikujući ustašama: »Pucajte, ova prsa su othranila tri kozaarska partizana, osvetiće se!« Ubili su je zajedno sa unučetom.

Iz našeg privremenog logora na obali Save, gdje su nastajali brojevi a nestajali ljudi, kolone su stalno odla-

žile i nove pristizale. Kretalo se to tako valjda čitavog jula 1942. godine.

Jutro je bilo opet kada smo pod ustaškom stražom svrstani u jedan čudni stroj i mi nešto odrasliji dječaci. Najmlađi je imao 8, a najstariji 15 godina. Nas 7 drugova iz sela i razreda: Slavko Kotur, Ilija Stajčić, Dušan Kević, Dragoje Zmijanac, Ljubo Danilović, Rajko Gligić i ja, išli smo zajedno i bilo nam je lakše. Pokret je uslijedio odmah, a naša kolona nije bila mala. Držeći se za ruke po dvoje, kao i sva djeca na svijetu, kretali smo usikom cestom uz obalu. U pratnji desetine ustaša išli smo bez zastanka. U Jablanici i Mlaki vidjeli smo naše majke kako rade. Njihovi nijemi pogledi pratili su nas, strahujući za našu sudbinu. Jer, pred nama su bili Jasenovac i Gradina gdje se tokom čitavog rata samo ubijalo.

U šumama Struga, na domaku Jasenovca, svi smo zanijemili od straha. Ustaše su nas proveli kraj ogromne gomile poubijanih ljudi. Nikada do tada, a ni kasnije, nisam vidio toliko mrtvih na jednom mjestu. Rekli su nam, toga se dobro sjećam, da su to pohvatani partizani sa Kozare. Znali smo da lažu, ali nas je zbunjivala nijema tišina Kozare. I ovdje, za nama su ostali nijemi pogledi grobara, čija je sudbina isto tako bila neizvjesna.

Udaljenost od Gradiške do Jasenovca prešli smo relativno brzo. Naša kolona zaustavljena je pored nekog slijepog kolosijeka koji se jedva primjećivao u izrasloj travi. Ubrzo, stigla je lokomotiva sa 4 teretna vagona i mi smo u njih ugurani. Kada su za nama vrata zatvorena i reze pričvršćene, voz je krenuo. Umorni i prestravljeni, gladni i žedni, sabijeni jedan do drugog — mi smo zaspali. Koliko smo dugo putovali, kuda smo sve prošli i gdje se nalazimo — to niko od nas nije znao. Voz je stajao, bila je vrućina i u našem vagonu se više nije moglo disati. A onda su se vrata otvorila i naređeno nam je da izlazimo. Na staničnoj zgradi, skrivenoj iza drvoreda starih lipa, pročitali smo: »Jastrebarsko«.

Ranije nikada nisam vidio takve časne sestre. Ulivale su strah svojom ozbiljnošću. Sve poslove oko nas preuzele su one. Iz vagona izlazila su samo djeca. Bilo ih je mladih, koja nisu mogla šama ni da sjede, a kamoli da hodaju.

Mara Selak iz Bistrice, djevojčica od 8 godina, nosila je u naručju sestru koja nije imala ni dvije godine.

Niko od nas nije znao, pa ni Mara, da je njena mala seka, još ko zna kad u vagonu — umrla.

Najmanju djecu, pa i nešto odrasliju koja nisu mogla da idu, stavljali su na špediterska kola sa širokim podom.

Od stanice do našeg logora put nije bio dug.

Klasiranje po uzrastu izvršeno je tek narednih dana. Nas oko 900 odraslijih smješteno je u tri i talijanske barake ograđene bodljikavom žicom, u čijem se krugu nalazio i mali samostan sa crkvom. Oni najmlađi smješteni su u bivši dvorac grofa Erdedija koji se nalazio u velikom parku i u selo Reku, nedaleko od varošice. Sva djeca imala su brojeve oko vrata i jednu neopisivu tugu u očima.

DNEVNIK SMRTI

Jastrebarsko, to je Jaska. To mjesto lijepog imena, a tužne sudbine, sa svih strana opkoljeno je šumom i voćnjacima. Juna 1942. godine ustaše su ga pretvorile u opšti koncentracioni logor za djecu. Zvanično, on je bio ustanova za »odgoj djece«.

Međutim, za nas 3.336 mahom kozarske djece, ovaj logor je bio najstrašnija prošlost. Kaluđerice iz samostana »Sveti Pavle« upravljale su njima. Logornik je bio neki Mrkušić, a upravnica zloglasna časna sestra Berta Pulherija.

Sta da se ispriča o životu u dječjem logoru Jastrebarsko, kad to i nije bio život već stradanje i umiranje. Opasan bodljikavom žicom, svaki naš dan postao je dug i težak. I niko nije mogao da kaže: ovo je najgori ratni dan. Od goreg, uvijek je bilo još gore. Logorski red bio je podnošljiv kada bi se sve završavalo samo ustajanjem u 5 časova ujutro, odlaskom na misu, krunicom ili nekom drugom molitvom, spremanjem posteljine koja se sastojala od malo slame na pijesku sa po jednim do-trajalim vojničkim ćebetom, rasporedom za rad na ekonomiji, ili stajanjem satima u crkvi kao »žive luči« da

ona ne ostane bez molitve. Oni koji su ostajali u logoru prisustvovali su obaveznim časovima »ustaške mladeži«, na kojima je Gaudencija, u duhu molitve, držala povijedi.

Mi odrasliji, koji smo bili smješteni u italijanskim barakama i bodljikavoj žici, bili smo obučeni u prava ustaška odijela, sašivena od tankog lanenog platna. Na kapama smo imali ustaški znak, ono veliko »U« od aluminij urna i na svakom dugmetu bio je utisnut ustaški znak. Kao ustaška mladež redovno smo vršili vojnu obuku, istina sa drvenim letvicama koje su zamjenjivale puške. Za »zločaste« i neposlušne bile su predviđene teške tjelesne kazne. Poslije »tavana i slane vode«, teško je ko ostajao živ, a onaj nad kojim je primijenjena kazna zvana »krampus«, najčešće je u strahu zaboravljao i svoje rođeno ime. Za nešto lakše prekršaje kažnjavani smo batinama koje su dijelili časna sestra Gracioza, ili časni brat Dagobert. Obično je to bilo po 20 šiba debelim ljeskovim prutem, po rukama ili po golom tijelu. Petar Stojnić, za otrgnutu šljivu u crkvenom dvorištu, surovo je kažnjen. Punih 12 časova, bez kapi vode, morao je da provede čvrsto vezan konopcima za isto drvo. Skinut je kada je već bio onesviješćen. Bilo je neizdrživo podnositi mrave koji su grizli po cijelom tijelu — kasnije nam je pričao.

U tom načinu »spartanskog« življenja, djeca su masovno nestajala. Bolest i smrt kosile su svakog časa. Naši obrazi bili su sasušeni, lica ozbiljna i izborana, oči uto-nule, bez života, zubi su sami ispadali. Bili smo stravični kosturi koji su se u hodu zanosili i ljuljali kao drvo na vjetru.

Pa ipak, najstravičnije je bilo na groblju. U prvoj polovici avgusta 1942. gotovo svaki dan, provodili smo na mjesnom groblju kopajući velike rake i zagrćući u njih sanduke od čamovine u koje je stajalo po desetoro djece sa brojevima oko vrata. To i nisu više bila djeca, naša braća i sestre, već samo kosturi koje je još pridržavala tanka kožica, bez boje i života.

Franjo Ilovar, šezdesetogodišnji grobar, vodio je nekom čudnom pedantnošću dnevnik smrti koja je harala Jaskorn ljeta 1942. Zašto je on to radio, da li zbog računa

koje je naplaćivao, ili zbog istorije, ne zna se. Ti po-
žutjeli listići iz dnevnika, koji se čuvaju u jednom muzeju
kao relikvija, mislim da su najstravičniji dokument našeg
oslobodilačkog rata. Na prvoj strani zapisano je da je
do 22. jula 1942. sahranjeno 107 djece. Na trinstoj nje-
govoј stranici stoji revers i potvrda: »primio — predajem
na račun kopanja grobova 10.000 kima za 100 komada
djece pokopane«. Od 22. jula do 11. avgusta 1942. zapisano
je svaki dan, koliko je ukupno muške, a koliko ženske
djece. I tako redom sve do 26. oktobra 1942. bilježio je
stari Franjo brojke sahranjene djece. A kada mu je po-
nestalo snage da bilježi cifre kraj svakog datuma, on je
ispod slova, koja su označavala pol, ubilježavao uspravne
crtice. Svaka crtica predstavljala je jednu smrt. Na 21
stranici ove tužne sveske stoji bilješka: »ukupno ukopano
468 komada djece, 26. oktobra 1942«.

OSLOBOĐENJE IZ BODLJIKAVIH ŽICA

Za nas taj dan nije došao iznenada. Mi smo ga oče-
kivali. Četvrta kordunska brigada donijela nam je slo-
bodu.

Bila su to vremena kada su brigade napadale gradove
i oslobađale zatočenu djecu. O toj divnoj akciji hrvatskih
partizana Tito je iz Bosanskog Petrovca depešom obavi-
jestio Moskvu:

»Naši partizani oslobodili su iz koncentracionog lo-
gora u Jastrebarskom kod Zagreba 900 kozaračke djece.
Tu djecu su ustaše mučile i htjele da ih vaspitaju u
duhu fašizma. Sva ova djeca nalaze se sada na našoj oslo-
bođenoj teritoriji«.

Bez odmora, Brigada je krenula kroz Draganičku šu-
mu. Na domaku Jaske, 26. avgusta 1942. u 5 časova
ujutru, otpočeo je napad. Do 7 časova sve tačke, osim
Zandarmerijske stanice bile su likvidirane. Iz logora je
oslobođeno 727 djece, koju su ustaše dopremile sa Kozare,
Like, Korduna i Banije. Bio je to dirljiv prizor kada su

partizani uletjeli u logor, a djeca vikala »evo naših partizana« — piše u izvještaju brigade.

Tako piše u ratnim dokumentima. Međutim, nema takvog izvještaja koji bi bio u stanju da predstavi taj naš najsrećniji dan. Nema riječi kojima bi se mogla izraziti naša radost kada smo prvo čuli noćnu borbu, a onda ugledali partizane. O tom dirljivom susretu partizanski hroničar je ostavio zapis:

»Živjeli partizani! — razlijegalo se ulicama Jaske. Na voćke su se sjatila djeca kao čavke. Svuda je iza njih ostajala pustoš. Niko nije mogao da zaustavi tu bujicu. Od gladi zažarene oči tragale su za hranom. Naša grla su se stesala, a suze su tekle. Nismo imali dovoljno ruku da ih sve zagrlimo, da im nadoknadimo ljubav i topli majčin zagrljaj u grubo gaženim danima djetinjstva ...«

U gradu je još pucalo kada se komandant Nikola Vido-
vić pojavio iza samostana i zastao zbunjen. Možda se i za trenutak pokolebao, vidjevši naša navaljivanja da idemo s njima. Kuda, u danima ofanzive, sa ovolikom djecom? A onda je vikao: — »Pravac ona šuma, što brže« — pokazavši rukom. Od tog trenutka komandant je naš otac. I danas, kada se okupimo u Jaski, generala Nikolu Vidovića zovemo »Naš Tata«.

Brza komandantova odluka bila je spasonosna. Tačno je da je iza nas ostajala pustoš. Bez obzira na borbu koja se oko nas vodila, mi smo, nailazeći kroz bašte, kukuruze, voćnjake i vinograde — sve brstili u trku i trpali u gladna lista. Pa ipak, odmicalo se brzo, što dalje od logora. Drugovi su nosili bolesne i slabije i po dvoje u naručju. A kada smo stigli u Svetu Janu, napravljen je predah i prvi naš, partizanski, topao obrok.

U sumrak, krenuli smo dalje, u koloni po jedan, po svim vojničkim propisima.

Dobro se sjećam pitomih žumberačkih sela kroz koja smo prolazili. Narod nas je sačekivao sa puno ljubavi i toplog mlijeka. U selu Bukovac razmješteno nas je oko 350 po kućama da se odmorimo, nahranimo i pripremimo za daleki put. Na polasku, dobili smo i suhu hranu.

PUT U SLOBODNU BOSANSKU KRAJINU

Omborni, čak i izvježbani kako da se krećemo noću na potrebnom odstojanju u tišini kraj neprijateljskih uporišta, krenula je naša dječja kolona u pratnji grupe partizana iz odreda »Josip Kras« sa vodnikom Nikolom Ladišićem na čelu. Već prve noći prešli smo oko 25 kilometara, drhteći u strahu da nas ponovo ne pohvataju na cesti i pruži kod Jaske. Umorni i pospani, jedva smo se vukli toga jutra kroz Draganičku šumu. Pokošena trava zabadala nam se u noge, jer je većina bila bosa. Na rosnom lišću kod Crne Vlake, prespavali smo gotovo cio dan. Borci su donosili hranu iz obližnjeg sela, koju smo, obrvani umorom, bezvoljno jeli, i opet, sa hjebom u ruci, zaspali. Predveče smo, još bunovni, postrojeni i prebrojani, krenuli dalje. Ubrzo, stigli smo na obalu Kupe. Nekoliko boraca preplivalo je rijeku i dovezlo čamce.

Pri rastanku sa našim pratiocima, ljubeći se, svi smo plakali — i oni i mi.

U pokretu dalje, nailazili smo na popaljena i pusta sela, a i na jedva sačuvana mjesta pitome Banije. Mase naroda su našu kolonu dočekivale i pozdravljale. Žene su nas posmatrale suznih očiju i dijelile svoje ponude. Naša kolona se sve više smanjivala, jer su mnogi već ostajali kod svojih kuća, u komandama mjesta, odborima ili partizanskim jedinicama.

Sada smo već išli slobodnom teritorijom. Na svakom zastanku, za tren, okupljao se narod sa hranom. Nekad je to bio samo pečeni krompir, palenta, ili komadić hljeba i po koja šljiva. Ali, sve je to nama gurano u ruke sa toliko ljubavi i brige za našu sreću, da je čovjeku moralo srce da se stegne. Odbori i partizanske komande, gdje je to god bilo moguće, organizovali su naše prebacivanje kolima, pa čak i kamionima. Na tom maršu »naše brigade« koja, kao da je žurila na velike ratne zadatke, bili smo više puta napadani od neprijatelja i bombardovani. Vidjeli smo Plitvička jezera, ali iznad njih prebacivali smo se kroz borbu, iza leđa boraca na položaju.

NASI DOMOVI POD GRMECOM

Septembar je bio kada smo prešli Unu u Kulen-Vakufu i tako stigli u Bosansku krajinu. Time je veliki marš bio završen. Naša kolona je sada imala nešto oko 200 dječaka i djevojčica. Preuzeti od Krajišnika, koliko se sjećam, prvo smo došli u Smoljanu ili Suvaju, a onda, preko Medenog Polja stigli u slobodni Bosanski Petrovac.

Vjerovatno je već tu sazrela ideja o formiranju dječjeg doma, sigurno prvog pod oslobođenim Grmečom. Na inicijativu druga Đure Pucara - Starog organizovan je Dom za nas, djecu iz Jaske, u koji su nešto kasnije došla i druga nezbrinuta djeca. Za upravicu je određena Mila Bajalica, stari komunista, inače učiteljica. Naši nepismeni drugovi odmah su počeli da uče slova iz prvog partizanskog bukvara koji je ona sastavila. Ubrzo po formiranju, na rad u Dom došle su i drugarice Nada Stupar, Zdenka Čabrić, Anojka Čemi, Dušanka Stišović i Ruža Djerme-nović, a Bojana Nedimović bila je naša kuvarica. Tako je svu brigu o nama sada preuzela organizacija Antifašističkog fronta žena, a drugarice u Domu zamijenile su naše sestre i majke i pružile svu toplinu domaćeg ognjišta.

U Bosanskom Petrovcu nismo ostali dugo, vjerovatno zbog čestih nadlijetanja neprijateljskih aviona. Ali taj, iako kratak boravak u našem slobodnom gradu, bio je ispunjen prijatnim uspomnama. Tu smo se, poslije dugog mariša odmorili, okupali, đdbili čiste košulje i odjeću. Istina, bili su to oputnjaci od sirove teleće kože, ali za bolje nešto mi još nismo znali. Svakodnevno su dolazili brojni drugovi da nas vide. Mnogi su iz svojih ranaca ili torbica dijelili poklone. Bio je to najčešće šećer u kockama, onaj vojnički biskvit, našla se poneka čokolada, a uvijek olovka, sveska, često i knjiga. Ko je god saznao za naš dolazak, čini mi se, nije propustio da nas posjeti. Već smo i mi znali dosta o našoj partizanskoj borbi, a najviše smo se radovali proleterima, jer njih niko nije mogao pobijediti. Sjećam se, neko je dolazio iz Drinića i dugo razgovarao sa nama odraslijim. Interesovao se o našem životu u ustaškom logoru i sve zapisivao u svesku

koju je držao na torbici od teleće kože. Slikao nas je više puta i postrojene i kada smo igrali kolo. Rekao nam je da Nijemci nisu pobijedili Kozaru i da je tamo Peta brigada kojom komanduje Šoša. Bila je to za nas najradosnija vijest, pa smo neprestano tražili da idemo u našu brigadu.

Kada je to tačno bilo ne sjećam se, uslijedio je naš pokret iz Bosanskog Petrovca i čini mi se da put do Risovca nije bio dug. Prvo smo razmješteni po razbacanim kućama po dvoje ili troje, a onda, poslije dan ili dva smješteni smo u osnovnu školu koja je, za nas 150, bila isuviše mala. Pa ipak, naš boravak u risovačkoj osnovnoj školi ostao je u divnoj uspomeni, ne samo zbog topline prijema starijih ljudi iz Mjesnog odbora, žena i omladine, već i zbog načina života. Ovdje smo prvi put imali organizovani program dnevnog boravka i učenja. Ta nastava otvorila nam je vidike, pružila prva saznanja o karakteru naše oslobodilačke borbe, o bratstvu i jedinstvu, o Partiji i SKOJ-u. U Domu smo imali i redovna dežurstva, koja nismo baš tako mnogo voljeli, jer je trebalo ljuštiti krompire, pomagati kuvarici u spravljanju hrane i pranju suda. Tih dana organizovali smo i niz radnih akcija, kojima smo pomagali mještanima u sabiranju ljetine — berbi kukuruza i sakupljanju voća — oko čega smo se naročito otimali.

Ovdje, u risovačkom Domu, prvi puta, zaigrali smo i naše nestašne dječje igre. Istina, bile su to one igre rata u kojima je najteže bilo odrediti drugi tabor — jedinicu »neprijatelja«, jer je on uvijek morao da bude poražen i razoružan. Kada su naše male partizanske čete, naoružane drvenim puškama i strojnicama koje smo sami izrađivali i gdje je samo komandir Draško Lajić imao pravu italijansku pušku, kretale na juriš po vrtacama u osvajanje »neprijateljskih položaja i utvrđenja«, vrilo je kao u kotlu, orio se cio kraj od naših dječjih uzvika. Ti dani igre po šumarcima i proplancima oko škole, bili su naši najsrećniji i jedini dani djetinjstva.

Međutim, to nije dugo potrajalo. Oprostili smo se sa Risovcem tužni, ne znajući u prvi mah kuda idemo. Novembar je bio hladan kada smo došli, prvo u Lušci-Pa-

lanku, pa u Benakovac i najzad u Srpsku Jasenicu, mjesto naše nove radosti i sreće.

Lijepa škola, svježe okrečena sa osam velikih prozora, spavaonicama, učionicom i trpezarijom — postala je naš novi dom. U školskom dvorištu bilo je i jedno veliko kupatilo. Naš život i rad i ovdje je organizovan po svim propisima, od kojih se odstupalo jedino kada smo se morali sklanjati od neprijateljskih aviona, ali i tada po planu i bez panike.

Sada smo već bili »prekaljeni« borci, navikli na bitke i teške marševe. A u tom ratnom vihoru otimali smo svaki trenutak za učenje. Profesor Ipovac držao nam je često predavanja o opštim pojmovima iz geografije, istorije, rata i života i uvijek donosio svježe vijesti sa frontova. Njegova drugarica Vilija provodila je vrijeme sa nama u pjesmi i igri i organizujući pjevački hor i diletantsku grupu. Govorili su nam često i rukovodioci iz Kraiine, komandanti i komesari. Činili su to uvijek kada bi na svom ratnom putu nailazili kraj naše škole. Česti naši gosti u Domu bili su Đuro Pucar - Stari i Osman Karabegović, Košta Nađ i Josip Mažar - Soša, Boško Šiljegović i Obrad Stišović, Hamdija Omanović i Ranko Šipka, Rada Vranješević i Dušanka Kovačević. Sve smo ih dobro poznavali i njihove ratne funkcije koje su obavljali. Zato smo Starom, Kostu i Soši najčešće i dosađivali upornim traženjem da nas već jednom upute u jedinice, u borbu, a oni su nastojali da nas sačuvaju i što duže poštede od okršaja za koje su znali da će uskoro razrušiti naš mir.

Nema pravih riječi koje bi sa papira mogle iskazati ono najljepše što smo doživjeli u Srpskoj Jasenici u onim surovim decembarskim danima rata 1942. godine. Danicu Medan, seljanku i komunistu, majku i ratnu odbomicu — nikada i niko od nas neće i ne može zaboraviti. Ona je dobro znala da nije sva naša sreća u Domu, iako smo u njemu bili siti i odmorni, obučeni u prava partizanska odijela po mjeri sašivena i okruženi toplinom svih koji su živjeli i radili u našem kolektivu. Zato je ona sa organizacijom žena Jasenice i Okolnih sela, pored zajedničke brige o ishrani, pranju i krpljenju veša, organizovala svoje drugarice tako da se svaka od njih bavi određenim dje-

tetom u Domu. Nedjelja je za nas bila ispunjena radošću, jer je tada svaka majka odvodila »svoje« dijete u goste, na toplo domaće ognjište, u njedra prave materinske ljubavi.

Stid me je i danas, poslije tri decenije, što sam zaboravio ime žene koja mi je isplela one debele čarape od vune što ih ni oštra snježna kora na Šatoru nije proderala. Januar je bio, a za mene se uvijek našla po-koja jabuka iz njenog zavežljaja. Bila je mala i ćutljiva, milovala me je svojim tvrdim dlanovima i dugo gledala svojim tužnim očima.

Oprosti mi, majko, što sam Tvoje ime zaboravio, ali Tebe i Tvoj plemeniti lik nikada neću.

U TITOVOM ZAGRLJAJU

Još ranog jutra 7. januara 1943. godine, narod Podgrmeča kretao se ka Jasenioi. Kroz snježnu bjelinu lepršale su zastave. Sve je žurilo u susret Titu. Prostor ispred našeg Doma bio je prekriven narodom i vojskom. Kad se Tito pojavio na terasi škole okićenoj ćilimima i zastavama, masom se prolomio pljesak. Tada su naišle brigade Četvrte krajiške divizije. Komandant Šoša podnio je raport Titu. Nastupila je i Peta kozarska brigada, formirana od preživjelih boraca sa Kozare. O njihovom uništenju u logoru Jaska slušali smo mnogo. Ta brigada je sada gazila čvrstim korakom po utabanom snijegu ispred svog Vrhovnog komandanta.

Poslije ručka priređenog u našoj trpezariji, omladina je donijela Titu svoje poklone, vezene peškire i maramice. Na smotri Divizije koja je zatim održana, stajala je i naša mala četa. Tito, primivši i od nas raport, vojnički je otpozdravio, a onda, idući lagano kraj stroja, gotovo svakog od nas očinski pomilovao po licu. Nama su suze radosti tekle niz obraze.

U vojničkom stroju pred Titom, između ostalih, stajali su i ovi mali Kozarčani, logoraši iz sela Jaske, čijih se imena sjećam: Pero i Vid Zlojutro, Slavko Kotur, Zdravko Karalić, Slavko, Milan, Radovan, Pilip i Gojko

Stanišljević, Božo Zvijerac, Dobroslav Sokčević, Đurica Pavić, Luka i Jevto Sinik, Ilija Staričić, Gojko i Milorad Tendžerić, Dušan Kević, Ilija Popović, Dragoje Zmijanjac, Ljubo Danilović i Rajko Gligić.

Samo 15 dana poslije toga dragog događaja počela je jedna velika neprijateljska ofanziva koju smo zapamtili u bitkama kao četvrtu po redu. Cio Dom, nas oko dvije stotine, manevrisao je jedno vrijeme između neprijateljskih kolona, a onda nas je većina bila raspoređena po krajiškim brigadama. Na zaleđenom Šatoru bilo je i moje prvo vatreno krštenje. U jednoj borbi, prsa u prsa, kada smo se gotovo pomiješali s njemačkim vojnicima, pali su moji drugovi: Slavko Kotur, sekretar skojevskog aktiva u Domu i Pero Zloj utro, skojevac — obojica kuriri Štaba Prvog bosanskog korpusa.

Rasli smo i jačali u preteškim našim bitkama na Grmeču i Prozoru, Neretvi i Sutjesci, Kozari i Motajici, Banjoj Luci i Travniku, Tesliću i Tuzli, Drini i Avali, Beogradu i sremskom frontu, Jasenovcu i Celju. Stasali smo u kurire i vješte bombaše kraj Šoše i Petra Mečave, pod brižnim pogledom Ranka Sipke i Rade Kondića, u roditeljskom zagrljaju komesara Joce Marjanovića.

U vojničkim uniformama, pod ratnim ordenjem hrabrosti, vratili smo se školskim klupama i sada, kao pukovnici i poručnici fregata, letaći nadzvučnih aviona i tenkisti, inženjeri i kovači, traktoristi i šumski radnici, profesori i narodni poslanici — očekujemo naš prvi susret u oslobođenoj Srpskoj Jasenici, da položimo svježe cvijeće na svim humkama naših palih majki pod Grmečom.

MILE TRNJAKOVIĆ

GOVORIO SAM NA PRVOM KONGRESU OMLADINE JUGOSLAVIJE U BIHAĆU

Omladina drvarskog okruga (srezovi Bosansko Grahovo, Drvar i Bosanski Petrovac) masovno je učestvovala u narodnom ustanku i njena uloga od tada u NOR-u neprekidno raste.

Stvaranjem NOSOBiH u toku ljeta 1942. razvija se širok omladinski pokret. Do 90% omladine bilo je obuhvaćeno organizovanim radom, ne računajući velik broj omladinaca otišlih u Narodnooslobodilačku vojsku. Kakva je bila aktivnost omladine Drvarskog okruga, djelomično govori i izvještaj Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu od 4. jula 1942. godine, upućen CK SKOJ-a za Jugoslaviju — u kojem, pored ostalog, piše: »Srez Bosanski Petrovac: Narod ovog sreza je oduševljen za borbu, pomaže je svim raspoloživim sredstvima. Omladina i u ovom kraju prednjači u akcijama, a isto tako se kolektivno obrađuje zemlja. Četničkih elemenata nema; omladina je glavni pronalazač svih koji bi ma šta pokušali protiv NOB-e. Na terenu ovog sreza ima 40 skojevskih aktiva sa 684 člana. NOSOBiH broji 2.040 članova. Tečajeva za nepismene ima 62 sa 1.759 slušalaca. Konferencija je održano 224 sa 17.736 prisutnih, 19 zborova sa 25.826 prisutnih. Teritorija ovog sreza ima jedan pjevački zbor, koji broji 36 članova. Održano je 5 kulturnih priredbi sa 1.350 prisutnih... U srezovima Drvar i Petrovac formirane su omladinske pozadinske čete, ali one ne žive logorskim životom, usljed slabog ekonomskog stanja ovih

krajeva. One se sastaju jedanput nedjeljno na vojno-politički kurs. Na sektoru oba sreza ima 12 omladinskih četa, sa ukupno 1.200 omladinaca. Ovi omladinci su željeli da se što prije naoružaju, a politički su dosta napredni, odnosno spremni da se bore protiv svih neprijatelja. Na terenu okruga stvaraju se i radne omladinske čete, koje imaju dužnost vršenja svih fizičkih poslova».

Početkom jula 1942. godine od preko 200 odabranih skojevaca i omladinaca iz omladinskih pozadinskih četa Drvara i Bosanskog Petrovca formiran je 10. jula u Petrovačkoj Suvaji Omladinski bataljon »Radivoje Rodić« (sa 2 čete: Petrovačka i Drvarska. U sastavu I proleterske brigade bila je formirana 1. omladinska Fočanska četa, a u Lici ženska omladinska četa). To je bio u neku ruku još jedan dar krajiške omladine za prvu godišnjicu narodnog ustanka u Bosni i Hercegovini.

Od 7. avgusta do polovine oktobra odigrala se velika bitka krajiške omladine za podizanje »ljetine« u Saničkoj dolini i izvlačenje artikala ishrane u centralne magacine Operativnog štaba za Bosansku krajinu u Klekovači i Grmeču, za potrebe NOV i naroda.

Četrnaestog avgusta 1942. godine kod Ključa se na smotri pred sekretarom Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu okupilo 3.500 omladinki (Omladinci su bili uglavnom u 1, 2, 3, 4, 5. i 6. krajiškoj brigadi), od kojih je samo sa terena Petrovca i Drvara bilo oko 2.000. Samo u 6 Petrovačkih radnih bataljona u četiri smjene radilo je oko 6.000 omladinaca i omladinki, sa 1.000 vozila sa konjima, ili tesača i građevinaca, na podizanju baraka, magacina i bolnica u Grmeču i Klekovači.

Krajem avgusta i početkom septembra u Petrovačkim selima razmješteno je oko 1.200 ranjenika — proletera i Krajišnika (u Driniću, Skakavcu, Vodenici, Stjenanima, Suvaji), kojima je oko 500 omladinki sve do kraja januara 1943. godine, do IV neprijateljske ofanzive, pružalo usluge, ili se uključivalo u poslove oko njege ranjenika.

Pored rada i borbe, omladina i narod Drvarskog okruga znali su da i politički manifestuju svoj internacionalizam i solidarnost. Tako je proslavljena 23-godišnjica oktobarske revolucije. Samo u Petrovcu uoči 7. novembra oko

3.000 lica iz skoro svih sela po kiši i nevremenu organiziralo je manifestacije u gradu. U ovu proslavu bile su uključene i tri proletherske brigade — od kojih je formirana I proletherska divizija.

PRIPREME ZA PRVI KONGRES USAOJ

Vraćajući se sa obilaska nekih opštinskih komiteta i aktiva SKOJ-a, u Petrovcu sam krajem novembra našao odštampan proglas Sazivačkog odbora I kongresa antifašističke omladine Jugoslavije, od 22. novembra. To je bilo prvo obavještenje o predstojećem Kongresu, iz kojeg se moglo zaključiti da će se Kongres održati na oslobođenoj teritoriji.

Proglas je imao ovaj tekst:

»Omladino, omladinske organizacije, spremajte se za ovu najveću manifestaciju omladine svih jugoslovenskih naroda pred licem nove zemlje i cijelog svijeta!

Pripremajte se za vaš Prvi kongres, organizujte proučavanje pitanja koja će se na njemu raspravljati, spremajte izbor svojih delegata!

Priređujte svuda na frontovima i u pozadini pretkongresno udarničko takmičenje u uništavanju neprijatelja i rada za front i pobjedu!

Naš Prvi kongres mora biti najveća manifestacija svijesti i jedinstva sve slobodoljubive omladine Jugoslavije, mora biti krupan prilog pobjedi naše pravde stvari!

Smrt fašizmu — sloboda narodu!»

Nismo znali kako treba birati najbolje omladinke i omladinke iz jedinca NOV i POJ i sa oslobođene teritorije. Za tu veliku omladinsku manifestaciju preporučeno je omladincima da se organizuju i razvija svestrano takmičenje.

Uskoro su stigle direktive od OK SKOJ-a za Drvar, na bazi čega su Sreski komitet SKOJ-a i Sreski odbor

NOSOBiH u Petrovcu mogli planirati i organizirati predstojeću kampanju — da bismo sa što više rezultata izašli na predstojeći Kongres antifašističke omladine Jugoslavije.

Sreski komitet SKOJ-a i Sreski odbor NOSOBiH zasjedali su krajem novembra i tom prilikom razradili su plan rada na organizaciji pretkongresnog takmičenja i dali precizna zaduženja svakom članu Komiteta i Odbora. Poslije ovog sastanka uslijedili su sastanci opštinskih komiteta SKOJ-a i Odbora NOSOBiH, aktiva SKOJ-a i Odbora NOSOBiH, a naročito seoske konferencije SKOJ-a na kojima se govorilo o omladinskom pokretu Jugoslavije, antifašističkoj borbi, bratstvu i jedinstvu, potrebi i nužnosti masovnog učešća u pretkongresnoj aktivnosti vezujući to za svoj dug prema NOB-i borcima na frontu, uspjesima NOV i POJ. Na ovim seoskim omladinskim konferencijama često su prisustvovali roditelji. Svaki član skojevskog i omladinskog rukovodstva podnosio je izvještaj za 8 ili 15 dana, što je uradio i na koje teškoće nailazi. Analizirana su iskustva, slati su drugovi iz rukovodstva radi pomoći i slično.

Bilo je mnogo primjera samopožrtvovanja pojedinaca i čitavih sela u pretkongresnoj aktivnosti. Sjećam se samo nekih:

— Krajem decembra jednog dana u Komandu mjesta Bosanski Petrovac došli su roditelji trinaestorice pionira od 12 do 14 godina iz sela Smoljane, da pitaju, u koje jedinice NOV su otišla njihova djeca, koja su, bez njihova znanja, otišla u partizanske jedinice. Odgovor nisu dobili, jer su se omladinci priključivali prvim jedinicama koje su sreli — bile one Srpske, Crnogorske ili Krajiške.

— Komande omladinskih partizanskih četa, čiji su politički komesari bili sekretari opštinskih komiteta SKOJ-a, imali su teškoće u odabiranju dobrovoljaca za jedinice po razrezu komande mjesta i zahtijeva jedinica za popunu, s obzirom na raspoloživo oružje. Najuporniji su i samovoljno odlazili u jedinice, a mnogi su u stroju davali obrazloženje da baš oni trebaju ići, jer kod drugih je navodno, teže stanje kod kuće.

— Sreski komitet SKOJ-a nije insistirao da ženska omladina ide u partizane, niti je za nju dobio razrez od Komande mjesta, ali ona je odlazila i bez znanja skobjevske organizacije. Sa Petrovca je tako otišlo blizu 100 djevojaka.

— Stvarao je takvo »javno mnijenje«, da je bilo »sramota« omladincu — omladinki od 16 do 17 godina na gore ostati kod kuće i raditi u pozadini, jer je odlazak u partizansku vojsku cijenjen iznad svega.

— Prikupljanje hrane za vojsku u siromašnim i popaljenim selima bilo je naporno. Stanovnici su odlazili i u Podgrmeč, ili u dolinu Sane, za odjeću trampili žito i donosili hranu za ishranu porodice. I pored toga, od svojih usta i svoje djece narod je davao žito, krompir, slaninu, jaja i dijelove odjeće — koja je čuvana za svečanost, udaju ili za smrt. Tu su roditelji pomogli svojoj djeci, mada je ponegdje bilo sporova roditelja i djece, jer su djeca htjela dati i više od minimuma.

— U selima se pričavalo ko je više od omladinaca dao priloga, pa se na idućoj konferenciji omladine taj odnos mijenjao, jer su se omladinci nadmetali do krajnjih mogućnosti. Naročito je to bilo u selu Rašnovcu.

— Pletenje čarapa i rukavica za borce na frontu bilo je masovno, a veš se pretvarao u zavoje.

Devetnaestog decembra 1942. godine u selu Suvaji održan je sreski zbor sa oko 1.000 omladinaca i omladinki Petrovca na kome je birano 14 delegata za Prvi kongres omladine. Na zboru je govorio Košta Bosnić, radnik iz Drvara i Mile Trnjaković, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a za Bosan/slud Petrovac.

Evo nekih imena delegata za Prvi kongres omladine:

Vojo BANJAC iz sela Drinića, Mile ČULIBRK iz Bravska, Momčilo JAKŠIĆ iz Prkosa, Nikola JELIČIĆ iz Vodenice, Vlado KECMAN iz sela Bukovače — delegirala ga smoljanska omladina, Dušan KECMAN iz sela Drinića, Milja KECMAN iz Drinića, Neđo KAČINIĆ iz Bosanskog Petrovca, Pero KOLUNDŽIJA iz Kmjeuše — delegiran kao sekretar OK SKOJ-a za Drvar, Đuro MILANOVIC, delegat Krnjeuše, Mile PLEČAS iz Busije, Smiljka RODIO iz Krnjeuše, Simo SOLOMUN iz Bravskog Vaganca, Mičo

RAKIĆ, sekretar OK SKOJ-a Jajce i Mile TRNJAKOVIĆ, sekretar SK SKOJ-a Bosanski Petrovac.

Pored izbora delegata, Sreski komitet SKOJ-a dobio je zadatak da sa Komandom mjesta u Petrovcu organizuje doček i prihvata (smještaj i ishranu) delegata koji su preko Petrovca išli za Bihać. Do tog dana nismo znali gdje će se održati Kongres.

Već 25. decembra stigli su delegati jajačkog okruga, delegati okruga Ključ—Mrkonjić, podgrmečkog i livanjskog okruga, zatim delegati iz brigada: 1, 2. i 3. proleterske, kao i IV i V krajiške divizije. Neki delegati su poslije kratkog predaha produžili za Bihać — prevezeni kamionom autočete VS, koji je bio u Petrovcu. I 26. decembra su mnogi delegati preveženi iz Petrovca za Bihać.

Ispraćajući delegate iz Petrovca za Bihać, pored članova Oblasnog i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, bio je prisutan Rato Dugonjić, član CK SKOJ-a. Prije podne, 26. decembra, rekao mi je Rato Dugonjić, da kao »domaćin« sačekam ostale delegate koji budu nailazili (iako su delegati sa Petrovca već otišli) i da zadnjim kamionom krenem u Bihać. Tako sam i činio. Ocijenivši da nemam više koga čekati, na zadnji kamion VS ukrcalo se nas oko 30 delegata iz raznih jedinica i sa terena. Pretežno su to bili sekretari OK SKOJ-a (Pero Kolundžija, Pero Divjak, Dušan Mandić i drugi), kao i sekretari brigadnih komiteta SKOJ-a i neki članovi ovih komiteta. Po jesenjem maglovitom danu, negdje oko 13 časova poslije ručka, krenuli smo dobro raspoloženi, nastavljajući započete razgovore u Petrovcu.

Po izlasku iz Bosanskog Petrovca na 1—2 km desila se saobraćajna nezgoda. Kako kamion nije imao klupa, delegati su stajali u kamionu pa je na jednoj krivini pukao lanac koji je stezao stranice karoserije i tom prilikom 20—25 delegata ispalo je iz kamiona. Tom prilikom jedan delegat iz brigade dobio je prelom noge, nekoliko njih uganuće, a nekolicina njih zadobili su ogrebotine po tijelu. Među lakše povrijeđenim bio je i Pero Kolundžija, sekretar OK SKOJ-a za Drvar, koji je bio predviđen da govori na Kongresu u ime omladine drvarskog okruga. Kamion je morao da krene nazad, u Petrovac, da odveze povrijeđene drugove i da ode na opravku, a

mi delegati smo produžili pješice ka Vrtoču — dok nas ne sustigne opravljeni kamion. Usput je bilo veselo. Prepričavajući zgrade i nezgode u Rastoči nas je stigao kamion i uz pjesmu smo stigli u oslobođeni Bihać — čijem smo se susretu radovali posebno, jer smo na Prvom kongresu očekivali druga Tita.

... Po dolasku u Bihać bili smo smješteni na spavanje u prostorije sadašnje bolnice i u kasarne, a zadnju noć bili smo raspoređeni u privatne kuće. Ja sam sa još 4—5 drugova spavao kod jedne muslimanske porodice, koja nas je veoma ljubazno primila u svoje čiste postelje i davala nam jelo kojim je raspolagala.

Jedva smo čekali sjutrašnji dan — 27. decembar — da se svi okupimo na Prvi kongres antifašističke omladine Jugoslavije, na kojem je trebalo još pred cijelim svijetom manifestovati jedinstvo omladine i dogovoriti se o stvaranju nove jedinstvene organizacije USAOJ-a, o usklađivanju rada na jačanju učešća omladine u NOB i da vidimo naše najveće partijsko, vojno i državno rukovodstvo.

Ne sluteći šta me čeka, pozvali su me Zaga Umićević i koliko se sjećam i Mile Perković; rekli su mi da ja kao član OK SKOJ-a i u ime omladine okruga Drvara trebam govoriti na kongresu, jer sekretar OK SKOJ-a Pero Kolundžija nije mogao da nastupi zbog povreda po licu, zadobijenih prilikom pada iz kamiona. Dali su mi na par četu papira već sabrane rezultate pretkongresnog takmičenja našeg okruga i rekli mi da se spremim za govor.

Uskoro je počeo Prvi kongres omladine. Moje pripreme za govor bile su nedovoljne — sem rezultata koji su bili očigledni.

U kongresnoj sali (danas muzeju NOB-e gdje je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a) Okupilo se mnogo delegata i gostiju. Skoro svi delegati bili su sa puškama, bombama i po kojom mašinkom. Držali su ih pred sobom sa cijevima okrenutim na gore. Sve su puške bile pune mecima i ne vjerujem da ih je ko praznio. Prava je sreća da nije bilo nesretnih slučajeva. Žagor je vladao u sali, očekivali smo početak Kongresa.

Uskoro je ušao drug Tito u pratnji svojih saradnika. Prolomio se pljesak, klicanje i skandiranje Titu i Partiji. Teško je bilo smiriti omladinu da bi se otpočelo sa Kongresom.

Mada sam poznavao druga Lolu Ribara još iz Petrovca i (kod njega (bi)o, oduševio me je jalsnoćom i snagom uvodnih riječi.

Na govornicu je izašao drug Tito, kojeg prvi put tako iz bliza i jasno vidim (mada sam ga prije toga vidio na akademiji u Bosanskom Petrovcu, povodom godišnjice oktobarske /revolucije, 7. oktobra 1942. godine). Nema riječi da opišem moje oduševljenje i oduševljenje ostalih prisutnih u Kongresnoj sali, prije govora i u toku govora druga Tita, kojeg smo često prekidali skandiranjem.

Poslije referata, nastupili su govornici — koji su svaki na svoj način oduševljavali. Navodim samo neka, bez pravog redosljeda: govorio je, mislim, Ranko Šipka o hrabrom upadu grupe Kozarčana u oklopni voz kod Prijedora; Mate Stančić, komandant jednog bataljona iz Dalmacije, o uništenju tenka kod Livna; Boško Buha o ubacivanju bombi sa krova u neprijateljsko uporište; Slavko Komar o diverziji Zagrebačkih omladinaca na ustaški stroj; Sulejman Mehmedbašić o hrabrom učešću mostarske omladine u borbi protiv okupatora; Milica Dubajić o borbi Ličke omladine i pomoći frontu; kuriri iz Slovenije po zadatku su došli u VS i isporučili pozdrave slovenačke omladine, koja nije mogla poslati svoje delegate.

Ja sam govorio, čini mi se, drugi ili treći po redu, drugog dana Kongresa. Iznio sam podatke samo za jednomjesečni period takmičenja drvarske omladine za Prvi kongres omladine Jugoslavije i pored nelagodnosti pred mikrofonom i tolikim rukovodiocima, ma da tada nije bio prisutan drug Tito. Svi prisutni su burno pozdravili masovno i nesebično učešće u takmičenju omladine ovog okruga koje se ogledalo u sljedećem:

- 1.062 para vunениh čarapa je sakupljeno ili ispleteno i 720 pari vunениh rukavica;
- 2.900 m materijala za zavoje;
- 2.149 kg krompira i 40.000 dinara u gotovu.

Kao najdraži podatak na Kongresu izneseno je da se u toku decembra 1942. godine dobrovoljno javilo i stupilo u NOV 444 omladinca i 166 omladinki, ukupno 610, ili oko 3 ratna bataljona, ili jedna ratna brigada.

Kada sam ove podatke iznosio na Kongresu, pored pozdrava, po završetku sišao sam sa pozornice i pošao na svoje mjesto da sjednem, prošao sam pored predsjednika AVNOJ-a dr Ribara, koji mi je doviknuo: »Bravo, mladi strahanovoi!«

Ovi rezultati su usloveli da je omladina drvarskog okruga dobila prelaznu zastavu, koja je na Kongresu ustanovljena, kao najbolji okrug u Jugoslaviji. O ovim rezultatima pšala je i »Omladinska borba« — Organ CK SKOJ-a. Po završetku rada Kongresa — u grupama smo razgledali Bihać, našu »prestonicu« i naš najveći grad na oslobođenoj teritoriji.

U hladnim decembarskim danima svratili smo se kod rijetkih pojedinaca koji su pored zidina starog Bihaća prodavali voće, a svračali smo se i u poslastičarnice, plaćajući slatkiše različitim novcem, ko je kakav novac imao (dinar, kuna, lira — već šta je ko u jedinici zarobio). Češće smo prolazili pored hotela Bosne, u kojem je boravio drug Tito, da bismo ga još jednom vidjeli.

Dvadesetdevetog decembra 1942. godine pao je snijeg i mnoge delegacije iz Bihaća krenule su, svaka u svom pravcu, ponesene mnogim utiscima i novim entuzijazmom za postizanje još većih uspjeha. Ja sam bio zadužen od Rate Dugonjića i Mihajla Švabića da zadnji krenem iz Bihaća. I zadnjim otvorenim kamionom, sa desetak drugova, po magli i snježnoj vijavici, ispred sela Ripča doživjeli smo još jednu saobraćajnu nezgodu. Zadnji lijevi točak od kamiona otpao je usljed preglodanih zavrtnja, te smo iznenađeno posmatrali točak kako se preko jarkova i snijega kotrlja u njive. Trebalo je čekati da se osposobi kamion, da bismo kasno u noć stigli u Bosanski Petrovac.

Rad i borba omladine je nastavljena uz izmjenu mnogih omladinskih kadrova koji su premješteni u druge srezove i okruge, ili su slani u jedinice NOV i POJ. Nismo slutili da će za narednih dvadeset dana uslijediti neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju Bosanske krajine.

MILAN BELOVUKOV - DEVA

»MINISTARSTVO FINANSIJA«
U ŠTABU POD SMRČOM

Dok su se Baca Stejić i doktor Ivan Ribar grlili i jedan drugom praštali, mi smo se već okupili oko napravljene pozornice i sjedeći na travi očekivali početak prve značajnije pozorišne predstave. Oko pozornice bile su postavljene upaljene karabitne lampe radi osvjjetljenja i kada se već bilo potpuno smračilo, otpočeo je program.

Glumci su izašli na pozornicu maskirani: neki su bili opremljeni kao četnici, sa šub arama i kokardama, sa kamama oko pojasa i bradama, a drugi su bili u njemačkim uniformama. Na sredini pozornice bio je postavljen sto, na kome se nalaze flaše i čaše sa pićem, pa »Nijemci« i »četnici« bratski se grle, piju i vesele se. Ck> program je tako bio postavljen, da se vidi potpuna saradnja Nijemaca i četnika: Nijemci se hvale četnicima a četnici Nijemcima, kakvi su bili »junaci« u nekoj bici, ali se najednom na pozornici pojavljuju partizani, pa Nijemci i četnici, baš oni koji su se u toku razgovora najviše hvalisali o svom junaštvu, bježe pod stol i pod neke na brzinu improvizovane krevete. Ostali Nijemci se unezvjereno vrte na pozornici, očito ne znajući šta da preduzmu. Taj program je na sve nas ostavio tako jak utisak, da smo danima i mjesecima poslije toga pokušavali da imitiramo pojedine glumce i da ponavljamo stare i izmišljene nove viceve na račun četnika i njihove saradnje sa okupatorom.

Na Mliništu smo ostali još izvjesno vrijeme, a zatim smo stvari potovarili na kamione i krenuli dalje, u pravcu

Drvara pa prošli most na rječici Unac, malo zastali u blizini pećine kod Drvara i išli dalje u pravcu Oštrelj a. Zajedno sa nama kretao se i drug Stari (drug Tito). Kojim pravcem smo sve išli i preko kojih planina ili polja smo prolazili, toga se više ne sjećam; znam samo da je tada među nama bilo boraca iz mnogih naših brigada, koji su bili rodom iz raznih krajeva, pa su nam oni objašnjavali put i govorili nam gdje se nalazimo, kad stignemo u neko selo ili na neku planinu. I ti borci iz brigada tada su bili u sastavu Prateće čete, jer je jedan broj boraca iz Prateće čete otišao u druge jedinice, a iz drugih jedinica je na mjesto njih došao izvjestan broj drugih boraca, tako da se Prateća četa uvijek popunjavala novim borcima. Veći dio tih novih boraca bili su dobri poznavaoци prilika u krajevima kroz koje smo prolazili, pa su nam usput objašnjavali kuda se krećemo i pričali o zvjerstvima koje su italijanski vojnici tuda činili, te smo od tih boraca i doznali da su italijanski vojnici činili zvjerstva i u Drvaru pa se narod Drvara i okoline pobunio i rastjerao ih.

U Drvaru smo se malo zadržavali i odatle krenuli pravo na Oštrelj, u tu tada malu varošicu koja je imala i željezničku stanicu. Tek po dolasku u Oštrelj doznao sam da je to nekada bilo lijepo mjesto, ali su ga Nijemci u više navrata bombardovali i mitraljirali i prosto ga sravnili sa zemljom tako da je bilo teško naći čitav ma i kakav kokošinjac, a kamo li neku kuću; cijelo mjesto je bilo potpuno srušeno i spaljeno tako da su zgarišta domova ličila na prave rake.

Oštrelj je sa svih strana okružen lijepom šumom, ali mu je bio nedostatak što kroz njega pa ni pored njega nije bilo ni jedne rječice ni potočića, pa smo vodu morali za piće i kuvanje dovlačiti iz daleka, i to u nekim cisternama. U prvo vrijeme bilo je lijepo i toplo i tada smo izlazili iz koliba i šatora i grijali se na suncu, ali je jednoga dana, u ranu jesen, nekako iznenadno i na brzinu, te blagodati nestalo; iznenada je pao snijeg i pokrio cio taj kraj oko nas, a mi smo se i dalje nalazili pod najobičnijim šatorima, koji su mahom bili pocijepani. Ali, šta da mu radimo; tako je to bilo u to vrijeme, jer partizani niti su bili naučili niti su tražili da žive u nekom

konforu, pa smo se zadovoljavali onim što imamo, iako nam je ko zna koliko puta snijeg bio jedini prostirač pa i pokrivač. Istina, tada su neki drugovi pričali da ćemo se uskoro svi useliti u neke teretne vagone ma pruži kod Oštrelja, ali mi tim vijestima nismo pridavali nikakav izuzetan značaj već smo se razmještali i organizovali život tamo, gdje smo stigli i mogli da živimo.

Tako sam i ja napravio jedan šator od šatorskih krila sa kojima se prave srednji bolnički šatori i taj svoj šator smjestio sam pod jedan krošnjast brest, da bih se bar koliko-toliko zaštitio od hladnoće. Šator je bio prostran i za moje potrebe i tadašnje prilike dovoljno komotan, pa sam se prosto ponosio s njim, iako je i u njemu bilo zima skoro kao i napolju. Kad sam u šatoru već bio razmjestio stvari, jednoga dana uđe drug Ivan Milutinović-Milutin, član Vrhovnog štaba koji je u Vrhovnom štabu bio odgovoran po pitanju finansija, i čim uđe on mi se obrati:

— Čika Devo, ja i ti bi u tvom šatoru imali da radimo dva ili tri dana, ako se slažeš ...

— Zašto se ne bih slagao — odgovorih Milutinu. — Ako treba da radimo i pet i deset dana, radićemo; ja sam za to tu da radim, a i naučio sam kroz život da radim . . . Milutin je znao šta se nalazi u džakovima, sanducima i koferima pa je zato i rekao da ćemo imati posla dva ili tri dana, ali ja još nisam znao šta, ustvari, ja stalno vučem i čuvam, i zato sam i rekao da ćemo raditi dokle hoće Milutin. Međutim, ja sam tek poslije vidio da sam se prevario u računu: na vodenici sam naučio da pravim kačice, buriče, preslice i druge stvarčice i da vučem vreće, ali ne i da prebrojavam dotle neviđene gomile novca. Ipak, takav je partizanski život, prava škola za sebe. Kad smo se Milutin i ja sporazumili kako treba da radimo, on mi reče:

— Daj de mi one džakove otud . . .

Ja izvukoh 5 ili 6 džakova, koji su bili vezani samo nekim kanapom pri vrhu, bez ikakvih blombi i kad jedan džak dovukoh do Milutina, Milutin me pogleda i pokaza prstom :

— Ovaj džak odriješi i istresi to iz njega na sred šatora!

Uzeo sam džak, odriješio i kada sam počeo da istresam, stao sam kao ukopan: iz džaka su ispadale stare jugoslovenske hiljadarke! Dok sam ja istresao jedan džak, Milutin privuče sebi jedan od ona četiri velika sanduka, sjede na njega i uze neki notes u ruke, pa će opet meni:

— Ti privuci onaj drugi sanduk i sjedi na njega pa broj te hiljadarke! I ja ću brojati i slagati na odvojene gomile, ali samo pazi da bude tačno...

Dogurao sam tešku sandučinu do blizu Milutina, sjeo i počeo da brojim. U mom kratkom životu ja nikada dotle nisam vidio toliku gomilu novca, a sada, eto, ja sam neki čuvar novca, poput nekog bankara. U toku brojanja, kad god bih nabrojao 100 komada hiljadarki, ja sam rekao Milutinu i on je to zapisivao u svoj notes, što znači da mi je dužnost bila da poslije svakog brojanja kažem:

— Druže Milutine, ovdje je sto hiljadarki.. .

Milutin je, iako je i sam brojao, pedantno ubilježavao u svoj notes svaku brojku koju sam mu ja rekao, tako da je taj njegov notes, ustvari, bio prva naša evidencija ili neka vrsta glavne knjige blagajne tog našeg, da tako nazovem, partizanskog »ministarstva finansija«, smještenog u šatoru pod drvetom.

Prvog dana radili smo do kasno u noć i zatim otišli na spavanje, pa kad smo se ujutru probudili, opet smo se našli u patoru i zajedno počeli. I da otvaramo te naše »trezore« u tadašnjoj partizanskoj »narodnoj banci«. U tim sanducima i koferima koji su bili tu, bilo je toliko metalnog novca i raznog nakita da sam se prosto zapanjio: u jednom koferu, kojeg sam otvorio, vidio sam raznovrstan ženski nakit. Bilo je tu đerdana sa niskama od 40 do 50 talira ili cvancika, a bilo je i takvih đerdana na kojiima su visile mješovite niske, sastavljene od zlatnika i talira. Takođe je bilo i srebrnih ploča, koje su sigurno Bosanke nosile na glavama, a pronalazili smo cijele »grozdove« raznih ukrasa, pa i srebrenih i zlatnih lančića. Jednom rječju, bilo je to pravo bogatstvo, a ja sam na njemu spavao i o njemu vodio računa, a ni sam nisam znao što čuvam. Sve to bogatstvo naše jedinice su otele od nepri-

jatelja u raznim borbama i sada mi to koristimo za potrebe daljeg razvoja naše borbe i za pomoć narodu. Čim sam ja otvorio onaj kofer sa dragocjenostima, Milutin samo pogleda kofer, provuče ruku kroz one niske srebra i zlata, pa mi reče:

— Trpaj to tamo, gdje je i bilo ...

Vratio sam sve to na svoje mjesto i zatim otvarao druge kofere i sanduke. U jednom sanduku našli smo nešto starih hiljadarki pa ih je Milutin popisao, sabrao i kada je vidio da se sve slaže s njegovim podacima, nasmiješi se kroz brke pa će:

— Spakuj sve i ostavi na svoje mjesto! U redu je.

One teške sanduke nismo otvarali. Oni su bili originalni i znalo se šta i koliko ima u njima, jer su bili u onakvom stanju u kakvom su izašli iz kovnice novca. Inače, u njima je bio srebreći novac. Ja nisam znao koliko čega ima, ali je Milutin znao i na kraju je još jednom podvukao:

— Devo, sve je u redu. Mi smo naš posao završili.. .

... A VRHOVNI STAB U TERETNIM VAGONIMA

Odmahnuo sam kad sam čuo da je sve ispravno, a Milutin je odmah poslije završenog posla napustio moj šator, napomenuvši:

— Čuvaj to, Devo!

Čini mi se da su ove njegove riječi bile suviše, jer sam ja te sanduke i drugo i do tada čuvao mada nisam znao šta je u njima, a sada kada sam vidio šta mi je povjereno na čuvanje, ja se više nisam ni odmicao od šatora. Iako su ostali bili zauzeti svakodnevnim poslovima, mnogi od njih su dolazili kod šatora i pravili mi društvo, ali mi je najviše dolazio moj stari drug Živorad Čosić iz Klinaca kod Valjeva. Ipak, svi oni dođu i odu, a ja ostajem sam; u tim trenucima sjedio sam prosto kao na iglama, jer sam se tek tada počeo plašiti da negdje neću biti u stanju da natovarim na konja, ili ću negdje nešto ispustiti prilikom pripreme za pokret ili u toku pokreta, tako da su me te brige stalno zaokupljale.

Nekoliko dana kasnije obistinila se ona vijest o vagonima. Naime, naišla je lokomotiva sa željezničke stanice u Oštrelju, zakačila tri teretna vagona i dovukla ih na sporedni željeznički kolosijek, udaljen nekih 50 do 60 metara od mog šatora. Taj krak željezničkog kolosijeka takođe se nalazio u šumi, pa smo i mi prešli u pojedine vagone po ovom rasporedu: u prvom vagonu bio je drug Stari, u drugom Prateća četa a u trećem ja sa mojim stvarima iz šatora. Među stvarima koje sam imao nisu bili samo oni sanduci, koferi i džakovi, već je bilo i kojekakvih drugih stvari, kao: izvjesne količine šećera i duvana, 15 do 20 kragujevačkih mesnih konzervi od po 200 do 300 grama težine, pisaća mašina, hartija, arhiva Vrhovnog štaba, vojne karte i sve drago što je bilo potrebno za snabdijevanje jedinica i Vrhovnog štaba, a moglo se nabaviti. Sve to sam složio na jednu stranu vagona, a na drugoj strani se nalazio jedan dvospratni drveni krevet na kome su spavali pojedini drugovi iz Prateće čete i ja.

Oštrelj je tada već bio pod dubokim snijegom, ali to mnogima kao da nije smetalo; sjećam se da je komandir Moma Đurić i dalje boravio u šumi u šatoru, iako je šator prosto bio zatrpan snijegom, dok je profesor Pavle Savić spavao u prednjem vagonu, zajedno sa dragom Starim i članovima Vrhovnog štaba. Tu smo u Oštrelju često imali prilike da slušamo predavanja Pavla Savića, jer nas je on okupljao oko sebe i govorio nam o fizici, matematici i drugim granama nauke, u što se ja baš nisam bogzna kako razumijevao.

Jednog dana drug Stari je otišao u Petrovac, a s njim i dio naše Prateće čete, kao i neki članovi Vrhovnog štaba. Sa Markom je otišao i komandir Moma Đurić pa su se njih dvojica ubrzo vratili pa i dalje ostali kod nas na Oštrelju. U onom dijelu naše čete koji je otišao sa drugom Starim, nalazio se i Luka Stević, koji mi je nekoliko dana kasnije poslao jedno pismo. Obavještavajući me kako je tamo, Luka mi, pored ostalog piše i o jednom predavanju, pa navodi otprilike ovo:

— ... Sinoć je kod nas u Petrovcu bilo jedno predavanje. Predavač je govorio o tome kako je zemlja

Okrugla, ali mu ja nisam vjerovao. Međutim, kada smo pošli u stan da spavamo, ja sam, prelazeći preko jednog plotu tako tresnuo s plotu da mi se sve nekako počelo vrtiti oko glave, pa sam se uvjerio da nas predavač nije lagao...

To Lukino pismo je išlo od ruke do ruke, od borca do borca, pa je tako stiglo i u Vrhovni štab i druge naše jedinice, pa tek onda meni, iako je meni bilo namijenjeno. Pored ostalog, Luka me u plitsmu Obavještava da je tih dana u Bosanskom Petrovcu formirana Inženjerijska četa i da je za njenog komandira postavljen Duško Novaković, a za političkog komesara Milutin Despotović — Omladinac.

Dok smo se još nalazili na Oštrelju, jednog dana došao nam je Svetozar Vukmanović — Tempo. O njegovom dolasku na Oštrelj prvo sam doznao od Mome Đurića, koji mi je rekao:

— Znaš li, Devo, da je iz Srbije došao drug Tempo? Čak mi je rekao da je jedan ili dva dana proveo i u Sapcu ...

— Ma, nemoj mi govoriti, Momo. Molim te otidi kod druga Tempa i zamoli ga da jednoga dana dođe među nas i da nam priča kako je u Srbiji. Naročito me interesuje kako je u Sapcu i da li je šta čuo i za moju Mačvu...

Moma je ovu moju molbu predao Tempu i stvarno je Tempo poslije nekoliko dana došao kod nas da nam priča. Mi smo svi izašli na jednu ravnicu iza naših vagona i tu od drva, odnosno vatljika, napravili neku vrstu stolica i klupa pa posjedali, kako ne bismo sjedali u duboki snijeg. Poslije toga došao je drug Tempo u društvu sa Momom Đurićem i tu nam je Tempo pričao šta je sve čuo i vidio u Srbiji, a zatim se okrete meni i reče nekoliko riječi:

— ... Bio sam i u tvome Sapcu dva dana, čika Devo. Tvoja Mačva pišti pod terorom neprijatelja i puna je svakojakog ološa. Po njoj se šepure Nijemci, četnici, nedićevci, ljotićeveci pa čak i Rusi-belogardejci, tako da se prosto ne zna kakve sve bande tamo nema. Na Mačvu je navalio teror.

Poslije ovog razgovora s nama, Tempo je otišao kod Marka, a zatim je od Marka došao jedan kurir, koji mi je rekao da me Marko zove da dođem kod njega. Odmah sam otišao, ušao u vagon i obratio se Marku.

— Idi, Devo, i donesi onaj kofer — reče Marko, navodeći oblik i boju kofera.

Kad smo Milutin i ja prije nekoliko dana prebrojavali novac i ostalo što se nalazilo u koferima, sanducima i džakovima, iz meni nepoznatih razloga mi baš nismo ni taknuli onaj kofer, kojeg Marko sada traži. Zbog toga ja nisam ni znao šta ima u koferu pa ga nisam ni otvarao, ali su Milutin i Marko svakako znali, dok ga Milutin nije htio da otvara.

Primivši ovo naređenje od Marka, vratio sam se u svoj vagon, uzeo kofer kojeg je Marko tražio i donio ga u vagon kod Marka. I ovoga puta kao i malo prije, zajedno sa Markom u vagonu je bio drug Svetozar Vukmanović — Tempo. Kad sam unio kofer, njih dvojica su nešto međusobno razgovarali, a zatim mi Marko reče:

— Otvori taj kofer, Devo!

Otvorio sam ga i opet se iznenadio: unutra nije bilo novca, već je bilo jedno novo novčato građansko odijelo. Tu se nalazilo sve što treba: sako, Pantalone, košulja, kravata, šešir i ostalo i to tako novo, da mi se činilo da je baš tog momenta izašlo iz majstorskih ruku. Pošto sam odijelo povadio iz kofera, Marko mi se opet obrati:

— Oduzi taj prazan kofer nazad.

Otišao sam nazad i uskoro se vratio.

Pogledao sam u druga Tempa: stajao je u vagonu, obučen u ono novo odijelo, koje je na njemu stajalo kao saliveno, upravo kao da je za njega krojeno.

Već drugog dana Tempa više nije bilo na Oštrelj u; ja nisam znao kuda i kojim poslom je on otišao, a ništa o njemu duže vremena nismo ni čuli, sve dok nam Cana Babović jednom prilikom ne saopšti:

— Drug Tempo se javlja iz Makedonije . . .

NA PRVOM ZASJEDANJU AVNOJ-a

Krajem septembra ili prvih dana mjeseca oktobra 1942. godine opet smo dobili pokret. Potovarili smo opremu na kamione, kola i konje i uputili se u pravcu Bosanskog Petrovca i čim smo stigli u Petrovac, sve stvari s kojima sam ja rukovao, smještene su u jednu plavu kuću, koja se nalazila izvan grada, pokraj jezera. Tu sam smjestio životne namirnice, ono malo potrošnog kancelarijskog i drugog materijala što sam imao, pa čak i »Ministarstvo finansdja«, kako sam popularno zvao ono par sanduka i džakova sa novcem. Kuća je bila dobro očuvana i vrlo lijepa i bila je na sprat. Prij'e nekoliko godina kada sam prolazio tim putem, vidio sam da je ona još bila u dobrom stanju.

Po dolaöku u Petrovac, dobio sam još jedno zaduženje: sada sam, pored vođena ekonomata Prateće čete, vodio i ekonomat Vrhovnog štaba. Naime, odvojeno od naše kuhinje postojala je kuhinja u kojoj se pripremala hrana za dio članova Vrhovnog štaba, koji su se tu nalazili, pa sam ja bio zadužen da nabavljam artikle i za tu kuhinju. U kuhinji su kao kuvarice radile dvije drugarice: jedna starija žena tu iz Petrovca, i jedna djevojka partizanka. Drug Tito je već bio otišao u Bihać, ali su se tu hranili Aleksandar Ranković-Marko i drugi članovi Vrhovnog štaba, zatim Mitar Vujović, Radović i ostali drugovi iz Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba, pa drugarica Spasenija — Cana Babović i Kata Pejinović i druge, tako da ih je ukupno bilo između 20 i 30. Tu sam se prvi put i sreo sa drugaricom Katom, istaknutom revolucionarkom, s kojom sam se često viđao poslije toga tokom rata, pa i poslije rata na zasjedanjima Skupštine, jer smo zajedno bili narodni poslanici.

Moja dužnost je bila da sa par boraca primam i donosim hljeb, meso' i sve drugo što dobiem za obje kuhinje — u Pratećoj četi i Vrhovnom štabu. Poslije toga vraćao bih se u moj magacin i iz njega izdavao sledovanje za četu, komoru i Vrhovni štab, sve što je bilo potrebno odnosno što sam imao u magacinu. Naročita potražnja je bila za duvanom, kojeg smo dobijali iz poje-

dinih naših jedinica, a oskudijevali smo i u drugim artikulima.

Ovdje u Petrovcu dobili smo novog političkog komesara Prateće čete. Bio je to Zivomir Jeremić-Modelar, borac Valjevskog odreda, koji je sa mnom došao iz Srbije. Njegov zamjenik postala je drugarica Branka Savić, žena profesora Univerziteta Pavla Savića. Kada ovo navodim, nije zgoreg ostaviti zabilježene podatke i o ostalom rukovodstvu. Naime, prvi komesar čete bio nam je Albin Braoec. Pošto je on sa Cincar planine otišao u Sloveniju, na njegovo mjesto je došao Dimitrije Bajalica-Baja, ali je i on uskoro otišao u neku od krajiških jedinica, tako da nam je Modelar bio treći.

Nešto kasnije, čini mi se 4. novembra 1942. godine, formiran je Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Moj ratni drug Toma Vasić i ja pokušali smo da izvršimo rekonstrukciju rukovodećeg kadra bataljona, pa se sjećamo da je sastav bio ovakav:

- komandant bataljona — Momčilo-Moma Đurić;
- zamjenik komandanta — Molorad-Mića Janković.
- komesari četa: Bogosav Mitrović-Sumar, Dimitrije-Diša Koljković, Andrija Medić i Marko Radulović;
- političke rukovodiocice smo zaboravili, čini nam se da je komesar bataljona bio jedan Crnogorac, koji je poslije rata nastradao u Beogradu, a njegov zamjenik Radovan Grković, a možda da bude i obrnuto. Takođe nismo upamtili ni komesare čete, dok su, po sjećanju Tome Vasića, u Pratećem bataljonu vodnici vodova bili: Toma Vasić, Stojan Mitrović, Pero Trišić i Simo Sabljić. U inženjerskoj četi Vrhovnog štaba, kako sam već naveo, rukovodstvo je bilo: komandir Duško Novaković, a politički komesar Milutin Despotović, zvani »Omladinac« iz Kresave . . .

Pošto je jedan dio Prateće čete bio otišao u Bihać, u pratnji dijela Vrhovnog štaba, to je i naš drug komesar Modelar bio otišao s tim dijelom čete a s nama je ostala drugarica Branka. Drug Tito se tada nalazio u Bihaću. Nešto kasnije drugarica Branka je otišla u Bihać, a nama se vratio drug Modelar i čim je došao kod nas, navratio je kod mene u magacin.

— Gdje ima mjesta za mene da spavam, čika Devo?
— pita me.

— Ako nemaš nigdje drugo, evo ti pa spavaj kod mene u magacinu — odgovorih Modelaru.

Taj moj magacin je imao tri odjeljenja: hodnik, iz kojeg se ulazilo u ostala dva, pravo je spavaća soba, u kojoj sam imao neki nazovi krevet, zatim magacinska prostorija. U spavaćoj prostoriji, pored kreveta, bili su i neki stolovi, tako da smo Luka Stević i ja tu provodili najveći dio vremena. Ovoga puta, Modelar je prespavao u mojoj prostoriji i ostao je tu, čini mi se, tri noći a četvrti dan je otišao nazad u Bihać.

Jednom prilikom, dok smo Luka i ja tako razgovarali o ko zna kojim pitanjima iz našeg života, u moj magacin uđe Moma Đurić i, koliko mi se čini, s njim zajedno Rade Ristanović. Oni su došli da Luku obavijeste da je izabran za vijećnika AVNOJ-a, pa i da se malo našale s njim na račun toga. Tog momenta u Petrovcu se nalazio i drug Tito i vjerovatno je i on i poslao Momu Đurića i svog stalnog pratioca Rada Ristanovića da ovu novost saopšte Luki. Bilo kako bilo, ova dvojica su počeli Luku zavatlavati na sve moguće načine, da bi mu tek na kraju rekli šta su imali. Iako se ne sjećam baš svake riječi izgovorene tom prilikom, ostalo mi je u sjećanju kako su Moma i Rade tada nastupali. Naime, obrativši se Luki, oni su otpočeli:

— Eto ti, čika Luko, cijelog života si (petljao sa politikom, a nikada ti kao danas nije upalilo. Kandidovao si se ko zna koliko puta i ko zna na kojim sve listama da bi bio narodni poslanik, i do sada ti to nikada nije polazilo za rukom. To je znak da te tvoja Rađevina nije htjela, a eto sada, u partizanima ti postade prvi narodni poslanik ...

Luka kao da ne shvati o čemu je riječ, jer zna da su ovi mlađi ljudi uvijek spremni na šalu i u najtežim situacijama, pa ih pogleda i nikako da nađe riječ da im odgovori, dok Moma Đurić ne nastavi:

— Ukazala ti se prilika, čiča, da budeš narodni poslanik, narodni predstavnik.

L'Ulka .malo zaškilji očima, zaltim ise uozbilji ii pogleda u Momu, a Momo nastavi:

— Uskoro će doći do zasjedanja najvišeg organa naše narodne vlasti, Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, pa si i ti izabran da budeš na tom zasjedanju ...

Cini mi se da Luka u tom momentu nije znao šta da radi od radosti. Prvo je počeo skakutati oko nas i veseliti se, a zatim nekuda odjuri dalje od nas, valjda da tu vijest saopšti i svima ostalim drugovima i drugaricama. Nekoliko dana kasnije otišao je u Bihać, a ja sam i dalje ostao u Bosanskom Petrovcu.

Već je bio novembar mjesec 1942. godine. Zima je bila strašna, a ja sam imao i previše posla, pa nisam ni imao vremena da razmišljam o tome šta je to Luka postao i kakvo će zasjedanje da se održi. Isto tako, ni sama ona skraćenica »AVNOJ« nije mi baš bila jasna, ja nikada nisam gajio ambicije da postanem ni odbornik u mom selu Ravnju, a kamo li da postanem član najvišeg zakonodavnog tijela u Jugoslaviji. O tome niti sam mislio niti sam i mogao sanjati da ću i ja postati vijećnik, — ko je vidio da vodeničar postane poslanik?!

Ipak, i to se desilo. Cini mi se da je to bilo na dan 26. novembra, kada je u moj magacin došao drug Ivan Milutinović — Milutin, član Vrhovnog štaba. U momentu njegovog ulaska u magacin ja sam svršavao neke poslove i Milutin malo postaja u magacinu, gledajući šta radim, pa me odjednom upita:

— Sta je, more, što se ti ne spremaš?! Ovamo te drugovi u snijegu čekaju, a ti i dalje tu neško čeprkaš po magacinu ...

— Ko me to čeka i kuda da idem? — upitao sam Milutina.

— Kako ko, zar tebi ništa nije javljeno?

— Nije, a o čemu je to riječ?

— Brže, more, spremaj se. Drugovi te čekaju da idete na zasjedanje AVNOJ-a. Znaš valjda da si i ti izabran...

Iznenadeno sam ga pogledao i nisam imao vremena nii da ga pitam šta će biiti, već sam zgrabio pušku u šake

i torbicu na leđa pa pošao za Milutinom, zaključavši magacin. Na putu nas je čekao autobus skoro pun putnika i kad Milutin i ja uskočismo unutra, autobus krenu. Putovali smo nekoliko kilometara sasvim lijepo, bez zastoja i smetnji, ali jednom upadosmo u veliki snježni nanos i naš autobus stade, prosto se bio zagušio snijegom, pa ni makac. Kad već drugog izlaza nije bilo, izašli smo napolje i počeli gurati, odgrtali smo snijeg rukama i nogama i padali u njega, pokušavajući da poguramo autobus, ali on ide nekoliko stotina metara, pa opet stane. Opet smo poskakali u snijeg i podmetnuli ramena pa gurali i opet je autobus kretao, ali taman se mi popnemo, on stane, pa sve počinjemo iznova i autobus prosto kao da mili po onoj snijegom zavtiji. Oj vjetrometini. Nekoliko puita je tako zastao i krkljao u snijegu, a mi se mučili ofco njega, dok se jednom ne zaletje pa prosto kao munja pojuri naprijed. Jedva smo se nekako uspjeli ubaciti unutra i taman kad smo mislili da je svršeno s našim mukama, autobus uletje u neki visoki snježni nanos, koji je sasvim bio prekrrio put. Točkovi su bili tako duboko ukopani u snijeg da ih prosto nismo ni primjećivali, pa smo jednostavno sjedili u autobusu i virili kroz prozore, i ne znajući šta dalje da preduzmemo. Čitali smo i čekali sve dok nas profesor Pavle ne iznenadi svojom vikom, izašao je iz autobusa, metnuo ruke oko usta i viče:

— Hajdete, narodni oci, šta čekate?! Ispadajte napolje i gurajte ...

Opet smo poiskakali i sa svih strana navalili na autobus, koji nas je ko zna koliko puta preznojio toga dana. Mi galamimo i upinjemo se iz petnih žila da ga pomaknemo, a on stoji kao stijena. Pavle Savić se sav zarumenio, žile mu nekako nabrekle na vratu od vikanja, zapeo iz sve snage da gura autobus i stalno ponavlja:

— Gurajte, gurajte, narodni oci...

Jedva jednom nekako izvukosmo autobus iz smeta i krenusmo, tako da smo pred samo veče stigli u Bihać i javili se u hotel »Bosna«, gdje smo dobili raspored za ishranu i spavanje. Tu smo ostali veoma malo vremena i taeno u 17,50 minuta ušli smo u veliku dvoranu Ženskog manastira, u kojoj će se održati Prvo zasjedanje

Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, odnosno AVNOJ-a, kako se skraćeno zvalo to tijelo, koje je bilo predstavnik slobodne Jugoslavije, odnosno najviši organ narodne vlasti kod nas. U veliku dvoranu smo ušli oko 18 časova i zatekli unutra mnoge vijećnike AVNOJ-a, koji su bili zauzeli svoja mjesta i čekali. Tada sam posmatrao i tu istorijsku dvoranu: ona je bila u najvećem redu — čista i za te prilike i prelijepo uređena; u zadnjem dijelu postojala je bina (pozornica) na kojoj se nalazio sto za radno predsjedništvo- zastrt ćilimima, dok su na zidu visile slike Marksa, Engelsa, Lenjina, Staljina, Ruzvelta i Čerčila. Između prvog reda i bine bila je irazaisitnta tepi'h-sitaza, a u prvom iredu bilo je namješteno nekoliko fotelja, u koje su sjeli drugovi: Tito, stari Ribar, Moša Pijade i ostali najistaknutiji rukovodioci naše Revolucije. Zapravo, drug Tito i još neki članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba su tu kasnije sjeli, pošto smo mi svi već bili ušli unutra. I danas mi je u sjećanju taj momenat, kada se Tito pojavio u dvorani: svi smo poustajali sa svojih mjesta i dugotrajnim aplauzima pozdravljali najistaknutijeg rukovodioca Revolucije, čovjeka koji je imao snage i znanja da usred (porobljene Evrope pokrene narod na ustanak i osigura pobjedu tog ustanka. Ovacije drugu Titu i članovima njegove partije trajale su nekoliko minuta, a zatim je hor otpjevao himnu: »Hej, Slaveni«, pa se uskoro cijela dvorana pretvorila u jedan jedinstven hor, jer smo svi pjevali. Pošto je završeno sa pjevanjem himne i skandiranjem, za stolom na bini zauzeli su mjesta Stanko Opačić-Ćanica i stari doktor Ivan Ribar. Predsjedavajući je prvo bio Ćanica Opačić, koji je otvorio zasjedanje, pozdravio sve prisutne i u kraćem izlaganju rekao:

— ... Drugovi i prijatelji, ovaj svečani sastanak predstavlja istorijski dan u borbi naših naroda protiv fašističkih osvajača a za odbranu svoje domovine i svoje slobode. ..

Zatim je usvojen dnevni red zasjedanja, a poslije toga se prešlo na izbor počasnog predsjedništva, u koje su izabrani: Kalinjin, predsjednik Vrhovnog Sovjeta SSSR, Staljin, predsjednik vlade i sekretar Centralnog komiteta

Sovjetske partije, Molotov, ministar spoljnih poslova SSSR, Ruzvelt, predsjednik Sjedinjenih američkih država i Cerčil, predsjednik vlade Velike Britanije. Odmah zatim je izabrano i radno predsjedništvo, u koje su ušli: doktor Ivan Ribar, Nuriya Pozderac, Moša Pijade, Pavao Krce, Kata Pejnović, prota Jevstatije Karamatijević ... i kako je čije ime spomenuto, dočekivano je dugotrajnim aplauzom. Pošto je i radno predsjedništvo izabrano, Čanica Opačić je pozvao članove radnog predsjedništva da zauzmu svoja mjesta na bini i u tim trenucima, dok su drugovi i drugarica Kata izlazili iz naših redova i penjali se na binu, aplauzi kao da nisu ni prestajali — bio je to svečani čin, koji je odisao ne samo hrabrošću i vjerom u pobjedu, već i nagovještajima da će se na ovom skupu dogoditi nešto, što će izmijeniti lik naše zemlje i postaviti je na ono mjesto u svjetskim razmjerama, koje i zaslužuje.

Poslije toga i drug Ivan Ribar, koji je predsjedavao, održao je kraći govor; odao je puno priznanje našoj narodnooslobodilačkoj vojsci i drugu Titu, zatim ženama, ljudima i omladini koji se bore ili ginu i čame u raznim logorima i ilegalnim frontovima, da bi na kraju pozvao sve prisutne da minutom ćutanja odaju poštu palim znanim i neznanim herojima naše borbe. Nakon toga izabrana su i dva zapisničara — inženjer Milenti je Popović i novinar Šime Balen, pa se zatim pristupilo čitanju spiskova i provjeravanju ko je došao a ko nije, kako bi se utvrdilo koliko nas i ko sve prisustvuje ovom istorijskom činu.

Pošto su izabrana i ostala radna tjela zasjedanja, stari drug Ribar je dao riječ Vrhovnom komandantu naše vojske, drugu Titu!

Drug Tito je dugo govorio; iznosio je rezultate naše borbe i prodiranje istine o nama u zemlji i inostranstvu, i skoro uz svaku riječ pohvaljivao je naše hrabre borce, i kada je i drug Tito završio sa govorom, počeli su se redati ostali govornici — Sreten Žujović, Ivo Lola Ribar, Cana Babović, Osman Karabegović i drugi, a zatim su upućeni telegrami Kalinjinu, Staljinu, Molotovu, Ruzveltu i Čerčilu i nakon toga je završen prvi dan rada Prvog zasjedanja AVNOJ-a. Bilo je to 26. novembra 1942. godine u 21 čas. Prije toga, utvrđena su pitanja koja će

sutra biti na dnevnom redu zasjedanja, a onda smo otišli nazad u hotel »Bosnu« na večeru, pa na spavanje.

Na spavanje sam otišao zajedno sa Vladom Zečevićem i kada smo ušli u jednu prostranu sobu, u kojoj je bilo desetak kreveta, zatekli smo unutra drugove vijećnike iz Bosne i Hrvatske, pa me je Vlado Zečević upoznao sa njima. Inače, i sam moj ulazak u tu sobu za mene lično bio je veliko iznenađenje; ja sam, kao i mnogi drugi, došao direktno iz šume, gdje su uslovi života i rada bili takvi da se o higijeni nije moglo mnogo voditi računa, a ovdje sam zatekao, kako se ono kaže, kao u amamu: fini kreveti, namješteni, u njima su madraci, a posteljina prosto sija od bjeline, pa i na svim jastucima i jorganima iste, bijele navlake. Kreveti su bili tako postavljeni da su sastavljeni dva po dva. Inače, soba je bila tako zagrijana da je bilo divota posmatrati one iskrice vatre kako iskre iz porumenjele tučane peći.

Vlado Zečević i ja zauzeli smo dva kreveta, sjeli na njih i počeli razgovor, pa me je tom prilikom Vlado upoznao i sa Stankom Opačićem-Čanicom, koji je takođe spavao u toj sobi i bio najbliži mome krevetu. Dok se Čanica spremao da legne, Vlado i ja smo još malo razgovarali i lješkarili u onim lijepim krevetima, pa sam onda ja nastavio razgovor sa Čanicom a Vlado je počeo da se prevrće po krevetu. Posmatrao sam Vladu kako se okreće, prevrće i pokušava da se namjesti na krevetu, ali nikako ne ide, prosto se čovjek namuči da bi se nekako namjestio, ali mu to ne polazi za rukom i kad vidje da ne može da zaspi, Vlado me viknu:

— Devo, ustani de i donesi neku cjepanicu ispred furune, da stavim pod glavu i rebra, kako bih jednom zaspao, jer na ovako mekanom ne možemo spavati.. .

Smijali smo se i na Vladin i na naš račun, jer nam je svima bilo nezgodno da se prilagodimo tim uslovima; naviknuti da spavamo pod grmom i trnom, bez ikakvog jastuka pa nekad i bez pokrivača, s teškom mukom smo pospali kada je noć bila već dobro poodmakla od po-večerja.

Ujutro, 27. novembra, opet smo se svi našli na doručku u hotelu »Bosna«, a zatim smo otišli da nastavimo

rad. Nije bilo još ni 9 sati a dvorana je bila dupke puna i najednom se u punoj dvorani pojavi drug Tito, a zatim se prolomi aplauz. Zajedno sa drugom Titom došli su i članovi Vrhovnog štaba, koji su takođe burno pozdravljani od svih prisutnih.

Predsjedavajući na ovoj sjednici bio je Nurija Polderac, a Milentije Popović je pročitao zapisnik sa sinoćne sjednice, pa se prešlo na dalji rad po dnevnom redu; govorio je prvo Vlada Zečević, zatim Vesa Masleša pa Moša Pijade i drugi, i jednom dođe red i na Luku Stevića. Govorio je Luka nadugačko i naširoko i njegov govor je takođe bio burno pozdravljen, pa je čak i drug Tito ustao i čestitao mu. Poslije Luke govorio je Vicko Krstulović, a zatim nas je stari naš drug Ribar zamolio da saslušamo jednu vijest:

— Drugovi i drugarice — uzeo je riječ Vladimir Dedijer — Vrhovni štab je primio malo prije vijest, da su naše herojske divizije oslobodile grad Jajce . . .

— Živjela naša junačka vojska! Živio drug Tito... Živio Vrhovni štab!... — orile su se parole na sve strane u dvorani i sve se to pretvorilo u frenetične aplauze, koji su trajali po nekoliko minuta i na kraju opet počesmo sa pjesmom: »Hej Sloveni!«, koju smo pjevali svi mi vijećnici, zatim prisutni borci i građani.

Oko jedan sat poslije podne prekinuta je sjednica pa smo pošli na ručak. Kada sam ja ušao u hotel »Bosnu«, gdje je bilo za nas sve pripremljeno i servirano, već je sala za ručavanje bila puna. Nadao sam se da ću stići prije da ručam kako bih do početka sljedeće sjednice obišao grad, ali kada sam ušao u salu vidio sam da je to nemoguće, sala je bila prepuna i sva mjesta su bila zauzeta. Pošao sam pored stolova, koji su bili poredani pokraj zida, i videći da su mjesta zauzeta, stao sam nasred sale i pogledom tražio slobodno mjesto i dok sam se tako zagledao svuda unaokolo, odjednom začuh glas:

— Devo, Devo . . .

Okrenuo sam se da vidim ko me viče i pogledao sam u pravcu »čela« stola, gdje sam spazio druga Tita.

— Evo ovdje mjesta — reče drug Tito i pokaza rukom na praznu stolicu, koja je stajala lijevo od njegove stolice.

Malo sam se nećkao da sjednem uz Vrhovnog komandanta, ali mi to nije vrijedilo; gledajući u mene, Tito mi je rukom pokazivao stolicu i zvao me da priđem. Sjeo sam do njega kada su mnogi, pa i sam drug Tito, već završavali sa ručkom. Videći da se osjećam nelagodno što pojedini pa i on završavaju a ja treba tek da počnem ručati, drug Tito mi reče:

— Samo ti nastavi jesti, a ja moram ići sa drugovima da još nešto uradimo do početka sjednice...

Tako je meni pripala ta čast da sjedim uz Vrhovnog komandanta za vrijeme ručka, uz voljenog Tita, koji je bio i ostao oličenje veličine naše borbe za slobodu i nezavisnost.

Vrijeme između ručka i početka sljedeće sjednice proveo sam u razgledanju Bihaća i ono što mi je najviše privuklo pažnju bile su dvije crkve — katolička i pravoslavna. Dok nije bio počeo rat, katolici i pravoslavno stanovništvo živjeli su u slozi i ljubavi, a čim se tokom rata pojaviše ustaška, četnička i ko zna kakva sve ne još politika, pokvariše se i odnosi između najboljih susjeda. Budući da su u tom kraju ustaše dosta dugo pirovale, one su se i na crkvama izživljavale. Tako su počeli da ruše pravoslavnu crkvu i s tim materijalom da nadograđuju toranj katoličke, a u posljednjim borbama pravoslavnu su skroz porušili i nadogradili i proširili katoličku crkvu, tako da od pravoslavne nije više bilo ništa ostalo. Kasnije je u toku borbi za Bihać, od topovskih granata i avionskih bombi dosta oštećena i katolička crkva pa je poslije rata tom narodu ostalo samo — da raskrče ruševine i jedne i druge crkve, tako da završetkom rata nisu imali ni jedne.

Drugi dio sjednice nastavljen je popodne, oko 16 časova, pa su se i tu redali govornici za govornicima; najzad je Moša Pijade predložio nekoliko rezolucija i proglasa, a tada je dobio riječ Sreten Zujović-Crni i dao prijedlog za izbor Izvršnog odbora AVNOJ-a, u koji je predložio: za predsjednika doktora Ivana Ribara, za potpredsjednika

Pavla Savića, Nuriju Pozderca i jedno mjesto je ostalo upražnjeno za predstavnika iz Slovenije, a za članove Izvršnog odbora predložio je: Mila Perumičića, Ivana Milutinovića, Simu Miloševića, Vladu Zečevića, Mladena Ivekovića, Veselina Maslešu... Predloži Crnog prihvaćeni su sa dugotrajnim aplauzom, a tada je stari doktor Rilar pred završetak sjednice ustao i rekao:

— Drugovi i drugarice, vijećnici, imam da vam saopštim radosnu vijest...

U dvorani je nastao tajac, a drug Ribar je produžio:

— Ovoga časa primili smo obavijest o tome da je Crvena armija izvršila veliko zarobljavanje Nijemaca kod Stajj ingrada ...

Svi smo poustajali sa svojih sjedišta, aplaudirali i klicali Crvenoj armiji, Staljinu, Titu. Trajalo je to uzbuđenje nekoliko minuta, jer je to za nas bila najznačajnija vijest, o kojoj smo poslije zasjedanja pričali po ko zna koliko puta.

Poslije završetka zasjedanja, svi smo opet otišli u hotel »Bosnu« i tu večerali, a zatim — svako na svoju stranu. Zajedno sa ostalim drugovima, koji su sa mnom došli iz Bosanskog Petrovca, i ja sam u noći između 27. i 28. novembra oputovao za Petrovac, gdje sam opet preuzeo moju dotadašnju dužnost. Ovoga puta već sam bio potpuno svjestan veličine djela koje smo stvorili, ubij eden da smo udarili čvrste temelje za izgradnju ljepše Jugoslavije ...

OBRAĐ TRNINIĆ

OSVJETLATI OBRAZ

Tokom drugog svjetskog rata bosanskopetrovačka opština bila je poprište velikih borbi i krupnih revolucionarnih događaja. Naročito je teško stradalo stanovništvo i gospodarske zgrade. Stočni fond je bio gotovo potpuno uništen. Zvjerstva i pustošenja okupatora i domaćih izdajnika nanose stanovništvu ovoga kraja ogromne ljudske i materijalne gubitke. Ekonomsko stanje je izvanredno teško, pa je sve to stvaralo ogromne teškoće u snabdijevanju stanovništva i vojske hranom. I ono što se uspjelo, pokositi žito i ujagmiti ispred neprijatelja, ostalo je neovršeno, pa su mnogi morali taj posao da rade usred zime, ili rano u proljeće, na smrzloj zemlji. U selima je trijumfovala ljudska solidarnost. Imućniji pomažu one siromašnije. Novčana naknada nikom i ne pada na pamet. Javlja se prava potreba za razmjenom u prirodi, mijenjanje je žito za krompir, so za kukuruz, pojedini odjevni predmeti su davani za pšenicu i slično. Ovaj vid razmjene započeo je u selima uslovljen nuždom, a kasnije se prenio i na šire područje i praktikovao sve do kraja rata.

Narodnooslobodilački odbori su davali proputnice svim licima koja su po ovoj potrebi morala da odlaze u druga sela i krajeve. Praputnica je glasila otkrilike ovako:

P R O P U T N I C A

Za druga MM iz sela X koji putuje u radi nabavke hrane za sebe i svoju porodicu.

Mole se sve vojne i civilne vlasti da mu ne prave nikakve smetnje.

Smrt fašizmu — sloboda narodu.

M. P. Predsjednik MNO

Svrha ovakvih proputnica bila je da se onemogući špekulacija pojedinim licima i da se ostvari uvid u njihovo kretanje.

ŽRVANJ UMJESTO MLINA I TRGOVINE

I onda kad se uspjelo doći na neki način do žita posebna teškoća bila je u tome kako ga samljeti. Teritorija je okupirana. Mlinska industrija bila je potpuno uništena, a trgovina je u gradovima bila praznih magacina. U takvoj situaciji valjalo se snalaziti. Pšenica i kukuruz (varica) su se obično kuvali u loncu (bronzi) i tako je trošena za hranu odraslih. Žrvanj je pravi spas kako su mnogi pričali. Bilo ih je obično dva do tri, a ponegdje i samo jedan u selu. Radili su i danju i noću. Red se morao čekati uvijek. Žene koje su imale malu djecu često su za djecu mljele pšenicu i na kamenom mlinu. Ali, prije toga se moralo žito prethodno pripremiti, tj. uklasati, prebrati, osušiti, pa tek onda mljeti i djecu malu hraniti. Ništa nije bilo teško, jer se znalo da se to moralo raditi da bi se spasila mala djeca od gladi.

KARAVAN UVIJEK MOBILAN

U nedostatku kamiona, vozova, u nedostatku konjskih kola, moralo se najčešće i gotovo uvijek računati sa prenosom hrane na samarima i konjima. Svaki narodnooslobodilački odbor imao je potrebnu evidenciju samarica i zadužene ljude u odborima koji su brinuli samo o tome. Zato je to bilo uvijek najsigurnije sredstvo za prenos žita i drugih živežnih namirnica. Karavanima se spasavao često i prijen do kojeg je dolazila Narodnooslobodilačka vojska oslobođanjem okupiranih teritorija. Ovdje se tražila uvijek brzina, bez ikakva odlaganja. Nije se puno insistiralo ni na konjskim potkovama — pločama — koje su uvijek bile problem. Snabdijevanja bolnica i prenošenje ranjenika bila je uvijek zajednička i najveća briga sviju.

Izvršni organi narodnooslobodilačkih odbora bile su pozadinske straže. Imale su pune ruke posla. Uručivali su građanima pozive i razna obavještenja. Pomagali u rekviziciji. Brinuli o javnom redu i miru, provodili sumnjiva lica, itd. Bili su to naoružani ljudi, obično po dva u svakoj straži u selu, vrijedni i politički zdravi i do kraja provjereni. Nisu to bili jedni te isti ljudi za cijelo vrijeme rata. Smjene su bile česte. Obično su iz seoskih straža mnogi odlazili u regularne jedinice. Izgledalo je to vrijeme provedeno u pozadinskoj seoskoj straži kao polaganje ispita zrelosti za mnoge od njih. Odilazili su u regularne jedinice, a na njihova mjesta dolazili su drugi, i tako se smjenjivali do kraja rata.

DOBROVOLJNI PRILOZI — VID POMAGANJA NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA

Nije bilo dovoljno rezervi u hrani, odjeći i obući za Narodnooslobodilačku vojsku. Zato se moralo računati sa snagom naroda i njegovom materijalnom pomoći. Bila je to zaista neiscrpna rezerva. Forma takmičenja unosila je pravi nemir među takmičare, ali je uz dobru organizaciju davala izvanredne rezultate. Takmičili su se i pojedinci u selu i sela na opštini. Uvijek se tražio najbolji domaćin, kojem je odavano posebno priznanje. U selu bi to bila pohvala najboljem pojedincu, a na opštini zastava najboljem selu. Sjećam se jednog takmičenja, koje je bilo organizovano na području ratne opštine Bukovača. Učestvovalo je pet sela: Bara, Bukovača, Bravski Vaganac, Drinić i Vedro Polje. Sela koja nisu ni u čemu davala »pardona« jedno drugome. Stalno su se natjecala u tom ko će više poslati boraca u Narodnooslobodilačku vojsku, čija će organizacija omladine biti bolja, ko će više dati dobrovoljnih radnih dana siromašnima za obradu ljetine. Ono što je Opštinski narodnooslobodilački odbor organizovao u davanju dobrovoljnih priloga bilo je najinteresantnije. Prelazna zastava je bila ustanovljena kao priznanje za najbolje selo. Predsjednik Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora Dušan Kecman - Duda na jednoj

sjednici Odbora predložio je uslove i rok do kada takmičenje traje, što je bilo jednoglasno i usvojeno. Iščekivanja su bila bez strpljenja. Čak i među samim odbornicima Opštinskog odbora nastala su nagađanja koje će selo odnijeti prelaznu zastavu. Nestrpljenje je bilo naročito kod onih najzagrijanijih, jer mnogi od njih su za vrijeme sjednice prisluškivali kakvi uslovi takmičenja će biti predviđeni. Kad je i to saopšteno, počeo je pravi urnebes i nadvikivanje preko naj zagrijanijih i najgrlatijih. Često su se čula imena najbogatijih i nauglednijih seljaka kroz razna dobacivanja Radojice Srđića, Mile Perinovića, Mile Trkulje i drugih sa kojima se računalo da će biti garancija za pobjedu, jer mogu dati najviše dobrovoljnih priloga. »Izazovima« nije bilo kraja, a vrhunac su dostigla ona između Drinićana i Vaganćana. Neki od Drinićana su govorili: »Pa vi nemate ni vode, a kamo li nešto drugo, otkud vi možete sa nama!« Vaganćani su odgovorili: »Imamo mi slogu među sobom i našeg Radojicu, koji vas može za osjevine kupiti!« Iako su to sve bile šale, one su zagrijavale liude i unosile takmičarski nemir u selu. Najzad, sva aktivnost prenosi se u sela. Borba je sada otpočela u selima između noiedinaca ko će čega dati više. Drugo, tema rasprave je bila i to ko će donijeti prelaznu zastavu u selo u slučaju pobjede. Odgovor na to nitanje nađen je brzo: ko da najviše priloga! To je predloženo na konferenciji koja je bila zakazana u Bravskom Vagancu. Siromašniji su bili nezadovoljni, jer su unaprijed računali s tim da se neće moći nositi, kako to oni kažu, sa bogatijima. Naizad, takmičenje je počelo. Lazić Došen, član Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora, održao je povor na konferenciji. Govorio je i Sava Srđić, predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora. »Ne treba nas još za to uibiedivati! Znamo, sve dajemo našoj vojsci!« Javio se i Radojica Srđić: »Piši, dajem 10 koža«. Drugi, nešto siromašniji od njega, Jovan Kovačević, dovikuje: »Nije baš trebalo početi sa kožama, ali kad je već tako, ja dajem dvadeset koža!« Tek je tada nastao žagor među prisutnim. Ljudi su ustajali i davali obaveze. Radilo se do kasno u noć, u kući sa ognjištem i dosta dima. Bilo je nekoliko odsutnih prestavnika domaćinstava, jer su bili u karava-

nama, pa se konačan bilans nije mogao te večeri znati, ali su prisutni bili više nego zadovoljni rezultatom. Upi-sivalo se što je ko htio i imao. Neko june, neko brašno. Svi su bili zadovoljni. Omladina posebno, jer je upisano dosta čarapa i bijelih vunelih džempera. Imaćemo šta da predamo u opštinu, kaže Deva Došen, omladinka, član Narodnooslobodilačkog odbora. Ostalo je neizvjesno kako ide u ostalim selima, u Bari, Bukovači, Vedrom Polju i Driniću. Opet iščekivanje i nagađanje u čije selo će doći zastava. Za nosioca se već zna, jer pored Jovana Kovačevića nije mogao niko. Razmišlja se brižljivo da li će biti iko bolji u davanju dobrovoljnih priloga od njih na području opštine Bukovača. U opštinu su stizali izvještaji. Odgovorno i pažljivo se računalo i sabiralo. Niko vola za prilog nije dao osim Vagančana. To se odmah saznalo.

Radoznalost je velika, ljudi žele da saznaju ko će biti pobjednik. Najzad se ču veći žagor u opštini, što je bilo dovoljno da se pretpostavi da se rezultati znaju. Iz zgrade izlazi nasmijan predsjednik opštine Dušan Kec-man - Dudan. »Pobijedili su Vagančani, gotovo je!« Atmosfera među prisutnima postaje drugačija. Jedni su veseli, a drugi mrki. Sve je jasno. Pobjednici trče u Vaganac da uhvate »muštuluk« da su oni bili najbolji. Najbrži je bio stražar seoske straže Spase Kovačević. Imao je i pušku, pa je trčao, a iz puške opaljivao. Bilo je to iza-zovno i prkosno za one koji su pobijedili.

U selu se opet zakazuje konferencija, radi dogovora za preuzimanje zastave. Uz puno pjesme i veselja i taj dogovor je obavljen. Potvrđeno je da zastavu preuzme Jovan Kovačević, koji je kao najviše priloga, a pored ostalog i vola. Naizad, Jovan dolazi i preuzima zastavu uz pratnju omladine i naroda. Bio je to divan momenat, koiega se svi sjećaju. Jovan na nakićenom konju. sa zastavom u ruci, veselo se kreće na čelu duge povorke prema Bravskom Vagancu. Sa pjesmom i veseli em došli su u selo. Priključili su se slavlju i ostali mieštani. Veseliu nije bilo kraja. Tako je bila privedena kraju jedna više-mjesečna akcija pozdravljena od svih građana u opštini, koja je dala izvanredne rezultate.

Takmičarski duh prožimao je čitav naš život za vrijeme rata. Takmičile su se radne čete, skojevske organizacije, pioniri, organizacije USAOJ-a na planu opismenjavanja omladine preko tečajeva, takmičilo se u odricanju u hrani za Narodnooslobodilačku vojsku, jačanju i organizovanju pionirske organizacije... Evo samo nekih prisjećanja. Nekom je palo na pamet da bi trebalo povesti akciju prikupljanja priloga u hrani odricanjem od dnevnih obroka. To znači, ne treba jedan dan jesti da bi se što više uštedilo i dalo u prilogu za vojsku. (Ovo su bile vanredne akcije). Jedni su ovu inicijativu prihvatili, drugi su se malo uzdržavali da bilo šta kažu o tome. Najzad je inicijativa prihvaćena i akcija odricanja obroka je otpočela na području opštine. Rezultati su bili fantastični. Čak i deset puta se više davalo priloga u namirnicama po članu domaćinstva nego što se moglo da pojede za jedan dan. Divan je to primi er samoprijedora, odricanja i ljubavi prema Narodnooslobodilačkoj vojsci, kojeg nikad niko ne može zaboraviti. Koliko je taj svijet činio i davao od sebe, pored ostalih primjera najbolje potvrđuje i ovaj kojeg smo naveli, jer samoprijedoru u smislu odricanja i davanja za vojsku nije bilo granice.

Sve inicijative su realizovane preko društveno-političkih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora, koji su imali uvijek pune ruke posla. Evo šta Vladimir Dedijer kaže poslije prisustva sjednici narodnooslobodilačkog odbora sa drugom Šucom 25. 12. 1942. u svom dnevniku na stranici 297 za seoski Narodnooslobodilački odbor Bravskog Vaganca:

»Odbor vrijedan radi marljivo. Već su prikupili podatke koliko im je štetu neprijatelj prčinio. Spaljeno je 75 kuća sa 195 staja, a šteta se cijeni na 7.125.200 predratnih dinara.

— Sve smo u paru izračunali. Platiće to nama oni jednog dana, veli predsjednik.

Govori se o ekonomskim prilikama u selu. Za mjesec dana pojaviće se glad ako ne bude uzajamne pomoći, napravljen je već spisak kuća kojima treba davati pomoć. U ovom popaljenom selu u kome je od 103 kuće spaljeno 75, našlo se mjesta i za izbjeglice. Prihvaćeno je nešto

naroda sa Kozare. Dijeli se što se ima. Diskusija se vodi O tome kako će se riješiti pitanje sjetve. Odbor će nabaviti sjeme kako ne bi ni pedalj zemlje ostao neobrađen. Predsjednik dalje čita šta 'je ovo iselo dalo za vojsku od septembra pa do prije dvije nedjelje: žita, 1.272 kg, krompira 1.826 kg, kupusa 200 kg, goveđa 9 komada stoke 251, teladi 10, hljeba 671 kg, mlijeka 569 kg, kajmaka 174 kg 12.880 dinara.

Veli predsjednik da narod sprema nove priloge:

— valja dati za našu vojsku još najmanje **2.000** kg hrane;

— Na kome principu vršite sakupljanje hrane i drugih stvari za vojsku? — pitam predsjednika.

— Na principu obraza. Dajemo dobrovoljno za našu vojsku!

— Koliko ste momaka i djevojaka poslali u brigadu?

— **101**, ali ćemo još poslati.

Razgovor se okrenu na kazne. Bilo je nekoliko slučajeva kažnjavanja zbog puštanja stoke u njivu, zbog svađe i tome slično. Predsjednik pokazuje zapisnik u koji su sve kazne unesene.

— A kako izričete kazne?

— Prvo sazovemo narod na konferenciju. Zatim izvedemo onog koji je kriv, pa mu pred narodom kažemo šta je učinio. Onda on sam govori i priznaje krivicu i sam sebi izriče kaznu, a narod onda odlučuje da li je kazna visoka ili niska.

Poslije dođe na dnevni red pitanje eksera i potkova za konje. To je jedan od najtežih problema oslobođene teritorije. Obosili konji, a zima udarila. U Drvaru su počeli da kuju potkove od starog gvožđa. Zali se dalje Bravski Vaganac na ušur koji se uzima u mlinu. U mimo doba nikad nije bio veći od tri do pet posto, a sada 9%.

Bravski Vaganac podiže svoju školu. Dobiće iz Drvara pet kubika dasaka.

Prekinuli smo sjednicu da bismo obišli školu. Baš su pioniri učili. Ima ih 139. Učitelj, momčić od trinaestak godina po imenu Srđić.

— Hartije i olovki nam treba — kaže on. Znamo da toga nema, ali da nam je nabaviti makar krede za tablu.

Uprkos ovakvih uslova uspjeh škole je odličan. Pioniri idu u školu svaki dan. Osnovan je i analfabetški tečaj za starije. Već je 60 djevojaka naučilo da čita i piše. Žene dolaze triput nedjeljno na časove u školu.

Ako ovako nastavimo, veli učitelj, više neće biti nepismenih u našem selu! Nego moramo nekako urediti za svjedodžbe ...

Vratili smo se na sjednicu. Postavilo se pitanje vjerskih obreda. Nesvršeni bogoslov Bogdan Kuburić krštava djecu, pa neke žene pitaju da li je taj čin punovažan. Kazao sam Odboru da uputi pitanje o tome Vjerskoj komisiji pri Vrhovnom štabu kojoj je na čelu pop Vlado Zečević. Još se govorilo o prijemu štampe, pa je sjednica zaključena. Vratio sam se preko brda u naš Drinić i stigao pred mrak. Uz put sam razmišljao o Bravskom Vagancu. Ovakva sela su izvor naše snage.«

NOVO ORUŽJE

U ljeto 1943. godine vodio je Petrovački bataljon borbu sa Nijemcima u selu Vodenici. Puškomitraljezac Rade Jeličić naslonio je puškomitraljez na rub bunara, koji je bio prazan, pa je pucnjava puškomitraljeza snažnije odjekivala. U selu su čuli kako Radin mitraljez gruva i tutnji jače no ostali, pa pronešoše glas: »U našeg Rade je automatski top, novo partizansko oružje!«

ANECDOTE

NIKOLA M. KARANOVIC

TREĆA KRAJIŠKA BRIGADA

Godina 1942. nesumnjivo predstavlja veoma značajan period daljnjeg razvitka narodnooslobodilačke borbe u Bosanskoj krajini. U toj godini snage NOV su toliko narasle da su njena dotadašnja organizaciona struktura i način dejstva već bili tprevaziđeni, a operativno područje postalo usko. Izuzev nekoliko većih mjesta koja je neprijatelj držao u dolinama rijeka: Une, Sane i Vrbasa, ostali dio teritorije Bosanske krajine bio je oslobođen. Kroz borbene okršaje od 1941. pa do proljeća 1942. godine partizanski odredi su se već bili dovoljno prekalili, ojačali i organizaciono učvrstili, a ustanak stabilizirao. Narodnooslobodilački odbori — kao temelj naše revolucionarne vlasti — konsolidirali su se, a kadrovi u dobroj mjeri osposobili u rukovanju. Takva situacija nalagala je da krajiški narodnooslobodilački partizanski odredi, formacijski svrstani u bataljone, a ovi u čete, vodove i odjeljenja, u proljeće i ljeto 1942, dakle, još prije formiranja brigada, dejstvuju u grupama od po dva i više bataljona, pod zajedničkom komandom jednog ili više članova štaba odreda ili štaba odreda i Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Dolazak grupe proleterskih brigada u Bosansku krajinu, pod komandom Vrhovnog štaba NOPOJ i druga Tita, bio je od ogromnog značaja za dalji razvoj i širenje ustanaka u ovome kraju, iako je odziv naroda i do tada bio masovan. To je utjecalo da se još više rasplamsa vojna i politička aktivnost, a slobodna teritorija, naročito u njenom istočnom dijelu, proširi oslobođenjem gradova: Jajca, Gia-

moća, Livna, Duvna itd. Bio je to Siguran dokaz da je borba protiv okupatora dobila takve razmjere, da su postojali svi uislovi za sprovođenje u djelo ideje Vrhovnog štaba o organizaciji krupnijih jedinica (prerastanje PO u NOV) dobro naoružanih, sposobnih za brze pokrete, manevre i udarna dejstva, što je započelo još 1941. godine formiranjem 1. proleterske brigade.

To je ujedno bio jedan od uzroka što 'su širom Krajine, počev od maja 1942, nastajale nove krajiške brigade. Samo u toku 1942. godine formirano je osam krajiških brigada. Vrijeme ovog prerastanja partizanskih odreda u brigade predstavlja veoma značajan period u našoj revoluciji. U istinu, taj period znači realizaciju u stvaranju krupnih pokretnih savremenih udarnih vojnih jedinica, najprije proleterskih i udarinih brigada, a kasnije divizija, korpusa i armija.

U takvom zamahu naše revolucije, po naredbi Operativnog štaba za Bosansku krajinu i u saglasnosti Vrhovnog štaba NOV i POJ, 22. avgusta 1942. u selu Kamenici kod Drvara formira se 3. krajiška narodnooslobodilačka brigada. U njen sastav ulaze najprije Drvarski i Petrovački, a 22. oktobra iste godine i samostalni bataljon »Ždravko Celar« — kao njen treći bataljon. Neposredno poslije toga od dijelova ova tri dobro (naoružana i brojno jaka) bataljona formira se i njen četvrti bataljon.¹⁾ Borački i rukovodeći sastav brigade sačinjavaju: u borbama prekaljeni fabrički radnici Drvara, zatim sezonski radnici Drvara i Petrovca, koji su radili širom Jugoslavije; školska omladina i seljaci iz okoline Drvara i Petrovca, a manji broj iz susjednih opština; bori koji su došli iz Dalmacije i do tada se borili u jedinicama 5. krajiškog odreda. U stvari osnovu

*) 11. novembra 1943. od postojeća četiri bataljona brigade formiran je i peti bataljon, a 5. XII 1943. godine u sastav brigade ušao je bataljon »Mateoti« — kao njen šesti bataljon. Ovaj bataljon je formiran od Italijana dobrovoljaca koji su po kapitulaciji Italijanske fašističke vojske prešli na stranu NOV; 24. X 1944. u oslobođenom Beogradu izvršeno je prenaoružanje brigade i formiran prateći bataljon, a iz sastava je izašao bataljon »Mateoti«; 17. III 1945. na sremskom frontu izvršena je reorganizacija brigade; rasformirani su 4. 5. i Prateći bataljon i brigada prešla na trojnu formaciju.

brigade sačinjavalo je devet kompletnih ustaničkih četa sa teritorije drvarsko^etrovačkog sreza.

Našli smo se u seilu Kamenici. Dan je osvanuo sunčan. Narod Kamenice i čitave Drvarske doliine, gde su se borci buduće brigade uoči dana formiranja bili razmjestili dočekao nas je oduševljeno u pravom svečanom raspoloženju. Nije bilo kuće u ovom Ikraju koja nije daila jednog ili više boraca u brigadu. Iako siromašni i do itada ratom iscrpljeni, stariji lju/di, žene i djeca donosili su svojim borcima sve ono što su mogli odvojiti od hrane i sa njima zajedno proslavili ove nezaboravne 'trenutke. U igri i pjesmi sačekali su i borci i narod svečano formiranje svoje brigade. Orila se pjesma u razigranim kolima i po grupama, zajednička pjesma naroda i boraca. Veselje na Kamenici davalo je sliku velikog praznika. Razgovaralo se o značaju brigade, o zajedničkim zadacima koji očekuju narod i borce u daljoj borbi. Među nama su tih dana bili: naš omiljeni rukovodilac Partije Đuro Pucar Stari i članovi Operativnog štaba za Bosansku krajinu Osman Karabegović i SlaVko Rodić.

Oni su pred postrojenom brigadom govorili borcima i starješinama o potrebi i značaju formiranja brigade, o vojno-političkoj situaciji u »to vrijeme, ciljevima i daljem razvoju NOB, o naporima koji nas očekuju u toj borbi, ne samo na tlu Bosanske krajine već i dallje, do konačnog oslobođenja cijele domovine.

Drugog dana po formiranju, 24. avgusta, brigada polazi na svoj prvi i veoma delikatan zadatak, u Cazinsku krajinu gdje je trebalo razibiti ustaške formacije, čija su zlodjela bila na daleko poznata. Borci i starješine brigade dobili su pored toga i zadatak da narodu kraja pokažu našu oružanu revoluciju u njenom pravom svjetlu, jer su je ustaše tamo prikazivale izopačeno, onako kako je to njima najviše odgovaralo. To je ujedno bilo i prvo vatreno krštenje novoformirane 3. krajiške brigade. Ona je ovaj zadatak odlično izvršila i za uspješno izvedenu prvu akciju dobila svoju prvu pohvalu od Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Već poslije prvih dvomjesečnih borbi u Cazinskoj krajini, na Mainjađi, Vrpolju, a posebno pri oslobođenju Bi-

haća, brigada je brzo stekla veliko borbeno iskustvo i operativne sposobnosti pa su je kao takvu 13. novembra 1942. Vrhovni štab i drug Tito odredili da uđe u sastav 1. proleterske divizije, što ujedno predstavlja i nov značajan datum na njenom ratnom putu. Tu čast i povjerenje da ulazi u sastav 1. proleterske divizije zajedno sa već proslavljenom 1. proleterskom i 3. sandžačkom brigadom saopštio je sutradan u Bosanskom Petrovcu borcima i rukovodiocima brigade lično Vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito. Tom prilikom on je postrojenim borcima i rukovodiocima brigade govorio o teškoćama i zadacima koji nas očekuju u daljoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, o tome da će borba biti duga i teška, ali i o velikoj perspektivi koja je pred nama, jer je borba koju mi vodimo pravedna. Poželio nam je dobar uspjeh u borbi do pobjede. Iza toga prolomio se snažan uzvik boraca: »Ura za Tita! Živio drug Tito! Živjela naša silavna KPJ«.

Tih dana počinje zapravo i naporan, ali Slavan ratni put 3. krajiške narodnooslobodilačke udarne, a kasnije proleterske brigade²⁾ u sastavu 1. proleterske divizije. Borci su za sobom ostavili već mnoga iskušenja. Zadojeni mržnjom prema okupatoru, visoko su digli barjak za slobodu i nepokolebljivo ga nosili do Ikraja rata kroz sve krvave ratne bure, kao dio naše Narodnooslobodilačke vojske. Borci 3. brigade ostavljajući za sobom slobodu širom naše zemlje, iz borbe u borbu, iz bitke u bitku, iz pobjede u pobjedu — a njih je bilo mnogo, izvršavali su časno sve postavljene zadatke druga Tita.

Slavan je borbeni put boraca 3. krajiške brigade kroz četiiti godine rata: naporan marš — manevar od Ključa na Bihać, radi učešća u likvidaciji tog, u operativnom smislu, za nas značajnog neprijateljskog uporišta; borbe na Sitenici, Jajcu i Teslicu bili su njeni početni, ali tako teški i odgovorni zadaci koji su je još v**i*še učvrstili, ojačali, dali joj novu snagu u bici na Neretvi i dalje za prelaz preko Drine, velike borbe i naprezanje u bici na Sutjesci, podvizi u borbama za oslobođenje Bugojna, oko Zenice, zatim na njenom borbenom putu preko Bosne i Srbije, u -bitkama

²⁾ 12. septembra 1943. brigada je proglašena proleterskom.

za Beograd, u Srijemu, kod Zagroba i sve do konačnog oslobođenja naše domovine, slavne su stranice Morije 3. krajiške brigade.

Treća krajiška brigada, kao i druge proletherske i udarne jedinice NOV i POJ, ipo svojoj uvježbanosti, disciplini, naoružanju, po sposobnosti da stujpi u borbu u pravo vrijeme i tamo gdje je najvažnije i gdje su zadaci najlkomplikovaniji svrstavana je u red najsposobnijih jedinica NOVJ. Ona se odlikovala smjelošću boraca i snagom udara, velikom pokreti jivošću, sposobnošću da se bori u različitim usi ovima zemljišta, u odbrani i napadu, danju i noću, u povoljnim i nepovoljnim vremenskim prilikama, da iz marša pređe na 'juriš, a kada treba i u odbranu. Njeni borci zaista nilsu znali za umor, za strah, bez olbziira na težinu i uslove ratnih situacija.

Ipak, svesti uspjehe brigade samo na izvršavanje isključivo vojničkih .zadataka značilo bi umanjiti njenu ulogu u revoluciji. Svakiim danom starješine ii borci brigade su se osposobljavali i naoružavali ideološko-političkim znanjem tako, ida je ona brzo postala brigada komunista i skojevaca,³⁾ čiji je zadatak bio da ipolitički osvaja ju mase, da rasplamsavaju i šire ustanak, tamo gdje je brigada stizala.

Njeni komandiri, politički komesari, intendanti i borci učestvovali su u formiranju organa narodne vlasti tamo gdje ih nije bilo, a pomagali su ii u učvršćivanju već postoj ećih narodnooSlobodilačkih odbora na novooslobođenim teritoarijama. Brigada je kao takva bila nosilac bratstva i jedinstva među našim narodima, a svojim radom i postupcima doprinosila je njegovom širenju i učvršćivanju, pomagala drugim organizacijama NOP-a na terenu, brzo apsorbovala i osposobljavala za vojno-političke zadatke i one borce sa terena i iz odreda kojima se popunjavala, provodeći na taj način u djelo sve direktive CK KPJ i Vrhovnog komandanta druga Tita, koje su regulisale ova pitanja.

³⁾ Početkom 1943. godine 3. krajiška brigada je imala ukupno 1.141 borca. Od toga je bilo: 207 članova KPJ, 76 kandidata za člana KPJ i 346 članova SKOJ-a.

U veoma teškim i složenim uglovima naše narodne revolucije značajnu ulogu brigada je odigrala i u odganjanju kadrova i to ne samo za svoju popunu već i za druge naiše, u prvom redu novoformirane jedinice. Česte borbe, marševi, iscrpljenost od gladi i nespavamja, nedovoljna opremljenost odjećom i obućom — što se u ono vrijeme moglo dobiti isključivo zarobljavanjem od neprijatelja — pomanjkanje municije, nekada i u najtežim borbenim situacijama, i sva druga do najveće mjere lišavanja koja su nas pratila, brigada je savladivala ih, prevazilazeći ih, bila spremna u svakom momentu da izvrši zadatke koji su joj bili postavljeni. I kad je neprijatelj u borbama bivao nadmoćniji, borci se nisu ni za trenutak kolebali niti demoralisali. I uspjehe i neuspjehe analizirali su i iz njih izvlačili potrebne zaključke i iskustva za borbene zadaatke koji su nam predstojali.

Na ovo je 3. kraljiška brigada, kao i ostale naše proleterske jedinice, posebno ponosna. Njena izvanredna odlika bila je: nezadrživost u jurišima i nepuštanje u odbrani. I upravo samo kao takva mogla je, posebno u bici na Neretvi, u izvanredno teškim uslovima stajati u odbrani ranjenika od Bugojna do Neretve, bez smjene, nešto manje od dva mjeseca, a u bici na Sutjesci od Bijelog Polja do Foče i Lučkih koliba, biti udarna snaga u rukama komande svoje divizije i Vrhovnog štaba, da bi na kraju bila odabrana da zajedno sa 1. proleterskom brigadom vrši proboj kroz sva tri обруча na Sutjesci, a da sve ovo čini tako reći bez predaha. Takve jedinice, koje su bile spremne na najteže inap ore u ratu, u najtežim uslovima, duboko svjesne uloge koja im je namijenjena u revoluciji, mogla je da odgoji i pripremi samo KPJ pod rukovodstvom druga Tita.

Otuda su našu brigadu karakterisala ne samo vojna dejstva, čiji su rezultati veliki, nego stalna politička aktivnost i visoka idejno-politička svijest. Politički rad je bio tako intenzivan u jedinicama brigade, kao i sa narodom na terenu kuda je ona prolazila, da se slobodno može reći da su borbena dejstva i politička aktivnost bila do te mjere povezani i uzajamno uslovljeni da je to davalo sasrna određenu karakteristiku našem radu. Pri ovome mo-

raim istaći da su intendantska i sanitetska služba, iako pod vrlo nepovoljnim uslovima, uspješno obavljale svoje zadatke. Intendantski organi su, u stvari, obavljali dužnosti svih pozadinskih službi. Pod onakvim teškim uslovima može se slobodno reći da je brigada uredno snabdijevana i da nije nikada trpjela veću glad. Od formiranja i ulaska u 1. diviziju brigada dugo nije imala ljekara. Međutim, zahvaljujući požrtvovanom i savjesnom radu sanitetskog osoblja i savjesnom i disciplinovanom sprovođenju naredjenih mjera od svih starješina i boraca, brigada nije doživjela masovnija oboljenja i epidemije. Zabilježeno je svega nekoliko slučajeva pjezavog tifusa i to u bici na Neretvi, kada je brigada bila u zaštitnici Centralne bolnice.

Takav rad je morao uroditi plodom. Svaki pripadnik brigade postao je svjestan svoje uloge, aktivan i samoinicijativan borac naše revolucije, dostojan borac i starješina proletherske jedinice. Moram ovom prilikom i to istaći da smo veoma obilato izučavali, i pored vlastitog iskustva, netsebično prihvatili i koristili stečena iskustva drugih jedinica, a posebno 1. proletherske brigade, naročito u prvo vrijeme po našem ulasku u sastav 1. divizije.

Borba koju je 3. brigada vodila kroz naš oslobodilački rat bila je teška i naporna, ali humana i sadržajna. Treća krajiška je ruku pod ruku sa svojom sestrom 1. proletherskom brigadom, bez predaha sve do zadnjeg dana oružane revolucije uspješno vodila borbu protiv mnogobrojnih okupatorskih i izdajničkih snaga u zemlji: 'Nijemaca, Talijana, četnika, ustaša, nedićevaca, ljotićevaca, Bugara, Mađara, Čerkeza, bjelogarđejaca, ustaške milicije i zelenog kadra. Ona je i za uspješno izvršene borbene zadatke pohvaljena dva puta od Operativnog štaba za Bosansku krajinu, nagrađena je i jedina u NOV proglašena uzor-brigadom od strane štaba 1. proletherskog korpusa, — a sedam puta pohvaljivana od Vrhovnog štaba NOV i POJ. Odlikovana je ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom bratstva i jedinstva, Partizanskom zvijezdom I reda. Iz njenog sastava proglašeno je 9 narodnih heroja Jugoslavije. Iz svog sastava, do 1946. godine,

dala je ako 400 vojnih i političkih rukovodilaca za druge jedinice naše armije i inače narodnu vlast.

Sjećanja na 3. (krajisku proletersku brigadu, njene borce i starješine neće nikad izbledjeti na stranicama naše istorije, jer su to djela koja ne umiru, ona treba da vječno žive za dobro naših mladih generacija, na šta s pravom mogu biti ponosne.

BUKOVČANIN U TRAMVAJU

Dok se još rat vodio, petrovačka omladina delegira mladića Duška iz Bukovače na I kongres USAOBIH u Sarajevo. Za vrijeme pauze on ode u grad, a kad vidje ljetni tramvaj kako ide sam — ne vuku ni konji ni volovi, reče u sebi: »Svakakve sam bijesne konje jahao, pa ću uzjahati i tebe!«

Vrebao on tramvaj, a kad vidje da ljudi ulaze na stanici — ubaci se on u grupu i uđe u tramvaj. Kad je tramvaj krenuo, mladiću se učini da će ga odvesti preko svijeta, pa skoči preko tramvajske ograde i svom dužinom i širinom prostre se po ulici.

»E, ovako me nije zbacio ni najbješnji ždrjebao« — reče okupljenim građanima.

BATALJON »ZDRAVKO CELAR«

Naziiv smo mu dali iz dubokog osjećanja i pažnje prema heroju, komandantu Prvog proleterskog krajiškog bataljona Zdravku Čelaru. Zdravtko je u ustanku, u nekoliko najtežih akcija, bio na čelu Krnjeuškog i Vodjeničkog odreda, kog i su kasnije prerasli iu četu. Među borcima je stekao veliki ugled. Kada su pomenute partizanske čete, zajedno sa Bravskom četom, ušle u sastav Petrovačkog bataljona, u znak vječitog sijećanja na Zdravka Čelara, Bataljon je dobio njegovo ime. To je sve što smo mogli uraditi za čovjeka koga smo zaista neizmjereno voljeli, visoko cijenili i poštovali.

U ljeto 1942. godine, mjesecima smo odolijevali njemačkim, ustaškim i četničkim pokušajima da udruženim snagama prodru na slobodnu teritoriju Sanice i Ključa, koju smo branili takozvanom aktivnom odibranom.

Naš Bataljon u to vrijeme predstavljao je borbenu i čvrstu, vojnički organkovalnu partizansku jedinicu. Održedski okviri su nam smetali, jer su nam ograničavali prostor za akciju. Oni su bili prevaziđeni i u svijetsti boraca koji su, sticajem okolnosti, neposredno poslije ustanka, napustili svoj kraj. Cutke isu slijedili naređenja viših štabova i sa ponosom odlazili čak i 'stotine kilometara daleko od rodnog kraja, gdje su u akcijama i kontaktima sa narodom i borcima tih krajeva — na Baniji, Bosanskom Novom i na drugim terenima — ostavljali duboke utiske. Bili smo potpuno stasali za svrstavanje u krupniju operativnu jedinicu, u brigadu. U brigadi smo dočaravali sebe van sresikih granica.

U to vrijeme na prostoru Ključ — Sanioa držao je naš bataljon »Zdravko Celar« položaje, dok se na Kamenici iznad Drvara, 22. avgusta 1942. godine održavalo veliko slavlje posvećeno formiranju 3. krajiške brigade. Bilo nam je žao što su nas mimoišli i ovom prilikom.

Iz 5. krajiškog odreda neke jedinice ušle su u sastav 1. krajiške brigade. Naš Bataljon je mnogo boraca dao za njenu popunu. Sada se od snaga 5. krajiškog odreda formira 3. krajiška, a na nas kao da se zaboravilo.

Zbog vojno-političke situacije na području Ključ — Sanica, naš Bataljon je izašao iz sastava 5. i pripao 6. krajiškom odredu. Imali smo zadatak da branimo slobodnu teritoriju i štitimo omladinske radne brigade koje su sabirale ljetinu u Saniekoj -dolini. Gotovo svakodnevno odbijali smo napade ustaša sa pravca Vrljopolja, ali i pored toga naše misli su stalno bile usmjerene na novu brigadu. Ona nam je bila cilj, jer, smatrali smo, imamo isto toliko prava i zasluge da uđemo u njen sastav koliko i bataljoni koji je sačinjavaju.

Negdje polovinom septembra 1942. godine stupili smo u kontakt sa jedinicama 3. krajiške brigade, a pred kraj ovog mjeseca sađejstvovali smo im u borbi protiv neprijatelja koji je od Banje Luke prodirao prema slobodnoj teritoriji Sanice i Ključa.

Brigada je do tada imala samo dva bataljona i mi smo smatrali logičnim da bi naš Bataljon trebalo da popuni tu prazninu, kada je već tu. Naše raspoloženje se podudaralo sa željama Štalba brigade i 22. oktobra ono se i ostvarilo. Toga dana i naš Bataljon ušao je u sastav 3. krajiške, kao njen 3. bataljon, čime je Brigada postala snažnija i borbeno sposobnija.

Naš Bataljon su sačinjavale tri čete: Vođenička, Krnjevska i Bravska četa, koje su do tada imale godinu dana ratnog iskustva, bile su dobro popunjene i naoružane, sa visokim moralom i disciplinom. O njihovom borbenom putu, u najgrubljim crtama, govore ovi zapisi.

v^{vi/1/} v

U Vođeničku četetu su ušle partizanske grupe sela Vodenice, Suvaje, Skakavca i Brestovca. Na dan ustanka, 27.

jula 1941. godine, Četa je raspolagala sa oko 10 pušaka (karabina i lovačkih) i time započela prve akcije i diverzije.

Trideset prvog jula 1941. jedna grupa boraca, među kojima su bili Đuro Keikez, Stevo Banović, Ilija Stupar Dofčić i drugi, izvršili su napad na ustaški kamion u selu Vodenici pod Obijaj om, kojim su ustaše prevozile taoce iz Krnjeuše za Bosanski Petrovac. Tom prilikom spaseni su Đuran Dragić, Sreto Zorić, Jovo Karanović, Mile Vučković, Đuro Bubalo li Drago Knežović, dok su Dame i Mile Kolundžija i Đoko Polovina poginuli. Ubijen je jedan ustaša, a zaplijenjena je oficirska uniforma i jedan vojmodržavni pištolj.

Sutradan, 1. augusta, grupa boraca napala je putnički automobil koji je prevezio ranjenog ustašu iz Krnjeuše za Bosanski Petrovac. Sofer je pobjegao, a u kolima je ostao samo ranjeni ustaša.

Na putu Bosanski Petrovac — Krnjeuša, u selu Vodenici, iz zasljeđe je sačekao kamion sa domobranima koji su išli iz Bosanskog Petrovca za Krnjeušu. Domobrani su pobjegli za Krnjeušu, a kamion je zaplijenjen i u njemu sanduk puščane municije, koja je tada predstavljala dragocjenost veću od kamiona.

U prvim danlima ustanka odred je imao osnovni zadatak da ruši komunikacije i kida telefonske veze na liniji Bosanski Petrovac — Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac — Vrtoče — Bihać i da ne dozvoli neprijatelju zalazak u sela, odvođenje i ubijanje ljudi, paljenje imovine i pljačkanje, što je bila česta pojava.

Noću, 4. i 5. avgusta, Vodjeničani, u zajednici sa ostalim odredima koji su djelovali oko Bosanskog Petrovca, vršili su napade na Ras novac i Bosanski Petrovac, a već 9. augusta, zajedno sa Krnjeuškim, Medenopoljskim i Vrtočkim odredima napadaju Krnjeušu. U ovom napadu, prvi put u Bosanskoj krajini, upotrebljena je i artiljerija (poljska haubica 105 mm), koju su prethodnih dana zaplijenili Vrtočani. Nišandžije na haubicama bili su borci iz Vodenice, Vaso Medie i Luka Stupar. Treća granata je pala usred sela, što je unijelo veliku zabunu i strah u redove neprijatelja i bilo presudno u slamanju njihovog otpora.

Suprotstavljaj ući se jakim neprijateljskim snagama koje se tokom 14. i 15. avgusta probijaju iz Bihaća za Petrovac, Vođenička četa nanosi protivniku ozbiljne gubitke. U toj borbi gine desetar Lazo (Mile) Jević, dok je borac Rade (Mile) Jeličić bio ranjen.

Tih dana odred je preformiram u Vođen ioku četu. Prvi komandir čete bio je Božo Đulkić. (Božo Đukić je kasnije bio smijenjen, a aprila 1943. godine dezertirao je i prešao na stranu četnika).

Ustanak se razgarao, a Četa narastala i sve čvršće se povezivala sa susljednim četama. Zbog toga, ona već koncem avgusta 1941. godine upućuje jedan vod sa 2 puškomitraljeza u Podgrmeč, na položaje prema Bosanskoj Krupi. Krajem septembra 1941. godine Četa se s jednim vođom od 20 boraca i sa 2 puškomitraljeza, postavila u zasjedu na cesti Bosanski Petrovac — Krnjeuša u selu Vodenici, pod Obljajem (kod kuće Rade i Vasilije Kerkeza). U zasjedu su upala 2 kamiona sa ustašama i domobranima. Na prvi kamion otvorena je valtra, a borac Nikola Tešić ubacio je bombu u kamion. Gotovo svi neprijateljski vojnici u kamionu izginuli su, ili su bili teže ranjeni. Međutim, šofer kamiona nije bio pogođen, pa je kamionom pobjegao za Krnjeušu. Drugi kamion se zaustavio, jer je šofer bio 'smrtno pogođen. Ustaše i domobrani iskočili su i prihvatili borbu, a istovremeno stigla im je i pomoć iz Krnjeuše. Neprijatelj je pred samu noć bio razbijen i tom prilikom imao je više od 20 mrtvih i ranjenih. Kamion je spaljen. Zaplijenjeno je 20 karabina, 1 puška omladina i jezik »brno« i jedno bure benzina od 200 litara. U toku borbe naročito su se istakli Nikola Tešić, puškomitraljezac Jovo Popadić i Marko Jeličić (koji je poginuo u kamionu prilikom otimanja puškomitraljeza od ustaše).

članovi porodica Kerkez, pred čijom je kućom postavljena zasjeda, iako su bili svjesni da će im poslije borbe kuće biti spaljene, govorili su nam:

— Znamo mi, djeco, da će sve ovo đavo odnijeti. Ali, udri te vi dušmana, a ko ostane živ neka pravi kuće!

Tokom jeseni Vođeničani izvode napad na Riipač, Veliki Radić, logor na Bravscu i na druga uporišta, da bi se

u novembru prebacili prema Bosanskom Novom. Dotadašnji komandir čete Bozo Đukiić nije htio da ide sa četom, pa je smijenjen. Četa je dobila novo vojno-ipolitičko rukovodstvo. Za komandira je 'postavljen Zdravko Celar,¹⁾ student ekonomije, za zamjenika Marko Jakić,²⁾ radnik, za političkog komesara Javo Medić, radnik, i za zamjenika političkog komesara Đuro Pećamac Đurekan,³⁾ radnik. To su bili izvanredno hrabri borci. U narodu i među borcima, još u prvim danima Ustanka, stekli su veliko povjerenje.

Drugom polovinom decembra 1941. godine Vođenička četa se vratila od Bosanskog Novog na položaje prema Bosanskom Petrovcu. Početkom februara 1942. godine u selu Vodenici, kod kuće Rađakovića, Četa je položila zakletvu. Ovoj svečanosti prisustvovao je i komandant bataljona Slavko Rodlić, kao i sav narod iz Vodenice, Brestovca, Suva/je i Skakavca. Ubrzo poslije toga, dotadašnji komandir čete Zdravko Celar otišao je na dužnost komandanta 1. krajiškog proleterskog bataljona, a za komandira čete postavljen je Marko Jokić. Za Proleterski bataljon iz čete je određeno 16 boraca naoružanih puškama, pištoljima i jedinim puškomitraljezom, jer su služili za primjer svojim borbenošću, drugarstvom i ostalim vrlinama.

Na položajima kod Petrovca, Vođenička četa je ostala sve do konca marta 1942. godine. U tom vremenu vodila je težu borbu na Paunovcu kod Ključa, gdje su ranjena tri borca, dok joj se 20. marta predalo 50 domobrana sa 2 oficira, koji su se izvukli iz Bosanskog Petrovca. Krajem marta 1942. godine Četa je, sa dijelom snaga 5. krajiškog odreda, krenula na Manjaču radi čišćenja terena od četnika. Ona je tada brojala oko 120 boraca, naoružanih sa stotinjak pušaka i nekoliko puškomitraljeza. Akcijom je rukovodio Vojo Todorović — Spainac, a borbe i pokreti su se izvodili danonoćno, na relacijama: Medna, Pecka, Baraci, Gerzovo, Jaisenovi potoci, Vrbljani i Sitnica. U tim

*) Narodni heroj. Poginuo 1942. kao komandant 1. krajiškog proleterskog bataljona.

2) Narodni heroj. Poginuo 1944. za vrijeme desanta na Drvar. Bio na dužnosti zamjenika komandanta bataljona 3. krajiške brigade.

3) Narodni heroj. Poginuo 1942. godine.

akcijama iz čete su poginuli Lulka (Siine) Galom ja, Đuro (Vuje) Jeličić i Lulka (Mille) Medić.

Početkom maja 1942. godine, kada su dijelovi italijanske divizije »Sasari« otipočeli pokret iz Ključa prema Bosanskom Petrovcu, Četa se nailazila oko Mrkonjić-Grada. Od Štaba Odreda dobila je naređenje da -se hitno prebaci u rej on BravSka, sa zadatkom da u sadjejestvu sa Bravsikom četom za-ruši cestu koja vodi od Ključa prema Bosanskom Petrovcu i da spriječi neprijatelja da neometano vrši pokret.

Od 4. do 11. maja 1942. godine vođena je 'teška borba na Bravsku, u kojoj je neprijatelj pretrpio velike gubitke, a Vođenička četa izgubila je zamjenika političkog komesara Đuru Pećanca, dok je teže ranjen borac Milan Jovanović. I u borbi sa Italijanima, četnicima i ustašama (koji su 25. maja napuštali Petrovac), Četa je izgubila dva najbolja puškomitraljesca, Dušana Đumića i Milovana Trkulju — Miču.

Po oslobođenju Petrovca, Vođenička četa je ostala na ovom terenu, da bi se početkom jula prebacila na teren Ključa i Mrkonjić-Grada, gdje je ostala sve do ulaska u 3. brigadu. U tom razdoblju ona vodi teške borbe za Ključ, Sanicu, Vnpölje d druga uporišta, gdje iz njenog stroja ginu: Nikola Vojinović, desetar, Nilkica Radaković, komandir voda i David Vojlinović, borac.

Krnjeuška četa je nastala u jülskom ustanku 1941. godine od boraca Krnejuše i Okolnih sela: Risovca, Selišta, Lastava i Vranovine. Oni su usmjerili svoje prve akcije na ustaška uporišta u Krnjeuši. Okupljeni na zajedničkom zadatku u prvoj akciji, borci su se svrstali u jednu jedinicu, u četnu, koja je popularno nazvana Krrajeuškom, (a u prvim ustaničkim danima tretirana je kao odred). Krnj euša je održana u blokadi desetak dana, a orada u zajednici sa su'Sjednfim četama napadnuta.⁴⁾ Otpor je slomljen za dvadesetak minuta, uništena je satnija domobra-

⁴⁾ U napadu su učestvovali: Krnjeušani, Vođeničani, Vrtočani i Petrovčani.

na, oko 100 ustaša, na čelu sa logornikom Dudekom, a u ruke ustanika pao je dragocjen ,plijen.

Četa Be potpuno organizaciono sredila, organizovala vojni logor i započela vojnički život u uslovima surovog rata. U toku ovih prvih borbi posebno su se istakli borci: Sirno Krčmar,⁵⁾ Kojica Atlagić, Jović Mandić, Boško Stupar) i drugi. Simo je ubio dvojicu ustaša, a dvojicu ranio, zaplijenio 2 puške sa 200 (metaka i sa svojom desetinom zarobio vod domobrana. Kojica Atlagić je u ustaniku podijelio borcima nekoliko skrivenih pus alka.

Tokom augusta 1941. godine Četa je vodila uspješne borbe na Risovoj gredi, Ripču i Radiću, u kojima je došla do oružja i municije, tako da je već počeo tokom septembra brojala preko 100 dobro naoružanih boraca. Tokom jeseni Četa vodi borbe na Vranjskoj, Lipiku i Kruipskoj Suva i, na Mededaku kod Bihaća, kod Otoke i Ralkana kod Banskog Novog i Gvozdenskog na Baniji, koje su značajne ne toliko po postignutim rezultatima, iako su uspjesi bili veliki, koliko po tome što su se njeni borci kalili i Četa izrastala u jedinicu sposobnu i za najteže napore. Ti uspjesi su skupo plaćeni, jer su poginuli: Sivo Rodić, Branko Polovina, Marko Karanovlić, Mile Krčmar, Milutin Knežević, Nikola Stupar, Petar Đukić, Lulka Dragić, Marko, Božo i D Mitar Jević, Miloš Manojlović, Nikola Sijan i Mića Skorić, a ranjeni Kojica Novaković, Stevo Đekić, Ljubiša Čurgul, Kojica Atlagić, Nikola Obradović i Jovo Mandić. U svakoj od akcija koje je Četa izvodila u toku 1941. godine pao je neko od njenih boraca, ali je Četa jačala i išla dalje u nove borbe.

Na zahtjev drugova sa Banije, dobro naoružani kombinovani vod Krnjeuške i Vrtočke čete, od 22 borca, prešao je preko rijeke Une na Baniju, gdje se zadržao 8 dana. Zajedno sa banijskim partizanskim jedinicama, 26. decembra u 12 časova izvršen je napad na ustaško uporište Gvozdensko. I ja sam bio u ovom vodu. Držanje naših boraca bilo je izvanredno. Usred dana, za svega jedan čas, naš vod je ušao u naselje, iako su ustaše davale jak otpor.

⁵⁾ Poginuo septembra 1942. godine kod Vrhpolja kao komandir čete.

^{®)} Izgubio život maja 1943. u Koritima.

Cio dan i noć trajala je borba 21a likvidaciju ustaša, pružali su žilav otpor sve dok ih nismo prisilili na predaju. Zima je bila toliko oštra da su nam se odijela smrzavala na položaju. Svojom izdržljivošću u ovim teškim uslovima naročito se isticali: Pane Atlagić, braća Vulkše, Bogdan Ostojić, Mile Ličina, Nikola Vranješ i mnogi drugi. Od plijena u ovoj borbi predali smo oko 30 zaplijenjenih pušaka banijskim jedinicama.

Nekoliko veoma značajnih akcija Četa je izvela zajedno sa Novslkom četom u januaru i februaru 1942. godine na području Bosanskog Novog, Agića i Otoke, rušeći prugu. U akciji izvedenoj 20. januara 1942. godine kod Blatne, dvije (kompozicije, od kojih jedna sa oklopnim vozom, izbačene su iz kolosijeka. Uništena je lokomotiva i nekoliko oklopnih vagona sa teškim naoružanjem. Ubijeno je 7, a teško ranjeno 13 ustaša, među kojima komandant osiguranja pukovnik Metzger, major Veber, major Bišćević i poručnik Stivišević. Mi nismo imali žrtava. Tih dana razbijena je i jedna domobranska satnija u blizini Otoke. Ubijeno je 11 domobrana, a zaplijenjeno 11 pušaka sa oko 700 metaka.

Početkom januara u sastav 1. krajiškog proleterskog bataljona Četa je odabrala i poslala grupu boraca i komunista: Božu Obradovića, zatim, Božu Stupara, Đorđa Novakovića i Ljubišu Dragića (koji su u maju 1942. godine poginuli na Motaj idi).

Jedna od najtežih akcija koju je od svog formiranja do tada izvela Krnjeuška četa, svakako je napad na ustaško uporište u Agićima, koji je izveden 29. januara 1942. godine. Akcija je bila vrlo karakteristična po načinu izvođenja- Akcija je izvedena na insistiranje nekog političkog radnika sa tog terena. On je, naime, utvrdio da su "Ustaše spremne za predalju, ali da im je kao izgovor potrebno pripucati i pozvati ih na predaju. Na osnovu toga, 3. vod na čelu sa Radivojem Rodićem⁷⁾ i Vojom Todorovićem, zamjenikom komandanta 1. krajiškog odreda, kre-

⁷⁾ Prvi politički komesar Krnjeuške čete, član Sreskog komiteta KPJ z3 Bosanski Petrovac. Radio je na terenu i tih dana došao u četu radi upoznavanja sa prilikama u četi i organizovanju intenzivnijeg političkog rada.

nuo je u akciju i ido 6 časova ujutro, po dubokom snijegu i mrazu, po zimi i hladnoći od minus 25°C, ineopaženo se privukao pred školu u Agićima u kojoj su se nalazile ustaše. Drug koji nam je rekao da će 'se ustaše na naš poziv predati, s nama, ne znam iz kojih razloga, nije krenuo u akciju.

Umjesto da ih iznenada napadnemo, mi srno pripucali idoviknuli: »Predajte se, nećemo vam ništa«. Umjesto znaka predaje sa prozora škole odjeknuli su ubitačni plotuni po nama. Videći da smo prevareni, iprešli smo u napad. Samo nekoliko koraka od prozora pao je desetar Bogdan Ostojić, pošto ije kroz prozor ubacio bombu. Odmah zatim, nakon nekoliko minuta, poginuo je i desetar Jovo Bates — Joco. Na snijegu je ležao, okrenut prema nama, Vojo Todorović — Spanac i vikao: »Naprijed, drugovi, naprijed!«

Oklijevali smo, a on se ljutio, dok su ustaše sve žešće tukle. Ukopali smo se u duboki snijeg, očekujući da nam naša i Novaka četa priteknu u pomoć. Ubrzo su i ove čete prešle u napad na spoljma utvrđenja, ali Zbog jakog otpora i gubitaka morale su odustati. Mi iz voda, koji je krvario u centru sela, dijelili smo to mišljenje. Niko za to nije odgovarao.

Tako je naš vod ostao sam usred ovog mjesta. Pokušaj Save Batinice, našeg komesara ičete, i Simuke Galonje, puškomitraljesea, koji su se pojavili na našem lijevom boku da nam pomognu, ostao je uzaludan, jer zaleđeni mitraljez nije mogao da djeluje.

Ova borba trajala je punih 6 časova, u snijegu, po mrazu na kome su se trepavice ledile. Ustaška satnija, videći da smo ostali samli, prešla je u opkoljavanje i sa svih strana stezala Obruč. Poginuli su Drago Manojlović i Branko Kovačević, dva veoma hrabra omladinca. Nešto kasnije pao i je i Mille Ličina. Dugo se mučio i prevrtao po snijegu, a mi mu nismo mogli pomoći.

Videći da smo u 'teškoj situaciji, Radivoj Rodić je zapjevao »Mitrovčanku«. Svi smo ga pratili. Juriše ustaša smo još uvijek uspješno odbijali. One smjelije obarali smo na snijeg, a ostali su se vraćali u zaklone. Trivuna Jokića smo oko 10 sati poslali da uspostavi vezu sa Četom, ali je

i on poginuo. Oko 12 časova posljednje metke simo pro-mrzlim rukama nagurali u šaržere i pošli u proboj, kuda ko može.

Radivoj je pao smrtfno ranjen na domaiku potoka Japra. Teško ranjen Gojko Novaković ubio je naibližeg ustašu, ali je zatim pao u njihove ruke i on je u mukama izdahnuo. Dušan Kačar je teško ranjen, ali je ulstpio da se izivuče. Vojo Todorović pregazio je rijeku Japru i uspio da izbjegne smrt. Na ālican našin izvukli smo se i mi.

Iskustva sa Agića bila su nam dragocjena .pouka za čitavo vrijeme rata.

Naređenje da se Četa vrati u sastav 5. krajiškog od-reda primili smo na položajima Rakani — Čađavica — Novska planina, početkom aprila 1942. godine. Po povrat-ku u 5. krajiški odred, u prvoj od akcija Čete, teško je ranjen, po drugi put, Kojica Novaković.⁸⁾ U borbama sa Talijanima, kod Kolunića, Četa je pod komandom Sime Krčmara postigla značajne uspjehe. U njima su se istakli mnogi drugovi, a Simo posebno. Po oslobođenju Bosan-skog Petrovca, malja 1942. godine, Četa je otišla na pod-ručje Riibnika, Medne, Siltnice i zajedno sa snagama 1. krajiške brigade učestvovala u oslobođenju Ključa.

Zaštita omladinskih radnih brigada na području Klju-ča i Sanice duboko je urezana u naša sjećanja. Te akcije su nam ostale u najljepšim uspomenama. Raspoloženje i polet omladine i naroda snažno su djelovali na psihi i mo-ral boraca, a kako je to bilo govori i ovaj primjer.

Bio je august 1942. godine i mi na položaju iznad Vnhpolja. Na platou iznad ustaških bunkera zaradila pše-nica čekala je žeteoce. Naša omladina je bila riješena da pšenicu požanje, iako su ustaški mitraljezi prijetili va-trom. »Ni zrno žita neprijatelju«! Od nas su omladinci tražili da ih zaštitimo u radu. Naravno, prihvatili smo za-štitu.

Kada je pala noć i sve se utišalo, privukli smo se bun-kerima i polijegali između njih i njiva sa pšenicom. Ustaše su drijemale, dok su snopovi zrele pšenice, kao po beskra-

⁸⁾ Poginuo u IV neprijateljskoj ofanzivi kao borac 1. krajiške brigade u centralnoj Bosni.

noj traci, odlazili prema vršalicama. U svanuće, pred ustaškim bunkerima, metež i svađa. Krenuli su u otmicu. Artiljerija ih je podržavala, a naša Četa je odstupala. Poslije 2—3 kilometra zaustavili smo se i prešli na juriš. Pepa Kačar, Jovo Mandić, Milenko i Mirko Stupar, Joja Radišić, Marko i Gotj'ko Vučković, Mičo Brfelj ač i drugi nadmetali su se u jurišima. Nekoliko 'ustaša je ubijeno, a više ranjeno. Otjerali smo ih u Vrhpolje, a sutradan djevojke su nam ispjevale pjesme.

U tom jurišu smrtno je ranjen omiljeni komandir Simo Krčmar, koji je nakon sat vremena izdahnuo na rukama svojih boraca. U ovim borbama poginuo 'je i borac Vlado Novaković, a teže je ranjen Kojo Knežević.

Bravska četa nastala je na sličan način kao i ostale dvije čete našeg Baltaljona. Na poziv na ustanak 27. jula 1941. godine u zaseocima Jasenovac, Bunari i Podsrmetica okupile su se grupe ljudi koji su imali sakriveno oružje, a već iste večeri na nekoliko mjesta ustanici su porušili cestu i telefonske stubove koji su vodili preko Bravska. Narednoig dana, 28. jula 1941. godine, u zaseoku Klenovac kod Zamdarmerijske kasarne ustaše su streljale oko 60 ljudi, seljaka i željezničara, koje su prethodnog dana pohapsili. Poslije ovog zločina, naoružane grupe iz svih okolnih zaselaka su se objedinile.

Tridesetog jula Bravskari su sačekali u zasjedi kod Uz ele a (zaselak Jasenovac) ustašfco-domObransku kolonu jačine oko 200 vojnika, sa dva topa »pito«. Nemajući iskustva, vatra je otvorena sa velike Udaljenosti, pa je neprijatelj pobjegao. Tako je započelo. Ustanici su doživjeli prvo vatreno krštenje. Raspoloženje za borbu intenzivno je raslo. Samo dan kasnije, 1. augusta 1941. godine, dvije satnije domobrana i ustaša iz Ključa maršovale su za Bosanski Petrovac, a ustanici su ih napali. Sedmog augusta jedina desetina Bravskara učestvuje u napadu na neprijateljsku kolonu kamiona u Zdenom Dollu. Između 12. i 15. augusta grupa od 27 naoružanih boraca BravSkara, sa jednim puškomitraľezom, prešla je Grmeč i u Jelašinovcima stupila

u vezu sa Petrom Škondrićem, komandantom Jelašino-vačkog partizanskog odreda. Domaćin Nikola Srđić je ljubio naš puškomi trail jez, govoreći da talko inešto prvi put vidi.

Naveče 18. augusta napadnuta je straža kod željezničkog mosta na rijeci Dabar. Most je porušen, a posada razbijena. Združeni odred pod komandom Petra Škondrića i našeg komandira Gliše Race položio je 24. augusta partizansku zakletvu u Podgrmeču, na poljani zvanoj »Sapiin redak«. Odmah nakon toga izvršen je napad ina Željezničku stanicu Gornja Sanica, a potom i Željezničku stanicu Rijeka, gdje su posade potučene, a pruga onesposobljena. Naveče 26. augusta, sa četom Milana Zorića, je i inaš Odred prešao Grmeč, te 27. augusta na BravSku kod Janjila (oko 17 časova) sačekao 6 neprijateljskih kamiona. Uništena je cijela neprijateljska kolona, zaplijenjeno je oružje i materijal, a kamioni spaljeni. Tu je poginuo Miloš Kuruc iz Bravske i jedan drug iz Zorićeve čete.

Cio august i septembar 1941. godine karakteristični su intenzivnim napadima i raznovrsnim akcijama koje su Bravskari izvodili na širem području BravSka i Podgrmeča. Napadane su kolone, željeznička pruga, željezničke stanice i ustaško-domobranski logori. Neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke, a u njegove redove unesen je strah i nesigurnost, dok je odred Bravskara iz dana u dan sve više učvršćivao i širio svoje redove. Talko je 6. oktobra na 98. kilometru iznad stanice Bunara, na mjestu zvanom Veliki prosjek, sačekao voz sa ustašama. Voz je izbačen iz šina, lokomotiva spaljena, sve uistaše poubijane, a oružje zaplijenjeno. Narod Bravslka, zajedno sa svojim borcima, slavio je pobjedu.

Sredinom novembra 1941. godine BravSka četa je brojala preko 100 dobro naoružanih i odlično opremljenih boraca. Tih dana je reorganizovana. Za komandira Čete je izabran Gliša Raca, za komasara Dušan Čeka, za zamjenika komandira Dušan Ožegović, za zamjenika komesara Jariko Radulović. Od taida su njene Akcije bile organizovamije, a njeni udari siiniji. Četa je tako 19. novembra organizovala zasjedu na pruzi između željezničkih stanica Grmeč i Lanište, srušila voz, uibila 16 domobrana i zapli-

jeni'la 16 karabina. Među domobranskim vojnicima poginuli su omladinci Marko Danić i Milanko Miljuš, koji su sa rodbinom bili protjerani u Prijedor i tog dana krenuli da pobjegnu na našu stranu. U ovoj borbi je poginuo i Stevo Lazić, istaknuti borac Čete.

Da bi se oslobodili stalnih pritisaka Bravske čete, ustaše su preduzele napad na njen logor na Bravsku. Ali 0 njihovim namjerama četa je bila obaviještena na vrijeme. Kad su 6. januara 1942. godine krenuli iz Sanice i okolnih mjesta sa više pravaca, Četa je već bila na povoljnijim položajima. Umjesto da nas iznenadi, neprijatelj je doživio iznenađenje — bio je razbijen i potučen. Iz Čete je poginuo Đurađ Ožegović, a lakše je ranjen Vojo Kovačević. Neprijateljski gubici su bili znatno veći.

Sličnu sudbinu doživjeli su i Italijani 28. februara 1942. godine kod sella Majikića, nedaleko od Ključa. Kao 1 obično, tog dana oini su sa mazgama i zapregama krenuli u sječu drva. Bilo ih je preko 100, sa oko 30 mazgi. Išli su sigurno i kao poručeni ušli u zasjedu. Odložili su oružje i otpočeli da sijeku drva. Grupa oficira i podoficira okupila se oko vatre. Komandir Bravske čete Gliša Raca držao je na nišanu puškomitraljeza grupu starješina kod vatre, a svaki borac najbližeg Talijana ispred sebe. Mitraljeski rafal bio je znak za početak napada. Borba je bila kratka. Talijani nisu ni mogli pružiti otpor, jer im je oružje bilo odloženo. Samo nekoliko mitraljeskih rafala ispaljeno je u našem pravcu. Od jednog je poginuo Luka Ožegović, najhrabriji borac i komandir voda, koji je 6 Talijana ubio, a dvojicu zarobio, da bi potom smrtno pogođen pao među njih.

Zbog velikog snijega, i oni Talijani što su pokušali da pobjegnu prema Ključu, nisu daleko stigli. Devet zarobljenih je vraćeno u Ključ. Zaplijenjeno je 57 pušaka, 4 puškomitraljeza, nekoliko pištolja a »bereta«, kao i sva municija koju su imali.

Poslije ove veoma uspješne borbe, u Četi je formiran još jedan vod, te je Četa sada imala 4 voda, svaki sa oko 30 boraca.

U martu, aprilu i maju 1942. godine, u zajednici sa jedinicama 1. i 5. krajiškog odreda, Četa je napala nepri-

jateljska uporišta u selima Hosiće, Čaistoviće, Vojjiće, Velagiće i druga. Tokom 4. i 5. maja Četa je vodila uspješne borbe s Italijanima koji su iz Ključa krenuli prema Bosanskom Petrovcu, preko Bravska. O nailasku Talijana bile su obaviještene sve jedinice našeg Bataljona, kao i susjedne jedinice. Borba je bila teška, gubici na strani neprijatelja veliki.

Talijani su 6. maja iz Petrovca došli kamionima i bordinim kolima da bi pokupili mrtve. Sutradan je došlo opet do teškog okršaja sa njima. Kako (je vodovod u Bravsku bio onesposobljen, Talijani koji su logorovali na Bravsku bili su prinuđeni da buradima dovlače vodu sa bunara iz zaseoka Klenovac. Uz jako obezbjeđenje oni su 7. maja oko 10 sati pošli po vodu. Sa dva voda Četa im je u toku noći 9/10. maja postavila zasjedu u Klenovcu, dok je sa dva druga voda obezbijedila pravac od Ključa. Talijani su kao i prethodnog dana krenuli po vodu. Bilo ih je c'ko 120. Kada su ušli u zasjedu i kad je čelo njihove kolone stiglo do bunara, naši puškomitraljesci su otvorili vatru duž čitave kolone i zasuli je bombama. Zbunjeni i nemoćni Talijani su bježali i nalijetali jedni na druge. Bio je to stravičan prizor. Mali broj vojnika uspio je da se povuče prema logoru. Jedna grupa sa 2 oficira potrčala je prema pruži — da bi tamo pronašla zaklon. Dočekali su ih Đorđe Babić, Nikola Mandić i drugi, a Nikola Mandić je skočio među njih i oteo im puškomitraljez. Cijela grupa, zajedno sa oficirom, bila je zarobljena. Nikola je poginuo, pa nam je to umanjilo radost. Bio je uzoran borac u svemu. Cijela oprema i naoružanje koje su imali Talijani bili su zaplijenjeni. Između ostalog zaplijenjeno je i 20 mazgi.

Negdje 9. ili 10. maja Stiglo je naređenje da Četa krene u Podgrmeč i kod Jelašinovačke škole bude 12. maja u 12 časova, odakle će krenuti u napad na Prijedor. Četa je sa oko 100 odabranih boraca i 6 puškomitraljeza krenula na taj zadatak. Ostalih 60 boraca, ostali su na dotadašnjim položajima, sa zadatkom da u vrijeme našeg napada na Prijedor izvrše demonstrativni napad na Sanicu.

Stotinu kilometara od BravSka do Prijedora Četa je prepješačila za dva dana. Komandant Operativnog štaba za Bosansku Krajinu Košta 'Nad, prilikom saopštavanja za-

da talka upozorio je prisutne starješine da u napadu na Prijedor učestvuje jedna Grmečka četa, obučena u talijanske uniforme i naoružana talijanskim oružjem, te da se na inju obrati pažnja — da ne bi došlo do zabune. Četa je dobila zadatak da se čamcima prebaci preiko rijeke Sane i organizuje zaštitu napada na Prijedor od pravca Čarakova, Ljubije i Sanskog Mosta. Ni jedan od boraca nije znao plivati, što je zinačilo da povlačenja preko Sane nema.

Dolazak prvi put sa Grmeča u Prijedorsko polje — u ravnicu — značilo je doživljaj koji će se dugo pamtiti. Zbog toga, a i da bi se Grmečlije dostojno predstavili u ovako značajnoj borbi, Četa je pokazala izvanrednu hrabrost i umješnost. Svi pokušaji nekoliko stotina ustaša da prodru u Prijedor bili su odbijem. Za izvanredno držanje i hrabrost boraca, Košta Nad je Bravskoj četi čestitao na uspjehu.

I kasnije, sve do ulaska u sastav 3. krajiške brigade, aktivnost Bravske čete nije se smanjivala. Četa je učestvovala i u napadu na Sans'ki Most, u oslobođenj u Sanice, Ključa, Krasulja i okolnih sela, sve do Vrhpolja. Nekoliko puta na Krasuljama i Ramićima Četa se sukobljavala sa jakim ustaško-domobranskim snagama i iz tih sukoba izlazila kao pobjednik. U napadu na Vrhpolje poginuo je njen prvi politički komesar Dušan Čeka i borac DMITAR Zrilić, a u napadu na Saniou poginuo je omladinac Vlado Latinović. Čekina smrt se teško odrazila na Četu, zbog zasluga koje je on imao u vaapitanju i odgoju boraca. U borbama oko Ključa i Sanice poginuli su Pero Mandić i Vid Jeličić, dva odvažna borca. U augustu 1942. godine Četu je napustio i otišao na novu dužnost njen dotadašnji komandir Gliša Raca.

Sa četama ovakve prošlosti, prekaljenim u jednogodišnjim ratnim Otkršajima, naš bataljon »Zdravko Čelar« ušao je u sastav Brigade. Poslije kadrovskih promjena do kojih je došlo nakon formiranja 4. bataljona, sastav Štaba našeg Bataljona i komandi četa bio je ovakav:

Milan Bosnić, komandant, Savo Trikić, politički komesar, Nikola Vračar, zamjenik komandanta i Martin Bagi, zamjenik politkomesara.

Komandir 1. čete Mariko Jokić, politički komesar Milanko Pećanac, zamjenik komandira Stevan Banović, a zamjenik politkomesara Branko Keoman.

Komandir 2. čete Milan Kerkez — Ujko, politički komesar Pepa Kačar, zamjenik komandira Nikola Stupar i zamjenik politkomesara Mića Jević.

Komandir 3. čete Dušan Ožegović, politički komesar Božo Jeličić, zamjenik komandira Ilija Radulović, zamjenik politkomesara Lazo Latiinović.

I tek što smo ušli u sastav Brigade krenuli smo u napad na Bihać, gdje je trebalo opravdati ukazano povjerenje.

PODIJELIO SADAKU

Mujo, borac 1. čete Petrovačkog bataljona, koji je bio rodom od Maglaja, našao se među Petrovčanima kad jedno jutro otpoče borba sa Nijemcima u Ripču kod Bihaća. Zamjenik političkog komesara čete Slavko Sevo zadesi se na brdu koje Nijemci obasuše granatama iz topova i minama iz minobacača, a zatim dođe i avion i baci desetak bombi. Slavko i komandir čete Jovo Stupar jedva pobjegoše sa brda, a kad su sreli drugi dio čete pride im borac Mujo pa reče: »E, drugovi, vi ste noćas ili jutros sadaku nekom podijelili pa vas ne pogodi ni jedna. Da to niste učinili, raznijele bi vas granate!«

SVETOZAR ČULIBRK

FORMIRANJE XII KRAJIŠKE BRIGADE

U istorijskim dokumentima Vojno-istorijskog Instituta Jugoslovenske narodne armije u Beogradu sačuvano je naređenje Štaba IV narodnooslobodilačke udarne divizije od 20. februara 1943. godine sa potpisom komandanta Soše i političkog komesara Kušića o formiranju XII krajiške brigade i postavljanju komandnog kadra.¹⁾

U Koziliima, u šumi iznad sela Drinića, između Srnetice i Oštrelja nalazi se Stab V bosanskog udarnog korpusa sa komandantom Kostom Nadom. Dolje, u selu Driniću, u zaseoku Banjaca ili Kecmana nalazi se štab III bataljona

¹⁾ Br. 116 Naredba štaba četvrte NOU divizije od 20. februara 1943. godine za formiranje dvanaeste krajiške NOU polubrigade i postavljanju kadra u njoj, iz knjige ZBORNIK dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenske narodne armije, tom IV, knjiga 10, izdanje Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske narodne armije. Beograd, 1954. godine, strana 231:

»Po ukazanoj potrebi Stab IV NOU divizije donio je sljedeću odluku:

1) da se u sastavu ove divizije formira nova XII KNOU polubrigada.

2) U sastav XII KNOU polubrigade ući će III bataljon, glavnina II čete I bataljona II KNOU brigade i kombinovane čete VI KNOU brigade.

3) Postavlja se sljedeći štab XII KNOU polubrigade: Za komandanta drug Petar Mečava dosadašnji komandant III bataljona V KNOU brigade. Zamjenik komandanta odrediće se naknadno.

Za političkog komesara drug Joco Marjanović, dosadašnji politkom III bataljona V KNOU brigade. Zamjenik pol. komesara odrediće se naknadno.

... Ova naredba o ustrojstvu XII KNOU polubrigade stupa na snagu od dana njenog izdanja«.

V krajiške brigade sa Kozare i II četa I bataljona II krajiške brigade iz Podgrmeča. Već nekoliko dana su ovdje na području Vedro Polje — Bravski Vaganac. Svakodnevno im pristizu i priključuju se mladići i djevojke, uglavnom članovi SKOJ-a, KPJ i USAOJ-a iz podgrmačkih sela, koji su se sklonili ispred naglog prodora neprijatelja na oslobođenu teritoriju Podgrmeča i Bosanske krajine. Stupaju dobrovoljno u čete, bez oružja. Mnogi još nisu napunili osamnaest godina, a ima ih i koji su odslužili vojni rok. Ponajviše ih ima iz sela krupskog sreza (Suvaje, Jasenice, Benakovca, Majkić Japre, Pučenika i Gorinje). Među seoskim mladićima i djevojkama inače se po neki gimnazijalac ili gimnazijalka iz Banja Luke, Prijedora i Bihaća, koji su izašli iz Okupiranih gradova da se s puškom u ruci bore za slobodu, zajedno sa mladim seljacima i radnicima i njihovim starijim drugovima.

Selo Drinić ispod Oštrelja je pusto. Seljaci su se sklonili ispred prodora Nijemaca u snijegom zavejane šume Srnetice i Grmeča, ili su otišli dalje prema Drvaru. Juče su njemački vojnici s tenkovima od Bihaća prodrli u Bosanski Petrovac. Jedna njihova tenkovska kolona je produžila preko Bravska za Ključ. Na cesti Petrovac—Ključ postavili su svoje logore i sitraže, a oko Bosanskog Petrovca zaposjeli su susjedne visove. Petrovačkom cestom nema više izbjeglica sa Banije. Pušto je i Petrovačko polje. Cesta Petrovac—Oštrelj—Drvar prekopana je na više mjesta rukama omladine. Jedimo su u Driniću ostali dijelovi dviju krajiških brigada, Pete sa Kozare i Druge iz Podgrmeča.

Svako veče dobijamo u limenim vojničkim porcijama parče mesa skuvano na vodi, bez soli, sa po kojim krompirom. Bljutava je ta krompir čorba sa mesom.

Vrše se pripreme za formiranje brigade. Održavaju se partijski i skojevski sastanci po četama i političke konferencije po vodovima. U četama je mnogo komunista, tako da neke organizacije u četi imaju i do 30 članova KPJ. Stariji iskusniji borci po vodovima uče prispjele mladiće i djevojke rukovanju puškom, puškomitraljezom i teškim mitraljezom. Ne znam po koji put u toku dana postavimo i sastavimo pušku, puškomitraljez i teški mitral-

ljev. To je praktična vojna obuka u Drimiću, na samom položaju prema neprijateljima. Nemamo mnogo vremena, odmah se stupa u akciju, ide se na položaj, na stražu, u noćna izviđanja i napade. Važno je znati napuniti pušku, odrediti rastojanje, nanišanimi kroz mušicu i pucati. Važno je znati rukovati puškomibraljevom i teškim mitraljezom.

Više neprijateljskih aviona u više navrata tih dana su bombardovali prije ulaska njemačkih vojnika u Bihać i Bosansku Krupu. Bombardovali su i prije i poslije podne selo Benakovac i partizanske bolnice na Grmeču. Bombardovana je bolnica na Lastvama i u Jasikovcu, gore iznad nas u Srnetici. Bombardovana je i mala željeznička stajnica na pruži Sanica—Drvar, tu odmah iznad našeg položaja. Zato je večeras, u prvi sumrak zakazana smotra i formiranje brigade gore u Kozilima, u šumi, u snijegu do pojasa, pod otvorenim nebom, u ovoj hladnoj, ratnoj i punoj opasnosti i neizvjesnosti februarskoj noći ratne 1943. godine. Valjda nas u ovo doba neće avioni uznemiravati. U »Zapisima sa Grmeča zapisao sam taj istorijski trenutak formiranja XII krajiške brigade u jeku IV neprijateljske ofanzive ovim riječima:

»Brigada je formirana uveče u Kozilima. Postrojili smo se po četama u snijegu, a iznad naših glava vrhovi Oštrelja s jedne i Srnetice s druge strane. Okolo su visoke, vite jele pod teretom snijega. Tišima, tišina noćna, zimska, ratna, a tamo prema Petrovcu po brdima u snijegu svijetle se njemačke vatre. Zora Kovačević, zamjenik komesara naše čete broji borce i neke upućuje u treću četvrtu ... Četa do čete i bataljon, a pred bataljonom komandant Milan Egić, komesar Brana Kovačević ... A u tišini noći do naših ušiju dopire glas Petra Mećave... Dva bataljona. Nismo potpuna brigada, nego ćemo se u prvo vrijeme zvati XII polubrigada ... Brigada u stroju ... Noću u tišini, čete se razilaze u svoje logore u Drinićima.

A sutra, zorom rano, na položaj u šume iznad Drinića. Ofanziva bjesni. A možda i u Bu'kovaču prema Petrovcu ... «

Naša XII, a do nas, ispod Oštrelja, VIII krajiška. Kasnije je štab brigade popunjen. Za zamjenika komandanta brigade postavljen je Vlado Prošić, inače ranije je bio ko-

mandant IV bataljoma VI krajiške brigade. Ne sjećam se ko je postavljen za zamjenika političkog komesara. Negdje u to vrijeme je formiran i politodjel brigade. Sjećam se samo Vere Crvenčanin koja nas je često obilazila kao član politodjela u četama i po partijskim sastancima.

I zaista sutra ranom zorom smo izašli u smijeg i šume i zaposjeli položaj od Drinića prema Dravskom Vaganju. Već sa jutarnjim zimskim suncem prema nama su nastupali od Bosanskog Petrovca dijelovi SS divizije »Princ Eugen« sa tenkovima, kamionima, pješadijom potpomognutom baterijom topova iz Bosanskog Petrovca ili Bukovače. Nastupali su prema Oštrelju, Driniću, Bravskom Vaganju i Podsrnetici. Tulkili su naše položaje topovima ne samo iz Petrovca, već i malim topovskim granatama i bacačima iz tenkova koji su toga jutra prodirali u Drinić. Nabrojao sam šest tenkova i šest kamiona punih vojske. Pješadija se mučki u streljačkom stroju prikradala našim položajima. O ovom napadu »Princ Eugen« divizije na XII krajišku brigadu ostali su naši i neprijateljski ratni dokumenti. Komandant divizije Josip Mažar — Soša pisao je S'tabu I Bosanskog korpusa.²⁾ U neprijateljskim dokumentima pronašli smo sljedeće podatke.³⁾

²⁾ Izvještaj štaba IV divizije od 27. februara 1943. godine — Štabu prvog bosanskog NOU korpusa o borbama kod Oštrelja, Drinića, Bravskog Vaganja i Podsrnetice i o pregrupaciji jedinica divizije, ZBOKNIK, dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda »Vojno delo«, Beograd, 1954. godine, tom IV, knjiga 10, strana 318:

»... Snage XII brigade uništile su tri tenka i nanijele neprijatelju velike gubitke u mrtvim i ranjenim. Neprijatelj je ušao istog dana u Drinić i Bravski Vaganac i Podsrneticu.

U toku 27. o. m. mi smo držali položaje Vrletina, Koziljsko Sljeme, Crnetica, Cremušarica, Bunara i vodili su se uporni bojevi na pravcu prema Cremušarici, a pokušali su i prodor prugom Podsrnetica—Srnetica. Na svim tim pravcima snage XII brigade odbile su neprijatelja, dok je predveče uz prethodnu art. pripremu uspjelo mu zaposjesti Koziljsko Sljeme, potisnuvši II bat. VIII brigade. Imali smo višestranje ranjenih drugova«.

³⁾ Br. 299 Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri komandi njemačkih trupa u Hrvatskoj od 26. februara 1943. godine protiv jedinica NOV u Bosanskoj Krajini i u dolini Neretve, »Vojno delo«, Beograd, 1954. godine, tom IV, knjiga 10, strana 577«.

Tog dana naša XII brigada uništila je tri neprijateljska tenka. Zaustavila je prodor Nijemaca prema Kozllima i Oštrelju. Nijemci s tenkovima, kamionima i pješadijom povukoše se u Bosanski Petrovac, a mi sa našom brigadom duiblje u šume od Drinića i Kozila, u snijeg Srnetice u visini čovjeka. U jednom neprijateljskom izvještaju je stajalo: »Istočna grupa neprijateljski otpor kod Srnetice. Zbog velike visine snijega, napredovanje izvanredno teško«.4) Cijelu noć smo proveli u snijegu, pod otvorenim nebom, pored malih i tihih vatri koje smo ložili ispod visokih jela opterećenih snijegom, nedaleko od male željezničke stanice Srnetice. Cijelu noć je padao snijeg u krupnim pahuljama i cijelu noć duvala je oštra i hladna bura. Dolje, ispod nas u Srnetici noću su se čuli urlici gladnih srnetičkih vukova. Sutra, cijeli dan od jutra do večeri, bez parčeta hljeba, bez prestanka u borbama sa Nijemcima po ovoj Srnetici, u snijegu. U Zapisima sa Grmeča zapisao sam: »A Srnetica je puna žena, djece i iznemoglih staraca. Čitava sela su se smjestila u šumi pod jele: Vedro Polje, Drinićii, Bukovača, Bravski Vaganac, Krnja Jela, Smoljani, Okruglica, Srnetica, Bunara, Potkraj. Jedinici su otišli u Grmeč, a drugi u ove šume blizu naše brigade«. Iste teškoće studen, glad, hranu bez soli, nespavanje podnosio je ovaj nepokoreni narod zajedno is nama u tim hladnim februarskim danima 1943. godine. Bilo je tu čvrsto jedinstvo vojske i naroda koje inas je nosilo napred u nove bitke. U pomenutom pismu komandant IV divizije

»Istočna grupa je svladala jak neprijateljski otpor na čitavom frontu (neprijatelj oko 2 brigade) i doprla je do linije na jugu od šume Kozila (Drvar UM-FG), k. 497 (Drvar UC-FG). Na jugu mjesta Srnetice—Prijeđor UC-FL sada se razvijaju teške borbe.

Jedna četa, jedan eskadron i jedan vod tenkova bili su ubačeni u zonu za osiguranje ceste Bos. Petrovac (Drvar TN-FL) — Jasenovac (Prijeđor UO-UQ-FL).

Gubici od 25. do 27: njemački gubici 6 mrtvih, 11 ranjenih među kojima i 1 oficir. Neprijateljski gubici: 160 prebrojanih mrtvih. Krvavi tragovi pokazuju visok broj ranjenih«.

4) Vidjeti, br. 302, Dnevni izvještaj njemačkog štaba za vezu pni višoj komandi oružanih snaga »Slovenija—Dalmacija« od 27. februara 1943. godine o borbama protiv jedinica NOV u Bosanskoj Krajini i dolini Neretve, ZBORNIK, Vojno delo 1954, tom IV, knjiga 10, strana 584.

Josip Šoša pisao je Štabu korpusa da postoji mogućnost da neprijatelj ovlada našim položajima pa ih izvještava da je riješio da izvrši pregrupaciju naših snaga:

»1) Sa XII brigadom probiti se sa zaštitnicom i vodom za vezu ove divizije na teren Grmeča preko Paunovca u pravcu Zavalja u toku noći 28/II i 1/III o. g. 2) Rokirati II bat. VIII brig. u pravcu Srnetica—Potoci i staviti ga privremeno pod komandu Štaba V Divizije do spajanja sa ostalim snagama VIII brigade. 3) Po prebacivanju najhitnije ću koordinirati sa ostalim snagama XII i VI brigade za akcije u pravcu ovog terena na koji neprijatelj vrši momentalno najveću akciju aktivnosti. 4) Sa nama odlaze i lakši ranjenici, a i neki teži, dok neke prebacujemo u divizijsku bolnicu u Prekaji«. ⁵⁾

Poslije ovih borbi u Driniću i Srnetici, poslije provedene noći i dana uzastopce u snijegu i bombama, poslije naređenja Štaba IV divizije, naša XII brigada se noću prebacila između njemačkih posada na cesti Petrovac—Ključ negdje kod Bravs'ka u pravcu Grmeča i Paunovca. S one strane Grmeča smo izbili u zoru u selo Zavalje, te iistog dana produžili u Jelašinovce, a poslije toga u Palanku. Poslije nekoliko dana vratili smo se istim pravcem na isti položaj prema Bosanskom Petrovcu. O ovom pokretu brigade zapisao sam:

»Iz Palanke, brigada je krenula istim putem nazad na isti položaj. Palanka — Jelašinovci — Međeđe Brdo — Zavalje. Zatim opet preko Grmeča, Bravskog, Srnetice i Bravskog Vaganca prema Oštrelju. A Nijemci su u Petrovcu. Ne smijemo otkrivati položaj ... Međutim, Nijemci napuštaju Petrovac i povuku Oše se u Drvar. Tako uđo-smo bez boja .Nešto građana iziđe i pozdravi nas. Petrovac razrušen, po zidovima ispisane ustaške i njemačke parole. Odmah krenusmo cestom prema Drvaru«.

⁵⁾ Izvještaj štaba četvrte divizije od 27. februara 1943. godine Štabu prvog bosanskog korpusa o borbama kod Oštrelja, Drinića, Bravskog Vaganca i Podsnnetice i o pregrupaciji jedinica, ZBORNIK, Vojno delo, 1954. god., tom IV, knjiga 10, str. 319.

MILENKO STUPAR

ČELAROV BATALJON U NAPADU NA BIHAČ

Po oslobođenju Ključa, jula 1942. godine, pa sve do oktobra, na prostoru Ključ — Sanica, 3. bataljon »Zdravko Celar«, držao je položaje prema ustaškom uporištu Vrhpolje. U ovom vremenskom razdoblju imali smo zadatak da branimo slobodnu teritoriju i štitimo omladinske radne brigade koje su sabirale ljetinu u Saničkoj dolini. Skoro svakodnevno odbijali smo naipade ustaša sa pravca Vrhpolja.

Negdje polovinom septembra 1942. godine Stupili smo u kontakt sa jedinicama 3. krajiške brigade, a pred kraj mjeseca na položajima Sitnica — Čađevica, sudjelovali smo sa njima u borbi protiv ustaško-domolbratških i njemačkih snaga koje su vršile ofanzivu od Banje Luke prema slobodnoj teritoriji. Tih dana, tj. 22. oktobra je, upravo, naš 3. bataljon ušao u sastav 3. krajiške brigade, koja je do tada imala samo dva bataljona. Svi smo se radovali što isu nam se želje ostvarile. Našim ulaskom u sastav Brigade, ona je postala snažnija i borbeno sposobnija.

Naš Bataljon su sačinjavale tri čete: Prva (Vođenička), Druga (Krnjeuška) i Treća (Bravska) četa.

To su ustaničke čete tih mjesta, dobro popunjene (oko 110—120) boraca, sa 4—6 puškomitraljeza, i po jedan teški mitraljez na četv, sa bogatim ratnim iskustvom, visokim moralom i disciplinom.

Po ulasiku 3. bataljona u Brigadu, iz postojeća tri bataljona, uređeno je da se formira Četvrti bataljon. Prvi bataljon oformio je Prvu četv, Drugi bataljon Drugu četv, Treći bataljon Treću četv.

Formacijom od četiri bataljona, Brigada je sa prostora Ključa, Sanice i Ramića, izvršila pokret prema Bihaću, dug 140 km, pravcem: Sanica, sjevernim padinama Grmeča, Lušci-Palanka, Kruipska Jasenica, Radić, Hrgar, Ripač. Kod Ripča prešli smo rijeku Unu, te nastavili sjevernim i teško prohodnim padinama planine Plješevice, do prvog neprijateljskog uporišta Završlje i iz pokreta, bataljoni su prešli u napad na Bihać. Dakle, bez obzira na naporan usiljeni marš (od Ključa do Ripča), koji je bez prekida trajao 36 časova, zatim prelaz preko Une sa neznatnim plovnim sredstvima i najtežeg dijela maršrute po bespuću neprohodne Plješevice i bez predaha i vojničkih priprema, prvi put, borci i starješine pristupili su ovako složenom i delikatnom zadatku. Sta nas je to prosto nosilo, ne znam. Da li zaista visok stepen borbenog morala, ponos zbog napada na Bihać, ili naša ranija praksa i iskustvo iz raznih borbenih akcija, visoka svijest, ili nešto drugo. Ali, stoji činjenica da se izdržalo, da je to masa izdržala i samo rijetki pojedinci ostajali su uz put da bi u toku noći ili sljedeći dan stigli na front. Starješinama, borcima i jedinicama, koje su učestvovala u oslobođenju Bihaća 1942. godine, jednog od najjačih neprijateljskih garnizona u Bosanskoj krajini, odati su priznanje Vrhovnog komandanta.

Treći bataljon je napadao pravcem: Završlje — selo Zegar (kasarne u Zegaru), Aleja (Borje), pri ulasku sa južne strane u grad ka Gradskom parku. Po stizanju na marševski cilj u neposrednoj blizini sela Završlje, kolona, na čijem su se čelu nalazili komandant i komesar Bataljona Milan Bosnić i Savo Trikić, je zastala. Ovdje nas je mimoišao naš četvrti bataljon, zvani »Slkucani«, čiji su nam borci bili dobro poznati. Zaželjeli smo im dobar uspjeh, kao i oni nama.

Bataljonska kolona, po naređenju komandanta Bosnića, raščlanila se u četne kolone i krenula u borbu. Na čelu četnih kolona, nalazili su se iskusni komandiri četa: Marko Jokić, Milan Kerkez »Ujko« i Dušan Ožegović.

Odmah smo naišli na prvu liniju neprijateljske spoljne odbrane i na jaku vatru iz utvrđenih bunkera. Iznenađenje nije postignuto, jer smo kasno uvedeni u napad. Dok smo se probijali kroz gustu šumu Plješevice i hitali ka iz-

vršenju zadatka, naše jedinice (1. krajiška brigada) već je vodila borbu na spoljnoj odbrani Bihaća i time je neprijateljski garnizon bio stavljen u strogu pripravnost. Borba na Zavolju bila je žestoka. Ali, bez zastoja, čete su jurnule na neprijatelja ručnim bombama.

Pale su i prve žrtve u Bataljonu. U 1. četi, poginuo je Branko (Mile) Radić, borac, rođen 1920. godine u selu Vodenica, đak, u NOB od 1941. godine, član SKOJ-a od 1941. godine, u 2. četi Mičo (Jove) Mandić, bio prvi zamjenik komesara Krnjeuške čete, rođen 1917. godine u Krnjeuši, radnik, član KPJ od 1942. godine, ii u 3. četi, Marko (Ilije) Ostojić, radnik, rođen 1902. godine, Ramići, Ključ, u NOB od 1941. kandidat Partije od 1942. godine. Sva trojica junački su poginuli.

I ustaše su pretrpjele dosta gubitaka. Ali, nikome nije padalo na pamet da ih broji u takvoj situaciji. Čete su osvojile bunkere, i to na juriš. Pala je spoljna odbrana. Zauzeli smo naselje Zavolje i produžili borbu ka naselju Zegar.

Neprijatelj je pružao jak otpor, posebno iz vojnih Objekata u Zegaru. Osvojeni objekti su po nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku. U protivnapadima ustaše su ih, uz osjetne gubitke, vraćali. Naša upornost, hrabrost boraca i čvrsta volja, lomili su njihov otpor i primorali ih na povlačenje u gradski park, u centar grada. Tamo su našli zasluženu smrt od boraca 1. krajiške brigade, koja je već bila zauzela most na rijeci Uni.

U toku naredne noći i dana, uspjeli smo da savladamo otpor na ulazu u grad. Vodile su se žestoke borbe za Borik. Ustaše su po cijenu velikih gubitaka vršile protivnapad, vjerovatno sa ciljem da se probiju u pravcu Zegarskih kasarni ili za Plješivicu. To im nije uspjelo, padali su i ginuli kao stoka. I mi smo imali gubitaka. Tako je u 1. četi poginuo Čedo (Ilije) Novalković, rođen 1922. godine u Koluniću, radnik, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941. godine. U 2. četi, Nikola (Koje) Atlagić, borac, rođen 1925. godine u Krnjeuši, zemljoradnik, u NOB od 1942. član SKOJ-a od 1942. godine, Pane (Laze) Atlagić-Bulajić, puškomitraljezac, rođen 1920. godine, zemljoradnik, u NOB od 1941, a član SKOJ-a od 1942. godine, Boro (Nikole)

Radisić, borac, rođen 1942. godine u Krnjeuši, zemljoradnik, u NOB od 1942, a član SKOJ-a od 1942. godine, Trivun (Rade) Surla, borac, rođen 1922. godine, zemljoradnik, u NOB od 1942, a član SKOJ-a od 1942. godine.

Pored poginulih, u 3. bataljonu bilo je desetak boraca teže ili lakše ranjeno. Samo u 2. krajiškoj četi teže su ranjeni: Pane Adamović, desetar i Svetko Jević, desetar sa Vranovine i borci Drago Basta i Mićo Novaković, iz Krnj euše. U dvodnevnoj bihačkoj operaciji bilo bi teško reći ko se više istakao — borci ili starješine. I jedni i drugi su jurišali, bacali bombe, ginuli ili bili ranjavani. Cilj, koji je stajao pred nama, bio je Bihać. Znali smo da ga treba osloboditi, pa makar i po cijenu većih gubitaka. Za uvijek je srušena bihačka ustaška Županija. Pored Bihaća, oslobođena je Cazimska i Kladuška krajina, Bosanska Krupa i još neka manja mjesta.

Po oslobođenju grada, 3. krajiška brigada ostala je kao polsadna jedinica. Naš 3. bataljon, dobio je posebnu ulogu kao zaštitna jedinica Komande mjesta i za obezbjeđenje drugova iz Vrhovnog štaba, koji su se našli sa nama u oslobođenom gradu. Naš 4. bataljon zvani »Skucani« imao je posebnu čast da prvi vidi svog vrhovnog komandanta druga Tita, koji je nad postrojenim Bataljonom izvršio smotru. Đoko Čubrić, komandant Bataljona, raportirao je Titu i upoznao ga sa stanjem u Bataljonu. Radovalo nas je kada smo čuli da je Tito vršio smotru 4. bataljona kome je napad na Bihać bila prva akcija u kojoj je položio ispit sa visokom ocjenom borbenosti boraca i starješina koji su, pored ostalih uspjeha u borbi za Bihać, zauzeli i bihaćki aerodrom. To su biliiskusni borci koji su imali više od godinu dana ratnog iskustvo.

Ostanak u gradu koristili smo za odmor. Čete su naizmjenično vršile obezbjeđenje i evakuaciju ratnog plijena. Istovremeno smo iskoristili priliku da se snabdijemo oružjem, potrebnom količinom municije, ručnim bombama, kojih je bilo u dovoljnoj količini. Oko 80% boraca, obuklo se u nove voljničke uniforme, a vojničkim cipelama bili smo 100% podmireni. Oputnjake smo ostavili u praznim magacinima. Ostanak u gradu shvatili smo i kao priznanje za udio koji smo dali za njegovo oslobođenje,

pa smo se tako i postavili prema građanima Bihaća, koji su bili uplašeni. Nastojali smo da im se približimo, da im podignemo moral, da im pomognemo da se čim prije ukllope u normalan život.

U četama politički rad je bio intenzivniji nego obično. Svakog dana stizale su nove vijesti i direktive. U večernjim časovima komesari četa: Miilanko Pećanac, Petar — Peta Kačar¹⁾ i Božo Jeličić su nam ih prenosili i objašnjavali. Sjećam se, govorilo se o neaktivnosti saveznika u Africi, o pripremama Crvene armije za protivofanzivu, gubicima njemačkih armija kod Staljingrada i na drugim frontovima. Za političkim radom nije zaostajao ni kulturno-zabavni rad. Sjećam se jedne priredbe koju je dala kulturno-zabavna ekipa Vrhovnog štaba. Pored svega, najdirljiviji bio je sastanak sa omladinom iz našeg kraja koja nas je uspjela posjetiti. Omladina i narod su bili angažovani na evakuaciji ratnog plijena u ranije izgrađena sklađišta na Grmeču. To je bila prilika da -se vidimo i razmijenimo vijesti i novosti.

Naš odlazak iz Bihaća, do koga je došlo uibrzo, bio je propraćen pjesmom. Marševski cilj bio nam je Bosanski Petrovac, gdje je Brigada trebalo zvainično da uđe u sastav 1. proleterske divizije koja je tada formirana. A kud dalje, sa kakvim zadatkom, za čete je to bila vojna tajna. Bilo je raznih nagađanja. Jedni su govorili da ćemo u napad na Bosansko Grahovo, koje nije bilo zauzeto u prethodnom napadu od naših jedinica. Drugi su pretpostavljali da ćemo na odmor i slično. O našem ulasku u sastav 1. proleterske divizije niko se nije mogao nadati, dok nam to neposredno pred polazak iz Bihaća nije saopšteno. Napustili smo Bihać. Idući uz Ripalčki klanac, na Gorjevac i Dulbovsko, na kratkim zastancima, bacili smo naše posljednje poglede na tek oslobođeni grad, rijeku Unu, koja je vijugala u svom dubokom koritu između Riipča i Bihaća, na planinu Plješivicu, na njene Okomite padine, s kojih smo smjelo iz pokreta prešli u napad, na juriš za oslobođenje pitome Bihaćke kotline.

¹⁾ Petar — Peta Kačar, poginuo 29. novembra 1943. godine, kao komesar čete, u napadu na Travnik.

Instinktivno, nešto nas je pokretalo da u tom momentu razgledamo ljepote našeg kraja, smatrajući da se možda više nikada nećemo olbreti u njemu. To se za mnoge i obistinilo. Iz našeg Bataljona mnogi su poginuli u bitkama na Jajcu, Teslicu, Raduši planini, Neretvi, na Drini, u Sandžaku, Sut ješci, Zelengori, Bugojnu, Sinju, Travniku, Zenici, Banjoj Luci, na Palisađu, Jelovoj i Ravnoj gori, Valjevu, Mladenovcu, Beogradu, sremskom frontu, Slavoniji, na Zagrebu i na drugim bojištima.

Naš prolazak kroz Lipu i Vrtoče, ka Bos. Petrovcu, omladina i narod toplo je dočekaao. Dolazak u Bos. Petrovac bio je poseban doživljaj za nas sve. Iako je bila hladna jesenja noć, sa tankim snježnim pokrivačem, sve stanovništvo grada i okoline slilo se na uskom prostoru da nas isvečano dočeka. Tu smo imali i susret sa borcima 1. proleterske brigade koji su se nalazili na odmoru.

Sutradan, 14. novembra 1942. godine u jutarnjim časovima, bili smo postrojeni. Taj naš stroj doživio je posebnu radost. Drug Tito je izvršio smotru Brigade, a zatim održao govor. Odao inam je priznanje za dotadašnje uspjehe, a posebno za oslobođenje Bihaća. Poduze je govorio o perspektivama naše NOB-e i o pobjedama Crvene armije i saveznika. Poslije smotre i govora Vrhovnog komandanta, nastavljeno je veliko veselje naroda i vojake.

Zvanično saopštenje odluke da smo ušli u sastav 1. proleterske divizije, shvatili smo kao posebnu nagradu. Jer smo u tome vidjeli mogućnost da ćemo jednoga dana postati proleter, a to bi bilo posebno priznanje, koje se u ratu teško moglo dobiti. To je velika čast. Doživjeli smo je poslije oslobođenja Bugojna, avgusta 1943. godine. Pored pohvale Vrhovnog komandanta, Brigada je proglašena Trećom krajiškom proleterskom brigadom.

ILJA RADULOVIC

BLISTAVI PUT POD ZVIJEZDAMA

V

ULAZAK U SASTAV PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Kad je saopšteno da će naša 3. krajiška Brigada krenuti u Bosanski Petrovac i da će tamo biti formirana Prva proleTERSka divizija, u čiji sastav ulazi Treća krajiška brigada, u Četi je nastalo veselje.

Jedanaestog novembra rano ujutru Brigada je iz Bihaća uz Ripački klanac krenula prema Bosanskom Petrovcu. Sve jedinice u koloni po jedan disciplinovano su kretale u maršu. Svi borci bili su oduševljeni uspjehom postignutim oslobođenjem Bihaća, bih su vedri i raspoloženi zbog ulaska u sastav Prve proleTERSke divizije. Takođe su se radovali što će ovog puta, poslije velike pobjede, proći kroz svoja rodna mjesta i vidjeti se sa rodbinom i najbližim prijateljima.

»Samo da nam je stići do Petrovca da se 'sastanemo sa Srbijancima i Crnogorcima« — reče neko u koloni.

»Ja te naše 'geđže' simipatišem, to su prijatni ljudi. Što je glavno, to su pravi vojnici! Vidjećete, drugovi, kod njih nema mrdanja, nema može ovako ili onako. Može samo onako kako naredi pretpostavljeni starješina!« — Pričao je Nikica Despot mlađim drugovima koji nisu do sada imali priliku da se sretnu sa Srbijancima i Crnogorcima.

U prepričavanju kako će biti u Prvoj proleTERSkoj diviziji, sa Srbijancima i Crnogorcima, Četa nije ni osje-

tila ikad su za leđima ostali Rilpački klanac, Vrt oče, Krnje-uša, Suvaja i ostala sela.

Narod iz sela kroz koja je Brigada prolazila srdačno je dočekivao i ispraćao borce. Iz ovih sela jedan bataljon je ušao u sastav Brigade prilikom njenog formiranja. Iz ovih sela bio je jedan cjelokupan bataljon Treće brigade. Sva ova sela dala su svoje prvoborce u Treću krajišku brigadu.

Pozdravi, susreti, zagrljaji i poljuipci mnogih majki pratili su Brigadu na njenom putu. Često su bila pitanja koliko ćemo se zadržati u Petrovcu da bi nam došli i donijeli hranu.

Petrovac je srdačno dočekao svoju Brigadu. Razmještaj, hrana i ostalo bili su organizovano pripremljeni. Predamak Brigade u Bosanskom Petrovcu iskorišten je za odmor, pripremu i smotru.

Naveče je postrojenu Brigadu obišao i pozdravio Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije drug Tito. Postrojenoj Brigadi on je govorio o našem položaju, o uspj esima saveznika na svim frontovima, o teškoćama i zadacima koji nas očekuju na daljem putu. Ukazao je borcima na napore i teškoće koje će ih očekivati u narednim marševima i borbama i čestitao im što su ušli u sastav Prve proleterske divizije.

Titove riječi borci i starješine pažljivo su pratili i slušali, izražavajući svoju spremnost da se pod njegovim rukovodstvom nesebično bore i izdrže sve napore. Borci se sjećaju tih momenata, kao najdraže uspomene. Ni u najtežim danima nisu zaboravili Titove riječi izrečene te večeri postrojenim borcima.

Poslije govora druga Tita, po odobrenju komandanta Brigade, Bravska četa kreće u svoje rodno mjesto da konaci, jer će narednih dana Divizija (krenuti preko Bravska na svoj dugi borbeni put. Susret sa Bravskom i sa rodbinom bio je dirljiv za borce. Oženjeni borci vidjeli su se sa svojim ženama i djecom, momci sa djevojkama, sinovi sa majkama. Susreti nisu mogli proći bez dirljivih sjećanja, pa i manjih potresa. Obaveze date Vrhovnom komandantu, polet i elan jedinica koje su ušle u sastav Prve proleterske divizije na jednoj strani i Obaveze prema porodici i

rođacima na drugoj strani, kao da su dobile puniji smisao. »Put će biti dug i težak, ali slavan i blistav« ostalo je u mislima boraca i starješina. To je jedini put kojim se može izvojevati pobjeda nad neprijateljem. To je bilo jasno svim borcima. Ali, odvojiti se od svog kraja, od svoje rodbine, poći na dug i težak put, za nekolicinu boraca nije bilo lako.

Ovo je već unaprijed predosjećao komandant Brigade, poučen iskustvom drugih jedinica, te je prilikom traženja odobrenja da Četa ranije krene u Bravsko skrenuo pažnju starješinama na mogućnost izostajanja pojedinaca.

Konačenje Čete dvije noći u njenom mjestu imalo je svog odraza. Svi borci su se razišli po svojim kućama. Zborno mjesto zakazano je u Garičevcu. Komandir i zamjenik komandira krenuli su kroz selo u dva pravca da skupe Četu i dovedu je na zborno mjesto. Malo ih je bilo kod njihovih kuća, većinom su bili otišli u Garičevac. Praćeni stotinama Očiju roditelja i rodbine, borci su se odvajali od svog rodnog mjesta, od zavičaja, i krenuli na dalek put. Mnogo pozdrava i želja iskazano je borcima prilikom ispraćaja i oproštaja. Bilo je i suza.

Garonja, snažni i hrabri vodnik I voda, koji je na Bihaću (bio lakše ranjen, odlučio je da ostane u selu i ne pođe sa četom »zbog ožiljka od rane«. »Garonja, pođi sa nama, bolje će ti biti. Rana ti neće smetati prilikom pokreta. Ako ti bude potrebno, u Diviziji imamo ljdkara. Zbog te male rane nije ti potrebno da ostaneš, nilko ti to neće uzeti kao opravdanje«, govorio je Garonji zamjenik komandira Čete Ilija Radulović, koji ga je pozivao da sa njim krene. »Pođite vi — kaže Garonja, ja ću vas stići kasnije«. Rastanak drugova sa Garonjom bio je težak. Garonja je odlučio da ostane »na svom terenu«, nije pristao da pođe sa borcima.

Ostao je Garonja i stupio u drugu partizansku jedinicu, ali nikad nije stigao svoju Četu u kojoj je počeo borbu i sa kojom je išao do oslobođenja Bihaća. U borbi za oslobođenje Ključa, 1943. godine, Garonja je na jurišu pred neprijateljskim bunkerima poginuo.

Još nekoliko drugova ovog puta pozdravilo se sa Četom. Još ih je bilo koji su u Garičevcu prilikom 'polaska Čete rekli : »Podilte vi, a mi ćemo vas stići«. Gotovo svi

ostali borci došli su na zakazano zbornu mjesto i krenuli sa Brigadom na svoj slavni, istorijski i blistavi [put. Krenula je brojno jaka, dobro naoružana, hrabra Braviska četa. Krenuli su najbolji, najhrabriji, njih preko stotinu, koji će uvijek biti spremni da sa usipjeham izvrše postavljene zadatke i da ispune obećanje dato Vrhovnom komandantu prilikom njegovog boravka u Bosanskom Petrovcu.

Krenuli su u dugoj koloni najhrabriji, srčani borci, svi oni koji su bili spremni da svagdje i na svakom mjestu naše zemlje vode borbu protiv svih neprijatelja - naših naroda.

Idući niz Paunovac, Nikica Despot, Stevo Rakocija, Duka Ostojić i još nekoliko drugova molili su komandira da ih pusti nazad i da će u toku noći stići i dovesti sve one borce koji su zaostali.

Mile Latinović, plavi, čutljivi, ali odvažni mladić dade odgovor drugovima koji su tražili da se vrate i dovedu zaostale: »Ne, drugovi, nikako nećemo ići po njih! Pitaćemo ako još neko ne želi da ide sa nama, sa Brigadom, nōka ostane, jer u proletherskim jedinicama ne treba da budu oni koji se dvoume i kojima se ne ide od njihovih kuća«! Jasan, odsječen odgovor snažno je djelovao na sve borce u Ceti. U proletherskim jedinicama su »ni koji ne pitaju na kom će terenu voditi borbu, nego idu tamo gdje su potrebni. Ta čast je ukazana Trećoj krajiškoj brigadi.

Šesnaestog novembra Brigada se odvaja od svog ranijeg terena, od majke Krajine, i kreće sa ostalim proletherskim jedinicama Prve divizije na nove puteve i u borbe. Prvih dana njenog odvajanja od zavičaja pratio je snijeg. Borci su gazili bijuzgavicom, vodom, blatom. Bio je to tmuran dan, ali borci nisu bili neraspoloženi. Sa pjesmom na usnama krenula je Brigada. Iako još nema proletherski nego naziv udarne brigade u sastavu Prve proletherske divizije, borci već pjevaju pjesmu »Oj Krajino, ti si zemlja mala, al' si dosta proletera dala«. Ne smeta im lapavica, snijeg i raskvašen put. Borci su vedri i dobro raspoloženi.

Nailaze na Bajer, dobro poznato mjesto svakom borcu Bravske čete. Tu su se oni obračunavali sa ustašama prije

godinu dana. Pudina Han je popaljen, razrušen i gotovo ga je nemoguće prepoznati. Nema Milice Đorđina, Mirka i Ilije. Nema mladih trgovaca kod Ikojih su Bravskari ranije navraćali na čašicu rakije, na razgovore i pazarenje. Nema ni Junuza, kovača, nestali su mnogi. Bravskari sad nemaju kod koga da navrate.

Vijugava kolona se spušta niz Busije.

Tamo sa desne strane, pored ceste, iapod Đorđina voćnjaka nalazi se velika humka. Još jedna humka se nazire, zatim idvije i više manjih humfei. Živim krečom su poprskane humfice. To su zajedničke grobnice nekoliko stotina postrjeljanih ljudi, žena i djece. Tu su oni ljudi koji su prije početka ustanka Skupljeni iz Ključa i Okolnih sela, zatvoreni od strane ustaša i najokrutnije pobijeni. Tu je i Đorđo na vječitoj straži ispod svog šljivika.

Svaki borac iz naše Čete okrenuo se ka humkama. Svaki borac sjetio se po mekog i od ubijenih ljudi koji leže u grobnici. Pod zemljom leže Jošo Milošić li mnogi drugi koji bi možda marševali sa Četom da nisu toga dana prevareni od ustaških zlikovaca, zatvoreni i ubijeni.

Tihim koracima borci prelaze pored grobnica, odavajući poštu palim žrtvama. Svaki borac je u sebi šaputao zavjet, obavezu da će osvetiti pale drugove.

Kolona je ulazila u popaljeni Ključ. Sve je neobično. Sve je bilo spaljeno. Nema onih ranijih zgrada, nema dućana u ikoje su Bravskari navraćali prije rata.

Četa se okupila oko nekoliko vatri na brežuljku kod spaljene šumarske kuće. Borci su noću stajali i čučali kraj Vatre. Nije bilo spavanja. Briče o utiscima iz Bihaća, napuštenog rodnog mjesta Bravska, Bajera, Pudina Hana, Busija, masovne grobnice, popaljenog Ključa romorile su okolo vatri.

Oružje se ledilo, a pokislo odijelo na borcima se skorilo od leda i zime. Nije lako. Prvi dani ina dugom putu bili su teški i naporni. Borci tapkaju Oko vatre da bi se zagrijali i da bi im vrijeme prolazilo ibrže.

Rano ujutro krenuli smo u Doinje Ratkovo radi priprema za napad na četničko uporište u Čađavici.

U Donjem Ratkovu neki Bravskari nađoše nekoliko starih poznanika, šumskih radnika. Zajedno su nekada

kod »Šipada« radili. Domaćini dočekaše goste prijateljski. No, bilo je i neugodnih sjećanja. Nekoliko poznanika za koje su Bravskari pitali bilo je ina suprotnoj strani, u taboru neprijatelja. Bilo ih je na Sitnici i Čađavici, u redovima četnika, kod Drenovića, tamo gdje se Bravskari pripremaju da krenu u napad.

»Zvali su ih Drenović, Tešanović, i Marčeta« glasio je odgovor domaćina. I ovu su noć borci proveli bez sna.

I ove noći bilo je hladno kao i prošle, ali je sad snježnije, jer su borci u kućama i pomalo se grij u. Straže i patrole su napolju. Smjena se vrši svakog isata. Borci ne svlače mokru odj eću i obuću. Morali su biti oprezni da ih četnici ne bi iznenada napali.

Ratkovčani su na BravSkare navalili pitanjima kuda idu, gdje će napadati, koliko iti ima, ko im je komandant, kakvi su im komesari i kakva je njihova uloga u Brigadi.

»Ne znamo, ali nam se ičim da sa vama ima i Turaka«? kaže domaćin. »Da, među nama ima Muslimana, a ne ,Turaka', ali su ito borci, partizani, koji tuku Okupatore Nijemce i Talijane i domaće izdajnike Ustaše i četnike. Četnici se bore rame uz rame sa Nijemcima, Talijanima i ustašama protiv svog Vlastitog naroda. Kako možete da ih podnosite kad se nalaze sa okupatorima i Ustašama koji kolju srpski živalj«? Odgovor je preću'tMvan i nije ga bilo.

Stari poznanici su našli zajednički jezik u razgovoru, pa su se na kraju prijatno rastali i pozdravili.

Narednog dana u popodnevnom časovima vrijeme se iiskvarilo. Padala je hladna kiša, praćena snijegom. Hladnoća probija do koize boraca. Od velike zime borci podrhtavaju, zubi im cvokoću. Jedva čekamo da krenemo naprijed u napad da bismo se ugrijali. Iznad Klokotovca, gdje je prije nekoliko mjeseci sačelkivala njemačku i četničku kolonu, stajala je Četa tapkajući u snijegu, očekujući naređenje za pokret. Mali, grbavi Sida Čulibrk, sa punim rancem municije na leđima i sa rezervnom cijevi od puškomitraljeza, duva u ozeble ruke i tapka na mjestu u svojim raskvašelim opancima. Kad ne bismo od ranije poznavali snagu ove prozeble čete, posumnjali bismo u njen uspjeh u predstojećem napadu.

Približilo se vrijeme kretanja u napad. Četa je između Sitnice i Čađavice izbila na cestu, a zatim se u trku i jurišu sručila u Čađaviću. Domobraini i četnici bježali su pred naletom boraca. Četnici napustiše dvoje saonica natovarene buradima punim rakije, pripremljenim za odvlačenje u Mnkonjić. Nije bilo zastanka. Bez predaha jurimo naprijed za četnicima da im ne bismo dozvolili da negdje zastanu i organizuju otpor.

Ostale jedinice su takođe uspjele u napadu na svojim pravcima. Likvidirano je i ustaško-četničko uporište u Čađavici pred III i u Sitnici pred I brigadom.

Otpor je Slomljen. Krenuli smo naprijed. Poneka četnika puška iz Okolnih sela opali u pravcu nastupajućih jedinica.

Cijela noć je protekla u razbijanju i hvatanju četnika. Četa je bila najisturenija prema selu Podbrdo, Podbrdsikom Panju, na obezbjeđenju od eventualnog četničkog protivnapada. Kod seljaka smo osjetili nepovjerenje prema partizanima. Ljudi se zabili u drvene kućice — brvnare, ne izilaze napolje, izbjegavaju susrete s borcima. Ovo nas nije iznenađivalo. Sve najgore o partizanima pričali su im četnici. Trebalo je vremena i upornosti da se uplašenim ljudima objasni da je neistina ono što četnici pričaju o nama.

UČEŠĆE U NAPADU NA JAJCE

Dvadeset prvog novembra Brigada je krenula prema Jajcu da bi izvršila napad na stari grad u zajednici sa ostalim jedinicama. Sve je spremno i čeka se naređenje za pokret i početak napada.

Padavine su prestale, ali je oblačno i hladno. Sekula i stari Babo priveli su mazge i pripremali kazane. Gledajući u kazane Mile Latinović dobaci: »Teška artiljerija«!

»Da te mi nismo nahranili ne bi bio sposoba-n za pokret i borbu«, odgovaraju mu ikuvvari.

Pjesmu, igru i veselje prekinuo je poziv da se Četa postroji. »Drugovi, da li se neko osjeća slab, bolestan da ne bi mogao poći večeras u napad?« pitao je komandir

Čete. četa je za kratko vrijeme ćutala, a onida su borci gromko, svi u jedan glas odgovorili: »Svi krećemo, družo komandire«! Oko 20 časova naveće jedinice su, 'svaka na svom pravcu, otpočele spušćanje ka spoljnim utvrđenjima i prvim položajima neprijatelja.

Borba je počela. (Nijemci, ustaše i domobrani, primjektivši približavanje partizana ka Jajcu, iz velike daljine otvorili su artiljerijsku vatru.

Naša Četa se 'spuštala niz uvalu da bi krenula uz brijeg koji brane ustaše i otpočela maipad iz neposredne blizine. Borba postaje sve jaća i žešća. Na svim spoljnim stranama grada vodila se borba. Odbrana 'je čvrsta. Manevri su teški. Nema nebranih pravaca kojima bi se jedinice mogle provući u grad. Moraju se lomiti prepreke. To je ono što je najteže kod svakog inapada.

Mile Latino vić je teško ranjen — javljaju preko veze sa desnog krila. »Mile je teško ranjen« opet prođe glas od borca do borca ćitavim strojem Čete. Taj plahi mladić koji nije znao za strah, koji -se u svakoj borbi i akciji prvi javljao kao đobrovoljac-bombaš sada je ranjen. Mitralsko zrno prošlo mu je kroz grudi iznad srca.

Grćeci se u bolovima Mile je imao velike snage da kaže: »Drugovi, naprijed, uđrite vragove, meni će biti dobro, ozdraviću i opet s vama krenuti u borbu«!

Najveću uslugu koju su mu mogli pružiti to je bila prva pomoć. Grupa vojnika prenijela je u bri gad no previjalište Milu LatinoVića. Njegov puškomitraljez uzeo je drugi borac. Četa je kretala naprijed. Borci su jurišali. Otpor Švaba i ustaša bio je sve žešći. Borci zaStadoše pred bunkerima. Tvrdo je. Ne može se naprijed.

Sirnica Kovaćević je ranjen u lijevu ruku. Krv curi mlazom i probija zavoj Ikoji mu ćetni bolničar omotava oko ruke. Bunker i su brani vatrom. Teško će biti. istjerati Švabe i ustaše iz bunkera. Ali naprijed se mora, Jajce mora biti zauzeto, to je zadatak. Kako i na koji način, to je Stvar jedinica i starješina. Tako je zadatak primila i shvatila komanda Bravske ćete. Kako se probiti u grad, slomiti otpor neprijatelja na svom pravcu, o tome su razmišljali borci Obasuti neprijateljskom vatrom.

Zamjenik komandira Čete Radulović krenu na izviđanje.

Puzanjem na stomaku približavao se bunkerima. Puzeći oprezno približilo se bunkeru iz kojeg je neprijatelj onemogućavao nastupanje njegove Čete.

Jedna, druga, treća bomba zagrmile su u ustaškom bunkeru. Pisak njegove trubice dao je znak četi da može krenuti na juriš. Bunker je zapaljen, otpor slomljen, četa prodire u grad pored srušenog bunkera. I druge jedinice na svojim pravcima, a neke iza Bravske Čete, krenule su u grad.

Probijanjem spóljne odbrane i ulaskom u grad slomljen je svaki trajniji pokušaj otpora neprijatelja. Ostala su samo još poneka spoljna utvrđenja, ciljem se likvidiranju pristupilo iz grada.

U Jajcu je jenjavao otpor. Zgradu po zgradu Četa je na svom pravcu brzo osvajala. Pred njenim naletom brzo je jenjavao svaki otpor. U centru grada okupio se Bataljon. U toku noći čišćeni su preostali dijelovi grada i ipronalaženi prikriveni neprijateljski vojnici. U prvim jutarnjim časovima Bataljon je izašao izvan grada, radi olbezbeđenja od eventualnog protivnapada.

Vrijeme se promijenilo. Lijepo je i vedro. Sunce je ogrijalo umorne borce. Nenaspavani borci počeli su da drijemaju. Naređeno im je čišćenje oružja, puškomitraljeza, podmazivanje i dovođenje u punu bojevu ispravnost. Jovo Cvijić pronašao je raSklopljenog »šošu«. Sada je tragao za dijelovima koje je u bjekstvu razbacao neprijateljski puškomitralj ezac da se ine bi koristili partizani. I ostali drugovi mu pomažu u pronalaženju dijelova i sklapanju zaplijenjenog puškomitralj eza. Cvijić je bio uporan. Pronašao je sve dijelove, osposobio »šošu« za dještvo. »Ispravan je, radi kao sat — kaže Cvijić. — Puškomitraljez ne dam nikome«!

Iz pravca Travnika prema Jajcu počele su se spuštati kolone neprijateljskih vojnika sa tenkovima. Protivnapadom naših jedinica i snažnim dještvom naše artiljerije, neprijateljski je napad odbijen. To je bio posljednji neuspjeli pokušaj neprijatelja da ponovo zauzme grad.

Mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika bilo je mnogo. Nekoliko dana borci su se odmorili u Jajcu i bili su spremni za dalje napore i borbe.

Dvadeset sedmog novembra cijela Brigada je krenula preko Vrbasa u centralnu Bosnu.

U CENTRALNOJ BOSNI

Na svom putu za centralnu Bosnu Brigada je razbijala četnike i ustaško-domobranske snage. U Obodniku, po razbijanju neprijateljskih snaga, zaplijenila je, između ostalog, i magacin oraha spakovanih u džakove i pripremljenih za odnošenje u Njemačku. Gotovo svaki borac naše Cete uprtio je džak oraha, ili je orahe nasuo u svoj ranac.

Treći bataljon, na čijem je čelu išla Bravska četa, zaostao je iza Brigade i promašio put kojim je Brigada skrenula u lijevo, u selu Garić. Četa je krenula drugim putem — u selo Maslovare. Jutarnja magla bila je gusta. U Maslovarama četnici! Četa je bila iznenađena, a ni četnici se nisu nadali da će netko u ranim časovima stići u Maslovare. Četa je bila ubijedena da ide za Brigadom, te da na ovom putu neće sresti neprijateljske snage. Partizani su bili snalažljiviji, iako na nepoznatom terenu, brzo se pribraše, jurmuše na četnike i rastjeraše ih prema Uzlomcu planini.

»Gdje smo, sigurno smo zalutali«? pitali su drugovi iz Komande Čete i drugovi iz Štaba Bataljona. »Put smo promašili, nismo krenuli za Brigadom, to je jasno, ali gdje se nalazimo? Treba da se orijentiramo«.

U jednoj kući pored ceste bojažljivo je vrata otvorila uplašena žena. Na naše pitanje koje je ovo mjesto, čija je vojska u njemu do tog vremena bila, žena je odgovorila da se to mjesto naziva Maslovare, a da su u njemu u toku jučerašnjeg dana bili četnici. Žena je bila uplašena, nije anala sa kim razgovara i njeni su odgovori bili šturi. Plasila se da smo možda i mi četnici i da hoćemo da ispitamo njenu naklonost. »Mi smo partizani« — rekli smo ženi. »Vi se ničega nemojte plašiti. Ništa vam nećemo učiniti«. Uplašena od pucnjave žena je malo govorila. »Mi smo

partizani, drugarice, prvi put dolazimo ovdje, pa budite tako dobri da nam kažete ono što nas interesuje».

Iz druge prostorije uđoše dvije plave djevojke. Žena je na njih pokazala i rekla da su joj to kćerke. Iako su slušale razgovor između majke i partizana, ipak nisu bile sigurne ko se nalazi u njihovoj kući i s kim razgovaraju.

U neizvjesnosti, kada domaćini ne smjedoše ništa da kažu, u kuću je ušla Anđa Jokić, 'plava i rumena partizanka iz Bravske čete, sa bombama nanizanim po opasaču, sa partizanskom kapom i petokrakom zvijezdom na glavi. Ona je izvijesitila komandira: »Druže komandire, magla se razišla, četnici su pobjegli u šumu, a Četa je na položajima iznad sela«.

Tek tada je razbijen strah kod majke i njenih ćerki. One su vidjele da se u njihovoj kući nalaze partizani, a ne četnici. Suze radosnice pohrliše im na oči, a djevojke bez ustezanja pozdraviše se sa partizanima i počеше da pričaju: »Drugovi, i mi smo partizanke. Obje smo bolničarke u bataljonu »Zdravko Celar«. Ostale smo u bolnici na planini Borje, a kad je Bataljon razbijen i bolnica uništena, mi smo uspjele izbjeći četnicima i pobjegle smo kući. Više kod kuće ne ostajemo! Odmah ćemo sa vama da idemo!« Djevojke su se sa majkom pozdravile, obukle se na brzinu i odmah sa partizanima krenule u koloni. Ankica je raspoređena u I četu III bataljona, dok je Fanika ostala u Bravskoj četi i bila je primjer ostalim drugaricama kao dobra bolničarka, borac i drug. Poginula je u Petoj neprijateljskoj olandzivi na Zelengori.

Poslije kraćeg zadržavanja na putu, nakon borbi u okolnim selima sa četnicima, Brigada je krenula naprijed preko planine Uzlomca i nastavila dalje čišćenje i razbijanje četnika.

Bravska četa naišla je na zasjedu. Stevo Rakocija puškomitraljezac, prvi je otvorio vatru na zasjedu. Njegovom puškom traži jezu mnogi četnici riisu mogli pobjeći. Posmatrali smo Rakociju kako uspješno gađa rafalnom paljbom iz svog puškomitraljeza.

Visove planine Uzlomca četnici su bili zaposjeli i spremno su čekali nailazak partizana. I partizani su se

pažljivo kretali, te su u prvom naletu uspjeli da razbiju i protjeraju četnike sa pilamilne Uzlomca.

Za Bravsku četu ovaj dan bio je zanimljiv i po tome što je pored razbijanja četnika i postignutog uspjeha, u Četu stiglo nekoliko boraca Bravskara, koji su bili zaostali na Bravsku prilikom polaska, 16. novembra. Skoro mjesec dana oni su bili odsutni iz čete i svih borbi koje je četa vadila poslije odlaska sa Bravska. Vukla ih je težnja za Četom i za drugovima i oni su krenuli da pronađu (drugove i da nastave borbu u redovima svoje matične čete.

Znao su da su Četa i Brigada daleko stotinama kilometara, da je put naporan, težak i opasan. Mnoge prepreke, rijeke Sanu i Vrbas, te mnogobrojne potoke, bilo je teško preći i savladati, jer su većinom bili kontrolisani od strane neprijateljskih četničkih snaga, a niko od drugova, koji su stigli nije znao plivati. Prelaskom rijeke Sane i na cijelom daljem putu mogli su biti napadnuti i potučeni od strane četnika. Nekoliko puta su se borbom probijali kroz četničke zasjede.

Sve su to savladali borci koji su po svaku cijenu željeli da stignu u svoju jedinicu i da nastave borbu zajedno sa starim drugovima. »Vukla nas ije težnja za Četom, a tjerala mas je i sramota od omladine i drugog naroda da krenemo za vama« — glasio je odgovor na postavljena pitanja ovim drugovima kako su riješili da krenu, kad i tamo ima partizanskih jedinica u koje su mogli stupiti odmah po odvajanju iz Braivske čete.

Drugovi u Četi bili su radosni što je ipak nekoliko ovih drugova riješilo da ponovo dođu u sastav Čete. Nikakav prigovor za njihov raniji izostanak nije im stavljen. Još više su zavoljeli svoju čet. Boriti se u Četi iz Bravska, u sastavu III brigade, u sastavu proletherskih jedinica, bilo je za svakog borca pitanje časti i ponosa, a izostati značilo je sramotu i poniženje od strane omladine i naroda.

»Koliko smo sretni što smo vas stigli i pronašli« — kažu Nina Rađulović, Đurađ Kovačević i ostali drugovi. »Do završetka rata živi se od vas me rastajemo! Ljubav prema drugovima, Četi, Brigadi i Diviziji postala je neiz-

mjerna. Jednim duhom, kao najsrodnija porodica živjeli su drugovi u četi.

Napušteni Uzlomec i Maslovare, četnici su ponovo zaposjeli. Opet je trebalo razbijati njihove zasjede, progoniti ih sa ovih položaja. Opet je brujala njihova propaganda kako su partizane protjerali i kako se više ina ovaj teren petokraka zvijezda neće vratiti. Prema mještaniima koji su siimpatisali partizane otpočeo je ponovo teror.

Vrijeme je bilo kišovito i hladno. Lapavica pomiješana sa snijegom počela je da prikriva sve na zemlji. Zatekli smo se u siromašnom selu. Nema dovoljno hrane. Nekoliko drugova iz Čete prešlo je ogradu u jednoj bašti. Našli su glavice kupusa. Prekoreni su od ostalih boraca, a naročito od komesara Čete. Zastidjeli su se i izašli iz bašte.

»Makar koliko bili gladni — rekao je komesar — na svoju ruku i bez pitanja i odobrenja niko ništa uzimati ne šamije. Mi nismo četnici i da nasilno uzimamo od naroda njegovu imovinu. Nas narod treba da voli i pomaže. Ako bismo im štetu nanosili, onda bismo postigli obratno od onog što želimo«!

Prelazeći preko potoka, Sveto primijeti ispod vode nice u potoku jednog civila koji »se zaklanjao da ga partizani ne bi opazili. »Nije jedan, ima ih više, iona žena i djece skrivenih u potoku«.

»Šta radite u vodi«? — pitao ih je Sveto. »Izađite na polje, nemojte da se mrznete, (ništa vam biti neće«. Dese-tak ljudi, žena i djece drhtalo je na jakoj zimi. »Sakrili smo se od vojske«, kaže jedna žena. »Nama su kazali da vi ubijate koga god uhvatite. Zbog toga smo -pobjegli u potok da se sakrijemo«. Drugovi im rekoše da pođu svojim kućama da lože vatru li da djecu griju. Kad ljudi vidješe da im se ništa neće dogoditi, zamoliše partizane da oslobode i one druge koje borci još nisu vidjeli. Borci Bravske čete krenuli su na jedinu i drugu stranu potoka i pronašli veći broj skrivenih seljaka, ljudi žena i djece, koji su se bili uplašili od vojske. Jedan stariji čovjek reče: »Plašili smo se vas kao vukova, a vi prava inarodna vojska«!

U cilju razbijanja neprijateljskih snaga koje su iz Banje Luke preko Čelinca kretale na oslobođenu teritoriju

— da bi ugrozile naše jedinice — upućen je III d IV bataljon III brigade. Bravska četa sa IV bataljonom dještovala je na posebnom pravcu. Brzim naletom Četa u sastavu Bataljona uspijeva da razbije d protjera neprijatelja na svom pravcu. Do pred sam Čelinaic jurili su borci za njemačkim vojnicima. Preplašeni napadom naših snaga, Nijemci su napustili Čelinaic i bježali u Banju Luiku. Moral naših boraca je na zavidnoj visini. Pred njihovim udarcima bili su razbijeni Nijemci i natjerani u bjekstvo.

Napori, umor, glad i žeđ nisu predstavljali nesavladive teškoće. Za borce je bilo najznačajnije što su postizali nove uspjehe u borbi. Ponosni su na svoje uspjehe i pričaju o ponaišamju u borbi svakog borca. Zbog situacije na drugim pravcima bataljoni su se morali povući u sastav Brigade.

Nastalo je gonjenje i razbijanje četnika na svim pravcima. Njemačke jedinice odbačene su prema Banjoj Luci. Četnici razbijeni u Čečavi i okolnim mjestima. Preostalo im je da se povlače u pravcu Teslica. Već 24. decembra naši bataljoni približavali su se Teslicu, razbijajući neprijatelja na ovom pravcu. Ne samo da smo gonili četnike prema Teslicu i da su se oni povlačili u tom pravcu, nego su neprijatelji bježali i u planinu Borje da bi se sklonili ispred nadmoćnijih partizanskih snaga.

Bravskaj četi palo je u zadatak da vrši obezbjeđenje od četnika sa pravca planine Borje.

Cijelu noć 24/25. decembra i u toku dana 25. decembra četnici su pripucavali i uznemiravali Četu na njenim položajima. Međusobno su se dozivali njihovim ugovorenim znacima. Stalno su pripucavali i dobacivali pogrdne riječi partizanima, naročito na račun drugarica u četama.

Vrijeme je bilo tmurno i hladno. Namiče ise magla. Dolijeću krupne pahuljice snijega. Borci iz Čete očekivali su kad će biti napadnuti od četnika sa pravca planine Borja. Na pravcu Tešlica I četa je angažovana i vezana pripucavanjem četnika. Sami borci zahtijevaju i predlažu da krenu u šumu i rastjeraju četnike od čijeg pripucavanja prijeti opasnost svakog časa da netko u Četi pogine. Ranije komandir Čete Dušan Ožegović povučen je u Štab Bataljona da zastupa komandanta, koji je otišao na novu

dužnost. Dužnost komandira Čete primio je dotadašnji zamjenik Ilija Radulović. Njemu se obraćaju Vlado Ožegović, Bogdan Latinović, Nikica Despot, Duka Ostojić i ostali drugovi. Obrajaču se svi borci Čete, zahtijevajući da didu u Borje i potuku četnike koji ih neprekidno uznemiravaju. »Treba porazmisliti o izvršenju ovog zadatka. Možemo li krenuti sami, ili da tražimo pomoć?! Ako idemo u šumu, ne smijemo napustiti sadašnje položaje, moramo ovdje ostaviti izvjestan dio snaga«. Najzad, komandir riješi da pođe kod komandira I čete Marka Joikića, da mu iznese predlog i da se dogovore o situaciji.

Jokić kao da je jedva dočekao, usvojio je odmah predlog, složio se da iz svake čete pođu po dva voda u napad, a po jedan vod da ostave na (ranijim položajima radi zaštite i privlačenja pažnje četnika da ne bi osjetili da parizani na njih pripremaju napad.

Magla je bila gusta i četnici ne primijetiše izvlačenje dva voda Jokićeve čete sa položaja. Dok je Jokić sa četom (bez jednog voda) stigao do boraca Bravske čete, i Bravska četa je bila spremna sa svoja dva voda da krene u planinu Borje. U vrijeme priprema četa za polazak, do njih su stigli Dušan Ožagović iz Bataljona i zamjenik komesara Stevo Miljuiš. Bez predomišljanja, kad smo im saopštili odluku i vidjeli da je sve pripremljeno za pokret, usvojili su plan za napad i sami izjavili da će i oni poći sa četama u Borje.

Niko se nije sjetio da bi o ovoj odluci trebalo obavijestiti ostali dio Štaba Bataljona, kako bi znali šta će čete učiniti. Mislili smo da su (četničke snage male, da je to samo manja grupa, koja ima zadatak da uanemirava naše jedinice, a da su glavne četničke snage u Teslicu.

Bravska četa krenula je na čelu kolone. U koloni po jedan vodovi su krenuli u najvećoj (tišini uz kosu prema vrhovima Borja, uz lijevu Obalu šumskog potoka. Na desnoj obali, tamo na drugoj kosi, čuo se razgovor galama i smijeh. Što su čete dalje odmicale u šumu galama je bila sve veća i jača na drugoj strani potoka. Tek sada komandir četa, koji samoinicijativno krene u napad, uvidješe da se u blizini nalaze veće četničke snage. Od odluke ipak

nisu odustajali, išli su dalje, naprijed, u šumu, da bi nadvisili i posljednje četničke snage i da bi ih od kraja njihovih položaja napali i protjerali.

Kad je čelo kolone stiglo u Visinu, gdje se ina dirugoj strani potoka nije čuo razgovor četnika, čete su prešle preko potoka da bi sa južne strane padina Borja napale i protjerale neprijatelja. Prve četnike kod potoka trebalo je da napadne Jokićeva četa, a Bravska četa da prođe zaobilaznim putem, da se spusti niže i napadne četnike sa leđa. Dok je Bravska četa vršila zaobilaženje, Jokićeva četa inije imala sltrpljenja, nego je inapala četnike koji su pored vatre pekli ovce i pili rakiju.

Bili su iznenađeni, oružije im je bilo odloženo, puške su im visile o drveću. Prvi plotuni i ruone bombe, a zatim juniš, zbunili su četnike. Pojurili su panično u bjekstvo, ostavljajući sve stvari oko vatri. Bježeći niz brdo dah su uzlbunu drugima koji su radili isto što i omi, pekli ovce i pili rakiju. Poslije petsto metara gonjenja 'četnika Jokićeva četa bila je zaustavljena snažnim otporom četnika i domobrana koji su ovog dama sa njima Ibili u Borju i pripremali napad na partizane predviđen za naredni dan.

Jokić je dao znak svojom trubdcom da i Bravska četa otpočne napad, da bi Olakšala postizanje uspjeha njegovoj četi. Napadu iza leđa i iz pozadine od strane partizana, četnici i domobrani milsu se madalii. Kada ih je Bravska četa iznenada napala ii snažno jumula na «njih, bili su zbu-njeni, izmemađeni, a zatim su počeli da napuštaju svoje položaje i da bježe niz brdo prema Teslicu.

Teški mitraljez isa platoa ispod drveta tukao je na pravac Bravske čete brzom paljbom. 'Nišandžija mitraljeza zaklonjen iza čeličnog štita sprečavao je Getu da krene na juriš. Za vrijeme mijenjanja redenika nišandžija je bio pogođen u glavu. Prestao je i taj posljednji otpor četnika, pa su naši borci skočili na juriš i počeli su da presijecaj u odstupnicu onima koji su se povlačili ispred Jokićeve čete.

Zamjenik komandira čete Vlado Ožegović okrenuo je teški mitraljez u pravcu odstupajućeg neprijatelja i počeo da gađa brzom paljbom. Četnički nišandžija ina teškom mitraljezu, koji je bio maločas ubijen, bio 'je Zloglasni četnički komandant Jovo Ki'tić, koji je komandovao četnici-

ma i domobranima u okolini Teslića i pripremao napad na partizane narednog dana. U njegovoj torbici pronađene su zapovijedi i dokumenti za sutrašnji napad. Da ove dvije čete samoinicijativno nisu krenule u Borje i razbile brojne neprijateljske snage, naredni dan situacija bi za nas bila teža.

Sljedeće noći i dana nije trebalo davati mnogo obezbjeđenja u pravcu planine Borja, jer su četnici bili razbijeni, a mnogi od njih pobjegli su u Teslić.

Po razbijanju četnika i domobrana na Borju naše jedinice počele su da se približavaju i stežu обруč oko neprijateljskog garnizona u Tesliću.

U ovom napadu III bataljon imao je vrlo težak zadatak. Treća, Bravska četa napadala je vis iznad samog Teslića, koji je bio utvrđen rovovima, bunkerima i bodljikavom žicom. Prilaz utvrđenju bio je otežan. Uokolo se prostirao brisani prostor, bez pogodnih pitilaza. Ustaše u Tesliću bile su oprezne i spremne. Predosjećali su da bi mogli biti napadnuti, pošto se обруč Oko Teslića sve više stezao.

Prilazanje Čete samom utvrđenju neprijatelji su primijetili. Ručne bombe nije bilo potrebno bacati, nego ih upaljene samo otisnuti nizbrdo. Na ostalim pravcima borba je otpočela. Sad su okruženi neprijatelji na nogama. Budno prate svaki pokret koji dolazi prema njihovom utvrđenju. Četa ne otvara vatru, nego traži mogućnosti da dođe do bunkera bez borbe. Mišo ČuMbrk sa nekoliko drugova prošao je kroz žicu d utvrđenja, krenuo prema vrhu i naišao na kablovsku liniju. To je bila veza sa komandnim mjestom na vrhu utvrđenja. Mišo je imao makaze za sječenje žice u svom rancu, pa je presjekao ovu telefonsku liniju. Dva ustaška bunkera likvidirali su borci ručnim bombama. Ustaše na vrhu pruždše snažniji otpor.

Cijelu noć na ovim položajima Četa je vodila ogorčenu borbu. Ustaše su ručne bombe bacale nizbrdo, a one su eksplodirale iznad i pozadi streljačkog stroja koji se podvukao u blizini bunkera. Ustaški puškomitraljezi iz bunkerskih gnijezda tukli su uporno, ali preko podvučenog streljačkog stroja.

U svanuće uè taški otpor je jenjavao. Talda je četa kiremula ka vrhu 'brda na utvrđenja. Borci isu zatekli praizina utvrđenja. U bunkeru je ostalo napušteno naoružanje i gotovo potpuno utrošena municija. Ostalo lje ijoš nekoliko ručnih bombi, koje ustaše u toku iborbe nisu bacile na partizane. Ustaše su izbjegle ina suprotnu stranu od napada partizana. Najjače uporište na ovom pravcu bilo je zauzeto.

Čišćenje pojedinih uporišta oko [grada i u gradu nastavljeno je tokom cijelog dana. Bio je slomljen otpor neprijatelja u gradu i u (okolini. Veliki broj zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira, kao i većii plijen, pali su u ruke partizana.

U toku 4. januara 1943. godine njemačke snage sa pravca Doboja i Tešnja vršile su snažan pritisak prema Teslicu da bi od varošice odbacile partizane. Narednog dana IV bataljon ;je vodio susretnu borbu protiv tili neprijateljske kolone lkoje isu nadirale prema Teslicu. Bravska četa upućena je kao pojačanje IV batljonu, ah je i ona zakasnila, srela se sa neprijateljskim kolonama. Prvi susret i nalet neprijatelja Četa je (uspjela da razbije, ah sve to nije bilo dovoljno da bi se spriječile nadmoćnije neprijateljske snage, potpomognute s tenkovima ii artiljerijom, da uđu u Teslić.

Poslije ulaska u Teslić, neprijatelj je mnogo puta pokušavao da izađe iz varoši na svim pravcima da bi otjerao naše snage od Teslića i da bi za svoje jedinice omogućio normalan život.

I naše jedinice ponovo su organiizovale nekoliko napada na Teslić u kojima nisu uspjele da ponovo zauzmu varoš. Borbe su vođene nekoliko moći, pod vrlo teškim uslovima krötanja kroz snijeg, pod neprijateljskom vatom.

Bravska četa i ovoga puta na svom pravcu prešla je potok i ovladala prvim zgradama. Dalji prodor, zbog jakog otpora neprijatelja i zaostajanja ostalih jedinica, nije se mogao nastaviti. Poslije žesitoke i naporne borbe maše jedinice su se povukle ma položaje. U jednom od 'juriša bio je teško ranjen, a uskoro je od rana umro, Nikola Jeličić, borac Bravsfce čete.

Poslije neuspjelog napada na Teslić neprijatelj je postao je još drskiji. Počeo je da vrši ispade jačim snagama. Svaki njegov napad i pokušaj da protjera naše jedinice iz okoline Teslica bio je podržan jakom artiljerijskom vatrom.

Na II četu III bataljona neprijatelj je vršio jak pritisak. U jednom od juriša— protivnapada na neprijatelja — bio je teško ranjen komandir II čete, Kerkez »Ujko«. On se nije povlačio, nego je ponovo krenuo na juriš, a tada je ponovo još teže ranjen. Ovaj hrabri komandir izdahnuo je na nosilima prilikom prenošenja u bolnicu.

Da bi pomogla II četa, Bravska četa je napala neprijatelja u desni bok. Juriš Čete u bok neprijatelj nije mogao izdržati, nego se povukao inazad u Teslić.

Duka Ostojić i Nikica Despot sa njihovim vodovima bili su nezadrživi. Odstupanje — bježanje Švaba prema Teslicu praćeno je snažnom vatrom, uzvicima, gonjenjem.

Radi uspješnije borbe protiv Nijemaca, četnika i ustaša, radi njihovog sprečavanja da izlaze na slobodnu teritoriju, kao i radi smanjenja naših gubitaka, došli smo na zamisao da neprijatelju trelba postavljati zasjede manjim jedinicama i tući ga svagdje gdje bude pokušao da izađe iz grada.

U takvoj situaciji Bravskoj četi palo je u zadatak da organizuje zasjedu prema Teslicu na pravcu sela Ruževići, Stražamica i sela Žarkovine. Mjesto gdje treba zasjedu postaviti nije bilo Određeno. Uglavnom je rečeno da Komanda Čete odluči gdje će postaviti zasjedu u rejonima navedenih sela. Komandi Čete prepuštena je inicijativa da ona odabere mjesto za postavljanje zasjede.

Saznavši od mještana da Nijemci svakog dana izlaze preko Žarkovine i da odlaze u druga sela na ovom pravcu, plijeneći stoku za klanje, rakiju i namirnice, a niko ih na ovom pravcu do sada nije napadao, Komanda Čete donese odluku da zasjede organizuje i postavi kod sela Žarkovine, s tim da se obezbijedi na ostalim pravcima, jer Nijemci su bili drski i vrālji arili su po svim selima, na svim pravcima, tamo gdje su pretpostavljali da nema partizanskih snaga.

Dvadeset osmog januara 1943. godine rano ujutro krenula je Četa u pravcu Zarkovine. Magla se namicala, a snijeg je gusto zasipao. U koloini po jedan, vijugavim putem, Četa je išla prema mjestu zasjede. Četa je imala bogato iskustvo u borbi iz zasjede. Borci su bili uvjereni da će uspjeti ukoliko ina vrijeme postave zasjedu.

Kolona se približavala određenim položajima za organizaciju zasjede. Snijeg je sve jače padao. Magla lje gušća, a vidljivost sve manja. Jedina briga cijele Čete je bila u tome što su sada mislili da Nijemci neće krenuti zbog lošeg vremena i magle, te da će Četa uzalud postaviti zasjedu.

Prvi vod ostaje na desnom krilu da obezbjeđuje pravac prema selu Stracanici, Treći vod zaposjeda teren lijevo Od Prvog voda. Od magle i snijega vodovi se međusobno ne mogu vidjeti. Kurirska patrolna služba mora biti dobro organizovana. Đukiin Drugi vod kreće (još naprijed, kreće na cestu koja prolazi kroz selo Zarkovinu. Tim putem njemački vojnici su prolazili prethodnih dana i sad im se ovdje treba najvjerojatnije nadati.

Položaj za odbranu je dolbar. Duka vrši raspored Voda, sjeverno od sela Zarkovine. Svakom borcu daje određene zadatke. Cijela Četa je raspoređena. Svima su dani zadaci šta treba da rade. Svaki borac je na svom mjestu. Komandir Čete Rađulović dao je određene zadatke svim komandirima vodova. On prolazi od voda do voda. Zasjeda je raspoređena. Sve je spremno i samo se čeka nailazak neprijateljskih vojnika. Svi borci su -spremni i dobro raspoloženi. Tapkaju u mjesitu da ne ibi ozebli.

Gust snijeg pada na borce. Tama se ina zemlju spuštala. Zasjeda čeka i osmatra. Komandir Čete Obilazi zasjedu. Kod svakog voda kažu mu borci, da će ovuda sigurno naići Nijemci!

Prema procjeni pravca najvjerojatnije je bilo da će Nijemci naići na Đukin vod.

Duka Ostojić sa jednom desetinom boraca prebacio se preko ceste i pripremio ručne bombе. »Ako naiđu, Vodu sam naredio da iniko prije mene ne smije otvoriti vatru! Dovde ću pustiti čelo kolone, pa ću ih onda potući ručnim

bombama«! Duka govori, «kao da tačno zna kuda će vojnici naići.

Crni Avram, Dušan Avramović zalegao u snijeg. Cm, visok momak, dugačka rumena lica, u čvrstim radničkim rukama drži puškomitraljez. Izabrao je mjesto pored same ceste i dovikuje prigušeno: »Komandire, molim te, lezi ovdje i pogledaj kako će ih Crni Avram presijecati«!

Duka, snažan čovjek o kome su borci sa zadovoljstvom pričali poslije svake borbe, pažljivo je posmatrao svog puškomitralj esca Avrama. Posmatrajući Duku, komandir se sjećao mnogih epizoda iz borbi koje ga podsjećaju na Đ ukinu snalažljivost u borbi. Sjeća se njega iz borbe na Gvozdacu, kada je rekao: »Ne povlačimo se dok ustaše ne potučemo!« Sjeća se borbe za Bihać, kada je poginuo Đukin brat Mirko, a Duka primio njegov vod. Primajući vod Duka se zavjetovao svom poginulom bratu da će vodom rukovoditi onako kako je on do svoje smrti rukovodio. Nije samo Duka dao zavjet. Mnogi borci BravSke čete dali su pomekli zavjet. Duka i Avram kažu da će ovaj put iskupiti u borbi »mnoge obaveze«. Iz sela Ramića, Kopjenice, Gologlava, Sanice i ostalih sela iz njihove okoline, ostalo je oko petnaestak muiškaraca preko petnaest godina. Mnoge ljude ustaše su uibile prije početka ustamka. Preživjeli ljudi krenuli su u borbu i svi su prvog dana dali zavjet da će vratiti neprijatelju »dug« za drugove koji su nevino poginuli.

Kako se vesele i raspoloženo gledaju ovog puta ti mladići čija je sada najveća briga da maiđu njemački vojnici i da ih dočekaju puškomitr al ješkom vatrom. Ponos je Ibiti u borbi sa ovakvim bcroima i biti komandir Čete u kojoj se oni bore.

»Duka, kad si već prešao cestu, vodi računa, alkiio bi naišle jače njemačke snage, da te ne odsijeku sa desetinom«! — kaže mu komandir. »Ja ću se nalaziti kod onog velikog hrasta na spoju između one dvije desetine. Ako slučajno Nijemci ne bi naišli, u zasjedi ostajemo do 14 časova«.

Duka klimanjem glave odgovori da je shvatio.

Snijeg sve jače pada. Nijemci misle ako da 'nađu. Oči boraca su uprte u pravcu odakle bi trebalo da naiđe njemačka kolona.

Najednom, desetina sa desnog krila šapatom preko veze prenese glas da neprijateljska (kolona nailazi. I zaista, kolona u sivim, snijegom pokrivenim uniformama, iza krivine puta nečujno se izvlačila. Vojnici su disali slobodno, nikakvog obezbjeđenja a ispred sebe nisu imali. Puške, maštinke i šarci vise im o vratu i ramenima. Ruke im duboko u džepovima. Hladno je. Snijeg sijpa. Vojnici gaze odmjereno. Ne nadaju se zasjedi. Počeli su da ih broje. Nabrojali su ih odmah preko Stotinu. Vode i konje natovarane municijom, kao da vrše pokret negdje na drugu teritoriju.

Celo kolone stiglo je pred Duku i Avrama. Sad ih ima stotinu do dvjesto pred Dukinim vodom. Zasjeda nepomično čuti. Nijemci idu naprijed i ništa ne primjećuju. Kao da se ne plaše kazne što su okupatori, što su na tuđoj teritoriji i što su Okrvavili ruke toliko mnogo puta za njih ne može biti mlira i slobodnog kretanja u zemlji, među narodom koji ih mrzi.

Celo kolone prolazi pored Duke. On ne izdvaja vatru. Sta je? Da se nije uplašio duge kolone vojnika. Da se nešto drugo nepredviđeno nije desilo? O svemu su razmišljali, posmatrajući vojnike kako mirno prolaze. Kolona njemačkih vojnika gazi li dalje. Vojnici navukli kape na uši, kragne šinjela podigli da im snijeg ne pada za vrat. Ugledah oficira s mašinkom o vratu, a kačketom na glavi.

Kad je puška opalila, oficir sa mašinkom pade na prsa u snijeg. Snažan prasak ručnih bombi, plotuni pušaka i rafali puškomitraljeza prolomiše tišinu. Cio Dukin vod odjednom je grunuo. Duka ručnim bombama, a Avram puškomitraljezom tuku zbunjene vojnike. Tri puškomitraljeza vazu po njemačkoj koloni, koja kao da se probudila iz sna, ne može da se snađe. Teško je bilo da utvrde odakle ih bije vatra. 'Meci dolijeću sa svih strana. Vojnici legoše u jarak pored cesite, baš tamo gdje je Avram dobro nanišanio i rekao da će zrno iz njegovog puškomitraljeza prosijecati po petoricu.

Bliža grupa vojnika koji su pali ispred zasjede, nepomično je ležala. Bio je to znak da su poibijeni. Začelje švaSke kolone počeo da se izvlači nazad i da zaposijeda čuvik desino od cesite. Vojnici sa začelja otvoriše vatru protiv partizana u zasjedi. Grupa koju je Duka propustio kroz zasjedu jedmovremeno je napadnuta liza leđa od desetine koja je prešla cesbu zajedno sa Dukom. Neki vojnici Uspjeli su da pobjegnu u potok i niz korito potoka ka selu Žarko vini, dok su ostali poibijeni.

Ispred Voda leže pdkolšenli vojnici u zelenim uniformama. Snijeg prljav i krvav. Natovareni konijii leže između leševa. -Borci u zasjedi prilegli i iz mjesta pucaju za vojnicima. Oni sa ču vika brane prilaz poginulim i ranjenim soldatima. Oni vojnici koji isu lakše ranjeni posljednjim naporom pokušavaju da se povuku.

Kad bi cijela Četa bila na ovom mjestu u borbi, svi bi lako skočili naprijed na ijiuriš. Zaista je šteta što ostale vodove nismo mogli povući sa položaj a pošto se i na njihovom pravcu očekivao nailazak fašista.

Snijeg je neprekidno padao. Zbog snijega i guste magle osmatranje je ograničeno. Teslić je bliziu, svakog momenta može stići pojačanje Nijemcima. Vod sam ne može naprijed, jer su Švabe na čuviku organizovale otpor. Kako ih protjerati i kako pokupiti plijen, koji je tu, na domakurUke ispred zasjede?

Mrtvi vojnici leže pred Vodom. Poneki ranjeni jauče, na snijegu između dvije vatre. Naređeno je da se jedna desetina III voda zaobilaznim putem -približi švapskim vojnicima sa lijevog boka i iz pozadine. Prelazim okolnim putem do Duke da bih se sa njim dogovorio o daljim mjerama. Sam Avram sa pomoćnikom ležao je pored ceste i tukao put Švaba na čuviku. Duke i desetine na drugoj strani ceste nije bilo.

Pomišljao sam da je, možda, Duka sa desetinom stradao. Avram se smije. »Sad ćeš vidjeti šta će biti sa njima! Otišao dm je Duka iza leđa«! Avram je htio još nešto da kaže, ali mu glas nadjačaše plotuni pušaka, tutnjanje bombi, vrisak i povici: »Uraaa, juriš«! Svi borci Đukinog voda prepoznali su njegov glas. Cio Vod, svi borci kao jedan, Skočili su naprijed, na juriš. 1 Avram sa svojim puško-

mitraljezom skočio je naprijed. Za tren Oka Vod se stvorio na ću viku, sa Ikoga su maloprije njemački vojnici gađali na partizane u zasjedi.

Ntiz potok Vranovac prema Tesliću su bježali njemački soldati. Jednom desetinom partizani se idbezbijediše sa pravca kojim su Nijemci odstupili prema Tekliću, a ostali dio Voda krenuo je da pokupi plijen i pregleda rezultate borbe. Vrijeme je bilo hladno, ah Duka je sav oznojen. Radostan je bio ikad je vidio rezultate borbe svog Voda. Ni jedan njegov borac nije (bdio 'ranjen, niko od njegovih boraca nije poginuo.

Dvadeset SeSt leševa njemačkih soldata ležalo je na snijegu među kojima i 'tri oficira. Saimo jedan je zarobljen. Broj ranjenih švapskih -vojnika koji su se velikom mukom izvukli ispred zasjede, nama nije poiznat. Zaplijenili smo 3 »šarca« (mitraljeza) i 16 pušaika. Nekoliko pištolja i mašinki palo je u ruke boraca Đukinog voda. Šest ubijenih Ikortja natovarenih municijom ležalo je na snijegu.

Seoskim saonicama izvlačili smio opremu, naoružanje i municiju zaplijenjenu pred Đukiinim vodom. Zadovoljni uspjehom postignutim u zasjedi borci su prepričavali svaki detalj iz borbe. Svi su se u jednom složili: »Avram sa svojim puškomitraljezom pokosio je najviše soldata. Duka sa desetinom je omogućio podizanje i izvlačenje cjelokupnog plijena, spriječio izvlačenje ranjenika i naoružanja od poginulih i ranjenih vojnika.

četa se povlačila u logor sa velikim plijenom, bez i jedne sopstvene žrtve. Još jedino iskustvo, još jednu pobjedu postigla je naša Četa.

Na kraju borbe Duka je pričao komandiru da je htio još dvadesetak vojnika da propusti kroz zasjedu, kako bi ih što više potukao i spriječio im povlačenje prema Tesliću. Stab Bataljona sa jednom četom pošao lje u pomoć Bravskoj četi. Sve je bilo svršeno, isam Đukiin vod, bez pomoći ostalih vodova, završio je Uspješno ovu borbu.

Kako je ito pohvalno za jednu malu jedinicu kad postigne tako značajan uspjeh bez sopstvenih gubitaka! Borci ostalih vodova čestitali su drugovima iz II voda. Srdačni zagrljaji i stezanje ruku. Poneki kao da su 'ljbomorni i

nezadovoljna što švapski vojnici nisu naišli na njihovom pravcu.

Prepničavaiije pojedinih momenata dz 'borbe, izvlačenje iskustva za sljedeće akcije nastavilo se čitavim putem prd povratku Čete u logor. Snijeg je maprelkidno padao. Iz kluća, pored puta, kuda 'je Četa prolazila sa plijenom, istrčavaju mještani. Interesuj'u se za rezultate borbe, jer su čuli prasak bombi, plotune pušaka d rafale mitraljeza.

»To je prava vojska! Potukli su Švabe! Nisu oni kao otni naši, četnici koji samo traže šta bi pojeli i koga bi opljačkali, a šuruiju sa Švabama. Zemlju im njihovu, sve ću im reći kada dođu, pa neka me ubiju! — više postariji brko — naslonjen na svoju od jasena savijenu šljaku.

Krvave švapske uniforme, »šarci«, puške, mašinke, munioija, pištolji i druga oprema bUi su svjedoci onoga o čemu su borei pričali.

Uvijek budna i oprezna, spremna na sve eventualnosti koje bi se mogle desiti, Komanda Čete i ovog puta preduziima mjere obezbjeđenja u logoru. Udvaža straže i patrole, jer pretpostavlja da bi Nijemci mogli poći tragom Čete — da je pronađu i napadnu. Komandirima vodova i svim borcima tskrenuta je pažnja da budu budni, oprezni i u svakom času spremni za borbu.

Noć se 'spustila, sniljeg usitnjen pada, kao da sipa kroz sito. Četa se pripremala za koinačanje. Straže su raspoređene, a patrole su već počele da se kreću u određenim pravcima.

San na oči sporo je dolazio, jer je vrijeme bilo hladno. Na ognjištu vatra pomalo svjetluca. Stari Salija, Mihailo Latinović je dežurni. Sjedi pored vatre i pućca svoju malu lulu.

Nešto oko pola noći 'sasvim lagano su otvorena kućna vrata. Oprezinim koracima, na prstima, Aina Jolkić se primakla dežurnom kod vatre. Šapatom ma uho rekla mu je nekoliko riječi. Om joj dade zmak odobravija d pokaza joj da može poći.

Ozarena lica, rumenih obraza, nasmijanih očiju, lijepo obučena, sa pištoljem ii bombama o opasaču, Aina je opet laganim koracima izašla napolje. Andin tihi 'razgovor sa dežurnim, kao i lagainli povratak nazad posmatrao je ko-

manidir Čete, ali ini je razumio šta je 'djevojka prišapnula u ubo starom Saliji. Sad pogotovo san ina oči inije dolazio. Mislio je šta li je Anđa šapnulla Saliji? Da nema napolju ntikih promjena? Treba 'li predmeti neke mjere predoetrožnosti? Salij a je dalje mirno sjedio, polako ložio vatru i pušio lulicu. Lagano, da ne bi probudio ostale drugove, komandir se primakao Saliji, sjeo pored njega i 'šapatom ga zapitao zašto je Anđa dolazila i šta ga je pitala.

»Anđa je dolazila da mi kaže da ine budim sljedeću smjenu za patrolu, njoj i Bačfcinrji se ne spava, pa će oni produžiti na dužnosti još jednu smjenu«. Djevojka je i u hladnoj januarskoj noći tražila da produži patroliranje — da ibi se drugi boroi odmorili.

»Ti sjedi, a ja idem da obiđem stražu i patrole« — rekao je komandir Radulović Saliji. Straže su pravilno i budno vršile svoju dužnost. Svi stražari su bili budni i dobro su osmatrali okolinu. Patrole na svojim pravcima lagano se kreću i osmatraju. Anđa i Bačkomja bili su u patroli ina pravcu prema Žar kovini, ina putu kojim je Četa išla u akciju i vratila se iz akcije. Sa tog pravca se najprije mogao očekivati dolazak njemačkih vojnika.

Iz sela je izašao i pošao prema najjužnijoj tačfci, prema čuviku iznad potoka. Na čuviiku, iznad jednog žbuna, Stajala je zagrljena patrola, 'Okrenuta prema pravau osmatranj a. Komandir se sklanlio usfcranu, malo osmotrio, a zatim se tiho vratio u Četu.

Salija ije i dalje sjedio sa lulicom u zubima. »Kako je napolju? Kako vrše dužnosti?« — pitao je Salija.

»Sve je u rOdu« — odgovorio je komandir. Noć je toliko hladna da su se i ostali borci podigli, sjeli oko vatre i tako drijemali.

Ujutro je Salija rekao Anđi da komandir inije spavao kad je ona dolazila da ga pita za produženje patroliranja. Rekao joj ije da je komandir poslije išao iu obilazak straža i patrola, te da mu je kazao da je sve bilo u redu. Pred Salijom Anđa je pocrvenila. Stidljivo je upitala Saliju da li je komandir još nešto pričao o njenom vršenju dužnosti? Sad on sve zna, pomislila lje Anđa. Snuždila se i izbje-gavala da se susretne sa komandirom. Najednom je riješila da mu priđe, da ga zapita (i kaže miu ono što je muči.

— Molim te, izađi sa mnom napolje, nešto bih te pitala. Vjerujem da si sve vidio i da sve znaš. Nikom nisam rekla do sada, nego tebi kažem da ja Duišana volim.

— Ja ništa loše nisam vidio. Ti si pametna drugarica, komunista si i delegat voda, valjda znaš i šta je dobro i šta ne valja.

— Ja ga volim, ali ti obećavam da nikakvu glupost nećemo napraviti dok se borba ne završi i dok ne bude zemlja oslobođena. Budi siguran da ovaj moj zavjet neću prekršiti. Molim te, reci mi, -treba ili drugove na sastanku partijske ćelije upoznati sa ovim?

— Anđo, ti budi onakva kao i do sada, vodi računa da si delegat u vodu, starješina i komunista i da mi svagdje i na svakom mjestu moramo služiti primjerom u pozitivnom smislu. Ovo dosadašnje neće imati nikakvih posljedica, ali vodi računa šta radiš ubuduće. Ja ću sa Lazom Latinovićem, sekretarom ćelije i Bozom Jeličićem, komesarom Čete, razgovarati, pa ću ti reći da li ćemo tvoje pitanje iznositi na sastanku partijske ćelije. Uglavnom, ne -vodi brigu i nećeš biti pozivana na odgovornost za dosadašnji rad.

Anđi je bilo lakše. Imala je puno povjerenja u drugove iz Čete. Nije pozivana na odgovornost, ali jdj je skrenuta pažnja na sastanku partijske ćelije da strogo vodi računa o svom daljem ponašanju i vladanju.

Riječ je održala. Bila tje primjer hrabrosti, požrtvovarnja i izdržljivosti u svim 'borbama. Hrabrost, skromnost i izdržljivost ove djevojke bile su poznate u brigadi.

Tridesetog januara 1943. godine, sve jedinice Brigade i Divizije i krenule su iz centralne Bosne užurbanim maršem prema gornjem toku, izvornom dijelu rijeke Vrbasa, u rejon Gornjeg Vakufa — da bi u zajednici sa ostalim jedinicama učestvovala u sprečavanju nadiranja neprijateljskih vojski u IV neprijateljskoj ofanzivi i da bi potom u sastavu Glavne operativne grupe krenule na njen istorijski put. Marš je bio naporan, bez lodmora i zadržavanja. Vrijeme kišovito i blatnjavo. Boroi nisu imali vremena da se odmore i nahrane. Napor je crpio njihovu kondiciju.

Na Kruševu brdu jedinice su raspoređene za odmor u nekoliko kuća i koliba. Mesa je bilo imalo od stoke koje su jedinice sa sobom gomile, ali hljeba nije bilo.

četa je bila raspoređena u dvije kuće da se odmara. Oko 15 časova počele su da pucaju puške i puškomitraljezi kod jednog voda. Data je uzbuna. »Napali četnici«, pomislili su u Komandi Čete i brže potrčali napolje sa ostalim vodovima — da bi istupili u borbu i odbili četnike. I ostale jedinice Brigade su napravile uzbunu. Gužva se stvorila. Borci su se grlili i ljubili i od radosti skakali u vis, bacali kape i pucali. »Prekini paljbu« — naređuje komandir i trči da vidi išta se dogodilo. »Stigao je Mile Latino vi ć! Evo Mile i još nekoliko 'drugova«! — iz gužve je dopirao glas. I zailsta je Stigao Mille sa još nekoliko drugova koji su 'ostali iz Čete prilikom njenog prelaska preko Bravska, 26. novembra 1942. godine.

Sjetismo se Mile i dana kada je bio ranjen kod Jajca, 23. novembra 1942. godine. Tad imu je naprijateljsko zrno prostrijelilo lijevu stranu pluća, iznad srca. Mile je bio teško ranjen, mnogo je iskrvario. Zima je bila jaka. On je odnesen nazad u Bosansku kralj inu, ina liječenje, negdje pod Klekovaču planinu, u Jasikovac, u Centralnu bolnicu.

Četničkih bandi je bilo usput na mnogim mjestima i nismo znali da li je Mille stigao do bolnice. A Mile je poslije inešto više od dva mjeseca stigao i sad istoji među nama, grli se i ljubi sa najmilijim drugovima. »Rana još nije potpuno zarasla, ali, drugovi moji dragi, od misli za vama nisam mogao spavaiti, jesti, niti se odmarati! I tamo su me drugovi zaustavljali da ostanem, da idem u neku od jedinica koju ja izaberem. Ja sam izabrao. Izabrao sam moju četu! Proletere i I diviziju. To je bio moj izbor« !

— kaže Mile. Ostati iza vas to je najteže!

—• Slušao sam o vama, o Jajcu, Tesliću i svim borba-
ma kolje ste vodili poslije mog ranjavanja, te više nisam mogao izdržati. Sve intervencije drugova sa terena i rukovodilaca iz onih tamo naših jedinica da ostanem, nisu pomogle. Morao sam krenuti za vama iako sam znao da je put dalek i naporan, sa mnogo prepreka :i 'opasnosti. Znao sam da treba preći nekoliko rijeka i planina, zaposjednute četnicima.

Želja za Četom bila je jača od svega. Mile nam je pričao kako se liječio, kako je samovoljno napustio 'bolnicu, podigao oko desetak zaostalih (drugova i krenuo ina đalelki put za svojom Četom. Nekoliko borbi sa četnicima i pokušaja izdaje od strane nekih mještana iz sela kroz koja su prolazili savladao je Mile sa drugovima do dolaska u svoju Četu.

Nekoliko drugova, koji su stigli sa Milom, Stab Bataljna je pokušao da rasporedi u druge čete. »Mi smo Bravskari i došli smo u našu Četu, te vas molimo da nas ne dirate«. Bili su uporni i svi su ostali u Četi. Četa je još više ojačala. Bila je i ranije najbrojnija. Radost među drugovima i raspoloženje za borbu još je više poraslo.

Dan i noć Brigada maršuje. Ni studene februarske noći nisu predstavljale prepreku da sve jedinice Brigade u taku noći 4/5. februara pređu prugu Travnik — Donji Vakuf da produže marš da Ibi stigne do određenog cilja.

Drago Despot — Burle kritikovao je neke mlađe borce da moraju pokazati više spremnosti i strpljivosti u ovako teškim, napornim marševima. Kritika je bila umjesna i pravilno shvaćena.

Raspored Brigade kod Gornjeg Vakufa ibio je po selima ma lijevoj Obami rijeke Vrbasa. Zadatak je bio — spriječiti eventualni pokušaj neprijatelja da iz Bugojna dođe u Gornji Vakuf.

Bila je noć, snijeg je padao, pomrčina jaka, a putevi se i ine poznaju. Sa vodičem i fenjerom Četa je krenula Šarića Stajama. Vodič je bila žena, mještanka iz obližnjeg zaseoka. Uvjeravala je borce da će ona Četu bez lutanja dovesti do Šarića Staja.

Ne sjećam se imena starije žene, domaćice u Šarića Stajama, ali ona zaslužuje svaku pohvalu. Dolaskom Čete odmah je ukućanima naredila da donesu dovoljno slame i prostru je u sobe za spavanje. Bez predomišljanja ili traženja Komande Čete, odmah je pristupila spremanju večere za borce. »Za večeras nije potrebno za hranu ništa da tražite, sve što treba imamo u kući«, rekla je ona. Naredila je da se zamijesi tijesto i ispeče dosta hljeba i da se zakolj u ovce.

Tako ljubazan doček ostavio je ina borce vrlo dobar utisak. Brzo se ostvarilo dolbro prijateljstvo, tako da drugih dana domaćinima nije dozvoljeno ništa da spremaju, nego je putem snabdjevačkih organa Bataljona hrana dopremana do čete.

Boravak kod Šarića Staja bio je prijatan. Naređenje da se Četa nakon nekoliko dana boravka kod Šarića Staja vrati u selo Gračaniou nije obradovalo borce. I domaćinim; je bilo žao što borci odlaze. »Na vas smo brzo navikli i voljeli bismo da vi ostanete kod nas«, kažu domaćim. Ono uobičajeno Đokinovo, Vladićevo, Nikićino i ostalih drugova boraca »Majko, sinašo, isejo, imi smo vaši sinovi« ostavilo je dobar utisak kod naroda pa je Četa svugdje sa posebnim simpatijama primana.

Odlaskom od Šarića Staja i sela Gračanice Četa je bila smještena u selu L uzanima na desnoj obali rijeke Vrbas. Njeni položaji bili su najistureniji prema selu Ođžacima i Bugojnu. Zadatak joj je bio izviđanje prema Bugojnu i sprečavanje neprijateljskog inaipada na ovom pravcu.

KEPECI

ANEGDOTE

Na seoskoj konferenciji u selu Rašnovcu javi se za riječ seoski šaljivdžija Zeravko, pa ironično reče okupljenom narodu: »Narode, eto slobode. Zamislite, odoše i djeca u partizane, ode Stevo Novaković i Milivoje Šljivar, a to su ti borci, veće puške od njih, a oni više liče na kepece nego na borce«.

SVETOZAR CULIBRK

PREKO OSTRELJA

Petrovačka cesta prema Drvaru je prekapana ruikama driničke omladine, Iskopane su velike provalije, a tu i tamo su navučena dōbela stabla. Ikako ne bi njemački tenkovi prodrli iz Petrovca u Drvar.

Snijeg se počeo topiti. Ukazala se zemlja sa prvim proljetnim visibabama i jagorčikama, samo je na Oštrelju još uvijek hladno i smrznuto. Naša Dvanaesta ikrajiška brigada, u koloni i rastojanju, putuje cestom preko Oštrelja u pravcu Drvara. Sela su pusta i u petrovačkom polju. Nigdje seljaka, još su u zbjegovima po smetličkim i kletkovačkim šumama.

S lijeve strane ceste, ispod samog oštreljskog vrha, pored visokih jela, sjedila je u snijegu grupa seljaka naslonjenih na stabla. I mali su kape na glavi i seoske torbice na leđima, opanke i crne suknene kapute. Šćućurili se pored jednog stabla, kao da grij u ozeble ruke i promrzle noge. Posmatrajući ih sa ceste čovjek bi pomislio da su to drvosječe koje su za trenutak ostavile svoje sjekire i testere i sjele pored vatre da se malo odmore. Bezbroj mi se pitanja javljalo u mislima. Mbžda Su to Šipadovi radnici iz petrovačkog polja? Pa šta rade, tako kasno, u šumi i snijegu? Zar se ine boje vukova, ili njemačkih rafala iz tenkova, isa ceste? Zar već nije vrijeme da pođu kući u selo?

Izdvojio sam se iz kolone i prišao im bliže. Primijetih im ina potiljku velike rane i usirenu krv niz leđa: Okolo snijeg obojen ljudskom krvlju. Na cesti više nema stabala.

Nema ni provalija. Njemački tenkovi su prošli za Drvar. Švaipski tenkisti su pohvatali ove ljude, a onda su stajali nekoliko sati dok su ovi seljaci, pod njihovim šmajserima i mitraljezima, uklanjali stabla i zasipali provalije. Zato su se i osvetili ovoj ignupi seljaika. Ubijeni ljudi sjedili su ulkočeni, smrznuti ;i mrtvi, u grupi pored istabla. Kakio se zovu? Odakle su? Imaju li djece? Otkuda su ovdje? Ne znam. Vratih se rnazad u kolonu i produžih dalje oštrelj-äkoim cestom. Ubijeni ljudi ostadoše na snijegu. Nema ni- kog da ih sahrani. Nema ni vremena za zadržavanje.

Upravo smo se od Oštrelja počeli ispuštati cestom, kada smo ugledali na malom brežuljku, pored bora, na smrzloj zemlji, ležala je plavokosa djevojčica, (umotana u lanenu seosku plahtu. Ostavljala je .utisalk kao da je zaispala kod ovaca u ovo studeno rano proljeće, u divljoj oštreljskoj vi- soravni, ispod samih oštreljskih šuma. Desnu ruku je sta- vila pod glavu, a lijevom je grčevito držala rogalj plahte. Ručice su joj bile bijele, inježine i tanane, a jedno oko otvo- reno ažurno plavo lkao nebo nad Drvarom. Jedna pletenica savila se preko ruke, a druga se pružila niz leđa. Nije mo- gla imati više od deset godina. Pa, ipalk evo, smetala je i ona njemačkim vojnicima. Tijelo je bilo izrešetano me- cima. Pogođena je mitraljeskim rafalom sa ceste, a možda i iz aviona.

Ko će znati odakle je? Baš ovom cestom prošle su u neprekidnoj koloni, u četvrtoj ofanzivi, djevojke, 'žene i djeca sa Korduna i Banije, iz Podgrmeča, od Petrovca, Krupe i Bihaća. Jedna, mala plava djevojčica, iz neznana kraja neće se više nilkad vratiti u svoje selo da se zajedno sa čobančićima igra u ove proljetne dane, .kod ovaca. Neće se uveće vratiti majci preplanula od proljetnog vjetra i sunca. Ostalla je sama i dalje pored mladog bora, iispod oštreljskih šuma, u smiraj hladne noći, na smrzloj zemlji, pored proljetnih visibaba. Nema majke, ni čobančića, nema nikog.

Blizu Bosnića zaseolka, pored jedne doline, u šumar- ku, naišao sam na utruto ognjište pod vedrim nebom. Ugasila se vatra, a sa vatrom ugasio se još jedan život. Na ognjištu porcija sa smrzlom vodom. Vjerovatno je čovjek

pobjegao ispred Nijemaca u zbjeg. Zalutao je noću i dalje nije mogao od studeni i vukova. Založio je vatru od hrastovih grana. Snijeg se 'topio u porciji da .hi bjeguncu ugasio žed. Ozebao je i okrenuo leđa vatri. Zaspao je i više se nikad nije ni probudio.

Ko ne bi znao put za Drvar, mogao je da ide tragom ubijenih seljaka. Put su pokazivali ovi mrtvi ljudi.

KAJMAK I KREČ

Jedan borac Petrovačkog bataljona uvijek se znao snaći i nabaviti lijepog petrovačkog kajmaka. Međutim, to primijeti jedna grupa partizana iz II čete. Kad se borac vrati iz sela oni pretpostavile da u torbi ima dosta kajmaka, pa mu je pretresoše. I nisu se prevarili. Tada potražiše zagađenog kreča, pojedоše kajmak, a u posudu stavile zagašeni kreč.

Kad se Janko probudio i počeo da maže »kajmak« po hljebu, otkri podvalu, pa iz sveg glasa počе da zapomaže: »Komesare, komesare Uroše! Brate mili, vidi lopovi mi pojeli kajmak, a stavili kreč! Mogao sam i tebi da namažem po hljebu i da te opečem!«

ANEGDOTE

MILORAD ĐILAS

OBUČAVALI SMO SE U RATNIM VJEŠTINAMA I UČILI ČITATI I PISATI

U omladini ratne generacije bili su lobjedinijeni entuzijazam, želja za životom i vjera u ipobjedu nad okupatorom i domaćim izdajnicima.

Poznato je da za vrijeme rata mnoge škole ne rade, pa ni onda kada su u zaleđu čvrstih frontova i izvan domašaja neprijatelja. Imajući ito u vidu, zaista je za divljenje volja i raspoloženje koju je omladina ispoljavala za učenje, dok je istovremeno mislila na borbeni položaj.

Uslovii u kojima je omladina ratovala i istovremeno učila bili su veoma teški. To su bili dani kada je svakog sata prijetila opasnost da čovjek ostane bez imovine i života; u takvo vrijeme ispoljavaiti želju i angažovati se u Učenju je neponovljiv primjer snage vdlje li čvrstine morala. Svakodnevene boirbe i česte promjene borbene situacije u pokretnom ratovanju nisu nikada isključivali mogućnost da neprijatelj prodre u selo i izvrši pokolj. Ali eto, i u takvim uslovima borbe za egzi stanci oni minimum, za goli život, omladina je imala i volju i snagu da istovremeno uči, da se mada i da vjeruje u pobjedu pravedne stvari. Učiti se prije podne borbenim vještinama, a poslije podne učiti se pismenosti — na domaku mitraljeskih rafala — za mnoge je bila avantura i apsurd, ali omladina je tih ratnih dana 1941 — 1945. godine sa povjerenjem gledala u budućnost. Iako je vihor rata svakoga dana odnosio živote idrugova, bliskih prijatelja i susjeda, bila je rijetka pojava demoralizacije pojedinaca. Ako je tačnio da

se istorija samo dva puta ponavlja »jednom kao tragedija, a drugi put kao farsa«, onda je sasvim sigurno da se takav elan, snaga volje, istrajnost i nepokolebljivost 'teško mogu ponoviti.

Već u zimu 1941/42. godine u selu su organizovani tečajevi za opismenjavanje. Uslovi su bili veoma teški, da ne kažem nemogući. Prostorija za učenje nije bilo, jer su talijanski vojnici zapalili školu, nije bilo učitelja, nismo imali udžbenika, teka, tabli, olovaka i druge opreme i pribora potrebnog za učenje. Međutim, volja za učenjem i upornost savladali su sve prepreke. Za nastavnike uzimali smo najpismenije omladince i omladinke u selu. Za rad tečajeva koristili smo najpismenije 'omladince i omladinke u selu. Za rad tečajeva koristili smo najprostranije seoske kuće. Ostali pribor — udžbenike, teke, olovke i drugo koristili smo od onih đaka koji su školu pohađali uoči rata. Nešto od toga se našlo kod partizana, koji su povremeno posjetiocima tečajeva donosili i dijelili oskudni materijal za opismenjavanje. Sjećam se da smo izvjesne količine ovoga materijala dobili od Opštinskog komiteta SKOJ-a.

Cjelokupnu brigu oko organizacije rada tečajeva za opismenjavanje preuzela je naša seljska organizacija SKOJ-a. Ona je bila nosilac društveno-političke aktivnosti u selima, pa i aktivnosti za opismenjavanje. Da bi rad na opismenjavanju tekao bolje, podijelili smo selo na tri dijela i u svakom od ovih dijelova organizovali tečaj za opismenjavanje. Prva grupa je radila u kući Vojke Marjanjovića, a obuhvatala je Gornja Janjila — od kuće Kokoćuša do kuće Kuburića. Za vođenje ovog tečaja određeni su Gospava Pećanac i Sava Solomun. Druga grupa je od kuće Kuburića do kuće Kecmana Pepe (Sakića). Tečajem su rukovodili Milan Bjelić i Jovan Kulburić. Donja Janjila su činila treću grupu za opismenjavanje, a grupa je obuhvatala domaćinstva od kuće Pepe Kecmana do Vučkovića Dola. Tečaj je bio smješten u kući Stane Banjac. Ovim tečajem rukovodili su Stana Petrović i još dva omladinca čijih se imena ne sjećam.

Rukovodioci tečajeva za opismenjavanje istovremeno su bili nastavnici i brinuli se za redovnost posjećivanja,

obezbjeden] e priborom i drugim sredstvima potrebnim za rad tečaja.

Krajem 1942. godine dolalo je do izvjesnih izmjena u organizaciji rada tečajeve za opismenjavanje. Od tada je tečaj u Gornjim Janjilima bio smješten u kući Koste Đilasa, a nastavu je izvodio Mirko Keaman, umjesto Save Latiinović kotja je otišla u partizane. Tečaj u Srednjim Janjilkama je premješten u Ikuću Pepe Kecmana, a nastavom su rukovodili Nedeljko Samardžija i Slavko KUburić, dok je tečaj u Donjim Janjilima i dalje radio u kući Stane Banjac, a nastavu je izvodio Dimitar Solomun, umjesto Stane Petrović, ikoja je tačako otišla u partizane.

Posjetom časovima nastave, redom i disciplinom bili smo više inego zadovoljni. Omladinci i omladinke koji nisu bili pismeni bili su veoma zainteresovani da se opismene i redovno su posjećivali nastavu. Zalaganje je bilo na primjernoj visini. Nastavnici su se trudili da što jednostavnije i na najpristupačniji način objasne ono što su predavali sa polaznicima tečaja. Iako nisu imali pedagoškog obrazovanja, činili su to tako dobro da su svi polaznici tečaja bili u kratkom roku opismenjeni.

Nastava na tečajevima je izvođenja (nedjeljom prije podne, a u ostale dane poslije podne i naveče, u vrijeme koje je bilo za polaznike najpovoljnije. Ništa tu nije određivano sa strane rukovodstva tečaja, sve je to rađeno u dogovoru sa polaznicima i prema zaključcima na sastancima sa omladinom i aktivom SKOJ-a.

Drug Sava Solomun, kao najpismaniji omladinac u selu, jedno vrijeme je vršio dužnost inspektora nastave na tečajevima. Obilazio je tečajeve, ukazivao na propuste i pomagao u radu.

Svaki polaznik tečaja, pošto bi se opismenio, dobivao je pismenu potvrdu da je završio tečaj za opismenjavanje.

Za vrijeme neprijateljskih ofanziva, rad tečajeve je prekidao, da bi se ponovo nastavio poslije povlačenja neprijatelja. Prema tome, za vrijeme rata radili su tečajevi za opismenjavanje omladine, osim u (kratkim povremenim prekidima u mjesecima neprijateljskih ofanziva. Na ovim tečajevima opismenjen je veliki broj omladine, a naročito ženike, koja je ovdje pretežno bila i nepismena.

Ali tečajevi misu bili jedina škola za vrijeme rata. Svi omladinci od petnaest godina pa i starije posjećivali su vojnu obuku u 'omladinskoj četi'. Već u decembru 1941. godine Petar Solomon je, na inicijativu Milana Zorića, osnovao Omladinsku čet. Tih dana se očekivalo da se jedna jedinica domobrana sa maoruzainijern preda partizanima, čime bi se stvorile mogućnosti za naoružavanje omladina koji bi ušli u sastav Zorićeve čete. Prema Zorićevom uiputstvu trebalo je — za vrijeme dok se ne obezbijedi naoružavanje — da omladinci izvedu vajnu obuku kako bi se brže i lakše uklopili u borbene jedinice po dobijanju naoružanja.

Petar Solomon se na ovaj zadatak bacio svim svojim sposobnostima. Za komandire vodova je uzeo Miloša Kuburića i Đuru Bjelica. Zajedno sa njima razradio je plan i program obuke i odredio mjesta za izvođenje praktičnog i teoretskog dijela obuke.

Preko omladinske organizacije isprva omladina u selu je obaviještena o osnivanju Omladinske čete za obuku u vojničkim vještinama. Na ovaj poziv odmah se javilo oko pedeset omladinaca. Sastanak sa njima održan je polovinom novembra kod kuće Pepe Kecman (Sbakića). O cilju i zadacima organizovanja Omladinske čete govorio je Petar Solomon. Omladincima je isapšten program obuke, "mjesto i vrijeme izvođenja. Tako je formirana Omladinska četa kroz koju su prolazili gotovo svi omladinci prije nego što su otišli u borbene partizanske jedinice.

Obuka u četi je izvođena tri puta nedjeljno. Prvi vod se obučavao kod Latinovića brijegu, a teoretski dio nastave odvijao se u kući Petra Latinovića. Drugi vod je, izvodio obuku u Donjim Janjilima, ispod Kecmanova gaja, a teoretski dio u kući Pepe Kecmana.

Od nastavnih sredstava četa je posjedovala pušku, bombu i pištolj. Između ostalog, po programu obuke omladinci su učili rukovanje oružjem, nišanje, gađanje, pravljenje zaklona u raznim položajima, prebacivanje do jurišnog položaja i jurišanje, aktiviranje i bacanje bombe, dejstvo iz zasjede, održavanje veze u mjestu i na marševanju i slično.

'Obuka omladinaca je veoma brzo napredovala zahvaljujući komandiru čete, komandirima vodova i interesovanju omladinaca. Svaki od omladinaca je težio da što prije ode u partizansku jedinicu i želio je da što više nauči, prije nego krene u oružane jedinice. Za mnoge stvari, za koje je potrebno i po šest mjeseci obuke, u četi su to omladinci savladavali za mjesec dana. Prema tome, bila je ovo u neku ruku prava i za naš teren prva vojna škola u ratu.

Obuka omladinaca je veoma brzo napredovala zahvaljujući pripremnu fazu za osposobljavanje omladinaca za odlazak u partizanske jedinice, postupno prema stepenu obezbjeđenja naoružanja. Ova obuka je istovremeno predstavljala i psihološku pripremu omladinaca za borbene zadatke, jer su se po odlasku u borbene jedinice lakše prilagođavali uslovima borbene situacije.

Do kraja 1942. godine kroz Četu je prošlo sedamnaest grupa. U partizane su obučeni omladinci odlazili u grupama od tri do pet drugova.

U zimskim danima, kada su mogućnosti za obuku bile ograničene, Četa je korištena za raščišćavanje snijega, za pravljenje prilaza bolnicama, magacinima i partizanskim logorima, za prenošenje namirnica, a pojedinci su bili kuriri ili vodiči preko Grmeča.

Eto tako je radila, Učila i ratovala omladina sela Janjila u najtežim danima borbe za svoj opstanak. Iako nismo znali šta nosi sutrašnji dan i hoće ili netko Od nas ostati u životu u ratnom vihoru, omladina se ipak spremala da živi i osposobljavala se za taj život kako je najbolje mogla i znala.

Omladina naše generacije /preskočila je doba bezbrižne mladosti, igre i razonode — i sva se posvetila borbi za oslobođenje zemlje. Svi zahtjevi, htijenja i interesi bili su usredsređeni na borbu. Jedinostvenost cilja i ideologije stvarali su i jedinstvo u akcijama, homogenost i koheziju snagu kolektiva.

MILANKO RADULović

UOCI IV NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

iMrtva jesen 1942. godine. Radne čete završavale su posljednje poslove po obroncima Ramića, Krasulja, Peći i drugih sela. Završavano je kopanje krompira i branje kukuruza. Ali ovim ni9u završene i akcije omladine.

Dolazi IV neprijateljska ofanziva. Zadatak je pao na bravsku omladinu: Ida se potpuno prekopa Paunovac, da se onemogući brzo nadiranje neprijatelja od Ključa i Sanskog Mosta prema Petrovcu. Po dobivenom zadatku održani su sastanci sikojevsikih organizacija. Jednostavno je riješeno: Paunovac se mora prekapati. Izvršen je raspored. Jedna specijalna grupa omladinaca dobila je zadatak da ide u duboke planine iznad Crkvenog, da priprema skloništa za ranjenike i hranu. Trebaio je vagone hrane skloniti duboko u šume. Krenulo se istog dana na određeno mjesto. Ti mladići nisu se više vratili među omladinu nego su sa završnog rada otišli u brigade da se kao borci bore sa puškom u ruci.

Ostala omladina, ujutro ranio, krenula je u Paunovac na prokopavanje. Zauzet je front od popove kuće ispod Paunovca pa do samog Lanista. Otpočela je »borba«, sijevali su krampovi i lopate, radilo se neumorno. Tada se začula jaka tutnjava motora Od Kljiuča. Isturena je pred-Straža. Utvrđeno je da idu dva neprijateljska tenka od Ključa i da se kreću po Bajeru. Odmah je obaviještena omladina, koja se nalazila pored česme ispod Paunovca, da za svaki slučaj bude pripremna ukoliko tenkovi pođu za Paunovac. Utvrđeno je i to da se pored popove kuće

nalazi partizanski proti vtankovdki top, te da će on prvi stupiti u borbu ako tenkovi pođu u pravcu Bravska. Sve se završilo dobro. Na ovom dijelu prekopan je put. Trebalo je mnogo vremena da se put opravi. Druge grupe rušile su drveće preko puta. Neprijatelj koji se nalazio na Bajeru slušao je kako pada drveće, pa je tulkao topovima tamo gdje je primjećivao da drveće pada. Bilo je 'slučajeva da su granate padale u neposrednoj blizini omladine. Parčad od granata cijepala su drveće, ali niko nije pomišljao da napusti radno mjesto.

Posmatrao sam 'omladinu, očekivao sam da će biti bježanja, da će biti predioga da se napusti radno mjesto. Kada se primicala moć, napuštene su dionice i prekopine. Omladina se sakupljala. Padale su šale ma račun tenkova i neprijateljskih topova.

Izvršena je analiza rada, donijeta je odluka da se ponovo dođe ujutro i nastavi prekopa'vanje. Nije bilo pogo- vora. Jesenja prohladna noć gutala lje glasove pjesme koja je odjekivala poljima i gubila se u dubokim dolinama. Noć je odmicala, mnogi omladinci nisu ni do 23 časa stigli do svojih kuća. Kada će se odmoriti, da M će imati vremena da se naspavajiu, treba sutra optit rano natati. Učinilo se da još nisi ni zaspao, a ono qpet pjesma, opet dozivanje. Pomiješala se pjesma omladine i pijevaca, počelo je da svanjiva. Bilo je hladno, duvao je vjetar, kao da miluje lica djevojaka. Ide se na front, meprij'aitelj nadire od Klju- ča, moramo ga onemogućiti, ne smije se dozvoliti da prodre u naše mjesto.

Tamo gdje se prekopava cesta, tamo je i partizanski front. Djevojke su vesele, doći će u kontakt sa bratom, ocem, poneka i sa momkom, biće priča o događajima iz borbi. Sve je veselo, svi kreću sa pjesmom, niko me pomi- nje umor, neprospavanu noć. 'Gule su se i riječi drugova sa fronta: »Došli ste da pomognete nama u borbi protiv ne- prijatelja. Vaša pomoć je nama dragocjena. Da nije vaše pomoći imi se ne bismo mogli sami boriti i neprijatelja pobjeđivati«.

Tog dama rasplamsavalo se neko posebno raspoloženje kod omladine. Svi su radili brzo, cesta 'je mestatala.

Oko 12 sati otpočela je neprijateljska artiljerija da rasipa granate oko omladine koja je kopala cestu. U neposrednoj blizini jedna granata presjekla je drvo. Neko se našalio : »Drugovi, ovo nas Švabe izvještavaju da je vrijeme za ručak«! Neprijatelj je i dalje tukao topovima. Niko nije bježao. Treći dan omladina je pošla ina rušenje pruge koja je išla od Prijedora prema Drvaru. Mjesto za rušenje određeno je u Sanici, na rijeci, da se sruši most, jer je most najteže opraviti. Već u ranim jutarnjim časovima našao se omladinski batal'join sa Bravska na mostu. Most je porušen, takođe i nekoliko kilometara pruge.

Mnogi su Saničami iposmatrili čudo: željezničke 'šine jure strminama u Sanicu. Mnogi su se pitali, šta je ovo, zar je moguće da je omladina došla pod nos neprijatelju i porušila prugu. Niko se nije plašio, jer su se u neposrednoj blizini nalazili partizani na straži.

Taj dan bio je težak. Padao je snijeg sa kišom, ali djevojke, polubose, nisu prekidale rad, bile su svjesne da će to ipak onemogućiti neprijatelju da brzo nadire prema Bravtsku. Nisu uspjele ni da osuše ono malo odjeće, a određen je novi zadatak, rnova akcija.

To su bili dani razbuktavanja IV neprijateljske ofanzive. Omladina sela našla se rame uz rame sa borcima partizanskih jedinica.

JOLA LEVINGER

NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI U BOSANSKOM
PETROVCU

U jesen 1942. godine upućena sam sa jednom grupom iz Jasenovih Potoka (u blizini ceste Mrkomjić Grad — Glamuč) na oslobođenu teritoriju u Bosanskoj Krajini. Bilo mi je teško što se rastajem sa jedinicom, ali sam na kraju vidjela da tako mora da bude. U Politodjelu III sandžačke brigade, gdje sam radila ma tehničkim poslovima (umnožavanje vijesti i drugog materijala), dobila sam pun ranac naših novina i drugih »izdanja« i to je uz popratno pismo trebalo da predam u Bosanskom Petrovcu Viiti Cvetkoviću, političkom komesaru Centraline bolnice na oslobođenoj teritoriji. U intenidaturi dali su nam suvu hranu za put. Tu sam se oprostila i sa profesorom Brankom Rađičevićem, tadašnjim intendantom naše Brigade, sa kojim sam radila u gimnaziji u Bijelom Polju. Više ga nisam vidjela. Poginuo je na Sutjesci.

Bio je Oktobar, ali u ovim planinskim predjelima već zimska atmosfera. :Do MMmišta smo išli konjima, a tu smo čekali partizanski voz. Bili smo ponosni na ovaj stari voz. Služio je nekad šumskom preduzeću »Šipad« za prevoz drva, a nama je činiio ogromne usluge prevozeći šumskom prugom od Mliništa do Oštrelja i natrag ljude i materijal. U vagonim smo 'imali i peći, pa smo ložili, a sjedili smo ina klupama. Sve je to u svojoj primitivnosti podsjećalo na predratni život.

Uveče smo stigli na Oštrelj. Ušli smo u Željezničku istamicu. U sobi koja je bila osvijetljena petrolejskom

lampom bilo je toplo Na stolu telefon. Vlast, naša vlast. Službenik je nekome telefonirao. Govorio je o kamionu za nas. Dobili smo kamion, pa smo Ubrzo stigli u Bosanski Petrovac. Tu se taida nalazio i Vrhovni štab. Bila sam određena u Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba, ali sam prvo svratila u Upravu Centralne bolnice da predam paket drugu Viti Cvetkoviću. Tu sam naišla na stare znance — Daru Međedović i Mirka Lučića. Sa Darom Međedović bila sam zajedno u Agitropu Bjelopoljskog odreda, a kasnije i u Politodjelu III sandžačke brigade. Pošla je u borbu vodeći sa sobom i svoju petogodišnju djevojčicu, Mariju — Sanju, pošto nije imala mogućnosti da dijete ostavi na Sigurnom mjestu. Sanja je podnosila sve nedaće bez riječi i suza. Tako je prošla put od Sehovića u Crnoj Gori, pa preko Treskavice do Podrašnice u Bosanskoj krajini i stigla u Bosanski Petrovac. Mirka Lučića sam znala iz bolnice u Vrbnici, gdje sam bila na kursu za bolničarke.

Željela sam da ostanem u ovoj sredini. Kad sam to rekla drugu Viti, on me je oštro pogledao i upitao: »Drugarice, jesi li komunista?« Zastidjela sam se, jer sam shvatila da sam i tu vojnik i da treba slušati. Drug Vita me je ipak zadržao.

Zgrada u kojoj je bila smještena Uprava Bolnice nalazila se u centru grada. To je bila ugledna zgrada na dva sprata. U prizemlju su bili lokali u kojima je bila smještena intendantura. Na prvom spratu su bile prostorije za rad, a na drugom sobe za spavanje. Dara je sa Sanjom imala zasebnu sobu.

Bio mi je određen krevet, ali nisam imala pokrivača. Zbog toga sam se odlučila da spavam u radnoj sobi na stolicama. Tamo se ložila velika kaljeva peć, a uvijala sam se u svoj zimski kaput.

U ovoj sobi je uveče bilo vrlo živo. Okupljali smo se i mi, a i drugi koji su se nekim poslom zatekli u gradu. Pjevali smo partizanske pjesme i pričali. Tu sam prvi put čula pjesmu o pogibiji Marka Oréskovića. Pjevala ju je Branka Bukovačević, bivša učenika Učiteljske škole u Užicu, koja je tafaće radila u »tehničarima«. Bila je u trećoj ofanzivi ranjena u nogu i, kako je dobila gangrenu, morali su joj amputirati nogu. Imala je smeđu kratko ošišanu

kosu, bijele zdrave zube, malo pjegavo lice. Bila je živahna i vesela. Imala je prijatan glas. Kad su se svi razišli, soba je obično ostajala u velikom neredu. Bili smo oštro kritikovani zbog ove naše nekućure u kulturnoj ustanovi.

Noći su bile isve hladnije, pa sam odlučila da se obratim 'intendanturi pri Vrhovnom 'štabu za neki pokrivač. Sa mnom je pošla i Dara 'da bi tražila odjeću za Sanju. Tamo je radio 'Mijait Vuletić, naš znanac iz Sehoćića, pa smo mislile da neće biti potrebno mnogo ubjeđivanja. Sanja je 'dobila nešto od odijela, a meni je jedva dao neku ponjavu, uvjeravajući me da je ono što imaju potrebno prije svega drugovima na frontu.

Hranili smo se u menzi. Imah srno tri obroka, čak i dijetalnu hranu. Ovdje se spremala hrana i za jedinice koje su bile na prolazu ili na odmoru i za zarobljene domobrane ikoji su obično zadržavani tu nekoliko dana u karamtinu da ne bi prenosili pjegavac. Kuvarice su bile Ljubica Tomović iz Mojkovca, majka Dušana i Vlade Tomović, a njena sestra Zorka Stanić.

Jednom nedjeljno, u određenom danu, mogli smo se u gradskom kupatilu kupati pod tuševima. To je za sve nas značilo gotovo isto koliko i hrana.

Rad u »tehnič«¹, kako se zvalo naše odjeljenje u Upravi Centralne bolnice (bolnice su bile u Bosanskom Petrovcu, u Drimiću, Slatini, Otaševu, Krnjoj Jeli, Bukovači, a kasnije u Zegaru kod Bihaća), sastojao se od umnožavanja propagandnog materijala ikoji je služio za političko, marksističko i kulturno-prosvjetno obrazovanje boraca koji su na liječenju u bolnicama, vodeći računa o tome da ni jedan borac ne ode iz bolnice bez inajneophodnije literature. Ta literatura predstavljala je dragocjenost koju smo brižljivo i ljubomorno čuvali kao što se čuvalo oružje.

Rad u »tehnič«¹ nije bio lak. Oskudijevali smo u dobroj hartiji, u matricama, u Običnom indigu, šapirografu, pa i vrpčama za mašinu. Morah smo vrlo ekonomično i obazrivo da radimo. U zgradi u kojoj smo bili smješteni nalazila se prije rata meka ustanova, pa smo se koristili njenom arhivom, odalbirajući listove sa jednom čistom stranom. Sapirograf smo često čistili da bi što duže trajao.

Zbog svega toga, i pored velikog zalaganja, tekstovi su često bili blijedi, teško su se mogli čitati.

Dobra pisača mašina bila je za nas neocjenjivo blago, te smo je zbog toga ljubomorno čuvali. Sjećam se da je u Upravi radio jedan mladi drug, pa nam je tražio u zajam mašinu sa širokim valjkom da radi uveče kad mi stroj nismo koristili. Prepirala sam se s njim zbog toga, plašila sam se za mašinu. Tek kad sam se uvjerila da on čuva stroj i da ga ujutro na vrijeme vraća, uspostavila sam s njim dobre odnose. Kasnije mi je priznao da mu se sviđao moj otpor, da me je zbog moje savjesnosti htio da predloži za prijem u Partiju, ali je onda saznao da je s predlogom zakasnio.

Naravno, svi smo bili priučeni daktilografi i posao se nije suviše brzo obavljao. Radi podstraka na irad, organizovali smo takmičenje. Kako sam vjerovatno imala najduži daktilografski staž, nije bilo teško da pobijedim.

Šef »tehnike« bio je Vukajlo Kukalj, predratni učitelj i pjesnik iz Crne Gore. Službovao je u Makedoniji i u Srbiji gdje ga je i >rat zatekao. Bio je zajedno sa svojom drugaricom Savkom, takođe učiteljicom, borac Moravske, a zatim Oraške, odnosno Palanačke čete u Srbiji. Oboje su pošli u borbu ostavljajući lkćerkicu od nekoliko mjeseci. Savka je poginula početkom 1942. godine, a Vukajlo je sa našom glavninom stigao u Bosnu. U borbi kod Banje Luke bio je ranjen u desnu ruku. Noga mu se sušila, te više nije bio sposoban za jedinicu. Tu, u Bosanskom Petrovcu, napisao je i svoju pozinatu pjesmu »Pismo mojim đacima«, pročitao nam je i tražio naše mišljenje. Bio je zadovoljan kada je ne samo po našim riječima već ii po izrazu naših lica mogao da ocijeni da marni se pjesma sviđa. Poginuo je kao politički radnik od četničke za'sjede u svom rodnom kraju u Vasojevićima, u Crnoj Go>ri, sredinom 1944. godine.

Redaktor naše »tehnike« bio je Pero Vukosavljević. Volio je da vodi duge teoretske diskusije i da se tvrdo-glavo prepire. Tu je bio i jedan mladi crmomanjasti borac iz I proleterske brigade, Šahimlbegović, iz Sarajeva, bivši đak. Bio je poslije ranjavanja izašao iz bolnice, ali kako je divno crtao i pravio vanredne grafike sa 'temama iz rata,

zadržan je ina radu ikad nas dok se ne oporavi. Žustar, pomalo šeret, znajući za Perine slabe strane, mamjemo je izazivao s njim prepirke, pa je nekad dolazilo do tako ozbiljnih raspravljanja i žučnih svađa između njih da ih je meko morao miriti.

Mi ostali bili -smo daktilografi. Osim Dare, B-ranke i mene bio je -s nama -Mirko Lučić, lijep crnomanjast mladić iz Bjelopaviića u Crnoj Gori. Učestvovao je u bioi kod Pljevalja. Tu je bio teško ranjen u nogu i zarobljen. U italijanskoj bolnici amputirana mu je noga. Ubrzo je zamijenjen i dalje liječen u našim bolnicama. U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi postao je komandant takozvane »konjice« — bolničke jedinice srednje teških -ranjenika koji su u toku marševa bih na konjima. Mirko je poginuo u petoj neprijateljskoj -ofanzivi.

Muris Mujanović, sa jednom amputiranom nogom, bivši đak, mislim da je bio iz Banje Luke ili -okoline, bio je -tako-đe daktilograf. Nasuprot temperamentnom Mirku, Muris je bio tih, čutljiv. Posljednji put sam ga vidjela na desnoj obali Sutjeske. Sjedio je iznemogao čekajući konja. Zadesila ga je vjerovatno -sudbina mnogih dru-gih ranjenika koji nisu bili u stanju da nastave put.

Vitin sekretar bio je Šćepan Šarić iz Foče. Njegov mlađi brat bio mi je -učenik u Srednjoj tehničkoj školi u Petrovgradu (danas Zrenjanin). Odličan đak, vamrednih sposobnosti, Šćepam mi je pričao kako -je poginuo pred njegovim očima. To je na njega toliko djelovalo da se razbolio.

Kasnije je u »tehniku« d-ošao i Vojo Janiketić iz 'okoline Bijelog Polja. Vojo je imao kostobolju, teško se kretao, ali je i pored toga uvijek nešto radio i, ne štedeći sebe, uvijek se zalagao -da posao koji mu je povjeren uradi što bolje. Upoznala sam ga još u Šehovićima, početkom 1942. godine. Onda je -sređiva-o knjige kojima smo raspolagali. Kad smo napustili Šehoviće on s-e bolno rastajao sa svojim knjigama. Pisao je pjesme i opjevao svaki -značajmiji događaj u stilu narodnih pjesama koje se pjevaju uz gusle. Miloš Radović u svojim sjećanjima o Sutjesci piše o njemu da je na Sutjesci svoga konja dao nekom teškom -ranjeniku, pa je po sivoj prilici zaostao u pokretu.

Na Sutjesci je ostala i mala Branka. Posljednji put sam je vidjela na desnoj «baili Plive. Jahala je brdskog konjića. Iako iscrpljena i blijeda, bila je d sad vesela. Mislija je da će sa dijelom Bolnice krenuti za Sandžak.

I pored sitnih prepirki, kao što su bile one između Pere i Šahimbegovića, među nama je vladala srdačna, drugarska atmosfera. Naši »beznogaši« su se često žalili da ih svrbi prst odsječene noge, pisali su jedni drugima ceduljice sa obaveznom titulom »ćop«, a meni su dali titulu »ćoro«, zbog naočala koje sam nosila. Naravno, nikom nije palo na pamet da se ljuti. Kako je te zime bilo dosta snijega, naši omladinci su napravili sanjke od metalnih stolica porijeklom iz »Batine« radnje, sanjkali se, padali i bili nestašni kao što je to dolikovalo njihovim godinama. Njima su se pridružili i ostali invalidi iz grada — Vukašim Kovačević iz Crne Gore, »Igmanac« Zeja — Miodrag Miljković iz Srbije d drugi.

Imali smo zajedničke zidne novine za čitavu Upravu i svi smo obavezno davali svoje priloge. Zidne novine je uređivao Pero, a crteže uz članke pravio je Šahimbegović. To su bili članci o političkoj situaciji, o doživljajima iz borbe ili bolnice, pjesme, anegdote iz našeg života.

Duša čitavog rada bio je Vita Cvetković. Neobično skroman čovjek, uvijek vedar i nasmijan, nije nikad izgovarao nepotrebne riječi. Osjećao je već tada teške posljedice tegobnog života, predratnog radnika i komuniste, kao i ranjavanja u prvim borbama 1941. godine u Srbiji. Umio je na svoj način da zaroni u čovjekovu dušu, da ga shvati i da mu pomogne. Takvog sam ga vidjela i kasnije u najtežim danima rata. Bio je za sve mas koji smo ga znah drag čovjek od koga mi grdnje ne padaju teško.

Rad u »tehnicu« postajao je sve intenzivniji i Uprava je odlučila da se odvoji jedno posebno odjeljenje kao »partijska tehnika« sa zadatkom da umnožava materijal koji je neophodan partijskim organizacijama. Ovim odjeljenjem rukovodila sam ja, a sa mnom su radili Dara Neđevodić, Vojo Janketić, a kasnije nam je dodijeljen jedan zarobljenik, Austrijanac, koji je ranije radio u kuhinji. Pored ostalog, umnožavali smo Istoriju SKF(b). Dara je,

međutim, ubrzo upućena u bolnicu u Žegaru kod Bihaća na dužnost političkog komesara Sanitetske škole.

Našoj partijskoj ćeliji pripadali su i ekonomata, pekara i ambulanta Centralne bolnice. Sekretar ćelije bio je Vito.

U ambulanti je jedini komunista bila Štefka (bila je rumena, punačka, davala je utisak vrlo zdrave žene.) Uvijek je bila na nogama, svuda je stizala, nije znala ni za dan ni za noć. Ta ambulanta je, u stvari, bila prihvatna ambulanta. Ranjenici i bolesnici su odavde otpremani u bolnice. Tada je tu jedini ljekar bio doktor Mijušković. Pričali su mi kako je prije njega ovdje bio dr Jošan Bulajić, ali da se Štefka nije slagala s njim, jednostavno zato što je dr Jošan bio predratni vojni ljekar, dakle oficir, i to mu Štefka nije mogla »oprositi«, iako je on bio vanredno dobar čovjek i sposoban ljekar. Upoznala sam ga na kursu za bolničarke u Vrbnici. Vidjela sam ga i kasnije u vrlo teškim situacijama. Iako u godinama i slab, ibio je do kraja požrtvovan.

Kasnije je ovamo došao dr Štefi Štajmer. Bio je, kao gotovo svi partizanski ljekari, neumoran u radu, mekan i prefinjen u odnosu sa ljudima.

Štefka nije mogla da izdrži prevelike napore, dobila je proširenje srca. Morala je da leži. Mi smo je u podnevnoj pauzi posjećivali i, da bi je umirili, šalili smo se s njom, čak smo po crnogorskom običaju i naricali. U stvari, nismo bili ubijedeni da je ona ozbiljan bolesnik, mislili smo da je samo premorena. Poslije evakuacije Petrovca u IV neprijateljskoj ofanzivi morala (je da ustane i da pješači. Nije mogla da izdrži, podlegla je bolesti. (Štefanija Simović, rođena 1920. godine kod Podgorice, selo Crnci; član KPJ postala je početkom 1942. godine. Bila je bolničarka i u I proleterskoj brigadi).

Iako smo bili na oslobođenoj teritoriji, strogo se vodilo računa o svakoj sitnici, ekonomisalo se do krajnjih granica. Sprovodili smo parolu »sve za front«. Sjećam se jednog partijskog sastanka kada je intendant Veljko Sremaički, predratni komunista iz Srbije, pokrenuo pitanje pekara. Radilo se o maloj količini brašna koju su pekari uzeli za sebe da bi napravili neku pogaču za Novu godinu.

O toj pogači smo, užasavajući se, opširno raspravljali i »krivci« su bili kažnjeni.

Svi smo imali sivoj a partijska zaduženja. Ja sam bila zadužena za rad sa drugaricama u Objema bolnicama u gradu i za održavanje veze sa gradskim AFŽ-om. Sastancima u gradu, kojima su često rukovodile drugarice Cana Babović i Mitra Mitrović, prisustvovala su i naše drugarice iz Bolnice. Kako su bolnice imale svoje posebne partijske organizacije, ja sam svoj rad tamo obavljala uz pomoć komunista koje je za to odredila injihova ćelija. U Bolnici u gradu to je bila teški invalid, Boja Kaluđerović. a u Bolnici van grada »Igminka« Miljuša Jovanović.

U to vrijeme se u Bosanskom Petrovcu održavala Prva zemaljska konferencija AF2, pa smo i mi drugarice, koliko nam je to rad dozvoljavao, prisustvovala kao gosti.

Večeri su u gradu bile vrlo žive. U Domu kulture su često davane priredbe i tada smo jedva dobili mjesta, pošto su i jedinice, (koje su se naizmjenično odmarale na oslobođenoj teritoriji, illi bile tu na prolazu, dolazile na ove priredbe. Tu smo vidjeli i grupu zagrebačkih glumaca sa Vjekom Afrićem, koja je uskoro ušla u sastav Kazališta narodnog oslobođenja pri Vrhovnom štabu. Ovdje inam je Afrić impresivno recitovao »Stojarku majku Knežopoljku« od Skendera Kulenovića.

Petrovac je tih dana ličio na pravu košnicu. Onda su se nadnijeli oblaci četvrte ofanzive.

Avioni su nadlijetali grad. Uskoro je Bihać evakuisan. Vratila se i Dara sa Sanjom.

Pale su od avionskih bombi i prve žrtve u gradu. Najzad je došlo i do ozbiljnog bombardovanja. Naša zgrada bila je jedna od najtvrdih, pa se, pored nas, u podrum Sklanjalo mnoštvo stanovnika iz grada. Svi smo polijegali po podu, samo je Mirko Lučić stajao, naslonjen na svoje štake. Kad god je koja bomba bila bačena, čuo se njegov prodorni glas »Smrt fašizmu«, te nismo mogli, a da se ne smijemo. Bombardovainje je trajalo nekoliko sati. Kad smo predveče izašli, ukazao nam se strašan prizor. Ulice pune zemlje, prozorska okna razbijena. U bivšoj Osnovnoj školi bili su smješteni zarobljeni domobrani. Nekoliko njih se uplašilo i htjelo da pobjegne u dbližnju kuću. Primijetili

su ih iz aviona, bombardovali tu zgradu, zgrada se srušila i neke od njih zatrpala. Drugih žrtava nije bilo.

Uveče, poslije bombardovanja bili srno strahovito iscrpljeni. Nije bilo vremena za odmaranje, trebalo je da se evakuišemo. Spakovali smo najnužnije stvari i iste noći evakuisali koliima teže invalide. Mi ostali krenuli smo tek u zoru, kolima ili pješice.

Januar, ciča zima. Sustizemo zbjeg, prolazimo pored njega kao krivci, ne možemo mu pomoći. Na Oštrelju bomba pada usred zbjega.

Petrovac je ponovo bombardovan. Teška bomba pogodila je onu krasnu Bolnicu na periferiji grada. Srećom, u zgradi više nije bilo nikog.

Stizemo u Livno. Tu smo dobili nova zaduženja. Dara i ja postale smo politički delegati bolničkih vodova kod teških ranjenika. Sivo ratno nebo mutilo se nad ranjenicima.

DŽADA JE PRAVA

Upitaše neki drugovi Milana Gutešu: »Zašto ti, Milane, tako sporo napreduješ?«

»Moji prijatelji, džada je prava, a ja volim praviti lijeve i desne krivine. Volim šeletati.«

Na to će prijatelji opet: »A, zašto ne prestaneš šeletati? Stariji si i ozbiljan čovjek!«

»E, moji prijatelji, ako ja ostavim skretanja sa linije KPJ onda nije nešto u redu sa linijom.«

RAHELA ALBAHARI PERIŠIĆ

SJECANJE NA PRVU KONFERENCIJU AFŽ

Bila sam u grupi žena i djevojaka ikoje su dobile zadatak da uredе salu i obezbijede smještaj delegata Prve konferencije AFŽ-a Jugoslavije.

Uoči te konferencije, u Petrovcu je bilo vrlo živo i svečano. Stizali su delegati sa svih strana. Petrovac je primio žene borce obučene u razne uniforme, seljanke čije su žuljevite ruke zamijenile ručke svojih muževa koji su otišli na fron't, žene iza bodljikavih žica — okupiranih gradova i sela. One će prvi put na tako velikom skupu, na slobodnom tlu svoje zemlje, izreći sve ono, misli, ideale za koje su mnoge žene prije rata bile mučene i zlostavljane u zatvorima bivše nenarodne Jugoslavije.

Šestog decembra 1942. godine u maloj bosanskoj varoši čuje se pjesma mladih Krajiškinja.

»Ja me žalim poginuti mlada

Napreduje udarna brigada«,

pjesma Kozarčanli o svom legendarnom borcu Mladenu Stojanoviću, Crnogorki o Savi Kovačeviću, Hrvatica o Marku Oreškoviću. Slivaju se pjesme žena u jednu brat-sku pjesmu, pjesmu borbe jugoslavenske žene za bolji život.

U Petrovac je stiglo 166 delegata. Konferencija je počela 6. decembra poslije podne. Sala je bila svečano ukrašena od partizana umjetnika Karamatijevića, Mujezinovića i Dimitrijevića.

Za koji čas svečano će biti otvoren prvi skup antifašistkinja Jugoslavije. Sa nestrpljenjem sve smo očekivale

najmilijeg gosta idruga Tita. Mnoge žene prvi put će se sastati sa Titom, prvi put će ga vidjeti i čuti.

Nije prošlo mnogo vremena, kad se zaori sala od oduševljenih poteliča — »Tito, Tito«! Sa drugom Titom bili su drugovi Lola Ribar, Sima Milosevic i drugi. Mnoge žene nestrpljivo su tražile pogledom druga Tita zapitkujući: gdje je, koji je . . . Drug Tito je toplo otpozdravljao i sjeo među žene-in valide. To je zaista bila nezaboravna slika.

Konferenciju je otvorila drugarica Cana Babović i pozvala nas da minutom ču'tanja odamo poštu palim borcima u n a r odno osi ob odi 1 a'čkom ratu. 'Pred nama je bila žena koja je svojim herojskim držanjem pred policijom 1937. godine bila poznata mnogim ženama i služila ikao primjer svim komunistima ikako se treba držati pred neprijateljem.

Drugarica Cana daje riječ drugu Titu. I danas se sjećam riječi druga Tita — »Drugarice! Jasno je da ma žene u ovoj borbi pada ogroman dio tereta — kako u pozadini, tako često i na frontu. Vaši sinovi, očevi i braća su, razumije se, vojnici na bojištu, a vi ste u pozadini isto tako važan faktor. Sve ono što danas čini naša vojska jeste velika zasluga i naših junačkih žena Jugoslavije. Borba koju mi vadimo iziskuje ogromne žrtve, a te žrtve padaju svom težinom na naše žene, na naše majike i kćeri, koje gube svoje najmilije« . . . »Ja mogu kazati da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima, i našim narodima čini čast što imaju takve kćeri«.

»Ja se ponosim što stojim na čelu armije u Ikojoj ima veliki broj žena ... «¹⁾

To su riječi priznanja svim ženama naše domovine, borcima i bolničarkama, političkim radnicima, odbornicima, jednom riječi svim ženama koje su na Ibilo koji način doprinosile borbi za Slobodu i bolji život.

U ime AVNOJ-a Konferenciju je pozdravio Simo Milošević, a u ime omladine i SKOJ-a Mihailo Švabić.

Slušajući dirljive riječi svih govornika, diže se Mika Pećanac, seljanka iz Vntoča, kraj Drvara. Sjedila sam po-

¹⁾ Josip Broz Tito, Govori ā članci, Naprijed, Zagreb 1959. (ćirilica), str. 113. i 114.

kraj Mike, i pri pomisli da će naša Mika poremetiti tok Konferencije povukla sam je za ruiku objašnjavajući joj da je to svečani dio, a da će sutra biti diskusije. »Ne sad hoću da kažem što mislim« — odgovori Mika.

Dojučerašnja mirna seljanka, nepismena i povučena, kao da je dobila krila. Odlučnim korakom prišla je govnici.

Njene riječi izgovorene iz duše naroda, naišle su na puno odobravanje delegata. Govorila je kako su, zahvaljujući KPJ i drugu Titu, ženi sa sela danas otvorene oči. Koliko vjere u KPJ ima u Miikinim riječima: »Ako ti za tanku dlaku slaže, onda znaj nije komunista . . . koliko sam vidjela istine i pravde sve je u komunistima« ...

Sutradan 7. decembra počeo je radni dio Konferencije. Referati drugarica Mitre Mitrović i Cane Babović, a poslije i diskusija, govorili su o značaju ove Konferencije i daljim zadacima organizacije AFŽ-a.

Nezaboravni su likovi žena i dj evoj alka ikoje su govorile na konferenciji.

Riječi delegata Kate Pejnović iz Like, Soje Čopić iz Podgrmeča, bile su riječi svih majki boraca, čija su djeca — sinovi i kćeri dali svoje živote za slobodu. »Imala sam tri sina« kaže drugarica Kata »tri zlatne jabuke« i sve su ih, zajedno sa mužem zaklale ustaše. Ja nisam poklekla, očajavala, moj jedini put je bio put borbe«. Partizanka majka Soja Čopić tješila je druge majke riječima: »Moj Rajko nije mrtav, on se junački borio, junački poginuo, on živi. Junaci ne umiru.« A kad joj je pala i kći ona je i umjesto njih nastavila borbu.

Culi smo i Dragicu Karan u ime 8000 žena Korduna, članova AFŽ-a, Katu Opačić iz Banije i druge. Od Side Marjanović saznah ismo o herojstvu Kozarčanki, koje su sa svojim muževima i sinovima za vrijeme kozaračke of anzi ve jurišale na obruče neprijatelja da otvore put svojoj djeci i ranjenim partizanima. Saznale smo o omladinki Neni Boka koja je na Dubičkom mostu na riječi ustaše, koji je klao goloruki narod, »Sedam dana smrdiće Kozara« odgovorila »Sedam stotina godina spominjaće se slava Kozare« i skočila u Unu.

Omladinka iz Silbenika, delegati iz Dalmacije, govorile su nam kako su se probijale kroz neprijateljske redove da bi došle na Konferenciju. Crnogorka iz AdrijevLce riječima: »Ponosna sam što sam stupila na mušku stopu«, izrekla je davnu želju žene da bude ravnopravni član zajednice. Veliko oduševljenje i odobravanje delegata izazvala je Muslimanka iz Bihaća, koja je na Konferenciji prvi put skinula zar — otkrila lice i rekla: »Mi smo žene Muslimanke od nazad mnogo godina pa sve do danas bile dupli robovi. Muslimanke su morale čitavog svog života kriti svoje lice, iako nisu bile griješne. Evo danas i mi imamo pravo kao i ostala ljudska bića.«

Najtqplije su pozdravljene žene borci proleterskih brigada. Kad je govorila drugarica Nada Marković, borac 1. proleterske brigade, govorile su žene Srbije, govorile su žene okupiranog, ali nikad pokorenog Beograda. To su govorile hiljade i hiljade žena. To su govorile hiljade i hiljade žena koje su i pored mučenja po koncentracionim logorima — Banjci, Crvenom krstu — i pored strelišta na Jaj incima i Bujanj -^Potoku gdje je pobijeno stotine žena i djevojaka, vodile ii dalje nadčovječansku borbu.

Nikad nećemo zaboraviti riječi majke Zore Obradović, koja je pred strijeljane uputila svojoj djevojčici:

»Draga Ljoljice,

Pišem ti iz zatvora u nadi i želji da te moje pismo zatekne živu i zdravu. Nemoj da tuguješ za mnom, rođena moja djevojčice, ako sutra ostaneš bez mene. Nećeš biti sama. Moji preživjeli drugovi i drugarice brimuce se o tebi. Kad odrasteš shvatićeš da drugi put za poštenog čovjeka nije mogao da postoji, nego samo borba za slobodu naše zemlje, za socijalističku zajednicu. Ta borba i iziskuje velike žrtve, ali neće biti uzaludno.

Žao mi je Ljoljice moja što ostaješ ii bez oca i majke. Kad na to pomislim čepa mi se srce od tuge i bola.

Ostaj mi zdravo Ljoljice rođena, slušaj baku, inedaj joj da plače. Budi prema njoj pažljiva ii nežina.

Ljubi te svim srcem tvoja mama.«

Riječi Olge Grbić: »Umirem, ali nije mi žao. Dala sam život za jedan veliki ideal, za ideal da sutrašnjica postane

bolja i vedrija. Da deca niikad više ne ostanu bez majki.
Da sunce lepše šija.«

Sjećam se danas onih dana kad su 'naše žene bile borci, ratnici. Tih dana, pa i na Konferenciji, svaka žena duboko je .mrzila rat i iz sveg srca željela da ga više niikad ne bude. Ali rat nam je nametnut od okupatora i za to su se žene borile da bi izvojevale slobodu u ikojoj će ravnopravno učestvovati u rješavanju sudbine svoga maroda 'i svoje djece.

SJEKIROM NA TENK

U toku VII neprijateljske ofanzive, stari Vajo Bosnia iz sela Drinića samo što je ustao iz kreveta, začu neku snažnu huku motora. Proviri kroz prozor, pa vidje u bašti njemačku motorizaciju. Starac izide iz kuće i uputi se njemačkim vojnicima. Po navici, držao je sjekiru u ruci. Pozdravio je jednog njemačkog oficira »Gut Morgen«, a ovaj mu otpozdravi.

Jedan (njemački) tenkista sjeo je u tenk i okrenuo ga Vajinom voćnjaku. Vajo stao pored jedne mlade jabuke, a tenkista hoće upravo da pređe preko te jabuke: »Ama nećeš, vala«, iz sveg glasa viče Vajo. Svapski vojnik izide iz tenka i drsko reče starcu: »Rikverc!«

»Ništa rikverc, boga ti tvoga«, i zamahne sjekirom kao da će po tenku.

Tenkista stade, a zatim dotrčaše oficir i dvojica vojnika da uklone starca. Ali, starac je uporno branio jabuku i vikao iz sveg glasa: »Ja sam je sadio, ne vi. Jedino ja imam pravo i sjeć!«

VLADIMIR DEDIJER

KONFERENCIJA AFŽ U PETROVCU

U dvorani bivšeg sokolskog doma, koji su partizani Opravili, večeras se držala jedna od najznačajnijih konferencija u ovom našem ratu. Preko 160 žena, delegatkinja iz svih krajeva zemlje, došle su ina prvu konferenciju AFŽ-a. Veliku ulogu odigrale su naše majke i sestre u ovom ratu. U mnogim krajevima na njihovim plećima leži glavni teret rata. To se naročito osjeća u Lici, Krajini, Kordunu, Baniji, Dalmaciji, u krajevima gdje je ustanak prvo izbio. U mnogim odborima sjede žene. Na divan način su naše žene ostvarile ravnopravnost. Nikakvih pisanih zakona nema, niko nije žene pitao imaju li prava ili ne da brane svoja ognjišta, da hrane i odijevaju isvoju vojsku. Oni su svojom krvlju, znojem i samcpregalaštvom postigle ravnopravnost. Značajno je da je to ostvareno u ovim krajevima naše zemlje, koji su do rata bili poznati kao najkonzervativniji, gdje je položaj žene bio ravan robu. Još je veća stvar što se nilko od muškaraca, od starih seljaka, ne buni na položaj žene u našem ratu. Sve to izgleda tako prirodno, tako razumljivo da nikako drukčije i nije moglo biti. Zene su tu ravnopravnost izvoj evale u stotinama ljutih bojeva, u pozadini i na frontu. Velike je riječi rekao večeras Tito:

— Ja se ponosim time što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u toj borbi po svome heroizmu, po svojoj izdržljivosti, bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima, i svim narodima Jugoslavije čini čast — što imaju takve kćeri.

Divno je bilo posmatrati dvije djevojke s puškama na ramenu kako stoje s jedne i druge strane bine, dok je Stari govorio. Jedna je bila Crnogorka, mislim iz Četvrte crnogorske brigade. Kalko su Crnogorke jurišale na Bugojno, na Kupres! Mnogo ilh je izginulo. Ova djevojka s puškom o ramenu stoji kao simbol stotina naših junakinja koje su pale u ovom ratu..

U ime Partije konferenciju je pozdravila Cana Babović. Bila je i jedna tačka izvan programa. Molila je da govori nepismena seljanka Mika Pećanac, iz okoline Drvara. Popela se na govornicu zajedno sa svojom torbom. Sklopila je ruke i počela da govori, da Ukazuje na onaj veliki preporod, onaj silni proces koji je počeo da se razvija među našim ženama u ovom ratu. Završila je ovim riječima:

— Ja sam željna istine i pravde, a koliko sam vidjela istinu i pravdu, ona je sva u komunista!

(Iz »Dnevnika« knj. II)

AKTA NA AKTA

»

Na sjednici Okružnog narodnooslobodilačkog odbora u

Q Drvaru staviše na dnevni red pitanje proljetne sjetve.

*Ö Odbornik Milan Guteša-Papa, u ljutnji na administraciju reče: »Dok mi pišemo akta na akta, formulare, dopise
^ i analize, slažemo akta na akta, sjetvi prode vakta«!*

<

SRESKO PARTIJSKO SAVJETOVANJE
NOVEMBRA 1942. GODINE

Uz prisustvo članova Sreskog (komiteta partije, sekretara i članova opštinskih komiteta, sekretara partijskih ćelija, predstavnika Sreskog narodnog odbora i ostalih antifašističkih organizacija održano je partijsko savjetovanje u Bosanskom Petrovcu, u drugoj polovini novembra 1942. godine. Prisustvovalo je dko 60 partijskih aktivista sa teritorije sreza. Sastanku su prisustvovali i predstavnik CK KPJ Sreten Zujević, sekretar Oblasnog komiteta Partije za Bosansku krajinu i član Pokrajinskog komiteta KP BiH Đuro Pucar Stari i član Okružnog komiteta KPJ za drvarski okrug Vaso Trikić.

Sastav učesnika ovog savjetovanja i prisustvo predstavnika iz viših partijskih tijela govori o značaju i ulozi Sreske partijske organizacije u tome trenutku razvoja narodnooslobodilačke borbe.

Da bi se bolje razumjela uloga Partije u uslovima u kojima je održano partijsko srećko savjetovanje, potrebno je imati u vidu vojno-političfcu situaciju na području sreza i na širem području Bosanske krajine. Polovinom 1942. godine stvorena je velika slobodna teritorija u kojoj je kotlina Bosanskog Petrovca stlcajem vojno-političkih okolnosti postala akciono središte. U Bosanskom Petrovcu i njegovoj okolini nalazili su se Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih jedinica, ustanove, partizanske bolnice, štamparija »Borbe« i drugi dijelovi Vrhovne komande. Istovremeno, u Petrovcu se nalazio i Ob-

lasni komitet KPJ za Bosansku .krajinu, kao i Oblasni komitet SKOJ-a. Bilo je potrebno izgraditi Objekte za bolnice i magacine, smjestiti sve ustanove i jedinice, opsluživati ih i obezbjeđivati svim životnim potrebštinama. Partija je morala uložiti maksimalne napore. I sva ostala antifašistička tijela i institucije zajedno sa narodom petrovačkog kraja ostvarili su maksimalna zalaganja. U tom pravcu je bila usmjerena cjelokupna partijska i politička aktivnost i tome podređena organizaciona struktura svih antifašističkih i političkih faktora na srezu.

Pored vojno-političkih, istovremeno su se javili i drugi uslovi i potrebe za održavanjem sreskog partijskog savjetovanja. U vremenu od okružnog partijskog savjetovanja u Risovcu i okružne partijske konferencije održane iste godine u Lastvama, odvijao se intenzivan partijsko-politički rad, kako u vojnim jedinicama, tako i na terenu. Mnogi ljudi su primljeni u partijsko članstvo, stvorene su i neke nove partijske organizacije, a srećo partijsko rukovodstvo sa opštinskim rukovodstvima bogatilo je dragocjeno iskustvo u idejnom, političkom i organizacionom radu. To isto iskustvo su sticale i druge antifašističke organizacije, koje su svoj rad bile usmjerile razvoju narodnooslobodilačkog pokreta i vođenju narodnooslobodilačke borbe. Mjesni, opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori kao i druge vojino-pozadimske vlasti već su bili izgradili svoj Stil i metod rada u tim prilikama. To je bio period u kome je nakon deset mjeseci partijsko-političke aktivnosti cjelokupna teritorija sreza bila pokrivena partijskim i drugim političkim organizacijama i organima narodne vlasti.

U tim novonastalim vojno-političkim uslovima CK KPJ, Oblasni i Okružni komitet KPJ posebnu pažnju su posvetili petrovačkoj partijskoj organizaciji i stalno joj ukazivali neposrednu pomoć. Tako je instruktorska grupa CK KPJ i Oblasnog komiteta u oktobru 1942. godine obišla sve partijske i druge antifašističke političke organizacije na teritoriji sreza, pomagala im u radu i ujedno snimala trenutno stanje. Poslije toga, u prvoj polovini novembra iste godine, održan je zajednički sastanak Sreskog komiteta Partije i instruktorske grupe na kome je izdiskutovana problematika i zaključeno da se održi šire sresko

partijsko savjetovanje, uz prethodno upoznavanje sa materijalima koje su sačinili drugovi iz instruktorske grupe. Uz naknadno konsultovanje više partijskih rukovodstava određen je termin partijskog savjetovanja za drugu polovinu novembra, o čemu je Sreski komitet obavijestio sekretar Okružnog komiteta Rudi Kodak.

Mora se posebno istaći da je SK KPJ preko svojih članova i instruktora pružao veliku pomoć petrovačkoj partijskoj organizaciji. Od posebnog značaja za razvoj partijske organizacije u ovom kraju bila je pomoć Oblasnog komiteta i lično druga Đure Pucara Staroga, koji se stalno imiteresovao za probleme naše partijske organizacije i neposredno pružao pomoć u njihovom rješavanju. Veliko revolucionarno i partijsko iskustvo ovih kadrova bilo je dragocjeno za petrovačku partijsku organizaciju. Tada su veoma značajnu pomoć našoj organizaciji pružali iskusni partijski radnici i članovi Okružnog komiteta Ilija Došen i Vojo Kreco.

Sresko partijsko savjetovanje imalo je na dnevnom redu organizaciona pitanja kojim je pristup bio sa dva aspekta: jačanja partijsko-poditičkog rada i cjelishodnog postavljanja cjelokupne antifasističke — političke organizacije na terenu sreza.

U jednoj živoj diskusiji učesnici savjetovanja su na osnovu uvodnog referate sekretara Sreskog komiteta i materijala instruktorske (grupe ocijenili da je idejno-politički i partijski rad bio dobar, da ga treba još intenzivnije razvijati, da se trebaju smjelije primati novi članovi u Partiju i jačati partijske čelije zbog sve većih potreba i operativnih zadataka koje su tražili interesi rata. Pored toga, zaključeno je da opštimske i seoske organizacije održavaju tješnju vezu i saradnju sa partijskim organizacijama bolnica, koje su neposredno bile vezane za CK KPJ, u cilju efikasnije pomoći i rješavanja problema koji su se nameritali oko opsluživanja bolnica. U partijskim organizacijama bolnica bilo je veoma obrazovanih i iskusnih partijskih kadrova iz Beograda, Sarajeva, Mostara, Banje Luke, Kragujevca i drugih mjesta naše zemlje, pa nam je i to bila velika pomoć. Takav stav je zauzet i za sve ostale partijske organizacije partizanskih radionica, ekonomija i magacina,

koje su inače bile na vezi Sreskog komiteta. Svi članovi Partije u magacinima, radionicama i ekonomijama, ako nisu imali partijsku ćeliju, uključivani su u rad najbliže seoske partijske organizacije.

Na sastanku je postavljen zadatak da se pripremaju nekompromitovani aktivisti i lojalni građani za prijem u Partiju i da se stvaraju ilegalne partijske organizacije, koje bi u slučaju ponovne okupacije slobodne teritorije mogle djelovati u pozadini neprijatelja. Ovaj zadatak nije izvršen, jer su se događaji mnogo brže razvijali nego što se moglo predvidjeti. Uslijedila je relativno brzo IV neprijateljska ofanзивa i naše potpuno napuštanje slobodne teritorije za duže ili kraće vrijeme.

Diskusija o drugom dijelu zadatka bila je konkretna i praktična. To su bili zaključci. Imali su cilj da se cjelokupna organizacija antifašističkih i političkih organizacija i narodnooslobodilačke vlasti postavi taiko da se što efikasnije opslužuju i snabdijevaju bolnice, partizanske jedinice i ustanove. Da bi se to moglo postići bilo je nužno organizovati uskadištenje što veće količine hrane i drugih prehrambenih artikala za ishranu stanovništva. Da bi se sve ovo moglo učiniti što je bilo od opšteg interesa, trebalo je preduzeti velike radove i brzo djelovati. Predstojala je zima 1942/1943. godine i pretpostavljala se dalja borba za obnovu slobodne teritorije i za naša dalja ofanzivna dejstva. Zbog toga su dati konkretni zadaci organizma narodnooslobodilačkih odbora, vojno-pozadinskih vlasti i ostalih antifašističkih organizacija. Predviđeno je najcjelishodnije korištenje ljudskog i materijalnog potencijala za realizaciju ovih zamisli.

Na svim tim i ranijim zadacima neumorno su radili i kroz rad se izdizah mnogi divni aktivisti i partijski kadrovi petrovačke organizacije, koji su bili prisutni i ovom sreskom partijskom savjetovanju. Mnogi su od njih došli u IV neprijateljskoj ofanzivi po odluci Partije stupili u partizanske jedinice.

Ovo sresko partijsko savjetovanje je u neku ruku bilo i sumiranje izrazito plodonosnog rada partijske organizacije od ustanka do konca 1942. godine, a u isto vrijeme bilo je to i uvođenje u odgovornije obaveze mnogih ka-

drova, odlazak na nove dužnosti, što su ubrzali početak IV neprijateljske ofanzive i nove teškoće u kojima se našao narod bosanskopetrovačke repije. To su bili članovi Sreskog komiteta Partije, SKOJ-a, sekretari i članovi opštinskih komiteta i sekretari partijskih ćelija, kao što su, pored ostalih, Božo Kesić, Stanko Karanović, Mile Plećaš, Đuro Milanović, Sava Miljuš, Dako Latković, Nikola Jeličić, Mile Culibik, DMITAR Mandić, Budo Došen, Pepo Stojanović, Sava Solomun, Dragan Jovanić, Ilija Morača, Sava Culibrk, Milan Ugrica, Simo Solomun i drugi. Oni su u partizanskim jedinicama služili za primjer kao hrabri borci i rukovodioci. Kao takvi mnogi su izginuli na ratištima širom naše zemlje realizujući ideje Partije i istorijske ciljeve naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

TUĐA GLAVA

Spremila se III četa Petrovačkog bataljona u napad na Oštrelj, početkom avgusta 1944. godine, a njen komandir Stevo Vučković reče jednom vodniku: »Zašto se tvoji borci danas nisu obrijali?«

»Druže komandire, rekao sam borcima da je sutra oštar napad na neprijateljsko uporište i zbog toga ćemo brijati tuđe glave. A ako se živi vratimo i donesemo svoje glave, onda ćemo ih brijati i šišati, prati i umivati do mile volje!«

Pozorište narodnog oslobođenja u selu Driniču, 1942. godine
Na pozornici Vjekoslav Afrić

PARTIZANSKA POZORNICA

Sjećanje na partizansku pozornicu nije evociranje uspomena na jedan umjetnički podvig, na jedan osoben i specifičan teatar ili na iniciranje jednog novog scenskog izraza ili stila, jer ona to nije bila. Partizanska pozornica je bila boilbeni odred Revolucije. U njenim scenskim ostvarenjima odražavale su se želje i htijenja Partije. Preko nje su se tumačili ciljevi borbe. Ona je bila scenski odraz neposrednih zbivanja i spontani izraz aktuelnih pregnuća.

Partizanska pozornica je poruke Revolucije sažela u riječ, u gestu, u grimasu, u osjećaj. Ona je pokatkad izgledala kao vojničko pozorište, putujući kabaret, seoska diletantska grupa ili kazališna ekipa bez fizionomije, ali ma kakve bile njene forme i u bilo kakvom sastavu ona oživljavala svoja scenska ostvarenja, ona je uvijek bila živ odraz neposrednog života i impresivan scenski izraz općeg revolucionarnog duha; čak i onda kada za kazališni život nije bilo potrebnih književnih djela i odgovarajućih dramskih tekstova, a ni osnovnih uslova za bilo kakvu scensku djelatnost.

Glumačka riječ bila je često puta ogoljena i lišena svih scenskih pomagala. Glumac je nastupao bez kulisa, zavjese, rampe, rasvjete, bez kostima, šminke i rekvizita. Tekstovi su vrlo često bili naivni, uprošćeni i bez ikakvih literarnih finesa. Čak i igra glumaca bila je mnoeo puta početnički sirova i diletantska. Stihova je bilo svakojakih, od realizma do romantičke patetike i groteske. Repertoar

se šareniji ne Ibi mogao ni zamisliti. Igrale su se klasične drame, tragedije, komedije, aktovke, aktuelni dramoleti, skečevi, improvizacije, recitacije; igrao se balet, narodne igre, pjevale se masovne pjesme, balade, igrale se pantomime, scenske montaže, žive slike, melodrame, operete, groteske, pjevali se raporti, izvodile se horske recitacije — mislim da nije bilo oblika teatarskog stvaralaštva koji se nije izveo na partizanskoj pozornici.

U svemu tome bilo je zacijelo mnogo dječije naivnosti i prostodušne jednostavnosti. Ali, kao što se dijete voli upravo zbog njegove plemenite naivnosti, tako je i partizanski teatar bio mezinčje i ljubimac naših partizana, koji su ga naročito ljubavljivo voljeli i mazili. Partizanska pozornica bila je čedo naše Revolucije.

Najistaknutiji partizanski teatar bio je Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije. Ovo kazalište ima veoma prostu i jednostavnu »biografiju«. Zna se tačno datum njegovog rođenja i prestanka, na minut. Tačno je zabilježeno kako se kretalo, razvijalo, šta je radilo i šta je postiglo u toku svog kratkog, jedva trogodišnjeg života.

U nedostatku knjiga, biblioteka, kinematografa, radio-aparata, škola, novina i časopisa, skoro se čitav kulturni život na oslobođenom području odvijao u kazalištu i oko kazališta. Ono je i nehotice postalo centar cjelokupnog kulturno-umjetničkog života u danima rata. Specijalno Kazalištu narodnog oslobođenja ovo je mjesto doduše dalo izvanredno značenje i važnost, pa mu je odredilo čak i jednu naročitu funkciju, ali upravo zbog toga ono je i previše pažnje navuklo na sebe, tako da su se mnoge stvari u njemu i oko njega gledale kroz povećalo i kroz njegove probleme, htjelo se poneki put rješavati probleme umjetnosti uopšte. Pa čak i više od toga. U borbi je bilo veoma mnogo i drugih umjetnika: slikara, kipara, književnika, muzičara, kulturnih ekipa ... pa ipak ni o kome se toliko nije raspravljalo kao o kazalištu i glumcima. To je kazalištu dalo svakako izvanrednu važnost, ali je zato poneki put teško bilo i tegobno osjećati se stalno na tapetu. Uloga koju je preuzelo Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije, osim ratnim, bilo je ote-

žano još i drugim okolnostima, koje su više puta bivale mnogo teže od ratnih.

Kazalište narodnog oslobođenja, u svojoj ratnoj turneji prepješačilo je preko osamnaest hiljada kilometara, i to dobrim dijelom po besputnim terenima, kamenjarima, neprohodnim šumama i kozjim stazama. Za vrijeme velikih ofanziva išli su članovi ovog kazališta goli i bosi, gladni i bolesni, probijajući se kroz vatru užarene tanadi.

Skoro većinu svojih priredaba ova je kazališna ekipa dala po zabitnim selima gdje ljudi nisu nikada ni čuli za riječ »kazalište«. Za njih je već sama pojava glumaca značila već izvjesno kulturno bogaćenje.

Igralo se ispred i iza fronta, davale se predstave u »pozadini«, u svečano iskićenim dvoranama, u školskim učionicama, u štalama, silosima, magacinima, u porušenim crkvama, među gomilama ruševina, u zabitnim dvorištima, u parkovima, viziranim podijumima, po blatnjavim cestama i u kamenjarima. Osvjetljavale su nas električne sijalice, voštane svijeće, petrolejke, karbituše, uljanice, goruće baklje, sunce, mjesec i zvijezde.

Jednom je Correggio uskliknuo pred Rafaelom: »Anch' io sono pittore«. (»I ja sam slikar!«)

Da! I mi smo bili partizani!

. . . Zavjesa je pala kada smo uz silan ispraćaj 14. novembra 1942. godine napustili Donji Lapac i autobusom krenuli u Bosnu. Bilo je to prvo putovanje tako luksuznim vozilom. Samo što za takav autobus nije bilo puteva, pa je i on kao i svaki partizan morao da prelazi preko svakojakih terena. U rukama partizanskog šofera ovaj autobus dobio je nekakvu tenkovsku ćud i osobinu. Išao je preko livada, šumskim puteljcima, preko jendeka i potoka, penjao se po bespuću; stekao je savršenu partizansku narav.

Iz Lapca preko razorenog i spaljenog Kulen-Vakufa, Bosanskog Petrovca i Oštrelja stigli smo u Drvar. Naravno ne istog dana, jer je na putu bilo zastajanja, popravljanja guma, ispitivanja terena i noćivanja u Bosanskom Petrovcu.

U Bosnu smo stigli u ovom sastavu: Salko Repak, Milan Vujnović, Joža Rutić, Zorž Skrigin, Milan Vidmar,

Duka Tadić, Frane Čepirlo, harmonikaš i ja. Zatim drugarice: Mira Pejić-Afrić, Darinka Tatalović-Lončar, Nada Bmić-Borozan, Mira Derić-Šdbajić, Ivka Kropš-Rutić, ostala je u Lici zbog očekivanja poroda. Zvonimir Cvija ostao je na području Hrvatske.

Repertoar prve ekipe u formi našeg »šarenog programa« sastojao se iz ovih tačaka:

Horske recitacije: »Mi narodni smo zvučnik«, »Požar Like« (po drami »Prognani« Josipa Cazija ja sam sastavio ho reku recitaciju); »Stara priča« i »Patak i žabe« (pjesme Milorada Mitrovića).

Solo recitacije: »Matija Gubec u tamnici« (po drami Mirka Begovića) neki put smo je izvodili i kombinirano sa korom. Santićeva pjesma »O klasje moje«, Kulenovićevo »Pismo Stanivuka« i Capićeva »Pjesma o seljačkoj torbi«.

Aktovke: Hasan Rikić »Partizani dolaze«, Milan Vujnović »Probudene snage«, Afrić »Brat na brata« i »Dva domobrana«. Na programu su bile još i neke borbene pjesme, narodne pjesme, šaljivi raporti, anegdote, igre Zorža Skrigina i povremene »ad hoc« improvizacije.

Ovaj period našeg rada u kojem smo djelovali kao bezimena ekipa zagrebačkih glumaca ima svoje naročito obilježje i specifično značenje, pa prema tome zauzima svoje posebno mjesto u kazališnom životu na oslobođenom području. Osnovna karakteristika ovog perioda bila je u našem nastojanju da se ova scena što više udalji od standardnog teatra i da se odmaknemo od pozcrišta od kojeg smo pobjegli. Ukratko: htjeli smo i radili na tome da stvorimo novo kazalište, nov teatar.

. . . Dugo nismo znali za ime našeg Vrhovnog komandanta. Znali smo da postoji i preko povjerljivih šaputanja saznali smo i neke detalje o njegovoj ličnosti.

Bili smo svjesni toga da se u jednom revolucionarnom pokretu mnoge stvari moraju držati u najstrožijoj konspiraciji. U nastojanju da ne bi nanijeli kakvu štetu stvari Revolucije mi smo obuzdavali svoju radoznalost koja je bujala kao zelenilo proljeća.

U svakoig druga iz rukovodećeg kadra, naravno u »četiri oka« i »strogo povjerljivo« interesirali smo se za ličnost našeg Vrhovnog komandanta.

Bilo nam je jasno da smo učesnici i svjedoci velikih historijskih promjena i da se naša borba neće zaustaviti i ograničiti samo u istjerivanju okupatora iz naše zemlje, već da je program naše Revolucije daleko opsežniji, i da su ciljevi naše borbe brojniji i dalekosežniji.

Tko je taj koji u svojoj ličnosti uzima odgovornost pred historijom i tko je taj koji htijenja i želje naših naroda može da ostvari,

Saznali smo najprvo da je to bio Tito. Čudno i nepoznato ime. Teik sada je naša radoznalost počela da se pređimenzionira i da izrašćuje u pravu strast. Istovremeno smo konstatirali da to znaju i mnogi drugi partizani, a odmah zatim mogli smo se uvjeriti da skoro svi ljudi na oslobođenom području već znaju za ito ime.

Mjesec dana prije našeg odlaska u Bosnu saznali smo da se drug Tito zove Josip Broz. Za nas je to bio veliki trijumf. Sada znamo nešto što »obični partizani« još ne znaju. Prodrli smo u jednu od velikih tajni Revolucije.

Međutim, to nas nije moglo ni izdaleka zadovoljiti. Sada je tek naša radoznalost došla do kulminacione tačke. Odakle je, Sta je bio po zanimanju? Kako izgleda? Koliko mu je godina? Gdje se sada nalazi? Pitanja su letjela kao zrna mitraljeskih rafala.

Kad smo saznali za svoj odlazak u Bosnu prvi nam je usklik bio:

— Vidjet ćemo druga Tita!

Vjerovali smo da ćemo odmah u prvom bosanskom mjestu naići na Vrhovni štab. Još i više: u nama se stvorila nekakva iluzija da ćemo na samoj granici Bosne naići na svog Vrhovnog komandanta.

Došli smo u Bosanski Petrovac i bili smo duboko rasuženi kada su nam rekli da je Vrhovni štab bio u ovom mjestu i da je odselio. Došli smo na Oštrelj. I tamo je bio Vrhovni štab .. .

JOVO (ĐURE) NOVAKOVIĆ

RAD AKTIVA SKOJ-a U SELU RISOVAC

Začeci organizovanog političkog rada sa omladinom u selu Risovac počinju maja 1940. godine, preko čitalačkih grupa, na čijim se sastancima vršila prorada napredne literature, pristupačne članovima grupe.

Sastanci su održavani u strogoj tajnosti, što je bilo i razumljivo, pošto je vladajući režim progonio sve napredne snage, a naročito članove Partije i SKOJ-a. Prema tome, i najmanja neopreznost članova igrupe mogla je pro-uzrokovati teške posljedice, posebno za organizatore rada sa omladinom, najbolje i naj aktivnije članove SKOJ-a i Partije. Pored izučavanja materijala, grupa je uspozinavana sa karakteristikama monarhije i tadašnjeg režim, kao i sa opasnostima koje su prijetile narodu i zemlji od njemačkog i italijanskog fašizma koji je tada bio u ofajmzivi. Osim čitalačke omladinske grupe, u Risovou je postojala i čitalačka grupa odraslih. Obje ove grupe oformili su i sa njima neko vrijeme rukovodili Radivoj Rodić¹⁾ i Ninika Novaković.

U omladinskoj čitalačkoj grupi bili su: Kojica Novaković,²⁾ Rade Karanović,³⁾ Nikica Gojka Novaković⁴⁾ i Jovo Đure Novaković.

*) Poginuo januara 1942. u selu Agići kao član Sreskog komiteta KPJ za Bos. Petrovac.

2) Poginuo 1943. kao puškomiitraljezac u 1. krajiškoj brigadi.

3) Poginuo 1945. od četnika.

4) Poginuo 1945. kao polit, komesar art. divizionu u 3. krajiškoj brigadi.

U -početku, sastanke sa grupom održavali su Radivoj i Nikica, a kasnije Črane Polovina.⁵⁾ Posljednji sastanak sa grupom Brane je održao u šumi Kukavica, početkom juna 1941. godine. Na završetku sastanka, na kome je govorio o spoljmolitičkoj situaciji, rekao nam je da u isto vrijeme i na istom mjestu budemo sutrađan. Skripte kojima se služio, stavio je u rukav i krenuo kući.

Po dolasku u Krnješu bio je uhapšen od strane ustaša, a zatim zajedno sa uhapšenim Slavom Radićem,⁶⁾ koji je takođe dolazio na sastanke naše čitalačke grupe u Risovcu i bio sa nama na ilegalnoj proslavi 1. maja 1941. godine u Paležu, odveden u Bihać, gdje su strijeljani.

Radivoj je na vrijeme izbjegao. Došao je u Risovac kod Nikice Novakovića, gdje mu je bilo obezbjeđeno sigurno mjesto, tako da su ustaše bezuspješno tragale za njim.

U početku za Radivojev dolazak znali smo Nikica, Bosa Novaković, Saija Brkljač i ja. Međutim, za kratko vrijeme Radivoj je uspostavio kontakt sa više omladinaca, jer je trebalo izvršavati zadatke koji su stajali pred partijskom organizacijom u Krnješu, čiji je on bio sekretar. Trebalo je pripremiti narod za ustanak, a to nije bio ni malo lak posao. Otuda se stalno imteresovao za sva pitanja na teritoriji opštine Krnješa. Nastajao je da stalno bude u toku događaja. Pored partijskih informacionih sredstava, redovno je čitao i neprijateljsiku štampu koju je preko veze dobio iz Bihaća.

Rad u čitačkim grupama sa omladincima i omladinama nije bila jedina forma ideološkog vaspitanja, već se radilo i individualno. Davane su prisutpačne knjige na čitanje pojedincima i sa njima vođen individualni razgovor.

Ovakav raid sa omladinom urodio je plodom. Omladina se ozbiljno pripremala za borbu ikoja je predstojala. Ručkovodstvo je uspjelo da omladinu politički, organizaciono i psihički pripremi za tegobe koje joj predstoje. Tadašnje raspoloženje najnaprednije i (politički angažovane omladine je mnogo obećavalo. Svaki od ovih omladinaca i omladinki

⁵⁾ Streljan od ustaša juna 1941. godine.

⁶⁾ Streljan od ustaša juna 1941. godine.

bio je opreman da se uhvati u 'koštac sa najvećim teškoćama. Omladini ije dato do znanja da će barba biti teška i dugotrajna protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Bila je osposobljena da objašnjava neupućenim ljudima da je moguće boriti se i pobjeđivati nadmoćnijeg neprijatelja.

Kada je ustanak podignut i prva puška ispaljena na ustašu Pericu Katahlnića ad strane Stojana Mandića u selu Risovcu, 31. jula 1941. godine, kad naroda se razbij a strah. Sa 'ranjenog ustaše omladinac Mićo Brkljač iskida oružje i opasač sa fišeklijama, koga užima Stojamov brat Jović koji je zajedno isa njim bio u zasjedi.

Poslije ovog događaja dolazi do blokade ustaša u Krnj euši. Omladina Risovca postaje još aktivnija. Odjekuju pucnjlji dinamita na cijeloj teritoriji sela Risovca u cilju imitacije ustaničke artiljerije. Omladinci dežuraju na svakom putu, puteljku, stazi i raskršću. Krstare patrole naružane sjekirama i bodežima po 'čitavoj -teritoriji sela. Omladina učestvuje ravnopravno sa odraslima u svim zadacima i akcijama koje su 'tih dana izvedene na teritoriji opštine Krmjeuša. Učestvuju u blokadi Krnjeuše, a zatim u njenom oslobađanju od neprijatelja 9. avgusta 1941. godine.

Poslije oslobođenja Krnjeuše javljaju se ipirve dobrovoljne akcije u dizanju žita sa napuštenih imanja ustaških porodica. U svim akcijama rukovodioci su bili odrasli ljudi, a omladinke i omladinci su obavljali posilove žetve i vršidbe, kao i odrasli.

Sve je -to uglavnom uslovido, da se aktiv SKOJ-a u selu Risovcu oformi u drugoj polovini avgusta 1941. godine. U sastav aktiva ušle su drugarice i drugovi: Mira Brkljač, Saja Brkljač, Jelka Brlijač, Boja Bjelić, Stanko Čeranić, Rade Karanović, Čedo Karanović,⁷⁾ Bosa Novaković, Jovo Đ. Novaković d Kosa San'trač.⁸⁾

Aktiv se u toku godine naglo omasa vio, tako da su do kraja godine postali članovi SKOJ-a sljedeći drugovi i drugarice: Jeilka Bjelić, Stevo Čiča, Drago Čulibrk,⁹⁾ Bo-

⁷⁾ Poginuo 1943. godine.

⁸⁾ Umrlo 1942. godine.

⁹⁾ Poginuo 1943. godine.

šiljka Oulibrk, Sava Culibrk — SaVica, Mara Čurgus, Milka Ourgus,¹⁰⁾ Zivco Drobac, Dragica Drljača, Đuja Dragošavac, Vida MajStorović, Stevo Manidić, Niikica Mandić, Marko Mandić, Đuro P. Novaković, JOkica Obradović, Anka Obradović, Jeka Pol'ovina, lika Pavičić,¹¹⁾ Jakov Santrač, Drago Rađenović,¹²⁾ Triša Trivuna Santrač, Zivko Santrač,¹³⁾ Dušan Santrač, Jovo Santrač, Ljubo Vulkomanović, Mičo N. Santrač, Mdčo Đ. Santrač i Joikica Sijan.

Aktivnost omladine tako je razvijena da je već u prvoj polovini 1942. godine, aktiv ojačan 'sa: Smiljanikom Brfcljač,¹⁴⁾ Gojkom Brkljačem, Zorom Brkljač, Milanom Brkljačem, Zorom Đu'kić, Nikolom Karainovićem,¹⁵⁾ Zorom Lalić, Ružicom Novaković,¹⁶⁾ Brankom G. Novakovićem,¹⁷⁾ Stojamom Obradovićem — Oojom,¹⁸⁾ Jovom M. Obradovićem¹⁹⁾ i Savkom Obradović.²⁰⁾

Iz ovog pregleda članova risovačkog alktiva SKOJ-a vidi se da je aktiv najviše omasovljen «u drugoj polovini 1941. godine, dakle, neposredno poslije ustanika. U 1942. godini, priliv je bio daleko manji. Uzrok manjeg prijema u članstvo SKOJ-a je odlazak većeg broja cmladimaca u partizanske jedinice, kao i oformljenje omladinske organizacije NOSOBiH 'u selu, upravo u početku 1942. godine. U ovoj organizaciji bila je Obulhvaćena gotovo sva omladina Risovca.

Ovako brojno jak i politički dosta dobro pripremljen aktiv SKOJ-a bio je glavni politički Usnljeravač omladine sela. Preko raznih formi okupljanja, kao što su radne akcije, priredbe i konferencije, aktiv je okupljao ne samo cmladimu već i ostali narod sela. Skupovi i priredbe su obično organizovani u osnovnoj školi u hladnim i kišnim

¹⁰⁾ Poginula u saobraćajnoj nesreći 1965. godine.

¹¹⁾ Poginula 1944. godine.

¹²⁾ Poginula 1944. godine.

¹³⁾ Poginuo 1943. godine.

¹⁴⁾ Poginuo 1944. godine.

¹⁵⁾ Poginuo 1943. godine.

¹⁶⁾ Poginula 1943. godine.

¹⁷⁾ Poginula 1945. godine.

¹⁸⁾ Poginuo 1943. godine.

¹⁹⁾ Pokolebao se 1943. i prešao u četmiike.

²⁰⁾ Poginula 1943. godine.

danima, a u toplim danima kod borika ipred školom, na kojima se uvijek naišao poindki partijski i vojni rukovodilac, pa su omladinu i ostali narod upoznawali sa političkom situacijom kod inas i u svijetu, sa 'uspjesima partizanskih jedinica i savezničkih itrupa i zadacima koji stoje pred narodom i omladinom.

Na priredbama je aktiv organizovao kulturno-umjetničke programe, ikoje je izvadila omladina ii na taj način uveseljavala narod u tim teškim danima ibarbe.

Po aname kako je radio, po 'rezultatima koje je ostvarivao na političkom, kulltiurnom, prosvjetnom i drugim poljima djelatnositi i aktivnosti u pozadini, Skojevski aktiv Risovca bio je vrlo čvrst oslonac partijskoj organizaciji u svemu.

Kako je aktiv radio i djelovao na oslobođenoj teritoriji, morao je voditi računa o bezibjeđnostii sela od prodora neprijateljskih grupa i pojedinaca, tako da nilko nije mogao umaći, a da ga budno olko Skojevca ili omladinca ne primijeti. To je bio jedan od zadataka koji je u to vrijeme postavljen SKOJ-u. Nepoznata Ilica su legitimisana, ili pak prijavljivana civilnoj zaštiti i vojnoj komandi na terenu. Bez obzira o kome se radilo, a bio je nepoznat, za skojevca i omladinca takav je bio sumnjiv. Ove navike skojevaca i omladinaca, u pitanju budnosti, primili su čak i pioniri i ostali narod. Omladina je posebno bila budna prema neprijateljski naklonjenim élementima koji nisu mogli nekontrolisano vrši jati po slobodnoj 'teritoriji. U tim danima bilo je pokušaja šverca, uglavnom, du vana i soli od strane pojedinih ljudi, ali iim ini je uspijevalo, jer su bili brzo otkriveni, a zatim spriječeni od predstavnika vlasti.

Aktiv je organizovao analfabetske tečajeve po zaseocima, na kojima su se omladinci i omladinke opismenjivali. Na ove tečajeve primani su i odrasli, ali naravno samo oni ikoji su željeli da se opismene. Tečajevi su imali uspjeha, jer se na njima opismenilo mnogo omladinaca, omlad'inki i žena, koje ranije nisu pohađale osnovnu školu, kao i pioniri, pošto u toku rata škole nisu radile.

Aktiv SKOJ-a .1 omladine posebno su se brinuli o borcima na frontu. Djevojke i žene su na prelu, uz bor-

bene pjesme, piede čarape, rukavice, šalove i džempere, vezle maramice i šile veš i ostale dijelove odjeće u tim teškim trenucima kada drugog izvora za snabdijevanje naših boraca nije bilo. Jer, od neprijatelja se uvijek nije moglo sve oteti i u dovoljnim količinama. Omladinci su žrvnali žito za hljeb, koji su prenosili borcima do položaja, pomagali u obnavljanju poljskih radova i pripremanju ogreva iznemoglim i bolesnim roditeljima boraca.

U prikupljanju dobrovoljnih priloga u selu za potrebe fronta i bolnica prednjačio je aktiv SKOJ-a. U selu nije bilo člana omladine i SKOJ-a, a da nije učestvovao u nekoj radnoj akciji. Omladina Risovca, po smjenama, učestvovala je u podizanju žita i branju kukuruza u Saničkoj dolini i okolini Ključa. Isto tako, veliki udio dala je omladina dobrovoljnim radom u izgradnji partizanske bolnice u Lastvama. U toj akciji bilo je dosta 'nejakih ruku omladinki i omladinaca, jer su mnogi tek navršili 15 godina, ali zlatnih ruku od čijih se udaraca čulo odzvanjanje sjekira i maljeva u pripremi šimle i ostale potrebne građe za zgradu. Ovo je mogla da čini samo omladina čiji je moral bio na velikoj visini. Doik su jedni pripremali simlu i građu, drugi su je niz jake strmine prenosili na leđima do majstora. Talko se radilo naizmjenično do konačnog završetka objekta.

Posebnu brigu aktiv je posvećivao ranjenim drugovima koji su liječeni u Risovačkoj školi, pretvorenoj u bolnicu 1942/1943. godine. Kada je trebalo prenositi drugove bolesne i ranjene od jednog do drugog mjesta, posebno se isticala omladina Risovca. Treba istaći da je omladina Risovca, sa ostalom omladinom, u vrijeme 4. neprijateljske ofanzive prenosila ranjenike od sela Očijeva do Drvara, a zatim većina tih omladinaca i omladinki stupili su u partizanske jedinice.

Aktiv je tada, pored svih zadataka, vodio računa čak i o higijeni u selu. Članstvo je upoznavano na redovnim sastancima, a ositalo stanovništvo na konferencijama sela, zbog čega je neophodno brinuti se o čistoći, da bi se spriječila razna oboljenja korje rat sa sobom obično nosi.

Gotovo svi omladinci i članovi skojevskog aktiva obučavani su u pozadinskoj omladinskoj četi, koja je početkom

1942. godiine bilia oformljena u Risovou. Tako obučeni lakše su se adaptirali dolaskom u 'borbene jedinice. Svalki omladinac želio je da ide u borbenu jedinicu, jer je bio poseban osjećaj ponosa kod svakog čovjeka biti naoružan i boriti se s oružjem protiv neprijatelja. Zbog takvog raspoloženja, aktiv je vodio računa o tome ko će od omladinaca poći u partizane, kako pojedina domaćinstva ne bi oslatala bez radne snage. Ovakav način odlaska pojedinih omladinaca u partizane, aktiv je mogao kontrolisati sve do početka 4. neprijateljske ofanzive, kada je gro omladine otišao u razne borbene jedinice, ne samo krrfjeuške, već i u srbijanske, sandžačke, crnogorske i druge.

U izboru organa vlasti, početkom 1942. godine, aktiv se borio da dođu na vlast ovi ljudi i žene koji imaju najviše smisla i volje za rad, ljudi koji su bili omiljeni kod naroda i koji će izvršavati opravdane zahtjeve građana, kratko rečeno, koji će se boriti za ciljeve oslobodilačke borbe. Aktiv je, sa ostalom omladinom i narodom, učestvovao na javnom glasanju u izboru odbornika.

Gro skojevaca risovačkog aktiva otišao je u borbene jedinice i borili su se širom naše zemlje. Svuda kud su se 'borili, pokazali su visok stepen patriotizma, hrabrosti, požrtvovanosti i smjelosti. Bili su spremni ina najteže napore i žrtve kada je to trebalo. Mnogi članovi aktiva pali su u toku rata, hrabro kako im je to i dolikovalo, na raznim dužnostima: boračkim, komandnim i političkim.

U TREĆOJ KRAJIŠKOJ BRIGADI

Noć oktobarska, prohladna, kišovita. Čekamo na položajima nailazak ustaša. Znali smo da će tuda naići, jer Otkako ih je 3. krajiška protjerala iz Kupresa očajnički se probijaju preko planine Komar za Travnik. Maj 3. bataljon 1. krajiške brigade sačekivao ih je na položajima kod sela Oborci, ispred serpentina koje se ispuštaju prema Turbetu.

Divili smo se usipjesima 3. brigade. A lko i ine bi kad se zna koliko je drugova palo na Kupresu za ove dvije godine, koliko je krvi proliveno najboljih boraca krajiških, srbijanskih, crnogorskih i drugih brigada u bici za oslobođenje Kupresa da bi, evo tek sada, doznali za tako značajnu i radosnu vijest.

— Naši su u Kupresu! Grad je u plamenu! Ustaše bježe za Travnik — govorio sam svom pomoćniku sa posebnim zadovoljstvom, pri'težući kundak pulskomirtraljeza uz rame i osluškujući tutnjavu koja se primicala iz daljine.

Bi'lo je oko 23 časa, 10. oktobra 1943. godine. Šuma je zaklanjala vidik. Nišaniti se ne može, osim onako nasumce u pravcu nailaska neprijatelja. Napetost je dolazila do vrhunca kada se prolomila komanda: »Ustaše! — Pali«.

Pritiskao sam Obarač. Brzi ali kratki rafali odlazili su u nepoznato, u noć, u pravcu ustaša. Ustaše su brzo reagovale. Prosto su nas obasiile vatrom kao da su očekivali naš doček. Osjetio sam težak bol ispod gležnja desne noge.

Znoj me je oblio. Doviknuo sam komandiru vođa Bucalu da sam ranjen. On je tu pored mene. Brzo je intervenirisao. Mitraljez je predao nekome od boraca iz voda. Planinom je odjekivala pucnjava. Odjekivale su i eksplozije bombi, a uzvici sa obje strane prosto su mi zaglušili uši.

Ne znam kako je došlo do toga da sam za nepunih nekoliko minuta ostao usamljen, bespomoćan, u lokvi krvi, a da nisam ni osjetio kada su molji drugovi, kao u vohoru, iščezli u pravcu odakle se pojavio neprijatelj. Ležao sam kao u snu. Niko me nije previo, ni riječi mi niko nije rekao. Ni danas ne znam kako ni zašto! Osluškujem, očekujem glas komandira. Koga sam iznad svega volio, jer me je i on volio i cijenio. Očekujem da čujem glas Branika Jelića, poznatog komandira 3. čete, za koga sam uvijek bio spreman i u vatru ako treba, u vodu, u smrt. Ne ja, cijela moja desetina, moj 1. vod, naša četa, svi mi do posljednjeg borca! Ali uzalud moje očajanje, moje osjećanje, moje priželjkivanje.

Pucnjava se utišavala, a glasa ni sa koje strane, osim šuštanja koje izazivaju kapljice kiše padom na osušeni bukov list oko mene. Zaista, čovjeku u takvim momentima dolazi, bez veze, svašta na pamet. Glava ibuča, ideje naviru ko zna kakve i o čemu. Moj mitraljez, moj vjerni saputnik iz ko zna koliko borbi, baš sada, kada mi je, čini mi se, najpotrebniji, nije više uz mene. Bombe sam davno bacio, a pištolja nisam nikad ni imao. Dolazio sam i do njega, ali bio sam disciplinovan. Predavao sam ga komandi čete, a ona slala dalje, jer takva su bila naređenja.

Na najgore sam pomišljao. I dobro je što u ovakvoj situaciji, na nepoznatom terenu, u šumi u kojoj me je donijela noć, nisam imao pri sebi ni Običnog idžepnog noža. Jer osjećanje nemoći i osamijenosti na domaku neprijatelja, koji ni prema djeci nema milosti, nimalo nije prijatno.

Ponoć je prošla kada sam se uspravio i poskakujući na jednoj nozi pošao nasumice u pravcu ai kome je moja četa iščezla bez glasa i traga. Na prvim skokovima osjetio sam bolove, teške i skoro neizdržljive. I ne znam šta je sve sa nogom. Na koljenima sam ,puzao ne znam koliko dugo. Noć, planina, kiša, studen, blato i šušanje, bolovi. I

sve to ne bi na mene ostavilo tako teške i nezaboravne u'tiske da nisam usamij en u mrkloj jesenjoj kišnoj noći, u kraju koji ne poznajem. Ne znam šta me očekuje tamo i kuda sam krenuo.

Ja sam običan borac, puškomitraljezac. Meni niko nije saopštio, prije okršaja, šta ćemo raditi alko dođe do bilo kakvo obrta u situaciji. Gdje će biti zborna mjesto, šta sa ranjenicima i slično. Ili je to komandir saopštavao u momentu kada su moje misli ko zna kuda letjele? Ne znam, ali sada ovako 'usamljen osjećam da nešto nije u redu. Znam da sam sam i da ću proći onako kako umijem i znam da se snađem, kako sam odlučim, kako me sreća bude služila. Kad već nisam mogao dalje, jer sam osjećao neizdržljive bolove u koljenima na kojima sam se vukao ko zna koliko vremena, dovukao sam se do jedne jele, sjeo u udolje između njenih žila, duboko uzdahnio i nastavio sa beskonačnim razmišljanjem. O čemu? Ko zna?

Kiša je padala bez jprestanka. A kao za nesreću ne čuje se nigdje niko, ni pucanj, ini lavež pasa, ni ljudski glas. Kao da nema nikakvog života u ovom prokletom planinskom i gusto pošumljenom bosanskom kraju.

Zora je na pomolu. Na nekoliko stotina metara ispred mene spazio sam jedan proplanak. Razmišljam i o onom najcrnjem. Pomišljam i na sigurnije izglede za svoj opstanak, jer zaista jioš uvijek nisam gubio nadu, iako sam pomišljao i na najgore. Očekivao sam da će dan donijeti neko razbisltravanje situacije u koju 'sam zapao. I zaista, kao da mi se pričinjavalo, 'sve jasnije i jače do mojih ušiju dopirali su neki čudni glasovi! Učinilo mi se da su to dovikivanje žena i plač djece. Odmah sam pomislio da su to ustaške porodice koje su zajedno s njima bježale iz Kupresa prema Travniku. Jer, ko drugi .može biti u ovo vrijeme u šumi?!

Zaboravio sam na bolove. Svalio sam se u bujad malo podalje od jele pod kojom sam se odmarao. Čujem i po koji pucanj, ne tako daleko. Osmatram i osluškujem. Galama se sve više približava i sve jasnije čujem upozorenje, dernjavu muških glasova, plač i vrisak djece. Opet tišina, a potom i po lkoji rijedak glas u daljini. Nakon izvjesnog vremena izvlačim se i provirujem kroz bujad (pa-

prat) ne bih li ikoga zapazio. Dan je na pomolu. Na vidiku nikoga. Možda je prošlo oko pola časa kad sam zapanjen čuo doviikivanje naših boraca iz 1. krajiške. Vrisak, pa uzvik: »Nagari!«

Kao u bunilu skočio sam na obje noge. Osjetio sam težak bol i pao na zemlju. A kada je izinad mene, na čelu kolone, prolazio Branka Surla, komandir 1. čete iz našeg bataljona, bio sam izvan sebe. Nijemo sam posimatrao drugove koji su se otiskivali iniz brdo prema proplanku. Nisam imao snage ni riječi da im uputim. Spazio me je bataljomsiki kurir Bates, koji mi je dolazio s leđa. Njegov lik mi je toliko ostao urezan u sjećanje, da ga, čini imi se, nikada ne mogu zaboraviti. Ubrzo sam bio okružen pažnjom mog vodnika Bucala, komandira Jelića, komandanta bataljona Marka Zeca i ostalih drugova.

Referent saniteta bataljona 'Stavio mi je prvi zavoj na ranu koja je zjapila od sinoć, kada su Ikroz nogu prošla dva mitraljeska feuršuma iz ustaške » zbroj evke«. Bio sam više nego srećan. Moja predosjećanja da me drugovi 'ipak nisu i neće napustiti — bila su ostvarena.

Komandant Zec je i ovom prilikom iispoljio svoju komandaintisku brižljivost. Spremio me je za bolnicu 10. divizije u Donji Vakuf, a komandiru mog voda dao je puškomitraljez. Ne znam kome je predao komandu nad vodom. Dugo sam razmišljao o ovom gestu druga Zeca. Da nije prenaglio? Po onoj narodnoj »Zbog jednog vojnika vojska ne stoji« značilo je da tako nije trebalo da uradi. Ali to što je učinio bilo je duboko humano, ljudsko, vasipitno za sve nas. Zec je u svakom borcu, prije svega, gledao čovjeka.

Kada sam došao u Donji Vakuf, ljekar me je pregledao i sa grupom ranjenika smjestio u bolnicu, gdje mi se nije ostajalo, jer sam doznao da se negdje oko Bugojna nalazi 3. krajiška brigada. U njoj su moji najbolji drugovi. Zelja da dođem i da se borim u njihovoj sredini, u kojoj bi se osjećao isto onako kao i u imo joj brigadi, nadvladala je sve, pa i stroge prijetnje ljekar a.

Prvim partizanskim vozom pobjegao sam za Jajce, a odatle za Bugojno, potom pješke u Kupres. Javio sam se komesaru 4. bataljona Ljubiši Curguisu, koji me je po-

slije dužeg razgovora rasporedio u prateći vod. Nemam riječi kojima bih mogao opisati prijem na koji sam naišao u 4. bataljonu 3. brigade. Drugovi su mi pružali svu potrebnu njegu i pomoć. I konja su mi obezbijedili, jer nisam bio u stanju da pješačim. Sve je to na mene ostavilo nezaboravne utiske. U prateći vod sam bio privremeno raspoređen, a zatim u 1. četu. Ovakav odnos prema meni umanjio je bol koji sam osjećao za 1. krajiškom, za koju su me vezivale mnoge ratne uspomene.

Moj komandir čete Jovica Tankosić i komesar Vico Tadić ostavili su na mene, već prvog dana, 'takve utiske da sam zažalio što se od iranijske nisam 'našao -u njihovoj jedinici. Prije svega, bio sam prijatno iznenađen odnosima koji su vladali u desetini, vodu i četi. Drugarstvo, briga za borca, za njegove potrebe, odmor, ishranu, zdravlje — jednom riječi za njegov kompletan život u jedinici, bili su za svaku pohvalu. I politički rad je bio vrlo intenzivan. Sve mi je to plivalo snagu i podsticaj za borbu. Bilo mi je jasnije zbog čega su proleter i nenadmašivi u borbi, cijenjeni u narodu i respektovani od neprijatelja. Bio sam srećan što sam među njima.

Svi smo voljeli komandira Jovicu, me samo zbog njegove hrabrosti, odlučnosti i brige za ljude već i zbog njegovih drugih osobina koje su ga činile pravim čovjekom. Voljeli su ga me samo borci 1. čete već i drugovi iz štaba bat al j oma i brigade. Teško je opisati maša osjećanja, omo što smo u duši preživljavali omog momenta kada smo ga posmatrali onako veselog i 'razdraganog na 'ulicama Banje Lulke, kada je jurišao u punom zanosu poleta i prezira smrti, ili na Crnom vrhu, kada je pokošen ležao u momentu kada je nama bio najviše potreban. Rafal njemačkog mitraljeza presjekao mu je vrat. Bio sam sa puškomitral jejom pored njega. Da ne bi pao ni mrtav u ruke neprijatelja, premio sam ga iza naših položaja. Sahranili smo ga onako kako smo jedino i mogli u ovoj situaciji. Ja ne pamtim da je naša četa, bar otkad sam ja došao u nju, bila u teškoj situaciji, a bilo ih je bezbroj 'teških, kao što je bila onda kad smo ostali bez komandira Jovice Tankosića.

MILE PEĆANAC

RAD MNOO I POZADINE U MARJANOVICA DOLU

Zaselak Marjanovića Do leži na južnim padinama planine Grmeča i na nadmorskoj visini od oko 1.000 metara. Do podizanja narodnog ustanika 27. jula 1941. godine, to mjesto bilo je u sastavu sela Suva je, kao jedan od njenih zaselaka. Zbog konfiguracije okolnih terena i terena na kojem leži, zaltim blizine visokih šuma Grmeča, Slabih prilaznih puteva i veće udaljenosti od javnih puteva u Petrovačkom polju zaselak je bio veoma podesan za odbranu od neprijatelja i u toku NOR-a predstavljao stalnu partizansku slobodnu teritoriju, u ikojoj su 'se uvijek, ili gotovo uvijek, mogle skloniti, odmoriti i kraće ili duže boraviti ustaničke snage, odnosno jedinice NOV i POJ i Stanovništvo okolnih sela.

U momentu kapitulacije stare Jugoslavije u ovom zaseoku bilo je svega 27 domaćinstava, koja su se pretežno bavila poljoprivredom i stočarstvom. Usljed velike nadmorske visine i dugih zima, na oskudnoj i mršavoj zemlji domaćinstva su mogla uglavnom proizvoditi samo ječam, zob i krompir. Zbog toga su mlađi ljudi mahom radili kao drvosječe firme »Šipad« i drugih sličnih firmi širom zemlje da bi svojim oskudnim zaradama koliko-toliko pomogli porodicima da održe goli život.

Podizanjem narodnog ustanka svo odraslo stanovništvo Marjanovića Dola aktivno je pristupilo NOP-u, a većina mlađih ljudi u redove ustaničkih snaga i u oružanu borbu. Tokom NOB iz tog zaseoka je u NOV i POJ stupilo 30 boraca, od kojih je 12 poginulo, a 18 preživjelo borbu.

Neprijatelj je u zaseofcu tokom NOR-a opljačkao ili uništio velika materijalna dobra stanovništva i uhvatio i strijeljao pet lica. No, i poréd toga, narod ovog područja dao je sve od sebe za NOB i njegove ciljeve. U tom pogledu nije zaostajao za ostalim područjima petrovačkog kraja i cijele Bosanske krajine. Naprotiv, uvijek je bio među prvima. Njegovi stanovnici bili su svjesni strategijskog položaja toga terena i njegovog značaja za uspješno vođenje oružanih borbi u bosanskopetrovačkom kraju. Zbog toga su uvijek, pa i u najtežim danima IV i V neprijateljske ofanzive, otvorena srca i sa nezapamćenim gostoprимstvom dočekivali i ispraćali partizanske jedinice, mnogobrojne ranjenike i bolesnike i veliki broj porodica iz Suvaje, Vodenice i drugih sela, kad su god, ugrožene od neprijatelja i domaćih izdajnika, bile prisiljene da se Sklanjaju na teritoriju toga i susjednih područja.

Masovnost ustanika u petrovačkom kraju, odnosno u Bosanskoj 'krajini i drugim dijelovima naše zemlje, i postignuti vojni i politički uspjesi u prva tri mjeseca NOR-a, stvorili su sve potrebne preduslove za to da se pozadina na petrovačkom području bolje organizuje i učvrsti za predstojeće zadatke koji su je očekivali. Taj zadatak stajao je i pred stanovništvom Marjanovića Dola.

U vezi s tim već u jesen 1941. godine bilo je odlučeno da se Marjanovića Do izdvoji iz sela Suvaja u samostalno mjesno područje i za to područje izabere MNOO i u njemu formiraju druge pozadinske društveno-političke organizacije.

U skladu sa tom odlukom, koncem novembra 1941. godine u Marjanovića Dolu izabran je prvi MNOO, kao organ move_ narodne vlasti, u sastavu od četiri člana. Za predsjednika je bio izabran Dušan (Rade) Kerkez, za sekretara Mile Pećanac (pisac ovih redova), a za članove Nina Đaković i Blažo Marjanović. Narodni stražar pri tom Odboru bio je Stevan Đdković, a kurir Mile Marjanović.

Kao i u drugim mjesnim područjima petrovačkog kraja, osnovni zadaci prvog MNOO u Marjanovića Dolu bili su: da vodi brigu o ishrani ustaničkih snaiga i smještaju porodica izbjeglih iz ugroženih sela; da pojedina domaćinstva ravnomjerno opterećuju naturalnim i drugim dava-

njima, srazmjerno njihovoj ekonomskoj moći i stvarnim mogućnostima; da u tom pogledu ustanovi odgovarajuću evidenciju o tim i drugim davanjima radi svog što pravilnijeg rada i efikasnijeg djelovanja; da u selu održava javni red i mir i što pravilnije rješava eventualne sporove među stanovništvom; da prikuplja dobrovoljne priloge za borcu na frontu od domaćinstava u selu i o njima vodi potrebnu evidenciju; da pruža pomoć u hrani i drugom izbjeglim porodicama, odnosno pomoć u radnoj snazi i zapregama porodicama boraca na frontu i da obavlja i druge zadatke vezane za MNOO.

Koncem 1941. ili početkom 1942. godine, u selu su formirane organizacije AFZ-a i omladine 1 izabrana njihova mjesna rukovodstva. U prvi Mjesni odbor AFZ-a bile su izabrane: Đela Kecman — za predsjednika, a Mara Branković i Đuja Marjanović — za članove tog Odbora. U rukovodstvo mjesne organizacije Narodne omladine bili su izabrani: Đorđe Đaković, Mara Kecman, Branko Kerkez, Marija Đaković i Anđa Kerkez.

U proljeće 1942. godine u selu je formirana i Omladinska radna četa, a u ljeto te godine i Mjesni odbor Narodnog fronta. U tom Odboru bili su: Mića Marjanović — predsjednik, a Jovo Kerkez i Boja Dragišić — članovi.

Formiranjem tih pozadinskih 'Organizacija i izborom njihovih rukovodstava, pozadina u Marjanovića Dolu bila je politički pripremljena i organizaciono učvršćena za zadatke koji su je očekivali. Uz njihovu svestranu pomoć i podršku, MNOO bio je u mogućnosti da sa uspjehom obavi sve svoje zadatke, kako u toku 1942. tako i u kasnijim godinama NOR-a. Uspješnom obavljanju raznovrsnih zadataka u pozadini doprinijela je i vrlo povoljna vojno-politička situacija na petrovaiökom i drugim okolnim područjima.

Na početku i u toku 1942. godine formiraju se opštinski NOO i opštinska rukovodstva pozadinskih društveno-političkih organizacija u petrovačkom području. Tada je izabran i prvi Opštinski NOO i neka opštinska rukovodstva društveno-političkih organizacija u Vodenici. U sastav toga Opštinskog NOO ušla su mjesna područja: Vodenica, Suvaja, Brestovac, Skakavac i Marjanovića Do.

Do tog vremena sva sela petrovačkog područja bila su potpuno oslobođena. Talijani sa domaćim izdajnicima bili su čvrsto blokirani u Petrovcu i nikud se nisu mogli kretati. To je omogućilo svim snagama NOP-a da se zajedničkim akcijama bace na još veće i složenije zadatke koji su bili od opšteg interesa za front i pozadinu.

Izborom opštinskih NOO tokom januara i Sreskog NOO početkom marta 1942. godine, MNOO-ima na petrovačkom području postavljeni su mnogi novi i složeniji zadaci. Naime, oni su tokom proljeća i ljeta 1942. godine, pored već naprijed istaknutih zadataka, priprema za izvođenje proletne sjetve, učestvovali u svestranijoj organizaciji masovnog prikupljanja dobrovoljnih priloga i izgradnji magacina za smještaj prikupljenih priloga, njihovom čuvanju i otpremanju za potrebe fronta i pozadinskih ustanova; podizali prispjelu ljetinu ne samo na petrovačkom području već i na području Saničke i Ključke kotline i spremali tu ljetinu u izgrađene magacine i baze u pojedinim okolnim šumskim područjima i planinskim selima i zaseocima; vršili evakuaciju materijalnih dobara iz Petrovca; gradili lokalne bolnice, vršili prihvatanje, smještaj i njegu ranjenih i bolesnih boraca i druge slične poslove.

U avgustu 1942. godine u petrovačkom području počele su i svestrane pripreme za doček Vrhovnog štaba NOV i POJ, Centralnog komiteta KPJ, njihovih službi i pratnje, Centralne bolnice —■ sa velikim brojem ranjenih i bolesnih boraca proleterskih i drugih jedinica, raznih radionica i ustanova pri Vrhovnom štabu i većeg broja porodica proleterskih boraca koje su išle uz Vrhovni štab i njegove pomoćne službe. Cio petrovački kraj, sav njegov narod, organi narodne vlasti i društveno-političke organizacije u pozadini, uložili su vanredno velike napore u taj doček, izvršili pripreme za njihov smještaj, ishranu i materijalno obezbjeđenje. Nije bilo sela na petrovačkom području u kojem tada nisu bile osposobljene prihvatne kuće za bolnice i oporavilišta, odnosno u kojem nisu bili razmješteni na odmor i oporavak dijelovi proleterskih jedinica, ili veći broj porodica koje su došle uz proleterske jedinice i Vrhovni štab. Za tu svrhu, a uz pomoć

ONOO i MNOO u Marjanovića Dolu osposobljeno je nekoliko prihvatnih kuća za dvije bolnice u koje su bili smješteni ranjeni i bolesni borci proleterskih i krajiških jedinica. Upravnik jedne bolnice bio je dr Kraus, a druge dr Levi. Istovremeno, u tom zaseoku bile su smještene sreska krojačka radionica i sreska apoteka, koje su svojevremeno evakuisane iz Petrovca. U zajednici sa susjednim MNOO, u šumi Ponorac iznad Skakavca, bilo je izgrađeno i jedno veliko odmaralište i oporavilište u kojem su bili smješteni borci-invalidi, plućni i drugi bolesnici i promrzli borci sa marša preko Igmana — takozvani »Igmanoi«.

Brigu o smještaju, ishrani i drugom materijalnom obezbjeđenju ranjenih i bolesnih boraca u tim (i drugim) bolnicama i odmaralištima, njihovim vojničkim zaštitnicama, o radnicima pojedinih radionica i porodicama proleterskih boraca, vodili su MNOO uz svestranu pomoć opštinskih i Sreskog NOO. Međutim, i pored toga, u tom svemu najveći je teret padao ipak na MNOO i narod sela gdje su te bolnice, odmarališta, radionice i porodice proleterskih boraca bile smještene. Meni su, kao tadašnjem sekretaru MNOO u Marjanovića Dolu, ostali u dubokom sjećanju ogromni naponi naroda toga zaseoka (fizičke i materijalne prirode) da bi boravak ranjenih i bolesnih boraca i drugih lica bio što udobniji i bezbjedniji. U tom svemu omladina i njena Radna četa prednjačili su. Ona je stizala svuda, radila danonoćno, uz pjesmu i bez odmora. Ranjeni i bolesni borci i bolnički personal divili su se aktivnosti i dobroti toga naroda i uvijek isticali da tako nešto nigdje nisu vidjeli i doživjeli i da se tu osjećaju kao u svojoj kući i uz svoje najbliže.

NEPRIJATELJ DOLAZI NEOČEKIVANO KROZ BESPUĆE GRMECA

Mjesni NOO u Marjanovića Dolu radio je i djelovao u nepromijenjenom sastavu od svog formiranja pa do kraja novembra ili početka decembra 1942. godine. Tada su na cijelom petrovačkom području provedeni opšti iz-

bori za sve organe narodne vlasti — od mjesnih do Sreškog NOO, u skladu sa »Fočanskim propisima«. U duhu tih propisa bilo je tada odlučeno da se u Marjanovića Dolu ne bira MNOO, već samo povjerenik zaseoka. Na opštim izborima koji su tada obavljani u zaseoku, narod je jednoglasno izabrao mene za povjerenika. Ujedno sam tada izabran i za člana Opštinskog NOO u Vodenici.

Nastao je decembar. Zima se sve bliže primicala. Snijeg je počeo pokrivati više planinske predjele. Odmaralište u šumi Ponorac morah smo rasformirati, a sve invalide i bolesne borce iz njega razmjestiti u pojedine porodice na području vođeničke opštine. Za bolnice i radionice užurbano smo pripremili veće zalihe hrane i dovoljne količine ogrevnog drveta za zimu. Od početka decembra 1942. godine do polovine januara 1943. uglavnom je sve to bilo završeno. Nastupajuća zima čekala se bezbrižno. Svi smo očekivali da ćemo je provesti u potpunom miru i slobodi.

Međutim, polovinom januara 1943. godine počela je IV neprijateljska ofanziva na slobodne teritorije Korduna, Banije, Like i Bosanske krajine. Prije nego što neprijateljske snage stignu na petrovačko područje, trebalo je na sigurnija mjesta evakuisati sve bolnice sa ranjenicima, glavni je magacine hrane i odjeće skloniti u šume i zakopati, materijalna dobra stanovništva i gotovo sav narod iz ugroženijih sela povući i privremeno smjestiti u šume ili planinska sela i zaseoke.

U vezi s tim obje bolnice iz Marjanovića Dola sa ranjenicima i bolesnicima blagovremeno su evakuisane u Kozila i Klekovaču, a nešto kasnije i dalje — u pravcu Glamoča i Prozora. Evakuacija je, dobro se sjećam, bila otežana zbog velike hladnoće i snježnog pokrivača debljine oko 50 cm koji je upravo tih dana bio pokrio petrovačko područje. Za evakuaciju bilo je angažovano svo stanovništvo zaseoka — i staro i mlado. Jedni su lopatama probijali prtinu u snijegu, a drugi su vozili na saonicama i kolima, ili nosili na nosilima, ranjene i bolesne borce. Narod i omladina suznih očiju vozili su, nosili i ispraćali svoje ljubimce, sa kojima su se u proteklih pet mjeseci toliko zbližili i sprijateljili da su ih smatrali svojim, naj-

rođenijim. Ispraćaj je bio dirljiv, pun one plemenite ljudske topline i saosjećanja svojstvenih našem krajiškom čovjeku.

Poslije evakuacije ranjenih i bolesnih boraca, magacina i radionica, svim raspoloživim snagama bacili smo se na skrivanja ostalih materijalnih dobara u obližnje šume, izgradnju bajti u zabačeni jim šumskim područjima za privremeni boravak i pripremanje što boljeg dočeka i smještaja porodica iz ugroženijih sela. I taj zadatak bio je, uglavnom, izvršen do kraja januara, tj. za nepunih 15 dana. Računalo se da neprijatelj neće zalaziti u dublje šume po takvom snijegu i nevremenu.

Međutim, već početkom februara neprijateljske snage prodrle su na petrovačko područje i svega ga zaposjele, uzduž i poprijeko. Nastala je vrlo teška i neizvjesna situacija. Usljed toga gotovo sva omladina, jedan dio naroda, većina odbornika i pozadinskih radnika, morali su se povući pred neprijateljem u duboke šume. Mnogi su tada stupili u jedinice NOV i POJ, a mnogi su tokom te ofanzive oboljeli od tifusa i ostali duži period skriveni u raznim šumama. Petrovački teren ostao je bez većeg broja rukovodećeg ikadra u pozadini, pa je time politički i drugi rad u narodu privremeno bio otežan.

Za vrijeme IV ofanzive neprijatelj je u vremenu od početka februara pa do jula opljačkao dii uništio bezmalo sva materijalna dobra naroda, uhvatio i strijeljao na stotine nedužnih ljudi, žena i djece i budno pratio kako se drži i ponaša svako selo. U tome su ga izdašno pomagali četnici Mane Rokvića, koji su već u aprilu došli iz Dalmacije u Petrovac i neka petrovačka sela. Pozadinski radnici koji su po direktivi tada i ostali da rade u pozadini, ili oni koji su preboljeli rane ili tifus, morali su se povući u ilegalnost i u narodu djelovati pod vrlo teškim i po život opasnim uslovima. Zahvaljujući upornom radu i zalaganju, u širokim narodnim masama nije bilo većeg kolebanja. Narod je i u toj tako teškoj situaciji ostao vjeran i odan NOB i njegovim ciljevima. U tome ga nikakva četnička propaganda i njihove povremene represalije, pljačke i zastrašivanja, nisu mogli pokolebati. On je sve stoički i s ponosom podnosio, jer je bio duboko ubijeđen

da su sve te muke prolazne. Tako je i bilo. Najteže je prošlo već do maja. Na pomolu su bile nove pobjede i novi zadaci u sve povoljnijoj našoj i međunarodnoj vojmo-političkoj situaciji.

NAJTEŽE JE PROŠLO I U SUSRET SLOBODI IDEMO KRUPNIM KORACIMA

Nakon kraha IV neprijateljske ofanzive, već u junu 1943. godine, život i rad u mnogim selima petrovačkog kraja, a naročito u onim planinskim ispod Grmeča, Srnetice, Klekovače i Osječenice, počeo se normalizovati. U tim selima već su tada gotovo legalno radili MNOO i mjesna rukovodstva drugih društveno-političkih organizacija. To je omogućilo Srečkom rukovodstvu KPJ da već polovinom jula formira Petrovački udarni bataljon. U taj Bataljon ušli su borci zaštitnice Komande mjesta, preboljeli borci od ranjavanja i tifusa, mnogi pozadinski radnici i sposobniji omladinci. Bataljon je uz povremenu pomoć pojedinih bataljona VI, VIII i IX krajiške brigade,, za nepuna tri mjeseca uspio osloboditi cijelo petrovačko područje i krajem septembra 1943. godine protjerati neprijateljske snage i četnike Mane Rokvića u Bihać. Time je petrovački kraj bio ponovo potpuno slobodan, ujedinjen i spreman da krupnim koracima krene u nove pobjede.

Već polovinom septembra ponovo je formirana partijska organizacija za područje opštine Vodenica sa sjedištem u selu Suvaji. Tu organizaciju sačinjavali su u početku: Mile Pećanac, sekretar, Marikan Šipka i Anđa Pećanac iz Suva je i Jovo Latković iz Vodenice. Pri organizaciji je odmah bila formirana i grupa kandidata za članove KPJ: Pajo Grbić, Dragica Grbić i Milka Đumić — iz Suvaje, Gojko Marjanović — iz Skakavca, Milka Egelja, Milan Jovanić i Milka Vojnović iz Vodenice. U to vrijeme ova partijska organizacija bila je jedina na području opštine Vodenica i zbog toga su pred njom stajali veliki zadaci u vezi sa ponovnom organizacijom pozadine, izborom i učvršćivanjem mjesnih d opštinskog NOO, for-

miranjem aktiva SKOJ-a i omladine, izborom mjesnih društveno-političkih organizacija, omaso vi j a vanj em KPJ i formiranjem osnovnih organizacija u svim selima ove opštine.

Uz pomoć Sreskog rukovodstva KPJ i Štaba Petrovačkog udarnog bataljona, do kraja septembra 1943. u svim selima ove opštine održane su masovne konferencije naroda i na njima izabrani MNOO, mjesna rukovodstva Narodne omladine i mjesna rukovodstva ostalih društveno-političkih organizacija. Sela Skakavac i Marjanovića Do tada su spojeni u jedinstveno mjesno područje i tako spojeni ostali su do kraja NOR-a.

Sastav tada izabranih MNOO i mjesnih rukovodstava AF 2-a izigledao je ovako :

— U Mjesnom NOO-u Suvaji bili su: Marko Đumić, Jovan Milanović, Pepica Grbić, Simo Knežević i Pajo Grbić, a u Odboru AFŽ-a: Milica Grbić, Milka Đumić, Anda Pećanac, Mika Đumić i Ruža Knežević.

— U Mjesnom NOO-u u Vodenici bili su: Branko Stupar, Mićo Jokić, Rade Őulibrć, Dragica Tešić i Vaso Bjeić, a u Odboru AFŽ-a: Dragica Smonja, Milica Latiković, Marija Čurgus, Deva Mariniković i Jelka Br'kljać.

U Mjesnom NNO-u u Skakavcu bili su: Dušan (Rade) Kerkez, Dušan (Laze) Kericez, Trivun Knežević, Mara Stupar i Zora Grabić, a u Odboru AFŽ-a: Dragica Culibrć, Boja Petković, Ćiuda Marjanović, Sava Knežević i Trivuna Knežević.

— U Mjesnom NOO u Brestovcu biili su: Nikola Selaćević, Koviljka (Seja) Bujalić, Mića Đulajić i Simeuna Lajić, a u Odboru AFŽ-a: Culka Bu'lajiić, Kosa Selaković, Dragica Bulajić, Danica Lajić i Milka Mirćeta.

Pri svim MNOO bili su izabrani i narodni stražari i kuriri za razinošemje prlispjele pošte, poziva i obavijesti narodu.

Početkom oktobra izabran je i Opštinski NOO u Vodenici i Opštinski odbor AF2-a. Za predsjednika Opštinskog NOO izabran je Marlkain Sipka iz Suvaje, za sekretara Mile Pećanac iz Marjanovića Dola, a za članove Jovo Čulibrć iz Skakavca, Milan Jovanić iz Vodenice i Jovo Bu-

lajić iz Brestovca. Za stalnog službenika u Opštini postavljen je omladinac Dušan Grubiša iz Suva je.

U Opštinski odbor AFZ-a izabrane su: Anđa Pećanac — predsjednik, Deva Marinković — sekretar, Duka Lajić, Sava Egelja, Marija Čurgus, Milica Latiković, Trdvuna Knežević i Perka Jakić.

Odmah poslije toga izabran je i Opštinski odbor Narodnog fronta u koji su ušli Milan Jovanić, Todor Šipka i Dušan (Laze) Kerkez. Nešto kasnije formirana su i opštinačka rukovodstva Narodne omladine i SKOJ-a.

Potkraj 1943. godine u Vodenici je formirana i partijska organizacija za Vodenicu i Brestovac. U toj organizaciji bili su Jovo Latković — sekretar, Milka Egelja, Jovan Bulajić, Milan Jovanić, Milka Vojnović i još neki drugi čijih se imena ne sjećam.

Nešto kasnije, tj. u proljeće 1944. godine iz III krajiške brigade vraćen je na rad u pozadinu Đuro (Vasilija) Kerkez i on je odmah po dolasku izabran za sekretara partijske organizacije u Vodenici.

Polovinom jula 1944. godine formira se i Opštinski komitet KPJ sa sjedištem u Vodenici. Sekretar tog komiteta bio je Boško Kecman, a članovi: Mile Pećanac, Đorđe Đaković, Anđa Pećanac i Đuro Kerkez. Nešto kasnije Boško Kecman je otišao na drugu dužnost, pa je na njegovo mjesto za sekretara Opštinskog komiteta KPJ u Vodenici izabran Đuro Kerkez, koji je na toj dužnosti, skupa sa ostalim članovima tog Komiteta, ostao do kraja rata.

Formiranjem i organizacionim učvršćenjem mjesnih i Opštinskog NOO i mjesnih i opštinskih rukovodstava društveno-političkih organizacija u septembru i oktobru 1943. godine, na području opštine Vodenica stvoreni su ponovo već tada svi potrebni uslovi za masovan i organizovan rad u vezi sa tekućim zadacima koji su stajali pred njenom pozadinom u to vrijeme. Do nastupajuće zime, kao i u toku zime i proljeća 1944. godine, Obavljeni su mnogobrojni poslovi i zadaci od opšteg interesa za front i pozadinu. Tako, na primjer, organizovano se podigla i za zimu spremila sva ljetina, stočna hrana i ogrev za bolnice i razne radionice; prikupile su se velike količine dobrovoljnih priloga za ishranu boraca na frontu, ranjenika i bole-

snika u pozadini i siromašnijih porodica po selima; izgradilo se, ili opravilo, na desetine kuća i drugih gospodarskih zgrada za Stanovanje i obavilo niz drugih zadataka. U toku zime 1943. godine pružena je pomoć na održavanju aerodroma u Medenom Polju, prihvatanju i otpremanju ranjenika u Italiju i održavanju u prohodnom stanju svih putnih saobraćajnica na području opštine.

U proljeće 1944. godine angažovano je sve što je sposobno u pripremi i obavljanju proljetne sjetve na privatnim i napuštenim zemljištima ne samo na području ove opštine već i na područjima opština Kulen-Vakuf i Petrovac. Parola je bila: »Nijedna stopa zemlje ne smije ostati neobrađena i nezasijana.«

Čak je u tom smislu bilo zakazano i takmičenje između sela, odnosno opština, u čast proslave 1. maja 1944. godine. Zahvaljujući tome i velikom elanu cijele pozadine, a naročito omladine i njenih radnih četa, taj zadatak je sa uspjehom i na vrijeme izvršen. Svaka stopa obradive zemlje bila je zasiljana odgovarajućim kulturama i sa punim optimizmom očekivli smo bogatu žetvu toga ljeta i jeseni.

Međutim, neprijateljske snage iz pravca Bihaća i Ključa izinenada su 25. maja 1944. godine otpočele VII ofanzivu i poznati desant na Drvar. Ofanziva je bila veoma jaka, ali i relativno kratkotrajnog daha. Pod udarcima naših snaga i koncentričnih napada na neprijateljska uporišta postavljena duž ceste Bihać — Petrovac — Drvar i organizovane kolone u pokretu na toj cesti, njegova je snaga uglavnom bila slomljena već do početka avgusta te godine. U međuvremenu neprijatelj je davao žilav otpor u svakom uporištu i na svakoj zasjedi. Četnici Mane Rokvića, koji su zajedno sa neprijateljem došli iz Bihaća i Okoline, počeli su odmah vršljati po nekim selima. Putem svojih porodica i rijetkih jataka ponekad su saznavali za pokrete i namjere naših jedinica, a ponekad su čak i uspijevali da izvedu jače neprijateljske snage i napadnu iznenada naše jedinice, ili stalna partizanska uporišta: Skakavac, MarjanoVića Do i još neka druga planinska sela u petrovačkom kraju.

Poslije istovremenog i koncentriranog napada naših jačih snaga na sva neprijateljska uporišta duž ceste Bihać — Petrovac — Drvar, 2. avgusta 1944. godine neprijatelj je bio strahovito desetkovan i, tako rekavši, vojnički potpuno slomljen. Poslije toga svakome je bilo jasno da se duže na tim položajima ne može zadržati. I zaista, poslije te velike akcije on se počeo postupno povlačiti prema Bihaću. Naše snage su to iskoristile i tukle ga na svakom koraku u pokretu. Tih dana ponovo je napadnuto i nekoliko neprijateljskih logora u Vrtoču i okolini. Tom prilikom zarobljeno je nekoliko stotina domobrana sa svom ratnom opremom i nekoliko poljskih i brdskih topova.

Na nekoliko dana pred povlačenje, suvajski i vođenički četnici su 4. septembra 1944. godine izveli jače neprijateljske snage i iznenada napali Drvansko-Petrovački odred, koji se upravo tada nalazio na odmoru u selima Skačkavac i Marjanovića Do. U ogorčenoj borbi koja se tada vodila, neprijatelj je imao osjetne gubitke. Poginulo je i ranjeno nekoliko naših boraca, među kojima i komesar Odreda drug Stanko Karanović. U toj borbi zarobljen je i tadašnji sekretar partijske organizacije u Suvaji i član Opštinskog NOO u Vodenici drug Pajo (Đure) Grbić. Njega su zarobili upravo suvajski četnici — njegove komšije i kumovi od starina. Odveli su ga u Petrovac i predali Mani ROKviću, koji je sutradan naredio da ga strijeljaju. Prilikom strijeljanja upitan je: »Jesi li komunista«, a kad je ovaj odgovorio: »Jesam«, rečeno mu je: »Pa, nećeš više biti ! « Pošto se bespriježno držao pred neprijateljem, tj. onako kako to dolikuje borcu i komunisti, Opštinski komitet KPJ u Vodenici i sav narod te opštine odali su mu dužnu poštu i priznanje prilikom kasnijeg prenosa njegovih posmrtnih ostataka iz Petrovca u boračko groblje u Suvaji. O njegovom radu, zaslugama i držanju pred neprijateljem govorili su Milan Dukić — član Sreskog komiteta KPJ B. Petrovac i Mile Pećanac, tada član Opštinskog komiteta i sekretar Opštinskog NOO u Vodenici.

I napokon, poslije te i još nekih borbi vođenih tih dana, neprijatelj je bio potpuno slomljen i vojnički potučen. Skupa sa izvjesnim brojem najzagriženijih četnika on je bio prisiljen da se 12. septembra 1944. godine povuče u

Bihać i druge svoje jače garnizone. Time je cio petrovački kraj bio ponovo i konačno potpuno oslobođen od okupatora i domaćih izdajnika.

Od tada pa do oslobođenja naše zemlje neprijateljska soldateska više nije kročila na njegovu teritoriju.

Između 12. septembra 1944. i 9. maja 1945. godine, u potpuno mirnim i normalnim uslovima, narod opštine Vodenica uradio je mnogo u obnovi i izgradnji toga ratom opustošenog područja, pružio je svestranu pomoć frontu i još neoslobođenim krajevima u ljudskoj i Stočnoj hrani, u radnoj snazi, prevoznčkoj djelatnosti i drugim vidovima pomoći.

Isto tako, na čitavoj oslobođenoj teritoriji petrovačkog sreza učinjeno je sve što se moglo i što je bilo potrebno u vezi sa idejno-političkim uzdizanjem narodnih masa, daljnjim organizovanjem i učvršćivanjem pozadine i svih njenih izabranih organa, rukovodstava i institucija. Tako, na primjer, u prvoj polovini oktobra 1944. godine u svim selima obavljene su sve potrebne pripreme i izabrani mjesni odbori Narodnog fronta, a u drugoj polovini toga mjeseca izabrani su i konstituisani i svi opštinski i Sreski odbor Narodnog fronta. U prvoj polovini decembra u svim selima formirane su mjesne komisije za ispitivanje ratnih zločina i utvrđivanje ratne štete, a nešto kasnije formirane su sve opštinske i Sreska komisija. U toku druge polovine decembra formiran je Sreski narodni sud u Bosanskom Petrovcu i izabrani predsjednik i sudija toga suda, a nešto kasnije je formirana Narodna milicija i utvrđena njena organizacija.

Prema tome, do početka 1945. godine na području petrovačkog sreza pozadina je bila potpuno politički organizovana, sa već izgrađenim svim svojim mjesnim, opštinskim i sreskim rukovodstvima i institucijama, koje su već u to vrijeme potpuno normalno izvršavale sve svoje mnogobrojne zadatke.

Sa tako dobro organizovanom i politički sasvim solidno pripremljenom pozadinom dočekali smo oslobođenje naše zemlje i sa nezapamćenim elanom krenuli svim snagama u njenu obnovu i socijalističku izgradnju.

Bataljon »Stojan Matić«, 1942. godine

Na slici: Staio Novaković — Staio ja, Nikola Pilipović — Garić, Mića Komljen, Dušan Novaković, Pero Glušica, Viukosav Pilipović, Ratko Komljen, Stevo Kovačević, Viučan Anđelić, MUan Kosačić Sava Grbić, Milan Rodić Maniša Vojvodić, Jovan Obradović, Milan Radaković, Simo Indić, Đuro Rajić, Nikola Kuga, Simo Matijević, Dane Kovačević, Nikola Pilipović, Luka Kuća, Dane Rađenović.

VLADO ANĐELIĆ
MANISA VOJVODIĆ
SVETKO KARANOVIC

SELO BUSEVIC U NOB

Nakon otouipacije Poljake i sporazuma koje je Njemačka sklopila sa Mađarskom, Rumunijom i Bugarskom, unutar naše zemlje osjećala se ogromna propaganda u korist Hitlerove države, govorilo se o njenoj ogromnoj snazi, pa čak i o njenom naprednom sistemu. Ovu propagandu na našem terenu širile su već ranije formirane ustaške organizacije u Kulen-Vakufu i selima Boričevou i Kalatlima.

Bilo je starih ratnika iz prvog svjetskog rata koji su svojim sinovima govorili da se treba boriti za domovinu. Iz naših sela je tada otišlo oko 50 ljudi i to u vremenu od decembra 1940. godine do marta 1941. godine. Nije to bila opšta mobilizacija, već su to bili kao ndki talasi koji su obuhvat ali veći broj ljudstva sposobnog za borbu.

Poslije kapitulacije svi oni koji su ranije bili mobilisani našli su se u raznim krajevima zemlje. Priličan broj tih ljudi našao se u okolini Mladenovca, a manji broj se vratio kući — pješke. Rijetki su bili oni koji su nastavili vozom. Veliki broj ljudi otišao je uipravo u to vrijeme u zarobljeništvo.

Evo imena nekih od tih: Milainko Vojvodić, Mile Karanović, Luka Karanović, Ilija Zorić, Slavko Ljtiljak, Mića (Petra) Kuga, Stevo Karanović (Zule), Gojlko Karanović, Petar Rudić Pepo (poginuo prilikom kapitulacije), Rade Anđelić, Milhailo Ovulka, Petar Rodić, Božo Radić, Jovo Radić, Stevo Glušica, Jovo Glušica, Petar Glušica Pepo i dr.

Od svih njih jedino je Mihailo Obradović ostao u Njemačkoj dok je Rade Andrić otišao u Australiju. Ostali su se vratili kućama odmah poslije rata. Poslije aprilske dezerijacije. Ljudi koji su se vraćali iz jedinica govorili su da nigdje nisu imali mogućnosti niti prilike da se bore, da su samo prebacivani s jedine na drugu stranu. Stari ratnici su im to prebacivali, govoreći da bi sve drukčije bilo da su otišli u jedinice.

U tom periodu nacionalizam se odražava u svojoj punoj snazi. Raskidaju se prijateljstva između Srba, Hrvata i Muslimana. Dolazi do zaoštavanja antagonizama na vjerskoj osnovi na kojoj insistira okupator. Raspirivanju vjerske mržnje najviše je doprinosila grupa ustaša u Borivoju.

U aprilu 1941. godine Kulen-Vakuf, kao bivši opštinski centar, doživljava smjenu državnog aparata. Svi pripadnici srpske nacionalnosti su smijenjeni. Prestaje vlast seoskih knezova. Ali, da bi Vlast mogla da djeluje trebalo je ipak izabrati pogodne ljude — knezove.

Pošto je Bušević čisto srpsko selo, upravo je tu ustaška vlast postavila Đorđa Rudića za seoskog kneza (možda su znali da je on kandidat Partije). Međutim, on je to odbio. Ustaše su zatim ponudile nekolicini ljudi titulu seoskog poglavara, ali su to oni većinom odbijali. Međutim, pošto je tada vladala glad u selu, a saznalo se da se kukuruz može dobiti preko ustaških vlasti, došlo je do imenovanja takozvanih povjerenika koji su se starali o ishrani stanovnika. Vučen Pilipović je izabran za povjerenika te je išao u Zagreb i Banju luku da nabavi kukuruz. Međutim, kada ništa nije dobio, vidjelo se da je to samo otomana.

Početkom maja iste godine u selo je došao Huca Zečić, ustaški predsjednik opštine u Kulen-Vakufu. Zakazao je zbor u Buševiću, kod Kule (Dodinovac). Na zbor su došli muškarci. Obećano im je da se nikom ništa neće dogoditi ukoliko se budu pokoravali, odnosno da predaju oružje i da mirno rade. Podije ovog zбора ljudi su povjerovali da je stanje dobro i da ne treba strahovati. Ipak, jedan dio sela u to nije vjerovao. Dosta ljudi u selu je

imalo oružje — kubure, pištolje, lovačke puške. Svi lovci koji su imali registravano oružje morali su ga predati. Oni za koje se -nije znalo da ga imaju, zadržali su ga. Bilo je nekoliko slučajeva da su pojedini ljudi izdali neke koji su imali oružje.

Kad je seoski povjerenik Vulčen Pilipović poslije zбора pošao da traži hramu, ljudi su naručivali jedan do dva metra kukuruza. Novac je sakupljen od seljaka. Povjerenje je, međutim, potpuno izgubljeno kad se Vučen vratio bez žita.

Nastupili su ljetni radovi. Krajem maja i početkom juna pojedini ustaški izaslanici pozivali su ljude iz sela da obavljaju radove bogatijim katoličkim i muslimanskim porodicama. U stvari, bili su to agenti.

Neki su se na ove pozive odazivali — išli su u Vakuf, Boričevac. Za taj posao nisu bili plaćeni. Bila je to moba. Većina njih nije ni odlazila. Biilo je to talko sve do 27. juna. Tog dania su ustaše na Bubnju strijeljali devet djevojaka iz Okoline Lapca, Bubnja i Srba. Pozvali su ih na mobu i poubijali prilikom kopanja kukuruza. Odmah se to zvjerstvo pročulo čitavom Okolinom i ljudi su definitivno izgubili povjerenje u ustaške priče i njihovu propagandu.

U drugoj polovini juna iste godine, iz Kulen-Vaikufa dolazile su u selo i odvodile pojedine viđenije ljude. Zadržavali ih nekoliko dana, a zatim vraćali. Samo tad, taj prvi put su ih vratili. Kasnije, početkom jula, 15 ustaša iz Kulen-Vakufa došli su u Bušević i odveli Miču i Đorđa R'Udića, Lazu Glušicu, Miču Grbića i iz susjednog sela Kestenovca nekoliko viđenijih ljudi. Iz sela Kalati odveli su veliki broj ljudi, žena i djece, jer im je to bilo najbliže selo.

Istovremeno su naredili da se iseli veliki broj porodica iz ovog sela za Srbiju. Među njima bili su Tadar Radić s poradiom i Đuro Ljiljak talkode s porodicom. Međutim, odvedeni ljudi sa -porodicama strijeljani su u Kulen Vakufu, više Ostrovice. Jedan broj članova ovih porodica — žene sa djecom — pušten je kućama, ali oni nisu znali šta se dogodilo sa ostalim. Kada se saznalo da su strijeljani, mnogi su počeli da izbjegavaju susrete sa

ustašama, počeli su da se kriju po šumama, a kući su dolazili samo noću. U prvi mah krili su se samo muškarci.

Kad se saznalo o mučenju i ubijanju tih viđenijih ljudi iz sela, jedna grupa iz sela Kestenova Korilta, mahom oni koji su se vratili iz bivše jugoslavenske vojske, pružila je spontan otpor ustašama. Imali su oružje i u nekoliko navrata, kad su ovi zlikovci dolazili u selo, pružali su im otpor. U toj grupi su bili Jovica (Ilije) Kovačević, Petar Mrda, Sava Kovačević, Radonja Vučiča i dr. Poslije su, oko 1. jula svi ovi pohvatani, strijeljani i bačeni u pećinu u Boričevcu. Pretpostavlja se da su izdani, jer su jedne noći pohvatani na spavanju.

U julu su ustaše sve češće izlazile u selo na konjima, pucali u narod radi zaplašivanja. Ljudi i porodice su se sklanjale u šumu ili na nepristupačna mjesta. Do 24. jula ustaše su zapalile nekoliko zgrada u Buševiću i u susjednim selima (u Kalatima su palili i ljude u kućama).

U Buševiću su zdklali Javu Ljiljka, starca i jednog sitogodišnjaka, Milu Karanović. Narod je bježao u zbjegove. Do ustanika glavini Zbjegovi su bili: Basača, Kezača, Međedovača, Srnečalk, Bajina, Višočica i dr. Sve što je bilo živo išlo je iz sela. Štaka, pribor za mužu, posuđe, sve se iznosilo iz kuća, jer se znalo da će ustaše sve spaliti. Ljudi su zakopavali u zemlju ono što je bilo iznijeto iz kuće.

U zbjegovima su pravljene male kolibe, da narod ne bi kisnuo. Tih dana pred ustanak već se počelo govoriti da su se spustili ruiski padobranc i da dijelovi bivše jugoslavenske vojske pružaju otpor. Nije se znalo gdje i kako.

Napredniji elementi su u zbjegovima održavali tajne razgovore s ljudima, propagirajući da se treba oružjem boriti protiv ustaške vlasti. Neki su pristajali na to, jer su u tom vidjeli jedini izlaz. Međutim, neki stariji govorili su da se protiv tolike sile ne može boriti.

■ Ujutro 26. jula naišla su dva druga iz Like. Bili su to Simo Škorić i još jedan, ime mu ne znam, koji su se sastali sa Vladom i Vučenom Anđelićem (ovaj posljednji je poginuo od četnika poslije završetka rata u Srnetdci). Ova dvojica su ispričala da u Plješivici postaji uištanička

radioHStanica, da ima na okupu nekoliko bataljona naoružanih boraca i da će se svaki čas ova snaga sručiti na ustaška uporišta. Ul kratko, da će početi ustanak. Vučen i Vlada Anđelić su otišli u zbjegove na Kezaču, Kest enovačiku glavicu i Corkovaču i to isto tamo pričali. Ljudi su bih radosni, jer su shvatili da je već vrijeme da se digne ustanak. Manji dio koji je ovo smatrao avanturom govorio je da će zbog takvih priča stradati selo i njegovo stanovništvo i da će se režim ustaša još više zaoštriti. Poslije ovih razgovora u zbjegu je određena delegacija u koju su ušli Lazo Ivaniš, Vlado Anđelić i Đuro Ovuka da odu u Plješivou i da provjere ovu vijest. Seljaci su im dali konje.

Delegacija je sve obišla, ali ništa nije pronašla. Vratila se i tada je došlo do velike potištenosti preplašenog naroda. Izgubljene su nade da će doći do oružane borbe s ustašama.

Noć između 25. i 26. jula bila je vrlo teška za stanovništvo ovih krajeva. Vladala je strahovita neizvjesnost. Vijest o snagama u Plješivici nije bila potvrđena. Negdje oko 10 časova, 27. ju'la desetak mlađih ljudi iz Buševica i Kestenovca sastala se sa kurirom iz Like. Istog dana zakazan je zbor kod državnog Strbačfcog bunara u Ličkim Štrpcima. Rečeno je da će na tom zboru, koji je zakazan za 14 časova, govoriti Sitoj an Matić, aktivni oficir stare Jugoslavije i da će početi usltamak. Rečeno je takođe da dođu svi muškarci i da ponesu oružje koje imaju, sjekiru, karabin.

Stoj an Matić se ispeo na grlo bunara i u kratkom govoru saopštio da ustanak počinje. Glavni krivci su bih ustaše i borba je trebalo da počne prvo protiv njih. Tada u obližnjim mjestima ni/je bilo ni Nijemaca ni Italijana. Istog momenta Stoj an Matić je raspodijelio ljudstvo u vodove i čete. Izvršen je raspored gdje koja grupa treba da napada i gdje će držati položaj. Izvršen je raspored po selima s tim što su Bušević, Kestenovac i Bos. Štrpci trebali da napadnu ustaško uporište na Strbaökom buku, Lički Štrpci, Nebljusi, Kruzi trebali su da likvidiraju ustašku postaju u Nebljusima, a ostala sela da se približe Donjem Lapcu. Tada je rečeno da se po likvidaciji ovih uporišta izabere kadar, s tim da se vodi računa o podoficirskom

kadru jugoslovenske vojakе, jer da su to ljudi koji imaju iskustva i znanja o taktici ratovanja.

Istog dana su oba uporišta likvidirana. Na uporištu na Štrbačkom Buku je bilo Oko desetak ustaša i domobrana. U Nebljusima je bilo 10—15 žandara i ustaša.

Po likvidaciji ovih uporišta, svi borci sastali su se po dogovoru u Cerkovom, na takozvanoj Krivoj poljani. Muškarci iz Buševića, Kestenovca, Strbaca, borci sa Štrbačkog Buka su na tom sastanku izabrali komandni kadar. U grupi Stojana Matica za komandira čete Kestenovac određen je Lazo Ivaniš (sada major u penziji, živi u Valjevu). Za jednog vodnika određen je i Đuro Ovuka (major u penziji), iz Kestenovaca, a iz Buševića vodinlik je bio Vučem Anđelić. Borci iz Kestenovaca i Strbaca su bili zajedno u vođu.

Noću 27. jula je prenošena sva municija koja je zaplijenjena na Štrbačkom buku i u Kestenovcu — u kuću Ilije Timše. Određena je jedna grupa na čelu sa Vladom Anđelićem da izradi bombe od dinamita. Bombe su pravljene od konzervi i petnjaka od peći. Sakupljeno je nekoliko desetina čaršava i od njih su napravljene kesice u koje je stavljana parčad gvožđa, cement, komadići korde. Ova grupa je u toku noći napravila preko sitotinu komada bombi. Bombe su natovarene na dva konja i prenesene na položaj borcima.

Dok je ova grupa pravila bomibe, ostali borci odlazili su na zbornu mjesto i zauzimali položaj prema Kulem-Vakufu.

Prvi borbeni položaj bio je od rijeke Une, od mjesta Bučić, preko Gajina, Kestemovačkog vrška, povrh livade Cokovac, preko Buševičkog Peova, Buševičke glavice, Kicelja, Delanove Glavice do Visočice. Na ovom položaju se ostalo do 28. jula, a zatim je stigla vijest iz Drvara preko Srba, Ličkih Doljana i Mišljenovaca da je otpočela borba u Srbiji i da je zauzeta fabrika za proizvodnju oružja. Znalo se da će oružje koje se proizvodi u ovoj fabrici biti poslano na front i da će najdalje za desetak dana stići na ove položaje i bilti podijeljeno borcima. U to vrijeme govorilo se da je iz novooslobođene fabrike podijeljeno preko 2.000 pušaka borcima.

Noću između 28. i 29. jula položaj ie bio pomjeren i približen prema Kulen-Vakufu. Druga borbena linija položaja bila je postavljena na relaciji od rijeke Une — Zamaštena — Dalasanovaca — Kugina brijega — kuća Đukana Ovuke, pored groblja — ispod kuće Obrado vića — Mehadina brijega (ispod kuće Voj vodiča) — preko Runjevice — kuće Novakovića, odakle su položaj preuzeli ustanici iz Mišljenovca, Donjeg Lapca i drugih ličkih sela. Na ovom položaju smo ostali 29. 30. i 31. jula.

Trideset prvog jula položaj je pomjeren od Kaluđerica, ivicom šume Dubrava, pored Ljiljkovih kuća i dalje istom linijom prema Boričevcu. Drugog avgusta ličke jedinice, koje su držale položaj prema Boričevcu, zauzele su ustaško uporište Boričevac. Po zauzimanju Boričevca, obruč oko Vakufa se stegao tako da je sa ličke strane (Srb, Lički Doljani, Kalati) borbeni front bio postavljen iznad tvrđave Ostrovca, preko Poštaljačke Drage, povrh Kalata, preko Dubrave, ispod Runjevice, a položaj prema rijeci Uni, sa Buševačke strane, je ostao nepromijenjen. Na ovim položajima se ostalo duže vremena.

Za vrijeme držanja položaja na ovim mjestima jedna grupa ustaša krenula je prema Buševiću, druga prema K alatima i Mišljen ovcu, tako da se na cijelom frontu (od Ostrovtice preko Dubrave, do Une) vodile teške borbe. Ustaše nisu uspjele da se probiju u sela. Zarobljena je jedna ustaška zastava — između kuće Novakovića i Ive-tića.

U grupi koja je napadala Bušević, nalazio se Vučen Anđelić koji je iz karabina ubio jednog ustašu. Leš ovog ustaše pronašla je jedna ustani oka patrola tek nakon 15 dana. Pored leša koji je već bio u raspadanju, nađena je puška, 150 metaka i nekoliko bombi. Bila je to prva zarobljena puška.

Vučen Piilipović koji je bio učesnik prvog rata i solunski dobrovoljac i imao ogromno ratno iskustvo došao je u odred 31. jula. Izabran je za komandira čete koju su sačinjavali borci iz sela: Strpci, Kestenovac, Bušević i Kalati. Svako selo je imalo svoj vod, na čijem su se čelu nalazili vodnici i desetari.

Na ovom položaju ustanici su ostali sve do dana kada je uslijedila zajednička akcija jedinica sa bosanske i ličke strane na ustaška uporišta u Čukovima, Orašcu, KJlisi, Demiro vica Brdu, Kulen-Vakufu.

Četvrtog i petog septembra zauzeti su Čukovi, Orašac, Rajinovci, Demirovića Brdo, Kliisa. Između 5. i 6. septembra jedinice su se sasvim približile Rulan-Vakufu. Tih dana vođeni su pregovori sa domobranskim oficirima koji su bili na položajima na Demirovića Brdu. Pregovore sa ustamičke strane su vodili: Simo Novaković (Simoja), Maniša Vojvodić, Simoja Matijević i dr. Cilj pregovora je bio da se domobrani sa Demirovića Brda predaju bez borbe te da će time i njihove porodice biti zaštićene. Sporazum je postignut, a predaja je trebalo biti izvršena ujutro 5. septembra. Međutim, do predaje nije došlo, jer su ustaše iz Vakufa u toku noći, evakuisali čitavo stanovništvo i povukli se na položaje u Vakuf.

Naime, 5. septembra ujutro kad se trebala pojaviti bijela zastava kao znak predaje, niko od domobrana se nije pojavljivao. Ustanici su krenuli i zauzeli Demirovića Brdo i Klisu bez borbe.

Prilikom napada na Vakuf, Buševička četa je imala zadatak da napadne Žandarmerijsku stanicu na Sklopu, da pređe preko mosta na Buku i da upadne u Vakuf. Borci ove Čete u prvom naletu zarobili su municiju i oružje iz jednog putničkog automobila. Bilo je tu dva do tri sanduka municije koju su borci podijelili između sebe, dobijajući naredjenja od komandanta Stajana Matica. Vratili smo se zatim na položaj Drenovača — Skočaju — Bihać. Na ovom položaju smo ostali sve do marta 1942. godine.

Buševička četa je bila u sastavu odreda Stajana Matica. U martu 1942. godine formiran je bataljon »Stojan Matić« u kojem su bili svi borci iz sela Bušević. Komandant Bataljon je bio Toma Popović, zamjenik Dušan Dotić. Bataljon je imao četiri čete: Nebljušku, Lapačku, Dnopoljsku i Oravačku. Operativac je bio Stevica Rašeta (poginuo je na Gračacu 1942. godine). Politički komesar je bio Simo Mrda.

Svi raniji borci, u martu 1942. nisu otišli u operativnu jedinicu — u bataljon »Stojan Matić«. Jedan veći dio

ostao je i dalje na položaju prema Bihaću, dok su neki borci iz Buševića otišli u bataljon »Stoj an Matić«, u Nebljušku četu. Drugi dio boraca koji je ostao na položaju prema Bihaću, kasnije je otišao u baitaljon »Biše Kesića«, bataljon »Ognjen Priča« i baitaljon »Marka Oreškovića«.

Do deceptembra 1942. godine svi borci iz Buševića pripadali su ličkim jedinicama. Pošto je do tog vremena i teritorija Buševića prfijpadala Donjem Lapou, poslije oslobođenja Bihaća formirana je nova opština Kestenovac, u čiji sastav su ušla sela: Kesltemovac, Bušević, Kalati, Bos. Stripe i. Opština Kestenovac je tada teritorijalno pripadala sreskom NOO Drvar, a kasnije, do kraja rata, NOO sreza Bos. Petrovac. Ovo mijenjanje teritorijalne pripadnosti uSlovljeno je ratnim operacijama i prilikama kaje je rat diktirao. Gotovo svi borci iz sela Bušević, koji su do kraja 1942. godine bili u ličkim vojnim jedinicama, prešli su u krajiške jedinice (većina boraca iz sela je bila u I i III krajiškoj brigadi).

Krajem septembra i početkom oktobra 1941. godine jedna ustaška bojna krenula je iz Bihaća, razbila ustaničke položaje na Gonijevcu, iznad Ripačtkog klanca, gdje su se nalazili borci iz Buševića i drugih sela. Dotična bojna je prošla od Bihaća do Vrtoča, preko Kulen-Vakufa, forsirala rijeku Unu i preko Borićevca i Donjeg Lapca pokušala da se vrati u Bihać.

Njen pokret pratile su ustaničke jedinice i napale je u Drenovači. Likvidiran je talko reći i posljednji ustaški Zlikovac. U ovoj borbi učestvovali su borci iz Buševića i ostalih sela. Tada je na Čovki poginuo ustaški major Veber. Ubila ga je jedna grupa boraca na čelu sa Dokom Jovanićem. Zarobljeni su tada dokumenti i plan operacije, tako da su naše jedinice lako mogle da im se suprotstave i da ih unište.

Velika satisfakcija za borce Buševića i okolnih sela jeste događaj koji se odigrao septembra 1941. godine. Naime, pošto su likvidirana sva ustaška uporišta oko Kulen-Vakufa, iz pravca Gračaca, pored Donjeg Lapca, kretala se veća domobranska jedinica prema opkoljenom Kuien-Vakufu. U toku ovog pohoda došlo je do kontakta domobrana sa ustanicima. Ustanici su zahtijevali da se jedinica

vrati nazad u Gračac. Međutim, domobranski oficir nije aia to pristao. Došlo je do munjevitog napada ustanika. Front je otpočeo na cesti u dužini 2—3 km, u čuvenoj PištaHiskoj draži. Za nepunih 30 minuta borbe razbijena je ova domobranska jedinica. Bilo je na desetine mrtvih, zaplijenjen je ogroman ratni materijal: 7 teških mitraljeza, oko 50 pušaka i druga ratna oprema. Ostaci domobranske jedinice bježali su na sve strane, a začelje sa 8 haubica pobjeglo je nazad u Gračac.

Ovo je bila najveća pobjeda ustanika na ovom terenu tih prvih dana ustanka. Pored svih priznanja borcima, posebnu zaslugu treba odati Šimi Novakoviću — Simo j i, koji je bio vođa ustanika u pregovorima sa domobranskim jedinicama. Kad su pregovori završeni Simoja se nije povlačio nego je sa konja svukao domobranskog oficira i na liou mjesta ga zadavio. Simoja je bio veoma hrabar borac.

U novembru 1941. godine u Buševiću je formirana organizacija SKOJ-a. Sekretar ove organizacije je bio Dušan Radić. Ova organizacija je bila legalna do decembra 1941. godine, a tad« se povukla u ilegalnost. Maniša Rudić je ostao sekretar SKOJ-a do novembra 1942. godine. Tada je otišao u jedinicu, a zamijenila ga je Mirjana Piliipović. Poslije nje za sekretara SKOJ-a došla je Milka Rudić.

Prvi Odbor formiran je u samom ustanku. Njegova dužnost je bila briga o ishrani vojske, sakupljanja hrane, sabiranja ljetine sa njiva Muslimana i Hrvata. Članovi Odbora bili su: Milan Obradović, Stanko Giušica, Jovo Rađenović i drugi. Ovaj Odbor radio je sve do 3. marta 1942. godine, kada je na seoskoj konferenciji izabran prvi NOO. Konferencija je držana u kući Laze Pi'ilipovića u Buševiću. U Odbor su izabrani: predsjednik Momčilo Gogić, sekretar Vlado Anđelić, članovi Milan Karanović, Milan Obradović, Stanko Giušica, Nenad Piliipović, Stevo Obradović i Božo Giušica. Sjedište ovog Odbora je bilo u kući Vučena Pilipovića (Vufcsana), do polovine 1942. godine. Odbornici, predsjednik i sekretar su stalno bili angažovana lica, a ostali su bili mobilisani prema potrebi i situaciji.

U 1941. godini najveća briga bila je spremanje hrane za vojsku, snabdijevanje odjećom i obućom. U 1942. godini ostali su isti zadaci. Odbor je imao i ulogu suda. Kazne su bile novčane ili u hrani, ili su ljudi otpremani na neke radove. O takvim pitanjima Odbor je rješavao u punom sastavu. Održavane su konferencije radi raskrinkavanja negativnih pojava. U 1942. godini Odbor je radio na organizovanju školstva. Počeo je da radi jedan analfabetski tečaj u kući Gojka Karanovića. Vodio ga je Boro Pilipović koji je završio osnovnu školu i neki 15-dnevni kurs u Drvaru. Tečaj je trajao do IV neprijateljske ofanzive, kada je prekinut.

Čitavo to vrijeme danonoćno je vršen politički, kulturni i prosvjetni rad. Rješavana su ekonomska pitanja i problemi obrađivanja napuštene zemlje. Trebalo je proizvesti mnogo kukuruza i spremiti žito za ishranu partizanskih jedinica.

Organizacija AFŽ-a formirana je u decembru 1941. godine. Predsjednica Odbora bila je Danica Rađenovdč, a početkom 1942. godine izabrana je Marica Obračević, jedina Hrvatica u selu. U Odboru su tada bile: Jela Karanović, Perika Ljiljak, Boja Anđelić, Jela Pilipović, Boja Rodić, Draginja Rodić i dr.

U rano proljeće 1942. godine osnovan je Odbor NOF-a. Omladinska organizacija i AFŽ radili su aktivno na prikupljanju hrane za borce, spremanju odjeće, obuće, šivenj'U bijelih mantila od platna (čaršava), kako bi borci u toku zime neprimjetno prilazili neprijateljskim utvrđenjima i položajima u cilju izmenađen'ja neprijatelja. Isto tako, omladina je nosila hranu borcima koji su bili na položajima na Lohovskom brdu, prema Bihaću. U toku ljeta 1942. godine aktivno se radilo na sklanjanju žita u Lohovu, Miljanovcima i drugim mjestima. Taj rad bio je stalno organizovan od NOO i rukovodstva omladine.

U Buševiću je decembra 1941. godine održan vojno-politički kurs za omladince Buševića, Kestenovca i drugih sela.

U 1942. godini partijske organizacije nije ni bilo. Aprila 1942. godine prvi kandidat Partije je postao Vlado Anđelić. Primljen je u Partiju 5. maja 1943. godine. Juna

i jula 1942. Vlado Anđelić je bio na partijskom kursu koji je održan pri Kotarskom komitetu u Donjem Lapcu. Prva partijska organizacija na teritoriji novoformirane opštine Kestenovac formirana je 5. maja 1943. godine. Prvi sekretar ove ćelije je bio Vlado Anđelić. Organizaciju je formirao član Okružnog komiteta za Drvar Vaso Trikić. U prvu partijsku organizaciju učlanjeni su: Milan Ivaniš iz Kestenovca, Momčilo Gogić iz Buševića, Petar Komljem iz Kalata i Soka Ivanić iz Kestenovca.

U samom selu Buševiću partijska organizacija je formirana decembra 1943. godine. Sekretar je bio Momčilo Gogić, koji je ujedno bio i predsjednik NOO. U to vrijeme formirane su partijske ćelije u svim selima opštine Kestenovac. Organizacija koja je prva formirana u Kestenovcu prerasla je u prvi Opštinski komitet Pariti je, koji je izabran krajem 1943. godine.

Članovi partijske ćelije u Buševiću su bili: Ljubo Glušica, Mara Hodak, Rade Rodić i Momčilo Gogić kao sekretar.

U Opštinski komitet Kestenovac izabrani su: Vlado Anđelić, a nakon kratkog vremena i Mićko Kovačević iz Kalata, Mara Hodak (obadvoje iz Buševića) Svetko Karamović iz Buševića.

Opštinski odbor izabran je 22. decembra 1942. godine putem tajnog glasanja na kome su učestvovali svi birači iz sela Kalati, Bušević, Kestenovac i Bos. Štrpci. Za predsjednika je izabran Milan Ivaniš koji je na toj dužnosti ostao do kraja rata, za sekretara Vlado Anđelić, na kojoj dužnosti je on ostao do kraja rata. Članovi su bili: Soka Ivaniš iz Kestenovca, Momčilo Gogić iz Buševića, Mićko Prtina iz Bos. Štrpca, Mićko Kovačević iz Kalata. Sjedište Odbora je bilo u osnovnoj školi u Kestenovcu.

Opština Kestenovac je imala stalne kurire i veze sa Likom i Bosnom. Komandir Relejne Stanice je bio Jovo Predojević. Stanica je radila u osnovnoj školi u Kestenovcu.

Opštinski odbor je imao i svoje stalne Stražare. Komandir straže je bio Stevo Karamović, a kasnije Mirko Pilipović i drugi.

Prilikom prvih pokreta neprijateljskih snaga doznalo se da se priprema velika neprijateljska ofanziva. Preduzete su mjere za sklanjanje svega onoga što je bilo od vrijednosti, svega što bi moglo koristiti neprijatelju. Svako domaćinstvo je iskopalo sklonište i sklonilo svu svoju imovinu. U neprohodnim šumama na brzinu su izgrađeni magacini. Sklonjeno je žito koje je bilo pripremljeno za potrebe NOV.

Poslije pada Bihaća u neprijateljske ruke, 29. novembra 1942. godine, u neposrednoj blizini teritorije sela Bušević naređena je evakuacija stanovništva prema Kamensku (Plješivici). Ova direktiva za evakuaciju stanovništva pogrešno je prenesena preko jednog druga iz opštine Kulen-Vaikuf, pa je djelo stanovništvo povučeno u Plješivicu, a to nije bilo nužno, jer su se njemačke snage isključivo kretale bosanskom stranom, s desne strane Une. I talijanske jedinice, koje su trebalo da okupiraju teritoriju opštine Kestenovac, bile su u neposrednoj blizini Donjeg Lapca dočekane od strane NO vojske i definitivno uništene (dva mjeseca je omladina svih okolnih sela vukla ratni materijal).

Narod iz sela se vraitio odmah čim se saznalo da je italijanska vojska uništena. Počeo je ponovo normalan život i rad na teritoriji opštine Kestenovac. Poslije IV ofanzive počele su se vraćati izbjeglice iz Korduna i Banije, koje su, zajedno sa jedinicama NOV, odstupale u pravcu Šatora i Glamoča. Te izbjeglice su se vraćale preko ove teritorije, gdje im je pružena sva pomoć u hrani i odjeći. Veliki broj banijskih izbjeglica na Šatoru je obolio od tifusa. Smješteni su u blnicu u kestenovačkoj školi. Tamo se moglo smjestiti oko **100** ljudi.

Svake noći je umiralo po 10 i više ljudi, jer nije bilo sanitetskog osoblja.

Odbor AFŽ-a je organizovao brigu oko bolesnika. Ljudi su se bojali tifusa. Ujutro su obično iznošeni leševi. Tu dužnost su morali da vrše funkcioneri vlasti.

Poslije IV ofanzive u susjednim selima na ličkoj strani pojavljuju se organizovane četničke grupe sastavljene od ljudi koji su se izvlačili i bili kolebljivi u prvim danima rata. Bili su tu i neki i iz jedinica NOV. Dosta čet-

nika je bilo iz susjednih sela Lički Štrpci i Mišljenovaca, manji broj iz Kestenovih Korita, a najviše ih je bilo iz Opačića Dolina, koje im je i bilo sjedište. To je bila u početku italijanska predstraža Lapca, a kasnije i njemačka.

četnici su, u zajednici sa Italijanima, Nijemcima i ustašama, svakodnevno uznemiravali slobodnu teritoriju, tako da su u 1944. godini u jednoj svojoj akciji popalili više od polovine kuća sela Bušević. Tada je Bušević najviše bio spaljen. Četnička banda je na teritoriji ličkih sela poslije zvjerskog mučenja ubila i 67 rukovodilaca narodne vlasti, Partije i SKOJ-a. Prepolovljen je, tako reći, rukovodeći kadar donjolapačfće opštine. Četnici su pokušali da nađu jatake na teritoriji kestenovačke opštine, ali u tome nisu uspjeli. Na teritoriji ove opštine nije bilo ni jednog četnika.

Prilikom čestih neprijateljskih napada na selo Bušević narod je bježao na bosansku stranu u Rajinovce. Naročitu opasnost za selo predstavljale su vrlo jalke njemačke komunikacije put Lapca, Bihaća, Knina i Splita.

Januara 1945. godine neprijateljske snage zapalile su preostali dio kuća sela Bušević i onaj dio koliba koji je poslije prvog paljenja ostao. U seli u je ostalo čitavih jedva nekoliko kuća. Sve ostale su bile zapaljene.

Selo je konačno oslobođeno aprila 1945. godine kada je upravo ta komunikacija slomljena.

Od 27. jula 1941. do 15. maja 1945. godine iz 103 domaćinstva sela BUševića poginulo je 48 boraca.

VITA CVETKOVIĆ

PETROVACKE BOLNICE

»U odjeljenju ima priličan broj osoblja i prigovara nam se što ga ne upotrebljavamo za pranje veša. Ali, 'to je nemoguće izvesti, jer su to drugarice na kursu, a uz to su vrlo mlade .. . «

(iz izvještaja zamjenika političkog komesara Centralne bolnice pri Centralnom komitetu KPJ, od 20. XII 1942. dok. br. 1091 arh. CK KPJ).

U jesen 1942. godine najveći broj naših ranjenika i bolesnika liječio se u Bosanskoj krajini i to u okolini Petrovca, što je u mnogome davalo i lton životu u cijelom ovom kraju.

Pored kolona vojske i komora putevima isu se stalno krétali autobusi, kamioni, volovske i konjske zaprege i konjanici na kojima su dolazili ranjenici i bolesnici, donošene namirnice i stvari i materijal za bolnice. U okolini Petrovca je bilo desetak bolnica u kojima su liječeni borci iz svih jedinica što su djejsltvovala u blizini slobodne teritorije. Sada, kad čovjek čita izvještaje o brojnom stanju ranjenika i bolesnika u tim bolnicama, njemu te cifre ne izgledaju bogzna kako velike, ako se nema u vidu da se to odnosilo samo na dati dan, a da su se ranjenici i bolesnici svakodnevno mijenjali, prezdravili isu odlazili a novi dolazili. Ipak broj je bio vrlo velikli, i petrovačke bolnice kao i stanovništvo toga područja, prihvatanjem ,njegovanjem i liječenjem partizana dali su ogroman doprinos NOB-i.

O mnogome se govori u sačuvanim izvještajima iz bolnica i ja ne bih želio ida 'to ponavljam, već bih htio da se podsjetim ina meke stvari o bolnicama o Ikojima se ne govori u izvještajima.

Nekako u prvoj polovini Oktobra 1942. godine Vrhovni štab je ljude, koji su sačinjavali 'upravu Centralne bolnice broj 1, kako je imala zvanični naziv grupa petrovačkih bolnica, rasporedio na druge poslove a pojačao uprave po bolnicama — odjeljenjima, što su 'se po stručnoj liniji više povezale sa sanitetskim odjeljenjem Vrhovnog štaba.

U upravi bolnice je ostao samo 'zamjenik političkog komesara koji je putem Biroa partijskih organizacija i Kulturno-pros vjefcnog odlbora objedinjavao partijski, politički i drugi život po bolnicama. U 'tim poslovima Birou i partijskom sekretaru je pomagao instruktorslki organ CK —• polit-odjel za sve bolnice koji je itilh dama formirao Centralni komitet. -Polit-odjel su sačinjavali Mileva Vuković, Rade Vilotijević — Vića, Nada Marković i Milan S-tanić. Za zamjenika političkog komesara te bolnice je Vrhovni štab odredio mene. Odmah po dolasku na tu dužnost, u zajednici sa članovima polit-ođjela, Obišli smo sva Odjeljenja bolnice. Po oibilasku smo pozvani Mileva Vuković i ja na razgovor u Vrhovni štab koji se nalazio na Oštrel-ju.

Izvještaj smo podnijeli zajedno Mileva Vuković i ja članovima Vrhovnog Štaba: Sretenu Zujeviću — Crnom i Aleksandru Rankoviću — Marku. Podnošenje izvještaja i razgovor je trajao cijelo prije podne. Zadržali su nas i na ručku. Ručali smo zajednom s drugom Titom. Poslije ručka su Sreten Zujević i Aleksandar Ranković nastavili razgovor sa mnom. Tražili su da im pričam o životu u bolnici u Novoj Varoši gdje sam bio na liječenju, pa o bolnici na Zabltjalku gdje sam bio politički komesar. Interesovali su se o organizacionim stvarima, o postavljanju i radu partijskih organizacija i odnosima sa upravom, štabovima jedinica i pozadinskim organizacijama i organima. Morao sam da im pričam o pokretu ranjenika iz Crne Gore do Bosanske krajine, o ljekarima, bolničkom osoblju i komunistima koji su radili u bolnicama. O razmještanju lekara po bolnicama u okolini Petrovca ,itd. Pitali su me i o

odnosima ranjenika prema stanovništvu u Bosanskoj kra-
jini i obratno. Ja sam pričao i iznosio sva moja zapažanja.

Poslije toga su ponovo pozvali Milevu i iznijeli su
gdje smo, Ikada i kako nepravilno postupali u radiu u bol-
nici i kako je trebalo u datoj situaciji da radimo.

Rekli su nam pored ostalog:

Direktiva Centralnog komiteta Komunističke partije
Jugoslavije za komuniste u bolnicama je:

— Prvi i najglavniji zadatak je da ranjenici i bole-
snici što prije ozdrave i da se vrate /u svoje jedinice. Sve
drugo komunisti u bolnici ima da podrede ovome zadatku.

— Drugo, bolničke uprave i partijske organizacije ne
maju pravo da izriču kazne ranjenicima i bolesnicima za
greške koje oni 'Učine za vrijeme liječenja. Uprava 'bol-
nice treba samo da obavijesti njihovu jedinicu.

— Partijske organizacije nemaju pravo da kandiduju
i primaju u Partiju boirce koji se nalaze ina liječenju.

— Ranjenici i bolesnici ne mogu da odlučuju o kan-
didovanju i prijemu u Partiju ljekara i osoblja bolnice.

— Članovi Partije dok su na liječenju pomažu u radu
partijsku organizaciju u bolnici do lte mjere koliko im
zdravstveno stanje dopusti.

— Članovi Partije, dok su na liječenju, treba da ko-
riste vrijeme za iteoretsku izgradnju, za što bi trebalo da
se organizuju partijski kursevi na koje treba uključivati
i komuniste iz bolnice. Oni bi trebalo za osoblje da drže
i politička predavanja i političke časove.

— Članovi Partije, dok su na liječenju, treba ukoliko
i>m zdravstveno Stanje dozvoljava ,da pomognu partijskim
i drugim organizacijama u pozadini, naročito u političkom
i vojničkom vaapitanju omladine.

To su bile po mome sjećanju direktive koje su mi
članovi Centralnog komiteta KPJ Sreten Žujević — Crni
i Aleksandar Ranković — Marko saopštild da o injima upo-
znam sve komuniste u Centralnoj bolnici (broj 1, po kojima
svi imaju da ise upravljaju u partijskom radu u bolnici.
Na kraju su mi stavili u zadatak da svakog mjeseca ša-
ljem opširan izvještaj Centralnom komitetu o prilikama
u ovoj bolnici i ako treba obratim za pomoć Vrhovnom
štabu i Centralnom komitetu Partije. Preciziranje stavova

O ovome bilo je od velike ipomoći, jer, događalo se (prije toga da su pojedini upravnici bolnica pokušavali ida u bolnicama formiraju vojne sudove za ranjenike, negdje su ranjenici primani u Partiju za vrijeme liječenja u bolnici, mada ih u njihovim ijedinicama, gdje su proveli i po godinu dana ,nisu primali u KPJ. Neki ranjenici-starješine iz jedinice, opet, 'Uticali isu na prijem u Partiju ijekara koje nisu dovoljno poznavali. Ovim mjerama sve je 'to prekinuto.

Poslije ovoga sastanka rad komunista u bolnicama je tekao mnogo bolje jer su Otklonjeni mnogi nesporazumi i trzavice. Ali su nam drugovi iz Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba pružali i drugu pomoć. Sjećam se da je Sreten Zujević nešto kasnije održao 'jedan sastanak u Petrovcu u cilju poboljšanja saradnje uprave bolnice, i Sanitetskog odjeljenja Vrhovnog 'štaba sa komandom područja, komandom mjesta i narodnooslobodilačkog odbora, omladinskom i organizacijom žena. On nam je na tom sastanku iznosio konkretnu korist od saradnje prilikom dobavljanja i dovoženja namirnica za bolnice, i drugih predmeta, umjesto da svako odjeljenje šalje ljude samo za sebe, 1 slično.

II

Kad smo stigli u Krajinu ranjenici i bolesnici su donekle klasificirani i izdvojeni po vrsti rana i oboljenja. Tifusari i oni na koje su ljekari sumnjali da su oboljeli od tifusa smješteni su u prizemlju jedne kuće u Driniću (ne znam da li je to bio podrum ili stalla za istoku) i gotovo su bili pomiješani sa oboljelim od tuberkuloze. Pošto se broj sumnjivih na oboljenje od tifusa u brigadama povećavao, za njih je uređena posebna bolnica u zgradi osnovne škole i nekim seoskim kućama u selu Smoljane. Bili su vrlo loše smješteni a još slabije liječeni. Dolazile su nam Zbog toga žalbe sa raznih strana. Dogovorili smo se sa drugovima iz Polit-odjeia i Komande područja da pođemo da pregledamo stanje u bolnici. Pošli smo: Rade Vilotijević, komandant područja i ja. Ono što smo vidjeli u Smolja-

ni zaprepastilo nas je. Ljudi su ležali u slami na podu, onako u odjelima. Kad smo povelili razgovore, žalili su se na iglad i zimu, Ikao i na 'to ida ih niko ne liječi. Među bolesnicima smo našli komandire i političke komesare bataljuna od kojih sam nékeii lično poznavao. Poslije razgovora sa bolesnicima i (bolničarkama imali srno razgovor sa upravnikom tog odjeljenja-boinice doktorom Fridom Gutman, sa političkim komesarom bolnice i medicinarom Dušanom Đurićem i oni su nam donekle objasnili ono što smo i sami već bili ustanovili. Medicinar Đurić lje uglavnom samo čuvao zarobljenog ljekara-ustašu dra Bušatlića, koji je bio epidemiolog i stručnjak za ipjegavac. Doktor Bušatlić se prilikom zarobljavanja oko Klj'uča (bio je u ustaškoj oficirskoj unifoirmi) držao verna drāko, ali ga je štab Prve proleterske i pored toga uputio kao 'Stručnjaka na rad u Centralnu bolnicu. On se u radu oko bolesnika u Smoljani nije pokazao dobro i 'drugovi su se žalili. Ali smo mi, i pored toga, povelili s njim razgovor o liječenju naših drugova. Začudo, on je gotovo sa raspoloženjem razgovarao o toj ltemi i na veoma razumljiv način nam objašnjavao kakva je bolest pjegavac, kako se debija i prenosi i kako se liječi, pa nam je, valjda zaboravivši da smo protivnici otkrio kako bi trebalo da smjestimo naše bolesnike i šta treba da preduzmemo za njihovo liječenje.

Sve je to govorio u prisustvu doktoike Gutman, naše partizanske ljekarke, koja ga je kao i mi zainteresovano slušala. Kad sam ga na kraju zapitao da li bi on kao Stručnjak za ta oboljenja i ljekar, Ikome je dužnost da liječi sve oboljele, pristao da liječi i organizuje liječenje naših drugova, odgovorio je da mu je to dužnost kao ljekara, (zašto je položio i zakletvu) samo treba da se za to Stvore i potrebni uslovi, da se bolesnici prebace u pogodnije mjesto. Obećao sam mu to, ustao i rukovao se sa njim da bi potvrdio sporazum. Zatim sam naredio upravi bolnice da dra Bušatlića više ne čuvaju i da ga sutradan bez pratnje upute kod mene u Petrovac.

Poslije ovoga razgovarali smo i sa drugovima iz mjesta. Oni su nas otvoreno molili da tifusare premjestimo iz njihovog sela, iznoseći bojazan da bi se stanovništvo moglo zaraziti pjegavcem, sto bi izazvalo katastrofu i štete

za našu narodnooslobodilačku borbu. Obećali smo da ćemo 0 svemu obavijestiti drugove pa ćemo vidjeti šta se može uraditi. Čim srno se vratili u Petrovac, ipošli simo kod dra Gojka Nikoliša, šefa staniteta Vrhovnog štaba i ispričali šta smo vidjeli kod itifusara u iSmolj anima, o našem razgovoru sa drom Bušaitlićem i njegovim predlozima i sporazurnu sa njim, kao i našim mišljenjem šta bi se moralo preduzeti za poboljšanje položaja tifusara. On se u svemu složio, dodavši da bi i sam tako postupio da je stigao da obiđe tu bolnicu.

Zajedno s njim smo počeli da razmatramo i mogućnosti za bolji smještaj ovih drugova. Neko je spomenuo paviljone za ranjenike koji su dovršavani u šumi na Jasikovcu. Doktor Nikoliš se tome usprotivio. On je organizovao izgradnju tih paviljona po nacrtima inženjera partizanke Dese Jovanović, tu je radilo oko 1000 ljudi dnevno, za ranjenike sa operacionim salama i ambulantama sa posebnim otvorima za prirodno osvjetljenje i drugim pogodnostima za rad hirurga i jedva je čekao da se završe da bi se tu donosili ranjenici Ikoje je trebalo operisati. Namjeravao je da tu koncentriše najbolje hirurge i drugo osoblje, instrumente pa i potreban medicinski materijal, objašnjavajući nam pri tome da od uslova pod kojim se vrši operacija često zavisi i život ranjenika.

Iako smo bili nestručnjaci, mi smo to shvatalli, ali su nam pred očima bili i oni drugovi u islami u školi u Smolj anima i na sve načine smo pokušavali da ga ubijedimo da se za tifusare izdvoji bar jedan paviljon od četiri koliko ih je bilo, ali je on bio odlučno protiv toga. Sta smo drugo mogli. Napisali smo pismo Centralnom komitetu Partije, iznijeli starije u kome se nalaze tifusari, i predložili da se ti bolesnici premjeste u jedan od ranjeničkih paviljona na Jasikovcu, kao i razloge zbog kojih se dr Nikoliš ne slaže s takvim rješenjem. Poslije dva dana sam 1 lično pošao kod drugova u Vrhovni štab i usmeno iznio Aleksandru Rankoviću u kakvom se stanju nalaze tifusari u Smolj ani. Ranlković me je saslušao i obećao da će razgovarati sa drugom Titom. Drugog dana, poslije toga razgovora, stiglo je naređenje Vrhovnog štaba da se u paviljonima na Jasikovcu uredi bolnica za tifusare i da se

Oboljeli od ti fusa iz svih bolnica i jedinica 'tamo smještaju. Poslije toga smo, u zajednici sa drom Nikolišem, odabrali osoblje i 'kadrove za tu bolnicu; određivani su samo oni koji su preboljeli tifus. Za upravnika bolnice je postavljen dr Ginsberger, a za pomoćnike zarobljenik dr Bušatlić i medicinar komunista Stanko Martinović. Za političkog komesara medicinska sestra Milica Jovović a za intendanta Miloš Jovanović — Miša Iigmanac. Nešto kasnije je dr Bušatlić postavljen i za upravnika i (sa tifusarima je prošao četvrtu i petu ofanzivu. U tolku pete ofanzive je zamolio da mu se dozvoli da i on sitavi petokraku na kapu.

III

U petrovačkim bolnicama liječen je, dakle, ogroman broj ranjenika. Mnogi od njih su i poslije liječenja ostali invalidi i nesposobni za borbe u 'jedinicama. Takve drugove i drugarice smo zadržavali pri bolnicama i dalje na nekom često i izmišljenom poslu. Ali se rijetko ko od njih sa tim mirio. Neki su na svoju rulku odlazili u svoje jedinice, a oni su ih vraćali. Stvarala se nezgodna situacija. Ti drugovi, naročito oni koji 'su bili samo bez jedne noge, stalno su molili da ih negdje maknemo iz bolnice. Mi smo jedan broj povukli pri upravi Centralne bolnice gdje smo stvorili »tehniku«, centar za umnožavanje vijesti i drugih političkih i partijskih 'materijala. Oni su se osjećali presrećni, kao Muris Banlković, Branka Bakočević i još neki čiji sam imena zaboravio. Druge smo zaposlili da u Petrovcu sa omlađinkama pribiraju hartiju po kućnim tavanima i da svaki komad Ikoji ima jednu čistu stranu uzimaju za tehniku i slično.

Ali, ipak, nismo mogli sve da zaposlimo a broj takvih drugova i drugarica je bio sve veći. O itome smo obavijestili i Centralni komitet Partije. Poslije kraćeg vremena, tj. 26. novembra smo i mi dobili ono pismo druga Tita koje je uputio na sam dan zasjedanja AVNOJ-a štabu Bosanskog korpusa u kome je partizanskim štabovima i pozadinskim vlastima dao ono istori jako uiputstvo o postupku sa invalidima i onesposobljenim borcima našeg na-

rodnooslobodilačkog rata. Znam da smo 'to pismo proučili u svim partijskim organizacijama i da su poslije 'toga komanda mjesta i komanda područja -u Petrovcu otvorile opanlčarsku, pekarāku a čini imi se i stolarsku radionicu gdje isu se nalši drugovi invalidi stručno osposobljavali. Neki su učili da kucaju ina pisaćim mašinama, 'neki isu pripremani za telefoniste, tako da su mnogi invalidi bili telefonisti u svim pozadinskim 'ustanovama. Cimi mi se da su neki (Ranka Stepanović) radili i u centraili Vrhovnog štaba dok je bio u Petrovcu.

Prema njima su svi pažljivo postupali, što je i na njih uticalo da se bolje osjećaju. Toga svega svakako dobro se sjeća i drug Gojko Latinović koji je bio komandant područja.

IV

Ovo su ineka od mojih sjećanja ina dane boravka u Petrovcu i okolini i koje se odnose ma smještaj i liječenje naših drugova i drugarica u tom kraju u vrijeme druge polovine 1942. godine, o kojima se manje zrna i o kojima nema pomena ni u izvještajima iz bolnice. A tih sjećanja je (bezbroj, jer te 'dane provedene oko Petrovca u najtežim danima rata sa našim ranjenim i bolesnim (drugovima i drugaricama ja nikad me mogu da zaboravim.

O tim mašim ranjenicima se uglavnom staralo stanovništvo, naročito žene i omladinke, pa čdk i djeca iz tih mjesta. One su nas sačekivale i skidale iz kamiona i kola, unosile, prale. Prale su nam rublje i odijela, čistile i krpile čarape i Obuću. Nosile u operacione sale i previjališta i vtraćale u sobe, pomagale mam u održavanju ličine higijene. One su nam spremale i donosile hramu i pomagale da jedemo, zamjenjivale nam ruke i noge. Namještale nam postelje i popravljale poglavlja, čistile prostorije i danju i noću pored nas dežurale. Pomagale su pri operacijama i previjanjim. Prale zavoje i gazu. Drugarice iu selu Rašnovcu su čak za nas tkale zavoje i gazu. Ali su pored toga za vrijeme dežurstva sricale azbuku, proučavale materijale sa bolničkog kursa ili učile nāku inovtu partizansku pjesmu. Skupljale su po Petrovcu i Okolnim selima platino

ili sačuvano rublje, Čarape i sve drugo i donosile inam da zamijenimo dotrajalo. Donosile su lješnike, orahe, po koje jaje ili jabuku i krušku da inam poboljšaju ishranu i ubrzaju ozdravljenje. One su pjevale i igrale sa nama, ali su tugovale i plakale ikad nam je od bolova bilo 'teško. Bile su nam majke i sećtre, djeca naša i sve najdraže što je neko od nas imao. Prosto nemam riječi da iskažem šta sam ja osjećao u društvu tih divnih jednostavnih Petrovčanki sa Ikojim, čini mi se, i sada osjećam nōko ljudsko srodstvo.

Da bi to objasnio ispričaću jedan primjer. Mene su zbog pogoršanja zdravstvenog stanja krajem 1942. godine smjestili na liječenje u Pe'trovačkoj hirurškđj bolnici kod doktorice Zore. U bolnici su na radu i na kursu za bolničarke bile mnoge mlade djevojčice. Bile su tako mlade da smo se prosto ustručavali da ih zovemo da nam u nekim situacijama pomognu. One su, kad bi to primijetile, često i plakale. A one su, iako su bile mlade i te ikako zrelo rezonovale pa i postupale. Posebno mi je u sjećanju ostala jedna od njih, čini mi se da se zvala Smilja i da nije imala više od 13 godina. Jednog dana se među ranjenicima poveo razgovor o drugaricama bolničarkama po jedinicama, neko je tvrdio da nam se bolničarke na položajima mnogo ranjavaju a i da ginu pri izvlačenju ranjenika. Drugi su govorili da se drugarice ne umiju da čuvaju i slično. Pričalo se i o 'tome šta ibi trebalo da se preduzme da bi se drugarice čuvale. Drug Mil osa v Milosavljević, starli komunist, politički komesar jedne od krajiških brigada je počeo da objašnjava kako bi i Partija u vezi sa tim trebalo da preduzme mjere pa i da kažnjava one ikoji ne vode računa o čuvanju ljudi pogotovu drugarica dok ne steknu potrebno iskustvo. U razgovor je iznenada upala i Smilja, koja je tu u sobi nešto radila. Obraćajući se drugu \Milosavu, ona reče:

»Znaš, druže, ja se sa itobom ne bih složila, po tvome mi treba da se čuvamo a vi da ginete, a kad se završi irat, mi da se udajemo za izabušante i dezertere. Nećemo tako. Ako ginete vi, naši drugovi, inemamo irašta mi mi da živimo?« I nastavi, dalje da radi u sobi. Mi smo začutali i svi smo pogledali u pravcu te djevojčice.

Nekoliko dana mak on toga je neprijatelj počeo da nastupa prema Petrovcu. Morali smo i mi da se povlačimo. Sa 'bolnicom i ranjenicima su posile i sve te djevojčice. Na Oštrelju su neprijateljski avioni napali i bombardovali ranjenike. Te djevojčice su hrabro jurišale i ispod avionskih bombi izvlačile ranjene drugove. Znam da su tom prilikom tri od njih poginule. Sta je dalje bilo sa malom Smi'tjom i stotinjak drugih Smilja iz Petrovca i okoline, ne znam. Ali, i sada osjećam u sebi nešto veliko, čovječno šito sam od njih poprimio tada u okolini Petrovca.

CAST ILI KAZNA

Pred kraj rata na području Drvara i Petrovca u nekim sreskim i mjesnim rukovodstvima ustalila se izreka »Poslaću te po kazni u vojsku«.

Momčilo Jakšić, sekretar Opštinskog komiteta KPJ, suprostavio se nešto jednom članu SK KPJ za Petrovac, a ovaj će na to: »Slušaj ti, druže! Ovako kako ti ja kažem ovako ti je, a ako se sa mnom ne slažeš, odmah te po kazni šaljem u jedinicu«.

»To će mi biti čast, a ne kazna«, reče mu Momčilo. »Ja ozbiljno protestujem protiv tvojih sirovih stavova, pa makar i bio poslat u vojsku!«

DESA BLANUŠA-PREDOJEVIC

SJECANJE INA KESTENOVACKU OMLADINU

Rat, stradanja, pustoš na sve strane, mukotrpan život bez odjeće i Obuće, bez hrane, ali pored svega pun nade, raspoloženja i želje iza ljepšim životom, za slobodom i sretnijom sutrašnjicom.

U to vrijeme, pod teškim životnim usloviima, omladina je bila ta ikoja se prva našla u redovima boraca. Rascvjetana mladost mije žalila žrtvovanje za slobodu. Prvi cvijet mladosti nismo ni osijetili, jer nam je sve zamijenila puška, bomba i najdraža zvijezda — petokraka. Svaki novi borbeni dan nas je (zanosio).

U najkritičnijim danima i trenucima, često opkoljeni neprijateljskim snagama, omladina mog rodnog Kestenovca bila je desna -ruka narodnim vlastima.

Neprijateljski (teror bio je surov u nekoliko naših sela (Kestenovac, Bušević, Štrpci i Kalati), jer u tim selima nije bilo ni jednog izdajnika za (četiri godine rata. Narod je bio proganjan na svakom koraku, aili mije klonuo duhom. Neprijatelje je uvijek vraćao iriješenošću da će istrajati do kraja. Složno smo kretali u svaku borbu i u radne akcije u pozadini, ne dozvoljavajući da spuštenih glava ga zimo pokraj zgarišta svojih rodnih sela.

Te prve zime, 1941. godine sjećam se dobro, narodni odbori, organizacije AFŽ i omladine, organizovali su bezbroj akcija ma pomoći našim borcima ikoji su držali položaje na Drenovači, iprema Bihaću. Prve i maj važnije akcije su bile sakupljanje hrane, odjeće i obuće. Na bezbrojnim prelima žene i omladinke plele su čarape, ruka-

vice i džempere, šile mantile od plahti i pravile prve zavojice od platnene tkanine.

Proljeće 1942. godine donijelo je nove obaveze i zadatke omladine. Na inicijativu narodnih odbora formirane su prve radne čete, koje su imale zadatak da 'obrađuju napuštenu zemlju u okolini Kulen-Vakuf a, da žanju i -sabiru žito i u jesen spremaju zimnicu u partizanska skloništa.

U danima okupljanja omladine i svrstavanja u radne čete, odbor je povjerio dobar dio poslova 'SkojevSkoj organizaciji u kojoj je nas nekoliko radilo bez predaha. 'Naši glavni položaji bili su tada na Drenovači, prema Bihaću. Jedna od prvih akcija omladine bila je u rano proljeće 1942.godine prekopavanje ceste na Drenovači, kao i kopanje 'rovova iz kojih su naši borci sačekivali nadmoćnijeg neprijatelja.

Radili smo danonoćno. Mene kao rukovodila omladine sela Kestenovca odredio je Narodnooslobodilački odbor da okupljan omladinu u radne jedinice i organizujem radne akcije. Poslovi su bili naporni i iziskivali su krajnje napore, iako u to vrijeme nismo imali ništa. Sjećam se, došlo je proljeće, dani sve ljepši, sunce je jače grijalo, ali za naše krajeve nepovoljnije, jer su neprijateljske snage sve više koncentrisale svoju silu i pripremale se za napade na našu slobodnu teritoriju.

U narodu je vladalo nespokoјstvo od onoga što su mnogi doživjeli već prvih dana ustanka. Mi mlađi, puni života, s poletom smo išli u svaku akciju.

Početkom 1942. godine, kada je formirana radna četa, u mom selu, mene su izabrali 'za komandira. Trebalo je obraditi napušteno zemljište u 'okolini Kulen-Vakufa. Sve je završeno na vrijeme — i oranje i sjetva.

Kad je došlo ljeto, stigle su i nove obaveze i radne akcije. Julsko sunce pržilo je svojim zracima lica omladine, koja je prionula na zrela polja zasijana pšenicom i drugim žitaricama, kako bi na vrijeme otela ono što je posijala i spremila za zimnicu borcima. I u toj drugoj i trećoj velikoj radnoj akciji omladinske radne jedinice su bile bitku za klasalo žito, lkoje se tog ljeta savijalo pod teretom krupnih zrna. Poslije žetve i vršidbe žito se preno-

silo u velike magacine, kao sigurna rezerva hrane za naše borce.

Skloništa su bila na sigurnim mjestima. Prenosjenje žita i smještaj, omladina je obavljala noću. Jedna od težih radnih akcija bila je žetva pšenice na 'Lohovskim brdima i Meljincu — neposredno pred borbenim položajima. Jedne vedre noći krenuli smo sa srpovima i po mjesecini stigli na Lohovska brda i Meljinac, preko Nebljusa. Mada smo se privukli kradom do Obradivih parcela, nemoguće je bilo da ostanemo nezamijećeni. Odjednom su iznad nas počele sijevati rakete, zviždali topovske granate i mitraljeski meci. Omladina, hrabra i prkosna, zaštićena od naših boraca, počela je 'noćnu akciju. Stiskajući čvrsto mišićavim rukama srpove, željeli smo da svaki put zagrabimo što više klasova i skupimo ih u 'snopove, kako bismo obezbijedili što više zrna partizanima za pogače, a umornim izbjeglicama okrepljenje. Te noći obasjane mjesečinom /palo je zlatno more klasova.

'Nije dugo trebalo čekati, morala se omladina spremati za vršidbu, što je bio veći problem 'nego žetva. (Sjećam se, jednog dana grupa mladih djevojaka i mladića — skojevaca i skojevki — okupila se ako jednog gurana punog kola natrpanih snopovima žita. Tek što je počeo rad na vršalici, uz pjesmu i vedri vrisak mladosti, odjednom se čula paljba topova i pucnjava mitraljeza. Bolno je vrisnula neka od omladinki, dok je neko povikao: »Ranjena je Pera iz Selišta!« Krv je lila iz ranjenje ruke, a jecaj mlade djevojke nije dugo trajao. Onim što smo imali, oskudnim zavojima, zamotali smo joj ruku i ponovo nastavili posao, badreći i razveseljavajući i našu ranjenu drugaricu. Ovakav naporan rad, i noću, trajao je 'sedmicu dana, pad stalnom prijetnjom neprijateljskih kuršuma, gotovo ;na samim položajima. Ali, zato smo uspjeli napuniti koševe u tajnim partizanskim magacinima.

U ljeto 1943. godine prešli smo sa akcijama na drugu stranu naših nekoliko sela bivše Kestenovačke apštine — na zasijane njive i šarene livade Gečeta i Avale kod Kulen-Vakufa i Paluča'ka, sve do Martin-Broda. Tada sam već bila komandant bataljon a osnovanog od omladine kesten ovačke opštine. Na tu novu dužnost koju mi je povje-

rio SKOJ ibila saim (ponosna i olbavljala sam je sa puino volje i -odgovornosti. Tog ljeta omladina je desetak dana udarnički radila ma 'sakupljanju (pokošenog sijena i podizanju žita. Radilo se danonočno, jer je Stalno prijetila opasnost od iznenadnog (nailaska -neprijatelja čije su se snage nalazile u Bosanskom (Petrovcu i u Drvaru. Zato smo, zajedno sa omladinom bjelajske, kulenvakufske i još nekih opština, ubrzano odnosili snopove žita i stogove sijena. Kasnije smo prešli na -Ostrovicu, Boričevac, te -opet na Meljinac i Lohovska brda — (da bi -ljetima na vrijeme bila spremljena.

Stigla je i zima 1943. godine. -Naš radni bataljon je dobio zadatak da učestvuje u prenošenju ranjenih boraca i municije, koju je (trebalo hitno Skloniti ispred ineprijatelja koji je navaljivao iz pravca Zrmanje, preko Like, ka planini Zuleševici i već opkoljenom Donjem Lapcu. Upravo 'tim putevima moramo se i mi probiti preko Zuleševice do Mazina. Omladini nije ništa preostajalo nego -se probijati da bi izvršila zadatak. Tako je i (bilo. Hladno zimsko veče paralo je i stezalo -grudi ikada smo krenuli iz -svojih sela. Put je bio opasan, (jer smo nailazili -na putu do Mazina i nazad nekoliko puta na neprijateljske komunikacije. Morali smo ih vješto zaobilaziti. Akcija je uspjela. Slabo obučena i gladna omladina je već u zoru bila -u planini Zuleševici i ponijela ranjenike i municiju. Ranjenike smo smjestili u selo Oravae, kod Donjeg Lapca, a municiju produžili nositi do Maritin-Broda, gdje je bila smještena komanda mjesta. Kad s-mo pri povratku naišli kroz Donji Lapac, našli smo mrtvog našeg hrabrog partizana Dušana Rodića, iz Buševića, koji je poginuo u borbama na Zuleševici. S pjesmom, iako umorni, vratili smo se svojim kućama.

-Godine 1944. kao član Opštinskog komiteta SKOJ-a bila sam predviđena za komandanta radne brigade omladine kulenvakufske opštine. -Naše radne jedinice su se prebacile sa lijeve obale Une na -desnu — u Bosnu. Sada s-u na drugoj strani odjekivale naše pjesme. Bila je već jesen 1944. kada smo jedinog -dama krenuli sa brigadom na izvlačenje šimle iz Željezmika i Zelin-ovca, ispod planine Girmeca. (Sve što se izvuče trebalo je i prenijeti do spaljenih

sela oko Bosanskog 'Petrovca — za izgradnju kuća i Ibajti. Ovo je bila jedna od nezaboravnih akcija naše omladine, jer smo dokazali da ismo spremni ina radne poduhvate i daleko od svog zavičaja. Već se tada razvijalo takmičenje među omladinom ko će više, prije i 'uspješnije uraditi neki posao. Oko 150 omladinki i omlađimaca za nepuna četiri sata iznijelo je Oko 18 hiljada komada šimle. Radilo se neumorno. Ne mogu a da .ne spomenem 'bar nekoliko najvrijednijih skojevki, koje će mi 'uvijek ostati u sjećanju, ne samo prilikom ove nego i svih drugih radnih akcija, a to su bile: Štaka Ivaniš, Stojka Đilas, 'Mirjana Pilipović, koja se uvijek isticala u svemu, zatim Jovanka Obradović, Stojica Predojević i mnoge druge. Velik je spisak mnogih vrijednih omladinki, 'kao i onih 'koji su pali na bojnim poljima širom naše zemlje za slobodu i vedriju sutrašnjicu.

POKLON DJEVOJCI

Prilikom borbe za oslobodenje Sanskog Mosta, drugom polovinom 1942. godine, jedan borac, za vrijeme ulične borbe, u jednoj radnji nađe bijelu mast za cipele, strpa je u džep — dva komada i poslije borbe pride političkom komesaru čete Branku, daje mu jednu kutiju i reče: »Druže komesaru, znam da imaš curu kao i ja, evo, našao sam odličnu pomadu za lice, pa ćemo im poslati, neka vide naše cure da na njih mislimo i za vrijeme uličnih borbi.«

VLATKO LAZAREVIC

RATNE ZABILJEŠKE

7. novembar 1942. — Glamoč

Prije četiri dana 'Deseta hercegovačka brigada povučena je iz svakodnevnih borbi sa Talijanima i četnicima oiko Prozora na kraći predah, 'u Glamočko polje. Razmješteni smo po raštrkanim selima. Jutros nam je naređeno da svi krenemo 'u 'Glamoč, da zajedno sa narodom proslavimo Sedmi novembar — dvadesetpetu godišnjicu oktobarske revolucije.

Pt bataljona iz pet pravaca maréuje prema gradu. Dugačke kolone jasno se ocrtavaju preko polja, koje se bijeli od mraza. Partizanske pjesme bataljona i naroda sa svih strana se slivaju u planinSku varošicu Glamoč. 'Na sred grada je tribina ukrašena crvenim zastavama i šarenim bosanskim ćilimima. Na njoj su stajali Štab naše brigade, predstavnici Narodne vlasti Glamoča i Štab četvrte operativne zone za Dalmaciju.

Pet bataljona Desete brigade prodefilovalo je ispred tribine kroz špalir naroda, koji je blistao od sreće i uraganSki klicao Narodnooslobodilačkoj vojsci i bratstvu i jedinstvu. Pod 'brigadom se zemlja tresla od stasitih Hercegovaca i Dalmatinaca, odgojenih na ljutom kršu.

I brigada i narod su u zanosu, kao da lebde na krilima od zanosa. Od aplauza i parola prolamalo se Glamočko polje. Brigada se postrojila ispred tribine. Borcima i narodu govorio je Vicko Krstulović o Vdiičkoj Oktobarskoj revoluciji, o našoj Narodnooslobodilačkoj borbi i o bratstvu i jedinstvu.

U ratu se smjenjuju naizmjenično prijatni i neugodni doživljaji. Do sada u ratu nisam mista svečanije doživio kao danas u Glamoču.

Poslije slavlja bataljoni su se vratili u svoje baze. Narod nas je primio kao rođenu braću i sinove. U odnosu na druge krajeve, gdje smo ratovali, ovdje smo osjetili veliku organizovanost naroda.

Citava Bosanska krajina je vojna krajina. Svi su vojnici naše borbe, od pionira do starca.

Svaku večer su održavane kulturne ipriredbe u selima. Zanimljiva su njihova Glamočka kola. Jedan omladinac bi dirigovao, a ostali su igrali 'po taktu udaranja nogama o patos i zveketa nakita na omlađinkama. Omladinke su same komponovale pjesmu, koja se pjeva u kolu:

Igra kolo sve partizan
Srbin, Hrvat i Musliman

Okreni se pa pozdravi
Zdravo drugovi

Okreni se pa pozdravi
Zdravo drugovi

U kolu se drže za ruke jedan borac i jedna omladinka i tako redom. Pjevajući se okreću sad na jednu sad na drugu stranu i pozdravljaju sa stisnutim pesnicama. I u radnim akcijama, i u borbi, i u pjesmi, razvija se bratstvo i jedinstvo.

Još jedna radosna vijest. Vrhovni stab je formirao i Treću diviziju 9. novembra od naše Desete hercegovačke, Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade.

Naređeno nam je da se spremimo na dug i naporan put. Spremala se i mećava sa snijegom. Glamočkim poljem mećava urla i raznosi snijeg na sve strane. Borci komitolišu obuču i odjeću, prišivaju dugmad i čiste oružje.

21. 'novembar 1942. — Kuprešlko polje

Deseta hercegovačka brigada jutros kreće na sjever prema Kupreškom polju. Naš Mostarski bataljon pošao je

u zoru iz Glamočkog polja uz čudljivu planinu Vitorog. Dok smo se postrojavali glamočka Ifoura je mela snijeg na sve strane. Odmah se vidjelo da ćemo imati velike muke na ovom maršu. Što smo se više penjali uz planinu, mečava je sve jače i jače bjesnila. Borci su natulkli kape na uši i šuteći, pognute glave gledali jedan drugome u pete, kako ne bi izgubili vezu i prekinuli kolonu. Kad vjetar zameće prtinu opasno je izostati i prekinuti kolonu. To svaki borac zna. Teškom mukom smo se popeli na vrh Vitoroga. Tad se razbjesnila takva mečava, da nije vidio čovjek čovjeka na metar pred sobom. Oluja je 'uskovitlala snijeg na sve strane i pretvorila ga u ledenu prašinu koja prodire do kože.

Na momente strašan vjetar rUši sive pred sobom, konje, ljude, zaustavi čitavu kolonu. Konji padaju i prevaljuju ■tovare. Ponovo pretovaranje. Kolona se poče sve češće prekidati i zastajkivati. Rukovodioci požuruju, viču, ali se ljudski glasovi ne čuju, samo zldkobno zavijanje i fijukanje vjetra. Neizdržljivo je hladno. Mečava je utjerala sniježne pahuljice u svaku poru, odijelo se na borcima ukočilo i zamrzio. Mene je spasio krajiški kožun, koga sam jučer napravio od dvije ovčije kože. Vunu sam okrenuo do tijela. Pokrio me nisko do ispod pojasa. Po licu, obrvama, uhvatio se led. Noge, teške, obuća se zamrzla. Prsti na rukama i nogama se sikljavili i Ukočili, ne može se micati njima. Nos i uši, kao da ih meko siječe nožem. Fizički slabiji drugovi i drugarice počеше padati — ne mogu dalje. Uzimali smo ih, po dvojica, ispod ruke i vukli ih. Niko nije smio zaostati. To je značilo sigurnu, bijelu smrt.

Borci, koji su prije rata drugovali sa snijegom i mečavama, bolje su izdržali ovu užasnu hladnoću, a i drugima su pomagali. U jednoj vrtaci naiđosmo na nekoliko planinskih koliba, ali su iznutra zamandaljene. Odvalili smo vrata i malo se sklonili. Niko ne može da ukreše šibicu, prsti su se ukočili, a nema se ni vremenaložiti vatru. Naređen je pokret. Počeli smo se spuštati niz planinu.

Primiče se noć. Kolona je iznurena. Borci čime posljednji -napor da se što prije domognu kākvog sela. Hodamo čitav dan, preko 10 sati usiljenog marša. Već se potpuno smračilo. Bura ne prestaje, ali slabija je. I kolona sada

ide brže niz brdo. Ispod mas u Kulpreškom ipolju nazirala su se svjetla i čuo se lavež pasa. Borcima se povrati nada i oživi čitava kolona.

Konačno, stigismo u selo Blagaj. Mještani se začudiše kako smo uopšte uspjeli preći ipreko planine. Jedan starac reče: »Moj sinko, u ovo doba godine, na ovakvoj mećavi, me ide se preko Vitoroga. I vuci su odozgor pobjegli u polje«. Odbornici se rastrčашe po selu i brzo ;nas rasporediše po kućama. Kao da smo došli u svoju kuću. Okrijapiše nas toplim mlijekom i rakijom. Omladinke su izuvale borce koji se sami nisu mogli izuti. Kod nekih drugova su premrzle uši i prsti na nogama. Trljali su ih snijegom.

Komandu Prve čete rasporediše u kuću koja je slavila Aradenlov dan. Pade mi na um da je svakog 21. novembra i moja porodica slavila tu slavu. Domaćin nas postavi za sofru sa ostalim gostima. Nazdravio je svima, a onda je čaša išla redom. Gosti su bili pravi majstori u nazdravljanju: »Žito ti rodilo, žene ti sinove rađale« — sve u stihovima. Ja nisam znao nabrajati uz čašu, a nezgodno mi je bilo popiti šutke. Spontano čestitah domaćinu slavu i rekoh da je i moja porodica slavila Arandelov dan, ali više nema ko da slavi. Majka nas je imala trojicu sinova. Jednog su ustaše ubile, a za nas dvojicu ne zna jesmo li živi ili mrtvi. Na kraju, poželih im, da iduću slavu dočekaju u slobodi. Zene su zapllakale, a gosti su nam posvetili svu pažnju.

Nama je gozba kratko trajala. Izmoreni mećavom i teškim imaršom, kapci su nam se sklapali. Zaspasmo, a Blagaj ci ostaše pjevajući:

»Po Bosni se podignula raja
Podigo je komandant Solaja«

Sutra u jutro, čitava naša Treća divizija, prvi put, kreće u zajedničku akciju, oslobođenje Jajca.

Rušili smo sve što nam se ispriječilo na putu do Jajca, ali gaženje Vrbasa, pod borbom i temperaturom ispod nule, neću nikad zaboraviti.

Čim smo pregazili vodu odmah se obuća i odijelo smrznu, pri hodaњу škripi.

Ali, 26. novembra pjevali smo u partizanskom Jajou. Mjesec dana smo ratovali u Centralnoj Bosni, tukli Nijemce i ustaše, rušili prugu, dizali u vazduh mos'tove između Travnika i Jajca i oslobađali nova mjesta: Guču Goru 15. decembra, Turbe i Karaulu i po dva puta 3. i 5. 1943. godine, a onda ponovo u Bosansku krajinu.

8. januar 1943. godine

Stab brigade je pozvao iz našeg bataljona četvoricu drugova: Envera Ćemalovića, Matu Marikotića, Hasana Bubića i mene, u selo Meliće, i saopšti da Enver i Mato idu u političku, a Hasan i ja u višu vojnu školu pri Vrhovnom štabu. Sa nama idu i drugovi iz ostalih bataljona naše Brigade: Zivko Jošilo, Vlado i Tomo Vujović, Sveto Kovačević i Danilo Salatić. Iz sela Mehića krenuli smo preko Bešpolja. Noću su nas seljaci prevezli čamcima preko Vrbasa, kod sela Bareva. Nedaleko od nas lijevo je Jajce puno Nijemaca i ustaša. Cim smo prešli cestu Jajce—Banja Luka naišli smo na naše jedinice i slobodnu teritoriju. Ponovo smo u Bosanskoj krajini. Preko Mnkonić Grada i Barača stigli smo u željezničku stanicu Mlinište. Radovali smo se kao djeca našoj partizanskoj željeznici. Posmaitramo voz koji stoji u stanici. Na čelu male lokomotive šumske željeznice, stoji velika crvena petdkralka. Mašino vođa obilazi oko nje, podmazuje je, priteže šarafe i briše. Radi to sa velikom ljubavlju kao da je miluje. Ložać neprekidno loži drva pripremljena na tenderu lokomotive, nema uglja. Kočničari nosaju klinove i osmice, prikopčavaju vagone i nabacuju kvačila. Pregledač kola nosi čekić na dugačkoj dršci i kucne svaku papuču za lkočenje ina točkovima. Skretničar podmazuje skretnice i mete snijeg oko njih. Vozovođa kontroliše spremanje voza, popisuje kola i ukupan teret. Svi ovi željezničari su borci, Krajišnici, Pebrovčani, Drvarčani, jedino je šef željezničke stanice Hercegovac, Meho Kajtar. On je stari naš poznanik. Bio je šef željezničke stanice u Konjicu. On je omogućio proleterima da lokomotive iz željezničke ložionice u Konjicu survaju u Neretvu. Kad je oslobođen Konjic, 8. jula 1942. godine, on je postavljen za komandanta Komande mjesta u Ko-

njicu. Sa nama se povukao u Bosnu i du'go za njega nismo znali. Susret starih drugova je bio srdalčan, ali vrijeme mu je ograničeno. Telefon mu ne da mira. Zovu ga iz Oštrelja, Srnetice i Drvara. Odjavljuje i prijavljuje vozove, naređuje koja kola treba uzeti, a koja ostaviti i šta utovariti, a šta povesti. Ova naša željeznica ima sve osim blagajne i konduktera. Vozne karte se ne izdaju. Sve se vozi besplatno, i ljudi, i roba.

Pozdravili smo se sa Mehom i ukrkali se u jedan vagon sa krovom. Sa nama su šumski radnici koji putuju u Oštrelj. U drugim vagonima su mještani koji idu u Bosanski Petrovac po namirnice. Sef stanice daje znak za polazak voza dizanjem u vis signalnog loparića.

Vozovođa prima naređenje i pištaljkom naređuje polazak. Kočničari daju do znanja da je sve spremno dizanjem crvenih barjačica. Na kraju mašino vođa sirenom daje signal »polazak« jedan put dugačko i dva puta kratko. Lokomotiva je trznula, kvačila ise iza'tegla, a odbojnici se sudariše od prvog do završnog vagona. Voz krenu i ujednačeno počeo klopapati sve brže i brže. Kao po komandi razleže se partizanska pjesma u našem partizanskom vozu. Ponosni smo na našu partizansku željeznicu. Hasan Bubić je lijepo pjevao ruske pjesme, posebno »Čapajevku«. Zivko Jošilo je počinjao gange, iz krajeva kud je ratovao. Smijeh i pjesma nisu prestajali do posljednje stanice. Sa uživanjem sam posmatrao rad voznog osoblja. Svaka njihova radnja u detalje me je interesovala, jer sam i ja, prije rata, hljeb zarađivao na željeznici. Ugodno mi slušati pisak lokomotive i zvižduke pištaljki. Para i mazivo mašine prisno mi mirišu. Klimajući u vagonu, razmišljam: ako doživim oslobođenje zemlje ponovo ću raditi kao skretničar na željeznici.

Sa Oštrelja smo produžili pješice preko Kolunića u Bosanski Petrovac. Komanda mjesta nas je rasporedila po kućama. Sutra-dan smio obilaziti kožarsku radionicu u kojoj su se izrađivali odjevni predmeti za borce, prsluci, kape i kožuni. Obišli smo grad i sve ustanove. Do sad nismo nigdje vidjeli organizovanije naše vlasti. Svi su znali svoj dio posla; Komanda mjesita, Narodnooslobodilački odbor, žene, omladina i pioniri. Mi se nizašto nismo brinuli, gdje

ćemo spavati, šta ćemo jesti i kad ćemo poći dalje. Ovaj narod, koji se suprotstavljao svakoj naredbi predratne vlasti, sada najdisciplinovanije izvršava naređenje svoje vlasti.

Od Bosanskog Petrovca do Bihaća vozili smo se saonicama sa kompletnom konjskom zapregom na kojoj su zveckali praporci. Snijeg se uprpio pa od velike hladnoće svjetluca kao kristal. Od sela Vrtča preko brda Ripča, svuda unaokolo tišina, samo je prijatno reméti topot kopita, zveckanje praporaca i ponekad kočijašev bič u vazduhu.

14.januara 1943. — Bihać

Nije bilo lako 30 kilometara nepomično sjediti u saonicama na velikoj hladnoći. Kad smo u Bihaću sišli sa saonica teško smo hodali od ukočenosti. Odmah smo se javili školi. Ne puštajući nas 'u prostorije škole jedan nastavnik odveo nas je u gradsko kupatilo. Bio je Slovenac. Prije rata je završio vojnu akademiju. Bijaše visok a tanak. U kupatilu je radilo nekoliko žena, čistile su, donosile sapune, pešikire i rublje.

Ustručavali smo se pred njima skinuti. Nastavnik nas je prekorio što se ne Okidamo, borci smo, bez predrasuda. Počeli smo se skidati, ali smo u zemlju propadali od stida. Stidili smo se jedan drugoga, a kamo li nećemo nastavnika i žena. Nas desetak pojurili smo pod pet-šest tuševa. Nastao je smijeh i guranje. Dok ismo se mi kupali, parili su nam odijela da istrijebe uši. Osvježeni i čisti raspoređeni smo po sabama. Danas smo iskoristili vrijeme za obilazak grada. Poslije surovog života po selima na Vlašiću, stalnih borbi i marševa, maršovanja punih šest dana od Vlašića do Bihaća po snijegu i mećavi ne možemo da vjerujemo da imamo udoban život. Spavanje svaku noć, obroci hrane u određeno vrijeme, a što je najvažnije, oslobođeni smo ušiju. Bihać nam djeluje velegradski. Pijaca radi, kafane otvorene, a zanatske radionice rade. Život normalan. Prava sloboda. Svečan izgled posobno mu daje prisustvo našeg najvišeg vojnog i političkog rukovodstva. Tu je Centralni komitet KPJ, Vrhovni štab, organi nedavno održa-

nog prvog zasjedanja AVNOJ-a, glumci, pisci. Mnogo se priča da je u Bihaću i veliki pjesnik Vladimir Nazor. Tu je i Vrhovni komandant drug Tito.

15.

januar 1943. — Bih

Počela je nastava. Prvi čas Više vojne narodnooslobodilačke škole u Bihaću. Svaki dan po deset časova nastave i sedam sati učenja u kružoku.

Škola je u zgradi kod mosta na desnoj obali Une. Komandant vojne Škole je Savo Orović, član Vrhovnog štaba, a upravnik političke škole Krsto Popivoda. Među slušaocima ima Srbijanaca, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Dalmatinaca, Bosanaca i Hercegovaca. Upoznao sam mnoge drugove iz raznih krajeva naše zemlje, među njima Ranka Sipku, Miodraga Milovanovića — Luneta, Sftevu Opsenicu i druge.

Danas je došao u Bihać stari naš drug Franc Novak. On će pohađati političku školu. Drago nam je što ćemo jedno vrijeme provesti skupa. S njim se nismo vidjeli 5 mjeseci. Ispričali smo mu kako su izginuli drugovi: komandir čete Blagoje Vučurović, politički komesar Asim Zupčević i puškomitraljezac Ibro Erzumlić na Komaru 30. novembra 1942. godine u borbi sa Nijemcima. Iznenadio se kad smo mu rekli da smo ovamo pošli sa sahrane hrabrog skojevca Miće Ivaniševića. Za trenutak je nastala spontana šutnja.

20. januar — Bihać

Učimo i dan i noć. Naporno je, ali se nastava mora ubrzati radi predstojećih borbi, koje su na domaku Bihaća. Prerađujemo najneophodnije gradivo iz ratne taktike: procjena situacije, donošenje odluke i izdavanje naređenja. Taktičke zadatke radimo u ulozi komandanta brigade. Pretpostavka koja je davana u zadacima bila je stvarnost: neprijatelj upravo tako i nastupa prema našoj slobodnoj teritoriji kako mi radimo zadatke.

Saznali smo da je neprijatelj otpočeo do sada svoju najveću ofanzivu. Misle nas opkoliti i uništiti. Koncentrisali su velike snage u Karlovcu, Gospiću, Kninu, Imot-

skom, Mostaru, Prozoru, Konjicu, Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci. Iz tih garnizona počeli su stezaiti Obruč oko naše slobodne teritorije.

25. januar — Bihać

Ima pet dana kako do nas dopire topovska kanonada. Još je daleko, tamo na lijevoj strani Une. Kasnije se sve jasnije čula neprijateljska artiljerija i avijacija. Već čujemo i štektanje mitraljeza. Neprijatelj se primiće Bihaću. Jasno čujemo i plotune pušaka. Počeše sa fronta pristizati i prvi ranjenici. Borba je odmah otpočela vitto ozbiljno i velikih razmjera. Već nam to ne da učiti. Rado bismo išli u svoje jedinice da se i mi tučemo.

Komandant škole Savo Orović saopštio nam je da se nastava u školi prekida i da se svi uputimo u svoje jedinice. Kad se ukažu bolji uslovi, škola će nastaviti rad. Niko ne zna kad će ti uslovi biti povoljni. Čekamo obavještenja gdje nam se nalaze jedinice, kako bismo mogli krenuti.

27. januar — Bihać

Vjerovatno su Švabe znale da se 'u Bihaću nailazi najviši dio rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta, pa su odlučili da grad sravne sa zemljom. Izjutra je kružio jedan izviđački avion i mitraljirao. Zatim se čula huka bombardera. Njih 12 je dolet jelo nad grad. Jedan za drugim su se obrušavali uz divlje zavijanje sirena. U obrušavanju su otkačivali smrtonosni teret. Čitav dan su se smjenjivale eskadirile jedna za drugom, a to vrijeme narod se razbježao po periferiji, u Obližnje šume i voćnjake. Gledam žene i djecu kako u skaču u kanal za navodnjavanje koji je pun vode. Po vrhu se uhvatio led. Samo im je glava virila iz zamrznute vode.

Prvi nalet aviona nanio je teška razaranja i dosta žrtava. I naša škola je razrušena. Tri druga su ranjena. .. Mi smo se sklonili u basite na desnoj Obali Une. Jedna teža bomba je neposredno uz nas napravila ogroman krater u koji smo uskočili nadajući se da druga neće pogoditi isti cilj. Kada bi se bombarderi spustili nisko, ga-

dali smo ih iz pušaka. To je bilo više iz mržnje nego zbog eventualnog uspjeha. Težak prizor. Čitav grad je u dimu. Svud unaokolo jauk, plač žena i djece. Nije im se moglo pomoći. Svako je želio da se što prije smrači. Bombardovanje je prestalo tek predveče, i tada se narod ipočeo vraćati svojim kućama.

Užurbano se vrše pripreme za evakuaciju iz grada. Mineri postavljaju eksploziv pod mošt na Uni i očekuju naređenje kada će ga dignuti u vazduh. Već se jasno čuje ogorčena borba nedaleko od grada, na lijevoj strani Une. Naše patrole k on trolišu grad. Citava škola je raspoređena na vojne zadatke. U Komandu mjesta se privode saradnici okupatora, među kojima i jedan ustaški oficir. On se krio u oslobođenom Bihaću i o svemu slao izvještaje okupatoru. Naše jedinice u kolonama prelaze preko mosta na Uni, sa lijeve na desnu stranu. Kreću ise u pravcu Ripča i Bosanskog Petrovca, gdje zauzimaju nove položaje. Imamo i mnogo dobrovoljaca koji su se prijavili u NOV.

Stanovništvo iz grada i Okolnih sela, sa stokom i ostalim kreće se u pravcu Bosanskog Petrovca i Grmeča. Sela ostaju pusta. Povlače se izbjeglice iz Banije i Korduna, jer Švabo sve ubija i pali. Narod ide sa svojom vojskom a dokle — to niko ne zna. Prenose se ranjenici. Grad je ostao pust. Još samo preko mosta treba da pređu zaštitne jedinice.

28. januara — Vrtoče

Rano ujutro priključili smo se velikoj koloni naroda, koja se kreće u pravcu Bosanskog Petrovca. Hladnoća je velika. Bijeli sniježni pokrivač prekrio je sve pu'teve. Kada smo odmakli u pravcu Ripča, čuli smo jaku detonaciju. Naši su digli u vazduh most na Uni.

Cim se razdanilo, našu kolonu, koja se jasno ocrtavala na snijegu, nadlijetali su avioni. Bacali su bombe i mitraljirali. To je bio strašan prizor. Snijeg je obojen krvlju. Jauk na sve strane. Žene i djeca se dozivaju, vrište, bježe, traže pomoć . . . Ranjenici se previjaju. Svaki nalet aviona ostavi nekoliko žena i djece u samrtničkom ropcu. To je kolona nemoćnih, na kojoj fašisti pokazuju

svoju snagu. Kolona staraca žena, djece.. i/ma samo prava kretanja, a ne poznaje iratne zakone. Povlači se sa svojom vojskom, jer 'fašisti sve uništavaju, ne štedeći ni njih, ta bespomoćna ljudska bića. Kolona je neorganizovana. Nema ljekara, bolničara, lijekova. Prvo selo na našem putu je Vrtoče, preko brda Ripač. Daleko je, a dotle Švabe mogu dosta da iskasape na PetrovaJčkoj cesti. Bacaju bombe, a zatim mitraljiraju oko puta poplegli narod da bi dokrajčili ono što bombama ne mogu da unište. Nikakva osuda ni kazna neće biti dovoljna za ove zločince.

Gađali smo avione iz pušaka, ali bez uspjeha. Pod samim Ripčom vidimo jedan bombarder.

Srućio bombe na kolonu, pa se spustio vrlo nisko i mitraljira. Pred nama opališe dvije puške jednovremeno. Avion zadimi i počeo padati. Iz njega iskoči jedan padobranac. Čim dohvati zemlju, iz aviona poćulja plamen, a zatim nas¹ ta eksplozija. Izgorio je zajedno sa posadom. Potrčasmo u tom pravcu. Žene poletiše na padobranca, neki to spriječiše. Živ nam je bio potrebniji. Na drugoj strani svijet se okupio oko dva starca, grle ih, ljube i blagosiljaju. Čuju se povici: »Alai vam vjera, Hercegovci!« i »Živjeli Hercegovci!« .. Dva starca stoje sa puškama u ruci, obučeni u hercegovačku nošnju, sa šarenim getama na nogama. Brkovi im od uha do uha. Ponosni su na uspjeh, jer su zasluženno kaznili zlikovca. Kaznili su one koji su do prije jedan minut sijali smrt nemoćnoj koloni. Hrabrili su uplašeni narod. Kasnije sam saznao da su to Risto Ždralo i Mićko Vufcović. Dva prvoborca Desete hercegovačke brigade i Stari ratnici iz prvog svjetskog rata. Dovedoše im padobranca, a oni ga sprovedoše u Komandu područja, koja je bila takođe u povlaćenju.

Pada mrak. Mrak koji je koloni bio svitanje. Avioni ne doljeću. Stigosmo u selo Vrtače. NarodnaSlobodilački odbori smještavaju izbjeglice po kućama. Tu ćemo i mi prenoćiti.

29.januar — maršovanje

U Bosanski Petrovac nismo mogli ući sve dok nije počeo padati mrak, jer su ga švalpski avioni čitav dan bom-

bardovali. Snašla ga je sudbina Bihaća. Kad smo ušli u grad svuda smo vidjeli ruševine. Teško je bilo naći krov nad glavom da bi se malo odmorili.

30. januar — Drvar

Tačno u pola noći krećemo preko Oštrelja za Drvar. Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu naredila je da do zore sve izbjeglice trebaju preći brisani prostor od grada preko Kolunića, do šume u Oštrelju. To je naređenje važno i za nas desetak boraca Desete hercegovačke brigade koji smo bili u školi. Kako nismo znali gdje nam se nalazi Brigada, naređeno nam je da se javimo komandi mrjesita u Drvaru.

Priključili smo se koloni naroda koja je do zore uspjela ući u šumu. Opet isti prizor. Djeca, žene, starci, konji, goveda i sve kreće u istom pravcu. Preko krava i volova prebačeni gunjevi. Vise kotlovi, vreće brašna, jašu djeca ... Neki se drže za repove životinja koje ih iznemogle za sobom vuku. Kao za inat, hladnoća sve jače siteže. Sve pomodrililo i poplavilo od studeni. Grozota je gledati bespomoćna bića, a ne moći im pomoći. Svanulo je, i »štuke« opet počele bombardova'ti i mitraljirati. Stoka se rasplaši i počela juriti na sve strane. Popadaše djece i stvari. Opet ljudske žrtve, ali mnogo manje nego na Petrovačkoj cesti, jer smo u šumi. U deset sati smo došli u Drvar.

Konačno smo se otkačili od kolone izbjeglica. Narodnooslobodilački odbori su narod smjestili u sela koja su bila pod našom kontrolom. Nigdje nisam vidio organizacije naše vlasti. Svako je znao šta treba da radi. Organizovane čete omladine čekale su zadatke.

Mi smo privremeno dodijeljeni Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba. Smjestili smo se u zgradu kod mosta, nedaleko od Titove pećine. Tu je i drug Tito sa Vrhovnim štabom. Rečeno nam je da čekamo dok imadnemo uslove da pođemo u Brigadu.

31. januar — Mlinište

Saznali srno da nam se Brigada nalazi između Gornjeg Vakufa i Prozora. Jedva čekamo da što prije dođemo

u svoju jedinicu. Trebamo se javiti štabu divizije u Pidrišu. Naveče smo se ukrkali u teretne vagone šumske željeznice. Voz je »gmizao« vrlo sporo, jer je vuča na drva sldbа.

Kasno u noć stigismo u Mlinište. Sklonili smo se u šumske barake i sačekali zoru.

1. februar — Glamoč

Rano izjutra smo pošli iz Mliništa. Prozebli i neispavani, stigli smo poslije podne u Glamoč. Ovdje smo se podsjetili na formiranje Treće divizije i proslavu Oktobarske revolucije u novembru. Danas napuštamo Bosansku krajinu, taj složni patriotski narod.

7. februar 1943. g. — Voljevac

Iz Glamoča smo pošli preko Priluke, Livna, Duvna, Ravnog, Šćita, Pidriša i u Voljevcu, između Gornjeg Vakufa i Prozora, stigli u Brigadu, 7. februara 1943. godine. Za sedamnaest dana pršli smo šeststina osmadeset kilometara, od Vlašića do Bihaća, i od Bihaća do Prozora. Prosječno smo prelazili po četrdeset kilometara dnevno po januarskoj mećavi i snijegu. Sretni smo što smo stigli u svoju Brigadu, kao da smo u svojoj porodici.

Nadali smo se da ćemo se bar malo odmoriti, ali odmora nije bilo, ni minute.

Štab Brigade poslao je Savu Mićevića, Maksima Kujundžića i mene u Vrhovni štab. Štab Divizije dao nam je tri konja i pismo za Vrhovni štab koje moramo predati najkasnije sutra, 8. februara u Duvnu.

8. februara 1943. g. — Duvno

Preko Rađuše planine i Ravna, preko dubokih smetova, putovali smo bez odmora i na vrijeme stigli u Duvno.

Prvi put vidimo Tita; sa njim smo se rukovali i za istim stolom večerali. Tu su komandant Prve, Druge i Treće divizije; Koča Popović, Peko Dapčević i Pero Četković.

Našli smo se zajedno za večerom, nas trojica, odozdo, iz četa, sa Titom, i najvećim rukovodiocima naše Revolucije. U početku smo se ustručavali, ali Tito je stvorio takvu atmosferu, osjećali smo se ravnopravnim, kao da smo sa najprisnijim drugovima u svojoj četi. Večera je protékla u šali i najboljem raspoloženju.

Ovdje su nas svi zvali jednim imenom: »Hercegovci«.

9. februar 1943. — Duvno

Još ne znamo zašto smo pozvani. Oko 12 sati Tito nas je primio u jednoj sobi samostana u kojoj su bili komandanti divizija Koča, Peko i Pero. »Drugovi, mi smo vas pozvali kao poznavaoce konjičkog sreza, nas interesuje to područje«, ovim riječima je Tito započeo razgovor, a onda je nastavio sa pitanjima. Čas je gledao u nas, čas u vojnu kartu. Interesovao se za glavne putove, staze, mostove, za svako selo, ko u tim selima živi, kakvo je držanje imao narod u Ustaniku, a kakvo u junu 1942. godine kada smo se povukli za Bosnu. Interesovala ga je svaka sitnica do detalja. Trudili smo se da damo što iscrpniji odgovor na svako pitanje. Razgovor sa Titom trajao je jedan sat, a na kraju nas upozorio da o ovom razgovoru ne smijemo nikome reći ni jedne riječi.

Rukovao se sa nama i naredio da odmah krenemo u svoje jedinice.

Čuvali smo tajnu, sa Ikojom nas je Tito Obavezao, i onda, kada ona više nije bila tajna.

Savo i Malksim su poginuli, a iz njihovih usta nije izašla ni jedna riječ o sastanku u Duvnu. Do kraja isu izvršili Titovo naređenje.

Savo je poginuo 25. maja 1943. godine na Javorovom Vrh, na granici Hercegovine i Crne Gore, a Maksim koncem 1944. godine kod Nevesinja, a proglašen je za Narodnog heroja 1953. godine.

GOJKO LATINOVIC

PARTIZANSKA PROPUSNICA

Od prvog dana ustanika, pa sve do konačnog oslobođenja naše zemlje, partizanske jedinice su imale svoju slobodnu teritoriju.

Na toj slobodnoj teritorij i bili su organizovani upravni aparati pri komandama područja, komandama mjesta i narodnooslobodilačkim odborima, koji su se brinuli o radu i poretku na slobodnoj teritoriji.

Oni su donosili privremene propise i uputstva, kojima su regulisali način na ikoji treba da se odvija život i rad na slobodnoj teritoriji pod njihovom upravom. Ovi organi su se također morali da bore protiv upada neprijateljskih vojnih formacija na slobodnu teritoriju, protiv raznih špijuna, petokolonaša, švercera i svih drugih oblika neprijateljske djelatnosti na slobodnoj teritoriji.

Pored oružane borbe na svim frontovima, ovi organi su imali posebne zadatke da rješavaju sve poslove koji su se odnosili na uspostavljanje i održavanje javnog reda i poretka. Dobro je poznato da partizanska pozadina nije bila pošteđena od neprijateljske propagande i svih ostalih oblika neprijateljske djelatnosti.

Još prvih dana ustanka, vojni štabovi su uveli na svojim slobodnim teritorijama, partizanske propusnice. Ove partizanske propusnice izdavane su u prvim danima ustanka samo vojnim i političkim rukovodiocima. Međutim, ubrzo se pokazalo neophodnim, da se sistem propusnica, kao sredstvo za legitimisanje, proširi i na sve ostale gra-

dane čije se stalno mjesto boravka nalazilo na slobodnoj teritoriji.

U prvim danima ustanika, što je i potpuno prirodno, vodilo se računa ikome će se dati propusnica, kao legitimno sredstvo.

Kada su formirani narodnooslobodilački odbori, pri njima su bile formirane i partizanske straže, koje su se brinule o poretku i javnom redu na svojoj teritoriji. Partizanske straže su ujedno vršile i kontrolu kretanja na teritoriji pod njihovom nadležnošću. Nešto kasnije, nakon formiranja komandi mjesita i komandi područja, one su preuzele na sebe brigu oko održavanja reda i poretka na slobodnoj teritoriji. Partizanske straže pri komandama mjesta bile su tada nadležne za vršenje kontrole kretanja građana i za borbu protiv svih neprijateljskih poduhvata u pravcu slobodne teritorije. Na taj način je partizanska propusnica predstavljala određeni vid kontrole građana, ali je isto tako, slobodna teritorija postala nepristupačna za neprijatelje i bilo je teško ulaziti na nju bez partizanske propusnice.

Vojni štabovi su u prvim danima ustanka direktno upoznali građanstvo o svim mjerama koje su se preduzimale u borbi protiv neprijatelja, a isto tako i o onim mjerama koje se odnose na građane koji žive na slobodnoj teritoriji. Kasnije su taj posao preuzele komande mjesta i komande područja. Svi građani su bili upoznati sa postojanjem partizanskih propusnica, i sa načinom dobijanja propusnica, a tako isto je bilo objašnjeno da se bez posjedovanja ove propusnice nije moguće šire kretati po slobodnoj teritoriji.

Bila je uvedena i obaveza, da se nakon obavljenih poslova, ovakva propusnica mora da vrati organu koji ju je izdao za određeno vrijeme i ograničeno vrijeme, pa je i ta mjera predostrožnošću uticala da se neprijatelju onemogućujući dolaženje do partizanske propusnice sa partizanskim štambiljem.

Naša, partizanska propusnica je imala svoj oblik i sadržaj. Njen tekstualni dio bio je sljedeći:

STAB V KRAJIŠKOG
NARODNOOSLOBODILAČKOG ODREDA

Broj:

15. X 1942. godine

P R O P U S N I C A

Za druga DAUTOVIC MURATA, borca Prve čete V krajiškog odreda, kome se odobrava odlazak u svoje selo RASNOVAC, radi posjete svoje bolesne majke.

Mole se sve vojne vlađi i partizanske straže, da imenovanom ne prave smetnje, već u slučaju potrebe pruže pomoć.

Ova propusnica važi od 20. X 1942. godine, do kada se drug DAUTOVIC MURAT mora povratiti u svoju četu.

Politički komesar
odreda

Komandant V krajiškog
odreda

M. P.

MILE ORELJ

SJEĆANJE

Bio je konac septembra 1942. godine, kad Stiže naređenje iz Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Bosanski Petrovac, da mi u opštinskom odboru Bjelaj organizujemo što veći broj ljudi sa zaprežnom otokom i tovarnim konjima, te da se uputimo u selo Gorjevac kod Bihaća. Tih dana bile su izvršene pripreme za oslobođenje Bihaća od Strane naših partizanskih jedinica. Očekivala se žestoka bitka, pa su zaprežna stoka i tovarni konji mogli biti dragocjeni.

Opštinski narodnooslobodilački odbor Bjelaj zadužio je mene da krenem ispred naše opštine sa ovim karavanom i da se pridružim ostalim ljudima koji će stići iz drugih opština bosansko-petrovačkog sreza.

Iz sata u sat stizali su ljudi i sa drugih područja. Bilo ih je iz Krnjeuše, Brestovca, Vodenice, Medenog Polja i Vrtača, a stizali su i sa drugih opština, mislim da se u prvom susretu okupilo samo iz našeg kraja oko 500 kola i tovarnih konja. Ljudi su ponijeli suvu hranu za dva dana, kako nam je bilo i naređeno. Ali akcija za oslobođenje Bihaća nije otpočela na vrijeme te smo ostali bez hrane, pa je među ljudima nastala pobuna, zapravo oni su oštro reagovali protiv loše organizacije u ishrani. Zato sam ja morao ići u jedan partizanski štab ikod intendanta Dake Stupara iz Vodenice koji je shvatio moju intervenciju i dao mi nekoliko ko'za, taiko da smo uspjeli spremati večeru za ljude i ublažiti reagovanja.

U taku noći otpočela je bonba naših snaga za Bihać. To je bilo interesantno posma trati. Bila je 'to žilava boriba. Puške, ručne granate, vez automatskog oružja, ištektanje i grmljavina, rekao bih, nije se prekidalo. Mi sa kolima i tovarnim konjima upućivali smo se k Iboilbenim položajima. Neke ljude smo dali da voze municiju, dok su drugi čekali prve ranjenike i pale borce pa smo ih odmah prevozili na sigurno mjesto. U selu Lohovu u jednoj kući neposredno uz rijeku Unu bila je smještena prva stanica za ranjenike. I jedna scena ostala mi je duboko u sjećanju. Među prvim ranjenicima doveli su jednog Koizarčainina. Bio je to Mikan Marjanović koji je docnije proglašen narodnim herojem. Bio je ranjen u nogu. Gledao sam svojim očima kada mu je ljekar provukao gazu kroz butinu kuda mu je prošao kuršum. Gazom je ljekar očistio ranu, isto onako kao što čovjek čisti pušcanu cijev.

Za mene kao i ostale prisutne bilo je interesantno držanje Mikana. Ni glasa nije pustio. Junački je podnosio bolove, čak ni ina licu se nisu mogle primijetiti grimase ni grčevi. Izgledallo je kao da se to ne odnosi na njega, i kao da ta rana nije na njegovom tijelu. Kao da on to radi na nekom drugom.

Takvo držanje naših ranjenih drugova, ublažavalo je našu bol i hrabrilo one koji su ih izvlačili, nosili i vodili. Nešto kasnije stizali su ljudi sa mrtvim tijelima palih drugova. Iz kola koja su vozila mrtva tijela palih boraca i iz oni koja su vozila ranjene drugove, neprekidno je curila crvena krv. Krv je curila i sa osamarenih konja na kojima su jahali ranjeni borci. U koloni koja je išla u dubinu slobodne teritorije čuo bi se jauk ranjenika na tresak kola, a ponekad i pucanj kandžije koja bi podsticala konje da brže idu uz tužni hod kolara.

Ipak sljedeći dan Bihać je oslobođen, pa su opet naša lica postala vedra i vesela.

Kiše su saprale krv sa kola i sa osamarenih konja. Ljudi su neprekidno bili u poslu na slobodnoj teritoriji, ako njege i ishrane ranjenih boraca. Vijest o oslobođenju Bihaća i drugih mjesta u Krajini hrabrila je i davala dalje podstreka za borbu, za front.

MILE LABUS

VEZA

Nije to bilo -nagađanje kakav je ko, već je brzo izašlo na svjetlo dana držanje dva elementa, kao mulj brzih riječnih tokova na obalu.

U posljednje vrijeme dva bukača, nekoliko puta dolazili su u sela ispod Kosa. Oni su dolazili i odgonili od ljudi volove. Kada padne mraik stizali su u selo ne nazivajući dobro veče, kao što je tu običaj, već su imali prepun riječniik psovki, sa kojima su grdili ljude i prijetili da sabotiraju Narodnooslobodilačku borbu, drže debele volove, a da partizani gladuju. Čovjek, iznenađen takvim postupcima, kada bi progovorio koju riječ, bukači su bili još drskiji. Vrijeđali su ljude, koji su za dvije godine borbe sve Od sebe dali za narodnooslobodilačku borbu. Nema kuće iz koje neko nije otišao u partizane. Bilo je iz pojedinih domaćinstava po dvoje, troje, i četvero sinova u brigadi, ili u partizanskom odred. Već su neki dobri drugovi izginuli. I šta znači, kada se psuju ljudi u selima ispod Kosa? Nije to lijepo, nije tu nešto u redu, partizani tako ne postupaju — opravdano su ljudi govorili.

I ko zna dokle bi ljudi trpili bukače, da jednog dana ne dođe pod Kose partizan iz odreda. Njemu su prigovorili: Zašto trpa toliku hranu u ranac, kada je u odred mora biti izobilja. Da nije ništa drugo nego onoliki broj volova što je otjeran iz dva sela, hrane bi bilo na pretek. »Kakvih volova! — zagleda se partizan. Tada se razjasnilo da volovi nisu stizali partizanskom odred na čije su ime prikupljeni. Postavilo se pitanje: gdje su?

Pošto u selima ispod Kosa nije bilo mladića, jer su se svi nalazili u proleterskim i udarnim brigadama, nekoliko starijih ljudi dogovorilo se da cijelu stvar provjere. Prema onom što su bukači činili, večeras ili sutra veče svakako će bukači opet doći da tjeraju volove. Ako dođu, na redu je usamljena kuća ispod Kosa, 'najviše isturena iznad sela. Kada bukači dođu po volove, treba ići za njima i pratiti ih. Tako će se ustanoviti da li će krenuti preko polja, desno partizanskom odred, ili lijevo, njemačkom logoru.

Stvarno, prve večeri, čim je pao mrak, psi su zalajali. Sa lavežom se izmiješao prijeteći iglas bukača. Vikali su domaćinu da brže izigoni volove. Vikali su »da ne sabotira borbu«.

Zasjeda koja je postavljena od nekoliko starijih ljudi, pratila je cio tok događaja. Starci su krenuli oprezno za bukačima. Tom prilikom očigledno su se uvjerali da su bukači zabrazdili. Volovi su otjerani prema njemačkom logoru. Starci su ih gotovo do bodljikave žice — da bi se potpuno uvjerali u ono što unaprijed nisu znali: da imaju posla sa nesrećama najgore vrste — sa izdajnicima.

U selima ispod Kosa pojačana je budnost prema bukačima — četnicima, koji su bili kamuflirani frazama kako rade za partizanski odred, a na djelu se pokazalo da su bili izdajnici. »Ptica se poznaje po perju, životinja po dlaki, a ljudi po djelu«, govorili su starci.

Zahvaljujući poštenim građanima u vezi sa partizanskim odredom, stvar je potpuno razjašnjena. Više bukači nisu mogli upotrebljavati maslku, bili su primorani da pod zaštitom tuđina, svojih gospodara, njemačkih fašista, upadaju u sela i pljačkaju.

Jednog ljetnog dana 1943. godine, iz njemačkog logora bukači su posmatrali kako se pod Kosom na konjima vrše žito. Da bi se bukači pokazali vjerni njemačkim fašistima, rješavaju da ubiju čovjeka, koji je radio. Taj čovjek je davno poslao svoga sina u proletersku brigadu, kao i mnogi drugi, da se bori za slobodu.

Bukač je krenuo pod Kose. Čovjek pored vršaja, u siromašnom selu, pocijepane košulje i srkpljenih pantalama, okrenuo se prema nezvanom posjetiocu, koji je pri-

šao blizu. Ne reče ni dobar dan, što je normalno među ljudima, već odjeknu pucanj.

Događaj je uzbudio narod ispod Kosa. Ljudi su sutradan došli na pogreb u većem broj'u — da odaju posljednju poštu čovjeku na novom partizanskom groblju, koje se nalazilo nasred polja. Narod je itime manifestovao odlučnost da istraje u borbi, prkoseći okupatoru i prodanim dušama, koji su širili lažne vijesti da su proleter i uništeni na Drini. Ali, teror i laž nisu pokolebali kod naroda i njegovu privrženost oslobodilačkoj borbi.

Narod se više nego obično zadržao na partizanskom groblju. Obilaženi su grobovi palih partizana. Sjećali su se ljudi partizana, koji su pali na raznim bojištima. Tada je iz njemačkog logora, ina konju, dojurio bukač koji je ubio čovjeka kojeg ovdje sahranjuju. Bukač stao da prijeti: »De, de, odredite između sebe one koji će sutra, rano, nas dvojicu da voze, kolima, u varoš. To da učinite za desetak minuta, Ili teško vama svima!«

Kada se bukač odmače, javi se među prisutnima Milan: »Drugovi, ovako se dalje ne može. Do 'sada su samozvana gospoda odgonili naše volove Nijemcima, a sada su počeli ubijati ljude. Danas jednog sahranjujemo, a fco zna koliko će nas sutra biti pod zemljom, ako beštijama ne stamo na put. Ja predlažem da učinimo sljedeće: ja ću se javiti da vozim prodane duše, s tim da odmah uputimo pismo partizanima, neka što brže krenu kako bi u draži, između dva logora, zaposjeli put kuda će kola proći. Neka partizani stave granu na cestu. Tu ću ustaviti kola, kako bi lakše četnike pohvatali.«

Iako je partizanski odred bio daleko, trebalo je preći cestu koju neprijatelj kontroliše, poruka je upućena.

Prema prijetećem naređenju bufcača-č etnika, već u popomoćnim časovima kola su tandrkala ka njemačkom logoru. Kada su prišla blizu, bljesnula je bijela raketa njemačkog stražara. Zareža rafal iz »šarca«. Konji se uplašišu, polomiše drvenu rudu. Milan je povikao, kako on ide da vozi gospodu u varoš. Tada se javiše bukači-četnici. Dotrčala je grupa Nijemaca. Odvukli su kola u radionicu i stavili novu rudu.

Milan je jurio konje, kolilko je mogao brže, ne bi li prije zore stigao na zakazano mjesto, a četnici su govorili kako on dobro i hitro vozi. »Da se ruda nije bila polomila, da se zbog toga nismo zadržali u logoru, sigurno biste stigli na vrijeme gdje treba«, — govorio je glasno Milan. A četnici su odgovarali, kako ne treba da se plaši, jer ih dobro vozi i da su znali da će ih tako dobro voziti ne bi mu oduzeli volove. Tapšali su ga ippo plećima, a Milan je razmišljao da li su stigli partizani — da četnicima naplate dugovanje.

Kola su krenula niz dragu, gdje cesta Obavija na nekoliko mjesta. Na kojoj će okuci dočekati partizanska zasjeda, Milan nije Znao. Objasnio je četnicima da se niz strminu mora ići lagano, kako se kola ne bi preturila.

Prolaze kola okuke, jednu za drugom. Skoro da su izašli do polja, gdje se blizu nalazi drugi njemački logor. Milan je već izgubio nadu. Partizani sigurno nisu stigli, jer su bili mnogo daleko. I kada je najviše bio zabrinut, ugledao je ugovoreni znak. Tamo, gdje se jedan kamen nadnio iznad ceste, bila je postavljena grana. Milan je zaustavio kola, vičući uobičajeno: »E, vuk vas pojeo«! U tom trenutku partizani su i povezali četnike. Time su začeci četništva likvidirani, da se više nikad u tome kraju ne bi pojavili.

VLADO BAJIĆ

SUSRET S TITOM

Još od samog početka ustanika često sam mislio o našem Vrhovnom komandantu. Njegovu sliku sam predstavljao sebi na razne načine, slušajući vijesti i informacije o narastanju borbe naroda Jugoslavije. Što su više stizale vijesti o borbama u Srbiji, istočnoj Bosni i Crnoj Gori, što se više govorilo o razvoj u narodnog ustanka u tim krajevima i uspjesima naše vojske pod Titovom komandom, to je moja predstava o njemu bivala sve jasnija i potpunija, a želja da ga jednog dana vidim sve vatrenija. Kad se Vrhovni štab sa proleterskim brigadama počeo primiti zapadnoj Bosni, nada da ću ga vidjeti postajala je sve izvjesnija.

Početkom novembra 1942. godine u Bihaću su se skupili štabovi brigada koje su oslobodile ovaj grad, partijsko i vojno rukovodstvo za Bosansku krajinu. U zgradi Paveličeve županije »Krbava i Psat«, očekivao se dolazak nekog iz Vrhovnog štaba. Sa rukovodiocima 3. krajiške brigade bio sam i ja, kao zamjenik komandanta. Nisam znao ko će doći. Jedan od drugova iz Operativnog štaba za Bosansku krajinu, pored ostalog, reče mi da se u Bihaću nalazi drug Tito. Tek što sam to doznao, u sali se pojavio Tito, u pratnji nekoliko drugova, među kojima je bio i drug Đuro Pucar.

Tito! Gledao sam ga netremice, sa zadovoljstvom što se ostvaruje moja davnašnja želja i sa zbunjenošću iznenadnim susretom. I pored energičnog stava i pokreta, bio je primjetno raspoložen i vedar. Drug Pucar nas je, jed-

nog po jednog, predstavljao. Kad sam na svojoj ruci osjetio stisak njegove ruke i njegov pogled, nešto mi odjednom odagna Zbunjenost i stvori neku gordost i ponos što sam njegov vojniik.

Tito je ostao sa nama desetak minuta, a poslije je produžio dalje. Ali, prijatno osjećanje i zadovoljstvo, stvoreno njegovim kratkim prisustvom, pojačavalo je moje uvjerenje u snagu i sigurnost naše borbe. O svemu tome sam poslije pričao drugovima u brigadi. Trudio sam se da im što vjernije prenesem i ispričam sve što je Tito govorio.

Sljedećeg dana, oko dvanaest časova, ponovo smo pozvani u zgradu »Županije«. Ovoga puta nisam ni pretpostavljao da je tu drug Tito. Sa Ilijom Došenom, Nikolom Karanovićem i Simom Tadićem ušao sam u salu. Najednom, ponovo ugledah druga Tita, a oko njega mnogo drugova koje prvi put vidim. Pored vojnog i političkog rukovodstva za Bosansku krajinu, tu su bili drugovi iz Glavnog štaba za Hrvatsku, iz štabova odreda d brigada iz Like, Banije i Korduna. Drug Došen, koji je išao prvi, zastađe i propusti druga Karanovića, a ovaj mene, tako da se ja odjednom nađoh najbliže drugu Titu. Zbunih se kad nas drug Pucar ponudi da sjednemo. Sjedoh na najbližu stolicu, upravo do Tita. Stegnuo sam koljena, pokrio ih dlanovima, pogledao niz svoje čizme, plašeći se da ne dodirnem i uprljam druga Tita, jer sam bio blatnjav do koljena — tek što smo se bili vratili sa izviđanja od Bosanskog Novog. Krivo mi je bilo što sam ovakav došao na ručak, adi sve je ispalo za mene nepredviđeno. Mislio sam kako da se ponašam, šta da odgovorim ako me Tito nešto upita, kako da ga oslovljavam i slično. Bojao sam se da ne kažem kakvu glupost. Želio sam da ostavim dobar utisak na svog Vrhovnog komandanta. On je sve to, izgleda, odmah ocijenio i, neočekivano za mene, pogledao me vedrim pogledom i upitao da li su se borci odmorili. To me ohrabri i snasi nelagodnosti i ukočenosti u kojoj sam se nalazio. Ali, pri pomisli da sam možda slabo odgovarao i da njegov utisak o meni neće biti dobar, opet pocrvenjeh. Kada se utiša razgovor, Tito me upita kako su se držali borci prema stanovništvu u Bihaću, s obzirom da su svje-

sni svih užasa ustaških zločina. Rekao sam da su se dobro držali i dodao da naši borci nikad neće učiniti nešto bez odobrenja starješina. On je bio zadovoljan. Naglasio je da kod boraca treba razvijati svijest o odgovornosti. Zatim me je pitao šta sam /radio prije rata. Kad sam mu odgovorio, on reče da su naši rukovodioci većinom seljaci i radnici, ali da said treba učiti, mnogo učiti, jer su pred nama veliki zadaci i odgovornost za sadašnjost i budućnost. Njegove riječi snažno su mi se urezale u svijest. I kasnije sam dugo o njima mislio. Njihov smisao shvaćao sam sve više sa narastanjem i razvijanjem naše borbe i revolucije.

Atmosfera je bila prijatna. Usred razgovora, jedan od prisutnih drugova reče: »Možda ćemo za nekoliko mjeseci ovako sjediti u Zagrebu, u Pavelićevoj vili. Sta Ti na to veliš, družo Tito?« Svi smo pogledali prema njemu. Ja sam, kao sigurno, očekivao pđtvrđan odgovor. On se nasmiješi i odgovori: »O tome je rano govoriti. Neprijatelj je još vrlo jak. Njega treba neprekidno lomiti, uništavati na svakom mjestu. A sigurno je da ćemo i u Zagreb stići«.

U onom pobjedničkom raspoloženju, njegov odgovor bio je za mene pomalo neprijatan. Intimno sam smatrao da je u pravu onaj drug koji je postavio pitanje, a ne drug Tito. Treba napomenuti da je tih dana, »bihaćkom operacijom«, pored Bihaća oslobođen veliki broj drugih mjesta, među kojima Bosanska Krupa, Cazin, Slunj i druga. Naše snage su bile pred Petrinjom i Siskom, Karlovcem i Velikom Goricom, na đomaku Zagreba. Oslobođena teritorija se protezala od Rame i Neretve do Slovenije. Poslije toga, formirane su prve naše divizije i koipusi, Održano je Prvo zasjedanje AVNOJ-a, uspješno se razvijala of anzi va naših snaga. Tako je samo Prva proleterska divizija, u čijem sastavu je bila naša brigada, u decembru 1942. godine i januaru 1943. godine ovladala centralnom Bosnom i oslobodila Kotor-Varoš, Prnjavor i Teslić, zarobljavajući velike neprijateljske snage, zajedno sa ogromnim ratnim materijalom.

U to vrijeme bila je već zapečaćena i sudbina hitlerovskih armija kod Staljingrada i u Sjevernoj Africi.

Tih dana, često sam mislio o riječima druga Tita, ali sam čvrsto vjerovao u našu brzu pobjedu. Međutim, puni smisao ocjene zbivanja ikoju je drug Tito dao na ručku u Bihaću, shvatio sam kasnije, a naročito u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, koje su slijedile jedna za drugom.

SAMO JEDNO

Pod pritiskom jedne njemačke jedinice povlačio se Petrovački bataljon iz sela Račića uz Ljutoč.

Pred političkim komesarom I čete Nikolom Bajićem išao je dugim koracima u nezgrapnim opancima puškomitraljezac Rade Jeličić, snažna i razvijena momčina.

Nikola upita Radu: »Možeš li Rade? Kako se osjećaš uz ovu stranu?«

»Loše družu komesare«, uzvрати Rade. »Fali mi porcija i mir«.

»Eh, vala mnogo tražiš. Da nešto manje tražiš moglo bi ti se pomoći«.

»Ne tražim mnogo, družu komesare, samo još jednu porciju i slobodu«.

»E, možemo popola«, reče Nikola, »mi ćemo ti kao puškomitraljezcu dati još jednu porciju hrane, a ti tu slobodu traži sam svojim puškomitraljezom od neprijatelja. Eto ti Nijemaca, tu su, blizu, pa se sa njima nagodi!«

BURAN KOVACEVIC

USVOJENO DUETE SA KOZARE

Za vrijeme kozaračke ofanzive 1942. godine ustaše su zarobile i odvele u logor veći broj djece. Jednu grupu te djece oslobodili su partizani kod Jastrebarskog i uputili ih u Bosansku krajinu. U selu Bukovači, Bosanski Petrovac, petoro djece je dodijelila narodna vlast porodicama. Jednu djevojčicu primila je Marta Kovačević. Mala se zvala Dušanka Ba'bić. Imala je oiko 7—8 godina. Rođena je u nekom selu kod Dubice. Pričala je tužnu priču da je i ona imala roditelje, braću i seštre i da su svi na zvjerski način pobijeni od ustaša. Marta Kovačević, plemenita žena, topla srca, težila je i željela da maloj Dušanki zamijeni pravu majku.

Marti to nije bilo ni teško. Imala je veliko iskustvo u podizanju djece. Imala je sama desetoro djece koju je najviše sama i podizala. Kućni teret padao je uglavnom na nju jer joj je muž bio invalid iz Prvog svjetskog rata, a i rano je umro. Od žive Martine djece najstariji sin bio je u zarobljeništvu u Njemačkoj, a ostali su bili u partizanima ili selu u organizaciji SKOJ-a. Tako su se sva Martina djeca našla u borbenoj koloni NOB-e.

Kuću su ustaše zapalile 1941. godine, pa je podignuta neka koliba u koju se smjestila i mala Dušanka. Već prvi dan Marta je malu Dušaniku pavela u krevet da sa njom spava, govoreći joj: »Ti se ništa ne plaši, tebi će kod nas bi'ti lijepo, ti si moja mila kćerka«. Mala Dušanka se zaista od prvog dana osjećala na Martinom krilu i u kući kao kod svoje majke i u kući svoje majke. Dušanka

je bila dobro, veselo i čisto dijete. Bila je lijepa djevojčica, lijepog bijelog tena, krupnih očiju, umiljato dijete koje je porodica brzo zavoljela. Puno je bila slična Millki, kćerki, najmlađem djetetu Martinom. Žene iz komšijskih kuća dolazeći u Martinu kuću govorile su :»Ova tvoja Dušanka lini na tvoju Milku, ama ista je Millka, ista, Boga mi, kao da si je ti rodila«.

Dušanka je bila povlaštena u kući. Prema njoj su bili svi dobri. Puno je bila voljena o»d Marije, sna je Martine. Ali povremeno kod Millke se pojavila ljubomora. Ova najmlađa kćerka Martina osjećala je da je zapostavljena i da je ispred nje Dušanika.

Dobra Marta Kovačević često je kćeri Milki govorila: »Nemoj ćeri da se ljutiš, nemoj da budeš ljubomorna na Dušanku, ti imaš rođenu majku, imaš sestru i petoro braće i još puno rodbine. Imaš Svoju kuću i lkomšije, a mala Dušanka nema nikoga. Ja joj moram zamijeniti majku, ti joj zamijeni seStru, a moja sinovi braću.« Tako je brzo kod Milke nestalo ljubomore i ona je od tada bila vrlo bliska i topla prema Dušariki i sa njom se stalno igrala iako je od nje bila starija oko pet godina. Millka je Dušanku stalno vadila u školu na sastanke i priredbe koje je pripremala omlađinSka organizacija. Njih dvije su kasnije skupa spavale i uvijek se nešto šalile. Kada su se Millka i Dušanika šalile i smijale, Martine oči su sijale od sreće jer vidi da se mala Dušanika dobro osjeća u njevoj kući i da zaboravlja ustaške zločine.

Marta je ukućanima zabranila ispitivanje Dušanke, da se ne bi sjećala stradanja i žlbčina koja su ustaše vršile na Kozari. I sve komšije su voljele malu Dušanku. Ona je često bila u naručju Bike i Anđe Kovačević, a često se igrala sa njihovom djecom: Rosom, Ninom i Anđelkom. I vaspitanje Dušankino u Martinoj kući nije izostalo. Ona je sa Milkom počela da uči čitanje i pisanje, a Marta i Marija su je učile da plete čarape, govoreći joj: »Evo Dušanka, i ti si pionirka partizanka, uči da pleteš čarape za partizane«.

Tako je to bilo u to vrijeme. Svi su radili za borbu, za partizane, pa i mala djeca. Dušan, najmlađi sin Martin imao je 15 godina i radio u SKOJ-u na terenu. Često je

dolazio kući i uvijek se šalio sa malom Dušanfcom, pitajući je: koliko je slova naučila, da li zna da čita i kada će naučiti, uči li plesti čarape, moleći da prve čarape oplete svome najmlađem bratu. Dušanka bi se veselo smijala i odgovorila Dušanu: »Naučila sam sva velika slova. Čarape ti ne mogu brzo oplesti jer imaš velike noge«. Dušan je zaista imao velike noge, pa bi se na njegov račun svi smijali. Uroš i Branko, stariji Martini sinovi bili su partizani i navratili bi ponekad malo kući. Oni su imali oružje. Salili su se sa Dušankom i govorili joj koliko su se puta tukli sa neprijateljskim vojnicima. Ovakvim razgovorima Dušanka je bila veoma radosna Martina snajka Marija, imala je malo dijete Gospavu od dvije godine pa se Dušanka s njom često igrala. Dušanka je bila nerazdvojna sa svojim vršnjacima, Ninom, Rosom i Anđelkom i sve njih je vezala zajednička igra. Čak su Skupa i grobove pravili, pa su Anđa, Bika i Marta često govorile da im se ne sviđaju te dječije slutnje.

Poslije 6—7 mjeseci Dušanlkinog mira u Martinoj kući neprijateljska IV ofanziva surovo ih je mjeseca februara 1943. godine potjeralla iz kuće. Bila je teška zima. Porođice su bježale kud je ko znao i mogao. Mala Dušanka se nije odvajala od svoje nove majke Marte. Sa njima su bile Bika, Anđa i njihova djeca: Nino, Rosa i Anđelko. Iako u teškom bjebstvu ispred ustaša i njemačkih vojnika, pritisnute paklenom vatrom mitraljeskih rafala Marta i Dušanka se nisu razdvajale. Marta je pustila svoju djecu da sami bježe ispred neprijateljske ofanzive, a Dušanku Babić, usvojeno dijete sa Kozare vukla je i nosila kroz snijeg do šume Kuka. Na Kulku se bilo skupilo nekoliko porodica. Neprijateljski vojnici, ustaše i Nijemci, kada su ih iznemogle pristigli, sve su zvjerski postrijeljali. Tu su zajedničku smrt našli Kovačević Marta, Bika i Anđa sa djecom. Kod Ande i Bike su bila djeca Nine, Rosa i Anđelko, a na Martinom krilu Dušanka Babić, usvojeno dijete sa Kozare.

Poslije dva dana Stevo, muž Bikin, Simo, muž Anđin i Dušan, sin Martin došli su na Kuk i našli sve svoje drage mrtve, kao da sipa vaj u. Mala Dušanka, bila je na Martinom krilu. Ova velika krajiška mafjka je do kraja smrti pazila

na malu Dušanku više nego na svoju djecu. Dušan se nad-
vio nad mrtvu majku, govoreći kroz suze : »Majko, osvetiće
te tvoji sinovi«. Zatim je prišao maloj Dušanki i rekao:
»Dušanka, sestro moja, plemenito dijete sa Kozare, nećeš
mi nikada oplesti obećane čarape. I tebe će tvoja braća
osvetiti«. Dušan je pogledao i ostalu djecu: Ninu, Rosu i
Anđelka i rekao: »Sudbino, čudna li si. Rođeni na Kozari
i Grmeču ostavljate svoje živote i svoje djetinjstvo pod
Klekovačem«.

Osveta neprijatelja nije mimoilšla. Marta je imala če-
tiri sina u partizanima: Dušana, Uroša, Branka i Đurama.
Uroš i Branko su poginuli, a Dušan i Đuran su ostali živi.
Ilija se vratio iz Njemačke, iz zarobljeništva. I MiDka je
živa. Ali nije živa majka, a ni usvojena sestra Dušanka.
Sinovi su osvetili majku Martu i sestru Dušanku.

Došla je i sloboda. Poslije rata kosti majke Marte i
usvojene kćerke Dušanke Babić kao i sinova Uroša i Branka
prenesene su na grdblje u selo Bulkovaču, gdje je podignut
spomenik na kome piše:

»Usvojeno dijete sa Kozare, majka
Marta, koja svoju djecu i sebe dade za
revoluciju i dva njena sina koji junački
poginuše u NOB4, nađoše ovdje zajednič-
ki grob«.

DEVA MEDIC ANTUNOVIC

DJECA ISTEKNUTA IZ ZAGRLJAJA

Od sredine januara 1943. godine, kada smo se pod pritiskom IV neprijateljske ofanzive morali naći u zbjegu po šumama oko Velikih Stjenjana, Osječenice, Grabovače i sela Očijeva, stalno smo se potucali van kuće čas na jednu, čas na drugu stranu.

Prošle su strahote i IV .neprijateljska ofanziva, a da se lov na naš narod i njegove zbjegove od strane neprijatelja nije umanjio. Talko se avgusta 1943. godine naš narod nalazio sa svim nejakim i starim, sa stokom i hranom u z'bjeu — Točcima prema Očijevu. Oni koji su bili sposobni za rad, vraćali su se iz zbjegova kući i 'obavljali poslove i čim bi zaprijetila opasnost, opet bi se sklanjali u šume i zbjegove. Oni koji su imali malu djecu a nisu imali nekoga starijeg u porodici da im ih čuva, morali su ih nositi sa sobom. Toga dana u selu se nalazila jedna partizanska četa ikojom je komandovao Milorad Medić. Mi smo se osjećali sretni jer smo mislili da ćemo toga dana biti slobodni i obaviti dosta posla kojeg je tada bilo na pretek; posla u zbjegu, posla kod kuće i posla na prikupljanju živežnih namirnica za partizanske jedinice. Ali tih mutnih ratnih dana ni sati nisu mogli mirno prolaziti.

Kritičnog dana ja sam se našla u zbjegu kod kuće Nikole Maleševića koja je bila usamljena u šumi zvanoj »Točci«. Našla sam se pred kućom i primijetila da prema kući ide kroz šumu (gaj) omladinac Milan Malešević, sin Nikole čija je to kuća bila. Milan je bio Skojevac, toga ■jutra bio se sa partizanima sporazumio o poslu koji će

trebati da abavi omlladina u zlbjegu a za potrebe partizan-
skih jedinica. Tada je bilo najpotrebnije snabdijevanje
hranom. Kako sam bila pröd kućom i zatvarala svinju u
obor da ne bi .pobjegla, u međuvremenu sam čula da su
pukle nekolike puške. Nisam razumjela odakle mi je glas
pucnjave došao. Kako je Milan već došao do mene pred
kuću, upitala sam ga gdje su to pukle puške, Milan mi je
'odgovorio da je bio u selu i da su mu neki seljani rekli
da su došli proleter i da on misli da je to ispalio nekoliko
metaka neki od proletera. Međutim, proleter i nisu došli u
selo, već je neprijaetlj t.j. Švaibe i domobrani pošli u lov
na naš narod po bjegovima, došli su iz pravca Ku'len Va-
kufa preko šume zvane »Padovi« a koja se prostire između
V. Stjenjana i Vakufa. U svom pohodu naišli su na prvi
zbjeg u pomenutoj šumi, tu je bila isto usamljena kuća
Vlade J. Antunovića gdje ise nalazilo pored njegove fami-
lije još dosta izbjeglica. Švaibe i domobrani su opkolili
zbjeg i pohvatali narod. Neki pojedinci su pobjegli i Šva-
be su za njima pucale i taj pucanj smo čuili Milan i ja,
a nismo znali da je neprijatelj već kod nas. Milan je ušao
u kuću, a istog momenta Švabe su se pojavile sa druge
Strane kuće sa oružjem na gotovs u rukama, i meni je
jedan komandovao na srpskohrvätäkom jeziku: »Stoj i ru-
ke u vis«. Ja sam bila iznenađena i stajala sam na mjestu.
Milan je tada primijetio da Švabe opkoljavaju kuću, sko-
čio kroz prozor iz kuće i bježao preko njive. Bio se udaljio
Okolo 200 metara, ali su Švabe na njega otvorile vatru iz
mitraljeza, smrtno ga pogodile i Milan je u trku poginuo.

Švabe i domobrani su pohvatali većinu naroda u zbjeg-
u kod kuće Nikole Maleševića a dotjerali su i narod iz
zbjega kuće Vlade Antunovića, koja je bila Udaljena oko
1 km. Švabe su poranile i zato su imale veći uspjeh u hva-
tanju naroda, jer se narod nije nadao tako rano Švabama
i domobranima. Sjedinili su Oba zbjega i potjerali ih na
Malo Očijevo koje je udaljeno Oko 6 km. Na Malom Oči-
jevu pohvatah su još naroda i pridružili ga nama, pa su
nas sviju potjerali u jedniu uvalu i 'tu nas je čuvala jedna
grupa Švaba, dok su ostali zaposjeli kote iznad brine
prema Martin Brodu. Kada su Švabe obavile svoj posao
vratili su se nazad istim putem, pljačkajući stoku koja se

nalazila na tim mjestima u paši. Prikupili su preko 100 komada goveda, i sve su dotjerali do kuće Nikole Maleševića u Točcima. Tu su počeli razdvajati narod i postrojavati, tako da su svu sposobnu omladinu, mlade žene i ljude izdvojili u stroj, a stariji narod i djecu su pustili. U stroj su Švabe po tjerale i Soku Antunović koja je bila mlada domaćica, ali je imala dvoje nejačke djece sa sobom, Milana i Momčila.

Momčilo je bio od 3 godine i bio je majci u naramku, "a Milan je imao 5 godina i držao se majci za suknju (kiklju). Švabe su naredile SOki da ostavi djecu i da se uvrsti u stroj. Soka je Švabe molila da je ne rastavljaju od djece. Švabo je bio grub, udario je SOku kundakom preko leđa, istrkao joj dijete iz ruku i bacio ga na zemlju, a drugo dijete je otrgao i otjerao od Soke, a Soku je tukao i odgurao u stroj. Djeca su vrištala. Soka je plakala i kukala, ali Švabe milosti nisu imale, već su nas sve u stroju potjerale u Vakuf. Dan je na izmaku, a noć se približava, stroj naroda i gomila goveda kreće prema Vakufu, svi smo tužni. Kolona kreće polako. Mislimo na naše partizane, dok na jednom prolomi se plotun iz partizanskih pušaka, prolomi se gromki glas naših partizana: ura, juriš, napred partizani, napred za narod.

Švabe je obuzela panika i dali su se u odbranu, zaboraviše stroj naroda, zaboraviše plijen goveda. Žestoka se borba vodi, narod bježi, stoka se razilazi na sve strane, partizani navaljuju sve više, Švabe počinju da se povlače i bježe. Švaba je sigurno bilo ranjenih jer sam primijetila da je švapski konjovodac napustio konja natovarenog oružjem, prihvatio je drugog Švabu, vukao ga i bježao s njim. Ja sam se tu zadesila, uhvatila sam švapskog konja, bio mi je zaklon od Švaba da me ne vide i sa njim sam utekla u sumu. Po završetku borbe došla sam partizanima i dovela konja koji je bio natovaren oružjem i municijom. Na bojištu je nađeno još 9 sanduka municije, koju su Švabe ostavile u paničnom odstupanju. U ovoj borbi bilo je ranjenih i na našoj strani i 'to Milka Vručinić, omladinka, Danica Antunović, omladinka i SOka Antunović, domaćica. Soka je prebačena u bolnicu u Drvar, a djeca su ostala u zbjegu gdje su ih prihvatili strina im Sava Antunović

i komšija Savo Kojić. Danica Antunović je kasnije podlegla ranama.

Ovu borbu je vodila jedinica Milorada Nedića. Partizani su i ovog puta oslobodili zbjeg naroda i narodno blago, koje su Nijemci bili potjerali u svoj logor. Našim partizanima se narod divio i izražavao im najveće poslovanje, jer to oni i zaslužuju.

VAŠA KRIVNJA

Jednoj seoskoj konferenciji u okolini Drvara prisustvovao je i član Okružnog odbora Milan Guteša. Kad je konferencija počela, jedna žena se požali da ju je muž napustio, a njoj ostavio djecu.

Predsjednik Mjesnog odbora obrati se Guteši da on da objašnjenje na pitanje ove žene. Guteša upita ženu: »Je li se ion opet oženio?»

Ona reče: »Jest, ne dao mu dragi Bog«.

Opet priupita Guteša: »Je li se oženio ženom, ili muškarcem?»

»Ama, ženom«, Ijutito će ona.

»Eto, vidiš, da se je oženio muškarcem ja bih bio za to da se strijelja, ali on se oženio ženom, pa bi trebalo da vi, žene, riješite odnose među sobom. Ne otimajte muževe jedna drugoj!«

BOZO JELIČIĆ

SKICA ISKRI I GROMOVA

Prvih dana ustanka 27. jula 1941. godine ;pa nadalje formira se Vođenički gerilski odred. Iako po naoružanju silab, raspolagao je svega sa oko desetak karabina i lovačkih pušaka, odmah je počeo da izvodi pojedine borbene akcije i diverzije.

Trideset i prvog jula 1941. godine jedna grupa boraca Vođeničkog gerilskog odreda među kojima Đuro Kerkez, Stevo Banović, Ilija Stulpar — »FjozJać« i drugi izvršili su napad u selu Vodenici pod Obljajom na kamion kojim su ustaše iz Krnjeuše prevozile taoce, pretežno Srbe, za Bosanski Petrovac. Tom prilikom spašeni fiu sljedeći drugovi: Đuran Dragić, Sveto StOjana Zorić, Jovo Karainović, Mile Vučković, Đuro Bubalo i Drago 'Milica Knežević, koji je tada bio ranjen od strane ustaša, a poginuo je Dane Kolundžija koja se bio suprotstavio ustašama, pokidao lance na rukama i oteo im pušfcomitraljez. Istovremeno uhvaćen je jedan ustaša koji je Strijeljan, zaplijenjena jedna oficirska uniforma i vojno-državni pištolj.

Prvog avgusta iste godine, talkođe jedna grupa boraca napala je jedan putnički automObil koji je prevezio ranjenog ustašu. Sofer je pobjegao a u kolima je ostao ustaša.

Drugog avgusta porušen je most na potoku u sélu Vodenici preko koga je cesta povezivala Bos. Petrovac, Krnjeušu i Bos. Krupu. Kamion toga dana, koji je naišao iz Bos. Petrovca za Krnjeušu survao se u potok i ostao na mjestu onespobljen. Domobrani koji su bili u njemu

pobjegi su za Kmjeušu. U kamionu je nađen jedan sanduk puščane municije i jedan džak hljeba.

Od prvog dana ustanka Odred je imao zadatak da ruši komunikacije na liniji Bos. Petrovac — Bos. Krupa, Bos. Petrovac — Vrtoče — Bihać i kidan je telefonskih linija od Medene glavice do Vrtoča. Kad god bi neprijatelj po danu uspostavio vezu, u toku noći već bi bili stupovi posječeni i žice pokidane.

Četvrtog i petog avgu'sta, noću, Vođenički gerilski odred sa ostalim odredima ikoji su dejiStvovali oko Bos. Petrovca, vršio je napad na selo Rašnovac i Bos. Petrovac. U ovoj akciji zaplijenjen je veći broj sitne i krupne stoke.

Osmog avguata 1941. godine Vođenički gerilski odred, sa Krnjeuškim i Vrtđčkim odredom izvršili su napad na neprijateljsku posadu u Krnjeuši koja je tada prvi put oslobođena. U ovoj akciji naš Odred je između ostalog materijala i opreme i hrane zaplijenio 70 karabina, 6 puškomitraljeza i dosta puščane municije. Ustaše, koji su zarobljeni, radi zločina koji su počinili nad nevinim narodom našeg kraja osuđeni su i postrijeljani.

Devetog avgusta po oslobođenju Krnjeuše, naš Odred učestvovao je u razoružavanju milicije NDH u selu Bjelaju, koji su oružje predali bez borbe, jer u tome selu Muslimani koji su bili u miliciji nisu bili neprijateljski raspoloženi prema našem narodu i borbi.

Po oslobođenju Krnjeuše Odred je promijenio ime. Umjesto Vođenički gerilski odred od tada se zove Vođenička četa. Prvi komandir Čete bio je Božo Đufčić.

Desetog avgusta jedan vod iz Čete sa dva puškomitraljeza učestvovao je u ponovnom rušenju Ripačkog Klanca, i tom prilikom skoro pola dana vodila se borba sa ustaškom posadom na samom Klancu.

Četrnaestog avgusta iz Bihaća i Bos. Krupe krenule su jače neprijateljske ustaške i domobranske snage, ojačane tenkovima i podržane artiljerijskom vatrom prema Bos. Petrovcu. Kretale su se na komunikaciji od Ripačkog Klanca do Bos. Petrovca, išli da debloikiraju Bos. Petrovac koji su blokiran držali 10 dana gerilski odredi oko Bos. Petrovca. U blokadi su učestvovala i Vođenička, Krnjeuška, Vrtočka, LipSka i druge čete. Tom prilikom ne-

prijatelj je bio daleko nadmoćniji u ljudstvu i materijalu, ali je i pored toga imao oko 10 mrtvih i više ranjenih. Od naše strane poginuo je desetar Lazo Mille Jević iz sela Vodenice, a ranjen je Rade Mile Jeličić, isto iz sela Vodenice.

Dvadeset petog avgusta iz naše Čete upućen je jedan vod sa dva pušfcomitraljeza u pomoć Podgrmečkom partizanskom odredu koji je vršio napad na neprijateljska uporišta prema Bos. Krupi.

Dvadeset šestog avgusta Vođen'ička četa sa dva voda sadejstvujući sa prvim batāljonom »Sloboda« Drvarske brigade, koji je vodio borbu sa neprijateljem oko Oštrelja, vršila je demonstrativni napad na Bos. Petrovac, kako bi se spriječio neprijatelj da iz garnizona Bos. Petrovac, učestvuje sa svim neprijateljskim snagama u pritisku na Prvi bataljon. Iako je neprijatelj bio daldko nadmoćniji, jer je napadao sa šest bataljona, ojačan artiljerijom, tenkovima i podržan avijacijom, naše snage su vodile žestoku borbu više od dva dana. Neprijatelj je pretrpio neuspjeh, imao je 200 mrtvih, i toliko ranjenih, zaplijenjeno je 9 mitraljeza, 18 pušfcomitraljeza, više pušćane municije i drugog materijala, u tim operacijama na Petrovcu.

Trideset prvog avgusta Vođeničfca četa u sadejstvu sa Krnjeuškom četom po drugi put je vršila napad na Krnjeušu, koju je neprijatelj bio ponovo osvojio. Prema neprijateljskim podacima, tada je neprijatelj imao 171 domobrana, 1 dočasnika i 4 časnika. Poslije borbe koja se vodila, prema istim podacima, u Bos. Petrovac je stiglo 107 domobrana od kojih 8 ranjenih i 1 časnik, talko da je satnija imala gubitke od 64 domobrana, 1 dočasnika i 3 časnika. Tom prilikom naše čete nisu imale gubitaka.

Prvog i drugog septembra, prilikom napada Vrtočke čete na neprijateljsku posadu, koja se nalazila u selu Vrtoču kod crkve, naša četa je istovremeno bila na položajima u Bjelajskom polju, radi hvatanja domobranskih i ustaških vojnika, koji su od strane Vrtočke čete u selu Vrtoču potpuno razbijeni i nastojali da se probiju prema Bos. Petrovcu.

Krajem septembra 1941. godine Vođenička četa sa jednim vodom do 20 drugova sa 2 puškomitraljeza samo-

stalno je organizovala zasjedu na cesti Bos. Petrovac — Krnjeuša u selu Vodenici pod Oblajom kod kuće Rade i Vaših ja Kerkeza. I pored izvršenog izviđanja od strane neprijateljskog aviona zvanog »Roda« dva kamiona iz Bos. Petrovca sa ustašama i domobranima naišla su na zasjedu. Na prvi kamion otvorena je vatra, a drugi Nikola Tešić uspio je da u isti kamion ubaci aktiviranu partizansku bombu, koja je među ustašama i domobranima eksplodirala. Svi oni koji su bili u kamionu izgubili su život ili teže izranjavani. Međutim šofer ovog kamiona nije bio pogođen. Poslije kraćeg zastoja snašao se i krenuo kamionom i pobjegao za Krnjeušu. U drugom kamionu šofer je Odmah pogođen, a ustaše i domobrani iskočili su iz kamiona i prihvatili borbu. Uskoro stigla im je i pomoć iz Krnjeuše, pa se vodila borba skoro do pred samu več, ali je neprijatelj bio razbijen i tom prilikom imao je više od 20 mrtvih i ranjenih. Kamion je potpuno uništen i spaljen, zaplijenjeno je 20 karabina, 1 puškomitraljez »Brno« i 1 bure benzina od 200 litara i dosta drugog ratnog materijala. U ovoj borbi, naročito su se Makli hrabrošću Nikola Tešić i Jovo Popadić, puškomi'tral j ezac, oba iz sela Vodenice, kao i Marko Jeličić iz sela Vranovine koji je u ovoj borbi poginuo jer je prilikom napada dokočio u kamion i zgrabio puškomitraljez, ali je bio smrtno ranjen.

Moram istaći patriotsko držanje porodice Rade i Vašija Kerkeza. Kada je pripremana zasjeda ispod njihovih kuća, iako su bili svjesni da će poslije kuća biti spaljena, što je kasnije i učinjeno, nisu negodovali, ni'ti se ljutili nego govorili: »Svjesni smo, djeco, da će kuće pogorjeti, sve biti spaljeno, ali udrite neprijatelja — đušmanina koji je nanio i još uvijek nanosi veliki Zlo našem narodu«.

Sedmog Oktobra 1941. godine Vođenička četa u sađejstvu sa Krnjeuškom i Lipskom četom, a pod rukovodstvom Sia vika Rodica napada na neprijateljski garnizon u selu Ripe u i Pritoci, gdje je bila neprijateljska posada Oko 200 domobrana, ustaša i žandarma. Ripač kao i Pritoka su zauzeti, a neprijatelj je potisnut prema Bihaću. Neprijatelj je imao osjetna gubitke u mrtvim i ranjenim. Sa naše strane nije bilo žrtava.

Drugom polovinom oktobra Vođenička, Vrtočka i Bravska četa i Medenopoljski odred, vršili su napad na neprijateljski logor u Bravslku koji je bio dobro utvrđen i naše ga snage nisu mogle zauzeti. U ovoj akciji iz naše čete ranjen je drug Rade Stupar iz sela Vodenice.

Koncem oktobra, poslije alkcije na Bravslku, Vođenička četa sa dva voda i četiri puškomitralj eza u sadejstvu sa Krnjeuškom četom i Radičkim odredom, vrši napad u Podgrmeču na neprijatej s'ke posade prema Bos. Krupi i Bos. Novom. U ovim akcijama razbijena je jedna ustaška bojna, ubijeno je 30 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 25 karabina, 1 prednjak od topa 105 mm i 45 topovskih granata.

Krajem oktobra mjeseca 1941. godine četa je krenula kompletna sa svog dosadašnjeg terena Bos. Petrovac na teren Ruiška, Otoka, Čađevica, Novska planina kod Bos. Novog da na tom terenu pruži pomoć gerilskim odredima koji su u to vrijeme bili u razvoju i slabije naoružani. Kada je Četa kretala sa svog terena, dotadašnji komandir čete Božo Đukić nije htio da ide, pa je uslijedila i njegova smjena. Četa je dobila novo komandno i političko rukovodstvo. Za novog komandira postavljen je drug Zdravko Celar, student, za zamjenika drug Marko Jokić, a za zamjenika komesara Đuro Pećanac — Đurekan, radnik.

Šesnaestog novembra Četa je sa jednim vodom i 3 puškomitralj eza izvršila napad na neprijateljsku posadu u selu Otoci kod Čađevice. Posada je razoružana, zaplijenjeno je 20 pušaka, 1 puškomitraljez kao i sva oprema. Domobranci su zarobljeni i nakon kraćeg vremena, poslije razgovora sa njima, pošto im je razjašnjena linija i cilj naše borbe, pušteni su svojim kućama.

Poslije ove alkcije koja je izvedena kod Čađevice, Četa je u dva navrata sa svojim vodovima vršila napad na neprijateljske posade na Dvor na Uni kao i na Gvozdenko. Ove akcije nisu uspjele.

Drugom polovinom decembra 1941. godine Četa se vratila iz Podgrmeča ponovo na teren prema Bos. Petrovcu, pa je logorovala u Smoljani, Skakavcu i Petrovačkoj Suvaji, sa zadatkom da vrši blokadu na tom sektoru.

Krajem decembra mjeseca Četa je dobila hitan zadatak da se što prije prebaci iz sela Suvaje preko Marjanović Dola, Smoljane, Janjila, Bravska i Paunovca i da zaposjedne položaj iznad Gornje Sanice — Budelja sa ciljem da spriječi prodor ustaša iz sela Budelja u selo Zavolje kao i okolna iselja. Ovdje je dočekan i Nova godina 1942. a istovremeno tu su, mislim na Četu, prvi put dobijene prve novine »Borba«, koja je štampana u Užicu. Pošto su ustaše u garnizonu Sanici, doznale da je stigla pomoć, tj. naša Četa, nisu više vršile napad na Zavolje i druga sela.

Polovinom januara Četa se vratila istim putem i logorovala u selu Suvaja, gdje je i dalje produžila blokadu Bos. Petrovca.

Početkom februara mjeseca 1942. godine u iselju Vodenici kod kuća Rađalkovića, Četa je položila zakletvu. Ovoj svečanosti prisustvovao je i drug Slavko Rođić, kao skoro i cio narod iz sela Vodenice, Brestovca, Suvaje i Skavca i Marjanović Dola. Narod tog kraja bio je ponosan na svoje borce i time izražavao oduševljenje za narodnooslobodilačku borbu.

Poslije zakletve, nakon nekoliko dana, komandir Vodeničke čete Zdravko Čelar otišao je za komandanta Proleterskog bataljona za Bos. Krajinu, a mjesto njega za komandira je došao dotadašnji njegov zamjenik Marko Jokić.

Za Proleterski bataljon odnosno za njegovu Podgrmečku četu naša Četa iz svojih redova dala je 16 drugova naoružanih sa puškama, pištoljima i jednim puškomitraljezom. Drugovi koji su tada posili u Proleterski bataljon bili su među najboljim borcima, služili su za primjer svojom borbenošću, drugarstvom i svim najboljim vrlinama.

Na traženje Bravske čete naša je Četa upućena na teren Bravska i u sadejstvu sa Bravskom četom napadala na neprijateljske ustaške posade i uporišta koja se nalaze u selima ispod Paunovca oko Ključa. Borba je vođena skoro cio dan, ali smo morali predveče da odstupimo. Neprijatelj je bio unaprijed obaviješten o našim namjerama pa se bio dobro pripremio i organizovao odbranu iz rovova i pojedinih kuća. Žrtava nismo imali sem 3 lakše ranjena druga iz naše Čete. Poslije ove akcije, Četa se ponovo vratila na

sektor oko Bos. Petrovca, gdje je i dalje vršila blokadu neprijateljskog garnizona. Skoro cio februar i mart Četa je na terenu oko Bos. Petrovca preduzimala energične mjere protiv pojedinih četnika koji su ranije bili razoružani. Takav energičan stav imao je pozitivnog odraza pa je veći na tih ljudi prešla u partizane. Šestog i četrnaestog marta, u dva navrata, rušen je vodovod u selu Smoljani, jer je služio neprijateljskom garnizonu u Bos. Petrovcu.

Dvadesetog marta ponovo je izvršen napad na neprijateljsko uporište sela Rašnovac. Iz ovoga sela Talijani su počeli da razvaljuju seoske kuće i da ih upotrebljavaju sebi za ogrev. Da bi im to onemogućili, izvršili smo napad i potisli domobranske i ustaške posade iz sela prema Petrovcu.

Pri našem povlačenju iz sela Rašnovca naišao je italijanski avion i misleći da su Talijani, bacio je jedan džak pirinča od 80 kg. S obzirom da je njihov garnizon bio blokiran, i mi smo pirinač znali dobro iskoristiti.

Četa je bila na blokadi Bos. Petrovca, sve do kraja marta mjeseca, kada je dobila naređenje da krene u Matijažu na sektor Mrkonjić grada, radi čišćenja tog terena od četnika koji su bili pod komandom Drenovića—Tesanovića. Četa je brojala oko 120 boraca, dobro naoružanih puškama i 8 puškomitraljeza. U borbi sa četnicima iz naše Čete poginula su 3 druga i to Luka Galonja, rođen u Vrtoču, Đuro Vuje Jeličić, i Luka Mile Medić, oba iz sela Vodenice. Na ovom zadatku Četa se zadržala čitav mjesec april. Četa je skoro svaki dan vodila borbu sa četničkim grupama i odredima, a pored svih teškoća uvijek je bila na visini svog zadatka i svojim držanjem, borbenošću i političkom zrelošću, davala primjer pravih narodnih boraca. U ovim akcijama u čišćenju i raskrinkavanju četničkih elemenata kao i požrtvovanju i hrabrošću naročito su se isticali borci Petar Latković, koji je kasnije poginuo, Stevo Banović, Mile Bulajić, Slavko Mirković, Dušan Marić, zvani »Mađar«, Dušan Stupar i drugi.

Drugog i trećeg maja 1942. godine dijelovi italijanske divizije »Sasari« otpočeli su pripreme i pokret iz garnizona Ključa sa ciljem da se probiju za Bos. Petrovac i spoje sa snagama koje su se tamo nalazile. Naša Četa na-

lazila se na sefetu oko Mrtkonjić Grada i od strane štaba Odreda dobila naređenje da se hitno prebaci u rejon sela Bravska sa zadatkom da u sađejstvu sa Bravskom četom izvrši zarušavanje ceste koja vodi od Ključa prema Bos. Petrovcu i da po svačku cijenu spriječi neprijatelja da neometano izvrši pokret svojim trupama prema Bos. Petrovcu.

Noću, trećeg na četvrti maja Četa je krenula sa terena Mrkonjić Grada i usiljenim maršom u toku noći prebacila se u selo Bravsko i zauzela odgovarajući položaj na cesti ispod kote Šobo'tovac. Neprijatelj se kretao od Ključa prema Paunovcu i Bravsluku za Bos. Petrovac, sa 3.000 dobro naoružanih vojnika uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre. Kada je bio na domaku naših položaja, organizovao je jaku artiljerijsku vatru sa ciljem čišćenja terena, baš tamo gdje je Četa zauzimala položaj za borbu, tako da je na 1 km² izibacio preko 250 granata.

Petog maja oko 11 časova Četa je primila borbu sa neprijateljem koji je bio daleko nadmoćniji u ljudstvu i naoružanju a pored toga bio je i dobro pripremljen za ovu borbu. Naša Četa imala je svega oko 120 boraca, 8 puškolikmitraljeza i 1 teški mitraljez i u sađejstvu sa jednim vodom Bravstke čete, sačekala je bez imalo nervoze potpuno hladnokrvno i sa puno povjerenja u svoju snagu mnogo nadmoćnijeg neprijatelja sa ciljem da riješi borbu u svoju korist.

Skoro cio dan vodila se borba punom žestinom. Neprijatelj je bio razbijen ali su pristizale nove snage i borba je trajala svaki dan sve do 11. maja. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, imao je 100 mrtvih i preko 200 ranjenih. Kod nas poginuo je politički komesar čete drug Đuro Pećanac — Đurekan, rodom iz sela Suvaje, a teže je ranjen drug Milan Jovanić, borac iz sela Vodenice. Pored ostalog Četa je zaplijenila 13 pušaka, 2000 puščanih metaka, bicikla — točkova, obuće i odjeće, ćebađi, šatorskih krila i druge opreme.

Po naređenju štaba 5. odreda, 16. maja Četa se prebacila sa sektora Bravsko, Sobotovac, Bravski Vaganac u selo Kolunić i u sađejstvu sa Krnjeuškom, Vrtočkom i Vakufskom četom prihvatila borbu sa neprijateljskim je-

đinicama, Itali'janima, ustašama i četnicima koji su po svaku cijenu htjeli da se probiju prema Oštrelju i Drvaru.

Sedamnaestog maja neprijateljske isnage su potpuno razbijene i natjerane u bjekstvo za Bos. Petrovac, a bilo je dosta mrtvih i ranjenih. Zaplijenjena su 2 topa 75 mm, 2 teška mitraljeza, 2 puškomitralj eza, 40 pušaka, dosta municije i drugog materijala. Talko je Bos. Petrovac ponovo odsječen od Oštrelja i Drvara i blokiran od strane naših četa. Ovom operacijom rukovodio je Slavko Rodić. Poginulo je 60 italijamskih fašista.

Neprijatelj koji je u garnizonu Petrovac bio stalno u blokadi, bio je primoran da se povuče za Drvar, pa je 25. maja zajedno sa domobranima i četnicima podržan artiljerijskom i minobacačkom vatrom, kao i avijacijom počeo sa povlačenjem. Naša Četa istog dana sukobljava se sa daleko većim neprijateljem. Borba je trajala cio dan i neprijatelj je uz osjetne gubitke uapio da se probije prema garnizonu u Drvaru. U ovoj borbi iz naše Čete poginula su dva druga i to Dušan Đomić, rodom iz sela Suvaje i Milovan Trkulja — zvani Mile, rodom iz Bukovice, oba puškomitralj esci i primjerni drugovi.

Dvadeset šestog maja 1942. godine naša Četa u sastavu 1. bataljona 5. krajiškog odreda Ušla je u Bos. Petrovac i tom prilikom nađene su u napuštenom gradu 103 puške, 40 pištolja, 14.000 puščanih metaka i dosta drugog materijala, odjeće, olbuće i životnih namirnica. Po oslobođenju Bos Petrovca, Vođenička četa iz svojih redova dala je 30 boraca, pretežno omladinaca koji su kao prekaljeni borci u toku prethodnih borbi, potpuno dobro odjeveni i naoružani ušli u novo formiranu omladinsku čet, odnosno omladinski bataljon.

Po oslobođenju Petrovca Četa je ostala na terenu Suvaje, Smoljane, Krnje Jele, Marjanović Dola, Skakavca, Vranovime i drugih sela radi čišćenja terena od odmetnika koji su se nalazili na tom terenu.

Početkom jula po zadatku Stalba V odreda Četa se prebacila na teren Ribnika, Crkvenog i ostalih sela oko Ključa i Mrkonjić Grada, gdje je čakoro svaki dan sve do konca jula vodila borbu sa četnicima i četničkim grupama.

Dvadesetosmog jula naša Četa u sastavu I bataljona V krajiškog odreda sa 1. krajiškom udarnom brigadom i bataljonom »Soko« 3. krajiškog odreda i jednom četom bataljona »Petar Škondrić« učestvovala je u napadu na Ključ. Poslije 13-točasovne borbe zauzet je Ključ, razbijene su ustaše i dijelovi domobranskog desetog pješadijskog puka koje je podržavala avijacija u toku napada sa zapaljivim bombama.

U borbi za Ključ poginulo je 50 ustaša i više ranjeno, zarobljeno je i presudom Vojnog isuda strijeljano 20 ustaša. Zaplijene su 2 minobacača, 1 teški mitraljez, 1 pušcomitraljez, 60 pušaka, 20.000 metalka i drugog materijala. Sa naše strane bilo je 17 mrtvih, 40 ranjenih a iz naše Čete bila su 4 druga ranjena.

Trideset i prvog jula 1942. godine zauzeta je Sanica. Poslije četvorodnevnih borbi naše snage zauzele su Sanicu i desetak sela u međurječju Sane i Sanice. Među njima Ramici, Rustovo, Pištevica, Krasulje i druga sela. Kao i na Ključu i u ovim akcijama, borbama, naša je Četa učestvovala u sastavu drugih navedenih jedinica. Poginuo nam je drug Nikola Vojinović, desetar, rodom iz Brestovca a ranjena su 3 druga.

Neprijatelj je uz osjetne gubitke mrtvih i ranjenih odstupio prema SanSkom Mostu. Zaplijenjeno je dosta materijala, oružja i municije.

Po oslobođenju Ključa, Sanice i Krasulja, formiran je bataljon »Zdravko Čelar« u čiji sastav su ušle Vođenička, Krnjeuška i Braviška četa. Iz Čete su nam ubrzo pali drugovi NJkica Radafcović, rodom iz Medenog polja i Mile Vojinović — David, a ranjena su dva druga.

Cio avgust i septembar i Skoro čitav oktobar Vođenička četa u sastavu bataljona »Zdravko Čelar« nalazila se na položajima Krasiulje, Pištevica i Rus¹ bova prema neprijateljskim uporištima SanSki Most i Vrpolje sa ciljem da obezbijedi normalno sabiranje ljetine u Saničkoj dolini. Skoro iz dana u dan neprijatelj je pokušavao iz svojih garnizona i uporišta da prodre na slobodnu teritoriju koju su držale naše snage i da onemogući sabiranje ljetine.

Četrnaestog oktobra rasformiran je 6. krajiški odred a njegov bataljon »Zdravko Čelar«, ušao je u sastav 3. kra-

jiške narodnooslobodilačke udarne brigade. Od ostala 2 bataljona formirana je krajiška polubrigada.

Od osmog formiranja Vođenička četa, jula mjeseca 1941. godine pa sve do stupanja u 3. krajišku brigadu, najviše je bila odvojena od svog terena, vodila je borbu tamo gdje je bilo najnužnije, i cijelo vrijeme bila je na Visini svog zadatka.

Ceta je iz svojih redova dala i 4 narodna heroja i to: Zdravka Celara, koji je bio prvi njen komandir, poginuo 1942. godine, Đuru Pećanca — Đurskana, političkog komesara čete, koji je poginuo 5. maja 1942. godine, Marka Jočića, koji je poginuo 1944. godine prilikom desanta na Drvar i Đurana Kovačevića, sada general-majora u penziji.

PARTIZANKE I PUĐER

Dode jedan rukovodilac iz SNOO u Komandu mjesta Bosanski Petrovac kod komandanta Ljubiše Čurgusa i reče mu: »Druže komandante, mislim da bi bio red da smjesta zabraniš drugarici Sofiji Vekić da se puđeriš. Sam znaš, Ljubiša, da su puđer i partizani nespojivi, zato ti to podvlačim kao odgovornom čovjeku u revoluciji.«

Ljubiša se iznenadi, jer nije primijetio da Sofija, koja je član partijske organizacije gdje je on sekretar, stavlja puđer na lice, pa u prvom susretu sa Sofijom zadržao pogled na njenom licu, a zatim joj reče: »Eh, vidi, vidi, drug iz SNOO je u pravu.«

»Sta to kažeš, druže Ljubiša?«, upita Sofija.

»Partizanke se ne bi trebale puđerisati, drugarice Sofija«, reče Ljubiša.

»Zašto, druže Ljubiša? I ja se puđerišem«, odgovori Sofija.

VOJIN NENADIC

MOJ ZEMLJAK

Sjedeći jednog dana u Komandi Romanijskoig odreda, salbirači izvještaje i podatke od naših obavještajaca i podatke dobijene sa drugih Strana dođe mi do ruiku informacija da se kod četničkog komandanta Miće Starišića nalazi već duže vremena jedan proleter koji je negdje sredinom juna 1943. godine bio teško ranjen u obje noge u okolini Prače. Iz podataka se vidjelo da se sklonio u šumi Liješćar, gdje su ga četnici pronašli. Zahvaljujući činjenici da je Mićo Stanišić bio na vezi sa partizanima i spasavao partizanske ranjenike, talko je uzeo i ovog ranjenika koji se predstavio Kočom iz Krajine. Stanišić je Koču prebacio u svoje selo Ponor, doveo mu domobranskog ljekara i liječio ga pod izgovorom da je to njegov ranjeni četnik.

Ja sam kao komandant Romanijskog odreda preko naše veze naložio Stanišiću da pazi i liječi proletera Koču, a kada budu povoljni uslovi i kada se ranjenik oporavi i rane zaliječi da ga putem naše veze uputi nama. Međutim liječenje, a niti oporavak 'nije išao tako lako, pa ije ranjenik morao ostati kod Stanišića i njegove porodice sve do septembra 1943. godine.

Tih dana upućen sam na dužnost zamjenika komandanta Komande područja u Sdkoviće. U isto vrijeme došao nam je Koča proleter koji je bio prebolio rane na nogama. Ovo puta naš proleter imao je mnogo sreće u nesreći, prosto je preživio nemoguće. Teško ranjen, zarobljen je od ljudi koji su se istina nalazili u četnicima, ali su sarađivali sa NOB-om. Tako je ostao živ i opet se našao među

svojim drugovima. Po službenoj dužnosti primio sam Koču. Trebalo mu je da'ti néki posao koji bi odgovarao teškom invalidu.

Bio sam vrlo radoznao ko je taj partizan i ranjeni proleter, jer sam još ranije dolk sam bio na Romaniji saznao mnogo o njemu.

Došlo je do našeg prvog susreta. Odmah sam vidio da mi je taj čovjek poznat. Nosio je dvije štake u rukama, pomoću kojih se 'teško kretao. Bio je visok čovjek, nešto većeg nosa, crnomanjaste puti, ornih (Očiju 'koje su se vatreno krdtale; brza, oštra i prodorna pogleda. Vesele naravi, brz u govoru, rekao bih, veoma promućuran i snalazi jiv čovjek.

Tolkom rata upozna va ju se ljudi međusobno i saznaju mnoge pojedinosti jedan od drugog, da bi se nakon dužeg poznavanja pitali od kuda su, šta su po nacionalnosti i kaJko im je ime. Tako sam i ja ovoga puta poslije duge priče sa svojim sagovornikom Kočom saznao da je on Koviljko Sevo, da je rodom iz sela Bukovače kod Bos. Petrovca, da je bio borac III krajiške brigade, a eto sada predamnom u Komandi područja. Bilo mi je veoma drago kada sam se isa njim ispričao, jer smo se sjetili jedan drugog iz ranijih vremena. Koliko se sjećam, mi smo se poznavali sa Oštrelja, gdje je on ranije radio kao radnik ili možda još iz Drvara, sa nelkog Skupa. Svog zemljaka Koviljka postavio sam za magacinera u Komandi područja, gdje sam kasnije poistavljen i za komandanta (dotadašnji komandant Brano Savić otišao je na novu dužnost). Od tada sam se češće srètao sa zemljakom Koviljkom i saznao sam da oin ima i 'sestru i brata u partizanima. Osim toga imao je ženu i dvoje ili troje djece, te stare roditelje o kojima se mnogo brinuo i čeSto ih spominjao.

Sa velikim ushićenjem mnogo mi je puta pričao o prvim ustaničkim danima Drvara i Grahova, pa me je sve to još više vezalo za ovog divnog druga i saborca.

Koviljko je kod nas na području ostao nešto duže. Lijepo je pjevao i guslao na gualo. Bio je to pravi naš krajiški šeret. On je vladao sa tollilko narodnog humora, poznavao je mnogo narodnih krajiških pjesama, priča i pripovjedaka. Sa ljudima se tako lako vezao i isticao po-

znanstva da nikad nisam docnije sreo tako komunikativnog čovjeka.

Moje sjećanje na ovog našeg partizanskog invalida Pe'trovčanina, čovjeka koji je nekoliko mjeseci poslije našeg poznanstva otišao na područje Majevica tu se ne prekida. Tokom VI neprijateljske ofenzive moj zemljak Kočo našao se kao invalid negdje u Posavini u partizanskoj bazi — zemunici. Od nekih drugova sam poslije saznao da su tu bazu tokom pretposljednje neprijateljske ofanzive otkrili Nijemci. U toj borbi Koviljko je dao neprijateljskim vojnicima otpor, borio se, bacio nekoliko bombi, pobio više neprijateljskih vojnika, branio bazu iz drugog oružja, a kad mu je nestalo bombi i metaka, slučajno je pronašao kod jednog svog druga ranjenika posljednju bombu. Pokušao se Skupa sa drugom izvući, a kada mu to nije pošlo za rukom i kad mu je bilo jasno da će pasti u ruke neprijatelja — petpoStavlja se da je ponovo bio ranjen — onda je pod sobom aktivirao tu posljednju bombu koja je njemu odnijela živOt, ali time je omogućio izvlačenje i odstupanje nekih sv-ojih drugova.

Ova istinita, vesela i tužna epizoda o mom zemljaku govori ne samo o jednom Koviljfcu ili Koči, kako smo ga mi, njegovi drugovi, zvali, već o nizu drugih boraca i junaka iz našeg kraja koji su sličnu sudbinu doživjeli u divljim planinama i rijekama Su'tjeSke, Neretve, Devetaka, Romanlje, TreSkavke, Guče, Ozrena i drugih dijelova naše zemlje.

Ove retke sam napisao da se ne zaboravi Koviljko čija će sudbina podsjećati i na mnoge naše druge pale drugove kojima vječito dugujemo sjećanje na njihovu junačku smrt.

Svetko Kačar - Kačo

JOVO KECMAN — SUGO

SVETKO KAČAR — KACO

Rođen 1914. u Bari, Bos. Petrovac. Radnik. Član KPJ od 1941. u NOB stupio 1941. Poginuo 29. IV 1944. kod sela Građevine na Ibru. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

Svetko Kačar je rođen i odrastao u siromašnoj seljačkoj porodici. Otac Mile poginuo je u Prvom svjetskom ratu. Sa majkom i sestrama živio je u Driniću i završio osnovnu školu u BuikovalSi. Pošto je u građansku školu u Petrovac, ali zbog teških materijalnih u's'lova napustio je ovu školu i otišao na zanat u Mostar. Izučio je bravarski zanat u željezničkoj radionici i tu se upoznao sa naprednim radničkim pokretom. Po završetku zanata, još kao omladinac Svetko Kačar je aktivno radio u odborima radnika i seljaka i naprednim sportskim društvima.

Godine 1939. i 1940. Ibio'je jedan od rukovodilaca sindikalnog pokreta na unskoj pruzi. Već tada je bio veoma popularan među radnicima kao odlučan borac za njihova prava i bolji život. Zbog političke aktivnoisti bio je zatvoren 1940. godine. Odmah poslije kapitulacije Jugoslavije, pobjegao je iz bihaćkog zatvora, došao u rodno mjesto i uključio se aktivno u rad na pripremi ustanka.

U početku ustanka Svetko Kačar je bio borac Pr^e petrovačke čete i politički radnik. Zatim je bio borac i partijski rukovodilac u VrtoSkoj četi pa politički komesar Druge petrovačke čete, politički komesar Prvog, a zatim Drugog bataljona. Od januara 1943. sve do pogibije bio je politički komesar Četvrte krajiške brigade.

Cijela njegova biografija je simbol hrabrosti. U njegovom trogodišnjem vojevanju, bezbrojni su smjeli podvizi i alkije. To je bio veliki vojn'ik i veliki čovjek. U svim borbama imao je istu taktiku — svojom neobičnom smjelošću iznenađivao je i zbunjivao neprijatelja, a onda ga tulkao bez milosti. Prihvatao je svaku i najtežu bitku. Kao da nije bilo životne pozicije, Ikojoj se ova aktivistička ličnost nije mogla suprotstaviti. Januara 1942. pomiješao se sa neprijateljskim vojnicima, otvorio vatau iz neposredne blizine, ubio pet, a zarobio osam neprijateljskih vojnika. Taj hrabri čovjek je u borbi na Božikovcu 1943. neustrašivo upao među njemačke vojnike, zbunio ih, uspio da ubije šest fašista, a ostale rastjerao.

Svetko Kačar je svoju smjelost i hrabrost prenio i na druge pa je bio okružen isto takvim od važnim i poletnim ljudima. U napadu na Bugojno sa 10 kurira je rastjerao čitav bataljon ustaša, koji je bio napao partizanski štab.

Stalna briga o ljudima, o borcima, bila je jedna od glavnih osobina Svetka Kačara. Nikada za vrijeme kratkih partizanskih odmora nije legao, a da prethodno nije pogledao ca li su se borci dobro smjestili. On je znao koliko je u trenutku zamora i klonulosti potrebna riječ ohrabrenja da bi čovjek izdržao.

Živeći u teškim uslovima, ispunjenim glađu, dugotrajnom borbom, ranama, krvlju i smrću Svetko Kačar je pomagao svojim saborcima da istraju u borbi za svijetli i vječni ideal — slobodu svoje domovine. I svi su voljeli ovog plemenitog čovjeka, slušali ga, oduševljavali se njime, i ugledali se na njega.

Poslije oslobođenja, bivši borci iz Bosanske krajine, kolonisti u Banatu, izrazili su lj'Ubav prema palom heroju i na taj način, što su svom novom mjestu boravka u Banatu dali ime — Kačarevo.

MILE TRNJAKOVIĆ

NOSOBİH I USAOJ U BOSANSKOM PETROVCU

U cilju daljnjeg razvoja narodnog ustanka i savladavanja krize izazvane dolaskom italijanskog okupatora, KPJ je već u jesen 1941. godine pristupila stvaranju široke političke baze dugoročne oružane borbe i revolucije, (stvarajući pored partizanskih jedinica i novu narodnu vlast — široku mrežu NOO krajem 1941. i početkom 1942. godine, te opštinskih i isreskog NOO u Petrovcu do proljeća 1942. godine, zatim narodne straže kao izvršne organe vlasti, kao i vojno pozadinske organe. Jednovremeno je Partija intenzivno radila na formiranju organizacije SKOJ-a po selima, da bi do proljeća 1942. godine svako selo imalo aktiv SKOJ-a jačine Od 5—10 do 60 članova i više, da ibi se paralelno formirali opštinski komiteti SKOJ-a i sreski komitet. Organizacija SKOJ-a, oslanjajući se na ostale antifašističke političke strukture intenzivno se i vrlo uspješno angažovala ina organizovanju i političkom osvješćavanju omladine naročito ženske, preko kojih se i razbijao konzervaltizam roditelja ili seljački mentalitet,

Vadeći antifašističku borbu Partija je dala prioritetan značaj angažovanju omladine. Zapravo, s obzirom na nerazvijenost radničke Mase i razbijenost seljašbva KPJ i SKOJ su se ori j enti-sali na borbenu i radnu organizaciju mladih. Shvaćeno je da omladina treba biti najmasovniji i najdinamičniji nosilac progresivnih ideja i stremljenja iNOB-e i da ona treba dati svoj puni doprinos jaćanju morālno-poli ticke svijesti, novih odnosa, razvijanju patriotizma, bratstva i jedinstva, borbe za novu VlaSt.

Kako je organizacija SKOJ-a radila pretežno ilegalno ili negdje poluilegalno, ostala je masa omladine po selima neorganizovana i neangažovana iako se na nju vršio politički uticaj putem opštih i omladinskih konferencija na kojima su davane političke informacije o ciljevima i karakteru NOB-e i objašnjavali događaji na frontovima i u svijetu. Takav rad kao i formiranje omladinskih i pozadinskih radnih četa koje su bile izraz nužde i potrebe za efikasno vođenje rata, te formiranje tečajeva za opismenjavanje nepismene omladine, pjevačkih borova, diletantskih sekcija i drugih oblika omladinske aktivnosti, misu mogle nadoknaditi nedostatak jedne (široke antifašističke omladinske organizacije koja bi okupila svu omladinu uključujući i žensku koja se po prvi put angažuje. Ipak su to bili osnovni oblici rada među omladinom do proljeća 1942. godine.

Krajem aprila 1942. godine na okružnoj konferenciji SKOJ-a u Drvaru (u osnovnoj 'školi sela Gruborski Naslon) drugog dana rada postavio je sekretar PK SKOJ-a za BiH Mile Perković problem formiranja antifašističke omladinske organizacije, ali bez dovoljno obrazloženja i predloga o organizacionoj strukturi, formama i načinu rada i njenom odnosu prema organizaciji SKOJ-a. U takvoj situaciji tražio je mišljenje od delegata na okružnoj konferenciji SKOJ-a šta oni misle o tom problemu.

Opsjednuti dotadašnjom praksom rada organizacije SKOJ-a, neki diskutanti o ovom pitanju dali su negativan odgovor. On se sastojao u tome da se ne vidi potreba formiranja NOSOBiH jer da je do voljno jedna organizacija SKOJ tim prije što je ona. Skoro u većini sela okupila skoro svu omladinu na primjer u petrovačkim selima i, da bi se formiranjem nove omladinske organizacije došlo do dupliranja, a time i težeg organizovanja mladih. Konferencija je ipak usvojila prijedlog o formiranju NOSOBiH i dogovoreno je da se pristupi formiranju ove antifašističke organizacije.

Kako su se u maju 1942. godine vodile ogorčene borbe sa italijanskim okupacionim snagama na području Bosanskog Petrovca (duž komunikacija Ključ — Petrovac, — Drvar) SKOJ-evska rukovodstva su se bavila angažova-

njem omladine na pomoći partizanskim jedinicama Petrovačkog bata'ljona Petog krajiškog odreda ili na sjetvi i zajedničkim akcijama u dbradi napuštenih ili boračkih 'imanja. Istovremeno su intenzivirana uvježbavanja omladinskih pozadinskih četa, zatim irazne forme političkog rada preko sijela, prela, konferencija i sastanaka, zatim kulturno zabavni rad, te spontano organizovanje pionirskih četa po uzoru na omladinske pozadinske čete.

Prije a pogotovo poslije oslobođenja Bosanslkog Petrovca a time i sreza, krajem maja 1942. godine stvorene su idealne i izuzetne mogućnosti za intenziviranje *svestranog* političkog i kulturnog rada među omladinom. Takva aktivnost i oibuhva'tanje mladih uSlovilo je angažovanje velikog broja »profesionalaca« — sekretara aktiva SKOJ-a, sekretara opštinSkih komiteta, koji su ujedno bili i članovi Sreskog komiteta iSKOJ-a. To su bili najborbeniji i politički najangažovaniji omladinci i omladinke od kojih su mnogi bili i u borbenim akcijama jedinica te zbog godina ili zdravstvenog stanja bili vraćeni na teren, gdje su se afirmisali svojom aktivnošću i izborili su se za status ravnopravnog borca NOB-e. Koliko se sjećam, u toku maja 1942. godine Sreski i opštinski komiteti 'SKOJ-a dobili su direktive da se odmah pristupi punom organizacionom oblikovanju omladinske organizacije NOSOBiH-a U organizaciju je primana 'sva omladina koja je bila spremna da se bori protiv fašizma, a članovi aktiva SKOJ-a trebali su biti glavni nosioci aktivnosti. U selima su formirani odbori od 5—10 članova sa predsjednikom i sekretarom u koje su birani najistaknutiji omladinci i omladinke, koji su se istakli u dotadašnjem radu ina opismenjavanju, vođenju horova, diletantskih i recitatorskih sekcija, te omladinskih i pionirskih četa. Približno tome, ovakva je bila i podjela rada unutar odbora NOSOBiH-a. O sastavu ovih odbora prethodno su se izjašnjavali aktivni SKOJ-a i pred organizacijom SKOJ-a dobij ali zaduženja, a prilikom izbora odbora NOSOBiH glasanjem su ise zalagali da njihovi predloži prođu. Na seoškim konferencijama omladine, demokratskim putem se javno glasalo i biralo omladinsko rukovodstvo — odbor, govorilo kako da radi i šta da radi omladina u okviru svoje organizacije,

a šta ;kao organizacija da radi u okviru zadataka koji se nameću novim organima narodne vlasti. Kao kriterij za članstvo u NOSOBiH bili su: godine starosti 14—25 godina (uključujući i članove SKOJ-a), spremnost da radi u jednoj od formi omladinskog rada, ili da posjećuje političke skupove i učestvuje na raznim omladinskim akcijama. Tako su osnovne organizacije NOSOBiH-a formirane u selima, a preuzele su dotadašnje oblike organizovanja mladih i stvarale nove, kao što su literarne — više čitalačke grupe, grupe za izdavanje zidnih novina, pisanje parola i transparenata za masovne zborove itd.

Od aprila do jula 1942. godine organizaciono je uoblićena omladinska organizacija NOSOBiH-a, kako po selima, tako i u okviru opština u petrovačkom srezu, formiranjem Opštiraskih odbora NOSOBiH, koji su određivani od strane Opštinskih komiteta SKOJ-a. Ovi odbori brojali su od 7—12 članova. Na sličnom principu formiran je i sreski odbor NOSOBiH. Koliko se sjećam prvi sastav ovog sreskog odbora sačinjavali su: Mile Culibrk, predsjednik, Đuro Milanović, sekretar, članovi su bili: Nikola Jeličić, Milan Ugrića, Nada Balaban, Sirno Solomun, Vojo Banjac, Bogdan Morača, Mića Đukić, Spaso tPećanac, Boško Stojanović i Gospa va Pećanac.

U qpstinSkim i sreSkom odboru NOSOBiH-a, pored predsjednika i sekretara bila su zaduženja po sektorima rada (organizacioni , agitacija i propaganda, radne akcije, predvojnička obuka i pioniri), mada su svi radili na opštim pitanjima i pomagali se. Kada su u ljeto 1942. godine formirani odbori NarodnooslobOdilačkog fonda po selima, opštinama i u srezu, u te odbore ulazili su i predstavnici odbora NOSOBiH-a, koji su preko omladine prikupljali novčanu i materijalnu dobrovoljnu pomoć i uključivali je u opštu pomoć koja je išla preko NOF-a. Sastanci ovih omladinskih odbora bili su dosta česti, 2—3 puta mjesečno, gdje se podnosio izvještaj o radu i dobijali novi zadaci.

Organizacija pionira u vidu četa bila je po selima i nije dograđena u opštinama i na srezu, već su sa njom rukovodili odbori NOSOBiH-a.

Tako razvijene omladinske organizacije SKOJ-a a naročito NOSOBiH-a Okupljale su od 70—90% omladine u

selima, što je predstavljalo značajnu antifašističku i idejno-političku snagu u NOP Bosanskog Petrovca. Sa takvim omladinskim organizacijama mogle su se izvoditi i kruipne akcije, kao što su: doček ranjenika i bolesnika iz proleter-skih jedinica, te njihov smještaj i njega po petrovačkim selima gdje je bilo i trajno angažovano oko 500 omladinki i omladinaca, okupljanje na srescom političkom zboru po oslobođenju Petrovca, izgradnji bolnica i magacina. Početkom avgus'ta formiraju se omladinski radni bataljoni po opštinama za rad u Saničkoj dolini, sve do Oktobra 1942. godine. Sve poslove oko slanja, organizacije rada i organizacije smijena organizovao je NOSOBiH i SKOJ uz punu pomoć KPJ. Tokom 1942. godine i svih poslova koje je obavila omladinska organizacija bosansko-petrovačkog sreza potvrdila je puni smisao i značaj Prve okružne konferencije SKOJ-a na kojoj je istaknut značaj organizovanja antifašističke organizacije NOSOBiH-a koja je imala zadatak da obuhvati u svoje redove svu antifašističku omladinu koja je spremna da se bori za nacionalno oslobođenje. Stvaranjem ove organizacije i učlanjivanjem u njene redove antifašističke omladine, izbjegnuto je lijevo skretanje u koje smo mogli zapasti da se nasjelo onim sihvatainjima da nam u radu sa omladinom pored aktiva SKOJ-a nije trebala nikakva druga omladinska organizacija.

Već u novembru 1942. godine otpočinje masovno pretkongresno takmičenje omladine Petrovca da bi se sa što većim rezultatima izašlo na osnivački — Prvi kongres USAOJ-a (koji je održan u Bihaću krajem decembra 1942. godine). Ova masovna akcija omladine odvijala se u pravcu mobilizacije u NOV i prikupljanju materijalne pomoći za narodni fond i potrebe partizanskih snaga. Ta akcija je mobilisala i roditelje u mnogim selima, pa su se i oni međusobno nadmetali ko će više dati. U 'toj akciji bila je veoma razvijena samoinicijativa, samoodricanje, svijest i 'ispoljavana savjest naročito ženske omladine, jer je omladinaca koji još nisu bili otišli u NOV bilo veoma malo. To je i doprinijelo da petrovačka omladina zajedno sa omladinom Drvara i Bos. Grahova — Drvarskog okruga na Prvom kongresu USAOJ-a u Bihaću bude pohvaljena i da

dobije prelaznu zastavicu (kao najbolji okrug u Jugoslaviji).

Već u januaru 1943. godine otpočela je široka organizaciono-politička aktivnost sreskih i opštinskih rukovodstava NOSOBiH-a i SKOJ-a, o tumačenju zaključaka Kongresa i preimenovanju NOSOBiH-a u USAOJ. Semi promjene imena — naziva organizacije, nisu se bitno mijenjali organizaciona struktura, forane i metodi rada omladinske organizacije. Najsporije je bilo usvajanje naziva USAOJ-a. Tu široko započetu akciju prekinula je IV neprijateljska ofanзивa krajem januara i početkom februara 1943. godine, koja je stvorila ozbiljne teškoće pa i krize i previranja zbog prisustva okupatora i četnika sve do aprila mjeseca 1943. godine, pa i nešto kasnije. Zapravo u velikoj i teškoj neprijateljskoj ofanzivi ostatak muške i veliki broj ženske omladine bježao je ispred Okupatora u zbjegove van naselja a odatle mnogi za vojskom koja je odstupala, uključujući se naročito u Prvu, Četvrtu i Desetu krajišku brigadu, koje su prolazile ili odlazile sa petrovačkog terena. Ipak se najveći dio omladine pod rukovodstvom svojih omladinskih rukovodilaca, odbornika i odbora te Komiteta KP povlačio u šume i zbjegove iznad sela a zatim prema Drvaru i Grahovu u Šator, ili ka Srbu i Lici. Poslije mjesec dana omladina se vraćala u svoja sela da nastavi organizaciono sređivanje i aktivnost.

Za vrijeme ofanziva SKOJ i NOSOBiH prelazili bi u ilegalnost. Noću i na skrovitim mjestima održavani su sastanci aktiva SKOJ-a i grupe omladine po zaseocima na kojima se diskutovalo o izvršenju zadataka o pružanju pravilnih obavještenja i razbijanju dezinformacija oko »uništenja partizana na Sutjesci« i si. Organizuju se mrtve straže i patrole za zaštitu sela da bi se u slučaju nailaska četnika i Nijemaca mogli skloniti narod i imovina iz sela. Krajem ljeta 1943. u takvoj situaciji omladinci su se ilegalno skupljali po opštinama i odlazili u radne bataljne i petrovačku radnu brigadu na rad i žetvu u Podgrmeču.

Ovakva situacija manje više trajala je do polovine septembra 1943. godine, kada je ponovo ovaj kraj oslobođen pa je onaj dio omladine, koji nije do tada bio stupio u NOB, angažovan u petrovačkim omladinskim radnim bri-

gadama: »Radivoje Rodić«, »Zdravko Celar«, »Svet'ko Kačar — Kaco« i »Mile Čulibrk« na obradi ljetine na području Podgrmeča, Samice i Ključa.

U toku NOB-e ipak je godina 1942. oStaila kao zlatno doba masovnog organizovanja i aktivnosti omladine i SKOJ-a, koja se nije mogla 'poremetiti do kraja 'rata uprkos ofanziva, kriza, terora, zbjegova, gladi i žrtava najbližih. Omladinci i omladinke petrovačkog kraja dali su svoj veliki doprinos opštoj NOB i s pravom su zaslužili status boraca NOB-e. NOSOBH, USAOJ, i SKOJ, dali su mnoge borce i rukovodioce u partizanskim jedinicama, u Partiji i organima vlasti i, na itim zadacima palo je mnogo života na raznim poljima naše domovine uključujući i zbjegove i radne akcije.

Svi su oni po završetku rata postali graditelji ratom opustošene zemlje na raznim gradilištima počev od Novog Beograda, pruga Brčko—Banovići, do auto puta »Bratstva jedinstva«, istovremeno izgrađujući i nove socijalističke odnose. Sve ovo govori da je petrovačka omladina čitavo vrijeme rata u svim periodima bila pod snažnim uticajem, da je organizacija SKOJ-a bila duboko nadahnuta poznatim omladinskim revolucionarima petrovačkog kraja kakvi su bili prvi sekretari Sreskog komiteta SKOJ-a Radivoje Rodić, Boško Kapelan, Zdravko Čelar, Đuro Đukić i drugi poznati omladinski revolucionari.

Dr VITOMIR KECMAN

OPIJELO I HOR NA SAHRANI PARTIZANA

Kasna jesen 1942. U sastavu Petrovačkog partizanskog sanitetskog 'bazena, lkoji su osnovali dr Gojtko Nikoliš i dr Isidor Papo, djelovalo je nekoliko partizanskih bolnica. U Bukovačkoj školi bili su ranjenici, njih mnogo, ispijeni, namučeni, a uz njih ljekarka >dr Gutman, sa nekoliko bolničarki. U Driniću je bio rontgen, a operacione »sale« bile su u dvije seoske kuće. Bolesnici su ležali u ndkoliko kuća i u bolnici u Slatini. U Jasikovcu je bila najveća bolnica.

Ostalo mi je u dječjem sjećanju mnogo detalja o ranjenicima, o ljekarki dr Gutman i njenim pomoćnicima. Ona je često nas, pionire, zvala »glavni«. Uzimali smo dio zadataka, donosili hranu, pokrivače, organizirali pranje i peglanje zavoja, ranjenicima donosili mlijeko, nešto suhog voća što bismo sakupili po »selu i drugo. Radeći tako svaki je pionir imao i nekog svog miljenika među ranjenicima. Moj miljenik je bio Jovo, treći sa lijeve strane u donjem redu, sada velikoj bolesničkoj sobi. Bio je rodom negdje od Knina, kako se sjećam iz Kistanja. Plave, kudrave kose, smeđih upalih očiju i široke donje vilice, mršav i dugačak, bez desne noge iznad koljena, košćatih krupnih ruku, ličio je na bolesnog diva. Glas mu je bio drhtav, nemoćan, svakog dana više je ispavao, teže ga je bilo dozvati, a mlijeko koje sam donosio ostajalo bi iz dana u dan. Nije mogao pojesti ni suhe šljive.

Dr Gutman bila je sve zabrinuta. Ja sam svom snagom želio da Jovo ozdravi, da ga vidim visokog i oporav-

ljenog ikad prohoda, da čujem snažnije njegov glas i da se on vrati u svoje Kistanje. Otišao sam kod starog Mile Trkulje, oca trojice partizana, donio sam šoljicu meda. Mislio sam tada da je med lijek za svaku priliku, tako sam čuo od babe Mike. Kad u jutro dođoh sa šoljicom meda u rukama, dr Gutman skinu naočale, pa reče: »To je za tvog Jovana?« Ja ushićeno odgovorih: »Da, za njega, a donijeću kasnije i za druge. On sad mora ozdraviti«. Doktorica me zagrlila, pomilovala mi razbarušenu kosu, a iz nje-
ne šutnje ja shvatih da se desilo nešto loše.

Bilo je jutro, tmurno, kišno, ravni sloj gustih oblaka opustio se nisko, posjekao se o vrhove Oštrelja, Klekovače, Osječenice i Grmeča, svodeći vidik u обруč. Tu tjeskobu ja sam osjećao u grudima. Stao sam pred vrata velike bolesničke sobe, bez smjelosti da provirim i bacim pogled na treće mjesto lijevo.

Pred podne, na bukovačkom groblju, tu neposredno uz školu, vidjeh grupu ljudi. Na osamljenom čistom mjestu, uz puteljak što sipaj a dva ulaza u groblje, dijeleći ga dijagonalno, blizu davno usađenih kamenih gromada na kojima nisu bila upisana imena, kopali su raku za Jovana. Školi-bolnici u podne dođe oko 30 partizana. Među njima primijetio sam i starijeg čovjeka sa uredno očešljanom sijedom bradom. U njegovim krupnim zelenim očima svjetlucale su suze. To je bilo Jovanov otac, sveštenik-partizan.

Kiša je rominjala cijeli dan, tek posilije podne nešto slabije, a kroz oblake se profcrao škrti snop sunčanih zraka, stvarajući dugu iznad groblja ka Podbukovači. Uz škropljenje kiše, u meni se javljao strah. Ljudi isu govorili, nekad, davno, ako kiša pada na iskopanu raku, uskoro neko još mora umrijeti. Ubrzo iz školske drvare, sada mrtvačnice, iznesoše sanduk od dasaka obrađenih grubom iblanjom.

Kolona krenu na groblje. Oko rake u polukrugu stajao je postrojen partizanski bor. Sanduk spustiše na ivicu rake. Ljudi se razmakoše, praveći tiho prolaz čovjeku s bradom, sada odjevenom u sveštenu odevu, sa kandilom u ruci. Digoše poklopac sanduka, starac se sagnu, poljubi mrtvacu u čelo, počeo u nekom zanosu, bez suza u

očima, mašući kandilom nad rakom da divnim baritonom čilta opijelo.

Ja sam gledao u blijedo, nepomično ilice i zatvorene očim mog miljenika. (Nisam ni 'shvatao šta se to zbiva. Moju pažnju od lica u sanduku skrenu nov glas, nov doživljaj, koji mi se usjekao duboko u sjećanje i naturio dugo razmišljanje. Partizanski bor je pjevao Lenjinov posmrtni marš. Istovremeno Jovanov otac, -svöstenik pjevao je opijelo. Posljednji 'pozdrav drugova i oca vezala je tuga, zbližavajući u momentu dvije ideologije, dva prava i obaveze. U mojim Ušima miješale su se dvije melodije. Miris tamjana dopirao je iz kandila, dok je Jovanov otac kadio raku, podsjećajući nas na iskonski Običaj, na sahrane pradjedova i poistovećenje sa zemljom za lkoju se mre, gine, pati, rađa i živi. Hor presta, a posljednje riječi opijela bile su tihe kao eho iz daljine. Potom je jedan partizan govorio, opraštao se sa drugom Jovanom, komesarom. Tek sam 'sad saznao da je Jovo komesar. (Da, bio je komesar. To je upravo iu meni, pioniru, u svoj mojoj tuzi za čovjekom, koji mi je bio drag, stvaralo Zbnku. Kako to komesar, a sahranjuje se uz opijelo. Ovaj hor mu svakako pripada, ali opijelo? Nisam tada 'shvatao išta je ito roditeljsko pravo, želja, bol, utjeha, gordost. Ja nisam znao ni da je Jovanov otac bio partizan. Sa groblja sam otišao noseći u sebi to pitanje i tugu za Jovanom. Dugo je u mojim ušima odjekivao hor i svećenikov bariton, ispreplićući se i rnađopunjujući se u isto vrijeme.

Prolazile isu godine. Bezbroy puta sam prošao stazom preko bukovačkog groblja, zastao kod Jovanovog groba, osjetio svaki put intonaciju Lenjinovog posmrtnog marša i opijela, glasove Jovanovog oca i partizanskog hora. U julu 1957. godine na groblje dođoše dva čovjeka s metalnim malim sandukom. Nađoše starog Nikolu Kovačevića, zvonara. On im pOkaza mjesto, a oni počеше da kopaju zemlju. PriMižih se i ja grObu. Kad smo otvorili grob, ja se spustih u raku, i sa osjećanjem one iste nježnosti, s pažnjom kako sam nekad prihvatao mršavu dugu ruku i dodavao šoljicu s mlijekom, sad dohvatih Jovanove kosti, dodajući ih njegovom bratu, koji je preživio rat u ropstvu, a sad evo posegao da prenese bratovi je ve kosti u Ki-

stanjSko groblje, među svoje bližnje. Našli smo ipravi grob, bez sumnje, zalbune nije bilo, kostur Ikoga sam vadio nije imao desnu nogu iznad koljena. Jovanov brat nam ispriča da je otac umro 1944, iziramjavan, a potom obolio od tifusa, a ja, eto sad, savijen u Jovanovoj raci osjetih ponovo hor, očev glas i riječi oproštajnog govora na grolbu partizan-skog komesara. Sad sam konalčno shvatio -veličinu žrtve, jedinstvo, bitisanje i prolaznost života i vremena.

VOZANJE

Na Sremskom frontu Nijemci raniše Đurekana, borca jedne krajiške jedinice i drugovi ga prebaciše u Vojnu bolnicu u Beograd. Nakon što je ozdravio i oporavio se, rasporediše ga u zaštitu jednog štaba bataljona koji je bio lociran u Beogradu radi uspostavljanja reda.

Komandant bataljona traži Đurekana i upita bolničarku Maru: »Reci mi, drugarice, gdje je Đurekan, ovoliko vremena; ne vidim ga?«

»Druže komandante«, odgovori ona, »drug Đurekan se voza u liftu.«

»Zašto to?«, opet će komandant.

»Ne znam, druže komandante, ali znam da on sve svoje slobodno vrijeme provodi u liftu, i tvrdi da je to najbolje vozanje.«

Kada je Đurekan došao u Štab, komandant ga sumnjičavo pogleda i upita: »Gdje si bio toliko vremena, Đurekane?«

»Druže komandante, došao mi brat iz Krajine, pa smo se cijeli dan vozali u liftu. Htio sam da i moj burazer vidi kako mu brat živi u Beogradu, i da ima šta ispričati ćaći.«

MILAN VUKŠA

BORBE TREĆE KRAJIŠKE BRIGADE U JESEN 1942.

Drvarsko-Petrovački bataljon, zvani udarni, vadio je teške borbe na jajačkom, kupreškom, glamočkom i livanjskom terenu. Poslije završenih teških operacija i povratkom u Drvar, Štab Petog krajiškog odreda, svojom naredbom, pomenuti Bataljon rasforima, jer je predstojalo formiranje Treće krajiške brigade. Sve čete Udarnog Ibataljona raspoređene su na kratkotrajni odmor po selima oko Drvara i Bosanskog Petrovca. Vrtočka četa dolazi u Vrtoče, jer je ovo bila Slobodna teritorija i sav narod se povratio na svoje ogorevine. Kada je Vrtočka četa došla u selo, nastalo je opšte narodno veselje iako je Četa imala dosta velike gubitke u prethodnim borbama — 'tri mrtva i 11 ranjenih.

Četa je ostala na odmoru šest dana. Izvršena je popuna sa područja Vrtoča i sela Busija, pretežno omladinom. Poslije odmora, Četa je došla u selo Kamenicu, kod Drvara, gdje se 22. avgusta 1942. godine formirala Treća krajiška brigada. U njen sastav je ušla u Vrtočka četa, koja je pripadala Prvom bataljonu.

Prilikom formiranja Brigade, u selu Kamenici održan je veliki narodni zbor na kome su narodu i vojnicima, pored SlaVka Rodića, komandanta Petog krajiškog odreda, govorili Đuro Pucar i Osman Karabegović. Poslije ove svečanosti, Brigada je krenula na svoj prvi zadatak u Cazinsku krajinu, na ustaško uporište.

Dolaskom Brigade u Podgrmeč, Brigadi je pridodat jedan bataljon Prvog krajiškog odreda, na čelu sa koman-

dantom Hamdijom Omanovićem. Ornanović kreće sa svojim ibataljonom preko sela Grmuša, gdje forsira rijeku Unu i iprelazi u selo Gomile, te preko Stijene prema Cazinu, sve pod zaštitom noći, opkoljava Cazin i munjevitom brzinom ga zauzima. Treća krajiška brigada u isto vrijeme čisti iza njega teren, likvidira ustaški logor u selima Grmuši, Srbljanima, Ostrožački Most, prelazi rijeku Unu i zauzima Ostrožac, te preko sela Stijene spušta se sa svojim prednjim dijelovima na domak Cazina. Po završetku operacija, sve naše snage sa područja Cazina su se povukle prema Podgrmeču.

Od početka septembra 1942. godine na ovom području situacija se naglo izmijenila. Poslije našeg povratka, na ovom području počele su se formirati. partizanske jedinice.

Naša Brigada po završetku operacija povukla se na teren Gornja Sanica, Ključ, selo KrasUlje i sve do sela Vrpolje, gdje vodi teške i krvave borbe, štiteći novoformirane omladinske radne brigade koje su izvlačile žito i druge namirnice sa ovih terena.

Nijemci i ustaše svaki dan vrše napade od pravca Sanskog Mosta i Banje Luke, ali Brigada, uz pomoć Podgrmečkog odreda, uspješno odbija napade, te tako iz dana u dan vodi teške bitke do oktobra. U drugoj polovini oktobra Brigada se povlači sa tog terena i usiljenim maršem prelazi na teren Bihaća i Bosanskog Petrovca.

Krajem oktobra Vrhovni štab NOV izdaje naredbu da se izvrši napad na Bihać. U napadu treba da učestvuju: Prva, Druga, Treća, Četvrta i Peta brigada, te Prvi i Peti krajiški odred. U isto vrijeme ličke jedinice napadaju jak neprijateljski garnizon Petrovo selo i time osiguravaju jedinicama koje napadaju Bihać da neprijatelj ne bi mogao da pošalje pomoć od Zagreba jedinicama bihaćkog garnizona, čime bi ugrozio partizanske brigade is leđa.

Napad je po naredbi VS NOV i POJ zakazan za 2. novembra 1942. godine u 21 čas. Tačno u određeno vrijeme izvršen je napad. Naša artiljerija počela je napad iz četiri haubice. Tučen je bihaćki garnizon sa sjeverne strane, sa brda zvanog Grabež.

Bihać brani Oko 4 hiljade neprijateljskih vojnika, domobrana i ustaša takozvane Franeetićeve legije.

Treća krajiška brigada vrši napad sa južne strane Bihaća, preko sela Zavolje, gdje se nalaze jake neprijateljske snage kao predstraža bihaćkog garnizona. Borci razbijaju i uništavaju ove predstraže u jačini jednog bataljona (bojne) i ispuštaju se u Zegar, likvidiraju ustaške bunkere i aerodrom na Garevicama, upadaju u grad sa ostalim našim jedinicama — desno i Prva krajiška brigada, a lijevo Peta brigada — preko rijeke Une. Peta je likvidirala jaka neprijateljska uporišta u selu Breko vici i u Željezničkoj stanici, a Prva krajiška brigada likvidirala ustaška uporišta u selima Sokolac, Golubić i Privilica i svojim lijevim krilom se nasilan ja na Zegar, vrši napad na vojne kasarne u Zegaru sa istočne strane, dok snage Treće krajiške sa juga i zapada snažno jurišaju na kasarne i zauzimaju ih. Sve naše jedinice do svanuća uspjele su da uđu u grad i da nastave ulične borbe. Neprijatelj ise iz svih predgrađa povukao u užu dio grada, zabarikadirao se i pružio žilav otpor, naročito iz Bihaćke kule, Preparandije i Gajretove škole, kao i iz zgrade Sreskog načelnništva. Borba je ogorčena i vodi se neprekidno.

Naše snage uporno napadaju i jurišaju. U 'takozvanoj Kozomarinoj igvoždari, koja se nalazila na obali jarka, u pola gvoždare bile su snage ustaške, a u drugoj polovini snage Prve krajiške. Dlijelio ih je samo jedan pregradni zid. Preko puta, u zgradi Franjevačkog samostana, nalazile su se snage Treće krajiške, Vrtočka četa. Kada je svanulo 3. novembra, snage Prve krajiške probijaju zid i usitaše nagone u panično bjekstvo preko gvozdenog mosta ispred samostana, gdje ih dočekuje Vrtočka četa i gotovo uništava. Mnogo ustaških leševa ostalo je na gvozdenom mostu i palo u jarak. Samo mali broj uspijeva da se prebaci u Gajretovu školu, koja se je nalazila u neposrednoj blizini mosta i jarka. Ovo je neprijatelja jako demoralisalo, tako da je već počeo da se povlači iz mnogih zgrada i da se grupiše. Neprijatelj je izgubio svako povjerenje u opstanak i odbranu grada, dok je u našim jedinicama vladalo uvjerenje u pobjedu. U žestokoj uličnoj borbi mogla se je čuti pjesma i veselje u našim jedinicama, što je nepri-

ja tel ja još više demoralisalo. Naše jedinice su stalno zauzimale kuću ipo kuću i sužavale neprijateljski prostor za odbranu. Žestoki okršaj trajao je sve do 4. novembra do 16 časova, kada je neprijatelj naglo izvršio proboj preko Gareviea, ka selu Virata, i dalje prema Cazinu i Velikoj Kladuši, ostavljajući za sobom mnoštvo mrtvih i ranjenih. Dočekao ih je jedan bataljon Bosanskokrajiškog odreda na čelu sa komandantom Štovanom Blanušom.

U Borbi za oslobođenje Bihaća neprijatelj je imao velike gubitke, oko 500 mrtvih i oko 800 zarobljenih. Zarobljen je ogroman ratni materijal, između ostalog 8 haubica od 100 mm.

Na našoj Strani bilo je 53 mrtva i 118 ranjenih.

Ovo je bio najveći podvig krajiških jedinica od početka ustanka, za koji ih je pismeno pohvalio Vrhovni štab NOV i POJ.

Po zauzimanju Bihaća, naša Treća krajiška brigada krenula je za neprijateljem i došla u Cazin, koji je neprijatelj napustio i povukao se prema Zagrebu, jer je tih dana očišćena čitava Krajina od Ključa do Prijedora i Bosanskog Novog, preko Kladuše do Petrova sela.

Poslije boravka u Cazinu, naša Brigada na čelu sa njenim proslavljenim komandantom Nikolom Karanovićem, po naredbi Vrhovnog štaba, krenula je iz Cazina u Bosanski Petrovac — u sastav Prve proleterske divizije, koja je formirana 11. novembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. Odmah je krenula prema centralnoj Bosni. U sastav Prve proleterske divizije ušle su sljedeće brigade: Prva proleterska, Treća krajiška i Treća sandžačka. Divizija je krenula od Petrovca prema Ključu, Jajcu i dalje prema centralnoj Bosni, čisteći pred sobom jake neprijateljske garnizone, prvo na Sitnici, Mrkonjić-Gradu, Jajcu i dalje prema Sipragama i Maslovarama, te prema Tesliću i Prnjavoru, jer su se u ovim krajevima nalazile, pored ostalih neprijateljskih snaga (ustaša i Nijemaca), i jake četničke snage na čelu s četničkim komandantom Lazom Tešanovićem. Zadatak Prve proleterske (divizije bio je da razbije ove četničke snage, koje su u centralnoj Bosni kočile našu pravedbu borbu, a potpuno su stajale na strani okupatora, boreći se aktivno protiv NOV i POJ. Prva pro-

leterska divizija nastupala je frontalno, talko da je čistila sve neprijateljske snage kuda je prolazila na širokom frontu, zauzimajući prvo neprijateljski garnizon na Sitnici (put između Mrkonjića i Banje Luke) koji je potpuno uništen, a koji je bio sastavljen od ustaša i orne legije u jačini jednog bataljona, pa zatim zauzima Mrkonjić-Grad i Jajce, gdje su bile jake četničke, ustaške i njemačke snage, te prelazi riječku Ugar, svojim desnim krilom iza Vlačića zauzima Šiprage, jedno od četničkih jakih uporišta, gdje se je nalazio glavni štab Laze Tešanovića, a lijevim krilom prelazi preko Man jače i u Bočcu forsira rijeku Vrbas, preko Agina sela i Skemder-Vakufa, opkoljava Kotor-Varoš i zauzima je. Od Kotor-Varoši dijelovi Prve divizije izbijaju prema Srpcu, zauzimaju Čelinac, tako reći predgrađe B. Luke, a potom i Srbac, dok desnim krilom preko Maslovara i sela Snjegotina opkoljavaju Teslić i zauzimaju ga 31. decembra 1942. godine. Tu zarobljavaju čitavu Trinaestu Pavelićevu pukovnicu na čelu sa njenim komandantom pukovnikom Benderom i sve oficire puka. Ovaj podvig izvela je Treća krajiška brigada, sa pridodatim bataljonom Prve proleterske brigade. Ovdje je pao u naše ruke ogroman ratni materijal, najviše municije i oružja. Poslije nekoliko dana dijelovi Prve proleterske brigade zauzimaju Prnjavor, u kojemu je talkođe zarobljen veliki ratni plijen. Ove ofanzivne operacije Prve proleterske divizije zadale su težak udarac ne samo Pavelićevoj vladi, nego i Hitleru i njegovoj fašističkoj Njemačkoj, jer je uništeno i zarobljeno oko 10.000 neprijateljskih vojnika, računajući i četničke snage, njihove glavne saradnike i pomagače za borbu protiv naših jedinica. Valja napomenuti da je među zarobljenim neprijateljskim vojnicima bilo mnogo zavedenih ljudi, koji su odmah prešli u naše redove i časno se borili u našim redovima protiv okupatora i njegovih slugu.

Na području centralne Bosne naša Divizija ostala je oko dva i po mjeseca i u potpunosti izmijenila predašnju situaciju, razbijajući četničku organizaciju i stvarajući naše nove partizanske jedinice.

Velike i uzastopne pobjede koje su narodi Jugoslavije postigli u ogorčenoj borbi od početka ustanika do kraja

1942. godine stvorile su slobodnu 'teritoriju od Jadrana do rijeke Save i od Kupe do Neretve. Razvoj svenarodnog ustanka i narastanja naše vojske u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Sloveniji dovelo je u pitanje opstanak takozvane NDH i ozbiljno je ugrozilo vojno-političke pozicije Njemačke i Italije u Jugoslaviji.

AVION I KOMUNISTKINJA

Pošto su održali jednu konferenciju u Bravsku, Milja i Vlado Kecman išli su iz sela Bravska cestom za Bosanski Petrovac. Dok su gazili cestom u Zdenom Dolu, iznad njih naleti jedan neprijateljski avion. Čim su čuli neprijateljski avion, oni se skloniše u šumu.

Međutim, Vlado ču kako drugarica Milja repetira pištolj, pa joj pride i reče: »Šta to, Miljo, radiš sa pištoljem?« Ona mu odgovori: »Evo, spremam pištolj. Čim se avion vrati prema nama, ja ću da pucam u njega.«

»Pa šta ćeš postići time?« — upita je Vlado.

»Nije važno hoću li nešto postići, ali ako uspijem slučajno da pogodim pilota i ako avion padne na zemlju, pišaće onda u našim radio-vijestima o podvigu Milje komunistkinje, koja je pištoljem oborila avion!«

»Ostavi pištolj i pazi da se ne raniš«, reče joj Vlado, »jer mogu i da napišu kako si se ranila zbog nespretnog rukovanja oružjem.«

JANDRIJA LUKAC

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR
U MEDENOM POLJU

Odmah po dizanju ustanka u Medenom Polju osjetila se potreba za organizovanim radom u pozadini, kako bi se snabdijevanje naših /boraca na frontu moglo obavljati na vrijeme i ibez smetnji. Da bi se ovaj zadatak sproved io normalno bilo je nužno formirati organe koji bi, u stvari, predstavljali narodnu vlast.

Krajem novembra 1941. održan je sastanak u Ikući Nikole Mirkovića sa rukovodiocima partizanskih ijedinica, a na kojem je izabran organ /uprave narodne vlasti — Narodnooslobodilački odbor sela Mōdeno Polje. U sastav ovog Odbora ušli su: Veljko Jarić, predsjednik, Jandrija Lukaić, Nenad Mirković, Miloš Kosiić i iMićo Šepa.

Prvi zadatak Odbora bio je da od mještana ovog sela na dobrovoljnoj bazi sakupi hranu, odjeću i obuču za partizanske jedinice koje su se nalazile na frontu. Prethodno smo morali da napravimo novu evidenciju Stanovništva Medenog Polja. U itu svrhu izvršili smo popis domaćinstava i ocijenili materijalnu vrijednost svake porodice, kako bi kasnije mogli da pravilno odredimo koliko ko može da pomogne u hrani, odjeći i obući.

Kada smo završili popis, sazvali smo konferenciju sela na kojoj smo upoznali mještane s našim planom i budućim zadacima. Narod je odmah prihvatio naš plan i dobrovoljno davao, koliko je mogao, sve što se od njega tražilo.

Odmah nakon ovog zadatka na prikupljanju hrane, odjeće i obuće, uslijedio je drugi. Naše je selo bilo spalje-

no, pa je trebalo hitno organizova'ti smještaj za porodice koje su ostale bez krova nad glavom. I taj zadatak smo uspješno izveli, smještajući ugrožene pod krov — u zajednicu — onima kod kojih su kuće ostale čitave.

U zimu iste godine u Medenom Polju je bio smješten partizanski logor. Nalazio se kod kuća Dušana i Aćima Rakića. Članovi Narodnooslobodilačkog odbora, kao i čitavo stanovništvo, imali su pune ruke posla. Pored svakodnevnih poslova vezanih za snabdijevanje 'logora, odbornici su bili angažovani i na političkom radu.

Rad organa vlasti trebalo je stalno proširivati i usavršavati. Normalno je bilo da se više pažiije 'posveti političkom uzdizanju odbornika. U ovom su nam pomogli rukovodioci partizanskih jedinica. Njihova pomoć bila nam je dragocjena.

Kad su naše partizanske jedinice, januara 1942. godine, uspješno zaustavile italijansku kolonu, nanoseći joj ljudske i materijalne gubitke, narod ovog kraja stekao je još veće povjerenje u NOB, itako da smo i mi, odbornici, mogli bez problema da obavljamo svoje zadatke. Nisu bila potrebna nikakva veća ubjeđivanja, narod nas je pomagao na svakom koraku.

Uporedo s uspješnim vođenjem borbe protiv neprijateljskih snaga, ukazala se potreba za formiranjem višeg organa vlasti — bilo je neophodno objediniti rad svih organa na širem području.

Februara 1942. godine formiran je -Opštinski narodnooslobodilački odbor u Bjelaju kome su pripala sela: Bjelaj, Vrtoče, Mali Stjenjani, Bjelajski Vaganac sa Jazbinama, Medeno Polje i Donji Kdlunić sa Revenikom.

Opštinski odbor Bjelaja, u čijem sastavu su bili predsjednici i neki sekretari mjesnih narodnooslobodilačkih odbora, izabrao je za predsjednika Vladu Plećaša, a za sekretara Budu Došena.

Objedinjavanjem organa vlasti na širem području, povećavali su se i zadaci. Organizovane su akcije većeg obima nego što je do tada bio slučaj. Pred svakog člana Opštinskog odbora postavljali su se odgovorni zadaci koji su zahtijevali maksimalno angažovanje i ozbiljnost. Svi

članovi morali su donositi izvještaje o onom što je učinjeno na području mjesnih narodnooslobodilačkih odbora.

Osim već dobro uhodanih akcija na snabdijevanju naših boraca, novonastala situacija je zahtijevala da se više djeluje politički. U tu svrhu počeli smo da pripremamo za borbu sve one koji su bili aposobni. Odlaskom ljudi u partizanske jedinice, mnogobrojne porodice su ostale bez svojih hranilaca. Trebalo je odmah organizovati obradu njihovih njiva i livada, pomoći im u sjetvi, kosidbi, okopa vanj u. Uz pomoć skojevaca ove akcije isu izvedene uspješno.

U staroj školi u selu Vodenici, marta 1942. godine, formiran je Sreski narodnooslobodilački odbor. Na sastanku, kojem su prisustvovali predsjednici i sekretari opštirskih i mjesnih narodnooslobodilačkih odbora, o političkoj situaciji govorio je UrOš Kecman. Poslije njega o značaju novoformirane vlasti i njenim zadacima govorio je Miloš Kecman Vojsko, koji je kasnije izabran za predsjednika Odbora, a za sekretara je bio postavljen Vojin Milanović.

Formiranjem ovog organa JOŠ više se učvršćuje narodna vlast u ovom kraju. Kada je 24. maja 1942. godine oslobođen Bosanski Petrovac, Sreski narodnooslobodilački odbor prelazi u ovo mjesto. Pošto je tada bila slobodna i čitava teritorija bosanskopetrovačkog sreza, formiran je Gradski narodnooslobodilački odbor u kojem su bili Hasan Mujagić, Sofija Vekić, Rade (Dejanović i Jovo Kovačević.

Kada je selo Tuk-Djevar pripojeno Gradskom odboru, proširio se i sastav odbora novim članovima: Vladom Šljivarom, Darinkom Bursać i Branikom Nikićem.

Istovremeno na prvom sastanku Odbora donijeta je i odluka da u sastav uđu i odbornici mjesnih narodnooslobodilačkih odbora, te je Gradski odbor proširen članovima: Jovom Tubin i Om iz Rašnovca, Milom Sikmanom iz Kolunića, Jovilšom Trnjakovićem iz Revenika i Jandrijom Lukačem iz Medenog Polja.

Već na prvoj sjednici dnevni red je bio obiman i značajan za budući rad Odbora. Razmatrana su nova organizaciona rješenja i učvršćenje opštinskih, mjesnih i Gradskog narodnooslobodilačkog odbora. Pošto je veliki broj

muslimanskih porodica iselio iz ovih 'krajeva ostale su nezasi-
sijane njive. Trebalo se brinuti o tim radovima u ;pölju,
pa je zbog toga došlo do formiranja omladinskih radnih
brigada, a napravljen je i plan obrade i skupljanja ljetine.
Zahvaljujući poletu omladinskih radnih brigada, dobroj or-
ganizaciji Odbora i drugih faktora, uspjeli smo da na
vrijeme obavimo sve radove i da ljetinu spremimo na si-
gurna mjesta.

Najavljivan je dolazak proleterskih jedinica s ranje-
nicima u Bosanski Petrovac. Vršene su pripreme za njihov
doček. Narod je iznosio hranu, odjeću i obuću. Za smještaj
proleterskih jedinica i (ranjenika 'brinuo se Odbor, om-
ladina i narod Petrovca. Svima je pružen topao i udoban
smještaj. Sve ovo govori koliko je narod ovog kraja bio
spreman da pruži za borce narodnooslobodilačke borbe.

U Petrovcu se tih dana pripremao Kongres ljekara i
Konferencija antifašističkog fronta žena. Za tako značajne
skupove trebalo je obezbijediti prostorije za održavanje,
kao i smještaj svih učesnika. Pred Odborom je stajao veliki
posao. Međutim, i ovu akciju, **uz** svestranu pomoć naroda,
izvöli smo uspješno.

Dolazi 1943. godina. Sprema se IV neprijateljska ofan-
ziva. Pred organima Vlasti i svim ostalim društvenim or-
ganizacijama stajali su teški i odgovorni zadaci. Trebalo
je obavijestiti narod o nailasku neprijatelja, pomoći mu
da se skloni u zbje- govima, a mlađe ljude trebalo je uputiti
u borbu, kako ne bi pali u ruke neprijatelja.

Zahvaljujući mržnji naroda prema neprijatelju i nje-
govoj odanosti prema Partiji, uspjeli smo da sve pripreme
obavimo na vrijeme. Tada su i neki mlađi ljudi iz Opšt-
inskog odbora, među njima i sekretar Jovo Tubić i član So-
fija Vekić, otišli u naše jedinice — direktno na front.

Narod je u to vrijeme živio po bjegovima. Mnogi od-
bornici, po zadatku Partije, radili su s narodom. Obja-
šnjavali su trenutnu situaciju, uli vali vjeru u pobjedu,
održavali vezu s našim jedindicama, organizovali mnoge
poslove.

Teški su to bili dani za rad Odbora, pošto su četnici,
preko svojih saradnika, tragali za odbo- rnicima i političkim

radnicima, znajući da se oni nalaze na terenu. 'Četnici su po noći hvatali odbornike i odvodili ih u svoje logore. Tako je, ina primjer, uhvaćen i odbornik 'Medenog Polja Ilija (Trivuna) Tubić, koji je upravo tih dana bio ranjen na frontu i prebačen u pozadini. Četnički zlikovci su ga nakon nekoliko dana ubili u Petrovcu.

Četnici su uhvatili i člana Sreskog narodnooslobodilačkog odbora i Simu An'tunovića, ali im je on, nakon nekoliko dana provedenih u njihovom logoru, pobjegao.

Jedne jesenje noći četnici su zaposjeli teren oko kuće Milijana Mirkovića, gdje smo mi — odbornici i omladinski rukovodioci — zanoćili. Mada smo postavili stražare, četnike niko po noći nije primijetio. (Došli su prvo kod omladinke Mile i Banjac, pitali je gdje se mi nalazimo, a ona je odmah poslala svoju mlađu sestru Maru da nas obavijesti o nailasku četnika i tako smo se spasili.

Djevojčica Mara je prošla pored četnika, a ovi su je pitali gdje ide? Odgovorila im je da ide po sito za žito u kuću Milijana Mirkovića. Četnici su je propustili, a ona je naišla na odbornika iz Medenog Polja Nenada Mirkovića i rekla mu da su četnici opkolili kuću Milijana Mirkovića.

Nenad je istog časa dotrčao i o tome nas obavijestio. Iskočili smo iz pojate. Kad su nas primijetili, četnici su Otvorili vatru. Sreća da je teren 'bio šumovit, pa smo uspjeli da se izvuičemo. Četnici su uspjeli da uhvate omladinskog rukovodioca Dušana Trnjalkovića, koji se te noći nalazio u kući Dane Raikića, a otjerali su i naše stražare Miloša Srdića iz Revenika i Branka Mirkovića iz Medenog Polja.

Decembra 1943. godine u Medenom Polju je organizovano prihvatilište za ranjenike koji su odatle prebacivani u Italiju. Bio je veoma visok snijeg, a mraz je strahovito stezao. Morali smo da organizujemo čišćenje aerodroma. Aerodrom je bio očišćen i spreman za upotrebu. Svi ovi poslovi urađeni su uz ogromne napore stanovništva.

Pred kraj 1944. godine u selu Koluniću zapaljena je pilana braće Mirkovića. Trebalo ju je što prije obnoviti i osposobiti za rad. Opštinski odbor je pokrenuo veliku ak-

ciju, angažovao je sve što je 'bilo sposobno za rad. U pomoć su nam pristigli i majstori iz Drvara. Uspjeli smo da osposobimo pilanu 1945. godine, a drvena građa iz njenih pogona bila je upotrebljena za obnovu sela -koja su u ratu bila popaljena.

»STRIJELJANJE«

Juna 1942. godine, uhvatiše pioniri starca u napuštenoj kući na ulazu u Petrovac sa oštreljske strane. Uhvatiše ga u momentu kada je iz jednog budiaka izvukao poderani džak, prevrtao ga i razgledao.

— Ruke uvis! — uzviknuli su pioniri!

Starac odbaci džak daleko od sebe pa upita dječaciće:

— *Pa zar nemam pravo da razgledam? Ja to samo onako...*

Pioniri konopcem zavezaše starca i dovedoše ga u Komandu mjesta. Na zavezanim starčevim rukama visio je i džak.

— *Druže Ljubiša, — raportirao je voda pionirske patrola komandantu, — ovaj stari je htio da ukrade džak, a znao je da se za krađu strijelja.*

Kada ih je Ljubiša iskritikovao i pustio starca da ide za svojim poslom, voda patrola reče:

— *Druže komandante, ja prvi put gledam strijeljanje. I sasvim sam ga drukčije zamišljao.*

SRETKO MIRKOVIC

LIJEPO NAS ISPRATIŠE

U borbi za Bihać, novembra 1942. godine, bio sam borac Krnjeuške čete, koja je bila u sastavu 3. bataljona Treće krajiške brigade. Po oslobođenju grada Brigada je ostala kao posebna jedinica. Boravak u gradu je predviđen za odmor, ali se nismo odmarali nego smo radili na evakuaciji ratnog plijena, opreme i namirnica. Iskoristili smo mogućnost da se snabdijemo boljim oružjem, potrebnom količinom municije, novijom odjećom, obućom i drugom ratnom opremom. Ostanak u gradu Shvatili smo i kao priznanje za udio koji smo dali za njegovo oslobođenje pa smo se tako i postavili u obavljanju svojih poslova, pogotovu prema stanovništvu, kojem prvih dana nismo ulivali potrebno povjerenje.

Kad smo razgledali taj ranije lijepi grad na Uni zaukupio nas je mučan osjećaj. Svugdje su bili tragovi teške borbe. Prvi pogledi zadržavali su se na mjestima gdje su ustaše činile zločine, a njih nije bilo malo. Najupadljivije je djelovala »Kula«, ta srednjovjekovna tvrđava u centru grada, kroz koju je prošlo i smrt našlo oko 12.000 srpskih talaca. Tu smo vidjeli i natpise ulica, na kojima su bila imena Gutića, Budaka i drugih poznatih ustaških koljača. Mještani su nam pričali da u gradu nema ni jednog stanovnika srpske nacionalnosti. Svi su pobijeni.

Svakim danom svijeta je bivalo sve više na ulicama. Ubrzo se i gradski živalj oslobodio, pa se više pojavljivao u gradu. Prvih dana malo su nam čudno izgledali ljudi s mašnjama oko vrata i šeširima na glavi, a žene u svilenim

čarapama i našminkanih usana. Seosko stanovništvo, pogotovo ono koje je angažovano na evakuaciji plijena, za razliku od gradskog, bilo je listom za Pokret, gotovo se smatralo sastavnim dijelom naših borbenih redova. Na svakom koraku mogli smo čuti: »Vi ste prava narodna vojska. Osvetiste one koje proguta hladna Una«.

Politički rad u mojoj Četi bio je intenzivniji nego obično. Svaki dan Stizale su ohrabrujuće vijesti. Komesar nam je najviše govorio o značaju naše pobjede u bihaćkoj operaciji, pripremama Crvene Armije za protivofanzivu, gubicima njemačke soldateske u Staljingradu, iskrcavanju saveznika u Africi, mogućnostima za Otvaranje drugog fronta u Evropi. Ovakve vijesti snažno su djelovale. Bili smo puni radosnih predviđanja: »Dolazi i naših pet minuta. I mi znamo da bijemo. Ubrzo će zaigrati kolo i pred našom kućom«.

Jedno veće prisustvovali smo priredbi posvećenoj godišnjici oktobarske revolucije. Nastupala je glumačka ekipa Vrhovnog štaba, sa Afrićem i Rutićem na čelu. Na priredbi je bio i drug Tito, koji je govorio o međunarodnoj situaciji i perspektivama našeg Oslobođilačkog pokreta. Tada smo ga prvi put vidjeli.

Za čitavo vrijeme boravika u Bihaću nezvanično se govorilo o našem skorom odlasku iz ovog rejona. Bilo je raznih nagađanja Ikuda se ide. Nđko je »dokućio« vijest da uilazimo u sastav 1. proleTERSke divizije i da krećemo ka istoku. Ovoj vijesti smo se radovali, mada u nju nismo bili sigurni.

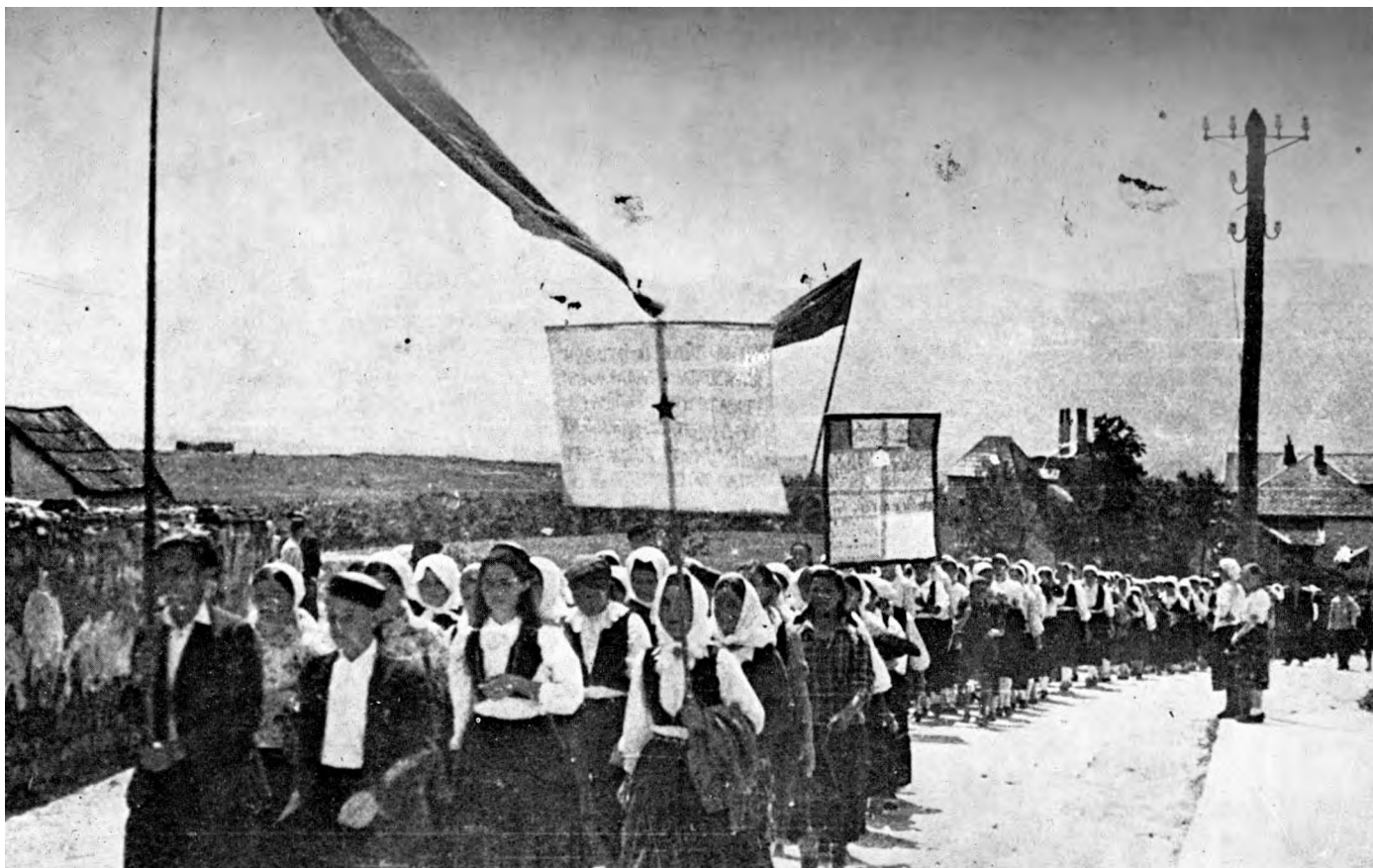
Našoj neizvjesnosti! došao je kraj 14. novembra. Saopšteno je da smo ušli u sastav 1. proleTERSke divizije i da krećemo za Petrovac. U jutarnjim časovima krenuli smo iz Bihaća. Bataljoni, jedan za drugi, kretali su na potrebnom odstojanju. U prve jutarnje sate prošli smo tvrđavu Sokolac, koja se (posljednja predala. Kad smo se popeli na Gorjevac bacili srno posljednji pogled na Bihać, čija su svjetla bila ugašena, a noć pala i na humlke naših drugova Krnjeušana koji tamo ostadoše: Miće Mandića, Tri vuna Surle, Bore Radišića, Nikole i Pane Atlagića i ostalih koji nisu imali sreću da sa nama dijele zadovoljstvo pobjede

Na putu od Bilhaća do Petrovca pjesma gotovo da nije prestajala. Čete :kao da su se takmičile koja će otpjevati ljepšu i noviju borbenu pjesmu. U mojoj Četi bilo je veselo. Pepa Kačar, Milenko Stupar, Bojan Polovina, Đukan Vučković, Jovo Marvdić i Bošlko Atlagić, gotovo da nisu prestajali pjevati. Na licima svakog borca izražavala se radost zbog dočeka Ikoji nam usput priređuje narod. Mještani svakog sela željeli su da predahnemo u njihovom selu da nam ukažu gostoprimstvo i tako daju oduška svome raspoloženju. U selu Vrtoče i kolo je igralo. U tim trenucima nije se znalo ko je zadovoljniji, oni ikoji nas dočekuju i istovremeno ispraćaju, ili mi Ikojima ukazuju veliku pažnju na cijelom putu.

Po selima pored ikojih smo prolazili, pucalo se na sve strane. Negdje se i puškomitraljez mogao čuti. To su pretežno bili borci rodom iz sela kroz koje smo prolazili, pa su se koristili prilikom da navrate kući i pozdrave najbliže. One koji bi se odmah vraćali u jedinicu pratilo bi po nekoliko članova porodice. Svaku četnu kolonu poneko je pratio. I mene je moja sestra Boja dopratila do Petrovca. Dođeci, pratnja sve je to nekako bilo spontano, ali do kraja tqplo. Pioniri sa crvenim maramama oko vrata bili su kao i uvijek prava i naša najdraža pratnja.

U Petrovcu smo naišli na posebno topao prijem. Iako je bila hladna jesenja noć, Stanovništvo grada i bližih sela izišlo je da na/s dočeka i pozdravi. Bili smo ldirnuti toplinom dočeka. Pred nas su izašli i naši budući saborci, drugovi iz 1. proleterske brigade, koja je tu bila nekoliko dana, gdje je i zastavu primila od Vrhovnog komandanta. Do kasno u noć pucnjava nije prestajala u gradu i okolini. Veselio se i narod i vojska. Sažalj evali smo naše drugove sa teritorije Drvara isto i oni nisu imali mogućnosti da vide svoje bliže. Ali i tada, kao uvijek, radost i teškoće Petrovčana i Drvarčana bile su zajedničke. Tu noć provedosmo u Petrovcu, mada je malo ko Spavao.

Sutradan u Sokolskom domu imali smo susret sa Vrhovnim komandantom. Tom prilikom odao nam je priznanje na dotadašnjim uspjesima. Govorio je o našem Pokretu i međunarodnoj situaciji. Poslije toga na pijaci, veselio se narod i vojska. Iz grada i okolnih sela okupilo se

Ispraćaj boraca

mnoštvo ljudi da nas pozdrave, poslije jedne velike pobjede i isprate na put koji nam je predstojao. Najviše je bilo djevojaka koje su došle da isprate braću i svoje momke. Gotovo svaki borac držao je u ruci čarape, rukavice, džemper, koje su dobili na poklon. Dosta -se pilo i nazdravljalo.

Kolo i pjesma gotovo cijeli dan nisu prestajali. Sa nama su se vesilili i drugovi iz 1. proleterske brigade, naši kasniji saborci. Naizmjenično se igralo kolo kozarač'ko, čačansko i oro. Niko nikom nije zamjeravao ako se u igru nije -lako uklapao. Milina je bila posma'trati borce naše Brigade. To su bili kršni momci, pa još se i lijepo obukli i naoružali u Bihaću, tako da su još ljepše djelovali i davali skupu svečaniji izgled. Taj dan bio je naša najveća radost od kada smo bili porobljeni. Suze Su ljudima navirale na oči kad su gledali raspoloženje i ono novo što se stvaralo. Taj dan i sam sam bio u nekom zanosu i u izuzetno lijepom raspoloženju.

Preživljavajući ove prijatne trenutke razgovarao sam sa mojim komšijom Jandrijom Lukačem, inače dugogodišnjim šumskim radnikom. I on je bio impresioniran onim što je vidio toga dana, utoliko više što je i sam tome doprinio kao predsjednik Mjesnog odbora Medenog Polja. U razgovoru mi reče: »Sad tek vidim snagu ove naše Partije. Narod je nepobjediv kad je jedinstven i dobro organizovan«.

Jedan postariji seljak, za koga rekoše da je iz Bravsika, malo više popio, pa mu se srce otvorilo i na glas priča: »Tu je sloboda. Osjećam njenu (toplinu). iNaše sunce rađa se na istoku i ja ga Otud Očekujem. Zato, narode, radujmo se, pjevajmo, veselimo se. Ne smijemo se osvrutati na prošlost. Gledajmo u budućnost. Proživljena krv nije bila uzaludna. Kad narod ima oružje nepobjediv je. E, da sam mlađi i ja bih sa babom pošao u partizane. Ali poslao sam ja moje unuke«.

Po raspoloženju, koje je toga dana vladalo u Petrovcu, niko ne bi mogao zaključiti da je većina prisutnih došla na skup iz domova koji su podignuti na zgarištima i da u srcima duboko skrivaju tugu za onima koji su pali kao žrtve ustaških zločina.

Taj dan, sve djevojke na zibor su došle raspletениh kosa, onako kako su to činile svaki put kad smo bili u nekoj većoj akciji. Kose su raspitale da se nama boricima ne zamrse putevi na koje polazimo. I sa raspletениm kosama one su nam donosile svoju ljubav, darivale svoju mladost, i to onako kako su to činile njihove ,bake i majke kad su njihovi djedovi i očevi odlazili u borbe sa Turcima i Austrijancima.

Po raspoloženju nije bilo 'teško zaključiti da sve kipti od oduševljenja zbog tog djelića slobodne teritorije na kojoj se može slobodno živjeti i spremati pohodi u nove pobjede. Omladina koja još nije imala oružja, bila je spremna da svakog trenutka pođe sa nama. 'Čuo sam kako drugovi iz Prve proleterske brigade, koji su stajali pored razigranog kola, govore: »Planula je Krajina. To niko pokoriti neće«.

Interesovali smo se za pravac našeg pokreta. Ni »veze« nisu pomogle. Naši rukovodioci »nisu bili obaviješteni«, pa nas nisu mogli ni upoznati, kako su govorili. Tako smo ostali do posljednjeg sata u neizvjesnosti o našem pokretu sa teritorije Petrovca. Po užurbanosti u komandama zaključivali smo da put nije mali ni zadatak laik.

Naš ulazak u sastav 1. proleterske divizije shvatili smo kao posebno priznanje. U tome smo gledali i svoju šansu da i mi jednog dana postanemo proleter, koje priznanje su dobivali samo najbolji. Ova odluka je bila uto-liko draža što je izbor pao baš na našu Brigadu od još šest krajiških brigada.

Kako je tada prvi put trebalo da napustimo rejon Petrovca i Drvara, postojala je bojazan da to borci neće lako prihvatiti. Politički radnici i partijska organizacija poduzeli su potrebne mjere da u jedinici održe tadašnji visok borbeni moral, tako da smo i odlazak na drugi teren shvatili kao priznanje našoj vrijednosti.

Pred noć rastanci sa bližima i poznanicima bili su jako dirljivi. Palo je dosta suza i uzdisaja. Dnevno raspoloženje zamijenio je strah da to ne bude posljednje viđenje.

Sutradan, 16. novembra 1942. godine rano ujutro, krenuli smo iz Petrovca prema Bravsku. Iako su bili ju-

tarnji časovi mnogi mještani grada i bližih sela iponovo su došli da nas isprate. Kad je pala komanda za pokret razvile su se ba taljanske zastave i mi pad rukovodstvom našeg komandanta Nikole Karanovića i njegovog zamjenika Vlade Bajića, krenusmo na svoj iborbeni put dug 23.000 kilometra, noseći sa sobom nezaboravna sjećanja na lijep ispraćaj.

POGREŠNA MOLITVA

Početakom avgusta 1941. godine ako ustaškog garnizona u Krnjeuši, ustanici su stezali obruč sa svih strana.

Ispod Bećinice, sa crkve i od Pilane, štekali su ustaški puškomitraljezi, dok su iz pravca Risovca gruvale prangije oponašajući ustaničku artiljeriju. Na salašima skupili se ljudi i ubjeđuju jednog umno poremećenog seljaka da ne ide u čaršiju, jer će ga ustaše ubiti.

— Ubiti, kako to? Oni to ne mogu! Bog to neće dozvoliti, sa peče ih! Ništa se vi ne bojte, — govorio je seljak.

Sutradan stiže vijest da su seljaka iskasapili kod crkve, gdje se molio Bogu.

— E, šta ja rekoh? Vidite da nema Boga! — reče neko od Kačara.

— A možda seljak, lud, nije znao da se moli kako treba! — dobaci neko od boraca.

MILENKO STUPAR i
MILAN MRĐA

KOMESAR PEPA KAČAR

Rođen je 1921. godine u malom selu Lastve, kraj Krnj euše, na Grmečkoj visoravni. Po završenoj osnovnoj školi, ikao dijete siromašnog seljaka i sezonskog šumskog radnika, nije mogao da nastavi dalje školovanje, iako je bio jedan od najboljih đaka u osnovnoj školi. Njegov otac Đuro mnogo se patio da bi uspio da prehrani sebe, ženu i šestero nejake djece.

Kao nastarije muško dijete u porodici, Pepa je po završenoj osnovnoj školi bio prinuđen da napusti rodno mjesto i da traži sredstva za život po Slavoniji, Srbiji i u drugim krajevima zemlje. Bio je (to težak život koji je na Pepi ostavljao tragove i podsticao ga u borbu za nešto bolje i pravednije. A ikada je 27. jula 1941. godine dignut ustanak u Bosanskoj Krajini i kada je formirana Krnjeuška četa, Pepa je bio jedan od njenih prvih boraca.

Strašna nedjela ustaških krvoloka, njemačkih i talijanskih okupatora, koji nisu birali sredstva da Ibi uništiti slobodarski narod, mnoštvo kaznenih ekspedicija koje su sve redom završavale u bezbroj ljudskih i materijalnih žrtava u njegovom rodnom mjestu, razbuktale su u Pepi još veću mržnju protiv neprijatelja i onih koji su mu omogućili da čini takva nedjela.

Pepa je još kao mlad borac uvijek bio pribran i odlučan. Često je govorio da je neprijatelja moguće zbuniti samo brzim i ostrim napadom, čak i onda kada je mnogo nadmoćniji. U njegovim očima neprijatelj je uvijek bio nemo-

ćan da uspije i pobijedi, jer vodi nepravedan rat. Zato njegove crne oči nisu znale da trepnu ikada pođe naprijed na neprijatelja, one su sijale u borbi naročitim sjajem.

Svoju mržnju prema neprijatelju nije ispoljavao samo riječima, za vrijeme razgovora sa borcima. Naprotiv, Pepa je bio uvijek prvi i na najtežem zadatku u borbi. Gotovo se činilo da je sve ono što on radi, 'U stvari, spremanje za obračun sa neprijateljem. Tek bi mu se u borbi lice razvedrilo i on bi postajao veseo, nasmijan i raspoložen. O svim njegovim osobinama često su znali da pričaju drugovi iz Krnjeuške čete. Voljeli su Pepu, cijenili ga kao borca, drugu, 'komunistu i komesara. Bili su ponosni na njega.

Niko nije mogao pomisliti u toku prvih dana ustanka da će Pepa Kačar, tako miran i povučen, tako nečujan i nezapažen čovjek, forzo se uzdići do komesara čete. Dojučerašnji radnik, omladinac, koji još nije ni odslužio vojsku, zfoog stalnog isticanja u borbama, zbog svojih plemenitih osobina, visoke patriotske svijesti i umješnosti u radu, već avgusta 1942. igodine postavljen je na dužnost političkog komesara Krnjeuške čete. Četa je dobila komesara koji je zaista posjedovao sve one osobine koje su krasile lik jednog vojnika revolucije, političkog komesara. Kroz borbu, on se razvijao i izrastao u masi boraca do političkog vaspitača.

Rijetko sam sretao čovjeka koji je tako znao da voli i cijeni ljude, da im pomogne u nevolji, da ih podstrekne kad su zamoreni, kao što je bio Pepa. Pepin glas prvog pjevača u četi, praćen od drugova Bojana Polovine, Miće Jevića, Đukana Vuakovića, Boškana Atllagića i drugih drugova, znao je da razveseli i razonodi borce i onda kada je četa bila u najtežim krizama. Nekada je to značilo više od foilo kakve moralne predike ili sastanka. Pepa je poznao borce, znao je kako treba ireagovati u određenoj situaciji.

Za vrijeme odmora, ili odmah po završenoj borbi, u njegovim rukama umjesto puške često foi se naišla knjiga. Učeći sa posebnom voljom, spremao se za nova istupanja pred borcima iz čijih je redova ponikao. Bio je svjestan svog položaja i funkcije. Pomagao foi borcima da lakše i uspješnije organizuju analfabetski tečaj, da shvate po-

litičku i vojnu situaciju i razvoj događaja kod nas i u svijetu. Za vrijeme dugih marševa Pepa je uvijek bio na onom mjestu u koloni gdje se osjećala potreba njegovog prisustva. On bodri, podstiče, za svakog se borca interesu je i uvijek je umio da pronađe lijepu ohrabrujuću riječ za svakog. Mnoge pobjede Krnjeuške čete na Radiću, Ripču, Agićima, Oštrelju, Ključu, Ribniku, u Sanak ož kotlini, Sitenici, Mednoj i Petskoj vezane su za Pepino ime. To je ujedno bio period 1941/42. godinu kada je Pepa kao istaknuti skojevac svojim ličnim primjerom pokazivao kako se treba žrtvovati za bolju sutrašnjicu.

Prilikom oslobođenja Bihaća, novembra 1942. godine, koga su ustaše grčevito branile, ostaće nam u nezaboravnom sjećanju prodoran Pepin glas koji je pozivao borce na juriš: »Druga četa naprijed, ovdje Pepa, za mnoom«! Pepin glas pozivao je često četu na juriš. Bombe su razarale bunkere, prilaz Bihaću pred II četom bio je slobodan. Pepa, komesar II Krnjeuške čete, postaje poSlije Bihaća jedan od najpopularnijih boraca u Bata'ljonu. Voljeli su ga istim žarom njegovi borci iz Krnjeuške čete, kao i borci iz drugih četa u Bataljonu.

U napadu na Jajce, noću, 23/24. novembra 1942. godine, sa grupom bombaša Papa uspijeva da se vješto probije između jako branjenih njemačkih bunkera i da ih likividira iz pozadine. Ovim Pepinim podvigom II četi je pošlo za rukom da zauzme glavnu liniju odbrane Jajca i da u zoru, sa ostalim jedinicama III bataljona, upadne u grad. Komesarova inicijativa, ratno lukavstvo i lična hrabrost, kao i hrabrost grupe boraca bombaša, doprinijeli su da četa časno izvrši težak i delikatan zadatak bez ikakvih gubitaka. U bunkerima je od ručnih bombi poginulo 7 Nijemaca, a 2 su uhvaćena živa. I kasnije, sve do pod kraj 1943. godine, kroz bezbroj bitaka i okršaja u IV i V neprijateljskoj ofanzivi, Pepa je bio uzor hrabrosti, snalažljivosti i drugih vojničkih vrlina u ratu. Bio je neposredan u kontaktima sa borcima. Poznavao ih je u dušu, pratio njihov razvoj, raspoloženje, razumijevao ih, ne žaleći truda, jer je bio duboko svjestan svoje komesarake funkcije. Volio je i cijenio borce, jer je znao kakvo bogatstvo predstavljaju za revoluciju.

Njegov vaspitnonpolitički uticaj na borce bio je velik. Zahvaljujući tome četa je imala jaku partijsku i skojevsku organizaciju, koja je bila u stanju da i u najtežim situacijama održi moral boraca na zavidnoj visini. Pepa je bio oličenje vrijednih osobina lika (komuniste u svakom pogledu. Njegova skromnost, duh borbenosti i briga za ljude snažno su djelovali na moral i vaspitanje komunista u četi.

Jednak u odnosima prema svakom, dovoljno strog i uporan, kada je bilo u pitanju izvršavanje zadataka i ličnih odluka, Pepa je, zajedno sa svojim najbližim saradnicima, stvorio od čete takav kolektiv, takvu borbenu jedinicu, takvu političku snagu, koja je bila u stanju da izdrži i najteža naprezanja u ratu, da podnese žrtve i postigne uspjehe bez unutrašnjih potresa.

Kada je marta 1943. godine u borbama kod Šarića Kobilice, na planini Raduši, četa pretrpjela velike žrtve i našla se bez vojnog rukovodstva, iako ranjen, Pepa nije napuštao položaje sve dok i posljednji juriš Nijemaca nije sa uspjehom odbijen. Bodrio je borce. Njegov je glas značio za njih veliko ohrabrenje i podsticaj da izdrže na liniji odbrane.¹

Dva puta se Krnjeuška četa opraštala sa svojim omiljenim komesarom. Oba su bila teška. Četa ih je teško prebolila, drugi posebno.

U jesen 1943. godine, po naređenju Štaba III krajiške poleterske brigade, Pepa je upućen na dužnost komesara Prve vođeničke čete u istom bataljonu. Težak je bio rastanak od boraca i starješina čete sa kojima je zajedno još u djetinjstvu sjedio u školskoj klupi, a u toku rata sa njima dijelio i dobro i zlo, radovao se svaikom njihovom uspjehu. Ali, zadatak je morao biti izvršen. Pepa je na zadatak otišao sa suzama u očima, a četa je dugo tugovala, jer se bez Pepe, na koga su navikli, koga su cijenili i voljeli, u četi osjećala velika praznina.

Drugi oproštaj s Pepom bio je neočekivan, iznenađan, preuranjen i koban. Bez obzira na rat u kome smrt ne bira ljude, a javlja se svakog momenta, čega smo bili svjesni, Pepina smrt bila je težak udar za sve nas.

Dvadeset devetog novembra 1943. godine, prilikom napada na Travnik, Pepa je, kao i obično, na čelu svoje

čete jurišao i 'bacao bombe na ustaške bunkere — na 'prilazima gradu. Uspio je da baci nekoliko bombi, međutim, ustaše su odgovorile istom mjerom. Na 10—15 metara od bunkera jedna bomba je eksplodirala u neposrednoj blizini druga Pepe. Teško ranjenom komesaru drugovi su pritekli u pomoć, iznijeli ga u zaklon, ukazali mu prvu pomoć, ali sve je bilo uzalud. Rane su bile itako teške da ih nije mogao preboljeti. Izdahnuo je i za -uvijek se od nas oprostio.

Umro je na rukama svojih najbližih drugova, Drage Kačara i Boška Mrđe, jednog od najomiljenijih kurira u bataljonu. Borci su dugo očekivali da se odnekud, iznenada začuje omiljeni i dobro poznati komesarov glas: »Naprijed, drugovi, ovdje Pepa«. Ali, sve je bilo uzalud. Zauvijek je nestao najomiljeniji komesar III bataljona, III proleterske krajiške brigade. 'Njegovim svijetlim primjerom nastavili su Krnjeušani borbu, ali sa još većom mržnjom protiv neprijatelja, slijedeći njegovim primjerom, odajući mu time zaslužen poštovanje kao borcu, starješini i nezaboravljenom ratnom drugu.

STOJAN PLAVŠA

OPROŠTAJ SA POGINULIM DRUGOM

Dušan Banjac — Dele rođen je 1921. godine u selu Driniću — Bosanski Petrovac, a ipoginuo je 9. 2. 1943. godine u jeku IV neprijateljske ofanzive, zapadno od ogranaka planine Prenja, između Gornjeg Vakufa i Prozora. Na toj visoravni od «ranije su seljaci izgradili kolibe (brvnare) gdje su držali i gajili ovce i gdje su stado i u toku zime prehranjivali ukošenim sijenom. Brvnare su dobro došle i nama partizanima. Tu smo se povremeno, i po smjenama, mogli koliko-toliko skloniti i malo odmoriti. Na toj visoravni naša jedinica je držala položaje, zaustavljajući prodor Nijemaca ka Prozoru.

Dušan je bio puškomitraljezac u Prvom vod, Druge čete, Četvrtog bataljona, Treće krajiške proleterske brigade, kandidat KPJ, spreman da podnese sve napore i poteškoće za ciljeve narodnooslobodilačke borbe. U borbi je Dušan htio da dokaže svoju privrženost našoj revoluciji i da postane član KPJ, što mu je po svojoj zrelosti i odanosti revoluciji pripadalo. U istoj četi sa Dušanom nalazili smo se i mi, njegovi drugovi i drugarice iz istog mjesta: Božica Bursać (umrla 1970. godine), Milka Kecman (poginula 1944. godine) i ja, Stojan Plavša. Dušana smo znali kao djeca, a narodnooslobodilačka borba još više nas je zbližila. O Dušanu smo mogli reći da je dobar i hrabar drug. Na sastancima ćelije partijske organizacije 2. čete, nas troje smo predlagali da Dušana primimo za člana KPJ. Da bi postao član KPJ, to je bila Dušanova želja, pa je često i sam znao da nam prigovori: »Ako do sada nisam provjeren

i prekaljen u borbama, ne znam kako i na koji način da otvorim moje srce prema Partiji koju cijenim iznad svega«. Sjećam se dobro da je sekretar ipantijäke ćelije u Dru-
goj ćeti bio Dušan Trninić, iz Drvara, pa smo ga nekoliko
dana prije pogibije zajedno sa Svetkom Bulajićem primili
u ćlanstvo KPJ. 'Sastanak komunista održan je u kolibi na
položaju, gdje je bila naša ćeta. Pored upoznavanja sa
vojno-politićkom situacijom, namjerama naših snaga, sa
Dušanom i Svetkom primljeno je još par drugova za ćla-
nove KPJ. To je za Dušana bio veliki 'doživljaj. Ali, za
kratko vrijeme presijeće ga neprijateljski rafal i ugasi ži-
vot mladog komuniste.

Njemaćke snage su danonoćno napadale na naše polo-
žaje.

Bez obzira na poteškoće, ratne ušlo ve i loše vrijeme,
komandir odjeljenja Lazo Vekić, Milka, Božica i ja odlu-
ćili smo da našeg druga Dušana sahranimo ispred kolibe
u kojoj je prije par dana primljen za ćlana KPJ. U kraćem
govoru Lazo Vekić zahvalio se Dušanu na svemu onome
što je ućinio za našu revoluciju. Na kraju doćade »Slava
našem drugu Dušanu«. Na 'tom mjestu ostade naš drug za
vjećita vremena. (Dušanovo ime uklesano je u spomen-ko-
sturnicu u selu Driniću koju su izradili preživjeli borci iz
našeg sela, a koja je otkrivena 26. VII 1971. godine).

DRAGO DUKIC

PUT RANJENIKA

Kao puškomitraljezac Druge čete, Prvog bataljona, Treće krajiške brigade, u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, bio sam teško ranjen 10. decembra 1942. godine na padinama Snjegotine, centralna Bosna.

Moji drugovi: Simo Morača, Bogdan — Boba Ševo, Rade Petrović, Đuro — Đurek Pilipović, Stevo Radanović Crni izvukli su me ispred kame neprijatelja. Spasili mi život.

Kao težak ranjenik prebačen 'sam <u partizansku bolnicu »Slatina«, više sela Drinića. Nakon izvjesnog vremena provedenog ovdje na liječenju, kao tifusar i još uvijek težak ranjenik, prebačen sam u partizansku bolnicu Bukovača.

Brisan sam iz spiska boraca Druge čete, brisan iz spiska ranjenika partizanske bolnice Slatina, kasnije brisan i iz spiska tifusara bolnice u Bukovači ikoja se nalazila u osnovnoj školi. Ali, nisam brisan iz srca partizanskih majki petrovačkog kraja, njegovog naroda i omladine.

U ognju četvrte neprijateljske of anzi ve, ikada su neprijateljske snage drsko i surovo pritiskale slobodni Bosanski Petrovac, partizanske majke, omladina i narod ovog kraja su me hranili i prali, mene i mnoge druge znane i neznane partizane iz Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, četiri godine po padinama Oštrelja, Jasikovca, Srnetice, Grmeča. Četiri godine na domak kame nadmoćnijeg protivnika.

Moje zdravstveno stanje je bilo kritično. Zatrovana rana, jaka upala pluća, pjegavi tifus, upala uha. Sve to nisu mogli da liječe narodni ljekari.

Osmog februara 1943. godine predat sam mojoj majci Soki Dukić i kumu Branku Čiči na liječenje. U toku IV neprijateljske ofanzive, onako bolestan, nošen sam preko narodnim zbjegovima Mračaja, Loma i sjevernih padina Osječenice.

U proljeće 1943. godine Stevanija Čiča, majka šest sinova, od kojih tri u partizanima, a itri u zarobljeništvu, starica od 60 godina, odlučila je da me izliječi. I ne samo mene. Nego i Milutina Kecmana, i Simu Radulovića i još mnoge druge borce. Prala nas je, krpila nam odjeću, hranila, a onda sakrivala od neprijatelja. Po gajevima, voćnjacima, šumarcima.

Moje stanje se nije poboljšavalo. Život mi je visio o koncu.

U takvoj situaciji Stevanija i Soka su odlučile da lijek za mene potraže kod njemačkog ljekara. Na osnovu dopisnih karata koje je Stevanija dobijala od svojih sinova — zarobljenih u njemačkim logorima, krenule su u Bosanski Petrovac. Dopisnice od sinova Miloša i Ilije trebale su da posluže kao propusnice.

Imao sam tada 19 godina, 40 kilograma i duboku ranu na desnoj potkoljenici.

Polovinom juna 1943. godine, opranog i presvučenog, Stevanija i Soka stavile su me na slamaricu, pa u kola. Prethodno su se dogovorile da me Nijemcima predstave kao Stevanijinog sina, čobanina od 14 godina kojeg je, slučajno, pogodio zalutali metak. Međutim, takođe je bilo dogovoreno da, ako naiđu na četnike koji su u toku četvrte neprijateljske ofanzive operisali zajedno sa Nijemcima na području Bosanskog Petrovca, kažu da voze teško bolesnog klapca (sina) koji je slučajno ranjen od zalutalog metka.

Krenuli smo niz Šekovac prema Vedrom Polju. Na putu su Stevanija i Soka srele kovača Nikolu Jovanića. Zauzvatio ih je i pitao koga voze u kolima. Odgovorile su da voze Dragu u Petrovac — njemačkom ljekaru, jer drugog spasa mu nema. Jovanić im je rekao da su nenormalne, da Švabe nisu lude da liječe partizane. Rekao im je da će

Nijemci ubiti i njih i mene. Kumio ih da se vrate. Stevanija i Soka su mu objasnile (čitav plan. Nastala su naglabanja. Kovač, s jedne strane, govorio je o skorašnjim pokoljima, nabrajao imena zaklanih, pokazivao mjesta gdje su mrcvareni mnogi žitelji ovog sela. Ponovo preklinjao da se vrate nazad. S druge Strane, Stevanija i Soka su ostajale uporne. Zurilo im se. I, krenule su naprijed. U Bosanski Petrovac.

Kod Dronjikove ilokve srele su se sa iStevanijim prijateljem Pajom Dronjkom. Okupio se tu, oko kola, i radoznali narod zaseoka Dronjci. Ponovo je nastala diskusija i ubjeđivanja da ne idu u Petrovac. Posebno su zamjerili Soki, majci petoro nejake djece. Šta, ako je -ubiju ili 'uhapse? Ko će brinuti o njenoj djeci?

Međutim, sva ta upozorenja bila su bezuspješna. Soka i Stevanija produžile su dalje.

Kad su stigle do bivše žandarmerijske stanice u Petrovcu zaustavio ih je njemački stražar uzvikom »halt«. One nisu stale. Stražar je ponovo viknuo i uzeo pušku na goto vs. Stevanija i Soka stale su, pokazale dopisne karte i otkrile pokrivač na kolima. Kad je njemački stražar ugledao mene kako ležim — jedva sam davao znake života — pokazao je na jednu kuću gdje se nalazila njemačka ambulanta.

Njemački vojnici — bolničari okupili su se za tili čas oko kola. Jedan od njih perfektno je govorio srpskohrvatskim jezikom. Stevanija mu je pokazala dopisne karte i objasnila da se radi o njezinom sinu 14-godišnjem čobaninu kojeg je teško ranio zalutali metak.

Nakon izvjesnog vremena iz ambulante je izašao ljekar. Preko njemačkog bolničara — prevodioca, naredio je Soki i Stevanlji da otkriju i skinu bolesnika. Odmotali su mi desnu potkoljenu. Ljekar je izvadio kuglu i očistio ranu. Dao mi je dvije injekcije i meke tablete. Bio sam u bunilu. Nešto sam mrmljao. Nerazumljivo.

Sretne što su uspjele u ovom poduhvatu, Soka i Stevanija su me brzo obukle, stavile u kola i krenule iz Bosanskog Petrovca.

Skrenule su u Bujadnice, gdje se nalazila moja sestra Darinka Rokv-ić. Iznenada, tu su nas sreli četnici Mane

Rokvića: Luka Radulović, Nina Pocuča, Mića Runić i Žarko Novaković.

Radulović je upitao 'Soku i Stevaniju koga voze u kolima, a one su mu odgovorile da voze iklaipca Miču koji je -teško obolio, pa su ga morale odvesti doktoru u Bosanski Petrovac. Uz put su ih četnici pitali da ili ima partizana u Sekovcu, na što su one odgovorile da nema. Pocuča i Runić su dobacili da partizana više uopšte nema u Jugoslaviji. Da su svi uništeni.

Četnici su ih propustili. Soka i Stevanija krenule su dalje do kuće Save Rokvića. U putu su srele Stalku Rokvić koja je, iz čiste znatiželje, na sve moguće načine pokušavala da otkrije bolesnika, da vidi ko je u kolima. Nisu pomogla ubjeđivanja moje dvije spasiteljke. Nisu pomogle ni njihove molitve. Štaka je naglim pokretom otkrila kola i pogledala bolesnika. Viknula je: »To je Titov partizan«. Prijetila je da će sve reći 'četnicima, vikala na sav glas da će nas odati. Zašto ga Tito ne liječi? itd.

Soka i Stevanija, s velikom zebnjom i strahom, produžile su prema iŠekovcu. Nesretne zbog prijetnji da će ih Štaka izdati, jedva su se nekako dovukle do Šekovca. Sakrile su me u Sokinu pojamu, liječile me i tako mi spasle život. Hvala im!

MORALNO JACI ODNIO JE POBJEDU

Oslobođenje Teslića januara 1943. igodine značilo je vrhunac uspjeha naših jedinica u centralnoj Bosni. Do tada su već bile ipatučene glavne četničke snage. Sada, poslije oslobođenja Teslića, demoralisani ostaci vraćali su se ikući, predavali oružje i oitpočinjali normalan život u selima. U Tesliću smo došli, pored ostalog, do dosta municije, granata i bombi. Odmoreni, naoružani i popunjeni novim borcima, bili smo spremni za najteže zadatke.

Raspoloženje boraca raslo je iz dana u dan. Tome je doprinijela i opšta situacija i uslovi u ikojima smo živjeli, posebno uspjesi u borbi, ikoji su se iz dana u dan nizali jedan za drugim. Nije nas mogao derno ralisati ni kasniji prodor neprijatelja u oslobođeni Teslić. Dali smo snažan otpor, ali da bismo izbjegli veće žrtve, povukli smo se.

Neprijatelj je krvavo platio ulazak u Teslić. Najprije smo ga napadali u samom gradu, a kasnije van grada pri pokušaju da poboljša svoje položaje. Sjećam se jedne takve borbe.

Nakon dobro izvršenih priprema, Nijemci su u jutarnjim časovima 23. januara iz Teslića izvršili pokret u pravcu naših položaja. Pokret su vršili u dvije kolone u rastojanju od oko 4 km. Kolone su u svom sastavu imale ojačavajuća sredstva i artiljeriju za podršku. Nisu znali gdje ise nalaze naše snage, jer smo mi često mijenjali položaje. Preko dana smo se približavali gradu, sačekivali neprijatelja, nanosili mu gubitke, a pod zaštitom mraka bi napuštali te položaje, zauzimali bi narednu liniju za od-

branu i odmarali se. Ovakvom vrstom manevra jedinica neprijatelja smo dovodili u zabludu, tako da nikada nije znao gdje će biti dočekan i sa kog položaja ćemo dati glavni odgovor.

Kolone su se oprezno kretale, Treći i (Četvrti bataljon držali su položaje svega nekoliko kilometara ispred Njemaca koji su nastupali. Obezbjedivali su se jakim snagama.

Pokret kolona smo blagovremeno otkrili. Naše izviđačke jedinice — patrole, upućene u pravcu Teslića, prikupile su potrebne podatke o jačini neprijatelja i u koliko kolona se kreće, u kom pravcu, kakvim obezbjeđenjem i drugo. Pokret kolone ikoji je zapažen u 8,00 časova pri napuštanju Teslića, praćen je do 11,00 časova. Blagovremeno smo zaposjeli odgovarajuće položaje. Dogovorili smo se da neprijatelja iznenadimo snažnim napadom, da mu nanesimo što veće gubitke i da ga vratimo u grad. Išlo nam je u prilog to što je on jednom (kolonom išao u pravcu Trećeg a jednom u pravcu Četvrtog bataljona.

Neposredno iza položaja naše Druge čete Trećeg bataljona, nalazio se i Štab Bataljona. Na položajima je vladala tišina, u prvoj borbenoj liniji nalazile su se Prva i Druga četa, a Treća je zaposjela II odbrambenu liniju.

*■ Desno od Druge čete, na (izvjesnom odstojanju, nalazila se lijevokrilna jedinica Četvrtog bataljona. Međusobne vatrene veze nemamo, ali dovoljno je da vidimo jedni druge. Jer, Ikada ustreba, mi znamo da stvaramo vatrenu vezu i da u kritičnim momentima energično i brzo pomognemo jedni drugima. Desna njemačka kolona Ikoja se primicala našim položajima bila je jačine oko bataljna. Kretala se dosta sporo. Nestrpljivo smo ih (čekali skoro puna četiri sata.

Prikriveni, čekajući u snježnim rovovima, osjećali smo hladnoću. Istina, ovog dana imali smo sreću. Dan je bio sunčan i što je više dan odmicao to nam je bilo sve toplije. Tek oko 11 časova njemačka prethodnica pojavila se na horizontu. Naše izviđačke patrole, prije no što su od neprijatelja primijećene, povukle su se u sastav svojih četa. Masikirani u zaklonima prebrojavamo neprijateljske vojni-

ke u (koloni. Mitraljeseci i puškomitraljesci uzimaju odsto-
janja na nišanima, a minobacačije provjeravaju elemen-
te za gađanje. Komandir naše Druge čete, Ujka Kerkez
poluglasno naređuje:

»Ne gađati.. . sačekati prethodnicu. Ja ću vam dati
znak!«

Iza prethodnice pojavila se glavnina u jačini dvije
čete, a iza ove izašli su artiljerija i dio komore. Dobro vi-
dimo kako se ocrtavaju na snijegu, bez obzira što imaju bi-
jele ogrtače. Spokojno maršuju. Ne očekuju klopku koju
smo im pripremili. Komandir naše čete odjednom je ispa-
lio crvenu raketu. To je bio znak da se jednovremeno ot-
vori jaka vatra po koloni iz svih vrsta naoružanja. Mitra-
ljesci koncentrišu vatru na glavnu kolonu, minobacačije
takođe. Postavljeni cilj — iznenaditi neprijatelja — u pot-
punosti je postignut. Nijemci su bili toliko ošamućeni od
naših prvih rafala, da nisu imali vremena da se razvijaju
za borbu, niti da na vatru odgovore vatrom. Počeli su naglo
da uzmiču unazad. Mnogi su ostali nepomični, ležeći na
snijegu.

Žestoka borba čula se kod našeg Četvrtog bataljona.
Čuli smo gdje jurišaju. To je i nama dalo još više snage da
pritisnemo Nijemce. Skidamo sa njih bijele ogrtače, navla-
čimo ih na sebe i nastavljamo juriš. Dolazimo i do prvog
plijena: tri šarca i 1 minobacač '50 mm koji su bili nato-
vareni na konje.

Naši mitraljeseci i imindbacačije, koncentričnom va-
trom dejstvovali su prekrasno. Nijemci su se izvlačili hva-
tajući se kose, koja je nudila dobre usi ove za odbranu.
Naišli smo na svježe snage koje su na grtibenu bezimene
kose prihvatile razbijene njemačke dijelove. Organizovano
i snažno dali su otpor te smo bili prisiljeni da privremeno
odustanemo od daljeg napada.

Međutim, Nijemci su u dva navrata pokušali da izvrše
snažan napad. I mi smo učinili dva pokušaja da bi zbacili
Nijemce sa bezimenog uzvišenja, ali nam 'to nije uspjelo.

Nijemci su iskoristili povoljnije položaje i uspješno
nas gađali minobacačima 50 mm i ručnim bombama »re-
pašicama«.

Prošlo je dosta vremena Ċdk su se ostale jedinice našeg bataljona pojavile uz bok neprijatelju, a zatim smo pokrenuli Nijemce i nastavili gonjenje u pravcu Teslica.

ćeta je izgubila nekoliko najboljih drugova: komandira ćete Milana Kerkeza — Ujka, Petra Atlagića, Petra Radišića, Dragu Radišića i drugaricu Mikiou Kovaćević. Ranjeni su desetar Jovo Radišić, puškomi trai ješći: Mirko Stupar i Ilija Krćmar komandir voda Nikola Vranješ i borac Drago Ćeranić.

»Ujkina« smrt nas je strašno pogodila i potresla. To je bio nenadoknativ gubitak za ćetu. Prerano smo ostali bez ćovjeka koga smo mnogo voljeli. Sjećam se Ikada je došao u našu ćetu za komandira. Bilo je ljetu 1942. godine. Došao je sa dužnosti zamjenika komandanta bataljona, odmah poslije junaćke smrti našeg komandira Sitne Krćmara.

Još mu nije bilo 30 godina, a djelovao je kao sredovjećan, stariji ćovjek. Imao je narav koja nam je u svemu imponovala. Bio je hladnokrvan, vedar, hrabar i neposredan kao da je klesan po našem ukusu. (Mnogo smo ga cijevali i poštovali kao iskusnog komunistu, komandira i druga.

»Ujkom« smo ga zvali, a u svemu nam je oca zamjenjivao. U brizi za nas, u pažnji prema nama, u savjetima, u svemu. Simu, omiljenog komandira naše Krmjeuške ćete »Ujko« je zamijenio u svemu. Mnoge osObine su im bile slične, 'što je jOš više potenciralo našu ljubav prema njemu.

»Ujko« nas je vodio na žalost kratko vrijeme, jer život komandira naše ćete u ratu nije bio duži od šest mjeseci. Otuda i naš bol za njima, naša ljubav i osjećanja prema njemu i svim komandirima koji su ga nasljećivali ostaće vjećno.

Kada je komandir ćete »Ujko« poslije ranjavanja vidio kako su ozlojećeni borci videći ga krvavog na snijegu jurnuli u nezadrživu juriš, u osinjak kunšuma, podigao se i pridružio zajedno sa njima sve dok nije smrtno pogoćen. Ćeta je tog momenta krenula novom snagom u Obračun do kraja. Borci su činili nemoguće. Fricevi su bacali oružje, spasavajući glavu bježanjem.

Možda će i ovaj isječak Ratnog dnevnika Brigade ubjedljivije i više reći o ovoj 'bici nego ja u ovom dosta izbljedjelom sjećanju:

»23. januara 1943. neprijatelj (Nijemci) je napao sa dva pravca na maš Treći i Četvrti bataljon. Napadu je prethodila jalka artiljerijska priprema. Iz Teslića, neprijatelj je snagom jačine 500 Nijemaca napao na Treći bataljon, a sa 600 Nijemaca na Četvrti bataljon. Borba je trajala od 11 do 18 'časova. Naše snage su vršile juriš dva puta. U borbi kod Četvrtog bataljona ubijeno je 50 Nijemaca, koji su ostali na bojnem polju, dok su jedan dio mrtvih i ranjenih odvukli.

Zarobljen je jedan komordžija, teški minobacač, puškomitraljez, 25 pušaka i mnogo ratne opreme, kao i 25 konja. Pred Trećim bataljonom poginulo je 45 Nijemaca, dok broj ranjenih je mnogo veći. Naši gubici: poginula drugarica Mika Kovačević koja se herojski borila u svim borbama. Ranjeno je 20 drugova, od ik njih sedam teže. Od teže ranjenih dva su umrla, od kojih jedan komandir Druge čete Trećeg bataljona drug Milan Kerkez — »Ujko«, koji je u prvom jurišu bio ranjen, produžio borbu i krenuo na drugi juriš sa jednim vodom svoje čete, gdje je ranjen i po drugi put, ali sada teško i bez pomoći«.

Iz Krnjeuske čete u borbama kod Teslića poginuli su borci: Ljubo Atlagić, Nikola Stupar, Slavko Karanović, Stevo Vranješ i Rade Sovilj.

U Vođeničkoj četi poginuli su: Mile Babić (Bjelaj), Stane Banjac Triša iz siela Janjila, Jovo Bucalo liz sela Smoljane, Milutin Rajinović iz sela Vodenica, Mijo Medić iz sela Vodenice, i Dušan Stupar iz sela Vodenica. U Bravskoj četi poginuo je Nikola Jeličić iz sela Bravskog.

PONOVO NA ISTOM POSLU

Po završetku Prvog zasjedanja AVNOJ-a, kako sam već rekao, mahom smo se svi vratili na svoje dotadašnje dužnosti i nastavili sa radom. Od Bihaća do Petrovca opet smo išli onim našim autobusom, ali je put već bio prohodniji i nije bilo potrebe da se naš Paja Savić napinje iz pet-nih žila i da više ono njegovo »Gurajte, gurajte, narodni oci...«, nije više potrebno.

Bilo je već jutro, 28. novembra 1942. godine, kada smo stigli nazad u Bosanski Petrovac. Odmah iz autobusa otišao sam u svoj magacin i nastavio sa radom, jer se posla bilo nagomilalo a i zadaci su postepeno postajali sve obimniji.

Tokom decembra te godine u našoj komori je organizovan analfabetski tečaj (kurs za opismenjavanje), jer smo imali priličan broj nepismenih boraca, kao što je to bio slučaj i u ostalim jedinicama naše vojake. Bilo je mladića i djevojaka, pa i starijih boraca, koji nisu znali napisati ni pročitati niti jedno slovo, a trebao je da i oni izrastaju i razvijaju se u još bolje borce, komandante i komesare, kao što se je razvijala i naša Revolucija. Ne sjećam se koliko smo imali nepismenih na ovom kursu, samo znam da se među njima nalazio i naš drug Safet, mladić iz okoline Foče, čije ime odnosno prezime sam zaboravio. Inače, prije nekoliko godina, kada sam išao na proslavu godišnjice bitke na Sutješci, ponovo sam se sreo sa drugom Safetom i tada mi je on ispričao da je zaposlen u fabrici u Brodu i da u okolini Broda ima kućicu. Oženio se, kaže

mi, i ima ženu i djecu, ali zaboravih da ga pitam koliko djece ima. Isto tako sam zaboravio da ga pitam da li je već »izvjetrilo« iz glave i ono nekoliko slova, koja je bio naučio na kursu za opismenjavanje. Sjećam se samo, kako su se drugovi s njim šalili i zavitalavali ga, govoreći mu:

— Nauči, more Safete, bar toliko slova koliko imaš godina...

— Oh, pa Safet ima preko dvadeset godina pa ako nauči toliko, moći će i ostala — govorili bi drugi.

Safet je sve to mirno i, reklo bi se, nezainteresovano slušao i kao da nije ni mario za to, Šta mu drugovi govore, on je, jednostavno, shvatio da je u ratu najvažnije biti dobar borac ili uopšte dobar radnik na povjerenom mu radnom mjestu, a da li će biti pismen ili ne, to nije tako ni važno. Inače, bio je veoma miran, dobar i poslušan borac i drug. Samo, njegovim mekama sa slovima kao da nigdje kraja nije bilo, jer je s teškom mukom pri kraju rada tečaja zabilježeno da je naučio da čita i piše samo šest slova i ni makac više. Pri (posljednjem susretu s njim zaboravio sam da ga pitam da li je poslije rata nastavio sa učenjem i školovanjem, ili je zaboravio i onih šest slova . . .

DELEGAT NA KONFERENCIJI ZENA

U decembru 1942. godine odigralo se više važnih događaja na svim našim ratištima, a i u mojoj okolini. Logično je da sam mnogo toga zaboravio, ali neki momenti ipak ostanu čovjeku duboko urezani u pamćenje i ne zaboravljaju se baš tako lako. Tih dana, nekako u početku decembra, u mome magacinu održan je sastanak partijske ćelije komore Vrhovnog štaba. Bilo je na sastanku riječi o raznim pitanjima i problemima iz rada nas komunista, ali se ponajviše govorilo o zadacima komunista na svom ideološkom uzdizanju, posebno na proučavanju Istorije boljševičke partije. Pismeniji članovi Partije, a naročito mlađi, daleko su lakše shvatali i savlađivali gradivo, dok su pojedinci znatno zaostajali u učenju, zbog čega su kri-

tikovani na sastanku i tražena je mogućnost kako da im se pruži potrebna pomoć. Tom prilikom kritikovan je i drug Panta Pantić, rodom iz Robaja kod Valjeva, koji je bio lični sejiz druga Tita; Panta je, inače, bio neobično vrijedan radnik i dobar borac i drug pa ga je drug Tito mnogo volio, ali je malo teže shvatao gradivo i sporije se uzdizao, zbog čega su ga ostali komunisti kritikovali. 'Shvativši ozbiljno ovu kritiku, drug Panta je priznao otvoreno svoje slabosti i zapeo iz sve snage da ih otkloni, u čemu je imao vidnih rezultata.

Petog decembra, dok sam se nalazio u svom magazinu u Bosanskom Petrovcu, rečeno mi je od strane drugova iz Izvršnog odbora AVNOJ-a da trebam liko vijećnik AVNOJ-a da prisustvujem Prvoj konferenciji Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Ova konferencija je održana u zgradi Doma u Petrovcu i otpočela je istog dana. Pred početak konferencije već sam bio ispred Doma u Petrovcu i kada sam ulazio unutra, prosto sam se zapanjio kako je dvorana lijepo uređena; bile su tu ponamještene slike Maiksa, Engefea, Lenjina, Staljina, Ruzvelta i Čerčila, a bilo je i dosta parola, koje su govorile o uspjesima naše vojske i o potrebi još čvršćeg zbijanja naših redova u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika. Pošto su delegati i gosti ušli u dvoranu, istupila je drugarica Cana Babović i pozdravila sve prisutne, a zatim je predložila dnevni red i izbor radnog predsjedništva. U predsjedništvo su izabrane Cana Babović, Kata Pejinović i još pet ili šest žena, a radom konferencije rukovodila je Kata Pejinović. Poslije toga je Cana Babović podnijela uvodni referat, pa se zatim razvila diskusija, u kojoj su učestvovala mnoge žene i ostali delegati i gosti, a posebno sam zapazio govor nekih drugarica iz okoline Petrovca. U svim govorima odisalo je jedinstvo akcije, osuđivani zločini okupatora, četnika, ustaša, neđićevaca i drugih bandi i odavano puno priznanje i zahvalnost našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, Partiji i drugu Titu lično. Na kraju rada, pošto su iscrpljene sve tačke dnevnog reda, izabrano je rukovodstvo Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, a za predsjednika, čini mi se, jednoglasno je izabrana drugarica Kata Pejinović ...

SENLUČENJE UOČI BADNJEG DANA

I tposlije Prve konferencije žena Jugoslavije ja sam se vratio na svoju staru dužnost i nastavio sa radom. Međutim, samo dva ili tri dana docmije, ostadosmo bez jednog člana AVNOJ-a; umro nam je naš dobri drug i komunista Vojin Gajić, koji je rodom iz okoline Arandjelovca, a tada je vjerovatno imao Oko šezdeset godina starosti. I on je sa mnom prisustvovao konferenciji žena kao vijećnik AVNOJ-a i poslije toga umro. Sahranili smo ga prema našim mogućnostima u groblju u Petrovcu i opet je svaki od nas otišao na svoj posao. Moja dužnost postajala je nekako sve teža i teža, jer su sada pri Vrhovnom štabu i Izvršnom odboru AVNOJ-a radile i mnoge drugarice, kao Cana Babović, Kata Pejinović, Mitra Mitrović i druge, pa je trebalo nabavljati sve više hrane za naše kuhinje, a hrane je bivalo sve manje i manje.

Ipak, iako je bilo dosta posla, dani su nam prolazili nekako monotonno i bez nekih naročitih događaja, bar vezanih za nas u komori i Pratećoj jedinici Vrhovnog štaba, pa smo tako i dočekali kraj 1942. i početak 1943. godine.

Sjedeći onako (dokoni u dugim zimskim danima, nekoliko nas dogovorimo se da proslavimo Badnji dan, a da bismo to uradili, potrebno je nabaviti i »badnjak«. Znači, trebalo je zaći u šumu i nasjeći cerovih grana, ikoje seljaci uoči Božića, odnosno na Badnji dan, unose u kuću. Da bismo taj posao obavili, uzeli smo jedna kola i s njima zašli u šumu izvan Petrovca pa tamo odsjekli nekoliko cerovih grana i ponijeli u pravcu našeg logora. Ulazeći u Petrovac sa onim granjem u kolima, ugledali smo jednog druga Cnogorca, koji je taikode bio vijećnik AVNOJ-a i stanovao je u jednoj kući u gradu. Videći ga da stoji pred svojim stanom, mi smo prišli i uzeli jednu granu iz kola pa je naslonili na njegov stan, a on u isti mah istrže pištolj iz futrole i skresa nekoliko metaka u vazduh i viknu:

— Alai vam vjera, drugovi, kad ste se sjetili i badnjaka, da se i u ovim teškim danima malo proveselimo po našem narodnom običaju ...

Rekavši to, drug je ispraznio šaržer pištolja i utrčao u kuću pa se otuda vratio na flašom rakije i nazdravio svi-

ma nama, pa je flaša pošla od ruke do ruke. Mada smo svi znali da je u partizanima zabranjena upotreba alkohola, ipak smo svački otpili poneki igutljaj rakije i pružali flašu dalje.

Vrativši flašu ovom drugu, sa ostatkom grana u kolima otišli smo do mog magacina. Tu, u blizini magacina, nalazile su se dvije kuće, koje su međusobno udaljene otprilike oko pedeset do šezdeset metara. U jednoj od tih kuća stanovao je i radio Aleksandar Rahković — Marko sa svojim sarađnicima, a u drugoj Mitar Vujović, rukovodilac Ekonomata Vrhovnog štaba, zatim Miša Rađović i još neki drugovi. Ostavivši kola pred magacinom, mi smo uzeli jednu granu i naslonili je uz zid kuće u kojoj su stanovali Vujović i drugovi, ali u isti mah jedan od njih, da li Vujović ili Rađović, ne sjećam se, Otvori prozor na kući i zajedno sa još jednim drugom počeo kroz prozor da puca iz pištolja. Ohrabreni tim, mi uzesmo još jednu granu i naslonismo je na zid kuće u kojoj se nalazio Aleksandar Ranković a on, valjda čuvši pucnje iz prethodne kuće, takođe priđe prozoru i iz pištolja ispali nekoliko hitaca. U isto vrijeme, kao po nekoj komandi, u cijelom našem logoru zapraštaše pucnji iz pušaka i pištolja.

Zbog te gluposti, koju smo nas nekoliko učinili, svi smo mislili da će nas Ranković pozvati na vojničku i partijsku odgovornost i bar dobro »izribati«, ali ne izvukosmo »deblji kraj«; videći da i on puca, nekako smo se ohrabрили i dohvatili oružje u šake, pa se prosto gora prolamala od grmljavine.

ŽENIDBA PERE UBAVICA

Jednog januarskog dana 1943. godine oženi se moj ratni drug Pero Ubavić, metalski radnik iz Mačvanske Mitrovice. Iako sam o njemu pisao u mojim sjećanjima, ostaviću i ovdje traga o ovom za nas u partizanima prilično rijetkom događaju.

Pera Ubavić je, zajedno sa Miloradom Spasojevićem — Belim, Žarkom Nikolićem i još nekim radnicima Brodogradilišta u Mačvanskoj Mitro vici, među kojima je po-

vremeno bio i moj sinovac Milisav, spadao u red najnaprednijih stanovnika ove male mačvanske varošice iz pred-ratnog perioda. Mada mi nije tačno poznat datum kad je stupio u Podrinski (Mačvanski) partizanski odred, ostalo mi je u svježem sjećanju da me je, kao zamjenika komandanta Odreda, vozio na moto-biciklu 27. avgusta 1941. godine, kada sam vodio čete da napadnem neprijateljske snage u Mačvanskoj Mi tro vici i domognem se oružja, koje je bilo sklonjeno u opštinskoj zgradi. Sjećam se da smo od Glogovca prema Banovom Polju išli na moto-biciklu i kako je kiša počela da pada i put postaje sve klizaviji, Pera i ja smo sa motorom sletili u jarak kraj puta. Inače, ništa nam se tada nije desilo i nepo vrij edeni smo nastavili put, jer je jarak bio plitak a i Pera je lagano vozio, tako da smo jednostavno opkoračili motor i ponovo se namjestili pa pošli dalje. Kasnije je Pera rukovodio našim prvim mašinskim parkom u Odredu, jer smo u toku septembra već imali kamione, autobuse pa i luksuzna kola. Iz našeg Odreda je Pera negdje u jesen 1941. godine otišao u Užice i otuda se povukao zajedno sa dijelovima naših jedinica koje su pratile Vrhovni štab i Centralni komitet Partije, pa se tako našao i u Rudom, prilikom formiranja Prve proleterske brigade. Zajedno s njim bili su mu i njegov otac i brat. Otac mu je u povlačenju od Uzica prema Rudom zarobljen i ubijen, jer je bio dosta star i fizički slab pa nije bio u stanju da se kreće za jedinicama, dok mu je brat Momčilo takođe bio u Prvoj proleterskoj i preživio je rat.

Ponovo sam se sa Perom, Momčilom i još nekim bivšim borcima našeg odreda sreo sredinom marta 1942. godine u Bosni, ali samo na kratko vrijeme, u prolazu; Pera i ostali drugovi su produžili sa svojom jedinicom, a ja sa svojom. Nešto kasnije pošto smo na Oštrelju imali već poneki automobil, Pera je došao kod nas u Prateću jedinicu Vrhovnog štaba i sa sobom iz Prve proleterske dotjerao jednu laka kola pa je u našoj četi formirano automobilsko odjeljenje (saobraćajno) i Pera Ubavić je postao komandir. U isto vrijeme on je bio i šofer pa mi je ostao u sjećanju jedan događaj, kada je Pera vozio komandira Momu Đurića iz Oštrelja prema Petrovcu, gdje se nalazio Vrhovni

komandant. Odlazeći iz Oštrelja i nailazeći u jednu krivinu, pošto je bila poledica, Pera je u brzini ušao u krivinu i tako zajedno sa svojim komandirom odletio sa kolima u provaliju. Sreća, u blizini puta bila je jedna stara bukva i kola su se naslonila na bulkvu pa je izbjegnuta nesreća, izuzev što su kola malo slupana. Pošto je u četvrtu došlo još nekoliko vozila i šofera, Pera je ubrzo postao komandir šoferskog voda, tako da smo se nas dvojica često viđali, jer je uvijek u slobodnom vremenu dolazio kod mene u magacin pa smo pričali jedan drugom uspomene iz naše Mačve. Inače, bio je omiljen drug i svi smo ga voljeli, pa se uvijek imalo o čemu s njim porazgovarati. I Pera je mene volio i imao je povjerenje da ću uraditi za njega sve što je u mojoj moći, pa je tako i ovoga puta, u januaru 1943. godine, došao da me zamoli da nešto učinim za njega.

Moj magacin u Petrovcu sastojao se iz tri prostorije: Prvo se ulazilo spolja u hodnik, a iz hodnika u moju spavaću sobu i kroz tu sobu se prolazi pa ulazi u drugu prostoriju, koja je, praktično, bila magacin. U mojoj sobi ja sam imao krevet, zatim sto sa dvije klupe i jednu ili dvije stolice, pa je ovoga puta Pera ušao u moju sobu i sjeo sa mnom na jednu klupu kraj stola i počeo nešto da se muči. Ja osjećam da on ima nešto da mi saopšti i razmišljam o raznim stvarima i ko zna o čemu pa jedva čekam da on počne, ali se on samo vrti na klupi i nikako jednom da mi kaže zbog čega je došao. Takvo njegovo ponašanje potrajalo je podugo i na kraju, pomalo zbunjen i potrešen, Pera ustade i kad dođe do vrata, on ponovo zastade i gleda u mene pa počne:

— Znaš, druže moj Devo, od kako mi je otac poginuo, ja od tebe ovdje nikoga prečeg nemam . . .

Reče to Pera i ućuta. Jezik mu se prosto zavezao pa ni riječi da izusti, već samo gleda u patos kraj vrata i čuti. Kako sam se i ja našao u nedoumici šta da ga pitam, jedva jednom dođoh na ideju pa mu rekoh:

— Reci, Pero, šta te to muči? . . .

— Ja nemam kome drugom da se požalim, niti da kažem o onome što me muči, nego tebi. . .

— Pa, ima tu nas dosta tvojih drugova, Pero...

— Znam, znam, ali jedino tebi mogu sada povjeriti i reći šta sam naumio da učinim.

—• Pa reci mi.

— Ja znam da ćeš ti mene (posa vj eto va ti kao drug i otac i kazati mi kako trebam da radim, jel' . ..

— Govori, bre Pero, nisi valjda nekakvo zlo učinio?!

— Jok, more, nisam ništa učinio, ali ti moram kazati. Ti bar znaš da mi je otac poginuo, a brat mi je ko zna gdje...

Reče Pera i to nekako snishodljivo pa učuta i opet mi se obrati:

— Jel' da me nećeš grditi, druže Devo?

— Ma, neću Pero, pričaj već jednom. Reci mi šta si uradio...

— Znaš, ja sam ovdje u Petrovcu našao djevojku i hoću da se oženim njom ...

— A koga ima ta tvoja djevojka od rodbine? Da li ima oca, majku, braću? ...

— Ima, ima. Živi su joj i Otac i majka, a ima ih još dosta u familiji i svi su dobri prijatelji naše borbe. Ja sam O tome već pričao sa njenim roditeljima i oni se slažu.

— Pobogu, Pero, ali ti dobro znaš da je još ratno stanje i da si danas ovdje, a sutra ko zna gdje ćeš biti. Da li si ti i o tome razmišljao, Pero?

— Svjestan sam ja svega toga, druže Devo, samo drukčije ne može biti. Njeni roditelji traže da se mi vjenčamo.

Čutao sam i razmišljao išta da mu kažem u tom trenutku i kakav savjet da mu dam, kad me on preteče s pitanjem:

— A je li, da li ti pristaješ da nam na svadbi budeš naš domaćin? Ti znaš da ja nemam oca, pa budi ti domaćin umjesto njega.

— Hoću, druže Pero, sve ću uraditi za tebe, samo ti meni nisi odgovorio šta ćeš uraditi kad dobiješ pokret?

— I o tome smo mi razgovarali. Moja djevojka Rada i njeni roditelji kažu da neka se mi samo vjenčamo pa neka ja onda idem sa svojom jedinicom.

— Znači, tvoja će mlada onda ostiti u Petrovcu? ...

— E, neće, neće ona ostati ovdje ikod njenih u Petrovcu. Mi smo se dogovorili da i ona ide u partizane. Sve smo mi to već sredili samo treba da se vjenčamo ...

Zagrlio sam druga Peru i čvrsto mu obećao da ću mu biti neka vrsta i domaćina i kuma prilikom vjenčanja, jer drugog izbora u takvim prilikama ni jedan od nas nismo imali. Uskoro zatim Pera me je obavijestio da je sve pripremljeno za svadbu, pa smo otišli u crkvu u Petrovcu i obavili vjenčanje. Ovom vjenčanju su prisustvovali i roditelji Perine djevojke i neki naši drugovi. Kraće vrijeme poslije vjenčanja naša jedinica je dobila (pokret, a u stroju su bili Pero i njegova Rada.

Pera je iz rata izašao kao oficir naše Armije i duže vremena je radio u resoru unutrašnjih poslova, a neposredno pred penziju radio je u Beogradu, gdje je i umro u ljeto 1965. godine ...

OSTAJEM BEZ IKAKVE DUŽNOSTI

Tokom januara 1943. godine pojedini dijelovi Pratećeg bataljona i komore, koji su privremeno bili u Bihaću, počeli su se vraćati iz Bihaća u Bosanski Petrovac. U prvoj grupi, čini mi se već krajem decembra 1942. godine, vratio se Aleksandar Ranković — Marko sa nekim članovima Vrhovnog štaba, a zatim su dolazili i meki novi drugovi, koje ja dotle nisam poznavao. Jednog dana, negdje na početku januara, pozvao me je komandant Pratećeg bataljona Moma Đurić i upitao:

— Da li bi ti volio da vidiš istaknutog hrvatskog književnika Vladimira Nazora, druže Devo?

— Kako ne bih volio, boga ti. O drugu Nazoru sam već dosta slušao i znam da je došao u naše redove, ali ne znam gdje je niti sam ga vidio...

— Hajde da te upoznam s njim, kad voliš — reče Moma i pođe naprijed.

Radostan što ću imati priliku da se sretnem sa istaknutim hrvatskim i jugoslovenskim pjesnikom i književnikom, pošao sam za Momom i Ušao u jednu prostoriju. Tu

smo zatekli druga Nazora. Sjedio je na stolici kraj jednog pisaćeg stola i čim smo mi ušli, odmah smo se rukovali s njim i tada smo se Nazor i ja upoznali i ostali smo poduže u razgovoru.

Nekoliko dana poslije ovog našeg međusobnog upoznavanja vidio sam da naši šoferi pripremaju neka nosila pa sam se čudio š'ta to oni rade, jer nisam znao šta će im. I ostali drugovi su se čudili a poneko je i zapitkivao šofere šta to rade i za ikoga prave, ali bar ja nisam doznao šta će od toga ispasti. Zapravo, mi smo doznali šta je to napravljeno tek onda, kada smo dobili pokret i vidjeli da borci na tim nosilima nose druga Nazora. Kao što je poznato, drug Nazor je bio star, iscrpljen i iznemogao, pa nije mogao ni pješačiti i morali su drugovi da ga nose kad god smo imali pokret. Tih dana, kada smo se upoznali, drug Nazor nam je pričao kako u svom životu dotle nikada nije pojahao konja i onda su mu drugovi na neki način trebali omogućiti da se ikreće sa nama. Ipak, kasnije je Nazor imao prilike da se nauči i jahanju konja.

Četvrta neprijateljska ofanziva, kao što je poznato, zvanično je otpočela Oko 20. januara 1943. godine. Cilj te ofanzive, a i svih ostalih, bio je da nas neprijatelj sabije na uzani prostor i jednostavno uništi. Ta želja Nijemaca, Italijana, četnika i ustaša i drugih neprijatelja nikada nije bila ispunjenja, iako su oni na sva usta trubili da su nas uništili. Istina, bili smo u Skoro bezizlaznim situacijama, ali je naše rukovodstvo uvijek iznalazilo mogućnosti da ili potučemo ili nadmudrimo neprijatelja i iz borbe izađemo još jači i brojniji nego što smo bili. Tako je bilo i u četvrtoj ofanzivi.

Nekako na samom početku ofanzive stiglo je naređenje da napustimo Petrovac. Taj zadatak ja sam dobio sasvim uveče i tada je došao jedan kamion da u njega natovarimo stvari iz magacina i da se vratimo nazad u Oštrej. Bilo je to ili krajem januara ili prvih dana februara i kada smo stigli u Oštrej, primijetio sam da nas na željezničkoj stanici čekaju vagoni. Opremu iz kamiona brzo sam potrpao u vagone i kompozicija je ubrzo krenula pa smo došli u Srneticu. Tu je bilo napravljeno nekoliko drvenih baraka, pa sam u jednu od njih smjestio stvari ko-

more koje sam istovarao iz vagona i prevukao. iBili su to oni sanduci, džakovi i 'koferi sa novcem, dragocjenostima, vojnim sekcijama i drugim stvarima. Sada više nisam ni ekionom niti imam kakvu drugu zvaničnu funkciju, nego sam jednostavno čuvar magacinskih stvari i vječnik AVNOJ-a . . .

BORCI MU KONJA POJELI

U toku V neprijateljske ofanzive Drago Balaban bi ranjen i Treća proleterska brigada dade mu jednog konja ne bi li prebrodio krizu i lakše podnosio bolove, rane i napore puta. Dragi sinu od sreće. Nekoliko dana jahao je na konju, ali jednog dana morade sjahati sa konja i privezati ga za jedan plot, dok on leže pored jedne vatre koju su naložili borci na odmoru.

Kad se Drcgo probudio i pošao prema mjestu gdje je ostavio konja, nađe samo sedlo, kostur od konja i konjsku glavu na kojoj je još bio ular.

RADE KOVACEVIC

SJECANJE NA BITKU ZA TESLIC I NA BEGU ŠABIĆA

Novu 1943. godinu slavili smo poslije žestokih borbi u Tesliću.

Naređenje je bilo, da sa visokih i sniježnih planina napadnemo dobro utvrđeni i snabdjeveni teslički ustaški garnizon. Trebalo je da se obilato naoružamo i snabdijemo municijom, obulčemo i obujem», a novogodišnjim praznicima malo proveselimo, zapucamo i povećamo slobodnu teritoriju još jednom većom varošicom, u kojoj bi istovremeno izvršili izbor predstavnika vlasti u našim zavičajnim mjestima.

Iako daleko od Bosanskog Petrovca i naših sela to je bilo moguće i to je sprovedena

Januarska je noć, 1943. godine.

Novu godinu dočekujemo pred bunkerima neprijateljskog uporišta u Tesliću, a treba da je slavimo u oslobođenom gradu. četvrti bataljon Treće krajiške brigade dobio je zadatak da krene u pravcu sela Komušine, nekih desetak kilometara od Teslića. Čelo kolone ulazi u selo do tada nama nepoznato. Bliži se ponoć, selo spava, kao i bunker razbacani po padinama brdašaca iz kojih se osjeća dim sagorjelih drva, koja se polalko gase, tonu u san, kao i oni koji su do maločas ćaskali uz crveni plamen vatre o »crvenim«, što treba da slave novogodišnje praznike u Tesliću.

Sve je mirno i uspavano, jedino se mjesec ponekad prokrade kroz guste i teške oblake, poslije čega bi se dobro ocrtali svi bunker ispred nas. U daljini, već prema

Zvomiku, čuje se po koji rafal mitraljeza. Kažemo, to je sigurno Prva proleterska. Ne miruje ini ona. Nije nam baš prijatno, nema onog — »stoj, ko ide!« — nema sela, nema ničeg jasnog. Neizvjesnost, iščekivanje nismo voljeli.

»Idemo u ovaj bunker«, reče Đuro Medić, »evo nema ni 20 metara, a niko se ne čuje«. »Idemo«, vele Drago Kotac i Mićo Radošević, njegov pomoćnik na puškomitraljezu. Krenusmo — i pravo u bunker. Pade komanda: »Odlaži oružje i izlazi!« Posada je bez pogovora izvršavala naša naređenja. Odmah su krenule sve čete bataljona sa očekujućih položaja u akciju, koja je trajala do kasnih jutarnjih časova. Iznenadeni, ustaše, domobrani, straža i milicija nisu uspjeli da nam pruže bilo kakav otpor.

Čitav drugi dan Nove 1943. godine skupljali smo protivničku »vojsku«, naoružanje i opremu. Nismo znali šta ćemo od tolikog plijena. Izabirali smo koja je puška novija i ljepša. Tovarili se municijom i opremom koliko smo mogli. Zarobljenog neprijatelja bilo je više nego naša tri bataljona. Milan Bosmić i Ljubiša Čurgus, postrojenim zarobljenicima održaše govor i na kraju rekoše: »Imate tri pravca — kući, neprijatelju, tj. gdje ste i bili do jutros, ili u partizane!« Velika većina otišla je kućama, a nešto i u partizane.

Dva tri dana bili smo na odmoru u tim selima. U međuvremenu stigao nam je spisak odbornika, koji su bili predloženi od naroda u našim mjestima. Pismeno smo se saglašavali ili predlagali druge i vraćali u naša sela.

U Tesliću i selu Komušina srno došli, pored ostalog, i do brojne municije, granata i bombi. Odmorni, dobro nahranjeni, naoružani i popunjeni novim borcima bili smo spremni i za najteže zadatke. Nalazili smo se u selu Vlajiću na odmoru. Raspoloženje za borbu i nove okršaje raslo je iz časa u čas. Tome je doprinijela i opšta situacija i uslovi u kojima smo živjeli. Posebno uspjesi u borbama, kojih je bilo svakodnevno. Nije nas iznenadio ni prodor Nijemaca u Teslić, 4. januara 1943. godine. Pružali smo snažan otpor, ali, da bi se izbjegli veći gubici i žrtve, povukli smo se, a neprijatelj je skupo platio ulazak u Teslić. Žestoke borbe vođene su u samom gradu, a potom i u okolini.

Naš, četvrti bataljon, duže se vremena nalazio u selu Vlajići, gdje smo bili svesrdno dočekani i primljeni u pravom smislu riječi kao oslobodioci. Desno od nas nalazio se Treći bataljon.

Nakon dobro izvršenih priprema, u ranim jutarnjim časovima, 21. januara, iz Teslića je izvršen napad na naše položaje. Naše izviđačke patrole odmah su uočile pokrete neprijatelja, koji je nadirao u dvije kolone — jednom u pravcu Četvrtog, a drugom u pravcu Trećeg bataljona. Nisu znali za naše položaje, ali su zbog sigurnosti preduzeli sve mjere borbenog obezbjeđenja. Brzo smo bih obaviješteni o pokretu Nijemaca i jasno je bilo da im je glavni cilj da napadnu sela u kojima su bili partizani. Oba bataljona povukla su se iz sela i zaposjeli najpogodnije položaje, iznad samih kuća. Četvrti bataljon većim dijelom zaposjeo je groblje i najpogodnije kose zapadno od Vlajića. Nijemci su u svom sastavu imali sve vrste naoružanja, kao i artiljeriju, koja je odmah, na njihove pokrete otpočela snažno djestvo po selima gdje smo se mi do tada nalazili i po obližnjim položajima. Kolone Nijemaca kretale su se veoma sporo i oprezno. Dobro se obezbjeđivali i izviđali svaki grm, jarugu, groblje i kuću. Ovakvo kretanje i opreznost Nijemaca, omogućili su nam da posjednemo najpogodnije položaje, pomalo ukopamo rovove, koji nam naravno nisu trebali, osim da se dobro iznerviramo čekajući u dubokom snijegu, ali ipak na lijepom i sunčanom januarskom danu, koji je sporo odmicao, kao što se i protivnik primicao.

Prošla je već bila i polovina dana, a mi smo se tek našli u neznatnoj blizini. Kolona koja se kretala u pravcu Četvrtog bataljona, ušla je u prve kuće sela, pustila prve guste dimove, a zatim dugačke plamene jezike, duže nego što je bila razdaljina između nas i Švaba. Nismo smjeli otvarati vatru, iako nas je dijelila samo po koja voćka, jer je komandir čete Gojko Vignjević naredio da se vatra ne smije otvarati bez njegove komande. Moram priznati da nam nije bila baš prijatna takva bliskost sa neprijateljem čiju smo svaku, i najtiše izgovorenu, riječ čuli, ah nismo razumjeli.

Kaiko nas, tako i sve čete 3. i 4. baitaljona, izdalo je strpljenje, ali čekanje je prekinula crvena raketa sa osmatračnice komandanta bataljona. U isti čas odjeknula je eksplozija stotine ručnih bombi, koje su lijepi sunčani dan pretvorile u podutamu, a snijeg je u polulšareni tepih obojen dimom i krvlju po kojem su jaukali ranjenici uzalud tražeći pomoć. Na položaje naša dva bataljona izbila su 2 dobro naoružana neprijateljska bataljona. Oni su u paničnom trku u kolonama, hitali prvim položajima sa kojih su otpočela dejstva njihove rezerve i jedinica za podršku. Nijemci su bili toliko ošamućeni, da nisu imali vremena da se razviju za borbu, niti da na vatru odgovore vatrom. Mnogi su ovdje ostali nepomično ležeći na snijegu. Žestoka borba čula se i kod našeg 3. bataljona. Čuli smo kako jurišaju sa uzvicima: »Hvataj žive«. To je i nama davalo još više snage da jurišamo. Na juriš je prešla i treća četa, a druga dejstvovala iza položaja, štiteći naš juriš. Nailazimo na poginule Nijemce, skidamo s njih lijepe ogrtače, navlačimo ih na sebe i nastavljamo sa jurišima. Dolazimo i do prvog plijena, najviše »šaraea« i konja sa još neistovarenim teškim mitraljezima i minobacačima. »Šaraea« dobivamo »po želji«. Moj prvi vod prve čete ponese ih tada devet, ali je malo koji znao da njima rukuje. No, ipak se brzo snalazimo. Nasumice Okrećemo »šarce« i dejstvujemo po njihovim dosadašnjim vlasnicima, koji nisu ostali iza nas.

Naši puškomi trai ješci i minobacačije koncentričnom i veoma preciznom vatrom dejstvuju po neprijatelju. Nijemci su se izvlačili i bježali hvatajući se brežuljaka i kosa koje su im nudile najpogodnije položaje za odbranu, jer su bili već na kraju snaga, gonjeni jurišima i preciznom vatrom naših jedinica.

Međutim, poneseni uspjehom, neorganizovano smo naišli na svježije snage neprijateljskih rezervi, koje su bile utvrdile odbranu najpogodnijih položaja poviše samog Teslica. Organizovano i snažno pružili su nam otpor, pa smo sa malim brojem ljudi sa kojima smo bili izibili pred te položaje bili prisiljeni da privremeno odustanemo od daljih juriša. Vatra je postajala sve žešća i ubitačnija. Nijemci su u dva navrata, i to vrlo brzo, pokušali da izvrše juriš

na 'naše jedinice, ali smo ih tačnom i masovnom vatrom odbili. U međuvremenu, pristigli su i ostali borci, jedinice su se kompletirale, izvršena je dopuna municije i pripreme juriša. Ali, naša dva-M pokušaja da ih zbacimo sa dominirajućih visova ostaju bezuspješna. U našim jedinicama povećava se broj mrtvih i ranjenih. U prvom jurišu teže je ranjen Nikola Plečaš, komandir 2. voda 1. čete i Milan Zorić, borac, a nešto kasnije, u četi 3. bataljona koja je djelovala na našem desnom krilu, poginuo je komandir čete i još nekoliko boraca. Korisna taktika u pripremi našeg ratovanja — zabacivanje jedinica za djestvo u bok neprijatelju i ubacivanje za djestvo iz pozadine — i ovog puta našla je svoju primjenu. (Samoinicijativno, neke su jedinice, desetine i vodovi Otpočeli da djeluju iz pozadine i bokova neprijatelja koji je i ovog puta bio brojčano i tehnički nadmoćniji. Razvila se žestoka borba prsa u prsa; 3. bataljon nije dozvolio da 4. bataljon ima veći učinak, a 4. je svom snagom i moćima želio da ni jedan neprijateljski vojnik ne umakne živ u Teslić. Za kratko vrijeme, poslije posljednjeg juriša, na okolnim brežuljcima ostalo je mnogo mrtvih i ranjenih, dosta materijala i opreme. Samo neznatan broj uspio je da stigne u Teslić i ispriča šta se sve zbilo. A, imali su šta i pričati — od dvije kolone koje su se kretale tog januarskog jutra, jačine dobro ojačanog puka, u pravcu položaja 3. i 4. bataljona 3. krajiške brigade, nije bilo ostalo ni najmanje organizovane jedinice.

Kada smo uveče doneseni u brigadni sanitet, koji se nalazio u selu Posječa, uz svjetlo petrolejke primijetio sam na nosilima dobro poznati lilk — Bege Sabića. On je u nesvijesti, sav u zavojima, ležao nepomičan. Nije me tog momenta prepoznavao, niti je mogao govoriti. Drugovi, koji su ga donijeli na nosilima rekoše da je ranjen u posljednjem jurišu. Naime, malo ranije i mi smo sa našeg položaja gledali i divili se njihovom brzom povlačenju kroz jaruge, da bi se s bočne strane ubacili u rovove koje su zaposjeli Nijemci i iz kojih su prosipali smrtonosne rafale. Bila je to grupa od desetak boraca, predvođena Markom Jokićem, komandirom čete, u kojoj se pored ostalih nalazio i drug Bego Sabić, tada već nišandžija na puškomitra-

ljezu, ikojem je posvetio svog sebe i sve svoje fizičke sposobnosti, kao u jedinu nadu i cilj za stvaranje boljeg života i slobode. Bio je siromašan najamni radnik u svom rodnom Bjelaju. Nije mogao da završi ni osnovnu školu, trebalo je sa ocem zarađivati i hraniti mnogobrojnu porodicu. Osjetio je svu tegobu takvog života, a visoko je cijenio slobodu, pa je odmah 1941. godine postao aktívni radnik za NOP, a malo kasnije i član SKOJ-a. Pri napadu na Bihać 1942. godine s puškom u ruci učestvuje u borbama koje vodi 3. bataljon, sve do Teslića.

Svima nam je zastajao dah kada smo ih posmatrali kako se privlače rovovima, šibani rafalima mitraljeza i u dimu eksplozija bombi. Na horizontu brdašca, opasanog rovovima, ukazale su nam se siluete boraca kako skaču u rove, u dim i prašinu, u izmiješani snijeg, krv i zemlju.

Bila je to grupa hrabrih partizana 2. čete 3. bataljona, koja je ne žaleći sebe, žrtvujući svoje živote, uspjela da protjera neprijatelja iz dobro utvrđenih rovova i omogućí ostalim četama opšti juriš. U tom jurišu i uskakivanju u neprijateljski rov, smrtno je ranjen drug Bego. Na njemu je bilo nebrojeno rana od rafala neprijateljskog puškomitraljeza i eksplozije ručne bombe. Njegova snaga i volja za životom nisu dozvolili da se odmah ugasi tako čeličan i mlad život.

Iste noći, upućeni smo kolima sa volovskom zapregom u divizijsku bolnicu koja se nalazila u selu Maslovare. Putovali smo dva dana i dvije noći pod najtežim uslovima, žedni, promrzli u saonicama, izmučeni od gubitka krvi i nedostatka hrane i sna. Pored navedenih nedaća, na ovom putu nije nas mimoišla ni ona najteža. Noću, u gustom šumi, četa koja nas je pratila naišla je na zasjedu izdajnika, četničkih bandi. Dok su oni vodili borbu i protjerivali četnike, bili smo primorani da nekoliko časova ležimo nepomični u dubokom snijegu.

Poslije ovako napornog i dugog puta, stigli smo u bolnicu. Drug Bego i ja bili smo smješteni u jednu seosku kućicu, sa još desetak ranjenika. On u toku čitavog puta nije dolazio svijesti, niti je što govorio, osim jedne jedine riječi — vode! A ona mu se nije smjela dati. Iste noći

uhvatio -ga je smrtni ropac. Ništa nije govorio, a sa njega su padale graške znoja ikao da ga zasipa 'kiša. Savijao se, lomio, moleći me da mu dam vode. Dobio je čaj, koji je odmah povraćao. U međuvremenu, došlo mu je u svijest da smo u našem Bjelaju, da idemo u školu, zatim bi kroz krvavu pjenu, koja mu se pojavljivala na usnama, jurišao, govoreći: »Ne daj Švaibi da umakne živ!«, »Ovako skojevci treba da se bore!« Istovremeno, kidao je čebad kojim je bio pokriven kao da su od trule hartije.

Čitavu noć borio se za život. Sve mu se činilo da je malo što je do tada učinio. U samu zoru, možda 25. januara 1943. godine, prestalo je da kuca srce hrabrog i neustrašivog druga Bege Šabića. Sahranjen je sa skromnim vojničkim počastima u selu 'Maslovare, a njegov svijetli lik i 'hrabrost ostali su u neprolaznom sjećanju nas — njegovih drugova i nadahnjivale -nas da ga slijedimo u novim jurišima i podvizima.

POTVRDA IZ LONDONA

Politički komesar II čete IV bataljona XVI brigade Nikola Banjac držao politički čas u četi na kojem je objašnjavao značaj sporazuma Tito—Subašić i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu novembra 1943. godine.

Jedan od najhrabrijih boraca čete, puškomitraljezac Lazija Kerkez, skoči pa reče: »Ja sporazum sa Subašićem ne priznajem sve dok naš Vrhovni komandant i rukovodstvo našeg pokreta ne donesu potvrdu da nas oni iz Londona neće prevariti«.

ANEGDOTE

MILE ORELJ

JOS JEDAN NJIHOV ZLOČIN

Nagovještaj IV neprijateljske of anzi ve u naišem kraju vidjeli smo po dugim kolonama naroda 'Banije i Korduna. Bile su to nepregledne povorke žena, djece i staraca sa nešto malo stoke, pokoja krmača, i poneki osamareni konj. Banijska kolona se probijala kroz mečavu od Bihaća prema is'toku. S njom su stigle vijesti o početku IV neprijateljske of anzi ve na slobodnu teritoriju. Bila je to druga polovina januara 1943. godine. U naše selo i opštinski NOO stiže vijest da se narod evakuiše u šumu u zbjegove jer »crna legija« i njemačke jedinice vrše zvjerstva nad narodom. Kolju, pale i pljačkaju sve ono što im padne šaka.

Naš narod se najprije sklonio u šumu Osječenice s namjerom da se dalje prebaci preko Bastašikog dola za Trubar i Očijevo. Mnogi su se prisjetili — tamo su nam u zbjegovima i stari boravili u davna vremena.

Prvu noć te surove zime dočekali smo u šumi. Tu su nas stigle njemačke i legionarske zvijeri.

U našem zbjegu pohvatano je oko 75 duša, sve starih ljudi, žena, djece i samo nekoliko mladića. Nas jedno desetak odraslijih muškaraca pobjegli smo dublje u šumu. Pohvatani narod dušmani su otjerali preko Velikog Očijeve i zatvorili u jednu pojatu. Pojata je bila nad samom brinom, podzidana sa suvozidom. Dvojica omladinaca nije su čekali, vadili su iz zida kamenice, jednu za drugom, napravili rupu kroz koju su se izvukli i pobjegli. Pozivali su i ostale, ali ljudi Stari, žene sa djecom, ne Očekujući ono najgore, ostali su u pojati.

Sutradan, ikada je osvanulo, istjerali su narod iz pojata, prišli pretresu ove ne jači, izveli ih satima na jednu ravan, postrojili ih i bez milositi ih postrijeljali. Nas desetak, koji smo još prve noći umašli od zarobljavanja, zanočili smo u jednom skloništu poviš Bastaškog dola i čim smo čuli puške i rafale, znali smo — postrijeljaše dušmanske ruke naš narod. Koliko smo radi toga bili tužni i nesretni. Što je najgore, svaki čovjek, svaka žena i svako dijete bili su poznati. Suze su nam curile iz Očiju, a da ih ni osjećali nismo. Jedno vrijeme bili smo kao nijemi, a potom se upu tišmo da osmatramo i da vidimo jesu li neprijateljski vojnici poslije zločina otišli od žrtava?

Vidjesmo da su zaista otišli, a leševi su ostali na snježnom pokrivaču izloženi kao zavjet, kao poruka Bastaškog dola.

Prišli smo nijemo žrtvama i pokopali ih sve zajedno u jednu veliku zajedničku grobnicu, odakle je ranije vaden pijesak. Dok smo obavljah pogreb prišao nam je iz šume jedan seoski stražar, mislim da se zvao Rodić, i pomogao nam u Obavljanju ovog tužnog posla.

Ovo je bio samo još jedan zločin u nizu drugih koji su izvršili njemački fašisti i ustaški legionari u toku IV neprijateljske ofanzive. Zločin protiv naroda koji se tako samoprijegorno odlučio za borbu u borbi za oslobođenje, spreman i riješen da za tu veliku stvar — slobodu da i svoj život.

Ing. MILE MRDA

ZELJA — DA POSTANEM CLAN SKOJ-a

Svaki čovjek ima neku uspomenu koje se u životu rado sjeća. Nekom su ti trenuci urezani u sjećanje zato što je imao sve udobnosti, a nekom je to nedostajalo i baš taj dio života i rada izdvaja kao najdraži, najmiliji i rado priča o njemu.

Kao dijete rado sam slušao starije ljude koji su govorili o svojim podvizima i podvizima svoje regimente u prethodnim ratovima.

Bosanska krajina je takve sreće da je ratovi nisu mogli mimoći. Krajišnici su pak takvi ljudi da im je ukazana velika čast da učine ono što je plemenito, ono što je korisno i ono što služi opštoj stvari. Upravo takvi trenuci nam ostaju u sjećanju kao najdraži u životu.

Govoriću o najdražem dijelu života. Trudiću se da vjerno prikazem svoja sjećanja na te divne dane, na taj tako divni period, kad smo bili svi kao jedan.

Kao dvanaestogodišnji dječak, okupaciju naše zemlje dočekao sam u Bosanskoj Krupi na izučavanju krojačkog zanata. Ne sluteći ništa loše, kao i sva druga djeca pojurio sam da vidim vojsku i tenkove talijanskih jedinica koje su ulazile u Bosansku Krupu. Naravno, sa interesovanjem sam posmatrao tenkove koji su bili u stanju da čitav voćnjak sravne sa zemljom za nepun sat vremena. Moja znatiželja je brzo prerasla u strah.

Ustaše su vrlo brzo pokazale svoje pravo lice, tako da sam bio prinuđen da bježim iz Bosanske Krupe u moje selo Lastve.

Od dolaska u selo, u stvari i počinje ova priča, počinje ovo sjećanje na novi život pun iskušenja, teškoća, radosti i svega što se može nazvati dobrim i lošim.

Prije rata područje opštine Krnjeuša sačinjavali su 4 sela. Krnjeuša, Lastve, Risovac i Vranovina. Danas su sva ova sela u sastavu opštine Bosanski Petrovac.

Došao sam iz Bosanske Krupe u Krnjeušu misleći da je ovdje bolje nego u Bosanskoj Krupi gdje su do vlasti došli mnogi zlikovci, neradnici i skitnice.

Ustaše su, u stvari, regrutovane iz ološa.

I u Krnjeuši su počeli sa zločinima. U stvari, počeli su da ljude zatvaraju, tuku i bacaju u pećine, da bi kasnije kamionima odvodili mnoge nedužne ljude u nepovrat. Odvodili su i ubijali svoje komšije sa kojima su djetinjstvo proveli, u školu išli, stoku čuvali i jedni kod drugih na slave dolazili. Slični su bili i oni iz Krupe i ovi iz Krnjeuše. Sve je to isti ološ, spreman na zlo, pljačku i nedjela.

Počele su pripreme za ustanak. Vidim dosta nepoznatih ljudi, dolaze, odlaze. Prikuplja se oružje, dinamit i sve ono što je tada bilo od koristi za oružani ustanak. Okupljaju se mlađi ljudi iz sela. Iz prikrajka posmatram sve, ne sluteći šta će biti.

Svjestan činjenice da sam još mlad i da nisam dorašao da sa odraslima budem u društvu, ja se trudim da mom oku ništa ne promakne. Priprema se napad na Krnjeušu. Pronose se glasovi: dolaze nam u pomoć Vođeničani, Vrtočani pa čak i Drvarčani, kruže glasovi na sve strane, ispredaju se priče i od jedne puške stvara se u mašti na stotine pušaka.

Sjećam se prve blokade Krnjeuše. Tu je i Đuro Novaković — Puljko, koji je sa njegovom jednocijeVkom bio na položaju kod Mrđine Doline. Mi djeca smo kod Puljke nailazili na razumijevanje, tako da je on nama povjerio »tajnu« koja nije bila za širu javnost. Jednog prepodneva, uz pomoć Vrtočana koji su top oteli od ustaša i upotrebili ga za napad na Krnjeušu i Vođeničana koji dođoše u najjačem sastavu, izvršen je napad na Krnjeušu. Na našoj strani nije bilo žrtava, ali su ustaše i domobrani potpuno uništeni. Uništeno je jedno jako ustaško uporište, zarobljeno je dosta oružja i municije.

Formiraše se čete. Krnjeuša, Vodenica, Vrtoča i ostala sela ih slijede. Poče neka vrsta nadmetanja — čija će četa biti bolje naoružana. Dalji tok događaja odvijao se

tako da su čete počele jedinstveno da djeluju. Odoše čete, dalje, u akcije. Oslobađajući selo po selo, grad po grad, sve više se naoružavaju, a u narodu se pjevaju pjesme o tim našim borcima i četama.

Velika je čast biti borac u četi. Odoše mladići sve bolji od boljeg.

Zavidio sam tim mladićima i maštao kada ću porasti i njima se priključiti. Mi djeca, pravimo drvene puške, formiramo čete, vodove i desetine. Izigravamo i mi neku vojsku.

Dok sam bio zanijet maštanjem kada ću porasti i postati partizan, najednom zapazih da je u selu sve manje momaka. Omladinci i omladinke počeli su kradom da se okupljaju, da se nešto došaptavaju, postali su igordi, oskudni u riječima, ne šale se već su ozbiljni. Formiraše i analfabetski tečaj. Tečajem rukovode Savka Kovačević, Dušan Mrda i Boško Mrda. Vidim, okupljaju se omladinke i omladinci, a krivo mi je što i mene ne zovu. Da mi je da dođem do toga da me prime barem na tečaj.

Mislim šta treba da činim da bi me primili. Radio sam ipak nešto. Kad je bila blokada Krnjeuše, ja sam bio taj koji je Puljiku hranio i hranu mu na položaj nosio. Ja sam mnoge poslušao i pisma odnosio. Pa zašto onda ne mogu da idem i ja na te sastanke? To mi je teško padalo i sa tim se nikako nisam mogao pomiriti.

Približava se zima 1941. godine. Djevojke pletu čarape i džempere za drugove u četi :i uvijek se čuje poneka nova pjesma. Svakog dana stizale su vijesti sa položaja gdje je bila Krnjeuška četa. Ove zime borci su bili na teritoriji Bosanskog Novog i Bosanske Krupe.

Teško nas je pogodila vijest o pogibiji prvih boraca Krnjeuške čete. Pali su Branko Kovačević, Rađivoj Rodić, Dmitar Jević i drugi.

Dalji program rada omladine bio je: da svako selo formira omladinsku četvu. Svako selo je imalo svoj crveni barjak sa petokrakom zvijezdom. Takmičili smo se čiji će barjak biti veći i ljepši. Posebna čast je bila nositi taj barjak na čelu kolone svoje čete.

Nametao sam se svugdje, da bi me uočili i primili da i ja idem na sastanke, pa sam se grabio i za barjak da ga nosim. Prvi put, krajem 1941. godine, kada je bio zakazan zbor za sva četiri sela u risovačkoj školi, ja sam ponio taj barjak.

Kakva je to čast bila za mene. Sjećam se, na tom zboru govorio je Slavko Rodić.

Poslije mjesec dana dođe nam dr Mladen Stojanović. Sjećam se tih velikana, kako su dostojanstveno izgledali i vrlo vješto umjeli narodu da izlože situaciju na frontovima, kako u našoj zemlji tako i van granica. Ljudi su njihove riječi dugo preporučivali.

Sto je vrijeme dalje odmicalo, taj barjak je češće meni dolazio u ruke. Stariji omladinci otišli su u oružane jedinice, tako da smo nas nekoliko mlađih ostali sa omladinkama, pa smo mi raspoređivali ko će šta nositi. Neko nosi barjak, neko nosi transparent na kome je pisalo: »Smrt fašizmu«, ili, »Dolje izdajnici«.

Očekivao sam da će me jednog dana pozvati na sastanak. Vrijeme je prolazilo, mene niko ne zove, niko mi ništa ne govori, a ja, jadan, ubih se radeći.

Dođe i 1942. godina. Krnjeušlka četa pređe na položaje Sanskog Mosta i Ključa. Na zajedničkom omladinskom sastanku iz četiri sela formira se omladinska četa čiji je zadatak bio da ide žeti žito i sklanjati ga od neprijatelja. Kažu: oko Ključa i Sanice rodilo je sve i treba ljetinu odvući u šumu. Javljaju se najbolji. Skojevcu su među prvim. Mile Daljević i ja pokušali smo da im se priključimo, ali na sam dan polaska vratiše nas s napomenom da smo mladi i nejaki.

Mislim da je i Daljevića mučila ista muka i želja da postane skojevac.

Iako smo bili dobri drugovi, jedan drugom o željama nismo govorili.

Kada su nas vratili, mi smo se dogovorili da sutradan krenemo sami. Bili smo ubij edeni da nas neće vratiti sa tako dalekog puta. Kući smo se javili i bez saglasnosti roditelja otišli smo da tražimo omladinu. Pješačili smo cio dan. Uveče dođosmo do naše čete u Paunovac. Prihvatiše

nas. Dobismo neku vrstu zaduženja. Odrediše nas da radimo sa kuvarima — da ljuštimo krompir.

«Naš dječaćki ponos nam nije to dozvoljavao, jer smo se osjećali zrelijim no što smo u stvari bili. Uz pomoć kuvara vratiše nas kod ostale omladine, u četu. Tako već može. Znači, u četi smo. To smo željeli i zbog toga smo i došli.

Radilo se tu, nekad danju, nekad noću. Naša nova zaduženja su bila da nosimo vodu i beremo voće za ostalu omladinu. Radili smo tako, vrijeme prolazilo, a jednog dana, zbog nediscipline, rekoše nam da treba da idemo na razgovor kod druga Starog. U to vrijeme, na tom terenu, bio je Đuro Pucar — Stari. Tadašnju njegovu funkciju nisam znao, ali ikada bi neko rekao »Drug Stari«, to je samo po sebi nešto značilo.

Dodasmo kod druga Starog. Primio nas je na razgovor u jednom voćnjaku u Krasuljama. Vrlo ozbiljno nas je ukorio. Bili smo prekoreni što smo otkrivali položaj kada su nas avioni bombardovali i tako doveli u pitanje bezbjednost ostale omladine.

Moram priznati da mi je najteže palo kada je drug Stari rekao da nas treba vratiti kući. Počeli smo moliti i obećavati 'da se tako nešto nikad neće ponoviti. Imao je povjerenja u nas i na naše navljivanje obećao nam je da ćemo ostati i dalje da radimo.

Od tada pa nadalje, kad god smo se sreli sa drugom Starim, uputio nam je blag osmijeh, što nam je bilo osobito drago.

I mi smo se ostavili šale, počeli smo ozbiljnije da se ponašamo.

Skojevci djeluju i rade. Svugdje su prvi i primjerom služe ostalima. Svakog si mogao prepoznati na radu.

U meni se -opet javljala želja da postanem skojevac. Trudio sam se da budem što primjerniji. Gdje god su se tražili dobrovoljci — prvi sam se javljao.

Trudio sam se što sam više mogao. Baš zato jedna misao me je proganjala — da mi je da postanem skojevac.

što god sam više mislio o tome, što sam se više trudio, činilo mi se da ima neka prepreka koja to ne dozvoljava.

U mislima sam tražio prepreku, a nitkako da je pronađem. To su bili teški trenuci za mene.

Omladina je radila. Primicao se kraj našoj smjeni od 20 dana. Taman što smo počeli vršiti pripreme za odlazak kući, potrese nas jedan događaj. Borci Krnjeuške čete, u sastavu sa još nekim četama, napali su ustaško mjesto Vrpolje. Poginuo je komandir čete Simo Kučmar. Bilo je ranjenih drugova. Sve nam je to teško palo, posebno zbog toga što smo znali da isu borci tu Zbog nas. Čuvali su nas danju i noću i umjesto veselog rastanka sa borcima, mi smo tužni. Nosimo ranjene drugove. Stigosmo u Krnjeušu da sahranimo mrtvog komandira.

Tim dirljivim činom, završi rad prva smjena omladinske radne čete i mi se razidosmo u svoja sela.

Opet sam u Lastvama. Ovdje sam se malo «Slobodnije osjećao. Dođoh u svoje selo i opet želim da ponesem barjak pred omladinom.

U drugoj polovini 1942. godine od omladine se tražilo da mnogo radi. Između ostalog, gradila se najveća bolnica u tom kraju u Lastvama. Pristižu ranjenici, vrši se sabiranje i sklanjanje ljetine. Posla puno, ali kad je najteže, odjekne pjesma. »Omladino budi zagrijana, pobjeda je zagarantovana«, ili »Koliko je u planini grana, još je više mladih partizana«.

Sjećam se — kako je to bilo lijepo! Živjeli smo u slozi i ljubavi, jedan za sve, svi za jednoga. To je bila najjača moć kojom smo raspolagali i kojom smo neprijatelja tukli.

Na pomolu je IV neprijateljska ofanziva. Poče da pristiže narod Banije i Korduna, povlačeći se pred neprijateljem.

Neprijateljska avijacija bombarduje sve značajnije objekte. Bombardovala je i bolnicu, koju smo svojim rukama sagradili.

Povlačimo se pred neprijateljem do Glamoča. Tu se neprijatelju prěbacismo za leđa. Naše jedinice odolijevaju silnim napadima Nijemaca da bi zaštitile svoj narod.

Dođosmo u svoje selo. Selo opet postoji, iako je opustošeno.

Već je proljeće 1943. godine. Nijemci žele po svaku cijenu da održe Krnjeušu u svojim rukama. Krnjeuša je važna raskrsnica koja povezuje Bihać, Bosansku Krupu i Bosanski Petrovac, a samim tim tu je i veza sa Dalmacijom. Dovlače snage, formiraju logore. Postavljaju dva logora u Lastvama, kod Kule i na Gradini. Poslije izvjesnog vremena njemačka vojska se povlači, a dolaze domobrani. Dobijam zadatak da stupim u vezu sa domobranima i da ih nagovorim da se predaju partizanima. Naime, moj zadatak je bio da ostavim pismo tamo odakle se oni snabdijevaju vodom. Poslije je trebalo sačekati na ugovorenom mjesitu i odvesti ih na razgovor u šumu. Dvojica domobrana kao predstavnici tih logora, pošli su sa mnom u šumu, gdje ih je čekao moj brat Drago.

Tu je pao dogovor, preciziran je tačno dan i čas polaska. Poslije je sve bilo lako. Cijelo selo je obaviješteno da će dva logora domobrana (oko 400 vojnika) pod punom ratnom spremom poći u partizane. Nije bilo problema, nije postajala bojazan da će akcija propasti. Ne, nije trebalo strahovati. Naprotiv, dobro je učinjeno što je cijelo selo znalo i vršilo pripremu da prihvati vojsku koja, naoružana i u punom sastavu, prelazi u partizane. Obećano im je da će ih prihvatiti Petrovački bataljon, ali usljed prezauletosti Bataljon nije stigao. Umjesto Bataljona — prihvatili su ih i sproveli preko Grmeča do Smoljana (oko 20 km) gdje je bio Petrovački bataljon, tri čovjeka — Dušan Kačar, Drago Mrda i Jovica Manojlović.

Sve drugo je funkcionisalo normalno.

Strepimo šta će dalje biti. Sve ono što se odigralo tada iznenadilo nas je.

Izvršena je evakuacija neprijateljskih logora i do kraja rata cijelo područje Krnjeuše je bilo slobodno. Počeo sam da razmišljam. Moj udio u ovoj akciji nije bio mali. Trebalo bi da vide i moj rad do sada.

I zaista, dođe taj dan. Dolbih poruku da se javim kod Dušana Kačara. Odah kod njega i on mi saopšti:

»Znaš, razgovarali smo o tebi i došli do zaključka da možemo da te primimo u SKOJ. Dođi sutra u Gradinu, na sastanak«.

Jedva sam dočekaao to sutra. Cijelu noć nisam spavao. A 'kad dođe vrijeme polaslka na sastanak, noge kao da otkazaše.

Jedva se dovukoh, a kad dođoh oni već sjede i gledaju me. Pozdravih sa »Smrt fašizmu« i sjedoh na travu.

Dušan Kačar počeo: »SKOJ, to je Savez komunističke omladine Jugoslavije. Velika je čast biti član te organizacije«.

Izredaše se i ostali diskutanti, ali što me je najviše nerviralo, iznose i moje slabosti. Pomenuše mi i onaj razgovor sa drugom Starim. Sjetiše se grešica za koje ni znao nisam, niti sam ih smatrao greškama.

Rekoše: »Jedan skojevac to sebi ne bi smio dozvoliti«.

Kad li će već jednom prestati, pitao sam se i mislio: »Tako mi i treba, i jesam se svugdje žurio«.

Kada se svi izredaše, Dušan Kačar me pita da li želim da postanem skojevac i prihvatam li sve zadatke koji stoje pred nama.

Želim i prihvatam, jedva izgovorih i pomislih: »Da ti znaš, druže moj, koliko sam nesrećan bio što me već ranije niste zvali«.

Pozvaše me sada. Očekivao sam ja to nekako drukčije, ne tako zvanično, već nekako da to bude formalnost neka. No, prevario sam se. Iskritikovaše oni mene na prvom sastanku. Nije to 'bila neka teška kritika, već ukazivanje na greške i grešice koje sam do sada pravio, a koje mi kao skojevcu od sada ne dolikuju.

Čestitaše mi, a Kačar opet nekim blagim tonom i biranim riječima ohraibri me malo tako da ja zaboravih onaj oštar i zvaničan ton pojedinih skojevki.

Na kraju sastanka saopštiše nam da se uveče ide na prekopavanje ceste u Ripačkom klancu. Uveče smo svi bili na ugovorenom mjestu. Nosim barjak i lopatu, pjesma se ori, a i a razmišljam kako sam konačno uspio da postanem član SKOJ-a.

Srećan sam, valjda niko nije srećniji od mene. Velika je to čast biti skojevac. Idem tako i mislim: »Skojevac sam postao, a ostalo je da radim, da se borim i čekam — kad li će da me prime u Partiju«.

DUŠAN TRNJAKOVIC

ĐURO DUKIĆ

U godinama pred rat u selo Revenik je dolazio za vrijeme školskog raspusta svojoj kući student Više ekonomsko-komercijalne škole — Đuro Đukić, ili Đuro Senin, kako smo ga mi njegovi seljani iz milja zvali.

Bio je to stasit momak, crne bujne kose, vesela duha, izvanrednih organizatorskih sposobnosti.

Kao mladić u selu se družio sa svojim vršnjacima, ali i sa starijim i mlađim od selbe. Svako ga je volio.

Rano se 'uključio u revolucionarni pokret. Bio je član KPJ. On je bio obrazovan marksista, dobar govornik i obdaren čovjek.

Zbog svoje revolucionarne aktivnosti (bio je istjerivan iz škole. Upisivao se u druge škole i proputovao od Banja Luke do Zrenjanina i Bitolja.

Zbog njegove izvanredne sposobnosti povjeravani su mu raznorazni zadaci. Bio je delegiran od KPJ da vodi zajedničku izbornu kampanju sa zemljoradnicima Branka Cubrilovića.

U jesen 1940. godine u našem zaseoku Đuro osniva bibliotekom. Polaznika je bilo oko petnaest. Polaznici su za obrazovanje odraslih i priručnu apoteku u kući tadašnjeg vlasnika Jove Race koji je otišao na rad u Francusku a kuća je bila napuštena.

Selo je te godine oživjelo. Tu živost u radu unio je najviše Đuro, uz pomoć ostale omladine.

Tečaj za obrazovanje odraslih radio je svakog dana naveče, sem subote i nedjelje, kada je radila čitaonica sa bibliotekom. Polaznika je bilo oko petnaest. Polaznici su bili ženska omladina iz siromašnih porodica, poneka mlađa žena i dva sredniovječna čovjeka — Simo i Vlado Đukić. Cilj tečaja bio je obrazovanje, a preko čitaonice sa biblio-

tekotn proturanje napredne literature u mase seoskog stanovništva, u prvome redu omladine. Članarina se plaćala 2 dinara. I ja sam bio učlanjen u čitaonicu. Te jeseni, zime i proljeća 1940/41. godine redovno sam posjećivao čitaonicu. U čitaonici određenih dana, pored čitanja knjiga, rado sam slušao razgovor ljudi sa Đurom. On je ljudima objašnjavao djelovanje pojedinih političkih partija. Ljudi su ga rado slušali i povremeno istupali u dijalog sa njim. Najviše neslaganja Đuro je izražavao u dijalogu sa bratom Dušanom, koji se je najviše suprotstavljao Đurinih izlaganjima.

'Poseban odjek među seoskim stanovništvom zaseoka Revenik i ostalih zaselaka imala je priredba koju je Đuro uz pomoć omladine organizovao u januaru 1941. godine. Priredba je održana u kući njegovog prvog fcomšije, starog Luke Dukića, zvanog Luje (ubijenog kasnije od ustaša, augusta 1941), koji je mnogo cijenio Đuru. U programu priredbe bile s dvije pjesme »Hej Sloveni« i »Oj, ^Moravo«, seoska igra »Jazavac pred sudom« i dvije recitacije — »O klasje moje« i »Udruži se, seljo«.

Na priredbi je učestvovala pretežno omladina, a učestvovali su i pioniri iz sela Revenika i iz Osnovne škole Kolunić. U »Jazavcu pred sudom« Davida Štrbca igrao je Đuro Dukić, sudiju student prava Ilija Došen, pisara Pilja Đukić, doktora Mićo Rakić. Recitaciju »O klasje moje« interpretirao je Mićo Rakić, a »Udruži se, seljo« Duško Trnjaković, omladinac.

Sadržaj priredbe bio je političkog karaktera. Cilj je bio buđenje svijesti seočkih masa za borbu koja je predstojala, za jedan novi i ljepši život koji treba da dođe. Publika je bila zadovoljna programom. Posjeta je bila izvanredna. Velika soba Lujine kuće nije mogla da primi ni četvrtinu publike. Omladina iz susjednih sela takođe je došla da vidi priredbu.

Poslije održane priredbe »tema razgovora stanovništva zaseoka Revenik i okolnih sela bile su pojedine epizode komada »Jazavac pred sudom« u kojim je izigravana vlast. Recitacije su prepričavane i upoređivane sa životnom stvarnošću sela. Kasnije, na prelima bi me nagonili da im recitujem više puta istu recitaciju.

Tadašnje vlasti u Bosanskom Petrovcu čule su za aktivnost Đure Dukića, Ilije Došena i ostalih naprednih omladinaca u tom kraju, pa su se pobrinuli da na vrijeme uklone »najopasnije«. U proljeće 1941. godine Đuru Dukića i Iliju Došena osuđuju i protjeruju u logor u Ivanjicu.

Evo kako se omladina zaseoka Revenika i ostali sjećaju Đurina odlaska u koncentracioni logor:

Bio je to rani proljetni dan, kada je Đuro kasno došao iz Bosanskog Petrovca u svoj zaselak Revenik da održi časove tečaja za obrazovanje odraslih. Ulazeći u učionicu, koja je ujedno služila i za čitaonicu, slušaoci su primijetili promjenu na Đurinom vedrom licu. Upitao ga je najstariji slušalac Simo Dukić: »Šta je, Đuro, zaboga, šta si tako neraspoložen?« Odgovorio je, nakon kratke šutnje: »Tjeraju me u logor«. »Tko?« — zapitaše u jedan glas slušaoci. »Vlasti«, odgovori Đuro. »Pa zašto«, upitaše. »Valjda zbog moje aktivnosti u selu. Današnjim vlastima ne ide u prilog da se seljak opismeni, jer bi više saznao o pravom uzroku njegovog mukotrpnog života«. Bio je to posljednji čas tečaja za obrazovanje odraslih u zaseoku Revenik.

Selom se pronijela vijest te iste noći da je Đuro osuđen i da ga tjeraju u koncentracioni logor.

Slušaoci tečaja sa ostalom omladinom sela i rodbinom pratili su Đuru daleko od sela. U času rastajanja bilo je i suza. Ispraćaj je bio tužan. Odlazio je čovjek kojeg su svi voljeli. Poželjevši mu sretan povratak, desetine ruku mahale su mu na pozdrav. Ljudi nisu slutili da više nikada neće vidjeti Đuru.

Nekoliko dana u selu se nisu čule pjesme seoskih momaka na prelima.

Prolazili su dani. Jednog dana se je Đuro javio iz logora svojim slušaocima. Pismom ih je hrabrio da će se vratiti i nastaviti sa radom tečaj. Svi su se radovali Đurinom pismu, koje je čitano po prelima jer se između redaka njegovog pisma moglo naslutiti mnogo više nego što je otvoreno rečeno u pismu.

Poslije Đurina odlaska iz sela, uskoro su počeli stizati pozivi vojnim obaveznicima za rezervu, a zatim je najav-

ljena i opšta mobilizacija. Opasnost se je nadvila nad Jugoslavijom. Strah je zavladao u cijelom selu. Odlazili su sinovi od majki, roditelji od djece. Tuga i strah su se spojili i prerasli u mržnju prema okupatoru. Škole su se raspuštale, đaci i studenti stizali su kućama. Stizali su i politički osuđenici iz koncentracionih logora. Došao je Ilija Došen. Đure Dukića nije bilo. Culi smo da je ostao u Srbiji u selu Ribnici, kod Kraljeva, kod brata Sime. Kao poznat revolucionar uključio se je sa ostalim komunistima u rad na organizovanju opštenarodnog ustanka u okolini Kraljeva. On organizuje i osniva kraljevački partizanski odred i radi na partijsko-političkim i obavještajnim zadacima.

U Prvoj neprijateljskoj ofanzivi na slobodnu teritoriju u Srbiji, prilikom nastupanja naših snaga prema Sandžaku, na planini Gaču, ranjen je Đuro u glavu i ostavljen na liječenju u ilegalstvu. Sklanjajući se pred stalnim potjerama, prelazi u Kosovsku Mitrovicu, gdje ga policija manje poznaje. Tamo aktivno sarađuje sa Silvirom Tomasini (Slovenka, profesor gimnazije, ubijena maja 1942. godine od Nijemaca — narodni heroj), sve do velike provale, maja 1942. kad odlazi u Kraljevo. Tamo sa članovima KPJ formira okružni komitet KPJ za Kraljevo. Zatim stiže u Beograd, na vezu i ubrzo odlazi u Vrnjačku Banju kao za vaspitača u izbjegličkim domovima. Tu organizira obavještajni sektor i kurirske veze sa Kraljevom i Beogradom, stvara punktove i angažuje za rad mnoge ljude.

Đuro u Banji nalazi svoje stare prijatelje iz partijskog rada — Milovana i Milevu Marković, i Rudolfa Korena, zvanog Ranka.

Njih četvero stanovali su i hranili se te održavali sastanke kod učiteljice Veselinke Glišović. Oni su sačinjavali partijsku ćeliju u izbjegličkim domovima.

Glavna preokupacija njihove ćelije bila je da ni jedan omladinac iz izbjegličkih domova ne ode na stranu okupatora.

Uzaludan je bio pokušaj četničkog vojvode Krste Ku-reše, koji je poslat od vojvode Dangića iz Istočne Bosne, da od omladinaca iz izbjegličkih domova formira četničku jedinicu za borbu protiv NOP-a.

Dolaskom Đure Dufoića u Vrnjačku Baniju zatekao je oko desetak skojevaca u izbjegličkim domovima, a uz pomoć ostalih već poznatih revolucionara taj se broj u devetom mjesecu 1942. godine penje na 40 i formira se mješni komitet SKOJ-a.

Za obnavljanje partijske i skojevske organizacije u Vrnjačkoj Banji najveće zasluge pripadaju komunistima i skojevcima iz izbjegličkih domova.

U sklopu redovne nastave, Đuro organizuje živu diskusiju skojevaca o uzrocima propasti stare Jugoslavije, o odnosima među narodima, o četništvu i ustaštvu, o tome kako se zamišlja buduća državna zajednica.

Razne proslave Đuro koristi za buđenje patriotske svijesti i borbenosti. Proslava oktobarske revolucije 1942. godine posebno je značajna na kojoj je 'čak pročitao i proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju a zatim su se zaorile pjesme: »Partizanka«, »Bilećanka«, »Crven je istok i zapad«, »Capajev«.

Slučaj je htio da se neprijatelj domogne dokumenata iz kojih se je moglo vidjeti da su članovi KPJ u Vrnjačkoj Banji Đuro Dukić i ostali njegovi drugovi.

Sredinom decembra 1942. godine ekipa specijalne policije iz Beograda, zajedno sa agentima iz Kraljeva, u pratnji feldžandarmerije i čete bugarskih vojnika opkolili 'su dom izbjeglica »Zoraida« u kojem je Đuro Stanovao, uhapsili ga i sproveli u Kraljevo — On se držao hladno — dostojanstveno, kao da ga se ništa ne tiče hapšenje. Otjeran je sa ostalim njegovim saradnicima Milovanom i Mimom Marković, Rudolfom Korenom i drugima u zloglasnu specijalnu policiju u Beograd. Tamo je strahovito mučen. Streljan je na Banjici, u proljeće 1943. godine.

Narod Revenika i okoline ponosan je na Đuru i osjeća veliku zahvalnost i poštovanje za sve ono što je učinio prije 'i u toku narodnooslobodilačkog rata za opštu stvar današnjice. 'Njegovi seljani, posebno mlada generacija, ispunili su njegov zavjet i dosljedno slijede njegove staze, ostvarujući njegove misli i ideje u oslobodilačkom ratu za ikoje se je Đuro Dukić borio zajedno sa revolucionarima i borcima za bratstvo i slobodu.

STEVO DEURA

NI STOPE NAZAD

Pravac od Ključa i Sanskog Mosta prema Bosanskom Petrovcu zatvarala je 4. krajiška brigada. Iako je na ovom pravcu napadala 717. njemačka divizija, ojačana 2. gorskim zdruhom i 200. tenkovskim bataljonom, neprijateljsko nastupanje bilo je cio mjesec dana ukočeno. Za to vrijeme, uz ogorčene odbrambene borbe koje su vodile i druge naše jedinice protiv višestruko nadmoćnijih neprijateljskih snaga, Glavna operativna grupa, sastavljena od naših najelitnijih divizija, nastavljala je pod neposrednom komandom Vrhovnog komandanta svoju protivofanzivu ka Hercegovini i Bosni.

Bila je zima. Šume pod snijegom i doline pod snijegom. Snijeg je u dolinama visok oko pola metra, a u planini preko jednog metra. U pomoć su nam došle omladinske i frontovske brigade iz Ključa, Ribnika, Bravska i okolnih sela da bi zajedno sa svojim borcima izgradile položaje, napravile prepreke i pomogle borcima da spriječe dalje nadiranje neprijatelja.

Dan odmiče. Približava se noć. Udarci pijuka i lopata ne prestaju. Snažne bukve škripe od hladnoće. Snijeg prolj eće i vjetar mu neda da mirno pada, već ga priljepljuje za ruke i lica boraca i omladinaca. Onima koji prave skloništa i položaje u dubini, ipak je lakše. Njih štiti od izviđačkih aviona, a i od suhog i hladnog vjetra. Sve se užurbano radi. Na putu, iako je zakrčen od porušenog drveća, saobraćaj je živ. Veliki broj seljaka, obilazeći porušena stabla, žuri svojim borcima, noseći u torbama hra-

nu. Sa druge strane, od pravca Ključa i Okolnih sela, povlači se narod, goneći Stada ispred neprijatelja. Mnoge žene su već iznemogle pod teretom djece koju nose na rukama. Nebo nad Sanicom i Ključem obavijeno je dimom.

Mraz steže. Hladan vjetar duva i probija slabu obuću partizana. Prsti se lijepe za čelične dijelove mitraljeza i pušaka.

Borac Nikola Galić, sa grupom drugova na položaju, budno osmatra da se ne bi neprijatelj privukao. Poskakuje sa noge na nogu. Zagrijava se. Hladno je.

Zora blijedi na horizontu. Snijeg i dalje pada. U zoru Nijemci otvaraju vaitru iz svih artiljerijskih oruđa. Grante riju zemlju. Podaju stabla.

Osmatra se još pažljivije, jer se svakog momenta očekuje nailazak neprijateljske pješadije. Zatim se čula huka motora. »Da li su avioni, ili tenkovi?« — pita neko od boraca. »Tenkovi su, zar ih ne vidiš? Kreću se cestom« — odgovara Spiro Višekruna.

Spremaju se svežnjevi bombi i zapaljive flaše. Borci gledaju tenkove i broje: »Jedan, dva, tri, pet, deset. . . ima ih oko trideset. Ali, neće preko Paunovca dok smo mi živi«. Svi su mislili na seljake koji su juče bježali ispred neprijatelja i na zapovijest komandanta Brigade Milutina Morače: da se neprijatelju ne smije dozvoliti prodor kroz Paunovac i slobodnu teritoriju.

Tenkovi se približavaju. Već su počeli da se razvijaju prema mogućnostima terena. Otvorili su jaku vatru na naše položaje. Prvi talas tenkova već je prodro 400 do 500 metara u dubinu, a pješadija od 100 do 150 metara.

Među borcima 2. bataljona u prvim borbenim redovima nalazio se i komandant Bataljona Rade Zorić. Vidjevši kako Nijemci slijepo napadaju — jedni ginu, pod vatrom naših oružja drugi nastupaju — i misleći na zapovijest komandanta Brigade, izdao je naređenje: »Ni stope nazad!« Neprijatelj je tukao naše položaje još jačom vatom i krenuo u napad na cijelom frontu Brigade. Ipak je napad bio najsnažniji oko komunikacije igdje se nalazio 2. bataijon. Njemački tenkovi došli su do prepreka. Prvi tenkisti izašli su iz tenkova da bi uklonili prepreke. Naši

puškomitraljezi osuli su smrtonosnu vatru. Neprijatelj je na dostignutoj liniji zastao i pokušao na svaki način da prođe. Ali, u tome nije uspio. Cio dan je prošao u žestokoj borbi između 717. njemačke divizije i mladih Krajišnika, koji su se suprotstavili pješadiji i tenkovima i nisu dali neprijatelju da krene dalje — ni korak.

LOZINKA

Mile Kecman-Dika borac I krajiške brigade dobi dozvolu od komandanta bataljona Gojka Trikića da obide porodicu. U bataljon se vraćao kasno, a nije znao novi znak raspoznavanja. Dan ranije, kad je odlazio u selo, lozinka je bila »Kunj«. Zato na pitanje stražara — Jeo ide — Mile odgovori: »Ovdje je Kunj«!

Stražar se sjeti pa se našali: »Konj naprijed, a Kunj i ostali stojte«.

PETAR RADOŠEVIĆ

DRUGOVI, PRITEZITE OPANKE

Vrtočka ustanička četa ušla je u sastav 3. (krajiške brigade onog dana kada je Brigada bila formirana. Pripadala je 1. bataljonu čiji je komandant Milan Atlagić, raniji njen komandir. Bio sam njen borac. Nosila je naziv 2. vrtočka četa.

Sjećam se, pod kraj oktobra 1942. godine, držali smo položaje prema Vrhpolju i štitili omladinske radne brigade koje su sabirale ljetinu u Saničkoj dolini. Upravo tih dana vodili smo borbe sa ustašama i Nijemcima koji su pokušavali da ugroze slobodnu teritoriju. Jedno veče, naš komandir Vasoje Pilipović nas Okupi i reče:

— Drugovi, pritežite opanke. Krećemo na dugačak i težak put. Dobro se odmorite i ispavajte. Za hranu se ne brinite, jer će sve biti dobro organizovano. Znajte dobro, neće nam biti lako, ali se ne smijemo obrukati, kao što to ni do sada nismo dozvolili. Idite na spavanje. Sutra ćemo izvršiti detaljniju pripremu.

A ko je taj ko bi mogao spavati poslije ovakvog nagovještaja o ozbiljnoj akciji koja nam predstoji. Svi smo zainteresovani. Želimo znati šta se to sprema, koje je mjesto došlo na red za napad.

Onako potajno doznali smo da je na redu Bihać. Tek tada se nije moglo spavati. Najprije smo po grupama raspravljali i pokušavali da odgonetnemo kako će ta borba izgledati, koliko će biti brigada, koje će to biti, kuda će naš Bataljon napadati. Željeli smo da nekako, ako je to moguće, prođemo kroz Vrtače kada odavde, od Ključa,

krenemo za Bihać. Već smo vršili razne kombinacije šta sve treba da uradimo da foi se dobro obukli, snabdjeli boljim oružjem, municijom i ko zna o čemu sve nismo razgovarali. Mi smo Bihać poznavali bolje nego ma koji grad. Otuda i nestrpljenje da se pokažemo.

Zagor se utišao negdje oko ponoći. A onda, ja bar tako mislim, svaki od nas je još sat i sam razmišljao i krojio planove. Jer, bili smo uzbuđeni, radosni i raspoloženi što se ide baš na Bihać.

Čim je svanulo, započele su pripreme. Komandir, komesar, komandant Bataljona, svak nam je ponešto rekao, primijetio i upozorio.

Toga dana, 29. oktobra, komandir je naredio pokret. Postrojili smo se. Komandir je rekao:

— Pravac kretanja je Lušci-Palanka, Jasenica i dalje. Idemo usiljenim maršem, isto znači nema odmora, osim tamo gdje nam bude organizovana ishrana.

Krenuh smo. Išlo se brzo. Poslije sat-dva hoda sa čela su počele stizati komande:

— Brže, brže začelje . . .

Išli smo što se brže moglo. Ja ne znam koliko smo prevalili kilometara kada sam osjetio težak zamor. Stopala su mi odjednom počela da gore kao na vatri. Osjećao sam sve veće bolove, a i nemoć u kukovima i koljenima. I leđa su me počela boljeti zbog tereta koga sam na sebi nosio. Jedva sam dočekao da se odmorimo. A kada je vezom došla komanda — odmor — sve sam sa sebe bacio na zemlju, izuo cipele i čarape da pogledam šta je to što me boli. Kada sam vidio koliko plikova, a iz nekih i krv kako curi, uplašio sam se. Nikada mi se tako nešto nije desilo. Loša cipela, domobranska, pa eto 'ti. Dok sam se ja zabavio o svojoj mucu, drugovi su bili već pospali.

Odjedared, Vaso naredi pokret. 'Borci poskakaše iza sna i odoše. Ja ustadoh, ali ni makac. Sklonio sam se s puta da prolaze ostale čete, pa i bataljoni. Nađoh druga Stevu Rađanovića koji mi reče da ni on ne može dalje. Njemu se desilo isto što i meni, otabao se i ne može maknuti da mu dukate daješ. Išli smo 'kao po trnju, ali ne dugo. Naš Bataljon ode. Ode i cijela Brigada, a Stevo i ja ostasmo kao pokisle vile. Vezu izgubismo baš ikada se spuštala noć.

Razrago varamo, komlbinujemo, ali nemamo kud. Moramo ostati tu pa puklo da puklo. Znam, drugovi će nas tražiti i ko zna na šta sve mogu pomisliti. Ali iz ove se kože ne može izaći.

Stevo predloži da se sklonimo u štalu na koju smo, teturajući, naišli. Dođosmo do nje. Unutra je (bilo prilično sijena i slame. Ušli smo i sjeli na slamu. Ne znamo gdje smo. iNe znamo ni kakva je situacija u selu, u njegovoj Okolini, ništa ne znamo. Zato smo se dogovorili da se naizmjenično odmaramo. Dok jedan spava, drugi će dežurati. Tako je i bilo.

U zoru smo već bili na nogama. Izašli smo na put i krenuli prema Palanci. Znamo kuda treba ići, ali ne znamo da li smo na pravom putu. Znali smo da će neko naići. Pitaćemo ga.

Kada se razdanilo, iza nas su se pojavila jedna kola. Stali smo da ih sačekamo. Kada su se primakla, u njima smo prepoznali Iliju Došen a, koji je doskoro bio politički komesar VI krajiškog odreda. On je zaustavio kola i pitao nas iz koje smo jedinice. Rekli smo mu sve. Došen nam je rekao da se popnemo na kola. U prvom selu zvao je odbor- nika i dao mu zadatak da nas dvojicu kako zna prebaci do jedinice koja je odmaršovala prema Jaseriici.

Kola srno dugo čekali. Strahovali smo da ćemo zaka- sniti i da nećemo učestvovati u borbi za Bihać. Međutim, ipak, kola su stigla. Nosila su hranu baš za našu Brigadu. Molili smo kočijaša da pritegne dizgine da bi što prije sti- gli. Imao je dobre konje. Išli su kao mečava. Očekivali smo Jasenicu kao ozebli sunce. Kada smo joj se primakli i vidjeli masu vojnika povaljanih po šljivarima i ledini, činilo mi se da niko nije bio sretniji od nas na svijetu.

U četi su nas dočekali onako kako smo i pretpostav- ljali. Bili su zabrinuti.

Put je ubrzo nastavljen, težak i naporan. Noću oko 21 čas, Vrtočka četa krenula je u napad. Odmah smo prešli na juriš. Išli smo ispod Debeljače na Bodnice prema ma- lom željeznom mostiću u gradu. Ko zna koliko smo puta tuda prolazili još prije rata. I dobro je što smo Bihać i okolinu od prije poznavali. Sjećam se, sijalice su u gradu

gorjele kada smo pucnjevima i vriskom sa svih strana oglasili početak njegovog oslobođenja.

Do zore, naša Četa protjerala je ustaše iz prvih borbenih linija. Prva ku'ća u koju je nas nekoliko upalo, bila je Ante Rukavine. U kući smo zatekli njegovu majku. Umalo se tu i ne obrukasmo da starica ne upita da li šta znamo o njemu, je li u životu. (Starica nam reče gdje se otprilike nalaze ustaški položaji i mi produžismo dalje.

Kada je zaruđela zora, osjetivši ustašku vatru koja nam je dopirala s leđa, komandir je naredio povlačenje. Cio naš Bataljon povukao se na Debeljaču. Tako smo se izvukli. Po baštama je bila postavljena bodljikava žica, pa nam je otežala brzo izvlačenje ispod jake vatre kojom je neprijatelj, ohrabren našim povlačenjem, htio da nas zaplaši, ali i da nam nanese gubitke. Mnogi smo čak i bez pantalona ostali. Moje, nove somotne, ostaše u jednoj bašti na bodljikavoj žici dok sam grabio uz plećinu. Moram reći da smo se povlačili u neredu i bez ikakvog plana. Sreća je što to ustaše nisu mogle vidjeti, jer bi im moral porastao. Pa ipak, brzo smo se prikupili, zaposjeli polazne položaje i tu predanih.

Zbog brisanog prostora i jake ustaške vatre cio dan nismo mrdnuli ni koraka naprijed. U isto vrijeme, neke naše jedinice vodile su teške ulične borbe u gradu. Teško je bilo sve to posmatrati i biti uz sve to neaktivan, ali nije bilo drugog rješenja.

Sa nestrpljenjem i nervozom čekali smo prvi suton. Dobro smo se bili pripremili, jer bi bila za nas velika sramota da ne uspijemo u drugom pokušaju. Sada smo već znali kuda ko treba da napada i prodire u grad.

Kada se smračilo, privukli smo se bunkerima i rovovima. Ustaše su nas primijetile još dok smo se počeli privlačiti, tukli su iz sveg raspoloživog naoružanja, a raketama nas osvjetljavali. Nismo uzimali. Golim rukama navlačili smo zemlju ispred glave, ali nismo se zaustavljali. Puzeći smo prišli bunkerima.

Kada je data komanda za juriš, skočili smo na bunke pa kom' opanci, kom' obojci. Tu više nije bilo nikakvog razmišljanja. Jovo Stupar iz Bjelaja kao svijeća pade pored mene držeći se rukom za glavu. Ostao je na

mjestu mrtav, a mi smo išli dalje. Siromah Jovo jurio je nekoliko koraka ispred mene i vikao: »Napred. drugovi, žive, samo žive hvataj ... «

Ja ne znam otkuda nam nadode takva snaga u momentu kada pregazismo bunkere i rovove oko njih. Jurili smo i hvatali prve kuće 'kao da smo na tenkovima. Brzo smo se našli u gradu i to baš kod onoga maloga mosta što grad razdvaja. Neprijatelj je pružao zaista žilav otpor, ali su Vrtočani kao bez glave preskakivali prepreke, ograde i upadali u kuće, bacali bombe i neprestano vikali:

Hvataj ga dane utekne, zalomi odozgo, naprijed« itd.

Sabijen na uzak prostor neprijatelj je sigurno osjetio da mu se bliži sudnji čas, pa se tako uporno branio da smo morali opreznije ići naprijed. Ima dosta mrtvih kuda god makneš. Ima i naših, ali ko će znati ko je ko.

Naš 1. vod ušao je sa dva puškomitraljeza u jednu veliku zgradu. Mitraljezi su štepovali uzduž ulice i niko od ustaša nije imao tri čiste da zakorači na nju, iako su stalno pokušavali. Likvidirali smo posadu teškog mitraljeza kod malog željeznog mosta.

U zoru, našoj Četi je naređeno da se hitno prebaci prema Garevici pošto je u tom pravcu neprijatelj počeo da se izvlači iz grada. Komandir Vaso nas je poveo trčećim korakom. Čim smo tamo stigli cijela Četa se postavila u zasjedu. Došlo je do strašne gužve. Jurišali su čas oni čas mi. Vrtočani nisu žalili živote.

Kada je zamukla pucnjava, izašli smo na ulice slobodnog Bihaća tako svježi i veseli, kao da smo došli u sva-tove. Svi već presvučeni u nove uniforme ličili smo ha pravu vojsku. Mene tabani nisu boljeli. Toga se nisam ni sjetio. Izmiješale su se čete, bataljomi, brigade. To je bio pravi, urnebes..

JOSIP BROZ — TITO

GOVOR POVODOM PREDAJE ZASTAVE
PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Drugovi borci, komandiri, komandanti i politički komesari Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade! Pozdravljam vas u ime Vrhovnog štaba, i u ovom dvostruko svečanom trenutku, kada predajemo zastavu vašoj brigadi i kada proslavljamo 25-godišnjicu Velike oktobarske socijalističke revolucije, želio bih da kažem nekoliko riječi.

Danas, sedmog novembra, navršilo se 25 godina otako su narodi bivše carističke Rusije, radnici, seljaci i poštena inteligencija, pod vodstvom herojske Boljševičke partije na čelu sa Lenjinom, zbacili mračni srednjovjekovni jaram i uspostavili, vlast radnog naroda, vlast radnika i seljaka. Bila je to, velika, teška i krvava borba. Ona nije nikla spontano, ona se pripremala godinama i godinama, Godina 1905. bila je iskustvo za 1917. Herojska Boljševička partija pripremila je Veliku socijalističku revoluciju sistematski i organizirano, oslanjajući se na radni narod bivše carističke Rusije.

Vlast, koja je izvojevana snažnim i junačkim naletom radnog naroda. 7. novembra 1917. godine, morala se učvršćivati krvlju najboljih sinova naroda Sovjetskog Saveza, i tako se održala. Trebalo je nekoliko godina građanskog rata, trebalo je proliti potoke krvi i dati milione života najboljih sinova Sovjetskih naroda, da se konačno odbrani vlast radnika i seljaka. Teška su to bila vremena. Postojao je ne jedan već. desetine ftontova na kojima su lili

krv radnici, seljaci i poštena inteligencija. Intervencija i kontrarevolucija, razni generali i plemići, njemački imperijalisti, sve se to ostrvilo na novu vlast, za kojom je čovječanstvo vjekovima težilo. Pa ipak, radnici i seljaci su pobijedili. Zašto su pobijedili kad su bili osamljeni, kada nisu imali ni oružja, ni odjeće, ni svega onoga što je potrebno da se vodi jedan takav džinovski rat? Pobijedili su zato što ih je vodila jedna jedinstvena misao da treba sačuvati novu vlast po svaku cijenu. Pobijedili su zato što su išli za tim da se vjekovno nacionalno ugnjetavanje, vjekovno izrabljivanje radnog naroda, ugnjetavanje seljštva više nikada ne povрати. Znajući šta bi (doživjeli kad bi se povratilo staro, narodi Sovjetskog Saveza dali su sve od sebe da bi održali novu vlast. Jedinstvo naroda, jedinstvo i volja svih koji su se borili za novo društvo pobijedili su u toj džinovskoj borbi protiv brojčano i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja.

Velika oktobarska revolucija imala je ogroman značaj ne samo za narode Sovjetskog Saveza, već i za sve ugnjetene u svijetu. Kao baklja svijetlila je 25 godina velika socijalistička zemlja, pokazujući svima ugnjetenim put kojim treba da idu. Ruski narod, zajedno sa ostalim narodima velike socijalističke porodice, kroz 25 godina tijesne saradnje, borbe, džinovskih napora i izgradnje, stvorio je veliku socijalističku državu, stvorio je od kulturno i tehnički zaostale zemlje naprednu, kulturnu zemlju. I u vrijeme kada je na šestini zemljine kugle već bio pobijedio socijalizam, odtrvila se velika imperijalistička grabljivica, fašistička Njemačka, i napala podlo veliku domovinu socijalizma. Neću da ulazim u to ko je kriv što je fašizam izrastao do onakve snage. Vi to znate. Njega je bodrila i pomagala međunarodna reakcija, kao ubojnu pesnicu protiv socijalističke zemlje.

Danas, 25 godina od postanka velike socijalističke zemlje, vode se teške i krvave borbe protiv fašističkih osvajača. U Sovjetskom Savezu vode se borbe za odbranu tekovina Velike oktobarske revolucije, onih tekovina koje je ostvario Sovjetski Savez. Udarac fašističke Hitlerove vojske i njegovih saveznika, njegovih trabanata, primio je na svoje grudi sam narod Sovjetskog Saveza, primila je

herojska Crvena armija. »Ni jedna armija na svijetu, — kaže Staljin — ne bi mogla izdržati takvo iskušenje, kao što je izdržala Crvena armija«. U to mi nikada nismo sumnjali, niti možemo sumnjati. Mi smo 'to znali u najtežim momentima prošle godine, kada je opijeni njemačko-fašistički osvajač, sa svojim hordama, šetao po Evropi i zatim se bacio na Sovjetski Savez. Mi nismo sumnjali, jer da smo sumnjali, ne bismo prije sedamnaest mjeseci počeli da se dižemo protiv toga tobože nepobjedivog neprijatelja. Borba čitavog našeg naroda je to dokazala, jer mi se borimo već sedamnaest mjeseci, ovdje, na našoj teritoriji. Naš narod znao je da je njegova sudbina nerazrešivo vezana sa sudbinom naroda Sovjetskog Saveza i zato je i pošao u borbu, i zato i daje živote i krv svojih najboljih sinova i kćeri.

Staljin je u svom jučerašnjem govoru nekoliko puta naglasio da je krivo odsustvo drugog fronta što se Hitlerova fašistička banda i njegovi vazali ne nalaze danas negdje kod Pskova i Minska, nego kod Staljingrada, Kavkaza i Lenjingrada. Staljin je jasno kazao zašto hitlerovska ratna mašina nije do danas, ako ne uništena, a ono bar razbijena. Krivica je do saveznika Sovjetskog Saveza, koji nisu dali dovoljnu podršku herojskoj Crvenoj armiji. Staljin je rekao da će se ranije ili kasnije drugi front otvoriti, ne zato što je to potrebno 'samo Sovjetskom Savezu, već što je to najviše potrebno svim saveznicima.

Jučerašnje riječi Staljina zvučale su ubjedljivo, mirno; bile su prožete tonom koji nadahnjuje svakoga ko ih je slušao. Pobjeda, pobjeda u svakoj njegovoj riječi, — to je sadržina njegovog govora. Nema više onih nota koje ukazuju na strašnu opasnost koja prijete sovjetskom narodu. Prošla je ta opasnost. Staljin kaže: Crvena armija je sjajno izdržala sva iskušenja kroz koja je prošla. Sovjetski Savez čini čudesna herojstva i napore i pokazuje neviđenu izdržljivost ne samo na frontovima, gdje se bije krvavi boj, već i u pozadini — gdje treba da se stvara, da bi se snabdijela Crvena armija. Staljin je kazao da je ova godina bila — godina izgradnje industrije, godina konsolidacije, jačanja kolhoza, godina stvaranja jedne snažne ratne proizvodnje, u kojoj sovjetski ljudi rade onako kako

to zahtijeva rat. Time nam je Staljin dao do znanja da su sovjetski ljudi sposobni da sami snabdiju Crvenu armiju. Sovjetski savez ima sada dovoljno fabrika, one su sada izvan domašaja njemačkih razbojničkih aviona. Ali, borba za prenošenje ove ogromne industrije, koja snabdijeva desetinu miliona vojnika, bila je veoma teška. To je bio džinovski posao što ga je izvršio narod Sovjetskog Saveza. Omladina, žene, starci, sve je to učestvovalo u ovoj natčovječanskoj borbi. I danas, Sovjetski Savez ima svoju industriju, koja može mirne duše da snabdijeva čitavu sovjetsku armiju. To je novo u govoru Staljina, i to nam daje nov podstrek, novo pouzdanje u konačnu pobjedu. Sovjetski narod danas slavi po čitavoj velikoj prostranoj socijalističkoj domovini svoj najveći praznik u znaku velikih napora za što brže i konačno uništenje fašističkih porobljivača.

I mi smo, drugovi, za ovih sedamnaest mjeseci, prošli i izdržali mnoga iskušenja. Nas je bilo malo. Mi smo bili bez oružja i bez municije, ali snabdjeveni 'čeličnom voljom, koju nikakva sila nije mogla slomiti, i mi smo oteli puške, mitraljeze, bacače, topove, i vodili smo uspješan boj s brojčano i tehnički nadmoćnijim neprijateljem.

Sjećate li se, drugovi borci, komandiri, komandanti, politički komesari Prve proleTERSke narodnooslobodilačke udarne brigade, kada smo poslije teških i krvavih bojeva u Srbiji, gdje smo oslobađali sela i gradove, morali da ostavimo našu Srbiju pred do zuba naoružanim i motorizovanim jedinicama i da krenemo da bismo sačuvali našu živu silu, da bismo nakupili nove snage i da bismo se ponovo vratili u Srbiju i ponovo je oslobodili? Sjećate li se onih dana kada smo se okupili u Rudom i od boraca iz Sumadije, Užica, Čačka, Valjeva, Posavine i Crne Gore stvorili Prvu proleTERSku narodnooslobodilačku udarnu brigadu? Sjećate li se kako je ona, Prva brigada već drugi dan izvojevala pobjedu nad italijanskim okupatorima i krenula novim putem slave. Velik i težak je bio put koji je ona prošla. Mnogo krvi, mnogo života naših najboljih boraca, drugova i drugarica, pokrilo je taj slavni put. Imena tih heroja vječito će živjeti u srcima naših naroda. Slava, drugovi,

herojima koji su pali u najpravednijem ratu, u ratu za oslobođenje i opstanak svoga naroda!

{»Slava im!«}

Prva brigada pokazala je u svojim dosadašnjim bojevima da dostojno nosi svoj veliki naziv, da nosi dostojno veliku zastavu koja joj je predana. Ali, drugovi i drugarice rat nije svršen. Mi imamo pred sohom još dosta teških iskušenja. Ali, mi danas idemo sa još više poleta, sa više snage u susret tim novim bojevima, novim naporima. Danas mi imamo vojsku, imamo brigade, imamo divizije, imamo naoružanje, imamo narod, a to je najvažnije — imamo narod iza sebe, koji zna da je to njegova vojska, koji zna da samo ta vojska vodi borbu za njegovo oslobođenje. Mi danas idemo u borbu sa dubokim ubjeđenjem da ćemo je srećno završiti.

Drugovi i drugarice! Predajući zastavu vašoj brigadi, htio bih reći nekoliko riječi onim novim borcima, koji su u vaše redova došli poslije Srbije, onim borcima koji sada dolaze u vaše redove. Htio bih da kažem tim borcima — neka vam Prva proleterska brigada bude škola, a stariji drugovi primjer. Učite se od starijih drugova i budite ponosni što ste postali borci te brigade. Vi ćete u toj brigadi naći porodicu, jedinstvenu, monolitnu; naći ćete ne neku vojničku disciplinu starog tipa, nego drugarsku disciplinu, koja proističe iz svijesti svakog borca. Takva disciplina je onaj stub koji čini jednu narodnu vojaku nepobjedivo. I borci Prve brigade dokazali su u svim dosadašnjim bojevima da je to disciplinirana vojska. U daljim bojevima, u kojima će učestvovati, Prva proleterska brigada će ja sam uvjeren, časno ispuniti sve zadatke koji pred nju stavi Vrhovni štab i koje narod naš od nje traži. A što je najvažnije u vašoj brigadi, i to ne samo u jednoj jedinici nego između svih jedinica vlada najprisnije drugarstvo koje se da zamisliti. Dobro je natjecanje, ali ono pravo proletersko natjecanje, a ne ono koje izvire iz nezdravih odnosa. Mi sada imamo mnogo brigada, divizija. To je narodna vojska, naoružana narodna snaga koja treba da izvojuje slobodu svome narodu, koja je spremna da se bori protiv svakoga. U toj vojsci treba da vlada ljubav i dru-

garstvo kakvo se može naći samo u jednoj revolucionarnoj vojsci kao što je Crvena armija.

Naša borba će biti još uvijek teška; mi pred sobom imamo brojnog i još uvijek nadmoćnijeg neprijatelja, iako on malaksava. Mi još imamo pred sobom narodne izdajnike Pavelića, Nedića, Dražu Mihailovića: imamo ustaše i četnike, koji zajedno sa okupatorom naprežu posljednje snage da nas razbiju i unište. Ali nas, drugovi, niko neće moći razbiti. Nastojanja naših neprijatelja svakog dana sve više se pokazuju kao iluzije. Ja mislim da je to i njima već jasno. Nas nikakva prijetnja, nikakva of anzi va ne može da zastraši. Koliko smo mi ofanziva prošli — motorizacije, avioni, tenkovi, — pa šta su neprijatelji postigli? Mi smo sada još jači, a sutra nas čekaju nove pobjede na novim mjestima. Gledajte, naše brigade zauzimaju danas utvrđene gradove i gone neprijatelja! To je vojska, narodna vojska, drugovi!

Ovdje, u Bosni, vi se, sinovi Srbije i Crne Gore, borite i borićete se protiv svih neprijatelja, jer je to istovremeno i borba za slobodu srpskog i crnogorskog naroda. A sutra, kad dođe vrijeme — ja vas uvjeravam, drugovi, nije daleko to vrijeme, — vi ćete ponovo marširati u Srbiju, u Crnu Goru, zajedno sa ostalim drugovima borcima, da oslobađate svoj narod, koji danas podnosi natčovječanske patnje i strada od njemačkih okupatora i njihovih izdajničkih slugu.

Ove naše brigade, koje su izrasle iz malih partizanskih odreda, koje su porasle u divizije, sutra će prerasti u korpuse i armije, jer su one jezgro iz kojega naš narod kuje svoju armiju, da mu stvori pravu slobodu i srećniju budućnost. Danas se vodi borba ne samo da se istjeraju okupatori iz naše zemlje; danas se bje bo i za uništenje svega onoga što smeta slobodi naroda naše zemlje. Danas se vodi borba i sa izdajnicima naroda.

Drugovi i drugarice! Mnogo puta se pita poneko od nas: pa zašto londonska izbjeglička vlada pomaže Dražu Mihailovića? Dozvolite mi da se malo dodirnem te londonske izbjegličke vlade. Ne čini ona to zato što se odlučila na to danas ili juče. Ona to ne čini zato što su je neki vanjski podsticaji naveli, već zato što je uvijek bila takva. Ta

vlada, to je reakiconama Mika, koja je uvijek i u svako vrijeme 'bila spremna da päktira i sa samim đavolom, da bi se održala na vlasti; ona je uvijek bila spremna da sarađuje sa svim i svakim ko bi joj osigurao vlast i povratak u zemlju. To je samo nastavak one izdajničke politike koja je vođena dvadeset i više godina. Politika koju provodi ta vlada samo je produžetak nekadašnje politike podmetanja, politike nasilja nad narodom. J-asno je, drugovi, da mi danas moramo da kažemo čitavom svijetu da je to izdajnička vlada, da mi nismo vojska te vlade i njenog ministra Draže Mihailovića, jer jedan general ne može zapovijedati dvjema armijama koje se bore jedna protiv druge. To se može samo na manevrima, ali u jednom sudbonosnom ratu, kakav se danas vodi, za opstanak jedne nacije, jednog naroda, — to je nemoguće. Mi, iz tih razloga, ne možemo da priznamo tu vladu, jer ona, preko svog ministra Draže Mihailovića, direktno pomaže okupatora. Ona pomaže okupatora, okupator pomaže nju, braća se uzajamno pomažu, a mi se borimo protiv svih podjednako, svi su oni podjednako naši neprijatelji. Srca naših boraca ispunjavaju se srdžbom — da bi prije poštedjeli jednog okupatorskog vojnika, nego jednog domaćeg izdajnika. I vi ste to, drugovi Srbijanci koji ste se borili kod Požege i Užica, u punoj mjeri pokazali i niste se prevarili. Nema tu razlike, jednaki su i s njima treba jednako postupiti. Mi danas moramo da vodimo nepoštednu borbu protiv svih podjednako.

Naša borba bila je dugo vremena nepoznata vanjskom svijetu. Naše lovorike brao je Draža Mihailović, koji je postao u inostranoj štampi Robin Hud, a naša partizanska i dobrovoljačka vojska, njeni borci — to su Ibili neznani junaci. Ali prošla su ta vremena. Danas već čitav svijet zna da smo mi narodna vojska, da su oni izdajnici, i da protiv njih treba da se vodi borba svim sredstvima koja nam stoje na raspolaganju. Ja vas uvjeravam da ćemo u toj borbi, u borbi za raskrinkavanje izdajnika, pobjedu odnijeti mi, a ne oni. Nikad naiš narod neće primiti za svoje rukovodioce izdajnike iz Londona i razne Draže i izdajničke oficire. Nikada! Preskupo staje sloboda za koju se borimo, da bi je narod iako pustio iz ruku i dao da mu

je ōuva onaj koji se danas bori protiv njega. Dakle, drugovi, vi se borite ne samo protiv okupatora, nego i protiv domaćih izdajnika, da biste izvojevali srećnu budućnost i pravu slobodu, kojoj decenijama teži naš narod.

Da živi herojska Crvena armija!

Da živi velika bratska zajednica naroda Sovjetskog Saveza!

Živjela naša herojska Narodnooslobodilačka partizanska 1 dobrovoljačka vojska!

Bosanski Petrovac, 7. novembra 1942.

DELEGAT I VAŠKE

Omladina VII krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade odluči da je na Prvom kongresu USAOJ-a u Bihaću predstavlja Drago Kecman.

Kada su delegati najmlađe krajiške brigade krenuli na Kongres, dogovoriše se da Drago i govori na Kongresu. On je prihvatio predlog.

Noć uoči Kongresa parili su odijela da bi očistili vaške iz uniformi. Drago je nespretno obavio ovaj posao, pa mu vaši i dalje nisu dale mira. Kada je trebalo da izađe na govornicu, našao se u jadu i zabavio se sam o sebi. To zapazi njegov drug Mišo Popović i reče mu: »Idi, čovječe, u ćošak, čisti se i spasavaj, pusti Kongres i govor, neka drugi govore!«

ANEGDOTE

RADONJA VEŠOVIC

PRERASLI SMO U DIVIZIJU

... Vraćamo se cestom ka Drvaru. U prvi sumrak stigosmo u Kamenicu prije rata zvanu — drvarska mala Moskva, zato što je tu Velja Stojnić formirao, oslonjenu na radništvo, jednu od prvih komunističkih čelija na krajiškom selu. Pred večer, čim istovarismo oruđa, komandir Jovović me posla tamo da podsjetim odbornike na neko obećano meso za našu četvu. Bacih se na neosedlanog konja, bos, i kraj suvomeđe jedva u suton pronađoh kuću.

Kraj vatre dva starija seljaka. Srdačno me primiše i rekoše da će sutra rano izvršiti obećanje. Iz sporedne sobe izadoše dvije djevojke, rukovaše se sa mnom i začudiše se mojoj bosotinji; kako sam takav preko kamenja i drače ovamo stigao po mralku. Kao osumnjičen, slagah da sam oprao čarape, a cipele ne podnosim ina bosu nogu. Ubrzo se vratiše sa dva para vunениh čarapa i pridoše da mi ih stave u njedra. Ja to odlučno odbih, i rekoh da je bolje da to sačuvaju za svatove ili za nekog drugog partizana kome će stvarno trebati.

— Znamo mi vas proletere. Vi i jabuku i parče hljeba dijelite na deset dijelova. A čarape su i pletene za partizane.

Smatrajući da sam Vojov nalog izvršio, ustadoh. Požalih se da ne znam kako ću sad po mraku ikroz kamenjare pronaći logor. Starci me umiriše — neko će me od njih do tamo otpratiti, ali me pozvaše »da najprije k'o ljudi večeramo«. Kada im rekoh da sam večerao, razgovor se opet zamrsi, jer mi ni to ne povjerovaše. Ispred kuće, kad

izađosmo, pred mojim konjem zatekoh naručje sijena. One dvije djevojke, moja pratnja, pomažu mi da uzjašem, a meni nezgodno da one pored mene idu pješke, pa opet poče objašnjavanje, nećkanje i prepiranje, jednom riječju stradanje zbog prevelike uzajamne pažnje. Pridržavale su me sa strane, kao ranjenog, zbog moje bosotinje, i tako razgovarajući, stopu po Stopu po mraku teturamo se ka logoru. Slušam ih i radujem se što govore i misle kao i mi proleter i osjećam da su se sve naše duše slile u mobu slobode i da je budućnost, taj novi život o lkome smo prije rata govorili, već tu, ovo več i ove dvije djevojke.

Ispred logora mi na silu strpaše u njedra one čarape, sestrinski me u obraz poljubiše, uzeše adresu brigade, čete i bataljona i poželješe da se živ vratim u svoju oslobođenu Crnu Goru.

Dok su se udaljavale zaželjeh silno da sam čudotvorac, da imam snagu junaka iz bajke, pa da jednim pokretom svu Kamenicu pretvorim u baštu, u izvore i plodne njive, u bogatstvo i ljepotu dostojnu takvih ljudi.

Po vrhovima oko Bosanskog Petrovca, gdje se zadržasmo, zabijelje se prvi snijeg. Počeše kiše s vjetrovima i lapavicom, a u domu kulture svake večeri — priredba s igranikom. U pauzi na binu se popne neko od mještana da podijeli partizansku poštu. Jedne večeri prenu me otud i moje ime. Ko li me se to sjetio, pomislih, i žudno pružih ruku ka koverti. A ona pravljen od novina, slova nevješta, ali pismo ljepše od svake pjesme. Na listu već požutjelom, iz sveslke, one djevojke iz Kamenice hrabrile su me da istrajem, da nije daleko sloboda. Srce mi je naraslo od tih riječi kao onog jutra u Obiju kad sam vidio dijete u Bećirovom naručju. Sad sam osjećao da sam i kamenički partizan, i znao zašto su Krajišnici u jurišu tako nezadrživi: hrabrost im potiče iz tih brda, iz ovakvih pisama i razgovora kakve sam one večeri vodio s onim djevojkama. Ti susreti, o koliko ih je bilo, ušli su u moj život kao najveće ilično bogatstvo.

Na rođendan novoga svijeta, na praznik lenjinskog Oktobra, brigada se spremila za smotru, da primi zastavu, — Prerastamo u diviziju. S Trećom sandžačkom proleter-skom brigadom, od pet bataljona (Pljevaljci, Bjelopoljci,

Zlatarci i Mileševci) i s Trećom krajiškom proleterskom brigadom (od dva brojna, Drvarskog i Petrovačkog bataljona i od Petog krajiškog odreda), bićemo — Prva proleterska divizija. Imamo već i korpuse. U mislima sam taj dan spajao sa stroj om u Rudom, u radost zbog naše čvrste dosljednosti koja nam uzvraća plodovima: umjesto ona dva bataljona koja su trebala tih dana da 'nam pristignu, ulijevaju se cijele dvije brigade. Kao da su se s njima vratili — Rade Bojović, Moj sije Bajić, toliko poginulih — da nas podsjećaju na zadatke, da nas kao unutrašnji naši svjedoci šibaju prekorom za svaki trenutak malodušnosti, za svaku zabušantsku olakšicu.

Svečanost je izmamila na hiljade mještana i boraca Krajišnika. Ulice iskićene zastavama, transparentima, zelenilom i tepisima, a po zidovima slike Staljina, Lenjina i Tita. Na poljani kraj varoši, 7. novembra 1942. dodine postrojili smo se ispred tribine i čekali. Naide neka pro hladna kiša. Ogrnut pelerinom, u pratnji članova štaba naše brigade, Koče, Danila, Fića i Plavog, Tito Obide stroj, prelista nas pogledom i održa pun priznanja govor o putu i bitkama naše Brigade, o novim velikim pobjedama Crvene armije i naših jedinica, ali nas i upozori da je fašizam još jak i da nam je zato potrebna još veća borbena spremnost.

Sav ozaren od svečanog trenutka Danilo Lekić, primi iz Titovih ruku zastavu i, predajući je u ruke zamjeniku komandanta Kragujevačkog bataljona, uglednom revolucionaru, radniku Voji Radiću, Obeća da će naša brigada kao i do sada spremno ići svuda gdje nas Partija i Vrhovni štab pošalju.

Tih dana sve naše bataljone i jedinice, cijelu Krajinu, obradovala je krupna vijest — da su poznati hrvatski i jugoslovenski pjesnici Nazor i Goran — prešli k nama, na slobodnu teritoriju. Dolazak tih ljudi u partizane kao i nedavni dolazak trupe poznatih glumaca zagrebačkog kazališta bio je rječit znak naše duhovne pobjede u samom centru ustaške vlasti, događaji ravni krupnim vojničkim uspjesima.

Zbog avijacije, rano smo napuštali Petrovac i do noći učili po okolnim selima. I tamo su nas domaćini ne-

sebično nudili hranom. Poput inas, Crnogoraca, nisu voljeli da budu odbijeni. Bilo je tu i roditeljskog sažaljenja: eto, njihova djeca se bore tu blizu, često navrate iz odreda da se presvuku i vide sa svojim. »A vi, grdna rano, — govorila je jedna starica — kad li će vas vaše majke ugledati?« I ne sačeka odgovor, izgubi se kao za poslom, a u stvari — skriva suze. A mi je gledamo i ne shvatamo te njene suze, iako su nam drage. Zato što smo svjesno odabrali taj put i srasli s njim kao s jedino mogućim životom tih dana.

Zašli smo u drugu ratnu zimu, u snjegove oko Ugra i Kočićevo Zmijanja. Mnogima se obuća raspala, a Dalmatinci samo u majicama i espadrilama. Svu noć sam bos pješačio po snijegu. Noge podnadule, crvene kao cvekla, ali nema plikova. A vrhovi Grmeča u daljini, zbog Mojsijevog groba, postali mi pomalo rodni kraj. Gledam ih, i kroz njih sve zajednički provedene časove u porodici Vuke Bajića, sve zajednički pročitane knjige, foto-amaterizam, violinu i stihove, literarne sastanke u gimnaziji, sukobe i prijateljstva s nastavnicima, naše razgovore o djevojka-ma. Sve je to ostalo tamo na Grmeču, na brzinu sahranjeno s Mojsijem. Ti grobovi, ti naši koraci s brda na brdo, širili su se u novi, od Crne Gore mnogo veći rodni kraj, koji je počinjao tu od Petrovca i Ključa i nastavljao se do Moskve i Vladivostoka. I koliko se više razdajemo, to više narastamo. Što bi rekao Dragutin Lutovac: »Nema više moga sela, nema više moje majke, kud pogledam sve je moje, 'Zato što sam ja u svemu«-

NISAM IZVRŠIO NAREĐENJE UPRAVNIKA BOLNICE

Kolona brigade lagano se kretala uz Dinaru. Borci IV crnogorske cijelu noć, novembra 1942. gazili su slabim putem, kroz kamenjar. I konji su posrtali. I ljudi su posrtali. Čovjek je umoran i pospan koračao, posrtao, ustajao i opet stizao kolonu. Ali kad se kolonom prenosilo obavještenje »Čelo stoj, nema veze sa komorom«, kolona bi stala. Borci su čekali da pristigne komora.

Kad kolona zastane, bilo da sačeka komoru ili što se tako naredi, ljudi su kao mrtvi sjedali gdje bi se ko zatekao na hrapav, hladni kamen, na rosnu travu, ili na голу zemlju. Ljude je čak varao san, pa je mnoge trebalo buditi da bi ustali i prenijeli niz kolonu dalje naređenje za pokret.

Bio sam u mitraljeskom vodu. Kretali smo se obično na začelju bataljona. Kad sam vidio da borci ispred mene sjedaju, žurio sam da što prije izbijem na čelo kolone, jer se začelje u tako kratkim zastancima uvijek manje odmoti. Dok se kolona nabije i kraj pride, čelo kolone' već krene. Sačekao bih tako da pored mene prođu dvije ili tri čete, a onda bih ustajao i jedva se vukao. Nisam mogao da slijedim kolonu, pa sam propuštao drugove da me prolaze. Jedva bih se, do idućeg zastanka, održao pri začelju mitraljeskog voda. Nekoliko drugova je znalo da sam bio bolestan, ali većina ih je smatrala da prolazim tako često duž kolone da bih bodrio omladince i skojevce u maršu, jer sam bio sekretar SKOJ-a u bataljonu.

Kolona je uporno odmicala i izvijala se stazom-da bi se što prije domogla visokog grebena Dinare zavijane sni-

jegom. Za mene je 'to bila duga, duga, možda najduža noć u životu.

Svanulo je. Sa umornih konja borci su skidali toware. Svi su se okupljali oko založenih ognjeva, da se bar malo nadime ako ne mogu da se ogriju.

»Ti moraš da pođeš do ljekara! Brigadni sanitet je blizu. Loše izgledaš i sav si poblijedio«, govorili su mi drugovi iz moga voda. Odupirao sam se. Htio sam da idem sa brigadom. Ali ikad mi je to isto ponovio i sekretar bataljonskog biroa Partije, pošao sam.

Dok su mi mjerili temperaturu, doktor Mito Savićević, referent saniteta IV brigade ispitivao me je i ja sam mu odgovorio:

— Osjećam se sav izlomljen, imam jaku glavobolju i bolove u stomaku . . .

— Temperatura je visoka, 39,5° rekao je on, kad je pogledao toplomjer. Vjerovatno, tifus. Trebalo je da se prije javiš! Moraš odmah natrag, za Tičevo. Ići će s vama bolesnicima još dva druga i jedna bolničarka.

Pokušao sam da mu objasnim da bih mogao još da izdržim i da je možda u pitanju neka prehlada, ali on nije htio da raspravljamo.

Teška srca oprostio sam se sa drugovima. Oni su produžili za pitomu Dalmaciju, a mi smo morali da se vratimo natrag, u bolnicu. Rastanak sa jedinicom bio je težak. Teži od rastanka sa svojom porodicom kad sam pošao od kuće. Rastanak me uvjerio da ništa ne može tako da zbliži ljude, da ih sjedini, da ih učini međusobno zavisnim i da oni osjete da ne mogu jedan bez drugoga, kao što može da ih zbliži rat, borba, patnje, glad, pobjede i zajednički naponi. Kad sam polazio od kuće, suze su navirale na oči mojoj majci i sestri. A sada, meni kad 9am se rastajao sa brigadom.

iNa smjenu smo jahali jednog konja, često zastajali i kasno u noć stigli u Tičevo. Nisam mogao ništa da je-

dem, već sam na izgaženoj slami koja je bila nejednako rasuta po prljavom patosu seoske kuće legao. Nikako da se zagrijem. Nisam znao ni ikada je svanulo, ini kada se ponovo smrklo. Gubio sam se u visokoj temperaturi.

Ostala su mi jedino u sjećanju volujska kola i dugo drmusanje neravnim seoskim putevima. Ležao sam na dasnama, na kojima je bilo malo sijena, a preko mene je bila nabačena jedna gruba, poderana, vunena ponjava. Do srži me prožimala jeza. Gladni volovi tromo su vukli kola, koja su škripala i stalno ponavljala jednu te istu melodiju.

Po mom licu dopirala je povremeno hrapava ruka i opet nestajala. Možda je ta ruka tražila na mom licu smrt? Život, ili smrt... Jer, ako bi seljak, koji me vozi u svojim kolima, osjetio da sam se ohladio, on bi me, možda, prije ostavio. I prije bi se vratio svojoj kući. Ja sam za njega i tako bio već »gotov«. Jedna hurrika nikla bi više na putu za partizansku bolnicu, a seljak bi ispričao svojoj ženi i komisijama samo toliko: »Siroma', umro je, a da se nije ni čuo!«

U Prekaji sam ostao nekoliko dana. Ova prihvatna bolnica IV operativne zone, bila je smještena u novim barakama i duboko skrivena u gustu jelovu šumu. Znao sam da se bolnici šalje sve ono što je na j vrijedni je od zarobljenog plijena, ali nisam mogao da pretpostavim da u našoj partizanskoj bolnici može da bude sve tako uredno i čisto i hrana tako ukusna.

Temperatura mi se nije smanjivala. Prebacili su me u Drvar. Prihvatna bolnica Vrhovnog štaba primala je gotovo sve ranjenike i bolesnike koji su pristizali sa raznih frontova i prema nalazima liječnika upućivala ih u odgovarajuća odjeljenja Centralne bolnice, koja je bila razmještena po selima u okolini Bosanskog Petrovca.

U Drvaru su ustanovili da imam trbušni tifus. Trećeg jutra dežurna sestra se zvanično pojavila na vratima da mi saopšti:

— Spremite se za put.

— Gdje — upitao sam kao sleđen.

— Za Petrovac. U jedan sat popodne imate voz do Oštrelja, a tamo će vas nečim prebaciti do bolnice. Uzela je moju temperaturnu listu i uputila se vratima.

U meni je nastalo neko čudno previranje. Nisam znao šta da radim.

— Ništa mi ne morate objašnjavati, drugarice. Ja ne mislim nigdje odavde da idem — rekao sam odlučno.

Ona se naglo okrenula, pogledala me i odgovorila:

— Morate da idete, tako je naredio upravnik.

— Poručite vi drugu upravniku da ne moram — odgovorio sam. Dan je prošao bez nekih promjena. Dobio sam ručak, kompot i svježe jabuke. Temperatura me smorila, ali do kasino nisam mogao da zaspim.

Sljedećeg jutra — vizita. Kao i obično. Upravnik je ušao prvi u sobu. Iz pogleda mu je očito izbijala ljutnja.

— Šta je to sa tobom? Je li tačno ono što mi je rekla dežurna sestra? — upitao me.

— Jeste.

— Kako to?

— Tako — slegao sam neprimjetno ramenima.

— Zar ti, član Partije i još neki komesar, pa nećeš da izvršiš naređenje. Moraš da ideš.

— Gdje? — upitao sam ga.

— Za Petrovac, a gdje drugo! — ljutio se on.

— Ne, druže upravniče. Neću da idem.

— Kako to, zašto?

— Pitate me zašto? A zar mi niste vi sami preksinoć kazali kako je tamo.

— Kada?

— Kad ste razgovarali sa drugovima u kancelariji o stanju u Centralnoj (bolnici u Petrovcu. Tamo ne idem, makar me na ulicu izbacili.

Zastao je. Pogledao me. Okrenuo se i Izašao bez ijedne riječi. Sestra, koja je bila u »viziti« zatvorila je za sobom vrata.

Ostao sam. Nikog više nije bilo u sobi osim mene i čvrste odluke: za Petrovac neću ići!

Isto večer kad sam stigao u Drvar, upravnik bolnice dr Vojo Đukanović je saznao da sam iz IV Crnogorske bri-

gade. To je bila njegova matična jedinica. Pozvao me u svoju kancelariju. Razgovor o brigadi i njegovim poznatim drugovima prekinuo je jedan kurir koji je ušao i predao upravniku neku cedulju.

— Zamisli, umro je i Radovan — rekao je upravnik jednom drugu koji je sjedio pored njega, a zatim je ustao sa stolice i počeo nervozno da seta po sobi. Nemamo mogućnosti da ljudima damo ni ono naj osnovni je što im treba. Za ranjenika nemamo ni zavoja ni lijekova. Rane se inficiraju i teško zarašćuju. Tifusari spavaju po patosu, na slami, a kuće su pune vašiju. Nemoguće je istrijebiti vaške. I hrana je loša. Više od pedeset odsto tifusara podleže — pričao je upravnik.

Slušao sam ga i prosto gutao svaku njegovu riječ, jer i ja sam tifusar.

Oprostili smo se i bolničarka me odvela u već pripremljenu sobicu u susjednoj zgradi, ponudila me čajem, objasnila mi ukratko kućni red i poželjela laku noć!

Razgovor sa upravnikom bio je žučan, ali na duši mi je bilo lakše. Nisam vjerovao da će me izbaciti na ulicu. A već sam bio čvrsto odlučio: ako moram i da krenem za Petrovac, da u putu pobjegnem i da se vratim u 'brigadu. Išao bih polako, dok je ne stignem. Računao sam da bi me neiki seljak primio za ikoji dan kod sebe, dok mi temperatura ne bi spala. Onda bih pošao za brigadom. Nigdje nije kao u brigadi, s borcima.

Tog dana, po odlasku vizite, niko mi više ništa nije govorio. Bolničarka me obišla i donijela mi kompot i sirove jabuke. Bile su sitne, malo nakisele i dobro su mi gasile žeđ.

Došla je noć. Prošao je i naredni dan bez vizite u mojoj sobi. I opet noć i sljedeći dan. Ali, drug Voja nije vraćao. U potaji me grizla savjest da nisam pravilno postupio. Nikad nisam volio ljude koji traže izuzetke, a bio sam svjestan da sam sada bio jedan od tih.

Ostao sam u Drvaru. Dob i ja-o sam dijetalnu hranu. U bolnici red i besprijekorna čistoća. Za nekoliko dana temperatura mi je spala na normalnu.

Kriza je prošla, računao sam. Ali, već sutradan dobio sam upalu pluća. Upala je za petnaest dana šetala po oba plućna krila i još više me ispila.

Javio sam se rendgenologu >u Bosanskom Petrovcu sa uputom iz Drvara. Na uputi je pisalo »TBC«.

Nije bilo sve u redu, pa su me uputili na dvomjesečni oporavak u Bihać. Tamo je, poslije oslobođenja Bosanske Krupe, bio smješten jedan dio Centralne vojne bolnice.

Četvrta of anzi va donijela je povlačenje. . . Opet preko Drvara. Javio sam se drugu Voji.

— Drago mi je da tako dobro izgledaš, rekao mi je on, sad je, sigurno, sve u redu. A da znaš, tebe je spasila jedino nedisciplina. Da si onda pošao za Petrovac, ko zna da li bismo se više ikada vidjeli, jer ti je srce već bilo mnogo popustilo.

Oprostili smo se. Istog dana požurio sam na put da bih što prije sustigao svoju brigadu.

MARINKO BANJAC

OKRŠAJ NA VRHPOLJU

Početak četvrte neprijateljske ofanzive zatekao je Drugi bataljon Prve krajiške brigade na lijevoj obali Sane, orijentisan prema Sanskom Mostu. Njegova Treća četa, koju su pretežno sačinjavali borci sa terena Bosanskog Petrovca, bila je na položajima u rejonu Kamička. Četa je imala zadatak da sprečava neprijateljev prodor između Hrastova i Kamička prema Kljevcima.

Informacije o pripremama neprijatelja za ofanzivu svakodnevno su dopirale do naših komandi i jedinica. Pouzdano se znalo da Nijemci i Italijani preduzimaju ofanzivu u cilju razbijanja glavnih snaga narodnooslobodilačke vojske i uništenja Tita i rukovodstva NOR-a. Računalo se da će posljedice ofanzive biti vrlo teške. Ljudi su pretpostavljali da će okupatorske jedinice, svuda kuda budu prolazile, ostavljati za sobom pustoš i krvave tragove. Te pretpostavke bile su realne i one su se potvrdile u praksi.

Tih dana u cijeloj Bosanskoj krajini bile su jake snježne padavine. U dolini Sane sve je bilo pod ledom. Temperatura je bila i do dvadeset stepeni ispod nule. Borcima su se mrzle uši, ruke i noge. Vatre su gorjele i tonule u dubok snijeg, tako da su borci oko njih pred zorom ostajali na »gornjem spratu«, a one su gorjele dolje kao u kakvom bunaru. U takvim prirodnim nepogodama otpočela je četvrta neprijateljska ofanziva.

U osvit zore, dvadesetog januara 1943. godine, stigla su obavještenja da snage 714. njemačke divizije nadiru u više kolona od Sanskog Mosta prema slobodnoj teritoriji

Podgrmeča i Saničke doline. Prozrijevši namjere neprijatelja, štab Drugog bataljona naredio je Trećoj četi da krene u susret koloni Nijemaca koja nastupa prema Vrhpolju i da je u tom rejonu zadrži do pristizanja ostalih jedinica bataljona i Prve brigade.

Odmah su održani kraći sastanci sa komandirima vodova, članovima KPJ, aktivom SKOJ-a i svim borcima, na kojima su izvršene vojne i političke pripreme za izvršenje borbenog zadatka. Svaki drugi borac u Trećoj četi bio je član KPJ, kandidat ili skojevac. Više od polovine boraca nije imalo više od dvadeset godina. Komunisti su se obavezali da će služiti za primjer u borbi, prvi hiti u jurišu i svom snagom braniti svaku stopu slobodne teritorije.

Svi borci su pregledali svoje oružje i municiju, a bolničarke sanitetski materijal. Najviše 'brige zadavali su puškomitraljezi, jer su imali česte zastoje pri djeystvu, pošto se mast kojom su podmazivani lako mrzla.

Treća četa je usiljenim maršom, s puno samopouzdanja i optimizma, krenula u pravcu Vrhpolja. Borbeni moral kod njenih boraca bio je na najvišem nivou. Ljudi su se ponašali tako kao da ne idu u borbu u kojoj mogu život izgubiti, već na manevar ili taktičku vježbu. Inače, to je bila i najbrojnija četa u Prvoj brigadi, sa najvećim brojem prvoboraca i najčešće dejstvovala tamo gdje je bilo najteže.

Međutim, neprijatelj je ovoga puta bio posebno uporan, brz i energičan. Jači odred 749. njemačkog pješadijskog puka, predvođen ustašama, neopaženo se probio u našu pozadinu, zaposjeo Vrhpolje i tu se počeo utvrđivati. Kada se naša četa približila prvim kućama Vrhpolja na oko sto metara, iznenada, Nijemci su na njen stroj sručili paklenu automatsku vatru. Četa se odmah prestrojila iz marševskog u streljački stroj i prihvatila borbu. Gotovo u isto vrijeme, iz Sanskog Mosta počeli su da stižu i kamioni sa pješadijom, koja je pravo s karoserija kretala u napad na partizanske položaje.

Razvila se ogorčena borba u kojoj su obje strane imale teške gubitke. Streljački strojevi bili su veoma blizu jedni drugim. Nijemci su nastojali da po svaku cijenu održe Vrhpolje, pošto je taj rejon za njih predstavljao zna-

čaj an oslonac za nastupanje prema Ključu i Saničkoj dolini. Stoga su se, uprkos znatnih gubitaka, žilavo branili i neprekidno napadali. Njihovi mitraljezi i automatičari bili su naročito aktivni u borbi protiv naših bombaša i puškomitraljezaca, koji su im nanosili i najteže gubitke. Sve starješine Treće čete odmah su se našle u streljačkom stroju sa svojim drugovima. Komandiri vodova i desetari nisu samo ikomandovali i davali uputstva, već su prvi jurišali i ginuli zajedno sa svojim borcima. Ali i svaki borac je znao šta treba da radi i kako da se obračunava sa fašistima. Posebno su to umjeli i mogli puškomitraljesci Mile Dragišić, Jovan Stojanović, Drago Solomun i Mile Kecman.

Zamjenik komandira čete, Milutin Kecman iz Bukovače, još dok je izdavao naređenje za protivnapad bio je ranjen u lijevu ruku.

U jurišima koji su se nekoliko puta ponavljali, ranjen je još dva puta, ali je i dalje komandovao četom. Držao se junački i više je brinuo da li će četa izvršiti postavljeni zadatak, nego šta će biti s njim. Tek kada je pomoćnik komesara čete Branko Stanko vić, primijetio da su Milutinove rane vrlo teške, naredio je bolničarkama Anki Kecman i Stani Maričić da se iznese sa položaja, previje i prenese do brigadnog previjališta. Milutin je poslije dva mjeseca podlegao ranama u Centralnoj bolnici i NOVJ. U sjećanju svih njegovih ratnih drugova uvijek će živjeti uspomene i sjećanja na ovog hrabrog borca, primjernog komunistu i omiljenog starješinu.

Boreći se na život i smrt, sa daleko nadmoćnijim neprijateljem, kojem su neprekidno pristizala pojačanja, borci Treće čete su stalno izbacivani iz stroja. Već u prvim protivnapadima i jurišima pao je neustrašivi komandir Prvog voda Dragiša Solomun iz Janjila sa pozivom svojih drugova na juriš. Poslije njega pao je desetar Dušan Mrda iz Smoljana, zatim bombaš Vlado Banjac iz Drinića, a onda puškomitraljezac Rane Ručnov od Bosanske Dubice. Međutim, njihove dužnosti i uloge odmah su zauzimali drugi borci, zasipali njemačke položaje vatrom i nanosili im rane i smrt. Tanasija Lukić iz Bidkovače, Đurađ Banjac

iz Podsrnetice i Dušan Stupar iz Ruj iške potrčali su da izvlače poginule drugove, ali su i oni bili ranjeni.

Redovi Treće čete bivali su sve rjeđi, ali niko od boraca nije mislio na povlačenje. Ginuli su i ranjavani pojedini drugovi, ali to zdrave nije kolebalo. Najmanje se u toj doista teškoj situaciji mislilo na svoj život.

Desetar Sava Stojanović, bombaš Pero Kecman (Pešo) i borac Drago Banjac, sva trojica iz Drinića, zajedno su poginuli, ispred istog njemačkog mitraljeza, gotovo u roku od deset minuta. Pao je i borac Neđo Celar iz Rašnovca, koji je uvijek volio da priča o slobodi i budućnosti. U pomoć mu je pritekao borac Skorić iz Rujiške, ali je i on odmah smrtno ranjen.

Dolinom Sane prolamali su se plotuni mitraljeza i eksplozije ručnih bombi više od dva sata. Borci Treće čete su jurišali i branili zauzete položaje preko tijela svojih poginulih drugova, nastojeći da ih osvete, da neprijatelju ne dozvole ni korak naprijed i obezbijede uslove ostalim našim jedinicama za stupanje u borbu. I oni su dosljedno izvršavali svoj zadatak. Odolijevali su svim neprijateljevim pokušajima da nastavi nastupanje preko Vrhpolja u dubinu slobodne teritorije. Oni su izvanrednim požrtvovanjem i upornošću spriječili neprijatelja da ostvari ciljeve koje je bio postavio svojim jedinicama uoči of anzi ve.

Kasno u sumrak, pritekale su u pomoć Trećoj četi ostale jedinice Drugog bataljona, a zatim i zaštitna četa Pete divizije, čime je sve bilo riješeno. Nadiranje Nijemaca prema Ključu bilo je zaustavljeno.

Kada se Treća četa izvukla iz borbe, a potom prikupila nedaleko od sela Ramići, njeni borci su odmah počeli tražiti jedan drugoga, kako se to obično uvijek činilo poslije teške borbe. Utvrđeno je da u njenom stroju nema devetnaest drugova, koji su prije polaska na Vrhpolje odvažni odolijevali svim ratnim naporima, patnjama i tegobama. Devet drugova nije prebrodilo vatromet na Vrhpolju. Ostali su u dolini hladne Sane, jedan pored drugog, na vječitoj mrtvoj straži. Deset drugova je teže i lakše ranjeno i oni su izvučeni iz borbe i upućeni na liječenje u bolnicu. Neprijatelj je imao oko trideset mrtvih i ranjenih vojnika, a vjerovatno i više.

Treća četa odala je minutom ćutanja posljednju poštu drugovima koji su položili svoje mlade živote u borbi protiv neprijatelja naših naroda na Vrhpolju.

Tu, na Vrhpolju, pali su baš oni koji su među nama bili najbolji, koji su nam bili 'najmiliji. Pali su jedan za drugim, braneći jedni druge. To su bili oni koji su uvijek bili prvi gdje je to bilo potrebno, pogotovo tamo gdje se vodila ogorčena borba. Zato su ih volili i poznavali svi borci Drugog bataljona Prve krajiške brigade. Oni su svojim ličnim primjerom pokazali kako se nesebično umire i prolijeva krv za slobodu svoje domovine, ljudsko dostojanstvo i bolju budućnost svih nas.

Nadahnuti hrabrošću i besprimjernim požrtvovanjem pripadnika Treće čete Drugog bataljona Prve krajiške brigade, borci Petrovačkog kraja postali su još odlučniji, požrtvovaniji i hrabriji u borbi protiv okupatora i svih njegovih pomagača. Nije prošlo ni osam dana, a mjesto poginulih i ranjenih boraca naše čete zauzeli su mladići i djevojke iz ratnih opština Bukovače, Smoljane i Vodenice.

VAGA ZA LOPOVE

Odbornik Marko Sipka pozva Milana Gutešu, kao predsjednika opštinskog NOO u Vodenici, da prisustvuje seoskoj konferenciji na kojoj će raskrinkavati jednog špekulanta. »Druže predsjedniče, spremi se, konferencija neće biti laka. Na njoj ćemo vagnuti lopove, pa neka bude posljednja« — reče Sipka.

»Moj druže Marko, varaš se ti«, reče Papa, »biće još takvih konferencija. Teško je naći vagu na kojoj se mogu izvagati lopovi.«

REDZO TERZie

PETROVCA^ U PODGRMEOU

Negdje krajem septembra ili početkom oktobra po naređenju Štaba podgrmeičkog gerilskog odreda u Majkić Japri, čiji je komandant bio Petar Vojnović, raspoređen sam na prijedorsko-ljulhijislki sektor. Bio je to period u razvoju ustanka u Podgrmeću kada je donesena odluka o formiranju stalnih četa, kako smo ih zvali, za razliku od smjenjivih jedinica koje su se svako određeno vrijeme smjenjivale, ponegdje čak i svake sedmice. Značajnu ulogu u tom velikom i prelomnom momentu za organizovanje još efikasnijih partizanskih jedinica odigrao je i dolazak »štaba I krajinske divizije« (kako se je Štab zvao) na čelu sa Dankom M'itrovim, majorom španske republikanske armije koji je poginuo kasnije u Centralnoj Bosni i proglašen narodnim herojem. U to vrijeme otpočinje intenzivnim i organizovanim radom i Okružni komitet komunističke partije za Podgrmeč. Dobar broj boraca koji su došli sa komandantom Dankom bili su već članovi Partije, a neki od njih su članovi SKOJ-a još od prije rata. Bila je to velika pomoć partijskoj organizaciji Podgrmeča koja je bila i mlada i malobrojna.

Podgrmeč je, kako se zna, vrlo široka teritorija koja se proteže od zapadnih padina planine Grmeč prema Bihaću pa negdje sve do iza Sanice prema Ključu. Na toj teritoriji su bili veći dijelovi bivših srezova Bihaća, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, dio Prijedorskog sreza (između Sane i Une) kao i iSamskog Mosta. Samo od Bihaća preko Bos. Novog, Prijedora i Sanskog Mosta pa do Ključa

Redžo Terzić

vodi cesta duga oko 160 km. Opasan cestom, željezničkom prugom i rijekama Unom i Sanom, podgrmečki kraj sa svojom »strategijskom« dubinom, planinom Grmeč naslanjao se i vezao sa teritorijom Bosa'nskopetrovačkog sreza gdje je ustanak počeo istovremeno kada i u Podgrmeču. I čim se ustanak stabilizovao, kad je oslobođena ovako relativno velika teritorija, morale su se i u Podgrmeču poduzimati nove akcije, kako bi se ovakva situacija što bolje iskoristila i prešlo na novi kvalitet kako u rukovođenju tako i organizaciji partizanskih jedinica.

Sada se već u planovima naših štabova nije pripremala odbrana pravaca od Bihaća, Bosanske Krupe pa i Sanskog Mosta i Ključa prema dubini oslobođene teritorije, a da se nije računalo na sadejstvo sa jedinicama na Petrovačkom području. Neke od petrovačkih jedinica, u početku manje, stigle su već u ranu jesen na Podgrmeč. I tako postepeno stići će se i do koordinacije upotrebe i većih jedinica sa cijelog ovog područja pa i šireg, što će se naročito vidjeti u akcijama za oslobođenje krajiških gradova, u odbranbenim dejstvima prilikom manjih i većih ofanzi neprijatelja, u organizaciji narodne vlasti i tako dalje. Postepeno će sve šira i veća sarađnja izbrisati praktično regionalne i odredske granice i ustupiti mjesto operativnom rukovođenju sa svim jedinicama ovih dijelova Bosanske krajine. Posebno mješto u tome imaće nešto kasnije formiranje Operativnog štaba za Bosansku krajinu čiji komandant je tada bio Košta Nađ.

Svi mi koji smo se tada nalazili u partizanskim četama Podgrmeča neizmjereno smo se radovali kada god smo imali priliku i mogućnost da se susretnemo sa borcima Petrovca, Drvara, Banije, Kozare i Like. Poznato je da je osjećaj da nisi sam, usamljen, važan ne samo za čovjeka pojedinca, posebno borca, nego i za jedinice pa sigurno i za cijele krajeve, regione i šire. Eto upravo taj osjećaj da se bitka bije svugdje u tvom kraju, kod tvojih susjeda, da je revolucija zahvatila, moglo bi se reći, cijelu zemlju, da se sa njom rukovodi iz jednog centra, da je na njenom čelu jedna partija, Komunistička partija. Eto, taj osjećaj bio je tako važan i kao psihološki faktor koga mi nismo tada ni bili dovoljno svjesni. Kako se je to tada, tih prvih dana

ustanika, tako brzo saznávalo, čulo za svaku borbu, svaki veći uspjeh ili teškoću ili krizu od najudaljenijih krajeva naše zemlje do naših krajiških jedinica. Kako smo to dobili prve brojeve »Borbe« iz Uzica, kako su to stigle prve puške »partizanke« sa nešto dužim cijevima nego u kragujevačke čak ovamo do nas, ne znam čak da li smo se mnogo pitali. Bilo je važno ono najvažnije, a to je da je cijela zemlja u borbi. Svima 'nama je ovladao osjećaj i vjera da moramo pobijediti, da se mora mnogo šta žrtvovati ali i to da će sloboda sigurno biti izvojevana. Mnogi od nas sjećaću se cijelog života tog oduševljenja čak i naivne vjere o brzom dolasku slobode, stalnom optimizmu naroda i boraca. Svi to sada znamo da je to sve nemoguće bilo bez uistinu organizovanog, upornog svakodnevnog rada onih pregalaca iz redova Partije u tim danima koji nisu znali za umor ili demoralizaciju i onda kada je majiteže ibilo. A oni, opet, bez takvog svijeta kakav je bio i živio u ovim krajevima sigurno ni sami ne bi mogli biti takvi kakvi su bili.

Prema »svome« iz svoje kuće, svoga kraja prirodno je biti pažljiv, ali ovdje je naročito u ratu postalo pravilo da pažnja prema drugim jedinicama, borcima iz drugog kraja bude još veća. Tako su dočekivani svi koji su došli na Podgrmeč i među njima svakako prve komšije sa Petrovačkog kraja. Gostoljubivost, čestitost i hrabrost naroda ovih krajeva odnijeće sinovi Srbije, Crne Gore, Hrvatske i ostali u svoje kuće, u svoje nove jedinice i svoje krajeve.

Prirodno je prema tome da će i Podgrmeč dočekati i svoje Petrovčane upravo onako kako su to mnogi prvoborci sa Petrovačkog kraja doživjeli i opisali. A kako i ne bi borci dočekali borce, a roditelji isto takvu djecu — mladiće kakvi su i njihovi u ne znaš u kojoj jedinici i ne znaš na kojem kraju. Smatralo se to prirodnim i nada sve obaveznim. Formiranjem štabova I, II, V KNOP odreda 1 okružnih komiteta KPJ, zatim djelatnošću 'Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu, čiji je tada sekretar Đuro Pucar — Stari, 'koordinacija i saradnja između naših jedinica i krajeva postaje sve veća.

Jedinice petrovačkih partizana već rano, neposredno poslije ustanka, sarađuju sa Podgrmečkim partizanskim jedinicama na sektoru Bravsko—Samica i prema Sanskom Mostu. Tadašnji komandant Jelašimovačkog odreda Petar Škondrić, sa kojim su se zajedno borili i Petrovčani, junak i kasnije narodni heroj, veoma sposoban borac sa svojim odredom — vjerovatno na j pokr etlj i Vi j im u Podgrmeču kretaće se od Ključa do Bosanske Krupe da bi poginuo u napadu na Budimlić Japru. Sjećaćemo se kako se brzo pronijela vijest o zajedničkom napadu na voz kod Sanice, o napadu na Kamengrad, o dolasku SmoljanSkog voda na 1 ljubijsiki sektor. A kada je u borbi na Agićima poginuo hrabar borac, komesar, kasnije narodni heroj Petrovčanin Radivoje Rodić, žalio ga je narod Podgrmeča kao svog vlastitog sina.

Bravsko, Sanica, Kamengrad, Okanova Bukva, Antonića Brdo i Crni Vrh pamtiće da su na njihovim položajima zajedno sa jedinicama iz Podgrmeča bili i Petrovčani. Mogao je to biti vod ili četa —svejedno, značilo je to tada mnogo. Jer, zatvoriti tako široku prostoriju okruženu garnizonima neprijatelja, za to vrijeme moderno naoružanog, nije bilo ni lako ni jednostavno. Upravo, brzo se uvidjelo da se pozicionim borbama bez pokretljivosti i mogućnosti sadejstva zavisno od pravaca neprijateljskih napada, neće daleko stići. Mislim da je za Podgrmeč u tom smislu imala izuzetno važan uticaj pokretljivost ovih jedinica koje su se mogle lako odlijepiti od odbrane samo svog sektora. Tu spada posebno odred Jelašinovčana pod komandom Petra Škondrića i dolazak petrovačkih boraca na Podgrmeč. Konačno, veliku ulogu je imala brzo narastajuća politička svijest naroda i posebno uvrštavanje omladine u naše jedinice. Partija je narasla od malobrojnog članstva iz samog ustanka u Partiju koja je širila i svoj broj i svoj uticaj i na terenu i jedinicama. Ostalo je u sjećanju da je dio boraca Petrovačkog voda bio primljen u Partiju na Podgrmeču.

Sa Petrovčanima mi sa ljubijsko-prijedorskog sektora sreli smo se prvi put u školi u Lipniku. Tada smo upoznali Dmitra Smiljanića, Vladu Bajića, Peru Kecmana — Mukonju, Jovana — Joju Runića, Manu Kecmana i

mnoge druge borce. Zajedno ćemo kasnije neki od nas predvođeni ZdraVkom Čelarom otići u Proleterski bataljon, boriti se po Centralnoj Bosni gdje će mnogi ostaviti i živote u borbi sa Nijemcima, ustašama i četnicima u najtežoj krizi po razvoj ustanka.

Nezaboravni su dani u zimu 1941. i 1942. godine na blokadi Budimlić Japre, kada su podgrmečke jedinice (Novska i Prijedorsko-lj'ubijaska četa) potpomognute za cijelo vrijeme snažnim petrovačkim vodom kojim je poslije Dmitra Smiljanića komandovao Vlado Bajić, a koji je po naoružanju bio jak, ako ne i jači nego, na primjer, Prijedorsko-ljubijaska četa. Zima je bila oštra a važnost uporišta Budimlić Japre u to vrijeme velika. U nizu borbi na Antonića Brdu istakli su se mnogi borci a sjećanje Podgrmečlija na puškomitralj esce Joj u Runića i Mukonj u i mnoge druge koji su poginuli kao i na mnoge žive danas, neće se nikad ugasiti.

Bili su to prvi znaci vremena koje će kroz našu revoluciju tek naići. Nastaće granice između pojedinih okruga, formiraće se jedinice koje će biti i banijske i podgrmečke i petrovačke bez obzira odakle su borci u njima. Pojaviće se zajednički bataljoni — gdje je posebnu ulogu za naše krajeve imalo formiranje Prvog proleterskog krajiškog bataljona, zatim zajedničke brigade, pa divizije i korpusi. I došlo je vrijeme kada je u mekoj »krajiškoj« jedinici bio najveći dio boraca iz drugih sadašnjih naših republika, kao što se prvoborci proleterskih brigada, sjećaju da je poslije njihovog istorijskog marša prva velika popuna izvršena borcima iz Podgrmeča, Petrovca i Drvara.

Iz tih slavnih dana naše revolucije ostaće velika uspomena i sjećanje, na Podgrmeču, na svaki pa i najskromniji doprinos odbrani Slobodne teritorije Podgrmeča. Bez sumnje u toj niski uspomena ostaće i borbe partizana Bosanskopetrovačkog sektora na prilazima garnizona u dolini Une, Sanice i Sane, zatim teške borbe posebno u četvrtoj neprijateljskoj ofainzivi na Petrovačkoj cesti, kada su zajednički sve do zavijenog snijegom Šatora Grmečlije, Petrovčani i ostali branili i čuvali narod Banije, Grmeča, Petrovca, Glamoča. Ponekad, sada nakon toliko godina kada se sjećamo događaja iz toga vremena ne izgleda nam

to ni teško ni strašno jer je sve bilo veliko, sve se slijevalo u jedinstvenu borbu.

Zdravko Celar, Maso Ibrahimpašić, Radivoje Rodić i mnogi drugi heroji ostaće da žive u sjećanju ove i novih generacija Bosansko-petrvačkog kraja. A uspomenu na njih i ostale sačuvaće narod Podgrtmeča zauvijek.

NI O MRTVOM NAJBOLJE

Prisustvovao Vlado Kecman u svojstvu pomoćnika komesara bataljona radnoj konferenciji I čete. Tom prilikom je uvedena novina da konferenciji boraca prisustvuju i seljaci sa slobodne teritorije. Na konferenciji su oštro kritikovane slabosti starješina i boraca. Posebno je kritikovan jedan borac zato što se izvlačio iz borbe, često prigovarao i bio kukavica.

Borac se branio da politički komesar čete uveličava i prenamlažava njegove mane.

Vlado ocijeni da pred prisutnim seljacima i omladinom, koji prvi put prisustvuju četnoj konferenciji, treba dati podršku političkom komesaru, pa još više udari po kritikovanom borcu.

Slučaj je htio da je već u sutrašnjoj borbi sa ustašama, kod Perušića Zidova, blizu Bosanske Krupe, poginuo kritikovani borac.

Istog dana predveče, u seoskom groblju, uz prisustvo istih seljaka, borci čete i pomoćnik komesara bataljona Vlado morali su u ime Štaba govoriti na pogrebu palog druga. Vlado je odlučio da ostane dosljedan riječima koje su sinoć borci navodili o svom drugu, pa je rekao: »Slučajno si se našao u redovima NOB-e, pa ti je pripala čast da se žrtvuješ za najveću stvar naših naroda, a to je sloboda.«

A kada je pogreb obavljen, jedan borac pride Vladi pa reče: »Druže Vlado, ti ni o mrtvom ne reče najbolje.«

ČETVRTA OKRUŽNA KONFERENCIJA AFŽ
DRVARSKOG OKRUGA

Iako sam 'bila omladinka, veoma sam rano (počela raditi sa ženama. Izborom prvog odbora AFŽ za naš petrovački srez, izabrana sam za člana odbora, a potom za sekretara i od tada redovno prisustvujem brojnim skupovima ove antifašističke organizacije na području Drvarskog okruga.

Rijetko koji skup mi je ostao u dubokom sjećanju kao Okružna konferencija AFŽ-a koju smo održali sredinom jula 1944. godine u Prekaji u selu Zupici.

Okružni odbor AFŽ-a uputio nam je, koliko se sjećam, sredinom juna obavještenje da izvršimo pripreme i da odredimo delegate sa područja 'našeg sreza za IV Okružnu konferenciju. 'Nije nam rečeno ni kada ni gdje će se održati.

U Instrukciji za pripremu Konferencije po mom sjećanju bila su naglašena sljedeća pitanja:

Prvo, S'O AFŽ-a 'treba da analizira stanje organizacije na srezu i to organizaciono pitanje i politički rad među ženama, aktivnost antifašistkinja u pomoći NOP kao i vidove i oblike te pomoći tokom protekle godine, te direktno učešće žena u NOB-u.

Drugo, tražilo se da vidimo i uočimo probleme vezane za kulturno-zabavni rad među ženama, stanje tečajeva za opismenjavanje i rezultate, kao i kakvo je učešće žena u kulturno-zabavnom životu drugih antifašističkih organizacija.

Treće, date su smjernice o izboru delegatkinja za ovaj Skup antifašistkinja. S obzirom da je bio prisutan neprijatelj u Drvaru, Petrovcu i Grahovu i da je držao komunikacije između ovih mjesta i sve do Bihaća i Ključa još je trajala VII neprijateljska ofanziva, preporučeno je da na Konferenciju dođu po dvije žene iz opštinskih i sve članice Sresikog odbora AFŽ-a. Naglašeno je da će konferenciji prisustvovati i članice Okružnog odbora.

Ovom prilikom nije se tražilo spremanje iscrpnog izvještaja o radu organizacije, pa je umjesto toga naglašeno da se što veći broj delegatkinja pripremi neposredno za diskusiju.

Predsjednica SO AF2 Milka Balaban-Kuvačić i ja, održale smo sjednicu Sreskog odbora kojoj je prisustvovala većina članica, ali i sve predsjednice i sekretarice opštinskih odbora. Radeći na realizaciji ove Instrukcije sačinili smo pregled stanja organizacije, a Vlado Grubiša, sekretar SK KPJ, Vojo Kreco, sekretar OK KPJ i Jovo Kecman — Suco, član OK, prenijeli su poruku drugarice Mire Morača, člana OK KPJ Drvar ikoja je i vršila pripremu ove Konferencije, da pored pitanja koja je tretirala Instrukcija, analiziramo i učešće žena u NOO na svim nivoima. Njihova pomoć bila nam je dragocjena.

Za nas je ovo bio prvi sreski skup žena poslije VII neprijateljske ofanzive. Došli smo do više saznanja šta se sve zbilo od 25. maja do sredine juna na terenu sreza. Sjećam se da smo svi bili zaprepašćeni viješću, koliko je žena tokom VII neprijateljske ofanzive stradalo. Naročito nas je zapanjila vijest da su njemački okupatori u Vrtaču strijeljali veći broj žena i djece, a zatim ih bacili u neku provaliju koja nije bila ni duboka. Poslije su pobili neke pse, i njih pobacali na leševe strijeljanih žena i djece. Tek nakon nekoliko dana noću je neka grupa drugova i drugarica uspjela sahraniti te nevine žrtve.

U isto vrijeme bile smo oduševljene herojskim držanjem naših antifašistkinja pred neprijateljem. I ovoga puta potvrdilo se koliko je naš narod bio dosljedan našoj borbi, koliko su žene bile odane svojim sinovima i kćerima koji su se borili u narodnooslobodilačkoj vojsci, oduševljavalo

nas je saznanje da je skoro svaka žena na našem srezu bila preko AFŽ-a pod jakim uticajem Partije.

Tako je protekao ovaj naš pripremni sastanak za predstojeću Okružnu konferenciju AFŽ-a.

Nakon nekoliko dana dobili smo iz OK KPJ Drvar i obavještenje o mjestu i vremenu početka Konferencije. Naloženo nam je da delegatkinje dođu ma Konferenciju zajedno, da vodimo računa o obezbjeđenju, te da od Štaba Petrovačkog bataljona tražimo desetinu vojnika za pratnju.

Sastanak delegatkinja našeg sreza zakazali smo u selu Bravski Vaganac, a zatim smo krenuli kroz Drinić preko šume u Prekaju. Umjesto desetine od Štaba Petrovačkog bataljona mi smo dobili samo dvojicu vojnika: Mirka Kecmana — Mimina i još jednog kurira. U putu smo imali i jedan neprijatan slučaj. Naišli smo u rosnoj travi na svjež trag duge neprijateljske kolone pa se naša grupa od preko dvadesetak žena žurno šumom prebacila prema Klekovači.

Put je zaista bio naporan, ali umor sa naših lica se izgubio kada smo se sastale sa drugaricama iz Drvara i Grhova.

Sutradan je otpočela Konferencija. Prostorije seoske osnovne škole bile su Okićene. »Romantiku« učione činili su i prozori, neki čitavi, a drugi ulijepljeni nekim žutim kartonom od hartije.

Mira Morača je najavila početak rada IV Okružne konferencije AFŽ-a, pozdravljajući drugove iz OK KPJ Voju Kreću, Vasu Trikića, Milana Bursaća i Bogdana Pećanca. Preko 65 delegatkinja prihvatilo je pozdrav kličući drugu Titu, CK KPJ, NOV, SSSR-u, njegovoj slavnoj Crvenoj armiji, armijama zapadnih saveznika itd.

Vaso Trikić je i u ime OK KPJ pozdravio ovu Konferenciju, poželio joj uspjeh u radu, dajući i kraći osvrt na mjere koje poduzima naša KPJ u borbi protiv izdajničke vlade u Londonu. Zatim je govorio o herojstvu koje pokazuju maši borci na frontu širom Jugoslavije. Žene su aplaudirale borcima, a zatim su odale poštu palim u borbi sa uobičajenom minutom ćutanja.

U uvodnom dijelu referata Mira Morača je istakla trenutno političko stanje na svjetskom ratištu, prelazeći na stanje i borbu naših partizanskih brigada, divizija i korpusa. Najviše nas je oduševila Mira riječima da je ova VII ofanziva ujedno i posljednja Hitlerova ofanziva protiv naše NOV, navodeći da je ona doživjela neuspjeh, da se naša vojska još više omasovila i da je naša NOV sada u ofanzi vi a da i savezničke armije stupaju u završne operacije protiv Hitlerovih armija. Žene je posebno oduševilo saznanje da je sve lošiji položaj izdajničke vlade u Londonu a da sve brže i snažnije prodire istina o našoj NOB u svijetu.

Sve se masovnije predaju domobranske snage, četničke grupe, zeleni kadar i drugi saradnici Okupatora. Iz toga se vidi da neprijatelj respektuje amnestiju Nacionalnog komiteta NOJ. Naša NOV i njena borba već odavno nije stvar samo pojedinih krajeva i pojedinih naroda već je naš pokret obuhvatio sve krajeve naše zemlje.

Poslije ovog uvodnog i političkog dijela Mira je nastavila sa referatom o organizacionom i radnom stanju organizacija AFŽ na okrugu. Bio je 'to u jednu ruku izvještaj Okružnog odbora AFŽ-a.

Na Okrugu postoje i tri sreska odbora AFŽ-a, te odbori u svim opštinama. Nema ni jednog sela u kome nije organizovan rad. Žene su postale aktivni činioci u našem pokretu. Za vrijeme VII neprijateljske ofanzive i desanta na Vrhovni štab NOV i POJ i prebivalište druga Tita u Drvaru, žene su pokazale političku svijest, odanost i nesebičnost. O tome najbolje svjedoči primjer drvarskih žena, koje su bez razlike na uslove i okolnosti davale otpor napadaču, dajući punu podršku našim borcima. Košene neprijateljskim rafalima one nisu htjele odati gdje je sjedište druga Tita, gdje je Vrhovni Stäb, iako je o tome znao posljednji građanin Drvara.

Mi sa ponosom možemo tvrditi da su žene Drvara i antifašistkinje našeg Okruga u cjelini pokazale i to svakodnevno pokazuju da su politički izrasle, da je rad Partije postao sastavni dio njihovog svakodnevnog života. Naše žene danas učestvuju u svim vidovima naše NOB.

Veliki broj mlađih žena je stupio u redove NOV. Mi danas imamo i žena invalida istakla je u referatu Mira Morača.

Nizala je mnoge divne primjere rada žena na opsluživanju i snabdijevanju partizanskih bolnica hranom, odjećom, obućom i drugim vidovima ranjenih drugova i drugarica koje može pružiti samo majčina ruka i samo njena pažnja.

Kraj referata Mira je posvetila pitanju afirmacije žene i njene pune ravnopravnosti sa muškarcem. U tom svjetlu neophodno je dalje jačati politički rad sa ženama, da bi se navikle i bile spremne biti politički činilac u javnosti. Tražiti od svake članice naše organizacije da više učestvuje, diskutuje i predlaže rješavanje raznih pitanja, da slobodno i ravnopravno sa muškarcima raspravljaju postojeće probleme. Potom je podvukla nužnost prerađivanja odluka II zasjedanja AVNOJ-a kao i objašnjenje odluke o zabrani povratka kralju i izbjegličkoj vladi u zemlju. Osim toga potrebno je pojačati rad svih tečajeva za opismenjavanje žena, zatim kulturno-zabavne priredbe i druge vidove ovih manifestacija koje bi dizale idejno-politički, kulturni i opšti nivo naših žena.

Konferencija je prešla na diskusiju. Bila sam zadužena da vodim zabilješke sa ovog Skupa kako bih mogla da izvučem rezime i sredim zaključke koje ću po završetku Konferencije izložiti.

Za vrijeme ručka, sredila sam evidenciju ko je sve prisutan. Taj spisak sam dugo poslije rata imala kod sebe i koliko se sjećam, sa Drvara su bile prisutne Mira Morača, Zdravka Kelečević, Rahela Albalhari, Milka Pećanac, Mileva Bosnić, Milka Bauk, Milika Ballaban, Janja Papak, Mika Tomić, Stoj a Bodiroža, Anđuka Bursać, Štaka Petraković i druge.

Sa Grahovskog sreza (sjećam se drugarica: Mile Beuković, Drage Ivanović, Boje Vučković, Milice Ivetić i Arežine.

Sa našeg Bosanskopetrovačkog sreza (bile su: Milka Balaban^Kuvačić, Dragica Lukač, Darinka Vulin, Gospava Pećanac, Mara Hodalk, Milja Kecman, Bosiljka Šljivar, Draginja Miljević, Stevka Radošević, Anđa Solomun, Sonja Novalković, Mara Keilkez, Desa Celar, Soka Ivanišević,

Mileva Cubrilo, ja i još možda dvije do tri žene kojih se ne sjećam.

U diskusiji su uzele ulčešća mnoge delegatkinje. Koliko se sjećam među prvim je diaktitovala Rahela Albahari, zatim Zdravka Kelečević, Mila Beuković, Milka Balaban-Kuvačić, Smiljana Morača, Darinka Vulin, Draga Ivanović, Mika Pećanac i neke druge.

Umjesto uobičajenih izvještaja i presjeka stanja problemi organizacija su potkrijepljeni raznim primjerima. Tako su tokom desanta, žene Drvara i okoline pokazale nadčovječanske primjere herojstva. Nijemci su im strijeljali djecu u zagrljaju, padale su pokošene od njemačkog oružja, a da nisu htjele ni riječi reći neprijatelju, ni jedne jedine riječi o Vrhovnom štabu i drugu Titu. Uvijek i na svakom koraku neprijatelj je bio krivo obaviještavan i često slat u suprotnom pravcu. Čuo se i slučaj djevojčice Mike Bosnić koja se istrkla iz ruku neprijateljskog vojnika, skinula ćebe koje su Nijemci nabacili na partizanski tenk da bi spriječili vidljivost i onemogućili njegovo dejstvo. Mala je Mika odmah poslije toga bila pokošena rafalom. Na ovom skupu govorilo se i o Mariji Bursać, Danici Materie, bilo je riječi o divnim primjerima pažnje i njege izmorenih partizana iz Dalmacije, Like i Banije u nekim selima Drvara, Grahova, što je impresioniralo rezultatima. Na Petrovačkom području u to vrijeme bilo je više djece sa Kozare i Dalmacije koju su petrovačke majke primile, odgajale i njegovale kao svoju djecu.

I žene cijelog područja Grahovskog sreza iznijele su primjere borbe protiv četničke propagande popa Đujića i drugih četnika, tako da tamo nema više zabluda ni u jednom selu, ni kod jednog čovjeka, a potom su isticale primjere četničke odmazde, zločine i teror prema porodicama boraca i antifašistkinjama. Pored Drvara i Grahova okupator i njihovi pomagači činili su razne zločine d na Petrovačkom području, o čemu su govorile diskutantkinje.

Iz svih diskusija provijavala je činjenica da je KPJ uspjela da dovede AFŽ i sve njene članice na drvarskom okrugu na nivo svjesnih boraca, spremnih da se bore za nove društvene odnose, nakon Sloma fašističke Njemačke i konačnog oslobođenja naše zemlje.

Delegatkinje su isticale aktivnost AF2 i na obradi zemlje i ljetine porodicama boraca koji nemaju radne snage da obrade ljetinu i da opskrbe iporodice sa zimnicom.

Postignuti su veliki uspjesi u qpismenjavanju žena, a bio je i masovan odziv žena, bez razlike na godine starosti, u kulturnom i zabavnom životu kome su davale ton omladinske organizacije ili partizanske jedinice.

Predloženo je da se odmah po ipovrafeku na -teren organizuju opštinske konferencije, zatim sastanci mjesnih i seoskih organizacija i potom pripremi sreska konferencija AFZ.

Iz diskusije Rahele Albahari i Mile Beuković proizašao je prijedlog da se slobodnije ide sa ženama u prijem KPJ. Istaknuto je da se u tim pitanjima još uvijek sektaši, od žena -se traži sve ono što je često nemoguće, ne gledaju se uslovi žena, i gleda se sve ono što bi im onemogućilo da stupe u Partiju, dok se niz slabosti muškaraca i omladine lakše podnosi ii manje se vidi.

Pored toga diskutanti su isticali da je neophodno ženama više objašnjavati ciljeve naše borbe i govoriti o oblicima našeg novog društvenog /uređenja po oslobođenju. Rekla bih da su se sve i jedna drugarica za vrijeme diskusije osvrtnale na pitanje bratstva i jedinstva naših naroda.

Na kraju je uzeo riječ Milan Bursać. Pozdravljajući skup ispred ONOO Drvarskog okruga, izrazio je oduševljenje i zahvalnost svim ženama okruga na njihovom velikom angažovanju na rješavanju životnih pitanja na kojima insistiraju i narodnooslobodilački odbori. Istakao je nužnost još jačeg angažovanja žena i uzimanje njihovog većeg učešća u radu odbora. Nisu to bile samo potrebe sadašnjeg časa, već je to nužno u daljoj afirmaciji žene kao ravnopravnog člana u društvu kako je to zacrtano u odlukama AVNOJ-a.

Za vrijeme pauze Mira Morača pozvala me je da se sa drugom Vojom Krecom i Vašom Trikićem dogovorim o čemu sve mislim govoriti. Moje predloge su prihvatili uz veoma male korekcije. Rezime se pored ostalog sastojao u sljedećem:

1. Iz referata i diskusije kao i iz riječi drugova ikoji su učestvovali u radu Konferencije vidi se da je rad AFŽ na Okrugu zadovoljavajući. Naglasila sam da se posebno možemo ponositi držanjem drvarskih žena, njihovoj hrabrosti pred neprijateljem za vrijeme desanta kojega su Nijemci izveli 25. maja te godine. Primjeri 'drvarskih žena ne smiju ostati anonimni, o tome treba govoriti na svim predstojećim skupovima. Pri tome ne zaboraviti činjenicu da su i žene Grahova i Bos. Petrovca isto tako pokazale herojsko držanje u toku VII neprijateljske ofanzive.

2. U cilju dalje afirmacije žene, njenog ravnopravnog učešća u porodičnom životu, učešća u NOB-u i svim drugim vidovima političkog i javnog života i nastupa treba još jače i više politički raditi među ženama, uzdizati ih u idejnom i političkom pogledu.

3. Dalje insistiranje na većem učešću žena u radu analfabetskih tečajeva, naglašavati da je to uslov pune afirmacije žene i njene ravnopravnosti; organizovati što življi kulturni i zabavni život u kome i same žene treba da učestvuju, da se slobodnije kreću, nastupaju, diskultuju, jer to je i jedan od više uslova da se očuva dosada izvojevano pravo i ravnopravnost žene sa muškarcem.

4. Boriti se za još jače aktiviziranje žene u radu drugih antifašističkih organizacija kao i dalje aktivnije učešće žena u NOB. Naročito na poslovima njege partizanskih ranjenika i bolesnika. Zalagati se da žene uzimaju više učešća u radu >NOB, da se biraju u mjesne, opštinske i sreske odbore, tražiti od njih da budu uzorne domaćice da se zalažu na vaspitanju svoje djece u duhu 'NOB.

5. Slobodnije i više birati žene i predlagati ih u mjesne, opštinske, sresike, pa i okružne NOO. Žene trebaju već sutra u slobodi prvi pult u našoj istoriji slobodno glasati i biti birane u svim predstavničkim tijelima, kreirati politiku, izgradnju zemlje i izgradnju socijalizma, i

6. Objašnjavati Odluke II zasjedanja AVNOJ-a, njihov značaj po naše narode, objašnjavati šta one sadrže. Posebna je potreba objasniti svim članicama AFŽ šta nam sprema kralj i izbjeglička Vlada, šta hoće i u kakve okove ropstva da nas vrata, a posebno nas žene koje su se već do

sada kroz NOB afirmisale i rastrgle sve veze sa starim načinom života u kojem je žena bila izrabljivana i obespravljena.

Ovaj rezime žene su prihvatile kao zaključak i odluke Četvrte konferencije AFZ-a, što je docnije Okružni odbor formulisao i u pismenoj formi uputio svim organizacijama AFZ-a na području Drvarskog okruga.

ČUDNA VREMENA

Ilija Radulović, zamjenik komandira Bravske čete, bio je obaviješten kada i kojim se putem kreće predstojnik ustaske opštine u Sanskom Mostu, Hasan, pa odluči da ga sačeka sa trojicom drugova i da ga upozori na zločine prema narodu u Sanskom Mostu.

I, predstojnik Hasan se našao u rukama partizana.

Dok je Radulović kresao srdžbom i prijetio Hasanu, on ni okom nije trepnuo, a usta mu se nisu mogla otvoriti. Kad Radulović reče: »Sad nastavi put, ali pazi, možemo te uvijek naći i stići, gdje god hoćemo!« Zatim i jedni i drugi nastaviše put, svak u svom pravcu.

Hasan je šutio, ni riječ nije progovorio. Kočijaš zaustavi fižaker pred prvom gostionom na koju su naišli, pa kad udoše kočijaš pruži Hasanu fić rakije. Pošto Hasan popi rakiju, otvoriše mu se usta i on reče: »Nisam znao da su vremena ovako strašna i da čovjek može u jednom danu sresti ovoliko različitih vojski!«

VASILJE ĐILAS

OMLADINA JE BILA OSNOVNA SNAGA U NOR

Ova skica djelatnosti omladine u selu Janjila rezultat je mog sjećanja na vrijeme od novembra 1941. do januara 1943. godine. Bio sam tada omladinski rukovodilac.

Prethodno želim da naglasim da se svi događaji, koji potvrđuju veliku ulogu omladine i njen društveno-politički značaj u ratu, ne mogu uvijek izraziti preciznim datumima. To se može kada je riječ o organizovanim strukturama. Ali, još znatno prije nego što su u Janjilima obrazovane omladinske organizacije, mladi su spontano ispoljavali svoju privrženost ustanicima. Jer, vijest o ustanku u Drvaru omladina je shvatila kao putokaz. Kao plod takvog opredjeljenja i raspoloženja omladine, nepunih šest mjeseci po dizanju ustanka, u Janjilima je bila potpuno izgrađena struktura omladinskih organizacija.

Već u novembru 1941. godine u selu se obrazuju aktiv SKOJ-a i Omladinska četa, za obuku mladih. Oko aktiva i čete okupljali su se svi omladinci i omladinke, bez obzira da li su i formalno bili organizovani. Aktivnost SKOJ-a i Omladinske čete bila je podešena tako da su svi mladi na određen način bili uključeni u njih. Na večernjim sijelima, konferencijama Omladinske čete i drugim oblicima njenog djelovanja uvijek je bilo i onih koji nisu bili njeni članovi.

Zahvaljujući upravo činjenici da je taj rad u sebi sadržavao sve bitne elemente masovnosti, već u toku četrdeset prve sve je selo bilo na strani Narodnooslobodilackog pokreta. Doduše, osim rada aiktiva SKOJ-a i Omladinske čete, i neke druge okolnosti pogodovale su ovakvom raz-

voju raspoloženja naroda Janjila. Prije svega, geografski položaj, udaljenost od komunikacija i neprijateljskih garnizona u Bosanskom Petrovcu i Ključu uticali su na odluku partizanskih štabova da na tom prostoru smještaju svoje baze, jedinice, bolnice, magacine . . . Učešće stanovništva u izgradnji partizanskih magacina i bolnica, zatim prekopavanje ceste, sakupljanje hrane za borce — nije ostalo bez snažnog političkog uticaja na ovdašnji živalj i njegov odnos prema NOP.

Omladinska četa je osnovana u novembru 1941. godine. Inicijativu je pokrenuo Milan Zorić, a osnivač i prvi komandir Čete bio je Petar Solomun. Njeni su zadaci bili određeni vrlo širokim spektrom aktivnosti: Četa je korištena, osim obučavanja omladinaca u ratnim vještinama, za prekopavanje drumova, prenošenje ranjenika, pravljenje prtljaga Zimi do partizanskih baza . . . U akcijama je bila rezerva naoružanim jedinicama. Kada bi omladinci u Četi došli do oružja, prelazili bi u borbene redove i ostajali tamo. Zapravo, to je bio i osnovni smisao postojanja Omladinske čete. Ona je služila kao nepresušan izbor boraca za partizane. Mjesta onih koji su odlazili u naoružane jedinice popunjavali su omladinci iz sela.

Za djelatnost Čete i njenu političku fizionomiju najviše su doprinijeli Milan Zorić, Todor Kecman-Toša, Petar i Sava Solomun.

Nekako u isto vrijeme u Janjilima je osnovana i organizacija SKOJ-a. Njen prvi sekretar postao je Sava Solomun. Sjećam se da su osnivačkom sastanku SKOJ-a, pored mene, prisustvovali Milorad Đilas, Jovanka Kuburio, Lazo Kuburio, Saja Latinović, Stana Petrović, Gospava Pećanac, Jovanka Solomun i Sava Solomun. Otada počinje sistematski rad. Taj dogovor skojevaca označava ne samo početak svih organizovanih aktivnosti omladine, nego sveg rada u masama. Omladinska organizacija je postala temelj sve politike u selu, osnovni nosilac idejne i praktične aktivnosti sela u toku cijelog rata.

Jedan od najhitnijih zadataka skojevske organizacije bio je njeno omasovljenje. Sjećam se da su 1942. godine u SKOJ primljeni: Milan Bjelić, Mirko Kecman, Stana Kokoruš, Rosa Kuburić, Rosa Solomun, Pane Kecman,

Milan Zorić

Đuko Latinović, Milka Latinović, Lazo Kuburić, Bosiljka Solomun, Dragica Solomun, Milka Solomun, Jelka Solomun, Mirko Solomun i Luka Solomun. U toku 1942. godine došlo je do promjene u rukovodstvu organizacije. Sava Solomun otišao je u Opštinski komitet SKOJ-a, a za sekretara je izabran Mirko Solomun.

U februaru 1942. godine primljeni su za kandidate Partije skojevci Sava Solomun, Milorad Đilas, ja i Vlado Solomun, koji je pripadao starijoj generaciji. Sastanak na kojem smo kandidovani za KPJ održan je u Smoljani, koliko se sjećam, u kući Koke Stojanovića. Bilo je oko 25 do 30 učesnika. Pored ostalih, prisustvovali su Miloš - Vojsko Kecman, Vlado Kecman, Uroš Kecman, Vlado Grubiša i Pepa Stojanović.

Otpribliže u isto vrijeme izabran je i Opštinski odbor USAOJ-a. To je, ustvari, samo formalno potvrdilo raspoloženje omladine koja je i prije formiranja organizacije listom bila uključena u akcije pomaganja Pokreta. Odbor USAOJ-a brojao je sedam članova. Predsjednik Odbora sam postao ja, a sekretar Mirko Kecman. Ujedno sam izabran za člana Sreskog odbora USAOJ-a i bio zadužen za materijalno-finansijski sektor rada u opštini (Odbor narodnog fonda).

Rad u okviru Odbora USAOJ-a u Janji lima bio je organizovan tako da je za svaki sektor rada bila zadužena grupa omladinaca kojom je rukovodio neki od članova SKOJ-a. U početku smo imali raspoređene zadatke po sektorima: za kulturni rad i organizaciju tečajeva za opismen javan je, za rad sa ženama, za materijalno-financijsku pomoć NOP-u.

Tako konstituisana omladinska organizacija značila je za Pokret mnogo, i u praktičnom i u političkom pogledu. Iz njenih redova poticale su inicijative za pokretanje mnogih akcija, koje je većinom sama i izvršavala. Obično smo razlikovali političko-manifestacione oblike rada i radne akcije.

Od prvih smo najčešće praktikovali omladinske konferencije na kojima smo objašnjavali ciljeve NOP-a i ideje socijalizma. Omladinski zborovi bili su prilika za okupljanje svih mještana sela. Na njima bi, obično, istupali kra-

ćim govorima omladinski rukovodilac i predstavnik vlasti, ili partizanske jedinice. Oni bi mještane upoznavali sa razmahom narodnooslobodilačke borbe, zadacima omladine, te situacijom na istočnom i zapadnom frontu. Zborovi su čisto korišteni za pokretanje raznih kampanja i akcija.

Dobro pamtim takav jedan zbor, održan decembra 1941. godine kod Smoljanske škole. Bio je to jedan od najvećih zborova u tōku te i sljedeće godine. Učesnici su bili omladinci i omladinke iz svih sela smoljanske opštine. Osim predstavnika vlasti, na zboru su u ime svojih organizacija govorili svi omladinski rukovodioci.

Na osnovu dogovora između Petra i Save Solomuna bio sam određen da istupim i ja, u ime omladine Janjila. Poslije kraćeg nećkanja, pristao sam. Petar, Savo i ja dogovorili smo se o sadržaju govora. Sjećam se da sam predložio takmičenje u obuci, prikupljanju materijalnih priloga za partizane, u izvođenju radnih akcija, kao i u opismenjavanju omladine, a naročito ženske.

Odjeci zbora bili su nevjerovatno snažni, ne samo u redovima mladih nego i kod starijih ljudi. Poslije toga nije bilo nikakvih problema oko učesnika brojnih akcija koje su pokretali SKOJ i Odbor USAOJ-a.

Masovne i vrlo efikasne radne akcije bile su najočitiiji izraz entuzijazma omladine i njene odanosti Pokretu. Gotovo da nije bilo omladinca ni omladinke koji nisu učestvovali u više radnih akcija. Najkrupnije su svakako bile izgradnja magacina, bolnica, prenošenje žita preko Grmeča, obavljanje poljskih radova za samohrane porodice partizana ...

Najveća radna akcija u kojoj je učestvovala omladina Janjila bila je žetva u Saničkoj dolini, ljeta 1942. godine. U toku jula, avgusta i septembra Bataljon, sastavljen od dvije stotine omladinaca i omladinki iz ratne oDŠtine Smoljana, sabirao je ljetinu u Saničkoj dolini. U sastavu Bataljona, kojim sam ja komandovao, bila je i Četa omladine iz Janjila dopunjena Vodom omladinaca iz sela Kapljuva. Komesar Bataljona bio je Boško Stojanović, sekretar SKOJ-a Smoljane i član Opštinskog komiteta SKOJ-a. Bataljon je bio samostalna organizacija u okviru ratne brigade. Razmješten u rejonu Paunovac, izvodio je radove na

području Vojića — Burdelja — Sanice. Jedno vrijeme Bataljon je radio oko Vrpolja i Krasulja.

Kao i uvijek na radnim akcijama, i tom prilikom je bila precizno utvrđena organizacija, jer je neprijatelj svakog časa mogao da iznenadi omladince, napadne pa i odnese ljetinu. Cjelokupan život i rad odvijao se prema rasporedu i po smjenama. Logor smo obezbjeđivali od upada špijuna i diverzanata. Na okolne visove postavljali bismo osmatračice da nas pravovremeno upozore o nailasku neprijateljskih aviona. U toku akcije o kojoj pišem, avioni su nekoliko puta nadlijetali i mitraljirali logor i omladince koji su radili u polju, ali nijednom nismo imali žrtava.

Žetva pšenice, i u Krasuljama, i Vrpolju, ostala mi je u sjećanju kao jedan od najinteresantijih doživljaja i najdražih pobjeda.

Znjeli smo pšenicu tako reći pred nosom neprijatelja. Radove smo, sasvim prirodno, obavljali noću, pod posebnim režimom. Bilo je zabranjeno pušenje, nije se smjelo paliti svjetlo ni razgovarati. Često su nam pomagali i partizani koji su tu bili na položajima. Noćnu tišinu narušavali su samo ritmički zamasi srpovima i blago šuškanje požnjevenog žita. Neprijatelj kao da je osjećao da se ma partizanskim položajima zbiva nešto neobično. Često je nasumce otvarao vatru po njivama. Međutim, nijedan žetelac ni partizan nije bio ni ranjen.

Bio je utvrđen i redosljed ubiranja ljetine: prvo pšenica i ostale žitarice, potom branje pašulja, voća i, najzad, kukuruza. Sve što smo Ubrali spremali smo u područje Paunovca. O prebacivanju ljetine u Bravsko, a potom u magatine na slobodnoj teritoriji, starali su se organi narodnooslobodilačke vlasti.

Naš je Bataljon imao svoju zastavu koju je razvijao u svakoj akciji. U svakoj četi je, takođe, bila zastava, a nosio ju je najbolji vod u određenoj akciji. Među jedinicama odvijala su se stalna takmičenja, pa su zastave često mijenjale vlasnike.

Politički i kulturni rad sa omladinom radnih jedinica bio je raznovrstan i intenzivan. Duži boravak na jednom mjestu i stalna okupljenost znatnog broja omladine pogodovao je razvijanju mnogih oblika rada. Politička preda-

vanja držao je obično Boško Stojanović, komesar Bataljona, a pokatkad Vlado Kecman i drugi iz Štaba Brigade.

Kulturne priredbe izvodile su partizanske jedinice sa položaja u Saničkoj dolini. Priredbe su izvođene za pojedine bataljone, ali nekad i pred cijelom Brigadom. Jednom smo gledali i kulturnu ekipu Vrhovnog štaba NOV i POJ. Ove su priredbe činile život omladinaca na radnim akcijama raznovrsnim i sadržajnim. Boravak je tako bio ugodniji, rad postajao snošljiviji. Tako se razvijala i saradnja fronta sa pozadinom, stvarala su se nova poznanstva i drugarstva.

Omladinske radne akcije u toku rata bile su česti primjeri entuzijazma naše mladosti i njenog iskrenog solidariisanja sa oružanom borbom protiv okupatora. Ujedno i najbolja potvrda nepokolebljive vjere omladine u pravednost ciljeva Partije.

„SAVEZNIČKA POMOĆ“ DRINIČU

Neposredno poslije prvih dana ustanka u bosanskohercegovačkom kraju, jula 1941. godine, čuo Vojo Banjac od nekoga da će ustanicima doći saveznička pomoć, koja će biti upućena amonima. Kada je vidio prva tri aviona, koji su nadlijetali selo Drinić i okolna sela, skinuo je sa sebe crvenu košulju, pa počeo mahati i sav sretan dovikivati: „O, ljudi,

evo nam pomoći!“

Međutim, primijeti ga jedan pilot, pa nadleti avionom prema njemu i osu rafalom iz mitraljeza. Tek tada shvati Vojo da su to doletjeli fašistički avioni, te pobježe i zakuca se u jednu rupu pored svoje kuće.

ANEKDOTA

VLADO PROSIĆ

KOLONA I VUKOVI U OKOVIMA SNIJEGA

Kolona je bila često sastavni dio borbe i života partizana. U koloni smo stalno maršovali, iz kolone se razvijali u borbu, odstupali, odmarali i prilazili sa limenom porcijom kazanu za hranu.

Januara 1943. godine, vijugavom prtinom kolona je odstupala ispred IV neprijateljske ofanzive. Bataljon je bio prisiljen, poslije dugih borbi koje je vodio danju i noću, braneći slobodnu teritoriju, da se povuče svom stalnom savezniku — planini Grmeč. Sa kolonom jedino se nisu povlačili starci, žene i djeca.

Ovoga puta ne odstupamo kao obično. Na licu svakog borca ocrtava se zabrinutost, ne samo od neprijateljske ofanzive, već i zbog drugih briga i opasnosti. Zima, tifus, glad prate nas u koloni.

Kolona odstupa u svanuće, odlazeći na hladnu planinu. Borci su do pojasa u snijegu. Maršuje se više od jednog sata, a da se u koloni ne čuje ni jedan glas. Čelo kolone smjenjuje se po vodovima — da ugazi prtinu u snijegu. Jutarnje sunce obasjava injem i snijegom okićenu planinu, a začelje kolone zamiče u šumu. Kroz jele i smreke, po koji zračak sunca se probija i obasjava umorna lica boraca, dok pod nogama škripi suhi snijeg.

Na začelju zaštitnica vodi borbu sa njemačkim Ski-jašima, koji nas prate u stopu. U koloni se razgovara poluglasno, dok na sve strane, u ovoj akustičnoj planini, odjekuje eho pucnjave mitraljeza i tutnjava bacača. Borcima je ovladala nova energija, spremni su za okršaj. Ne

osjećaju više umor, glad i zimu. Moral je na visini. Od zaštitnice stiže izvještaj: »Prisiljeni smo da odstupamo, jer su nas bočno napali njemački skijaši, a glavnina nas napada s fronta«. Sa čela kolone javljaju preko veze: »Jedanaest vukova odstupa ispred nas«. U koloni se više ne vodi nikakav razgovor. Znamo da smo u blokadi. Ne zna se koji je neprijatelj krvoločniji, onaj ispred, ili onaj iza kolone. Naša kolona sustiže vukove, a njemačka kolona sustiže našu. Nailazimo na proplanke. Dvije kolone mogu jedna drugu osmotriti, ali niko na nikoga ne puca.

Maršuje se mirno, u Okovima snijega. Iz vučje kolone dva posljednja vuka češće zastaju, osmatraju kolonu i opet produžuju kretanje. I oni kao da se pitaju zašto ih ne ostavimo na miru, kad su već u svojoj planini i slobodi.

Kolona maršuje napregnutih živaca i čeka komandantovu odluku i zapovijest za promjenu pravca kretanja i oslobođenja iz blokade. Svakog momenta očekuju se i njemački skijaši — da nas sa boka iznenade. Tako maršujemo više sati. Svi borci su umorni i gladni, ali nikome ne pada na um umor i hrana. Planina je pusta, nigdje se ptica ne vidi, samo se u koloni čuje tiho kašljanje boraca.

Komandir Pobro razgovara sa intendantom: »Ja se za svoju Četu ne bojim dok imamo konja. Prvo ćemo ove jahače iz Bataljona, pa onda one iz komore«.

Komandant kolone je za vrijeme odstupanja smišljao odluku, a vjerovatno je o tome razmišljao i neprijateljski komandant, ali inicijativa i jednog i drugog je ograničena zbog dubokog snijega.

Na odgovarajućim položajima naša kolona se raščlanjuje u dva dijela i djelimično se oslobađa blokade. Njemačka kolona kreće za našom desnom četom, koja ima zadatak da frontalno zaustavi njemačko kretanje, a sa ostale dvije čete da bočno napadne. Nijemci su očekivali napad partizana u toku noći ili jutro. Međutim, naše snage su odmah s večeri, na ugovoreno vrijeme, napale neprijatelja jednovremeno bočno i sa fronta. Na naš prvi juriš i plotun, Nijemci su ispalili buktinju svjetlećih raketa i otvorili vatru iz svih oružja. Vatra je sa obje strane trajala kratko. Ponovo je zavladala tišina. Isturene njemačke straže i osmatračnice bile su uništene, nekoliko njemačkih

vojnika zarobljeno. Zarobljeni Nijemci, starija godišta, na naše ispitivanje odgovaraju da su porijeklom Austrijanci i socijalisti. Komesar Brigade javlja po kuriru: »Pošaljite nam te zarobljene Nijemce, socijaliste«. Nijemci su svoju odbranu i položaje zauzimali i branili u vidu ježa i teško je bilo takve položaje osvajati, pogotovo u velikom snijegu.

Iznad nas, u brdima planine, nastavlja se zavijanje vukova. Nijemci upu tiše nekoliko granata na vukove. To vukove još više razdraži, pojača se njihovo zavijanje, koje je trajalo duboko u noć. Te noći planina je ječala od automata, mitraljeza, bacača i vučjeg zavijanja.

Nijemce smo uznemiravali u toku cijele noći, pripucavanjem, da se što više iznure. Kad ne spavaju partizani i vukovi, zašto da se odmaraju Nijemci, međusobno govore borci.

U toku noći hladnoća je bila tako velika da su mitraljezi i puške otkazivali, igla udari u kapislu, ali metak ne opali. Ovo se dešavalo zbog velike hladnoće — 20 stepeni ispod nule. Borci su po smjenama odlazili na položaj, a ostali se odmarali pored vatre, u zaklonima. Vatre su gorjele duboko u snijegu. Borci čas okreću vatri lice, čas leđa. Dok se jedan dio tijela grije, drugi mrzne.

Sljedećeg dana Nijemcima je stizalo pojačanje, ali inicijativa je bila u našim rukama. Više im nije padalo na pamet da nas napadaju, već su samo vršili jača obezbjeđenja, da ne budu okruženi i uništeni. Osvanuo je, kao poručen, lijep i sunčan dan. Nalazimo se na hiljadu dvjesto metara nadmorske visine. Ispod nas je gust tepih magle. Na sve strane, kao srebro, oko nas blista bijeli snijeg, odbijajući zrake jakog sunca. Neki od boraca poskidali odjeću i trijebe svoje stalne pratioce. Bacaju ih u snijeg i posmatraju kako se u snijegu ponašaju. Poslije teške i hladne, neprospavane noći, borci oživjeli, raspoloženi, dobacuju jedan drugome šale zbog nagorjelog šinjela ili opaljenih obrva i brkova.

Nijemci su u ovoj of anzi vi planinu Grmeč ispresijekali sa više kolona, uzduž i poprijeko — sa ciljem da unište naše snage i baze za snabdijevanje. U svojim planovima su računali da ćemo grčevito braniti Grmeč, pa će nam

nametnuti frontalnu borbu i tako nas lakše i brže uništiti. I ovog puta su se prevarili u svojim procjenama i planovima.

iNaša kolona se, poslije nekoliko dana i noći provedenih na planini, vratila u svoja pitoma sela — sada sela bez naroda.

Kolone naroda — zbjegovi — odstupaju ispred zloglasne »Princ Eugen« divizije. Motorizovana kolona presijeca zbjeg na Petrovačkoj cesti. Šator i Grmeč bile su jedine nade za spa's. Tragedije i stradanja tek su bile na pomolu. Kolone zbjegova sa Banije i Korduna i okolnih sela Petrovca sve su bile duže i sporije. Nijemci ih prate u stopu, sa svojim dresiranim vučjacima. Kolone zbjegova se osipaju i sklanjaju djelimično po selima, zbog bolesti, tifusa, iznemoglosti. Djevojke i mlade žene posipaju se brašnom po glavi i licu da izgledaju starije, plaše se nasilja.

Grmeč, Šator i Zdrlica bili su zbjegovi stradanja, s malo nade za spas.

BRANKO COPIC

NA PETROV AČKOJ CESTI

Na cesti Petrovačkoj izbjeglice
i trista djece u koloni,
nad cestom kruže graibljive ptice —
tuđinski avioni.

Po kamenjaru osniježenom
čelična kiša zvoni. . .

U snijegu mrtva Marija,
majčina kćerka jedina,
bilo joj je sedam godina.

Tri dana snijeg je gazila
i posrnula stotinu puta,
suknju je imala ni kratku ni dugu
i prsluk malen, premalen,
a povrh svega kabanica
beskrajnih rukava, široka, žuta,
od starog oćevog kaputa.

Ponekad mala plakala,
a sad se opet smijala
i vesela bila,
kad bi je mati tješila:
»Još samo malo roćena,
pa ćemo vidjeti Petrovac,
a to je varoš golema,

tu ima i vatre i hljeba
i kuća — do samoga neba«.

Radovala se djevojčica
i vatri i gradu neviđenom,
a sada leži, sićušna kao ptica,
na cesti Petrovačkoj,
na cesti okrvavljenoj.

Oči gledaju širom, al' sjaja u njima nema,
sa mrtvih usana male optužba teče nijema.
O, strašna ptico, ti si me ubila,
a šta sam ti kriva bila?

Sedam sam godina imala,
ni mrava nisam zigazila,
tako sam malo živjela,
i tako malo vidjela,
a svemu sam se divila.

Bila sam bezbrižni leptir, a ti me pokosi, ptico,
ti mi ugasi zjene,
polomi ručice moje od gladi otežale,
od zime ukočene . . .

Optužbu diže dijete, zgrčenih sićušnih pesti,
u okrvavljenom snijegu na Petrovačkoj cesti .. .

Tuđinski ljudi krvavi
kuću su našu spalili,
djetinjstvo mi ukrali.

Tuđinske ptice, gvozdene, nemile,
Nad Grmečom su našim letile.

Planino moja visoka, planino ponosna, mila,
tek sam sedam godina imala
i tek sam putem prohodala,
a tebe sam u zimskoj noći pregazila.

Smrači se, rođena goro, i na sve naše pute
pošalji sinove svoje i osvetnike ljute.

Osveti moje noge izranjene
i jutra gladna isplakana
i ruke modre i smrznute.

Zagrmi, tata, iz velikog topa,
pomlati tuđe gadove,
zabubnjaj, braco, iz mitraljeza
mrtva te sestra zove . . .

Optužbu vapi je dijete, stisnutih modrih pesti,
u krvi i snijegu na
Petrovačkoj cesti.

JOVO KEOMAN I
NIKOLA BANJAC

ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA 1943.

U Hitlerovom glavnom štabu, 18. i 19. 12. 1942. godine, donijeta je odluka o zimskoj ofanzivi, kod nas poznatoj kao četvrta neprijateljska ofanziva. Operacije su trebale početi i završiti se u zimskom periodu (januar — april 1943.). Načelan plan razrađen je u Rimu 3. 1. 1943. godine. Tada je donijeta i odluka o obimu angažovanja snaga u ovoj ofanzivi. Zimska ofanziva trebalo je da se izvede u tri etape. Neprijateljski plan »Weis-1« razrađen je u Zagrebu 9. 1. 1943, a plan »Weis-2« poslije mjesec dana u Beogradu — 8. 2. 1943. godine. Plan za »Weis-3« nije razrađen, niti je sproveden (razoružanje četnika).

RAZLOZI I CILJ PREDUZETIH AKCIJA

Na zapadu Jugoslavije stvorena je velika slobodna teritorija od 45.000 km². To je omogućilo stvaranje regularnih i snažnih jedinica narodnooslobodilačkog pokreta (već tada je bilo oko 50.000 boraca NOV), stvaranje AVNOJ-a i sistema narodne vlasti. Istovremeno je oslabljena i iz temelja uzdrmana Nezavisna Država Hrvatska i njena oružana snaga. Tada je na jugoslovenskom bojištu neprijatelj morao da angažuje velike snage — oko 800.000 što okupatorskih, što kvislinških vojnika. Takva situacija u Jugoslaviji nije išla u korist Hitleru, tim prije što su uspjesi Rusa na Istočnom i saveznika na Afričkom frontu zahtijevali angažovanje novih snaga. Pretpostavka o savezni-

ökoj invaziji i iskrčavanju na Balkansko Poluostrvo, uznemirila je Hitlera. Spriječiti iskrčavanje saveznika na Balkansko Poluostrvo uz jak narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i sa oslabljenom Nezavisnom Državom Hrvatskom nije se moglo ni zamisliti.

Negativan razvoj situacije natjerao je Hitlera da sprovede zimsku ofanzivu kojoj je bio osnovni cilj uništenje »Titove komunističke države«. To uništenje, po Hitlerovim planovima, podrazumijevalo je uništenje svega što sačinjava tu državu: vojske, naroda, objekata, naselja, materijalnih zaliha i njihovih izvora. Sa takvom odmazdom Hitler je želio da »umiri« buntovnu teritoriju, uz istovremeno osposobljavanje Nezavisne Države Hrvatske i njene oružane snage za kontrolu teritorije bez angažovanja okupatorskih jedinica. Poslije ostvarenog cilja, Hitler je planom predviđao razoružanje četnika ,jer uništenjem »Titove države« ne bi se imali protiv koga angažovati, a bili bi opasni po iskrčavanju saveznika.

Osnovna ideja za ostvarenje Hitlerovih ciljeva bila je brzo presijecanje slobodne teritorije pravcem Karlovac — Bihać — Bosanski Petrovac — Sanski Most — Ključ — Bosanski Petrovac, likvidacija »Titove države« u sjevero-zapadnom dijelu slobodne teritorije i nabacivanje partizanskih jedinica na nepovoljne položaje planinskih masiva Klekovače i Šatora, a zatim njihovo uništenje.

NEPRIJATELJSKE PRIPREME, RASPORED I TOK OPERACIJE

Razradu planova, pripremu i koncentraciju jedinica neprijatelj je vršio u najvećoj tajnosti. Posebnu pažnju je posvetio obavještajnoj službi, prikupljanju podataka sa slobodne teritorije, sistematizovanju i izučavanju dobijenih izvještaja.

S obzirom na teške zimske uslove ,očekivani žestoki otpor naših snaga i značaj operacija, moralnom faktoru i pripremi u neprijateljskim jedinicama poklonjen je poseban značaj. U tom cilju je general Liters, komandant

operacijskih trupa, izdao 12. 1. 1943. »zapovijest Ia Nr 198/43« i naredio: u operacijskoj zoni postupiti prema neprijatelju najoštrije; niko od rukovodećeg i boračkog sastava ne može biti pozvan na odgovornost zbog preoštrog postupka; opravdana je svaka mjera ako doprinosi osnovnom cilju uništenja neprijatelja; streljati ili objesiti sve one koji uzmu učešća u borbi, koji se nađu u zoni bojišta, koji se zateknu u tuđim selima ili za koje se sumnja da su uzeli učešća u borbi; spaliti sva naseljena mjesta koja su teško pristupačna, koja su poslužila partizanima kao oslonac ili iz kojih se pucalo; za odmazdu, po ličnom nahođenju, mogu se spaliti i ostala naseljena mjesta; uništiti sve namirnice ukoliko se ne mogu odvući.

Za narednih osam dana, koliko je preostalo do početka ofanzive, trebalo je svakom vojniku i starješini uliti u svijest i krv stavove pomenute naredbe. Oni su morali da shvate da je u zoni dještva sve neprijateljsko: žene, djeca, starci, stoka, naselja, pa i svaka šaka žita, svaka kora hljeba. To je poznata Hitlerova taktika »spaljene zemlje«, kojom se uništava sve što neprijatelj može da koristi.

Zbog tajnih priprema neprijatelja, a i slabosti naše obavještaine službe, Vrhovna komanda i rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta nisu sve do početka operacija raspolagali Dodacima o neprijateljskim pripremama i namjerama. Istina, stizali su šturi podaci da neprijatelj u određenim rejonima vrši koncentraciju. Djelimično o neprijateljskim namjerama, ciljevima i snagama znalo se po otpočinjanju operacija, kada bi se on dejstvima iapoljio na svim sektorima napadnute zone. A to je bila naša slabost koja je imala odraza na cio tok operacija — kasnilo se sa planovima i mjerama.

Četiri njemačke divizije i jedinice Nezavisne Države Hrvatske bile su raspoređene na polazne položaje sjeverno u luku: Sanski Most — Prijedor — Kostajnica — Petrinja — Karlovac, a takođe četiri italijanske divizije i četničke snage zapadno i južno na liniji: Ogulin — Gospić — Knin. Ukupna jačina Őko 120.000 vojnika. Površina operacijske zone oko 25.000 km².

Naše snage bile su raspoređene na sljedeći način: Prvi hrvatski korpus (VI, VII i VIII divizija) branio je terito-

riju Korduna, Banije i Like, a Prvi bosanski korpus (IV i V divizija) položaje sjeverno od planine Grmeča i prema Kninu. Na području ova dva korpusa djelovali su partizanski odredi i teritorijalne jedinice. Ukupno je suprostavljeno neprijatelju oko 30.000 vojnika što predstavlja omjer od 4 : 1 u korist neprijatelja, ili 5 : 1,2, na jedan kvadratni kilometar.

Operativna grupa Vrhovnog štaba se nalazila van operacijske zone. Ona je orijentisana prema Prozoru i Neretvi sa osnovnim ciljem prelaska u ofanzivu, stvaranja prostora i vremena za forsiranje Neretve, spasavanje ranjenika i prenošenje dještva na istočne dijelove zemlje. Za ostvarenje ove ideje Vrhovne komande angažovani su Prvi hrvatski i Prvi bosanski korpus kao zaštitnica operativne grupe.

Neprijatelj je otpočeo ofanzivu na svim sektorima 20. 1. 1943. godine.

Vremenske prilike su bile loše. Snijeg u kotlinama i nizinama bio je 30, a u planinama 60 cm visok, temperatura minus 10 stepeni.

Neprijatelj je već prvog dana naišao na žestok otpor naših snaga. Samo djelimično je narednih nekoliko dana postigao uspjeh na pravcu dještva 7. SS-divizije Karlovac — Bihać. Ostale snage u Lici i sjeverno od Grmeča nisu imale nikakvog uspjeha.

Umjesto planiranog brzog presijecanja slobodne teritorije i spajanja 7. SS »Princ Eugen« i 717. legionarske »Vražje divizije«, drugoga dana od početka operacije (21. 1. 1943.), one su petog dana dještva bile udaljene jedna od druge preko 100 km i spojile se poslije 18 dana umjesto u selu Vrtoču u selu Jasenovcu (8. 2. 1943.).

Naše jedinice su neprijatelju nanijele velike gubitke i prisilile ga na frontalno potiskivanje, što ga je iznuravalo i smanjivalo planirani tempo napredovanja. Od 8. do 15. 2. 1943. neprijateljske jedinice su čistile odsječenu teritoriju, palile je i uništavale.

Od 15. 2. 1943. neprijatelj je napustio planinu Grmeč, a od 14. 2. 1943. godine bila je slobodna planina Plješivica i veći dio Like. Prvi hrvatski korpus je u pozadini neprijatelja prešao u ofanzivu i Lika je bila slobodna 20. 2. 1943, a zatim Kordun i Banija.

POVLAČENJE NARODA PRED NEPRIJATELJEM

Kroz sve zahtjeve rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta, provlači se kao crvena nit tragedija na Kozari u ljeto 1942. godine. Otuda i zahtjev da se narod u četvrtoj ofanzivi povlači u duibinu slobodne teritorije. Sa Banije i Korduna narod se povlačio u tri pravca: prema Petrovoj Gori, Lici i Bosanskom Petrovcu. Čak i od Prijedora i Sanskog Mosta preko planine Grmeč kretalo se pred neprijateljem preko 20.000 staraca i djece. Duže ili kraće vrijeme u četvrtoj ofanzivi napuštalo je ognjišta i domove oko 700.000 ljudi, žena i djece.

Na teškom, pasivnom i nenaseljenom zemljištu u troglu planina Klekovače, Šatora i Glamoča, na oko 2.000 km², našlo se preko 40.000 izbjeglih. Sve dotle veliki pokretni zbjeg išao je kroz naseljena mjesta, sa prilično dobrim uslovima snabdijevanja. Sad se odjednom našla velika masa golih, bosih, gladnih i nenaspavanih ljudi na surovim planinama bez stoke i zaprege, pokrivača i hrane. Snijeg na planinama bio je djelimično visok d preko jednog metra. Temperatura je padala i ispod minus 20 stepeni. 'Nikada u istori ji nije se tako patio jedan narod. Golgota ravna samoubistvu.

Zaista su hrabri bili ti ljudi. Ti koji su se odlučili da u to vrijeme zagaze u neizvjesnost surovih planina bili su odani pokretu, hrabriji od svih hrabrih, odaniji od svih odanih.

Evo kako je dio tog velikog zbjega vidio Vladimir Dedijer 30. 1. 1943. godine.

»Na Oštrelju duga povorka izbjeglica. Jedna od najstrašnijih slika ovog rata. Mraz je, a kulja narod bos, go, gladan. Nepregledne hiljade odmiču korak po korak . . . To je najbrojniji, najodaniji deo našeg naroda. Ove su majke rađale brigade, one su odevale i hranile našu vojsku.

Ide narod dostojanstveno ...

Jedna žena srednjih godina, s četvoro sitne dece — najstarije nosi ono najmlađe — svi bosi, iscrpljeni, majci se trbuh vidi, prilazi i kaže:

— Braćo, ubijte ovu decu da se ne muče. Ja nemam snage da to učinim.

Strašan je ovaj naš rat. Nikad naš narod nije preživljavao teže trenutke. Kuda će ovih 40.000 duša. Glad hara u Glamočkom i Drvarskom srezu. Sve je tamo popaljeno. A naš dragi narod ide, ide. Neće da bude pod fašistima, neće da se pruži pokorno pod nož ... Zlopati se da bi živeo. . . Mnogi od njih umreće od gladi i zime, ali će ipak dobar deo ostati i živeti kao simbol naše borbe, upornosti, velikih dana koje sada preživljavamo«. (Dnevnik, II izdanje 1951, strana 326 i 327).

Taj hrabri narod je pomagao u ofanzivi svojoj vojsci. Od Karlovca do Bosanskog Petrovca i od Prijedora do Ključa, izarušavali su ljudi puteve, prekopavali ceste, rušili telefonske vodove, dizali i onesposobljavali željezničke pruge, rušili mostove, snabdijevali vojsku, nosili ranjenike preko visokih planina Grmeča i Klekovače i po dubokom snijegu, ramena su se plavila od nosila i od tereta. Ti ljudi bili su vođači partizanskih jedinica po nepoznatim planinskim stazama.

PREGRUPISAVANJE, PRIPREME I TOK OPERACIJE PO PLANU »WEIS-2«

Operacije po planu »Weis-1« bile su završene. Rezultati slabi, neprijatelj ozlojeđen. Zato su mjere za izvođenje operacija po planu »Weis-2« bile temeljite. Još je neprijatelj gajio nadu da će pun uspjeh postići na neprohodnom planinskom zemljištu. Računajući da će tu partizanska vojska dati odlučujući otpor, neprijatelj je vršio pregrupisavanje i popunu svojih snaga. To je bio period odmora neprijateljskih jedinica koje su učestvovala u operacijama po planu »Weis-1«, dovlačenja novih svježih snaga. Neprijatelj je iz operacija izvukao ove zaključke: na teškom terenu, koji prethodi, mogu uspješno djelovati samo jedinice mlađeg sastava, sa većom borbenom i moralnom spregom, jedinice koje mogu samostalno djelovati i u odvojenim kolonama. Tome zaključku bile su podređene sve pripreme za izvođenje operacija po planu »Weis-2«. Neprijatelj je pristupio i formiranju nove legionarske divizije, iz Srbije je dovučena 117. lovačka di-

vizijama iz Rusije jedna alpijska divizija. Reorganizovano je i osam domobranskih pukova kao i četiri lovačke brigade sa njemačkim nastavnim kadrom . . .

Naša iskustva iz operacije »Weis-1« nismo znalački koristili. Umjesto prestrojavanja u hodu već tada malobrojne jedinice, orijentisali smo se na iscrpljujuće borbe na položajima i planinama. Narod velikog zbjega smo zbijali i upućivali na prostor na kome je bio nemoguć opstanak.

Neprijatelj je 25. 2. 1943. godine otpočeo istovremeno napad na sektoru Jajce — Ključ — Bosanski Petrovac — Drvar — Knin.

Na frontu dugom oko 200 km učestvovala su iste jedinice koje su učestvovala i po planu »Weis-1«, ojačane, osposobljene i podmlađene.

Napad je bio silovit, uz podršku jakih avionskih formacija.

Neprijatelj primjenjuje novu taktiku: napada u kolonama sa ciljem da odsijeca naše jedinice i uništava ih. Njegove jedinice nastupaju u raščlanjenom borbenom poretku, ali sa savršeno sinhronizovanim djelstvima i dobrom vezom komandovanja, što je bila njegova najveća slabost u operacijama po planu »Weis-1«.

Neprijateljska obavještajna služba je raspolagala u toku cijele četvrte ofanzive, a naročito u toku operacija po planu »Weis-2«, podacima o svim našim koncentracijama, pokretima naroda i vojske, rasporedu jedinica i objekata u pozadini. Kako se drugačije može objasniti otkrivanje dobro zabačenog i maskiranog naroda na planinama, oa čak i u pećinama, bombardovanje bolničkih i magacinskih objekata koji su bivali duboko u šumi, dobro maskirani. Nema ni jedne bolnice, magacina ili drugog objekta na Grmeču, Klekovači i Osječenicima kojeg Nijemci nisu otkrili i uništili. Izuzetak čine samo magaci ni u Šobotovcu.

Kao zaštitnica operativnim jedinicama, koje su već bile na domaku Neretve, Prvi bosanski korpus imao je slabe snage. Raspoređene na tako dugom frontu, one su dale simboličan otpor samo u početku operacija po planu »Weis-2«.

Radi razumijevanja vojne situacije, treba imati u vidu da je tada Prvi bosanski korpus na frontu imao samo pet brigada, da se glavnina 4. divizije (2. 5. i 6. brigada) nalazila na Grmeču, Prva krajiška brigada u Srednjoj Bosni, a u početnim djelstvima Korpus je ostao i bez dvije brigade (27/28. 2. 1943. Stab 4. divizije sa 12. brigadom se prebacio na Grmee, a i 10. krajiška brigada se zabacila u pozadinu neprijatelja i napustila zonu odbranbenih djelstava Korpusa). Kakav je to bio neravnopravan odnos snaga govore ovi podaci: operacije po planu »Weis-2« izvođene su na oko 6.000 km² i na izrazito planinskom zemljištu sa preko 20 neprijateljskih vojnika na jedan kvadratni kilometar, a svega 0,6 naših, ili u živoj sili razmjer je bio 30 : 1 u korist neprijatelja. U takvoj situaciji i sam Stab korpusa isa glavinom (četvrtom, dijelovima 7. i 8. brigade) našao se već u početnim djelstvima u okruženju na Šatoru, pa je bio primoran da vrši proboj prema sjeveru i izbjegne uništenje.

Za svega pet dana od početka operacija po planu »Weis-2«, neprijatelj je potpuno razbio odbranu naših jedinica i put prema Livnu, Prozoru i Neretvi je bio otvoren, a oslabljene snage Prvog bosanskog korpusa i operativna grupa Vrhovnog štaba sa ranjenicima istovremeno su se našli u teškoj i nezavidnoj situaciji.

NAŠE TEŠKOĆE, GREŠKE I TRAGEDIJA

Sto hiljada duša našlo se u zbjegu nezaštićeno. Fašisti su se krvoločno naslađivali svirepim uništenjem. Uživali su u mukama golorukog naroda, radovali se promrzlim leševima napuštene djece. Sve je to išlo u prilog uništenja »Titove komunističke države« koja po rasističkom shvaćanju nije smjela da postoji ni u tim planinskim gudurama.

Nijemci pri sprovođenju plana »Weis-2« nisu odstupali od predviđenih operativnih i taktičkih postupaka, detaljnog pretresanja terena, pa makar i po cijenu zakašnjenja. Oni su raspolagali sa podacima o mjestu i namjerama Vrhovnog štaba i operativne grupe, ali im to nije bio do-

voljan povod da brže ikrenu i napuste planine Klekovaču i Šator. U pretresima su bili toliko detaljni, da to obični čovjek ne može danas shvatiti. Svakom su stazom nastupali kroz planine, u svaku dolinu i pećinu zavirili, popeli se na planine kuda niko do tada nije prošao, a možda i nikada više neće proći.

Ofanziva je prošla. Pustoš i tragedija bili su veliki. Na stotine popaljenih sela, na hiljade promrzlih, umrlih i ubijenih. To su bili tragovi pokretnog zbjega, to je bio krvavo obilježeni put prolaska fašističkih jedinica.

U četvrtoj ofanzivi bilo je naših slabosti, grešaka i nesreće.

Kretali smo narod bez određenog cilja, bez dovoljno odgovornosti, skupljali ga u velike gomile, u duge kolone, pravcima kuda su bila usmjerena osnovna djeljstva neprijatelja, stvarali pogodne ciljeve neprijateljskoj avijaciji, koja je često i u formacijama od 18 aviona nemilosrdno sijala smrt, uništavala. Izbjegavana je druga Kozara, a doživljena treća, veća, tragedija.

Narod je doveden u drugoj fazi ofanzive na najteži teren, bez ikakvih uslova za život, bez perspektive za opstanak, bez mogućnosti da se zaštiti. Nije se energično tražio izlaz iz nastale situacije, a izlaza je bilo. Zar nije trebalo koristiti slabosti neprijatelja u zatišju od 15. do 25. 2. 1943. godine? Trebalo je znati, ili se moralo znati, da je neprijatelj napustio Grmeč 10 dana prije početka operacija po planu » Weis-2«, pa se kroz prostor Ključ — Bosanski Petrovac narod mogao prebaciti iz Klekovače na slobodnu teritoriju Grmeča i sjeverno od njega. Prolaz Drvar — Grahovo zatvoren je od strane neprijatelja 28. 2. 1943. godine, a Lika je bila već osam dana slobodna i -bez i jednog neprijateljskog vojnika. Zašto izbjegli narod na prostoru Drvar — Glamoč i sa Šatora nije vraćen bez smetnje na slobodnu teritoriju Like? Umjesto da neprijatelja navedemo u prazan prostor planinskog bespuća, mi smo mu prtili prolaz i nepažnjom gurali goloruki narod pred njega.

Imali smo nesreću da je po cijeloj dužini slobodne teritorije od Karlovca preko Bihaća, Bosanskog Petrovca, Drvara, Glamoča i Livna djelovala 7. SS »Princ Eugen«

divizija, koja je širom Jugoslavije stekla prljavu slavu najkrvoločnije njemačke jedinice. Ona je formirana u Banatu od domorodaca njemačke manjine, sa probranim komandnim kadrom dovedenim iz Njemačke, bila formacija podešena za sve prilike borbenih dejstava, sa sastavom od preko 20.000 ljudi, dobro naoružana i motorizovana, specijalno izvježbana za borbu protiv partizana. Po borbenoj vrijednosti, ona je bila daleko najbolja okupa torsko-kvinska jedinica u četvrtoj ofanzivi. Bila je nosilac borbenih dejstava u obje faze ofanize, imala je najdužu i najtežu borbeni ulogu u ukupnom rasporedu neprijateljskih jedinica, pa i pored toga sadejstvovala je na jugu (u Lici) sa italijanskim jedinicama i na istoku sa 717. divizijom i izvlačila ih iz borbene krize. Eto, pred takvom ozloglašenom jedinicom, kretao se veliki zbjeg naroda sa Korduna, Banije i Bosanske krajine.

Teritorija sreza Bosanski Petrovac presječena je 8. 2. 1943. godine na tri dijela: sjeverni sa područjem Grmeča, južni sa područjem Osječenice i istočni sa područjem Klekovače. Takvo stanje se zadržalo sve do sprovođenja operacija po planu »Weis-2«. U međuvremenu, neprijatelj je pročišćavao odsječeni sjeverni i južni dio, okolna sela i vršio zločine. To je ujedno bio period kad je teritorija sreza bila van uticaja narodne vlasti, služila za pregrupisanje neprijateljskih jedinica i stvaranje borbene osnovice za sprovođenje plana »Weis-2«. Teritorija Bosanskog Petrovca bila je materijalno iscrpljena prije otpočinjanja ofanize zbog dužeg boravka jačih partizanskih jedinica, velikog broja ranjenika i naroda u masovnom zbjegu. U toku cijele ofanize i poslije, teritorija sreza Bosanski Petrovac je izlagana najvećim razaranjima i uništenjima. Glavne neprijateljske operacije su usmjeravane preko Petrovačke kotline.

STANJE NA TERENU BOSANSKOG PETROVCA POSLIJE OFANIZE

Ofanziva je prošla. Preživjeli su se vraćali iz šume. U selima su našli pustoš i zgarišta. Okupator je prekopao ognjišta i trapove, prevrnuo sva đubrišta tražeći rakiju i

sakrivene stvari. Pronađeno je odnio ili uništio. Po poljima, seoskim putevima, na cestama, po šumama i proplancima, pod omorikama i u snijegu ležali su unakaženi leševi ljudi, žena, djece d stoke.

Tih prvih proljećnih dana tuga i žalost preživjelih bivali su iz dana u dan veći. Svaki dan donosio je nova saznanja o zločinima. Sa sjeverne strane Klekovače iza 7. SS divizije ostala su tri strelišta strijeljanih, a sa južne strane strijeljan je čitav jedan opkoljeni zbjeg. Pobijen je i narod sakriven u jednu pećinu. Na Šatoru je napravljen strašan pokolj, masakr, zločini kakvi se ne pamte. Na Osječenici, kod Bastaškog Dola, masakrirane su bacili u pećinu; u naručju strijeljane majke nađeno je mrtvo najmlađe dijete, a ostalo troje djece ležalo je unakaženo pored nje mrtve. U Grmeču bili su strahoviti zločini okupatora. Sve od reda su uništavali. Ni trunke samilosti nije bilo prema iznemoglim starcima, nejačkoj djeci. Strijeljani su svi. I oni koji su se naživili i oni koji su tek počeli da žive, htjeli i željeli da žive. Malom djetetu od nekoliko mjeseci su otsjekli prste i iziboli ga bajonetom. Mučili su ga cijelu noć pokraj mrtve majke. U selu Bari, u kući Stevana Banjca, strijeljane su četiri žene sa dvanaestoro nejake djece, a zatim svi zapaljeni u kući.

Za sudbinu dijela naroda koji je otišao prema Neretvi nije se ništa znalo. Četnička propaganda lansirala je svaki dan kontradiktorne vijesti: izginuli na Šatoru, pronađeni i pobijeni u nekim pećinama, odnijela ih voda Neretve, Sutjeske, Tare, Pive i Drine, te pomrli od gladi na Zelengori.

Ne postoje sigurni podaci o obimu zločina i broju žrtava na cijelom području zahvaćenom četvrtom neprijateljskom ofanzivom. Slobodni proračuni, koji ne moraju biti tačni, daju ovakav bilans: ofanzivom je bilo Obuhvaćeno 38 ratnih srezova na Kordunu, Baniji, Liki i Bosanskoj krajini. Prema približnim podacima, na području pojedinog ratnog sreza broj ljudskih žrtava kretao se od 1.500—2.000; spaljenih staja od 2.000—2.500; otjerane, uništene i uginule stoke od 3.000—3.500, dakle, 57.000—76.000 mrtvih ljudi; 75.000—95.000 spaljenih staja i 115.000 do 135.000 uništene, otjerane ili uginule stoke. Na području

Bosanskog Petrovca strijeljano je preko 650 ljudi i umrlo od tifusa, gladi i studeni preko 1.000 ljudi.

Neprijateljske jedinice nisu stigle da poslije ofanзивe posjednu opustošenu teritoriju Bosanskog Petrovca. Vajljalo je raditi. Ubrzano raditi zbog sopstvenog opstanka. Epidemija i glad su prijetili. Trebalo je sahraniti mrtve ljude, zakopati leševe stoke, zasijati polja, konsolidovati organe narodne vlasti, stvoriti nove političke organizacije. To su bili tako hitni i važni zadaci, da se njihovo odlaganje moglo pretvoriti u novu katastrofu. Zato je u oslobođenom Petrovcu odmah održana sjednica nepotpunog Sreskog narodnog odbora uz prisustvo predstavnika političkih organizacija na kojoj je ukazan značaj i hitnost sprovođenja sanacionih mjera. Zatim su održane masovne konferencije u naseljenim mjestima. Svi sposobni ljudi su se angažovali na izvršavanju ovih prevashodnih zadataka. U rekordno kratkom vremenu mrtvi su sahranjeni, u većini slučajeva, na licu mjesta, leševi stoke sakupljeni i bačeni u pećine ili zakopani. Po nekoliko domaćinstava skupilo bi zaprežnu stoku. Pozajmljivano je i razmjenjivano sjeme između ljudi u okviru sela i između sela. Zasijano je koliko se moglo, koliko je bilo sjemena i koliko se stiglo.

Članovi Sreskog narodnog odbora i političkih rukovodstava su krenuli na teren sa konkretnim zaduženjima za sprovođenje donijetih zaključaka. Užurbani rad se isplatio, jer samo poslije 20 dana stigle su njemačke jedinice sa četnicima na privremeno slobodnu teritoriju. Narod se opet sklonio u šumu. Strah je bio veliki od ponovne odmazde i zločina. A u zbjegu je zavládala epidemija tifusa. Ljudi su болоvali, gladovali i umirali.

CETNISTVO NA PODRUČJU BOSANSKOG PETROVCA 1943. GODINE

Nijemci nisu sproveli plan »Weis-3« kojim je predviđeno razoružanje četnika iz poznatih razloga. Sa četvrtom ofanzivom nije postignut osnovni cilj uništenja NOV i četnici su umjesto da budu razoružani naoružavani i angažovani za akcije koje su Nijemci u toku 1943. godine preduzimali protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Istina,

njihovo angažovanje imalo je drukčiji karakter nego u četvrtoj ofanzivi. Dok su ih okupatori ranije upotrebljavali u masovnim borbama protiv NOV, sad su ih angažovali za prikupljanje obavještajnih podataka, sprovođenje terora i odmazde.

iS obzirom na tešku vojno-političku situaciju i 'posljedice koje je ostvarila četvrta ofanziva na području Bosanskog Petrovca, četnici su to koristili i ubacili se pomoću Nijemaca u nastali vakuum.

O masovnom četništvu ne može se govoriti, jer je na području Bosanskog Petrovca bilo na čelu sa Manom Rokvićem svega oko 20 starih četnika već do tada ogrezlih u zločinima. Uz pomoć Nijemaca, oni su težili da omasove i ojačaju četničku organizaciju. U tom cilju su se predstavljali narodu kao jedini »zaštitnici«, tvrdili da se nemoguće boriti protiv njemačke sile, razvijali propagandu o totalnom uništenju partizanskih jedinica i besmislenosti vjerovanja u bilo kakve ciljeve NOP-a. Da bi i praktično dokazali te tvrdnje narodu, uvlačili su u svoje redove one koji su dezertirali iz partizana, koji su se pokolebali, pa čak su prisilno mobilisali ranjene i bolesne borce — partizane, odane i ugledne građane. Ti ljudi, makar i bez oružja bili su najveći »aduti« njihove propagande.

Ni tako smišljena četničko-okupatorska akcija nije imala odjeka u masama i četništvo se nije moglo ugraditi u svjesni dio našeg naroda. Njihovoj propagandi ljudi nisu nasjedali. Čak ni transformacija prisilno mobilisanih nije išla lako, pa otud i opšte četničko nepovjerenje u te ljude. Nisu im davali oružje dok se ne bi ubij edili da su »prekuvani«, da su prihvatili ideologiju četništva. Nagonili su ih da vrše nasilja, batinaju nevine, ubijaju, pale, pljačkaju. Željeli su da ih na taj način kompromituju i vežu za sebe. Ali, pošteni ljudi, koji bi pali u nemilost, nisu htjeli da izvršavaju takva sramna naređenja, pa makar i po cijenu života. Oni se nisu slagali sa četničkom politikom zuluma i terora, neki od njih su davali otpor toj politici obavještavali odgovorne rukovodioce NOP-a o četničko-njemačkim namjerama i planiranim akcijama, tražili vezu i koristili prvu priliku da pobjegnu u partizane.

Ozlojeđeni neuspjesima, četnici su uz podršku Nijemaca vršili racije i pretrese sela i dijelova šuma, nastojali da unište tada slabe partizanske jedinice, da uhvate organizatore i odane ljude, terorizali, palili, ubijali, pljačkali, sve sa ciljem da se odmazdom prisili narod na strahopostovanje. Da navedemo, ilustracije radi, da su četnici tri puta palili selo Drnić, batinali ljude, hvatali ih i predavali Nijemcima. I pored svega toga, narod nisu pokorili. Omladinke skojevke su prkosno prosipale mlijeko ispred četnika koji su palili kuće. Čak ni vojvoda Mane Rokvić nije prisilno mogao da skupi narod na zbor, da mu održi besjedu. Poslije paljenja, terora i nezapamćenog zulumata, vojvoda je mogao samo da konstatuje rezignirano: »Da vam je došao Tito, svi bi došli na zbor, a ja sam za vas niko i ništa. Zaipamtite vi Manu!«

Polovinom jula 1943. godine, četnici su na području Bosanskog Petrovca izvršili prisilno mobilizaciju 1927-og i 1928-og godišta. Imali su namjeru da oko 200 mobilisanih mladića prevedu u Dalmaciju, da ih kod vojvode Đujića naoružaju, »prekale« u zločinima i vežu za četništvo. Međutim, u tome nisu uspjeli.

Uspostavljenjem vlasti po selima preko takozvanih »knezova«, četnici su htjeli da pokore narod. Ni pri ovoj akciji nisu naišli na podršku naroda. Pošteni ljudi se nisu prihvatili »knezovamja«, narod nije htio da bira takvu vlast, jer je bila izlišna, nije bila ona prava koja je već postojala i radila ilegalno, kao dio NOP-a. Bez izbora i protiv volje naroda, imenovani su za »knezove« u većini slučajeva pročetnički elementi koji su doživjeli prezir. Cilj nalsilnog utemeljivanja četničke vlasti u selima bio je da se javno, legalno i organizovano preko nje vrši pokoravanje, teror i pljačka, organizuje ilegalna obavještajna služba preko koje bi se dobijali podaci o partizanskim jedinicama i o aktivnostima organizacija i aktivista NOP-a.

Neuspjeh četništva može se, pored ostalog, objasniti i njihovom ličnom dezorganizacijom. Oni nisu imali organizovane jedinice. U pljačku su išli po grupama, a u ozbiljnije akcije odmazde i terora ujedinjavali su grupe u razularenu rulju. Čak bi se moglo reći da tada nisu imali ni svoju ideologiju, pa čak nisu isticali ni velikosrpske ciljeve. Živjeli su od danas do sutra, ali sa stalnom težnjom

da opravdaju svoje postojanje kod Nijemaca putem zločina, terora i vjernog služenja ciljevima okupatora.

Kod sela Risovca, u jesen 1943. godine, pred povlačenje Nijemaca sa područja sreza, oko 70 četnika, poštenih ljudi i većinom ranije prisilno mobilisanih, prešlo je u partizanske jedinice, a oni, koji su prihvatili ideologiju četništva i ogrezli u zločinima, prešli su u Liku i Dalmaciju. Od tada do kraja rata, četništvo nije imalo nikakvog utjecaja, niti oslonca na području sreza Bosanski Petrovac.

VOJNO-POLITICKO STANJE NA TERENU BOSANSKOG PETROVCA POSLIJE OFANZIVE

Porazna ljudska i ekonomska pustoš, koju je neprijatelj ostavio na području petrovačkog sreza, imala je odraza na političko stanje. U narodu su se osjećali nemoć i strah. Lošem stanju doprinijele su i teške ekonomske prilike, a naročito epidemija tifusa, koji je nemilosrdno obarao na postelju i uništavao. Međutim, vjera u ciljeve revolucije i konačnu pobjedu NOP-a nije bila izgubljena.

Tih prvih dana poslije neprijateljske ofanzive, nismo bili ni organizacijski ni kadrovski dovoljno spremni da ponesemo na plećima tako veliki teret, da ublažimo negativno stanje i popravimo političke prilike. Radi ilustracije teškoća, navodimo da se poslije ofanzive vratila na teren jedna trećina komunista, mali broj omladine i skojevaca i samo dva člana Sreskog komiteta partije. Ni jedan član Sreskog komiteta SKOJ-a nije se vratio. Ostao je nepotpun i Sreski narodni odbor. U opštinama je ibilo slično i teže stanje. Neke opštine, kao što su Vodenica, Krnjeuša i Bjelaj, ostale su u cjelini bez opštinskih narodnih odbora i rukovodstva političkih organizacija. Isto tako su i neka sela, kao Skakavac, Vodenica, Rašnovac, Bravsko i Petrovac ostala bez mjesnih narodnih odbora, partijskih i skojevskih organizacija, dok se u drugim našao samo po koji član mjesnog narodnog odbora, član Partije i SKOJ-a.

Takvo kadrovsko i organizaciono stanje na terenu nije garantovalo brzi oporavak. Bilo je jasno da nas je ofanziva zatekla nespremne da se prilagodimo nastaloj teškoj si-

tuaciji. Ove konstatacije potvrđuje i činjenica masovnog i neplaniranog odlaska komunista i članova rukovodstva u partizanske jedinice. Istina, postojala je partijska direktiva da mlađi i sposobniji komunisti idu u jedinice, ali smisao te direktive nije bio da se neplanski upućuju kadrovi, da se slabe rukovodstva i nosioci organizacijsko-političkog rada. Ovom prilikom treba istaći, da je još u novembru 1942. godine u Petrovcu, uz prisustvo Đure Pucara, sekretara Oblasnog komiteta partije i Sretena Zujevića, tada člana CK KPJ održana sreska partijska konferencija na kojoj je raspravljano i o odgovarajućim organizacionim pitanjima. Pored ostalog, na konferenciji je donijet zaključak da se na terenu odmah pristupi stvaranju i ilegalnih partijskih organizacija, pored legalnih od ljudi koji nisu kompromitovani i koji bi u slučaju okupiranja teritorije od strane neprijatelja mogli ostati i nesmetano raditi. Ovaj zaključak nije sproveden zbog kratkoće vremena i subjektivnih slabosti. Partijsko rukovodstvo je živjelo u ubjeđenju da će eventualna ofanziva, kao i sve ranije, otjerati narod u zbjeg, a po prolasku opasnosti opet se sve vratiti normalnom političkom životu. To je ovoga puta bila zabluda, koja nas je koštala političke stabilnosti i prestiža. Na području Bosanskog Petrovca i šire okoline, narodnooslobodilački pokret je tada zbog subjektivnih slabosti i tragičnih posljedica neprijateljske ofanzive preživljavao ozbiljnu krizu, ali ne i takvu koja nije davala perspektive za brzo prevazilaženje.

Trebalo je, takoreći, stvarati nove organe vlasti u opštinama i selima, obnavljati političke organizacije i razvijati politički uticaj, ulivati samopouzdanje kod komunista, omladine i naroda. A taj rad je bio težak zbog izvršenih odmazdi. Nijemci su u aprilu, izuzetno u odnosu na druge teritorije, jakim garnizonom ponovo posjeli Bosanski Petrovac. Isturenim posadama u Oštrelju, Bravsku Mednoj Glavici, Vrtoču, Prkosima i Krnjeuiši težili su da kontrolišu komunikacije, raskrsnice i prelaze. Ovakvim sistemom njemačke kontrole, teritorija sreza je isprijecana i bila pod stalnim udarom Okupatorskih racija. Odmazda i zločini su se ponavljali iz dana u dan. Da bi uspostavili totalnu kontrolu nad teritorijom sreza i suzbili svaku aktivnost, Nijemci su koristili četničke jedinice, koje

se stacioniranjem na Bujadnicama, u Suvaji, Vodenici, Risovcu, Bjelaju i Malim Stjenjanima imale zadatak da vrše spoljno obezbjeđenje njemačkih garnizona, prikupljaju obavještajne podatke o pokretima partizanskih jedinica i o opštoj aktivnosti i stanju na terenu. Nikada neprijatelj nije vršio takvu totalnu kontrolu teritorije sreza, sprovodio racije i odmazde nad narodom i aktivistima . . .

Ako se ima u vidu da na području sreza Bosanski Petrovac u ovo vrijeme nije bilo partizanskih snaga, onda se zaista može shvatiti teška situacija u kojoj se našlo i rukovodstvo i partijska organizacija. U aprilu i maju neprijatelj je vladao situacijom i bio u stalnoj ofanzivi. Mi smo bili u defanzi. Međutim, vrijeme je radilo u našu korist, odnos snaga i uticaj na teren postepeno se mijenjao na okupatorsko-četničku štetu.

Od dolaska njemačko-četničkih jedinica u aprilu, pa do njihovog odlaska, rad na terenu sreza naročito prvih dana bio je zaista težak, politička aktivnost riskantna i nemilosrdno kažnjavana od okupatora i njegovih četničkih slugu. Zbog ranijeg legalnog rada Partije, njeni članovi i aktivisti su bili stalna meta njemačko-četničke vojne aktivnosti. Zbog odmazde i jake kontrole terena društveno-politički rad je paralizan i morao da se odvija u ilegalstvu. Svi sastanci održavani su izvan naseljenih mjesta, obično u obližnjim šumama, uz najveću tajnost i opreznost. Aktivisti i članovi Partije u većini slučajeva nisu spavali u kućama, nego u šumi i na skrovitim mjestima, ali uz punu opreznost i izmjenu tih mjesta. Zbog tih teškoća i stalne opasnosti od odmazde, neki kadrovi su se pasivizirali, a jedan dio pokretu odanih domaćina i domaćinstava izbjegavao je susrete sa aktivistima. Naročito se to osjećalo u mjestima koja su bila blizu neprijateljskih posada.

Ipak, u maju u selima Janjila, Bravs'ki Vaganac, Drinić, Bukovača, Smoljana, Rajinovac i Veliki Stjeinjani oživio je rad mjesnih narodnih odbora, partijskih i skojevskih organizacija. Postepeno i u drugim selima, dolaskom starih i prijemom novih članova, politički rad je oživljavao, negdje brže, a negdje sporije, što je zavisilo od opštih uslova. Sreska rukovodstva su radila, iako nepotpuna, članovi tih rukovodstava su djelovali na terenu i sprovodili određene zadatke. Treba istaći, da nije postojalo nikakvih uslova,

zibog neprijateljske aktivnosti, da se sreski forumi sastaju i kolektivno djeluju. Opštinska rukovodstva nisu obnovljena sve do početka druge polovine godine. Za to vrijeme, članovi sreskih foruma direktno su kontaktirali sa mjesnim narodnim odborima, partijskim i skojevskim organizacijama. Izuzetak je bilo područje opštine Kestenovac na kome su bili povoljniji uslovi. Rad se odvijao neprekidno u svim organima i organizacijama i na nivou opštine i po svim selima te opštine.

Uz političke napore, u to vrijeme, na terenu su stalno bili prisutni zadaci na prikupljanju potrebnih sredstava za partizanske jedinice i materijalne pomoći siromašnim i partizanskim porodicama koje su došle u tešku ekonomsku situaciju.

Na području sreza nalazila se stalno i komanda mjesta koja je u maju formirala četu od svoje zaštitnice, ranjenih, bolesnih i ostalih boraca. To je bila ujedno prva i jedina naša partizanska jedinica na području Petrovca. Kasnije je formiran Petrovački bataljon, koji se nalazio u sastavu Drvarsko-petrovačkog odreda a operisao je na teritoriji sreza Bosanski Petrovac. Od polovine godine, akcijama susjednih partizanskih odreda (Podgrmečkog i Drvarsko-petrovačkog) i 10. brigade na njemačke posade i četničke jedinice na području Petrovca, kao i aktivnošću Petrovačkog bataljona, mijenja se vojna situacija u našu korist. Od toga vremena jača naša i opada neprijateljska aktivnost. To je početak perioda u kome se narodnooslobodilački pokret ponovo snažno afirmiše, to su trenuci nove plime naše političke aktivnosti, period kada se narod uvjerava u lažnost četničke propagande, odlučujući trenuci vraćanja samopouzdanja.

Sreski komitet partije koristi nastalu povoljnu vojno-političku situaciju i donosi odluku da se smjelije pristupi prijemu novih članova, da se ojačaju partijske i druge društveno-političke organizacije i da se Obnove tamo gdje nisu postojale. Uz povećanu političku aktivnost, trebalo je istovremeno onemogućiti stvaranje četničke vlasti na području sreza.

Odlaskom Jove Kecmana »Suce«, sekretara Sreskog komiteta u Okružni komitet partije u Drvaru, za sekretara

je izabran dotadašnji predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Miloš Kecman »Vojsko«, a za novog predsjednika Milan Karanović. Kada je nešto kasnije Miloš Kecman otišao na rad u Okružni narodni odbor u Drvaru, za sekretara Sreskog komiteta je izabran Vlado Grubiša. Tada je u potpunosti bilo obnovljeno sresko skojevsko i omladinsko rukovodstvo. Za sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a izabrana je Smiljka Rodić. Pored predsjednika u Sreskom narodnom odboru, na zadacima narodne vlasti radili su Milan Guteša, Pepa Komnen, Toma Morača, Milan Dukić, Dušan Karanović i Luka Marjanović. U Sreskom komitetu partije, pored sekretara, radili su na partijskim zadacima i članovi Smiljka Rodić, Jela Lati'nović — Kecman, Vlado Kecman, Vico Sekulić i Milan Dukić. U sreskim rukovodstvima SKOJ-a i omladine radili su Stakioa Penac, Maniša Vojvodić, Svetiko Grbić, Danica Josipović - Sekulić, Svetko Kačar, Obrad Trninić, Vojo Banjac, Sava Solomun, Milka Rodić, Dragan Stojković i Drago Serbula. Ovakav sastav sreskih organa i komiteta sa manjim izmjenama zadržao se do odlaska okupatorskih jedinica u jesen 1943. godine. Članovima tih rukovodstava, kao i članovima Partije i aktivistima, pripada zasluga za potpunu Obnovu društveno-političke aktivnosti i afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta na terenu sreza u veoma teškim uslovima.

Sa Prvog kongresa antifašistkinja iz Bosanskog Petrovca (crtež Voje Dimitrijević
1942. godine)

VOJO DIMITRIJEVIĆ

RAZGOVOR MRTVIH MALIŠANA

Ako nećemo da izmišljamo i da se provizorno sjećamo, onda jedan čovjek nakon 30 i više godina može da bilježi i da se zaista sjeća samo onih događaja, koji su srasli s njim i koji su toliko jaki da sa njima živi do kraja života pa ih noisi sve do svoje smrti.

iS obzirom na jedan dio mog ratnog puta od Foče do Bosanske krajine, s obzirom na teški životni put i borbe u IV i V ofanzivi, boravak u Bosanskoj krajini i život u Petrovcu i Driniću, ostaće u mom životu kao jedna od etapa lakšeg i ugodnijeg života u odnosu na dane prije i poslije tog perioda.

Drinić i Petrovac u drugoj polovini 1942. godine, to su ratni dani gdje je bilo koliko toliko hrane i gdje se moglo mirno spavati. A da je to tako i bilo, sjećam se i naše velike proslave 25-godišnjice Oktobra. Sjećam se i mnogih ljudi — naših drugova — sa kojima sam proslavio ovu divnu noć.

Sjećam se i Prvog kongresa Antifašističkog fronta žena, i kako sam sa akademskim slikarom, pokojnim Pivom Karamatijevićem, dekorisao salu za ovaj Kongres i kako sam na samom Kongresu radio — crtao — mnoge delegatkinje — žene seljanke — radnice — koje su tako pametno, tako ljudski govorile, naročito žene seljanke iz tih zalbačenih i porobljenih krajeva, a koje su znale da govore i da se jasno izražavaju. I eto, ova moja skica sa tog Kongresa žena — seljanke, koju sam tada nacrtao i do danas sačuvao jeste jedna obična naša žena — majka, koja je znala zašto njena djeca s njom zajedno moraju da idu u

borbu i da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika — a ona je to na Kongresu tako lijepo rekla, bez patetike — jednostavno — jasno.

iSijećam se rada u Drinićima i Nikole Kecmana Đide, domaćina kuće u kojoj je bila smještena štamparija »Borbe«. Đida je bio domaćin koji se može pamtit i po svojoj dobroti i po svojoj prostodušnosti. Uvijek je bio tu među nama da se nađe pri ruci, spreman da pomogne, da napravi »drvo«, kao podmetač za kliše, koje sam radio na lino-leurnu za našu »Borbu«.

O »Borbi« u Driniću pisali su mnogi, dosta je napisao i Vladimir Dedijer, pa ću ja da kažem nešto o onim događajima koji su vezani za ove krajeve, a koji su bili tragični za žene, za djecu, za starce i koji se pamte dok čovjek živi.

Nikada neću zaboraviti Oštrelj i onu djecu koja umiru, nij hove oči, njihov pogled. Nailazio sam na po dvoje-troje djece zajedno ostavljenih pod zamrzlom krošnjom, uz stablo naslonjenih. Tako su ostavljali te jadne mališane, valjda da ne budu sami i da mrtvi razgovaraju i tješe jedno drugo. Gledao sam tu djecu u nekoj agoniji bilo mi je svejedno da li sam živ ili mrtav. Gledao sam smrznute žene — majke golih grudi koje su htjele pred smrt da nahrane na vječnom rastanku posjedni put svoju nejaku djecu, svoje drage golubove.

Za mene, takvi doživljaji, to su oni najstrašniji, najteži trenuci koje sam doživio kroz četiri godine u ovoj našoj natčovječkoj poštenoj borbi za rođenu zemlju.

OD PETROVCA DO AUSVICA

Mjesec je januar 1943. godine. Sa porodicom živim u kući Mile Smiljanića, pošto je naš dom izgorio 1941. godine. 'Skoro svaki dan dolaze vijesti o oslobođenju nekog grada u Bosni. Posljednje vijesti govore da su partizanski borci, proleter i, ušli u Teslić i Prnjavor. Veseli smo, jer se slobodna teritorija proširila od Une do Save. I vijesti sa Moćnog fronta vrlo su povoljne, govore da je Crvena armija kod Staljingrada opkolila oko 330.000 njemačkih vojnika. Sve nas to raduje i hrabri. Već vidimo poraz njemačke sile i brzi završetak rata. Ponesena tom situacijom i mladalačkim zanosom, tih dana, vjerim se za Bogdana Krtinića. Samo čekam da prođe godinu dana od smrti pokojne majke, pa da se udam. I ako sam dosta zauzeta zadacima AFŽ-a, najviše se angažujem oko priprema za svadbu. Iz pećina donosim robu porodice i odvajam svoje djevojačko ruho. Dosta toga je upropašćeno, ali je nešto i za novi dom. Svadba je ugovorena za 20. januar. Željno očekujem taj dan, kao i svaka djevojka, 'koja iz ljubavi zasniva bračnu zajednicu.

Sto se dan svadbe više primiće, sve su češći glasovi o neprijateljskoj ofanzivi na slobodnu teritoriju. Iako vijesti nisu povoljne, ja više mislim na svadbu nego na ofanzivu. Pomišljam: »I ova će ofanziva brzo proći kao i sve prethodne«.

Dođe dan svadbe — 20. januar. Okupili se najbliži rođaci i prijatelji. Dolaze svatovi. Svadba skromna. Niko ne zamjera, jer su ratni dani. Najviše se priča o proteklom događajima i onom što rat donosi. Prije podne krećemo u

novi dom, gdje stigismo za nepun sat. I ovdje, kao i jutros kod oca, sve je skromno, ali prijatno. U novoj sredini, gotovo da sve poznajem, pa promjenu doma lakše podnosim.

U novom domu živim nekoliko dana. Okružena sam pažnjom i lijepom atmosferom koja vlada u ovoj porodici, što me čini zadovoljnom. Svekrva Jêka je »glava« kuće. Svi je slušamo i poštujemo zbog njene pravičnosti. U mislima pravim lijepe planove za budućnost.

Svaki dan se češće govori o neprijateljskoj ofanzivi. Priča se o evakuaciji Bihaća i bolnica iz Grmeča. Vidimo, iz pravca Bihaća i Krnjeuše, prvo u manjim grupama, a potom u većim kolonama, narod se povlači. Mnogi i stoku gone. Doznajemo da su to izbjeglice iz Banije i Korduna, koje bježe ispred njemačke vojske. Sad vidimo da su vijesti o neprijateljskoj ofanzivi tačne. I naši politički radnici to potvrđuju. Izbjeglice kuljaju svaki dan u većem broju. Kažu, da ih je kroz Petrovac prošlo blizu 40.000, iz Bihaća, Krupe, Sanskog Mosta i Prijedora.

Jednog popodneva, povećana kolona izbjeglica skrenu sa ceste, kod Medene Glavice, i uputi se ka našem selu. Dolaskom u selo manja grupa se uputi ka našoj kući. Rado ih primamo, jer vidimo da su u nevolji. Rekoše da putuju deset dana, a da nisu jeli već dva dana. Gledam, kako je izmučen taj jadni narod. Vidim jednu majku kako bosa po snijegu ide, sa nekim krpama uvijenim oko nogu, koje su duge pa se vuku za njom. Na leđima, u džaku, dijete kuka, drugo dijete vodi za ruku, a treće, valjda najstarije, ide i plače. Sto imamo to i dijelimo. Za djecu se nađe mlijeka i čaja. Pričaju nam da su neke majke djecu ostavile, da je jedna majka i udavila svoje dijete, ali to ne možemo da vjerujemo. Jezivo je i slušati. Kad čovjek gleda ove ljude, pogotovo djecu, skameni se, teško mu je. Toliko puta sam se upitala da li ima i'ko snage da zločinu stane na put.

Dvadeset šesti januar — vrijeme vedro. Sunce šija kao da je august. Neprijateljska avijacija vrlo je aktivna. Izviđa cestu Bihać — Petrovac. Kad prelijeću iznad sela, iz aviona bacaju letke. Gomila letaka pada oko naše kuće. Uzimam jedan i čitam. »Partizani! Vratite se smjesta, zadnji je čas! U protivnom ... Ovaj letak vrijedi kao propu-

snica...« Razmišljam o sadržini letka pa kažem: »Ovo je propusnica za ropstvo«.

U kući vri kao u košnici. Spremamo se za evakuaciju u rejon Ogredenice. Vidimo i naša vojska se užurbano povlači iz pravca Bihaća. To su jedinice 7. banijske divizije i 7. krajiške brigade. Rekoše da su im Švabe zašle iza leđa i da će ibrzo u Petrovac, da su vrlo krvoločni. Vijest porazna. Odmah se pakujemo i pod zaštitom mraka krećemo u našu bazu — Ogredenicu, gdje stigismo kasno u noć. Tu je kao u košnici. Pola domaćinstava, iz našeg sela, sklonilo se u taj rejon. Kažemo: »Živjeli smo više od godinu dana u miru i slobodi, pa zar opet moramo u zbjegove«. Ovo je gore nego 1941. godine. Onda bar nije bilo snijega, a sad i ovaj prirodni »okov«. U novoj bazi prenoćili smo jednu noć.

Osmog februara vidimo njemačku konjicu kako preko polja nastupa ka Petrovcu. Avioni tuku Oštrelj, a na Bravsku se vodi borba. Strah i neizvjesnost se povećava svakog časa. Pronose se glasovi o oživljavanju četničke aktivnosti i stradanja mirnog stanovništva. Pitamo se šta sad? Zaključujemo da je najbolje poći u Bastaški Do. Upućujemo se u tom pravcu. Ima nas oko 40. U našoj grupi su moja i Mirkovićeve porodice. Snijeg visok, pa se teško krećemo. Što više zalazimo u uvale, snijeg je veći. Bez prtljaga dalje ne možemo. Starije osobe iznemogle, a djeca plaču od zime. Zastajemo, dogovaramo se šta da radimo. Mlađi predlažu da se ide naprijed, dok stariji hoće nazad, u Ogredenicu. Usvajamo mišljenje starijih i vraćamo se u bazu, odakle smo jutros krenuli. Tu ostajemo dva dana. Niko nas ne uznemirava. Pronio se glas da Švabe ne diraju mirno stanovništvo i da svako može da se vrati kući bez opasnosti po život. Mi mlađi smo skeptici prema ovim vijestima, ali nas stariji »ubijediše« i mi se vratismo kući, kao i većina porodica iz sela. Kod kuće nalazimo pravu pustoš. Sve je odneseno. Kažemo: »Bili bismo zadovoljni kad bi bilo samo ovo«.

Svabino lukavstvo je uspjelo. Nakon dva dana po selu otipoče racija, hajka na stanovništvo i na simpatizere Narodnooslobodilačkog pokreta. Muškarce, koje zarobljavaju, odvođe u Petrovac. Odveli su i mog muža Bogdana. Zene odvođe u selo Vrtoče. Mene puštiše kući, nakon tri dana.

U kući zatičem pravu žalost za Bogdanom. Mislimo na najgore, tim više što je bio bolestan. Meni je posebno teško, jer sam nevjesta oko dvadeset dana. Nimalo zavidan položaj. Moja briga zbog muža svakim danom je veća. Po selu se pronese glas da se zarobljenici mogu posjetiti. Podstreknuta tom viješću i nošena ličnom željom da vidim muža, sa Katom Smiljanić i Savom Marić polazim u Petrovac. Prvi dan dozvoliše da vidimo zarobljenike. I drugi dan dođosmo, ali bez rezultata. Rekoše nam da su naši muževi otišli dalje. Katu i Savu pustiše kući, a mene zadržase, govoreći: »Znamo mi tebe. Ti si partizanska špijunka«.

Odmah su me ipovali na saslušanje. Jedan Švabo me ispituje, a neki civil prevodi. Pitaju me za partizanske jedinice, ilegalne političke radnike, simpatizere Narodno-oslobodilačkog pokreta za bolnice i partizanske baze. Obećavaju mi povratak kući ako im kažem ono što me pitaju. Ja ćutim i pravim se da ništa ne znam. Oni mi prijete i upućuju uvrede.

Poslije podne trpaju nas u kamione. U grupi nas ima oko 40. Zajedno smo muškarci i žene. Bacaju nas kao cjepanice. Padne i po koji udarac kundakom. Voze nas u pravcu Rastovače. Znam gdje je koja pećina, pa pomišljam da nas tamo vode na strijeljanje. U toku dana prođosmo Vrtoče, a noću se spustismo niz Ripački klanac. Vidimo svjetlo u Bihaću. Sad znamo gdje smo. Niz klanac sporo idemo, pošto je put bio porušen od naših jedinica, a od Švaba na brzinu popravljen. Dotjeraše nas u bihački zatvor, koji je pun kao šibica. Ne možemo se okrenuti. Tu ostajemo tri dana. Hrane nas škrobom od kuhanog ječmenog brašna.

Jednog jutra izvedoše nas iz zatvora. Zima grozna. U koloni po dvoje vode nas na željezničku stanicu. Trpaju nas u otvorene vagone. Kad voz krenu, hladnoća se pojača. Nepokriveni dijelovi tijela koče se od zime. Stavljamo ruke na lice i nos, da bar te dijelove tijela zaštitimo od smrzavanja. Zima do kostiju probija. Na vagonu se zbijamo u gomile, okrenuti licem jedni prema drugima, da se »zaštitimo«. Srećom, voz sporo ide, često staje, pa se »zagrijavamo« poskakujući u mjestu.

Cijeli dan i noć putujemo. Stižemo na željezničku stanicu Prijedor. Ukočena sam od zime. Tijelo ne osjećam. Neki saputnici su ukočeni i ne miču se. Ko može sam, izlazi iz vagona, a ko ne može, Švabe ga izbacuju kao vreću. Postrojavaju nas ii dovode u neke barake. Vatre nema, ali smo zadovoljni da nismo vani, na snijegu. Ima i nešto slame na koju padamo od umora. Primličemo se jedna uz drugu, da bi se »zagrijale«, ali ne koristi. Nikome se ne spava. Skakućemo po baraci da bismo se zagrijali, ali ni to ne pomaže. Pored zime, ni vaške nam mira ne daju. Mile po nama kao mravi.

Prvu noć dobivam groznicu. Tijelo mi gori. Samo bih volde pila ,a vode nema. Niko ne smije da ide van barake. Noge me jedva drže, ali ne smijem da kažem da sam bolesna, pošto sam čula da bolesne ljude odmah ubijaju. Su-tradan, donesoše nam tople zobene kaše. Mlaka je, pa zagrijavamo ruke, lice i nos. Poslije »doručka« vode nas na željezničku stanicu, gdje istovarujemo i utovarujemo vgone. Najviše je sanduka sa municijom, građe za barake, drva, cigle, žita i drugih životnih namirnica, namijenjenih za vojsku. Za »ručak« hladna kaša od krompira, a naveče škrob, koji u grlu zastaje. I tako svaki dan. U logoru su moj muž Bogdan, Nikica Smiljanić i Ljubomir Marić. Svakodnevno se vidimo na stanici i jedino tada možemo porazgovarati. Sastav zarobljenika svaki dan se mijenja. Jedne odvođe ,a druge dovode. Život — pravi robijaški. Želimo da idemo bilo kud, mada ne očekujemo ništa bolje dok smo u rukama ovih dželata.

Ponekad nas posjeti neko od četničkih predstavnika. Obećavaju nam »slobodu«, ako prihvatimo njihove ponude. Govore nam da je svakom Srbinu mjesto u njihovim redovima. Muškarce nagovaraju da idu u četnike, od nas žena traže saradnju. Govore nam o propasti partizana u Bosni i o njihovom skorom uništenju u kanjonu Neretve. Njihove ponude i milost odbijamo. Oni su više nego bijesni. Prijete i psuju.

Jednog martovskog jutra rekoše nam da pakujemo svoje »stvari«. Nagađamo o švapskim planovima. Jedni govore da idemo u Njemačku, na rad, drugi kažu da nas vode u Rusiju, rovove da kopamo, pošto Švabo, kako rekoše, tamo trpi gubitke. Neko pronosi i najgore vijesti.

Nagađamo. Znamo da nas ne čeka ništa dobro, ali želimo da idemo iz kandži ovih zvijeri. Tovare nas u otvorene vagona. Muškaraca ima više nego nas žena. Ima nas više od stotinu. Tu je i moj muž Bogdan, neke porodice iz Očijeva i Okoline Prijedora. Teško prepoznajem lica ljudi sa kojima sam dovedena iz Bihaća u Prijedor. Sva lica isiodjena. I moj muž se jako promijenio, oslabio fizički. Sjena od čovjeka.

Krenusmo. Voz ide polako, gotovo se vuče. Kažu, boje se partizanske zasede. Od studeni se kočimo.

U toku dana prođosmo vozom kroz Bosanski Novi i Sunju, a potom predasmo rijeku Savu. Prvi put da vidim tako veliku rijeku. Vozimo se preko Slavonije i Srema. Ovom prugom voz brže juri nego kroz Bosnu. Ovdje je sve ravno, a preko Save vidim brda Bosne pod snijegom. I topovi se čuju iz pravca Kozare. Vozeći se, razmišljam o nesreći koja me zadesi. Ranije sam čula da se prvi mjesec u braku naziva medenim mjesecom. Kod mene taj mjesec se pretvorio u najcrnju stranicu mog života.

Noću stižemo u zemunsku željezničku stanicu. Osjećam ise loše. Ne mogu da se dignem. Sva sam ukočena. Moje saputnice iznose me i pomažu mi da se popnem u kamion. Dovedoše nas u logor Sajmište. Vidim: slika ista kao i u Prijedoru, samo logor veći, a zarobljenika mnogo više. Nas dvadeset, teže bolesnih, bacaju u jednu malu sobicu. Tijesno je, nema svježeg vazduha, ustajali vazduh zaudara. Gušimo se. Sutradan nas šišaju i kupaju. Voda hladna, ledena. Temperatura me ne popušta, groznica me trese. Ništa ne mogu da jedem. Vučem se kao strvina. Nikome ne govorim da sam teško bolesna, ali sve se vidi na meni. Logorski ljekar daje dijagnozu: »Pjegavi tifus«. Sa još nekoliko žena šalju me u bolnicu u Beogradu. Tu je ipak lakše nego u logoru. Bolest ne popušta. Na momente ne znam za sebe. Temperatura me baca u agoniju. Vičem, psujem, sa kreveta skačem. Vežu me za krevet, da se ne dižem, a gazom mi zatvaraju usta da se krici ne čuju.

Ljekari su zarobljenici, mada ih ima i iz Beograda. Nedićeva žandarmerija čuva stražu ako bolnice. Hrana je loša, ali ipak bolja nego u logoru. Ne mogu da jedem.

Svoju hranu dajem dječaku Mili, rodom od Banje Luke, koji je kao zarobljenik dospio u bolnicu. Said je prizdravio, pa može da jede. Mali Mile mi jednom prilikom reče da je i moj muž Bogdan deveden u bolnicu, ali mi ne daju da ga posjetim. Tu mu se i život ugasio. U bolnici sam mjesec dana. Bolje se osjećam. Počinjem se oporavljati.

U maju ljekari konstatuju da sam »ozdravila«. Sa grupom žena Gestapo me vodi u logor na Banjicu. Vidim, stražari i osoblje logora u uniformi žandarmerije stare Jugoslavije. Pomislih da je ovdje život »udobniji« nego na Sajmištu. Mislim, bar jezik razumijem. Prvi kontakt me razočarao. Stražari se u mnogo čemu ponašaju gore od Švaba. Pravi razbojnici. Za divljanje i teror nad rodoljubima ove zemlje primaju nagradu od svojih gospodara.

U logoru sam nekoliko dana. Logor pun kao šibica. Najviše je omladine, koja se drži dostojanstveno. To me hrabri. Oko nas »novajlija« okupljaju se logoraši i raspituju o nama i mjestima odakle smo došli. Zbog čega smo tu, nifco ne pita, jer se zna. Oni nam pričaju o užasu koji vlada u logoru. To se vidi i na njihovim licima. I sama očekujem da podijelim sudbinu tih rodoljuba koji svakog časa očekuju smrt. U logoru zujanje motora i brektanje kamiona ne prestaje. Jedne logoraše odvoze, a druge dovoze. Znamo za sudbinu onih koje odvoze. Dobro znamo za Jajince. Stalno očekujem da prozovu i moje ime. Svaki dan je manje onih koje sam ranije poznavala.

Agenti Specijalne policije svaki dan me pozivaju na saslušanje. Ništa ne priznajem, a saradnju odbijam. Batine i uvrede nikad ne izostaju. Iz zatvoreničkih prostorija često čujemo jauke. Znamo da to agenti čine svoj uobičajeni posao. Jezivo je slušati ljudske krike, pogotovo noću. Čovjeku mozak prestane da radi. Jedne noći čujemo plač novorođenčeta. Kažemo: »Kud baš sad da se rodi, to malo stvorenje da dođe na ovaj svijet koji je pun strave i užasa. Kud da se rodi u ovoj crnoj kući, gdje vladaju mračne sile«.

U logoru je neprijateljska propaganda jaka. Najviše nam govore o pobjedi njemačke vojske na istočnom frontu i o uništenju partizanske vojske na Zelengori. Mada znam da lažu, srce mi puca kad slušam takve vješti. Odmah po-

mišljam na mog brata Sretka i njegove drugove koji se nalaze u III krajiškoj brigadi. Zarobljeni partizani i ilegalni radnici, koje dovode u logor, demantuju takve vijesti. Naprotiv, oni donose ohrabrujuće novosti. Odmah lakše dišemo, mada smo totalno iscrpljeni.

Jednog julskog dana 1943. godine prozvaše moje ime. Pomislih — i ja dođoh na red za Jajince. Tužno se rastajem od poznanika, a oni me prate nijemim pogledima. Nas, oko dvadeset žena, Švabe trpaju u kamion i ponovo vraćaju u logor na Sajmištu. Sutradan voze nas na željezničku stanicu Zemun. Ima nas sada 159 u grupi. Rekoše da idemo u Njemačku na rad. Trpaju nas u otvorene vagone. Mislimo, toplije, pa ćemo moći izdržati. Krenuli smo prije podne. Putujemo preko Novog Sada, Mađarske i Čehoslovačke. Voz ide sporo. Ponegdje, u šumi stane, da se »odmorimo«. Daju nam i po malo hrane. U mojoj grupi su: Zineta iz Petrovca, Smilja iz Vodenice, Olga, Jovanka, Nedeljka i Mica iz Srema. Ostale žene ne poznajem. Nakon šest dana puta stigismo u — Aušvic.

Vidimo logor ,ogroman ,a logoraša mnogo. Ljudi izgledaju kao aveti. Razgovaramo: »Sigurno je ovdje kraj života«. Vode nas u logor. Uobičajena procedura. Upoznaju nas sa »kućnim redom«. Svaki »prestup« metkom se kažnjava. Po cijeli dan smo na radu izvan logora. Na rad nas u stroju odvođe. Oko nas su stražari, sa bajonetama na puškama, sa dresiranim kerovima. Tjeraju nas do iznemoglosti. Kapoi — prave krvopije. Gori su od SS-stražara. Za kaznu cijeli dan smo na radu, bez hrane i vode. Padamo u nesvijest od žeđi i vrućine. Iznemogle žene stražari udaraju kundacima i cokulama. Poslije tih udaraca neke žene se i ne dižu. I ja dobih jedan udarac u grudi. Bolovi su užasni. Mada sam jako bolesna, tjeraju me na rad. Vučem se kao slomljena.

Novembra mjeseca ponovo sam u bolnici zbog teške upale pluća i ozljede na grudnom košu. Uslovi u bolnici grozni... Po četvoro nas »leži« u jednom krevetu. Vaški ima kao mrava. Ljekari su iz okuniranih zemalja. Među njima je i ruskinja Nataša. Ona je pravi melem za naše rane. Tu je i medicinska sestra Mica iz Slovenije, koja je zarobljena kao partizanka. Sa njima dvjema brzo nalazim

zajednički jezik. Nataša me uči kako ranu da liječim da ne zarasta, da bi što duže ostala u bolnici. U tome pomaže i Mica. Pomažu i drugima.

Zgrada krema tori juma je uz bolnicu. Gledam kako odvođe u smrt mnoge nesrećne ljude, očekujući i svoje sopstveno stradanje. Ljudi isu izmučeni, kao klade za loženje. Ljudi iz grupa koje odlaze u peći, bacaju nam slike i pilsma — da predamo onima koji ostaju, da bi znali za njihovu sudbinu. Prvih dana posmatram te prizore, kasnije bježim da ne gledam ljudske muke. Koliko sam puta tada rekla: »Bolja je smrt, nego život tamo gdje vlada zakon divljaštva«.

Januar je 1945. godine. Razmišljam o tome kako će se skoro navršiti dvije godine kako sam u ovom paklu. Svaka godina je teža od prethodne. To se vidi po Svabinom ponašanju. Crvena armija se približava, saveznici bombarduju njemačke gradove, a Švabe postaju suroviji, kao da se takmiče u svojim zvjerstvima. I grupe koje odvođe u krematorijum su veće.

Jednog jutra čujemo artiljerijski dvoboj. Govori se da su Rusi blizu logora. Vidimo Švabe jako uznemirene. Pronose se glasovi da se priprema dizanje logora u vazduh. Ne bi bilo čudno kad bi i taj zločin napravili. Huka sovjetskih tenkova sa Visle otvara nam neku nadu da smo spaseni. Pojačava se želja za životom, jer je sloboda na domaku. Ljekarka Nataša je najveći optimista. Ona nas hrabri i smiruje. Niko ne miruje. Srca nam se bude. Sto su odjeci eksplozija bliži, mi smo uznemireniji. Ruska avijacija nadlijeće logor. Piloti bacaju letke i pri odlasku mašu u znak pozdrava. Svako kršenje »kućnog reda« Švabe kažnjavaju mecima. Svoju radost duboko skrivamo.

Izjutra 15. januara, nešto neobično. Nema pucnjave. Ne bruje kamionski motori. Neobično za ovaj režim. Neko proneše glas: »Švabe noćas pobjegle! Rusi dolaze!« Ne možemo da vjerujemo. Bojimo se provokacija. Izlazimo u dvorište i vidimo — nema ni stražara, ali ni crvenoarmejaca. U logoru pravi metež. Ljudi kidaju žice, koje dijele blokove, miješaju se logoraši, izbacuju parole: »Živjela sloboda! Živjela Crvena armija!« Logorašd traže poznanike. Mnogo je plača zibog izgubljenih. Neki imaju sreću da nađu

one koje traže. Iz moje grupe od 159 ljudi, koliko nas je došlo u ovaj logor, 25 nas je ostalo u životu, ali niko potpuno zdrav. Logoraši se razilaze po gradu i okolnim mjestima. Traže hranu. Švabe pucaju na nas sa okolnih brda. Posljednji dan logorovanja i ja dobih metak u lijevu ručku.

Očekujući dolazak Crvene armije dani postaju beskrajno dugi. Živimo između slobode i ropstva. Bojimo se povratka Švaba. I najzad, 27. januara 1945. dođoše crvenoarmejci. Svojim očima ne mogu da vjerujem da je došao kraj nasilju i mukama.

Ne mogu da se snađem. Trčimo u susret vojnicima, ljubimo oružje koje nose. I mi, logoraši, ljubimo jedni druge. Grlim Natašu i Micu. Plačemo od radosti. Sovjetski vojnici pohvatali neke Švabe i doveli u logor. Logoraši ih linčuju. Gledam ih kako jadno izgledaju kad su u rukama osvetnika. Iako nisam oporavljena od teške bolesti, na svoje zdravstveno stanje i ne pomišljam. Želim samo jedno — čim prije da se vratim u svoju zemlju da zagrlim svoje bliže, ako su ostali u životu. Iako sam mnogo propatila, postajem zadovoljna kad vidim da je stigla sloboda, dugo željena.

ODBOR

Opsovao jedan seljak Mjesni odbor u selu Bukovači. Čuli to i odbornici Mjesnog narodnog odbora u selu, pa ga pozvaše na odgovornost. Nakon ubjeđivanja i kritike, predsjednik mu reče: »Hajde ti nama sada reci, zašto si nas psovao?«

»Manite se vi mene, ljudi, niste vi mene shvatili. Ja sam opsovao odbor AFŽ u selu, kao kad psujem svoju ženu. A ja bih opsovao, pa kad bih znao da će mi glava otići.«

BOSA MJRĐA-RODIC

POSLJEDNJI ZADACI U RASNOVACKOJ RADNOJ CETI

Neposredno pred IV neprijateljsku ofanzivu avioni su neprestano nadlijetali, bombardovali i mitraljirali Bosanski Petrovac i okolna sela. Rašnovac je bio na udaru zbog ceste kojom su se kretale kolone izbjeglica iz Banije.

U toj situaciji Rašnovačka radna četa nalazila se stalno u akciji. Vršila je evakuaciju, smještala izbjeglice iz Banije, obavljala danonoćno dežurstvo i slično.

Jedne noći komandir Radne čete odredio je omladince Viojina (Branka) Josipovića, Žarka (Pence) Pećanca i mene, da evakuišemo i zakopamo žito roditelja palog borca Dušana Mrđe. Poslije nadlijetanja aviona dali smo se na posao. Kasno u noć uspješno smo obavili zadatak. Sa nama je bila i sedamdesetogodišnja baka, majka pokojnog Dušana. Vojin i Žare su izražavali posebno poštovanje prema starici. Nisu joj dozvoljavali da nam pomaže u radu. U to vrijeme posebno je izražavano poštovanje i priznanje prema porodicama palih boraca. Do tada su u Rašnovcu takve bile četiri porodice. No ovaj broj se naglo povećavao (do kraja rata poginulo je 50 boraca). Dok smo obavljali posao, ovi mladići nisu ni slutili da će uskoro i njihove roditelje zadesiti ta sudbina, jednog od njih još iste noći.

Nas trojica rastali smo se poslije obavljenog posla, a u toku noći napustili smo i svoje domove, kao i ostali stanovnici Rašnovca, uklanjajući se ispred neprijatelja, koji je te noći prodro u Bosanski Petrovac. Našli smo se u snježnim nametima Grmeča. Žarko se ove noći rastao sa

svojima i našao među onih 50 boraca koji su pali za slobodu.

Vojina je zadesila drugačija sudbina. Nešto prije ove uzbune on je krenuo na zadatak kao vodič jedne partizanske jedinice. Vraćajući se sa zadatka nije znao da su u njegovoj odsutnosti Rašinovčani i njegovi ukućani, napustili svoje domove. U prolazu pored Uzčlčevih kuća pogodio ga je neprijateljski kuršum. Na mjestu pogibije ostao je 5—6 nedjelja, sve dok se nisu iz zbjega vratili njegovi najbliži da ga sahrane.

KVITA

Jedan odbornik SNO za ključki srez u izvještaju za Oblasni narodnooslobodilački odbor za Bosansku krajinu, pored ostalog, napisao je i ovo: »Sto se tiče preostalog žita iz Sanice, a nalazilo se u jednom priručnom magacinu, ja sam ga podijelio bosanskopetrovačkim, drvarskim i ribničkim fukarama i ostao sam kvita.

Smrt neka bude fašizmu, Bajro.«

ANEGDOTE

MILICA ORELJ

MEĐU MRTVIMA

Bio je -početak aprila 1943. godine, početak zakašnjeg proljeća, kada je u našem kraju bila završena četvrta ofanziva, koju smo po zlu dobro zapamtili. Naša vojska nije mogla odoljeti nadmoćnijim neprijateljskim snagama, koje su bile dobro naoružane ,odjevene i nahranjene, jer su nam sve što se moglo iskoristiti i što su htjeli i što im je trebalo uzeli i opljačkali. Kako se povlačila naša vojska tako su i Nijemci išli za njom preko Petrovca za Drvar. Kao i uvijek obavijestili su nas da se sklonimo u šumu u zbjegove, gdje se smatralo da neprijatelj neće naići. To smo i učinili, pobjegli smo u Osječenieu, mislili smo bićemo sigurni. Međutim, Švabe su imale određenu vojsku koja je ostajala po selima, pljačkala, palila i pretresala šume, skloništa, hvatala ljude, žene, djecu, staro i nejako te ih na licu mjesta ubijala.

Muž mi je tada bio u partizanima. Nalazila sam se sama kod kuće sa jednim djetetom, dvogodišnjim sinom Miloradom. U to vrijeme u našoj kući su se nalazile porodice iz Kolunića i Revenika, Mirkovići i Srđići čije su kuće izgorjele a imovina uništena. Kuća nam se nalazila na kraju sela ispod same šume, u kojoj je stalno bilo partizana, njihovih komandi, izbjeglica sa više porodica. Ovog puta morali ismo svi (napustiti ovo skrovište i pobjeći u šumu, ispred samog neprijatelja. Partizani su bili primorani da napuste svoje položaje na Drenovoj Glavici. U našoj kući tada se nalazila neka partizanska komanda, kuhinja i dosta vojske, zbog čega je kuća razrušena ,opljačkana i sve nam je uništeno. Malo ispred njih morali smo pobjeći i mi.

Borba je počela u ranu zoru ,a za nas dosta iznenada. Partizani su se uz velike žrtve povukli i nas napustili. Ostali smo sami ni od koga zaštićeni u šumi. Prva neprijateljska vojska koja je naišla nije nam htjela ništa ,nego su nastavili borbu i gonili partizane koji su ostupali. Negdje oko 8—9 časova ujutro naišla je grupa naoružanih Švaba sa šmajserima ,koji su nas pokupili i nas devetnaestero tj. pet porodica ,otjerali u jednu jarugu. U prvom momentu sami su između sebe nešto razgovarali na nama nepoznatom jeziku. Poslije nam je jedan na srpskom rekao da se postrojimo i odmaknemo dalje od njih. Očito se vidilo da će nas pobiti. Majke su u glas govorile: gospodine, nemojte nam makar djecu pobiti, za nas nije ni važno. Svaka majka imala je po jedno ili više djece. Jauk i vapaj majki nije pomagao, niti su se oni obazirali na djecu i žene. Za kratko vrijeme odjeknuli su rafali iz šmajsera a istovremeno, smrtni ropac, krv i jauk nas koji smo se nalazili u stroju koga su kosili smrtonosni rafali. Pored sina Milorada, kojeg sam držala za nježnu ručicu, bila sam gravidna sa drugim djetetom ,a u drugoj ruci držala sam ručicu djevojčice Jelene Orelj kćerke Ilije Orel ja strica od mog muža, koji se takođe nalazio u partizanima ,a žena mu Stana sa još četvoro djece samnom u posljednjem stroju držeći dječicu, jedno u naručju a druge za ručice, privlačeći ih što bliže sebi očito težeći da ih zaštititi, ne vodeći računa o sebi i svom životu. Osnovna misao bila nam je kako svojim tijelima i životima spasiti nekaku, malu dječicu koja još nisu osjećala život, strah i zbivanja pred kojima stoje. Sa prvim rafalima padale su i prve žrtve. Da li instiktivno ili srećom, ako postoji, a sama ne znam kako, istovremeno kad je počela pucnjava zapravo košenje po .postrojenoj djeci i ženama povukla sam ručice dječaka i djevojčice, pala po njima čitavim tijelom i snagom koje zaista nisam imala ali sam je smagala i smogla da im na bilo koji mogući način pomognem i šapnem da ćute, da se ne miču, da se prave mrtvi. Kad su se dušmani nakon kraćeg vremena uvjerali da smo poubijani uz veliki žagor i očito raspoloženi, počeli su se sakupljati i krenuli su u sljedeće akcije u potjeru za narodom. Poluzatvorenih i krvavih očiju i u ovo sam budno pratila i dalje pritiskivajući djecu ne dozvoljavajući im da odaju znake ži-

verta. Svaki sekund vremena prelazio mi je u vječnost. Sve je bilo tako tiho i nečujno. Svi koji su bili u stroju, ležali su mrtvi i ogrezli u krvi, niko više nije davao znake života. Već ranije sam postala ravnodušna, bilo mi je nekako svejedno da li ću živjeti ili umrijeti, ali sam brzo počela da dobijam takvu snagu i volju za životom i spašavanjem dvoje djece koji su krupno disali pod mojim grudima. Kad sam osjetila da se opasnost od neprijatelja poodmakla počela sam da se pomičem i krećem opipavajući najprije one meni sasvim blizu i tražeći ima li još neko živ, poslije smrtonosnog vihora koji nas je za čas pokosio. Niko nije davao znake života izuzev dvoje djece, Jelene i Milorada. Nepomični pored mene ležali su ostali ne dajući znake života. Stana Orelj sa jedanaestogodišnjom ćerkom Milkom, devetogodišnjom Dušankom, sedmogodišnjim sinom Milanom i osamnestomjesečnom Olgicom i još dvanaest iz drugih porodica Srđića i Mirkovića iz Kolunića koji nam više neće doći kao izbjeglice, da bi našli sklonište ispod naše Osječenice, koja im više nikad neće pružiti utočište kao ranije.

Čitavog dana ostala sam među mrtvima izbezumljena od straha koji me je avetinjski spopadao kako od mrtvih tako od bojazni povratka dušmana i još većeg straha za spas ovo dvoje djece. Padom mraka uzela sam iskrvavljenog Milorada i Jelenu i ako još nesvjesni, veoma umorni i izmrcvareni od straha, krvi, ubijanja, uz to gladni i promrzli, našla sam snage da ih donesem do prve kuće, Operem, očistim ali i ne nahranim, ostavim da spavaju, a odem u selo da potražim ima li ikdje ikoga. Uspjela sam da nađem nekoliko ćeljadi i da odemo sahraniti malo prije postreljane susjede. Odmah zatim potrudila sam se da preko kurira i naroda obavijestim Iliju Orelj a koji se tada nalazio u Desetoj krajiškoj brigadi da mu je sva porodica ubijena izuzev Jelene koju sam pukim slučajem uspjela zaštititi ispred neprijateljskih kuršuma. Nakon nekoliko dana Ilija je došao da vidi živu ali preplašenu Jelenu i provizornu grobnicu žene, ćerki i sina Milana. Danonoćno je provodio vrijeme nad grobovima porodice koju je toliko poštovao i volio, koji je bio toliko privržen da nije uspio nadživjeti ih i ostati bez njih. Nije mogao sakupiti

snage da se vrati u brigadu a njih ostavi same. Za nekoliko dana tugovanja, pokošen je i Ilija, ne od rafala njemačkih šmajsera, već od tuge i bola za svojom porodicom, koja je tek počinjala da živi. Sahranili smo i njega zajedno sa sedamnaest ostalih streljanih, zajedno sa njegovom porodicom.

OD NIJEMCA ILI KOKOSKE

Drago Dukić sa grupom boraca I čete Petrovačkog bataljona, među kojima su bili Mirko Latinović, Mujo Mujkanović, Ratko Stojanović i Drago Runić, sačeka jednu manju njemačku kolonu u selu Koluniću blizu kuća Mirkovića. Otvoriše na njih vatru iz automatskog oružja.

Borba je kratko trajala. Ali, poslije borbe, Dukićeva grupa se povukla poviše sela i zamaskirala se da ih neprijatelj ne bi mogao iznenaditi i napasti. Dukić je i dalje ostao na položaju pored ceste — sa Mujom i Ratkom. Kada je ocijenio da je prošla svaka opasnost od protivnapada i da su se Nijemci povukli prema Petrovcu, pištaljkom je pozvao svoje drugove.

Prvi je stigao Mirko Latinović, sav uzbuđen i zbunjen. Držao je u ruci krvavo platno. »Evo, vidi, ovu krv, to je dokaz da smo nekoga ranili i da bi nas neprijatelj još mogao tući. Moramo se povlačiti oдавде, što prije!« Drago pogleda u krvavo platno, pa reče: »To stvarno jeste krv, ali, moj Mirko, je li to krv nekog Nijemca ili neke kokoške?!«

MILOŠ KECMAN - VOJSKO

ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Januara 1943. godine pozvao me je Moša Pi jade da dođem kod njega na -sastanak. U njegovoj kancelariji našao sam više drugova. Nisam znao o čemu će biti riječi na tom sastanku. Drugovi koje sam tamo zatekao bili su uglavnom članovi Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Između ostalih tu sam zatekao predsjednika AVNOJ-a dr Ivana Ribara, Milu Peruničića, Vladu Zečevića, Ivana Milutinovića i još mnogo drugih. Bilo ih je oko dvadesetak a među njima je bila i Cana Babović i još drugova koji su radili ipri Vrhovnom štabu.

Sastankom je rukovodio Moša Pijade. Pošto je otvorio sastanak predložio je da se još jedanput upoznamo sa zadacima AVNOJ-a. Saopštio nam je da se priprema 4. neprijateljska ofanziva i da neprijatelj koncentriše snage na oslobođenu teritoriju. Takođe nam je saopšteno da se pred neprijateljem povlači veliki broj izbjeglica iz Baniije i Korduna, da su to uglavnom simpatizeri NOB i da im Obavezno moramo pomoći da spasu goli život. Konačno je zauzet stav da se mora formirati odbor za smještaj izbjeglica. Takođe je zauzet stav da se na oslobođenoj teritoriji, pošto je većina sela do temelja spaljena, mora prići izgradnji zemunica kako bi se izbjeglice mogle prihvatiti.

Bili su to teški momenti, možda i najteži na ovom području od početka rata do tada. Dijelovi neprijateljskih snaga treba da prođu kroz ovu oslobođenu teritoriju. Stanovništvo ovog kraja već i onako stanuje u zemunicama, većinom u natkrivenim kolibama. Sad treba organizovati

da se prihvate izbjeglice, da ih se zaštiti od gladi i surove zime.

Isto tako trebalo je spremati i domaće stanovništvo da onaj oskudni dio imovine skloni ispred neprijatelja ili da je uništi da ne bi pala neprijatelju u ruke.

Nakon izlaganja i diskusije izabran je odbor za izbjeglice. U Odboru su se između ostalih nalazili: Moša Pijade, Mile Peruničić, Vlado Zečević, Ivan Milutinović i Miloš Kecman. Prvi zadatak Odbora bio je da se organizira da se u šumi izgrade i obezbijede tajni magacini i da njima rukovode povjerljivi ljudi. Zaključeno je da se organizuju kolone izbjeglica u što više pravaca kako ne bi dolazilo do masovnih pogibija prilikom bombardovanja i mitraljiram ja od strane neprijateljske avijacije.

Jedan od zaključaka bio je da se određen broj članova Odbora uputi u Kulen-Vakuf sa zadatkom da uspostavi vezu sa predstavnicima narodne vlasti na tom području, da izbjeglice upućuju da idu preko Drvara i Osječniice, da se što manji broj upućuje Petrovačkim putevima jer to područje neprijatelj stalno kontroliše i napada iz vazduha. Jedan od zaključaka bio je i da se održe sastanci po tadašnjim opštinama, da se angažiraju odbornici opština i odbornici sreza, članovi Partije, žene i omladina na obezbjeđenju izbjeglica. Zaključeno je takođe da se organizuje kurirska veza koja je imala zadatak da ljude obavještava o postupcima neprijatelja i o njihovom kretanju, da prenosi potrebna uputstva. Stanovništvo ovog kraja stvarno se veoma disciplinovano ponašalo u ovom periodu. Sva uputstva su do kraja poštovana. U zjegovima rijetko se gdje mogla primjetiti vatra iako je ovo područje poznato po surovoj planinskoj klimi.

Na svom brutalnom pohodu neprijatelj ne nalazi ništa. Ispred njega je sve sklonjeno, sakriveno i zabarikadirano. Organizacija prijema izbjeglica naroda Banije i Korduna potpuno je uspjela. Tako je čitava kolona žena, staraca i djece uglavnom zaštićena od krvožednih njemačkih, ustaških, četničkih i domobranskih jedinica koje su se izivljavale nad djecom, starcima, goloprsim ženama i njihovom gladnom, mršavom i izmorenom stokom. Bili su to strašni prizori. Iznemogle, bolesne i promrzle starce, žene i djecu jedva polužive gone pred sobom i naslađuju

se nad njihovom gorkom sudbinom. Ta bezdušna naoružana rulja goni pred sobom nedužne žene, djecu i starce kojima nokti s nogu i ruka spadaju od zime, kojima uši mrznu i otpadaju i koji ne znaju ništa drugo no da sanjaju 0 toploj sobi, o vatri. Čak i hrana im ne pada na um. Bio je to najstrašniji pokret nedužne mase Banijaca i Kordunaša. Koliko ih je samo ostalo na zametenim putevima Petrovačkog ratnog sreza? Te strahove vjerno ilustruje i Gopićeva pjesma »Na Petrovačkoj cesti«.

Nije samo jedina Marija tražila osvetu na Petrovačkoj cesti. Tražili su to i njezine drugarice i drugovi, djevojčice i dječaci na bespuću Srnetice i Glamoča.

Sjećam se da smo dvanaestoro djece tovarili na konje i spasavali ih da se zauvijek ne ugasi njihov mladi, nevini život, da zauvijek ne ugasnu pogledi njihovih bistrih očiju, da žive. Jer, pod silom ognja i vatre, pod silom strepnje i pritiska njihove majke su ih ostavile u snježnoj vijavici.

Bila je to neopisiva gužva i metež. Pa ipak, ovaj napaćeni narod Banije i Korduna uspjeli smo prihvatiti i dobrim dijelom rasporediti po domaćinstvima naših sela.

Našao sam se u to vrijeme u Krnjeuško-Bjelajskom području. U tim selima nemoguće je bilo utvrditi da li više živih ljudskih stvorova ima u kućama ili pod strehom kuća, štala, pojata i drugih objekata.

Vatre se lože na svim mjestima. Bilo je slučajeva da domaćini napuštaju svoju kuću a da se promrzli i gladni, iscrpljeni od dugog puta u kući smještaju izbjeglice Banijci i Kordunaši. Cesto smo ih pokretali da idu dalje jer neprijatelj nastupa. Ali, potpuno izmoreni i ne misle o pokretu. Glad, zima, umor i besanica prikivaju ih uz svaku kuću, svaku štalu ili bilo koji prostor gdje se može naložiti vatra. Oni otporniji ponekad napuštaju iznemogle i djecu ali ne stižu mnogo dalje. Na tom strašnom i vjerovatno za preživjele i najtežem životnom putu postojalo je toliko prepreka koje je teško bilo premostiti.

Sjećam se iz tog vremena Boška Stupara koji je nešto kasnije umro od tifusa. On je prihvatio zadatak i žrtvujući samog sebe danonoćno je radio na smještaju napaćene djece banijskog naroda u samom Petrovcu. Radio i je i bolestan. Tifus ga je već bio prikovao za postelju a on je

uzimao djecu u naručje i nosio ih u prostorije gdje ima vatre.

Iako su na ovom području januara 1943. godine na-
slučivani teški momenti za ovaj kraj ,među stanovništvom
čitavog sreza još uvijek je vladao takmičarski duh. Na-
ročito je bilo razvijeno takmičenje između sela: koje će
selo dati više priloga za vojsku, ranjenike i izbjeglice. Ta-
kav takmičarski duh ostao je u,prkos prohujaloj 4. a po-
slije toga i 5, 6. pa i 7. neprijateljskoj ofanzivi do kraja
rata, a i poslije rata.

Bosanski Petrovac je bio oslobođen maja 1942. go-
dine i sa okolnim selima sačinjavao je dio oslobođene te-
ritorije u zapadnom dijelu Bosanske krajine. Tada su se
pOd našim pritiskom povukli i posljednji ostaci itali jan-
sfcih vojnika.

U to vrijeme na čitavom Petrovačkom području bila
je već organizirana narodna vlast. U svim selima posto-
jali su Narodnooslobodilački odbori. Postojalo je i sedam
opštinskih Odbora i to u Bukovači, Bos. Petrovcu, Smo-
ljani, Bjelaju, Vodenici, Kmjeuši i Kulen Vakufu. Organi-
zacija vlasti bila je na visini. Sreski odbor osjećao se odgo-
vornim za sva zbivanja na svom području. Opštinski od-
bori preuzimali su, pak odgovornost oko rješavanja svih
problema na svom području, dok su se mjesni odbori ta-
kođe osjećali Odgovornim na svom mjesnom području. Po-
stojala je u to vrijeme potpuna koordinacija rada svih
organa vlasti počev od mjesnog pa do sreskog odbora.
Imali smo i punu podršku masovnih političkih organiza-
cija. Glavni problem u tom periodu bili su kako organi-
zirati prikupljanje hrane za vojsku i partizansku bolnicu
koja se u to vrijeme nalazila na području Vodenice, La-
stava, Sobotovca, Drinića i Jasikovca. I ono ubranih ži-
tarica stanovništvo ovog kraja nije imalo gdje samljeti.
Teško je bilo hraniti hljebom sebe, porodicu, veliki broj
ranjenika i vojne jedinice koje su se u to vrijeme nalazile
ovdje ili povremeno prolazile preko ove teritorije. Zbog
toga je u svakom selu bilo sagrađeno nekoliko ručnih mli-
nova — žrvnjeva. Omladinke, a naročito skojevke, po či-
tavu noć okreću žrvanj, melju kukuruz, pšenicu, ječam
a često i zob i to predaju Odboru koji to šalje na front ili

u partizansku bolnicu. Rade to i stariji pa i djeca u ovom kraju. Na taj način se odoljeva nestašica mlinova.

Odmah na početku ustanka, valjda zbog još nedovoljne upućenosti u ciljeve rata i revolucije, u gotovo svim selima pa i u samom gradu otkriven je određen broj onih koji su bili skloni krađama i pljački.

Ova pojava se zadržala za vrijeme čitavog gerilskog perioda ratovanja a pojedinci su to nastavljali i kasnije. Trebalo je to hitno sprečavati, naročito poslije zauzimanja Krnjeuše te napuštanjem Bjelaja od strane muslimanskog stanovništva i zauzimanjem Srnetice. Ovu obavezu preuzele su mjesne vlasti. Bilo je slučajeva da su mjesne vlasti one najokorjelije predstupnike, kradljivce i pljačkaše osuđivali na smrt strijeljanjem. Koliko se sjećam ,takvih je slučajeva bilo u Smoljani i još nekim selima.

Vodeći ispravnu politiku, mjesni narodnooslobodilački odbori za kratko vrijeme uspjeli su likvidirati ovo zlo. I ne samo to. Nije bilo zadatka koji u ito vrijeme nije uspješno rješavan na ovom području. Sve te komplikovane i teške poslove rješavali su narodnooslobodilački odbori, ponekad s am o in i c ij at ivno, a ponekad i po direktivama.

Gotovo je nemoguće objasniti ta velika dostignuća, taj elan i polet, tu volju za rješavanjem svih problema rada i života na ovom području u tim teškim danima. A sve to rješavali su odbori i za vrlo kratko vrijeme postali su glavni oslonac i nosioci političke vlasti u selima.

Pred nastupanjem 4. neprijateljske ofanzive, a nakon sastanka sa dijelom vjećnika AVNOJ-a, održan je i sastanak Sreskog odbora. Dominantno pitanje bilo je kako organizovati prijem izbjeglica koje se pred neprijateljem povlače iz Banije. Članovi Sreskog odbora obaviješteni su da svaka kolona izbjeglica ima svoje rukovodstvo, is kojim treba uhvatiti vezu i zajednički rješavati probleme prenoćišta i smještaja iznemoglih kao i stoke.

Odlučeno je da se ova organizacija mora provesti u svim selima, opštinama, zaseocima i domaćinstvima koja za to imaju mogućnosti. Svi odbornici dobili su zadatak da pripreme stanovništvo da bez odlaganja prihvata izbjeglice, da im daju vruć obrok, da smjeste i nahrane njihovu zaprežnu stoku, odnosno da im pomognu u svakom pogledu. Ovoj sjednici prisustvovali su predsjednici i sekre-

tari opštinskih odbora. Tom prilikom stanovništvo je upoz-
nato da jake neprijateljske snage nadiru na slobodnu te-
ritoriju. Stanovništvu je trebalo skrenuti pažnju da će
ovaj period možda biti najkrvaviji i najteži za ovu teri-
toriju te da se povlači u zbjegove, sakriva hranu, stoku i
sve ono što bi neprijatelju moglo pasti u ruke. Osigurana
je kurirska služba pa je stanovništvo ovog kraja blago-
vremeno o svemu bilo obaviješteno. Donesen je zaključak
da se odbornici moraju nalaziti sa stanovništvom u zbje-
govima i u svakom momentu pružati ponjoč starijim, a
naročito porodicama već tada palih boraca i onima čiji se
sinovi nalaze u partizanima.

Četvrta neprijateljska ofanziva nosila je novu pustoš
i nova zgarišta. Ponovo oživljavaju zločini nad nedužnim
stanovništvom. Naročito velika stradanja zabilježena su u
Vakufu, Vrtoču i Koluniću. Neprijatelj u ovim naseljima,
a i u drugima kroz koje je prolazio, uništava sve što mu
padne šaka.

Ovoga puta bio mu je cilj da pored ubijanja žena,
djece, i staraca ,potpuno uništi zalihe hrane. Zbog toga
su palili svaku štalu, svaki hambar, svaku pojatu a o ku-
ćama da se i ne govori. Teško je opisati taj stravični prizor
snježnih januarskih dana i noći 1943. godine.

Pa ipak, ipetrovačko stanovništvo, naviklo već na sva
zla ovakve vrste, uspjelo je da sačuva ono najhitnije za
život. Evakuisano je mnogo stoke, mnogo hrane za ljude i
niko nije umro od gladi.

I poslije vihora zloglasne 4. neprijateljske of anzi ve
neprijatelj je prolazio ovim krajem. Petrovčani su ostali
uvijek vjerni sebi, sa još većom mržnjom prema okupa-
toru, smjelo i odvažino su prihvatili bitku i vodili je sve do
konačnog oslobođenja.

Odstupajući pred neprijateljem dobio sam zadatak da
organizujem prijem izbjeglica do Glamoča. Uz mene je bio
i član Odbora Božo Kesić. Ja sam kasnije dobio direktivu
da se vratim natrag u Kozila i da organizujem prebaci-
vanje naroda neprijatelju za leđa.

Vrativši se u Kozila zatekao sam tu 4. diviziju. U ko-
zilima je u to vrijeme organizirana proslava Sovjetskog
Saveza. Na zboru je govorio drug Ivica Mažar - Šoša. Pov-
lačenja pred neprijateljem više nije bilo. Jedino se tu

zadržalo dosta izbjeglica sa Banije i njima je valjalo osigurati povlačenje. Osim toga, valjalo je raditi na evakuaciji velikog broja ranjenika. Zatim, evakuisati ekonomije koje su se nalazile na petrovačkom području, evakuisati štampariju koja se nalazila u Driniću. U to vrijeme u ovom kraju zabilježen je jedan zadivljujući detalj. Veliki broj starijih ljudi koji su ranije bili kod kuće ili u zbjegu uz svoje porodice, krenuli su u partizane, u 10. brigadu.

Zadatke koje sam sa drugovima primio po dolasku u Kozila trebalo je provoditi u djelo. Ponovo se angažiraju sva zaprežna kola, saone, sva zaprežna grla i ponovo se kreće u neizvjesnost po surovoj zimi.

I opet otpora nema. Stanovništvo to prihvata kao svoj svakodnevni posao i s pjesmom kreće u nove radne bitke, u bitke do pobjede. Ovaj period bio je najteži život za članove vlasti, odbornike mjesnih, opštinskih i sreskih odbora. Njih je u selu i u mjestu gdje žive svako poznavao. Neki od njih bili su i prokazani pa su pali u ruke neprijatelja i izgubili život. Pod tim (okolnostima) izgubili su život Bude Došen i Mile Zorić.

Još u početku ofanzive Moša Pi jade me je zadužio da povedem računa o smještaju Mile Balabana, člana AVNOJ-a kako ne bi pao neprijatelju u ruke jer je bio iscrpljen i slabog zdravlja.

Razgovarao sam sa Milom. Pristao je da ga smjestimo u šumu zvanu Smrčeva poljana. Poslije su došla njegova djeca i vršila pritisak da im dam vezu sa bolnicom Vrhovnog štaba jer su smatrali da bi mu tamo bilo bezbjedni i veća garancija da izdrži teškoće ofanzive. Tako je na njihovo insistiranje Mile otišao sa ranjenicima i više se nije vratio.

CEDO BURSAC

KOMANDANT PRVE OMLADINSKE
POLJOPRIVREDNE RADNE BRIGADE U JUGOSLAVIJI

Ilija Bursać je rođen 1914. godine u vrijeme početka I svjetskog rata na periferiji Bosanskog Petrovca.

Veoma rano počinje da radi sa ocem Simom kao drvo-sječa, a nakon odsluženja vojnog roka zaposlio se kao stalni radnik u preduzeću »Šipad«. Zbog surove eksploatacije fizičke radne snage u preduzeću »Šipad« u predratnom režimu a pod uticajem radničkog pokreta, rano se uključuje u borbu za interese svoje klase.

Ostala mi je u sjećanju njegova veza sa Ratkom Krecom i Zdravkom Celarom iz Petrovca, koji su na Iliju mnogo djelovali kao komunisti i revolucionari. Od Kreće i Celara je više puta donosio raznu literaturu, koju nije smio nositi javno, ali on bi uvijek našao načina da je pažljivo pročita a potom vrati. Iako nisam bio mnogo u sve to upućen, on je znao da mi o mnogim pojedinostima tako uvjerljivo govori da sam i sam postao njegov istomišljenik. I ne samo ja, nego cijela naša dalja i bliža rodbina i komšije.

Poslije kapitulacije bivše države kao vojnik vratio se u svoj rodni kraj gdje veoma aktivno prati isva zibivanja u svojoj okolini i dalje sarađuje sa Ratkom Krecom, Zdravkom Celarom i Milanom Čupom. Videći da je borba neizbježna, jer su svakog dana stizali glasovi o ustaškim zločinima u Petrovcu koji su često vršeni u neposrednoj blizini našeg zaseoka, on je često govorio da moramo ići na ustanak. Budući da je bio veliki prijatelj sa Zdravkom Celarom, Milanom Čupom i Vladom Bajićem, koji su ga

tih dana ,rekao bih, svakodnevno posjećivali, on se s njima povezao i bio je na taj način u toku priprema na ustanak. Veoma se dobro sjećam: nekoliko dana pred ustanak našao mu se i karabin u ruci. Prvi dan ustanka u našem kraju, 27. jula 1941. godine obojica odmah stupamo u grupu okupljenu oko Vlade Bajića i Joje Runića u čijoj desetini Ilija ostaje duže i ubrzo postaje puškomitraljezac a zatim i desetar u III odredu bataljona »Sloboda«.

Ovaj radnik — drvosječa se već u prvom vatrenom krštenju isticao velikom hrabrošću. Radi toga je bio cijenjen u cijelom III odredu i niko ga nije odvajao od njegovih drugova Cupa, Bajića, Runića i drugih sve dotle dok ih ratni događaji nisu rastavili.

U prvoj polovini aprila postaje kandidat a već maja 1942. godine i član KPJ. Sjećam se tih njegovih radosnih priča i izliva sreće i zadovoljstva kada sam ga upravo tih dana susreo. Bio je oduševljen, srećan jer je kako mi reče ostvario svoj životni cilj — postao je član Partije.

Ilija je bio vrlo skroman čovjek. Kada je postao vodnik a zatim zamjenik komandira čete u Prvoj krajiškoj brigadi često mi je pričao o podvizima svojih drugova u borbi i sa tugom o njihovom ranjavanju i pogibijama. Odgovoran odnos prema dužnostima ubrzo ga je doveo na položaj komandira čete a potom i zamjenika komandanta bataljona. U jednoj borbi bio je teže ranjen. Zbog toga je bio povučen za komandanta Prve omladinske poljoprivredne radne brigade u Ključko-saničkom sektoru. Bila je to nova dužnost, ali Ilija je ostao stari — skromni i pošten, vrijedan i uzoran. Oko njega su bili omladinci mlađi od njega 10—15 godina ,ali niti kod njih, niti kod njega to nije bila prepreka za prisnu saradnju jer je i sam Ilija svim svojim bićem bio predan Partiji, borbi, Revoluciji i mladosti.

Završetkom ove velike omladinske radne akcije i odlaskom omladine u brigade i proletherske jedinice kao i odlazak većine omladine na nošenje ranjenika u toku IV neprijateljske ofanzive, i Ilija se ponovo našao u partizanskoj jedinici da bi neposredno iza toga kao komandant Bataljona IV krajiške brigade kod Breze i slavno poginuo.

VLADO ČURGUZ

PJESME DRUGA STEVE

St evo M. Popadić, rođen je 1922. godine u selu Vodenica, Bos. Petrovac. Majka mu je vrlo rano umrla tako da je nije ni zapamtio. Othranila ga je maćeha Boja. Bio je najstarije i jedino muško dijete u svoga oca Mile. Zbog toga je počeo vrlo rano da privređuje, prvo čuvajući stoku, a zatim radeći i druge poljake radove. U selu je završio četiri razreda osnovne škole sa odličnim uspjehom dobijajući redovno crvenu kartu. Već u prvim razredima škole on se vidno isticao iznad ostale djece pokazujući posebnu inteligenciju. Učiteljica mu je bila Julka Sučević, inače vrlo dotbar pedagog. U svojoj političkoj opredijeljenosti pripadala je opoziciji postojećem režimu. Zbog toga je poslije izbora 1935. godine bila protjerana iz naše škole.

Na večernjim seoskim sjedeljkama uvijek smo bili rado primani od starijih ljudi, naših seljaka koji su pripadali različitim političkim strujama. Ovo je bilo Zbog toga jer bi mi u tim dugim noćima nji'fha pjevali junačke srpske pjesme iz zbirke Vuka Karadžića čiju smo knjigu posjedovali i Skoro je naučili napamet. A Stevo je imao vrlo lijep, prodoran i melodičan glas.

Prve riječi koje smo čuli o komunistima, o Rusiji, o pravdi čuli smo ih od jednog starog čovjeka Jove Čurguza, zvanog Jovdžiš. Još u to vrijeme Jovo nije dozvoljavao popu da mu sveti vodicu pa ga je pop izgrdio i rekao mu da je komunist.

Kao čobani i komšije Stevo i ja smo se nalazili uvijek zajedno. Stevo je volio mnogo da čita i čitao je sve što bi mu do ruku dolazilo mada je u to vrijeme kod nas

fond literature bio više nego siromašan. Vrlo je rado čitao priče od Kočića, a posebno Jazavca pred sudom. Taj smo komad bili naučili napamet pa ga nismo zaboravili ni do 1941. godine kada je on postao aktuelan i davali smo ga na priredbama.

Ja sam imao bolje uslove da dođem do nekih knjiga pošto je moj djeda (očev stric) Pero Čurguz, zvani Perota imao dosta knjiga. Najradije smo čitali Pelagica. Koliko se sjećam, od njega smo čitali i »Koliko nas košta Bog, a koliko gospodar«. Sam stric Pero koristio je Pelagića za davanje nekih recepata iz narodne medicine seljacima koji su mu se vrlo rado obraćali. Pod uticajem Pelagića, Kočića i drugih naprednih pisaca, uoči samih izbora sastavili smo po jednu pjesmu u desetercu i recitovali je uvijek na seoiskim prelima, a jednom i javno na nekom zboru. Te pjesme su pozivale da se ne glasa za Stojadinovića. Stevo je svoju pjesmu sastavljao o životu radnika, a ja o životu seljaka. I tako smo ih recitovali. Evo jednog dijela toga deseterca koji je recitovao Stevo i koji ja nisam zaboravio:

Radnik radi deset-dvanaest sati,
a gazda ga dvije banke plati.
Stan dok plati i otplati 'ranu,
pet dinara zaradi po danu.

Pa da radi dva mjeseca cjela,
on ne može zaradit odjela.
A gospodar i gospođe krute,
svi imaju dugačke kapute.

Pet hiljada i naviše gore,
ovako se izdržati ne more.
Ne glasajte za vramina tića
za Milana Stojadinovića.

Poslije njega ja sam takođe recitovao svoju recitaciju'isto u desetercu koja je pored ostalih imala i ove stihove :

A naš seljak po cio dan ore,
ja se čudim kako izmoć more.

Stalno viče, ajde brate voko,
dok se sunce ne popne visoko.
To mu vrijeme vrlo sporo prođe,
i evo ti selji ručak dođe.
Parče hljeba, pasulja i vode,
a to knmci neće kod gospode.

Ona se završavala isto kao i kod Popadića sa pozivom da se ne glasa za Stojadinovića. Prisutni ljudi bili su često iznenađeni ovim recitacijama i međusobno ih komentirali.

Stevo Popadić bio se upisao u građansku školu u Bos. Petrovcu ali ju je nakon prvog razreda, zbog materijalnih razloga iako je bio odličan đak napustio. Poslije kraćeg vremena provedenog na selu kod kuće otišao je u Knin kod strica Rade koji je bio stalno zaposlen u firmi »Šojat«. Ovdje je radio neko vrijeme, a zatim otišao u mornaričku podoficirsku školu i poslije aprilske kapitulacije 1941. godine ponovo se vratio kući u selo. Mi smo se rastali 1938. godine jer sam i ja u to vrijeme otišao u Beograd.

Po kapitulaciji našli smo se zajedno kao nerazdvojni drugovi, ali ovoga puta bili smo nešto zreliji i fizički jači. U samom početku ustanka Stevo je ispoljio neobičnu hrabrost i goloruk prilikom zauzimanja Krnjeuše zarobio je karabin. Oktobra mjeseca 1941. godine zajedno smo primljeni u organizaciju SKOJ-a. Sa nama je primljeno još nekoliko drugova i jedna drugarica i koliko se sjećam, to je bila Milka N. Jeličić. Ovo je bila ujedno i prva skojevska organizacija u selu Vodenice. Ta organizacija vrlo brzo se omasovila i pod rukovodstvom Save Miljuša preuzela rukovođenje omladinom koja je bila dobro organizovana.

Među omladinom bio je razvijen kulturno-obrazovni rad. Imali smo sekcije za rad sa nepismenim, hor i diletantsku grupu. Već za doček Nove godine 1942. naš je hor pored ostalog pjevao i himnu »Hej Slaveni«. Dirigent hora, a ujedno i rukovodilac omladine bio je Sava Miljuiš. Isto na toj priredbi davali smo skeč pod nazivom »Rade Vurdelja«. Ovdje hoću da kažem da i u tom vremenu Stevo i ja nismo prestali da sastavljamo recitacije. One su

bile sastavljene prema aktuelnim problemima. Tako npr. sjećam se vrlo dobro jedne pjesme povodom pogilbije Radivoja Rodica čije je odlomke omladina u selu dugo i rado pjevala. Njene riječi počinjale su ovako:

Čujte riječi sada ove,
žal osti ve vijesti nove,
kad čujemo ove riječi,
od bola nam srce ječi.
Izgubismo div heroja
druga Rodić Radivoja.

Daljeg teksta pjesme se ne sjećam jer je vrijeme učinilo svoje, ali znam da je ona bila dosta duga i pozivala je na dalju borbu i osvetu. Kada je Stevo postao član Partije, to ne bih mogao reći, ali bez obzira na to on je imao uvijek pravilan stav o svim aktuelnim pitanjima koja su se ticala NOB i revolucije. Vrlo brzo je reagovao na svaki neprijateljski ispad koji je bio uperen na razbijanje borbe i na pojavu četništva koje se u to vrijeme kod nas počelo ispoljavati. Nosio su mu bili braća Đukići uz podršku Koilundžića i još nekih. Ovi ljudi bili su kabadahije, skloni bezvlašću i nedseiplim, pljački i nacionalnoj zajedljivosti. Ostalo mi je vrlo dobro u sjećanju, na jednom seoskom prelu oni su noćeli pjevati pjesme o Iliji Desnici koji je bio likvidiran kao saradnik okupatora:

Ovo nam je braćo najžalije, što Desnica među
nama nije,
O Ilija uvenulo cvijeće, tebe Srbin zaboraviti
neće itd.

a Stevo je odmah sa svojim drugovima spjevao i poveo pjesmu koju smo prihvatili i ona je počinjala ovako:

Ovo nam je braćo najmilije, što Desnica među
nama nije,
Ubiše ga mladi partizani, naskoro će biti tako Mani.

Radilo se naime, o Mani Rokviću koji je već tada bio pod okriljem Italijana u Petrovcu i preko svojih agenata

Đufcića, Mile Sovilja i drugih otpočeo stvarati četničke organizacije. Pošto je tu bilo još prisutnih omladinaca i omladinki i stariji hljudi, Stevo je počeo objašnjavati da su Italijani gori od ustaša, da su srušili Jugoslaviju i krivi za sva krvoprolića. Agitacija u to vrijeme, u raskrinkavanju Italijana i njihove politike bila je vrlo aktuelna, a pogotovo kod starijih ljudi. Ovo »stariji« posebno napominjem, jer su od njih mnogi služili u Austro-ugarskoj vojsci i bili na frontu protiv Italijana. Znali su pričati o strašnom Italijanskom »topništvu« kako na jednog vojnika opale i po deset »šusova«, što je svakako prema Italijanima ulivalo strahopoštovanje. Kod nas se ova fama vrlo brzo razabila već sa prvom borbom Italijana izvedenom u Koluniću u zimu 1942. godine.

Stevo je imao vrlo ispravan pogled i na bratstvo i jedinstvo, a to je kod nas bilo u tom periodu vrlo aktuelno. Znam da mu je bilo vrlo žao i teško je podnio pokolj hrvatskog stanovništva u našem selu koji su izvršili baš ovi četnički nastrojeni elementi o kojima sam već govorio. To govori i jedna recitacija koja je bila ušla u program za doček Nove godine:

Svi Hrvati i svi Mulslimani,
ko je pošten na našoj je strani...

Sa Stevom sam se rastao marta mjeseca 1942. godine i to je bio naš rastanak za uvijek. Ubrzo sam saznao da je junački poginuo na Manjači kao vodnik I čete Petrovačkog bataljona.

Bilo bi dobro, ako bi se mogle prikupiti sve pjesme koje je Stevo spjevao, jer su one govorile ne samo o njegovim pogledima ,nego i o vremenu u kojem ih je stvarao.

VOJO MILANOVIC

STRADANJA PETROVACKOG NARODA U IV I V OFANZIVI

U toku narodne revolucije najteži period vremena u zapadnim dijelovima Bosanske krajine, kako za front, tako i za pozadinu, bio je od polovine januara do kraja jula 1943. godine, za vrijeme trajanja IV i V neprijateljske ofanzive na ove krajeve.

U prvoj polovini januara 1943. godine organizovano je šire savjetovanje u Bihaću sa pozadinskim, vojnim i civilnim rukovodstvima iz oslobođenih 'krajeva Like, Banije, Korduna i Bosanske krajine, radi zajedničkog dogovora o nekim predstojećim veoma važnim zadacima. Na tom sastanku bili su prisutni: komandanti i komesari vojnih područja i komandi mjesta i predsjednici i sekretari sreskih NOO — sa svih tih teritorija. U ime AVNOJ-a ovim sastankom rukovodili su drugovi: Ivan Milutinovic, Mile Peruničić i Veselin Masleša — članovi Predsjedništva AVNOJ-a. Savjetovanje je trajalo samo jedan dan. Na tom savjetovanju, pored ostalog, bili smo upoznati i o tome da okupator (Nijemci i Talijani) sa domaćim kvislinzima pripremaju ofanzivu na slobodnu teritoriju i da vjerovatno može otpočeti kroz tri do četiri nedjelje. Tom prilikom bilo je podvučeno da odmah treba, bez panike i brzopletosti, otpočeti sa planskim pripremama:

- za eventualnu evakuaciju težih ranjenika i bolesnih boraca i zajedničkih rezervi materijalnih dobara iz ugroženijih sela i slobodnih gradova

- za upoznavanje naroda o mogućem prodoru neprijatelja na slobodnu teritoriju i angažovanje na sa'kri-

vanje ili evakuisanje njegovih životnih namirnica i druge pokretne imovine na sigurnija mjesta;

— za izgradnju šumskih bajti i drugih privremenih skloništa u zabačenijim šumama, u koje bi se narod, za slučaj potrebe, privremeno mogao smjestiti i

— za eventualni prijem većeg broja porodica iz ugroženijih mjesta Banije i Korduna na privremeni boravak.

O ovim zadacima Vrhovni štab i CK KPJ istovremeno su upoznali i sve vojne štabove na frontovima i sve okružne i sreske komitete KPJ na ovim teritorijama.

PRIPREME ZA EVAKUACIJU NA PETROVAŃKOM PODRUČJU

U januaru 1943. godine na ovim zadacima radilo se danonoćno, bez odmora i veće panike. Sav raspoloživi kadar u pozadini iz NOO-a i rukovodstva Antifašističkih organizacija bio je upoznat sa ovim zadacima. Naime, o mogućoj ofanzivi neprijatelja najprije su upoznati opštinski komiteti, partijske organizacije i aktivisti SKOJ-a, a zatim i svi mjesni i opštinski NOO-i i sva mjesna i opštinska rukovodstva društveno-političkih organizacija. Nakon toga aktivisti iz sreskih i opštinskih rukovodstava o tome su upoznali i čitav narod na mjesnim konferencijama.

Narod iz ugroženijih sela shvatio je ova obavještenja sasvim ozbiljno i odmah počeo zakopavati na sigurnija mjesta skoro sve svoje žitarice, grah, suho meso, mast, slaninu, posteljinu, alat i druga materijalna dobra, ili ih evakuisati u planinska sela i zaseoke, odnosno sklanjati u provizorna skloništa u obližnjim zabačenijim šumama.

Sreski NOO, u zajednici sa Sreskim komitetom KPJ i Komandom mjesta, istovremeno je poduzeo odgovarajuće mjere oko blagovremenog evakuisanja materijalnih dobara i zajedničkih magadna, koji su se nalazili u samom Petrovcu, ili ugroženijim selima oko cesta. U relativno kratkom roku sva ova zajednička dobra iz Petrovca i njegove bliže i dalje okoline, evakuisana su u šumska područja Kozila i Klekovače i tamo smještena u ranije izgrađene magacine, ili na brzinu izgrađene bajte od dasaka. Ostala zajednička materijalna dobra, koja su bila smje-

štena u magacine po selima bjelajske, kmjeuške i vođeničke opštine, evakui'sana su u obližnja šumska područja Cave, Osječenice, Risovca i Grmeča i tamo takođe smještene u izgrađene daščare, ili obične šumske bajte. Magacini metražne i diruge robe u kući LUke Grbića u Skakavcu; žltarica d brašna u kući braće Brkljača na Klješćini; rezerve seoske obuće, džempera d posteljine u jednoj privatnoj kući u Smoljani, nisu bile nikad evakuisane, jer se smatralo da neprijatelj svojim eventualnim ofanzivnim operacijama neće zahvatiti ova planinska sela.

Sa rukovodstvima vojnih bolnica bilo je utvrđeno koji će se lakši ranjenici i bolesnici moći otpustiti u momentu eventualne evakuacije i dodijeliti MNOO-ma ili vojnim jedinicama na daljnju brigu, a koji će se ranjenici i bolesnici evakuisati u sastavu pojedine bolnice. Nakon toga mjesni i opštinski NOO-i, u svim selima gdje su tada bile smještene bolnice, sačinili su posebne spiskove vlasnika konjskih i volovskih zaprega i spiskove ljudi i žena — mahom iz redova omladine, koji će učestvovati na evakuaciji teže ranjenih i bolesnih boraca, kad to eventualno bude potrebno.

Isto tako sa mjesnim i opštinskim NOO-ma načelno je bilo dogovoreno gdje će se sklanjati stanovništvo pojedinih sela, ili grupe sela, ako neprijateljske snage prodru u petrovački kraj i zaposjednu njegov ravničarski dio oko svih cesta. Na tom dogovoru takođe je bilo utvrđeno gdje će biti sjedišta pojedinog mjesnog i opštinskog odbora, a gdje sjedišta sreskog NOO-a i ostalih sreskih rukovodstava.

Time su na petrovačkom području bile uglavnom obavljene sve najvažnije pripreme o kojima je bilo riječi na savjetovanju u Bihaću. Zima je tada bila hladna i sa dosta niskim temperaturama, ali bez većeg snijega. Pored dobro organizovanih poslova oko ovih priprema, to nam je omogućilo, dobrim dijelom, da se svi zadaci na vrijeme obave.

EVAKUACIJA RANJENIKA I BOLESNIKA

Tokom prve polovine januara 1943. godine Vrhovni štab i CK KPJ sa svim svojim službama, pratećim jedi-

nicama i članovima AVNOJ-a, povukao se, zbog nastupajuće ofanzive iz Bihaća preko Petrovca u pravcu Mliništa. Prilikom prolaska u Petrovcu su se zadržali dan-dva radi odmora i obavljanja najnužnijih službenih i drugih poslova. Tom prilikom neki članovi Vrhovnog štaba i CK KPJ održali su sastanke sa sreskim i drugim rukovodstvima, upoznali nas sa nai novijom situacijom, interesovali se za tok priprema oko evakuacije na našem području, dali posljednje instrukcije za budući rad u toj situaciji i obavijestili nas u kom pravcu treba evakuisati ranjenike i bolesnike sa bolničkim personalom i si.

Po nalogu Vrhovnog štaba tih dana odmah je otpočela i evakuacija težih ranjenika i bolesnika i bolničkog personala iz svih dotadašnjih bolnica smještenih na petrovačkom sreskom području u pravcu Drvara i Glamoča. Za ovu evakuaciju angažovane su sve one prevoznike i ljudske snage koje su za taj zadatak bile predviđene, pa čak i više od toga kao neka rezerva. Narod ise definitivno opraštao od svih omi/h proleterskih i krajiških boraca o kojima se više mjeseci očinski brinuo i njegovao kao svoje najrođenije. Bili su to veoma dirljivi ispraćaji i oproštaji, sa očima punih suza i kod jednih i kod drugih i iskrenih želja da ih na tom njihovom teškom i trnovitom putu prati svaka sreća. Snježni pokrivač i niske zimske temperature znatno su otežavale ovu evakuaciju. Međutim, zahvaljujući dobroj organizaciji i svestranom zalaganju svih učesnika u ovom zadatku, a naročito omladini, svi su ranjenici bili blagovremeno evakuisani prije nego što je neprijatelj stigao na petrovački teritorij.

Time je i ovaj zadatak, zaista ponajteži u to vrijeme, bio doibro obavljen, na opšte zadovoljstvo svih ranjenika i svih Petrovčana.

PRIHVATANJE IZBJEGLICA SA BANIJE I KORDUNA

U vrijeme dok su se u selima petrovačkog područja Obavljali zadaci oko evakuacije ranjenika, sa Banije i Korduna (područja Slunja, Vojnića, Vrgin Mosta, Gline i dr.) stizala je kolona za kolonom ljudi, žena i djece raznog doba starosti, bježeći ispred neprijatelja ,koji je uipravo

tih dama otpočeo svoju IV of anzi vu na te krajeve i slobodnu teritoriju zapadnih dijelova Bosanske krajine. Ovih porodica bilo je više hiljada. Sa najnužnijim ličnim prtljagom i zalihama hrane one su pristizale pretežno sa kolima, u koje su bile upregnute mahom krave muzare, rjeđe volovi. Velik broj ovih porodica išao je i pješice, vodeći sa sobom jednu do dvije krave muzare radi mlijeka. Slabo obučene, umorne od dalekog puta i iscrpljene od zime, gladovanja i nespavanja, ove porodice jedva su se kretale petrovačkim cestama i seoskim putevima.

S obzirom na to da smo znali za njihov dolazak, organizovan im je ipak lijep i gostoprимljiv doček. Sve su ove porodice bile razmještene po obližnjim selima duž svih cesta i boljih seoskih puteva. U tim selima ostale su na odmoru i oporavku samo nekoliko dana. Naime, neprijatelj je u svojim ofanzivnim operacijama tih dana već bio stigao u Bihać, Bos. Krupu i druga mjesta duž lijeve strane rijeke Une, sa očiglednom namjerom da svoje daljnje ofanzivne operacije usmjeri u pravcu petrovačkog i podgrmečkog područja. Usljed toga sve ove porodice morale su se upućivati dalje u pravcu Drvara i Glamoča. Mjesni i opštinski NOO-i i narod petrovačkih sela su ih snalbdjeli sa nešto odjeće i obuće i dovoljnim količinama stočne i ljudske hrane i one su u kolonama i ešalonima otpočele pokret uglavnom prema Drvaru.

Iako je sav petrovački narod tih dana i sam bio prezaузet evakuacijom, ili sakrivanjem i opštih i svojih materijalnih dobara i ma izvršavanju ostalih zajedničkih zadataka, on je, svojom tradicionalnom gostoprимljivošću, sasvim lijepo i sa puno razumijevanja primio i ispraćao ove porodice, na čemu su mu one bile duboko zahvalne. Drugarska i ljudska solidarnost ispoljila se u svoj svojoj ljepoti i ovog puta.

NEPRIJATELJ NASTUPA I KROZ BESPUĆA GRMECA

Za nekoliko dana, tj. odmah prvih dana februara, neprijateljske snage iz pravca Bihaća, Bos. Krupe i Bos. Novog otpočele su svoja djeјstva u pravcu petrovačkog i podgrmečkog područja. Na sektoru odbrane Bihać — Bos.

Krupa nalazila se VII banijska divizija, a na sektoru odbrane podgrmečkog područja IV krajiška divizija. Ove divizije vodile su ogorčene borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljem i poistupno se povlačile prema Petrovcu, odnosno Grmeču. U tom povlačenju one su hrabro branile svaku stopu slobodne teritorije i svojim tijelima štatile povlačenje posljednjih kolona stanovništva sa Banije i Korduna, odnosno velikog broja stanovnika bihačkog, krupskog i novskog sreza, koje se povlačilo u stoljetne šume Risovca i Grmeča. Kad su neprijateljske snage bile na domak Kulen-Vakufa, Vrtoča i Risovca, sav narod zapadnog dijela petrovačkog kraja već je bio izbjegao u šume Cave, Os'ječenice, Riisovca i Grmeča, ili u planinska sela i zaseūke na obroncima ovih planina. U to vrijeme računalo se s tim da neprijateljske snage, svojim ofanzivnim operacijama, neće zahvatiti te šume, odnosno sela, već samo ravničarski dio petrovačkog terena duž obadvije ceste. Međutim, ispalo je sasvim drukčije, nešto što niko tada nije očekivao. Naime, neprijatelj je svojim moto-mehanizovanim i tenkovskim jedinicama zahvatio ravničarski dio duž obje ceste, ali je i svojim specijalnim jedinicama istovremeno zahvatio i sva Okolna šumska područja i planinska sela ispod tih šuma. Jedinice koje su napredovale od Bihaća stigle su do Vrtoča i svojim desnim krilom zahvatile su gotovo sve šume sjeverne strane Cave i Osječenice. Istovremeno iz podgrmečkog sektora neprijatelj je zahvatio čitav Grmeč sa sjeverne Strane i, uz pomoć izviđačke i bomibarderske avijacije, za kratko vrijeme izbio u streljačkim strojevima ili u kolonama na južne padine Grmeča, odnosno sela: Vranovinu, Skakavac, Marjanović Do, Krnju Jelu, Smoljanu i Janjila.

U toku izvođenja tih operacija ponovo je počeo padati snijeg i njegov pokrivač bio je već tada visok oko 40—50 cm. Za mnoge koji su se u zabačenije šume blagovremeno povukli, to je taman dobro došlo. Tragovi su bili zatrpani novim slojevima snijega, pa ih neprijateljske jedinice nisu lako mogle otkriti. Međutim, za one kolone i grupe naroda, koje su odstupale neposredno ispred neprijatelja, situacija je bila gotovo bezizlazna. Avijacija ih je stalno nadlijetala, pratila i zasipala bombama i mitraljeskom vatrom. Prilikom obrušavanja njemačke »Štuke« su jezivo

zavijale i tim zavijanjem ugonile »strah u kosti« nezaštićenim kolonama naroda, daleiko više nego eksplozije bombi i mitraljeska vatra iz brišućih letova. Pored toga prednji dijelovi neprijateljskih jedinica ,u stopu su ih slijedili gotovim prtinama u snijegu. Gdje su koju kolonu, grupu ili pojedinca stizali, sve su odmah strijeljali. Okupatorske jedinice su tada u šumama Risovca, Grmeča i Osječenice pravile pravi masakr nad nedužnim civilnim stanovništvom. Strijeljano ih je na stotine i hiljade. Mrtvih je svuda bilo, u selima, na putevima, po kućama, u šumama. Bijele smiježne prtine crvenile su se od krvi ranjenih ljudi, žena i djece. U takvoj situaciji među stanovništvom je nastala prava panika. Mlađi i jači ljudi, žene i omladina ,među kojiima mnogi odbornici i politički radnici, pOd izvanredno teškim uslovima zime i stalnog neprijateljskog bombardovanja ,teškom mukom probijali su se kroz snijeg i snježne nanose u šume Srnetice, Kozila i Oštrelja, do kojih neprijatelj tada još nije bio stigao. Obje naše divizije štitile su ovo povlačenje naroda do krajnjih mogućnosti. Međutim, svuda nisu mogle stići, teren je bio širok i težak za odbranu, a neprijatelj jak i mehanizovan. Zbog toga su se i one morale povući na liniju: Bunare — Bravski Vaganac — Drnić — Kalabino Brdo — Kolunić. Tu su se utvrdile i spremile da brane narod u pomenutim šumama. Neprijateljske jedinice odmah poslije toga stigle su na liniju: Bravsko — Petrovac — Kolunić i tu zastale. Dalje odmah nisu mogle krenuti. Naime, snijeg je već tada bio napadao oko 60 cm, a ceste prema Bravsku i Oštrelju bile su prekopane, odnosno zarušene stoljetnim stablima jela i omorika. Pred tim zaprekama, htjeli ili ne htjeli, Nijemci su morali zastati.

Nastao je kraći predah i za njih i za nas. Taj predah dobro je došao i njima u nastupanju i nama u odstupanju.

VELIKI ZAJEDNIČKI ZBJEG POD KLEKOVACOM

Kako je već naprijed istaknuto, u šume Kozila bila su blagovremeno evakuisana veća materijalna dobra i razne namirnice iz Bos. Petrovca. U Kozila su bila evakuisana i smještena i sva sreska rukovodstva (SNOO, Ko-

manda mjesta, Bukovača i veći broj izbjeglog naroda i omladine sa područja opštine Krnjeuša, Vodenice i Smoljana. Imali smo dovoljno životnih namirnica i drugih potreština za ishranu i vojske i naroda, za kraći vremenski period.

Po nalogu Vrhovnog štaba, VII banijska divizija, nakon kraćeg odmora na svojim odbrambenim položajima Kolunić — Kozila, napustila je te položaje i otišla u pravcu Glamoča. Jedinice IV krajiške dMzije preuzele su odbranu i tih položaja i tada držale čitavu liniju od Koluńića do Bunara. Štab Divizije bio je smješten u Srnetici i sa njim je održavana stalna veza.

Stočarske kolibe i na brzinu podignute daščare i šumske bajte u Kozilima i okolnim šumama bile su pune naroda i vojske. Kozila su tada sa neposrednom Okolinom izgledala kao veliki zajednički zimski logor vojske i naroda od nekoliko hiljada stanovnika.

Neprijatelj se na dostignutoj borbenoj liniji zadržao desetak dana. To vrijeme iskorišteno je da se izbjegli narod u Kozilima, Srnetici, Oštrelju i drugim šumama Klekovače odmori, nahrani, organizuje i pripremi za daljnju evakuaciju. Mnogi mlađi ljudi i veći broj omladine i žena organizovano su upućeni u jedinice V krajiške divizije, koja se u to vrijeme nalazila negdje oko Mliništa. Mnogi su organizovano upućivani preko Oštrelja na tada još slobodno drvarsko područje. Veći dio omladine, starijih ljudi i žena, odbornika i političkih radnika iz pozadine, bio je svrstan u posebne ešalone i pripremljen da se u datom momentu prebaci, skupa sa našim jedinicama, neprijatelju iza leđa u Grmeč i Osječenicu, ili za pokret u pravcu Klekovače i dalje prema Šatoru i Glamoču.

Ni neprijatelj za vrijeme ove pauze nije mirovao. U tom međuvremenu on je na petrovačko područje privukao velike snage i pod svakodnevnom borbom krčio i popravljao zarušene, odnosno prekopane ceste. Potkraj ove pauze i vremenske prilike nešto su bile poboljšane. To je neprijatelju omogućilo da, uz pomoć avijacije, jakim snagama krene u napad na Srneticu, Kozila, Oštrelj i Drvar. Jedinice IV krajiške divizije prihvatile su borbu prsa u prsa i ulagale maksimum svojih snaga da ga zaustave. Među-

tim, okupator je nastupao sa takvim snagama da ga divizija nije mogla zadržati na tom tako širokom odbrambenom položaju. Za dan-dva neprijatelj je izašao na Oštrelj i VIII krajišku brigadu, koja je bila na tom odbrambenom sektoru ,odsjekao od ostalih jedinica Divizije i odbacio je prema Drvaru. Od Oštrelja se odmah jednom kolonom uputio uiskotračnom prugom, koja je bila raščišćena od snijega, prema Kozilima i Srnetici. Sreska rukovodstva i manji dio naroda iz Kozila povukao se u Srneticu, a drugi — veći dio, u pravcu Klekovače i Zdralice. U Srnetici je odmah održan zajednički sastanak sa Štabom IV krajiške divizije. Na tom sastanku zajednički je odlučeno da se preostale jedinice Divizije hitno prikupe na određen sektor i naredne noći probiju u Grmeč i da sa tim jedinicama pođe i nekoliko ešalona naroda i omladine. Drugio dio naroda sa zaštitnicom Komande mjesta odmah je trebalo da krene u pravcu Klekovače i da se tamo spoji sa ostalim narodom koji je izbjegao iz Kozila i okolnih šuma. Već naredne noći sve jedinice IV divizije, sa Štabom i predviđenim ešalonima naroda i omladine ,krenule su i bez većih gubitaka probile se u Grmeč, u kojem tada nije bilo neprijateljskih jedinica ni uporišta. Sa ovim ešalonima naroda i omladine na sektor Grmeča otišao je tada i Kecman Jovo - Suco, sekretar SK KPJ Bos. Petrovac ,neki članovi Komande mjesta i i gotovo svi odbornici i politički radnici sa područja opštine Smoljana, Vodenica i Krnjeuša.

Drugi dio naroda sa vojničkom zaštitnicom Komande mjesta brzo se povukao prema Ždr alici i tu se spojio sa narodom koj'i se već tamo nalazio u zbjegu. U ovom dijelu naroda bio sam ja, Milom Kecman - Vojsko, Rajko Miljuš, Tomica Morača, Đuro Sekulić i manji dio odbornika mjesnih i opštinskih NOO-a sa bukovačke i petrovačke opštine. Na sektoru Ždr alice i njene uže okoline bilo je izbjeglo ispred neprijatelja oko 3 do 4 hiljade ljudi, žena i djece.

Na Zdralici smo se zadržali svega dva-tri dana. U tom međuvremenu neprijatelj je prodro u Drvar i jednom kolonom, preko Ataševca, krenuo u pravcu Zdralice. Druge neprijateljske jedinice ,koje su zauzele Srneticu, Kozila i druge okolne šume, približavale su se takođe

Zdralici. Neprijateljske jedinice koje su išle prema Zdralici iz pravca Ataševca stigle su do nas neopaženo. Sa bliskog odstojanja otvorile su uragansku vatru po iznenađenom narodu. Odmah smo uvidjeli da smo opkoljeni sa tri strane i da neprijatelja nema samo na četvrtoj, tj. istočnoj strani. Zaštitnicu komande mjesta i samo jedan dio mlađih i jačih ljudi i žena orijentisali smo da se brzo probijaju u tom pravcu prema — Lisini i Potocima. Za njima su pokušali da krenu i ostali. Međutim, bilo je već kasno. Neprijatelj je zatvorio i taj pravac. Niko nikud više nije mogao pobjeći, sve što je tu ostalo bilo je zarobljeno.

Sa zaštitnicom Komande mjesta iz tog opkoljavanjaja tada se probilo samo oko 300 do 400 ljudi, žena i omladine, među kojima sam bio i ja, Miloš Kecman - Vojsko, Rajko Miljuš, Toma Morača, Đuro Sekulić i još neki odbornici i pozadinski radnici. Teškom mukom, kroz veliki snijeg snježne nanose, probili smo se na sektor oko Lisine i tu slučajno naišli na dijelove VII krajiške brigade i njene rukovodioce Milana Zorića i Jovu Pavića. Poslije noćnog odmora ujutro rano krenuli smo zajedno sa ovom jedinicom u pravcu Šatora i predveče stigli u selo Preodac ispod samog Šatora. Tu smo našli Oblasni komitet KPJ za Bos. krajinu, Štab Korpusa sa njegovom Centralnom bolnicom i veliki broj izbjeglog naroda iz drvarskog sreza, Banije i Korduna. Dok smo se povlačili iz sektora Lisine Drena selu Preodcu neprijateljske jedinice su nas tako reći u stopu pratile, a avijacija neprekidno bombardovala i mitraljirala. Po dolasku u Preodac o tome smo odmah upoznali Oblasni komitet i Štab Korpusa. Na kraćem savjetovanju odlučeno je da se odmah izvrše sve potrebne pripreme i još iste večeri sav taj narod sa Centralnom bolnicom uputi u pravcu Like. U to vrijeme istočni i sjeverni dijelovi Like bili su potpuno slobodni, a slobodan je bio i zapadni dio drvarskog sreza, tj. onaj koji graniči sa Likom. Kasno uveče, Centralna bolnica Korpusa sa svim ranjenicima i vojnom pratnjom i većinom izbjeglog naroda krenula je u ešalonima za Liku. Pravac kretanja je bio: Maleševci — Resanovci — Trubar — Osredci i Srb u Lici. Formirani ešaloni išli su ubrzanim maršem. Morala se još te noći preći cesta u Resanovcima prije nego što

neprijatelj iz Drvara proдре за Bos. Grahovo i time nam potpuno onemogućу povlačenje u Liku.

U samo svanuće narednog dana čelni ešaloni počeli su prelaziti cestu Drvar — Bos. Grahovo kod sela Resanovaca. U tom momentu otpočela je ogorčena borba na prevoju iznad sela Kamenice između VIII krajiške brigade i njemačkih motomehanizovanih jedinica koje su nađirale iz Drvara за Bos. Grahovo. U toj borbi VIII krajiška brigada bila je vrlo brzo odbačena sa svojih položaja i ona se u priličnom neredu povukla prema Trubaru. Njemačke tenkovske jedinice за tili Čas sručile su se kao krvožedne hijene u selo Resanovce i presjekle kolonu naroda i ranjenika koji su pošli за Liku. U momentu presijecanja veći broj ešalona nije uspio преći cestu iako je bio ma domaku ceste, dok je jedan manji broj ešalona ipak uspio преći prije presijecanja. Ešaloni koji su prodorom tenkova заustavljeni, našli su se na otvorenom i ravnom poljskom prostoru. Među njima su se nalazili i ešaloni ranjenika. Nastao je opšti metež, zbunjenost, strahovita panika i do tada neviđeni ljudski strah. Majke su bacale djecu iz naručja ,a bespomoćni ranjenici ostavljani su na nosilima. Njemačke jedinice su ih nemilosrdno tukle, a tenkovima gazile i narod i ranjenike. Na Resanovačkom polju ostalo je tada vrlo mnogo mrtvih i ranjenih. Omi koji su se iz tog strahovitog vrtloga izvukli живи, ili lakše ranjeni, odstupili su natrag istim putem u pravcu Šatora. Tamo su за otprilike nedjelju dana doživjeli još veći, masovniji i strašniji masakr.

Manji broj ešalona iz te kolone, koji su prije presijecanja преšli pomenutu cestu, под neposrednom заšтитом gustih šuma planine Uilice, uspjeli su да без већих губитaka izmaknu neprijatelju i sretno stignu u sela Trubar, Oisredke, Mali i Veliki Cvjetnić, Boboljuske i Očij evo. U tim selima bio je razmješten i jedan dio izbjeglica naroda iz Drvarske kotline. U Velikom Cvjetniću se tada nalazio i Okružni komitet KPJ за drvarski okrug. Odmah smo stupili u vezu sa njim i uz njegovu pK>moć naši ešaloni su se razmjestili по pomenutim selima. Narod tih sela dočekao нас је veoma lijepo. Osjećali smo se kao kod svojih najbližjih. Tu smo se zadržali desetak dana на odmoru i opo-

ravfku. Neprijateljske jedinice tokom svoje IV ofanzive nisu uopšte dolazile u ova sela. Ona su prosto bila zaobiđena ko zna iz kojih razloga.

POVRATAK NA PETROVAČKO PODRUČJE

U prvoj polovini marta, po nalogu Okružnog komiteta, svi sposobni muškarci i žene sa petrovačkog kraja dobili su zadatak da se u grupama vraćaju preko Očijeva i Osječenice natrag u svoja sela, a odbornici i drugi pozadinski rukovodioci na svoje ranije dužnosti. Do tog vremena kroz petrovački kraj uglavnom su bile prošle glavnine njemačkih snaga koje su uzele učešća u IV ofanzivi. Samo su se u Petrovcu i na cestama nalazile manje jedinice radi obezbjeđivanja međusobnog komuniciranja. Među prvim grupama otišao sam i ja. Po dolasku na petrovački teren povezali smo se odmah sa drugom Jovom Kecmanom - Sucorn i dogovorili koje mjere u pozadini treba Odmah poduzeti. Tih dana održani su mnogi sastanci i savjetovanja sa mjesnim i opštinskim odborima i rukovodstvima društveno-političkih organizacija i nastavili dalje politički i drugi rad u težim uslovima.

DUKA DRAGIŠIĆ-KRESOJA

NA GUBILIŠTU U PLAMENU

»Biće krvi do koljena! Ko ostane, zlatnom kašikom će jesti!« bilo je prvo što sam čula kao dijete od svog strica Bože i komšije Save, koji su nakratko došli iz rezerve.

Nisam u potpunosti sve razumjela, ali sam osjetila da će biti nešto strašno.

»Zaratio!« uznemireno hodaju Vagančani i govore. Mi, djeca, sve to čujemo, ali ne smijemo ništa pitati.

Prvi zbjeg. Doline u Cavi pune žena i djece. Muškaraca nema. Mnogi su bili u rezervi i ne povratit će se. A ovi što su tu, negdje se skrivaju, dogovaraju.

Otad više nismo znali šta je krevet, kuća. Šuma postaje drugi dom, sigurniji. Vaganac je u plamenu. Kuća nema.

Sad se već čuje za partizane, četnike. Ko su oni? Mi djeca međusobno govorimo šta čujemo od starijih. Sad znamo. Partizani su uz narod, a četnici uz ustaše. Ubrzo čujemo za naše Vagančane da su u partizanima. Ovi što su u selu stalno traže pomoć u hrani i odjeci za partizane. Preko njih čujemo o borbama naših partizana i o prvim poginulim borcima iz Vaganca.

Mi djeca se igramo partizana. Dok smo u selu stanujemo u podrumima, ili nabrzinu napravljenim bajtama. Dječaci su pravi majstori, prave drvene puške. Svaki put pogledamo na Dulibu. Iz Vrtoča začas stignu Nijemci, a da ih i ne osjetimo. A onda nastaje bježanje.

Banijci i Kordund. Kad oni bježe, moramo i mi. Pune su ih kuće. Pričaju o strahotama koje doživljavaju.

Sad i mi bježimo. Kuda? U planini je snijeg. Pröko Cave stižemo u Male Stjenjane. Suma je sa svih strana i čini se brzo se može umaći.

Nailazi naša vojska. Odstupa. Narod ne ide dalje. Sutradan, iznenada, nailazi njemačka vojska. Idu od kuće do kuće. Ne ubijaju. Čak neki savjetuju da se vratimo kućama. Svaka kuća u Stjenjanima ima po pet-šest porodica, izbjeglica.

Sutradan nailazi druga neprijateljska vojska. Narod ne bježi. Ali ovi nisu kao oni jučerašnji. Bijesni su, ljuti. U kući gdje smo stanovali bio je starac, gazda kuće Trivuka Vekić. Poslije pretresa, starca istjeraše van i mi gledamo kako mu se glava razmrskala. Čovjek pade. Prvi put gledam smrt. Vidim, strasno je.

Prije nego što smo se snašli među nas pade bomba. Ustuknuso svi uza zid. Prvi put gledam bombu kako pišti na trošnom podu kuće. Očekujemo kad će eksplodirati. A ona ciči i okreće se na vrhu. A onda strašna eksplozija. Zažmirila sam, a kad pregledah, očekivala sam da smo svi mrtvi. Ali ne. Samo je šestoro lakše ranjeno. Među ranjenim je moja majka, Sava, te sestra Deva i brat Đuro. Bomba je na našu sreću većinom otišla u podrum i dolje je bilo mrtvih krava.

Puna kuća žena i djece, a ne znamo šta da radimo. Mi djeca se često naginjemo nad rupu poda koju je napravila bomba. Dođoše dva starca i savjetuju izbjeglice da se vrati svak svojoj kući. Zene smatraju to pametnom odlukom i spremaju se za povratak. Pakuju najnužnije.

Idemo kroz planinu. Snijeg pada gust da se jedva prst pred okom vidi. Na konju su ranjena sestra i brat. Majka vodi konja, a ja idem pored nje. Znam, u selu su Nijemci. Strah me je i pomisliti da ih ponovo vidim. Plačem i molim majku:

«Nemojmo se, mama, vraćati u Vaganac, pobiće nas. Ostanimo u ovoj dolini gdje je žito!» Majka bezvoljno odgovara. Vidi se da više ni o čemu ne razmišlja. Nas je petoro djece s njom, a najstarija joj kćer Milka se izgubila odnekidan kad su nailazili Nijemci. Izmučena je, a sigurno je i rana boli.

Predveče stižemo u Vaganac. Pust je. Samo se čuju motori koji idu iz Vrtoča. S njima je baba Joka i strina Ljulfica sa svojim sinom. Cimi se ništa nam neće. Čak su žene objesile bdjele peškire, kao znak da se predajemo. Kasno predveče protrčase neke djevojke. Malo poslije za njima trči nekoliko neprijatelja. Vratili su se, nisu ih uhvatili. Kod nas, Kresoja, svrati se jedna rođaka, koju jedva primiše, jer su i nju tjeroali. Zene se dogovaraju da sutra rano idu po hranu, jer im se čini da ovdje mogu ostatd.

Sutradan su počeli poslovi oko ishrane stoke. Dan odmiče. U sami suton dođoše njih četvorica. Bile su dvije kuće Kresoja. Po jedan je Stajao ispred kuće, a po jedan je ušao da nas istjera. Sjećam se, upravo sam stavljala obloge na majčinu ranu koja je bila na lijevoj plečki. Brat Đuro je ležao iza peći, jer list noge mu je bio raznesen. Halt, halt!« vikao je Švabo. Počeli smo pripremati odjeću. »Ne, nije vam potrebno«, reče on tako lijepo da ga svi razumijemo. Izlazimo. I komšije su istjerane. Bilo nas je trinaestoro. Znamo da su u podrumu još moj brat Milan, te rođaci Lazo i Ilija. Tu ne vidimo ni sestru Devu, ni stričevića Miladina i Milu. Ipak ih ne zovemo. Svi sad osjećamo: gotovo je. Ispred i iza nas je po jedan Švabo, a sa strana po jedan. Našli su puške od drveta koje su pravili dječaci u slobodno vrijeme. Lupaju njima da ih prebiju, a one kao u inat neće da puknu.

Prolazimo preko njiva, pokrivenih snijegom. Stižemo do velike kuće Krešića. Tjeraju nas unutra. Pored nas prolaze ljudi sa krošnjama slame i nose ih u podrum gdje i mi ulazimo.

Pun je podrum ljudi, žena i djece. Svuda je slama, pruće i prošće. Mi sjedismo u krug. Iza mene je Zorka Zorić, djevojka. I samo što smo sjeli, kroz vrata uleti ručna bomba. To je dakle »repatica« za koju sam čula. Bomba eksplodira. Ubrzo i druga, treća. Svi smo polijegali. Na meni leži Zorka. Čuje se plač djece. A onda ponovo bombe. Zorka se podiže i viče »Neka, neka ,osvetiće nas naša braća partizani!«

Upali se slama. Na momenat ništa ne znam. A onda Zorka skoči. Pobježe nekud. I ja se dižem i gledam unao-kolo. U desnom uglu poznah čovjeka koji je nosio slamu.

Oko njega nije bilo slame. Gledam mrtve žene, djecu, gledam mozak koji je curio iz glave. I sjetih se. »Idem do onog čovjeka, tu neću izgorjeti«. Dođoh do njega. On skoči i na vrata. I ja za njim. Ispred vrata leži Joka Kresoja, teško ranjena. Pored nje hoda trogodišnji sin i plače. Sa uzvišice, ispred kuće, ide jedan Švabo, više nešto i pokazuje na nas. Shvatila sam. Ponovo će nas baciti u onu vatru.

Pogledah unaokolo. Ništa nema gdje bih se sakrila. Spazih drljaču i zavukoh se pod nju. Upravo su dolazili i ja vidjeh njihov smijeh. Dođe jedan od Švaba, diže drljaču i pokaza mi rukom da idem u podrum, u vatru. Ne idem normalno ,nego natraške, a stalno gledam — kad će opaliti iz puške. Ponovo sam u vatri gdje sve gori. Spazili željezne jasje i brzo se zavukoh pod njih. A onda čuh ponovo bombu.

Unutra je zagušljivo, ne može se disati. Dim od slame, odjeće i ljudskog mesa toliko je gušio da se svakog časa činilo udaviće me. Okrenuh se zidu. Bolje je bilo, jer iz kamena kao da izbija čistiji vazduh. Vrijeme prolazi, više se ništa ne čuje. Ja još sve ne shvatam. Ne vjerujem da sam živa i ničem se ne nadam. Odjednom čuh glas »Bajka, sejo, jesi li živa?« Okrenuh se da vidim. Noć je, ali podrum je dobro osvijetljen plamenom. Vidjeh rođaka Mirka Kresoju. U srcu mi bi drago. Sad ću imati društvo. Skočih do njega, dodirnuh i pozvah da dođe do mene. A onda pobjegoh brzo pod jasje. Dođe i Mirko. Rekoh mu da glavu okrene zidu. I čutali smo, sve dok ne osjetismo toplotu. To je slama gorjela oko nas. Zapalićemo se i mi. Brzo se izvlačimo ispod jāsala i nogama dogurasmo zapaljenu slamu. A onda se zavukosmo što smo više mogli. Onesvijestili smo se. Bilo je već duboko u noć kad dođoh sebi. Sanjam da tražim vode, ali nikako da je dobijem. Poče mi se vraćati sjećanje. Izvukoh se ispod jāsala. Tišina, ništa se ne čuje. U uglu podruma bukti velika vatra. Na ostalom prostoru je nema.

Počeh drmati Mirka. On jedva dolazi k sebi. Sjedimo i gledamo, u vatru, a podrum pun leševa. Sjetimo se. Milan, Ilija i Lazo su kod kuće. Idemo i mi. Polako se dižemo i prolazimo između ugljenisanih leševa. Spotakoh se i ru-

ka mi duboko ode u izgorjeli leš. Htjedoh vrisnuti, ali brzo se sjetih da ne smijem Jer treba se izvući da nas ne opaze. I po drugi put izlazim na razvaljena, upola izgorjela vrata. Vani je mrak. Samo se vidi snijeg. Polako prelazimo preko plotu i trčimo preko njiva kućama. Mrak je i ništa se ne javlja. Odlučismo da se napijemo vode, da se nećim zagememo i da idemo u Čavu, u dolinu gdje je žito. Ja je se sjećam. Sva je obrasla bukvićima, tako da je vidiš tek onda kad si blizu. Mirku kažem da ću znati doći do doline. On je nešto mlađi od mene, iako je meni tek sedam godina.

Dakle, krenućemo u Čavu. Ja sam ušla u kuću da nešto obučem, a Mirko još ne uđe. Puške zapucaše. Čini se tačno su kod naših kuća. Više ništa nam ne pada na pamet. Bježimo na druga vrata i uz arman, živicom bježimo. Ne smijemo više blizu kuća. Pretrčavamo preko čistine do obližnje šume. Meci zuje oko nas. Ubrzo se spuštamo niz Gredar i stižemo u Vagančić-šumarak. Sad bježimo putem koji vodi kroz lijeske. Više se ne čuje pucnjava. Sjedamo na jedan kamen. Vidi se snijeg je ugažen bosim nogama. Ja se sjetih sestre Deve i stričevića Miladina i Mile. To su sigurno oni pobjegli, jer nisu s nama otišli.

Lutamo po Cavi. Izišli smo na vrh Čave. Ponovo se vraćamo i nailazimo na dolinu sa žitom. Sretna što smo je najzad našli povikah: »Evo je Mirko!« i strčasmo. Iz doline se ču: »Ko je?« Mi potrčasmo natrag. Bojimo se svakog glasa. Dozivaju nas! »Naši smo ,ne bojte se«. Mirko prepozna glas svog oca i strica. Vratismo se već iscrpljeni. Legli smo na vreće žita i odspavali. Kad se probudismo bio je dan. Gledamo se i ne vjerujemo da smo sve strahote izbjegli. Mene rane peku. Glava mi otiče, sva je u krvi. Pričamo šta je bilo. Uveče stiže moj brat Milan. On je ostao u pljevi, a uveče je pobjegao u Osječenicu. Sad je navratio da vidi ima li iko živ. Osam dana se on sa mnom muči. Preko dana ne smijemo ložiti vatru, a noću me on prenosi čas do vatre čas na vreće gdje smo ležali.

Osmi dan dolazi strina Ljubica, koja je tog jutra kad su nas otjerali otišla da donese hrane. Sve je vidjela i nije smjela u selo. Vidjela je troje djece kako bježe i sačekala ih je. Bio je to njen jedinac Milađin, moja sestra

Deva i brat od tetke Mile. Sad je ponovo navratila u dolinu da Vidi nije li još ko ostao živ. Ona me spasila. Odmah mi je glavu umotala i odvela u Male Stjenjane. Ja tad ništa nisam vidjela, jer su mi oči zatvorene od oteklini. Uveče mi je mijenjala obloge, a izjutra rano smo bježali u Čavu. Tamo mi je ošišala kosu. Rane su se strašno zagnojile. Sad je imala dva ranjenika, mene i sestru koja je imala ranu na nozi.

Sve što je znala radila je da rane zarastu. Tu smo proveli mjesec dana, a onda se vratila sestra Milka. Znam, tad sam plakala. Mislila sam: »Kako će biti Milci kad sazna da su svi izginuli«. Nije bilo vremena za jadikovanje. Moralo se misliti kako da se i dalje sačuva ovo što je ostalo živo.

Kad sam odrasla, postala učiteljica i pričala o tome, rekli su mi da je to bila ratna 1943. godina. Shvatila sam da se to dogodilo u toku četvrte ofanzive.

Kad su mrtve pokopali, izbrojali su šezdeset leševa.

LOS KOMUNISTA

Dode jedan rukovodilac u Komandu mjesta Bosanski Petrovac i reče komandantu Ljubiši Čurgusu: »Druže komandante, ti si loš komunista, vidim da si nabavio i četku za zube, a ti znaš da je revolucija i borba pa nećemo, valjda, u naše komunističke redove unositi gospodске manire.«

Izgovarajući se, Ljubiša reče: »To su meni poslali drugovi iz Krnjeuške čete, kao poklon, za higijenu zuba, pa sam ga kao takvog i primio bez građanskih manira.«

DUŠAN KOVAČEVIĆ - DULE

NEĆE MILE ZA »TOLMAKA«

Januar je 1943. godine. Četvrta neprijateljska ofanziva. Vagančani su se već stacionirali u Srneticu — Zmagline. Tu su zbjegovi, sa porodicama, jedan od drugoga. Diješe dobro i zlo kao što su naučili.

Selo je ostalo pusto. Ostala je poneka starica i u nekoga nešto sakrivene hrane. Bravski Vaganac paljen je tri puta. Do temelja je srušen i pretvoren u pepeo. Ali moral Vagančana nije poljuljan. Vučen Srđić govorio je tada: »Neka ga pale stotinu i tri puta, Vagančani moraju biti isti — braća — kao da ih je jedna majka porodila. Mi moramo biti uz našeg druga Tita i naše borbe-partizane«.

Zbjeg do zbjega. Čerge su pune čeljadi, a pred njima se svijetle vatre upale u snijeg. Tu je i stoka sakupljena u ograde. Nema hrane ni za ljude ni za stoku. Ali Vagančani se snalaze. Nešto imaju u zbjegu, nešto je sakriveno u selu, a ko nema ni na jednoj ni drugoj strani daju im oni koji imaju. Noću su ljudi odlazili oprezmo u selo svojim zgarištima da nešto donesu što su sakrili.

Tako i naš djed Mile - Miže jednoga dana riješi da ode i vidi šta se zbilo pod Banjačkim vrhom, kod njegove kuće u Kovačevićima. Istoga dana, u isto vrijeme, kroz Bravski Vaganac krenula je posljednja kolona Nijemaca glavnim putem u Srneticu, prema Klekovači i Zdralici. Tim putem pošao je i čika Mile. Ali jedna grupica partizana, sakrivena pored puta pripucala je na Nijemce i pobjegli. Čika Mile, iako je čuo pucnje, ide i reče sam sebi: »Ma valjda neće ni'ko od neprijatelja naići«. Međutim, prevario se. Idu Nijemci i povikaše »Halt«. Pošto je čika

Mile služio Franju Josipa, prilično je znao njemački, razumio je i stao.

Jedan ga upita našim jezikom: »Ciko, koliko nas je partizana napalo ovdje?«

— Gospodine — obraća se čika Mile i stavlja ruku na srce — valja mrijeti, bilo ih je stotinu pedeset do dvjesti hiljada. Di im majku, grm — partizan!

— Ho, vjerujemo, vjerujemo, čiko, odgovori Nijemac. A, kuda ti?, ponovo upita Nijemac.

— Pa eto lutam ,ne znam ni sam, reče lukavi čika Mile.

— S nama ,reče mu Nijemac.

»Nema druge, mora se, ja golih ruku, a oni sa oružjem«, pomisli u sebi Mile. Nijemci su sa čika Milom išli do na golu Smeticu — drinicku košanicu. Sa te visoravni okolina je pregledna. Stadoše i starješine sjašise konje. Jedan »undr oficir«, kako to kasnije čika Mile reče, izvadi mapu i pita: »Kozila, Klekovača, Oštrej, Osječenica, Srnetica itd«.

Za svako upitano mjesto čika Mile je odgovarao aokazivajući rukrw*»

— Da li u ovim mjestima ima partizana? — upitaše ga.

— Gospodine, ja vam kažem da se dobro čuvate. Ta su mjesta puna partizana kao mrava, odgovori im čika Mile.

— A gdje je Banjački vrh, ponovo upitaše Nijemci.

Čika Mile pokaza prstom iza sebe i reče: »Dolje gospodine, dolje u podnožju toga vrha, nalazi se moja kuća. Sada je tu zgarište. Sve je spaljeno kako sam čuo. Bio sam pošao da vidim, ali me vi vratiste«.

— A otkud ti ovdje, nastavi Švabo.

— Pa, gospodine, vidite li vi šta se od naroda radi. Svak se boji koži, pa i ja ovako star. Pobjegao i ja u šumu. Ne želim lako poginuti, ali teško je kad čovjeka muče. Toga se bojim — reče sijedi i oronuli starac.

Nijemac se maši za džep, izvadi kutiju cigareta i pruži starcu. Čika Mile je bio strastven duvandžija. Duvan nije Dužio nego ga je, kako sam reče, »pio kao sunce rosu«. Imao je velike i bogate brke. Kad dim uvuče u sebe i pusti ga kroz brke, on se »dumagija« kao iz lokomotive. Uzeo

je čika Mile cigaretu, skočio i salutirao: »Arakmaj cufcsvirar Kovačević!« Zatim je slijedio raport koji je čika Mile naučio još dok je služio Franju Josipa i nikad ga nije zaboravio.

»Kad sam salutirao raport — nastavlja čika Mile — drugi Nijemac, neka je šarža, obrlajtnant, skoči, zove tolmarka (tumača) i reče: » Snaps«. Razumjedoh ja šta to znači. Izvadi čuturu rakije i reče pij. Povukao sam. Još, još, reče oficir preko tolmarka. Povukoh još dva-tri puta, a zatim oficir reče. »Undret, cigaret, tabak«. Izvadi kutiju od 100 komada cigareta i pruži meni. Ja da se napravim kulturan, pohod da uzmem jednu ,ali oficir reče: »Ales, ales« (valjda sve, sve) i dajte mu konja Brnju da jaše i ide sa nama za tolmarka«.

»Gospodine — nastavlja čika Mile — pozdravljam undr-oficira, ali recite mu da ne mogu za tolmarka. Ja sam star, a osim toga imam snahu i njena dva klapčića. To su djeca i žena od moga sinovca. Moram ovako star voditi brigu o njima. Pustite me. Ja više nisam nizašta, ni za tolmarka, ni za vojnika«.

»A gdje ti je taj sinovac« — upita Nijemac.

»Gospodine, odmah čim se zaratilo 1941. godine ustaše su ga uhvatile i otjerale. Do danas za njega ništa ne znam. Valjda nije živ, sigurno su ga ubili. A u sebi mislim: »Majku vam švapsku, moj sinovac Drago odmah je čim se zaratilo uzeo pušku u ruke i otišao u partizane. Možda je i on bio u toj grupi partizana koja vas je napala. Eh, ruke im se posvetile, a puške im nikad ne prometale. Neka osvećuju svoj pošten narod«.

»Vjerujemo, vjerujemo, čiko. Nije živ. Pa kada je tako ,idi ti snahi i djeci«, dozvoliše mu Nijemci.

»Pošto sam dobio 100 komada cigareta, popio rakiju od Svalba, krenem polako. Kad sam ušao u šumu sam sebi sam rekao: »Mile, skupi oko sebe kožun i bježi. Vi Nijemci nećete dočekati da vam čika Mile bude tolmark. Da brukam svoje selo i svoga sinovca Dragu!«.

BOSA MRDA-RODI Ć

JEDINICI I MJEZIMCI

Bio je kraj januara 1943. godine. Osvanuo je tmuran zimski dan. U popodnevnim časovima 9nijeg je padao toliko da je izgledalo kao da se nebo sastavilo sa zemljom. Vladala je tišina. Iz daljine su se čuli mukli odjeci eksplozija.

Toga dana članovi skojevske organizacije u Rašnovcu sastali su se da održe svoj sastanak. Bio je to posljednji sastanak u ovom sastavu neposredno pred IV neprijateljsku ofanzivu.

Zbog toga što se čekao član OpštinSkog komiteta SKOJ-a drug Milorad Dukić, koji je trebalo da stigne kroz zimske namete iz Medenog Polja u Rašnovac, sastanak nije počeo na vrijeme. Drugarica Stana Celar povelala je kozaračko kolo. Članovi su se rado uključili u kolo, da bi se zagrijali, jer su bili slabo odjeveni u prohladnoj prostoriji. Stana je otpočela pjesmu:

»Partizani to je vojska fina
podaj, podaj, majko jedinoga sina
ne žal', ne žal' majko svog mjezimca sina«.

Članovi SKOJ-a zgleđali su se međusobno. U većini si tu bili jedinci i mjezimci, kao sto su:

DUKA MARJANOVIĆ, jedinac. Nad njim su bdjele majka i šest sestara. Ta pažnja Duku nije napravila nježnim i razmaženim. Ostao je odvažan kakav je i bio. Teško ranjen na sremskom frontu, umro je na rukama parti-

zanke Mare Kecman, iz Marjanovića Dola. Duka nije mogao zamisliti da preboli rane koje bi ga napravile nesposobnim za borbu. To su mu bile posljednje riječi.

SIMO (Milana) KAPELAN (14), mladi skojevac, bio je takođe jedinac. Pošao je u partizane sa sestrom Desom, takođe skojevkom. Slučajno su se našli u brigadi u kojoj je njihov otac bio komandant bataljona. Nisu znali da im je otac živ, jer ga je kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla u Beogradu, odakle je i krenuo u partizane. Ni on nije znao za sudbinu svoje djece. No, radost nije potrajala dugo. Milan je ubrzo ostao bez jedinog sina.

DUŠAN, (Duke) JOSIPOVIĆ, jedinac. Mladić vi'sok, tih i miran i izrazito nježan. Susreo se sa grubim teškocama, koje nisu pripadale njegovoj prirodi. Poginuo je na Sutjesci.

ŽARKO (Perice) PECANAC, mjezimac (16). Sin oronulih roditelja, bio je uvijek vedar i nasmijan. Imao je plave oči i izrazito rijetke zube. Poginuo je u toku rata.

Ovim sastankom rukovodio je Zarkov brat SPASO, sekretar ove organizacije od njenog osnivanja. Stupio je u jedinicu 1943. godine. Poginuo je u borbi protiv četnika kod Bočca.

Pored pomenutih poginulih drugova, poslije ovog sastanka iz redova ove organizacije stupili su u partizanske borbene redove Savka Josipović, Dob rila Pećanac, Koviljka Mrda, Milka i Duka Celar, koji su preživjeli rat.

Kad je stigao drug Dukić, sastanak je počeo. On nas je upozorio na opasnost od predstojeće ofanzive. Najvažniji zadatak bio je da se evakuacija sprovede do kraja.

Of anzi va je ubrzo otpočela i sastanke više nismo mogli održati-

MILORAD VEKIC

SVJESTAN ŽRTAVA

Godine 1942. formiran je Narodnooslobodilački odbor opštine Bjelaj Ikoji 'je Obuhvatio sela: Bjelaj, Cimeše, Buisije, Male Stjenjane, Bjelajski Vaganac i Vrtoče. U tim selima živjelo je srpsko stanovništvo sa izuzetkom Bjelaj a i Buisije gdje ije bilo oko 70 muslimanskih i 5 hrvatskih porodica. U Bjelajskom Vagancu bila je poznata porodica Hrvata Bude Došena. Njegovi preci najvjerojatnije su doselili iz Like. Susjedi su im bili: Plećaši, Balabani, Kolundžije, Medici, Kneževići, Obradovići, Dobrići, Vefčići i Radišići. Pred sami rat Došenova porodica brojala je 12 članova. Živjeli su u vrlo dobrim odnosima sa komšijama, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Sve porodice bavile su se zemljoradnjom, a posjedi su im bili mali i vrlo slabog kvaliteta. Zbog toga većina domaćinstava nije mogla da obezbijedi ishranu ni za 4—5 mjeseci godišnje. Odrasli muškarci su bili prisiljeni da odlaze na sezonske radove, pretežno kao šumski i građevinski radnici. Najviše su radili u Slavoniji, te Beogradu, Novom Sadu i drugim gradovima širom Jugoslavije ,a dobar broj radnika-selj aka odlazio je u Njemačku, Francusku i druge evropske zemlje. Mnogi su za vrijeme austrougarske vladavine otišli u SAD pa su neki ostali do danas. Uglavnom su radili teške fizičke poslove, jer su većinom bili nepismeni. Novac su slali kućama da bi na taj način izdržavali porodice koje su ostavili u selu.

Posjed Bude Došena bio je za one prilike srednje veličine i njegova porodica isključivo se bavila poljoprivredom. Najbliže komšije — Došeni, Plećaši i Balabani —

su se uzajamno pomagali u obradi imanja i izgradnji gospodarskih zgrada. Uvijek su jedni drugima dolazili u goste, pozajmljivali novac bez kamate ili bilo kakvih drugih naknada, zajednički dijelili dobro i zlo i poštivali se.

Predratno stanje u Bjelajskom Vagancu bilo je vrlo teško. Seljaci sa malim poljoprivrednim imanjima plaćali su velike poreze i druge dažbine državi. Radi održavanja golog života morali su se zaduživati kod trgovaca — zelenaša. Oni seljaci koji nisu bili ,u mogućnosti da na vrijeme vrate dugove, propadali su, a imanja su im trgovci preprodavali. Bogatiji seljaci dobivali su u selu vrlo jeftinu radnu snagu, pa su i cnäko siromašne seljake dalje iscrpljivali.

Sve ovo stvaralo je još veće siromaštvo i povećavalo nezadovoljstvo seljaka, što se naročito osjetilo pred sami rat.

Budo Došen, vrlo biistar seljak, ukazivao je susjedima na uzroke bijede, ali ih je upozoravao da će doći i teže prilike. Seljacima je objašnjavao vladavinu tadašnjeg režima koji, po njemu, nije valjao, zbog čega mu se stalno suprotstavljao, naročito za vrijeme predratnih izbora. Uvijek je bio na strani opozicije, a zalagao se za interese radnika i seljaka. On je mnogo brže nego drugi seljaci uočavao sve negativne pojave, zbog čega su susjedi često tražili od njega savjete. Već pred rat pojavili isu se znaci nacionalne netrpeljivosti, a Budo je bio taj koji se zalagao za slogu i za njegovanje bratstva i jedinstva među ljudima bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Između Budine porodice, koja je bila hrvatska, i ostalih porodica, uglavnom srpskih, nije postojala nikakva razlika. Govorio je uvijek da su ljudi svi isti bez obzira u šta vjeruju.

Poslije kapitulacije bivše Jugoslavije 1941. godine i stvaranja NDH, mnogi seljaci tražili su od Bude savjete i zaštitu. On nije bio član KPJ u to vrijeme, ali njegova shvatanja i borba koju je vodio odgovarali isu idejama KPJ.

Odmah poslije stvaranja NDH pojavile su ise i ustaške organizacije u Bosanskom Petrovcu i Kulen-Vakufu. Selom su kružile priče kako ustaše hvataju uglednije ljude, vode u zatvore kao taoce, ali ih ne vraćaju nego ubijaju i bacaju u jame. Uglavnom su hvatali Srbe i njihovu

imovinu pljačkali, a negdje su palili kuće i druge zgrade. Seljaci su bili preplašeni i obraćali se Budi za savjet pošto je bio i Hrvat, pa u to vrijeme nije bio toliko ugrožen kao ostali. Budo se energično suprotstavljao nedjelima ustaša, protestirao kod tadašnjih vlasti i tražio zaštitu poštenih seljaka i radnika bez obzira koje vjere oni bili. Seljacima je savjetovao da bježe u šume i da se kriju od uistaša, da prikupljaju oružje za borbu protiv neprijatelja i da se tako organizuju u grupe. Zahvaljujući njegovoj pravilnoj ocjeni situacije i savjetima komšijama, niko od Budinih seljana nije uhvaćen, odveden u taoce, niti pogubljen. Međutim, ustaše su prezrele donekle Budinu politiku, pa su počele da zlostavljaju njega i njegovu porodicu. Zbog toga su i Došeni morali često puta da se sklanjaju, pogotovo ako su dolazile ustaše koje su bliže poznavale Budu.

Već u junu 1941. godine svi odrasli muškarci iz sela su se povukli u šumu, a sa njima i Budina porodica, jer Budo je rekao: »Bili ste mi komšije u selu, bdćete mi komšije i u šumi. Sa vama sam do sada dijelio dobro i zlo, to ću činiti i dalje, pa ako vi morate umrijeti, neka i moja porodica umre zajedno sa vama u šumi«. Već tada je bilo nekoliko pušaka u rukama iskusnijih domaćina koji su čuvali selo od ustaša, ali bilo je u šumi i takvih, uglavnom sa strane, koji su htjeli da likvidiraju porodicu Došen zato što je hrvatska, a hrvatske ustaše su poklale već mnogo Srba. Ovakvi ispadi isu stavljali Budu i njegovu porodicu u vrlo težak položaj i iskušenje, ali zahvaljujući seljacima koji isu ga poznavali kao naprednog čovjeka koji ise borio za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo uspjeli su da mu zaštite porodicu. Tome isu naročito doprinijeli Plećaši i Balabani, kao i ostale porodice iz Bjelajskog Vaganca.

Svi ovi događaji odvijali su se u odbrani života jednih ili drugih i proitegli su se sve do oktobra 1941. godine. Od tada se već u selu osjeća djelovanje KPJ koja se sup rastavi ja nasilju bilo is koje strane i bori se za zaštitu nevinih seljaka. Osjećajući djelovanje KPJ kao jedino ispravno, Budo brzo prihvata ideje Partije i stavlja joj se na raspolaganje, jer je uvidio da je ona jedini zaštitnik ravnopravnosti naroda. KPJ poziva seljake svih nacija i vjera da se zajednički bore protiv okupatora i njegovih sluga.

Koncem 1941. godine već se osjeća rad i SKOJ-a i stvaraju se skojevske organizacije. Okuplja se napredna omladina, održavaju se sastanci na kojima se propagira bratstvo i jedinstvo i (tumači borba KPJ. Na takav jedan sastanak bio je pozvan i Budin sin Ilija, star 19 godina, koji je po nagovoru svoga oca radio za Pokret kao omladinac. Početkom 1942. godine u Bjelajski Vaganac je došao Mićo Raikić, skojevski rukovodilac, pa je zakazan sastanak sa omladinom na kome je Rakić govorio o borbi, o idejama KPJ i o komsomolskoj omladini.

Tada počinju da se stvaraju prve omladinske organizacije u selu, a najbolji omladinci i omladinke primljeni su u SKOJ. Prvi skojevski sastanak održan je u kući Mićana Mirkovića. Tom sastanku su prisustvovali: Milan Plećaš, Dane Knežević, Branko Vekić, Petar Vekić, Stevo Vekić, Dane Plećaš, Božo Plećaš, Stoja Petrović, Rade Vekić i drugi. Ovom sastanku nije prisustvovao Ilija, ali je pozvan na sljedeći, koji je održan u selu Cimeše, u kući Luke Petrovića. Predviđeno je da na tom sastanku Ilija bude primljen u SKOJ. Skojevcima su na sastanak dolazili naoružani, jer su ustaše često upadale u selo. Sastanku je, između ostalih, prisustvovao i skojevac Sava Bjelić koji je takođe bio naoružan. Skojevcima su se Okupili u jednoj sobi, dok je u drugoj bio Ilija sa još nekoliko omladinaca, o čijem se prijemu u SKOJ upravo diskutovalo. Kako je Bjelić držao napunjenu pušku preko krila, ona je nehotice opalila i u drugoj sobi zrna je pogodilo Iliju Došena, teško ga ranilo, od čega je nakon nekoliko sati umro.

Ovo je bio težak udarac za skojevsku organizaciju i omladinu, posebno zato što se radilo o dobrom omladincu, drugu i Hrvatu koji je u to vrijeme stao na stranu NOB. Pogibija Ilijina bolno je odjeknula u Bjelajskom Vagancu, a posebno je pogodila porodicu Došen. Ilijina majka Manda je ito naročito tragično primila, tim prije što su u drugim selima počele da kruže priče kako je Ilija namjerno ubijen. Ove glasine su pronosili neprijatelji da bi stvorili još veći razdor između Srba i Hrvata da bi pokolebali Budu i njegovu porodicu. Međutim, Bude nije sumnjao ni jednog trenutka u namjerno ubistvo, nego je bio uvjeren da je to bio nesretni slučaj, kao što i jeste. Pogibija sina Ilije nije pokolebala Budu i njegovu porodicu. Nastavili su još upor-

mije da rade za NOP i za ideje KPJ. Odmah poslije Ilijine pogibije, SKOJ-u je prišla njegova sestra Maira, a zatim i druga sestra Kata, dok mladi mu brat Nikola stupa poslije izvjesnog vremena u redove NOV i sada je potpukovnik JNA.

Budo se svom snagom i energijom stavlja u borbu protiv ustaških i četničkih organizacija. Uporno objašnjava seljacima pravednu borbu KPJ. Biran je za odbornika i kandidata KPJ, pa je dobivao povjerljive zadatke. U selu su, osim njega, izabrani za odbornike Dušan Karamović, Svetiko Šipka i Luka Radišić. Budo je bio i član Opštinskog odbora u Bjelaju, čiji je predsjednik bio Vlado Plećaš, a kasnije je tu dužnost obavljao i Budo. Kao odbornik aktivno radi na organizaciji oružanog otpora protiv neprijatelja, prikuplja oružje, hranu i ostala potrebna sredstva za Pokret, jednom riječju, stavlja sebe i svoju porodicu u službu NOB.

Do januara 1942. godine na ovom području vođena je borba protiv neprijatelja, ali već su se tada pojavili četnici na čelu sa Manom Rokvićem koje su angažovali Italijani. Pošto je polovinom januara 1942. godine došlo do previranja u ustaničkim jedinicama, u Bjelaj je došao Mladen Stojanović i sakupio sve borce ovoga kraja koji su bili pod oružjem da bi donijeli odluku o zajedničkoj borbi pod zastavom KPJ i mimo četničke organizacije koja se predala okupatoru. Zahvaljujući Mladenu Stojanoviću, skojevcima, omladini, pa i Budi koji je mnogo doprinio svojim stavom, sav narod je pošao za Stojanovićem i stavio se na stranu KPJ. Od tada Budo i njegova porodica postaju još aktivniji i svom snagom rade za NOB.

U zimu 1943. godine u Bjelajski Vaganac dolaze njemačke jedinice sa ustašama i kraće se zadržavaju u blizini Budine kuće. Privremeno su se ulogorili pored kuće Bogdana Balabana. Kako je Budina kuća udaljena od Balabanove svega 500 metara, Nijemci su mogli da motre i na njegovo kretanje, a najvjerovatnije su raspolagali i obavještenjima da je Bude vezan za KPJ i da radi za NOB.

U to vrijeme kod Bude se nalazila crvena zastava omladine Bjelajškog Vaganca na kojoj je bila izvezena petokraka sa srpom i čekićem. Zastava je ostala kod Bude i zato što je omladina smatrala da je tu najsigurnija, pošto

je on Hrvat. Nijemci i ustaše počeli su da pretresaju kuće, pa je Budo naredio svojoj kćeri Kati da zastavu sakrije u jedan zid u dvorištu. Kata je poslušala oca, ali ju je neko primijetio i obavijestio Nijemce. Njemački vojnici su nakon izvesnog vremena došli Budinoj kući i zatražili od njega da im donese komunističku zastavu. Pošto je on odbio, izgovarajući se da nema nikakvu zastavu i da mu ništa o tome nije poznato, Nijemci i ustaše su otišli do ograde i iz zida izvadili zastavu i donijeli je u kuću. Kada je Budo vidio da se ne može opravdati, priznao je da je zastava njegova, da je to komunistička zastava, da je i on komunist i da se bori za ideje KPJ. Na ove njegove riječi Nijemci su potegli šmajser i sa nekoliko metaka na pragu kuće ubili Budu. A još dok je bio živ Budo je uzviknuo: »Ja sam komunista, zastava je komunistička i ona će pobijediti. Bando, možete ubiti mene, ali moj duh ne možete ubiti«.

Tako je izgubio život jedan revolucionar, komunista i borac za ideje KPJ i za bratstvo i jedinstvo. Zahvaljujući Budi, naprednom čovjeku, u ovom selu nije bilo ni ustaša ni četnika, niti je bilo međusobnog pokolja. Selo se kao cjelina opredijelilo za NOP.

DR AGIN JA OĐRADOVIĆ

U ZBJEGU

Sutradan, poslije žbora, ikoji je krajem januara ili početkom februara 1943. godine održan kod Novaikovićevo gaja, stiglo nam je naređenje od Narodnooslobodilačkog odbora za pokret u zbjeg. Brzo smo se svrstavali u kolone na «utabanoj prtini. Nisam žalila ni za kućom, mi za stvarima, ni za imanjem koje je decenijama sticano. Zažalila sam što nisam sama i što ne mogu uzeti pušku u ruke, pa kao i ostali borci poći na front. Ovako, sapeta sa troje nejake djece, sa tovarom na leđima, Sdem u nepoznato.

Išli smo okldnkom prema Jurjevića kućama. Kada smo prilazili 'kućama, gdje je bila smještena bolnica, naišla je grupa njemačkih aviona. Ne znam šta je bilo strasnije posmatrati: »štuke«, kako se sunovraćuju i pište, eksplozije bombi, ili crne kukaste krstove na repovima aviona. To što smo tog momenta posmatrali nije ličilo na rat, već na pravi užas. Kao okamenjeni stajali smo na sred prtine. Riječi niko nije izgovarao. I djeca su ćutke gledala.

Kada su avioni nestali iza vrhova Travare, kao izbezumljeni nastavili smo put prema Vranovini. Oko bolnice mogli su se vidjeti razneseni dijelovi ljudskih tijela, na drveću ilsto tako. A šta se sve u srušenoj zgradi dešavalo, to ne znam. Čuli su se jaudi ponovo izranjavanih ranjenika. Neko iz naše kolone trčao je da im pomogne da se izvuku iz ruševina.

Avioni su ponovo nailazili. Naša vojska se povlačila. Čule su se eksplozije bombi iza naših leđa, puškaranje i štefctanje njemačkih »šaraca«. Neko je sa začelja stalno

vikao da se ide brže. Često sam se okretala da vidim da li djeca idu za mnom.

Kada smo i kako izašli na Vranovimu ni onda ne bih znala reći, a kamo li danas. Znam toliko da je u kući u koju sam ušla isa djecom bilo toliko naroda da nismo imali gdje ni (stajati).

Sutradan, zbog bombardovanja, morali smo bježati u šumu. Djeca su plakala. A kako i neće kada su bila gladna, žedna, ozebla i mokra. Vatru nismo smjeli ložiti — da nas dim ne bi otkrio i avioni bombardovali. Čega ise god prihvatiš sa svih strana viču »nemoj ,ne smije se«! Dva puna dana proveli smo u Plećaševom gaju, na ciči zimi.

Zbjeg velik, naroda mnogo, šuma ogoljela, pa valjda i piloti iz aviona sve vide kao na dlanu. I uzalud se kriješ kada te vide.

Rano u jutro krenuli smo dalje. Morali smo, jer su Nijemci bili blizu nas. A kuda idemo niko ne zna. Sigurno je da ne znaju nli oni ikoji izdaju naređenja, već naređuju prema dobijenim vijestima o kretanju njemačkih vojnika.

Smilja, Mile Obradovića, leži u snijegu. Pored nje dva sinčića, šćućurena pod biljac, promuklo plaču. Zovem je da ustane, jer kolona ode. Ona se pridiže, ponovo sjeda i kosu sa glave čupa. Samo prije koji sat rodila je žensko dijete. Zamotala ga je u plahtu, razgrnula snijeg i stavila pod grm.

— Ustaj, ženska glavo, evo Nijemaca, tu, ispod nas. Samo što nisu upali u zbjeg — vikali smo prolazeći pored nje.

Ustala je. Zgrabila sinove i krenula za nama. Stegnjala je pod teretom. Plakala je i okretala se. U grmu, u plahti umoitano i snijegom zamaskirano, ostalo je ono treće, novorođeno dijete. Isto to uradila je i Stana Novakovićeve. I ona se prije vremena porodila. Ono novorođeno dijete je ostalo, jedno je nosila u naramku, jedno za ruku vodila, a jedno koljenima .gurala pntinom ispred sebe. I Cuka Mrda ostavila je jedince, tek rođeno u zbjegu, kod Smoljane. Uradila je to pod pritiskom mase svijeta, da plač djeteta ne otkrije zbijeg. Pa ito svijet nikada nije doživio šta se tih dana događalo u našem zbjegu.

Negdje kod sela Vodenice, rečeno nam je da naš zbjeg ide u pećinu. Do pećine je vodila prtina. U svoj ovoj bijedi i mukama, vijest da idemo u pećinu unijela je nešto smireniju atmosferu u zbjeg. Tamo nas fašisti neće otkriti. Avioni nas neće bombardovati. U pećini je toplije, jer nema snijega — otprilike smo tako komentarisali ovu vijest.

Kolona se polako uvlačila u Vođeničku pećinu. Niko nas nije brojao, ali su ljudi govorili da nas ima oko 500—600. Ja sam mislila da nas je više od hiljadu.

U pećinu smo dugo ulazili. Kolona je bila nepregledna. A kada smo u pećini proveli nekoliko sati, nastao je takav žagor, plač djece, kuknjava i galama, da nas je jeza hvatala. Uzalud su nam pojedinci skretali pažnju da će nas neprijatelj otkriti, da ćemo svi nastradati. Sirote žene šta sve nisu radile da smire i ukrote djecu koja nisu bila svjesna situacije u kojoj se nalaze. Najviše plača bilo je zbog vode. Vodu su tražila gotovo sva djeca. U pećini je nije bilo. Napolje nismo smjeli izlaziti jer bismo otkrili zbjeg. Kada se spustila noć njemačke prethodnice su ulazile u linđića dolinu u Vodenici. Kada smo za to čuli, obuzeo nas je neopisiv strah. Ali ko će to objasniti djeci koja plaču Zbog žeđi?

Kada smo pokušali da ih spasavamo, dajući im da na prevaru piju mokraću, došlo je do teških momenata. Od plača, koga smo morali prigušivati stavljanjem marame na usta, neka djeca su dobijala frás. Nisam to mogla izdržati. Znajući da je pred pećinom snijeg vlažan, jer je duvao jugo, negdje pred zoru odgurnula sam djecu od sebe i sa loncem pojurila napolje. Kada sam izašla pred pećinu, pred kojom u granicama mog vidika nije bilo ni žive duše, bila sam preporođena. Čist vazduh i momentano oslobođenje od nove neizvjesnosti, a u prvom redu od straha da su nas Nijemci opkolili i samo što bombe ne ubacuju kroz ulazna vrata, u meni je pobudilo posebnu želju za životom. To iščekivanje u pećini, u nesnosnoj gužvi, u tami i zadahu, kada će se i šta sa nama dogoditi, odjednom je u meni izazvalo čudna osjećanja koja nisam u stanju ni sebi, ni bilo kome objasniti. Zaboravila sam zašto sam izašla iz pećine. Sa loncem u ruci, zajedno sa Stanom Obradovom, jumula sam koliko me je snaga nosila prema budi zvanom Carigrad. Ni na koga, čak ni na troje djece

ostavljene u ipecini nisam pomislila sve dok se nisam popela na Carigrad. Tek se tada u meni probudio .roditeljski osjećaj odgovornosti prema djeci i njihovoj isudbini. U snijegu smo prenoćili, svi u očajanju.

Sa mnom su Stana, moja jetrva sa malim Perom, Smilja Brankova i još neke žene. Šćućurile smo se oko nečijeg lišnjaka iz koga smo mukom izvukle nekoliko lisnatih grana i stavile ih ispod isebe, na snijeg. Jecala sam i gušila ise u suzama nad sudbinom djece. A kako i ne bih kada je svuda oko nas treštalo. Izbjegao narod iz Vodenice, Brestovca i Vranovine svašta je pričao. Zane plaču, jer su gledale teške prizore ubijanja. Bježamjem, ko je mogao li imao sreće, izvukao je samo živu glavu. Ni ovdje nismo mogli izdržati.

Iz Smoljane smo pošli u Vodenicu. Neprijatelj je, kako su nam rekli, otišao dalje. Poubijao je gdje je šta 'uhvatio u zbje govima, po šumi i u selima, svugdje gdje je koga zatekao — stare ljude, žene ,djecu.

— Narode, bježite, sklanjajte se! Evo, došao je smak svijeta! Sve je gotovo! Zivu glavu niko izvući neće! — govorila nam je starija žena, sva raščupana i krvava, ležeći na sred prtine.

Nisam je mogla slušati, jer sam očajavala za djecom. U hodu sam svašta sanjala. Priviđalo mi se da su na gomili poubijani, mnogi ljudi, zajedno sa mojom mamoi^i i Marom, da djeca traže vode, da jauču od bolova. Sto puta sam zažalila što sa njima nisam ostala, pa neka i mene ubiju. Sta će mi život bez njih. Kuda sam sada pristala. Sta će mi Đukan reći kada se sutra vrati iz Prve krajiške?

Negdje iznad Vodenice rekoše nam da sve ne ubijaju. Nismo vjerovali, ali nije se imalo kud, tim prije, što švapiskih vojnika sada nema u Vodenici.

U Vodenici naiđosmo na prizore koji se ne mogu opisati. Kola kojima su se povlačile neke izbjeglice isprevertana, stvari razbacane, mrtvi ljudi uokolo, žene i djeca oko kola i u kolima, krv na snijegu ,ljudska i životinjska.

Pred kućom Miće Curgusa, mog strica ,iznad krečane, prepoznala sam tijelo starog Perice Novakovića iz Risovca, našeg prvog komšije iz djetinjstva. Ležao je sa trogodišnjim unučićem J and rij om u naramku, dok je četvorogo-

dišnjeg Dušana još 'uvijek držao za ruku, a malo dalje ležao je i mali Ljuibiša izrešetan mitraljezom.

Kada je izdato naređenje da se 'povlačimo pred ofanzivom, Perica nije mogao sa ostalim Risovčaniima bježati u brda, u šumu. (Nije mogao da bježi, jer je bio star. Snaha Boja i dvoje djece — Smilja i Vujo — umrli isu još prije rata*. Sin Mića nije se vratio iz aprilsfeog rata. Kažu da je zarobljen negdje na mađarskoj granici. Kod kuće je ostao Perica sa 7 Mićinih sinova: Nikicom, Sretom, blizancima Predragom i Nenadom, Dušanom, Ljubišom i Jandrijom. Potrpao je djecu u kola, na brzu ruku ubacio nekoliko biljaca, nešto za hranu i malo sijena za konje i krenuo prema Petrovcu. Ofanziva ga je stigla u Vodenici. Za vrijeme strijeljanja unučici su se razbježali. Zajedno sa djedom, stradali su ond najmlađi, koji se od njega nisu odvajali. Za sudbinu ostalih mališana nije se znalo, osim toliko da isu pobjegli ispred vojnika — zvijeri koji nisu imali milosti ni prema kome, pa ni prema sitnoj i bezazle-
noj djeci.

Kuća mog strica Miće Curgusa bila je bombardovana. Prišla sam da vidim ima li koga u ruševinama. Pored dvoje male djece njegove kćeri Rose, ugledah Daru, dvogodišnju ćerku moje sestre Rose. Pala sam po njima i udarila u plač. Ko zna šta je bilo sa njihovim majkama u momentu upada vojnika u selo.

Na putu za Vranovinu sreli smo dvije žene. One su nam ispričale kako je neprijateljska vojska ubila starog Tri vuna Zavišu. Eno ga, ležao je pred kućom kuda smo prošle. Ima ih više, ali mi ih ne prepoznajemo. Ubijeni su i Markan Oforadović, Nikola i Mika Kalembo i mnogi drugi.

Idući u koloni dugo sam razmišljala šta ću uraditi kada me obavijeste da su fašisti pronašli naše u pećini i da su uradili ono isto što sam vidjela u Vodenici. Bila sam riješena ma ono najgore, jer živjeti bez djece i svojih najbližih bilo bi gotovo nemoguće.

Kada sam došla u kuću Pavelića i rekla u kakvoj sam situaciji, žene su me tješile. Odjednom negdje oko deset sati prije podne, pred kućom nastade metež i kuknjava:

— Eto ih ,eto vojske, jedna nam majka, pogledajte kako kulja! —vikala je iz sveg glasa mlada žena.

Svi smo pojurili napolje. Ali imamo šta vidjeti: to su bili naši ljudi, naš zbjeg kuljao je iz pećine.

Kao bez glave jumula sam im u susret. Prepoznala sam Maru i djecu još iz daleka. Niko sretniji od mene nije bio tog momenta. Suze su me oblile i zatvarale mi vidik. Trčala sam bez daha. Kada sam prišla na dvadesetak koraka koloni i vidjela svog četvorogodišnjeg sina Slavka u Marinom naručju, a Ivanku, Ljubišu li njenog Iliju u koloni, iza nje, vrištala sam od radosti. Mara je stala, a potom nervozno uzviknula:

— Ne trebaš nam! Svoju glavu spasavaš, a djecu ostavljaš na nemilost neprijateljskoj vojsci! Produžila je zaobilazeći me.

To je bio težak prekor koji je mogao biti izgovoren samo iz usta onog ko me je iz dna duše volio. Od tada, Mara mi je prirasla za srce kao najrođenija.

STRUGANJE

31. jula 1941. godine ustaše spališe selo Jasenovac. Posmatrali to Trivun i Đuro Srdić iz Dravskog Vaganca pa će Trivun Đuri: »Je U, Đuro, šta ćemo ako i naše selo spale?«

Đuro mu odgovori: »Ama, Trivune, rođače moj, valjda to neće napraviti.«

»E, moj Đuro, lud li si ti. Ti si isti naš Lazija. Tako i on kaže. Ako budu sela palili, a ne mognemo ga odbraniti, hježimo u šumu.«

»Sta bi ti drugo, Trivune?«, opet će Đuro.

»Eh, lako je vama, a naročito Laziji, koji nema djece, on struže u šumu sa jednom stražnjicom, a ja kad hježim u šumu, za mnom struže petnaestak golih stražnjica. Pa se cakle k'o zvijezde u noći, a već sutra počne plač, hoće djeca jesti, gospoda vam vašeg.«

LJUBIŠA ČURGUS

BESIMA KULENOVIC

Spuštamo se niz istočne obronke Čemernice, u nepoznato selo na konak. Preda mnom u koloni je Besima. Posmatram je Ikafo se sirota muči, natovarena, pored puške, i sa nosilima. Gradsko dijete, nije navikla na ovakve napore. Djevojka, ni 20 godina još nema. Muslimanka. Gimnazijalka. Gazi Besima po dubokom snijegu, stotinama kilometara daleko od svog doma, spremna svakog časa da se žrtvuje za nešto što još nismo u stanju da dočaramo — za slobodu, za nov život, za nove odnose među ljudima. Mogla je u Petrovcu da ostane, kod oca koji bi se o njoj brinuo. U Bihać, u Zagreb, ko zna gdje je mogla otići i da ovaj rat »prespava«, da ga tako reći i ne osjeti. Ona je Muslimanka, a Muslimani su u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« bili na cijend. U sred Zagreba su, kažu, džamiju podigli na inicijativu poglavnika.

Mogla je Besima sve to, ali nije htjela. I ne samo da nije htjela, već je sve to, zajedno sa naprednim muslimanskim življem, davno prezrela, osudila i ljude, ii politiku izdajnika ,i okupatora, koji su doveli do toga da susjed na susjeda napada, komšija na komšiju oružje i nož poteže. Osudila je zaostalost i vjersku zatucanost, osudila je okupaciju zemlje. Posmatram je, umornu, kako gazi po dubokom snijegu, nosi pušku i na ramenu nosila.

Odavno je bdio naređeno da u svakoj četi naše Brigade moramo imati bar po dvojica nosila. Interesantno je da iih, uglavnom, 'drugarice nose. Ona nije samo bolničarka, već hrabar borac, kultumo-prosvjetni radnik i političar,

kada 'to zatreba. Zašto joj natovariše ova nosila pored toliko snažnih i mladih boraca u četi?!

— Kako si, Besima? — upitah je.

— Vučem i stenjem — odgovara mi mrzovoljno.

Od kada je poznajem, bila je uvijek raspoložena za smijeh, šalu i 'zadirkivan je. Pokušah da je odobrovoljim za zadatak zbog koga sam joj i prišao.

— Zamisli, Besima: šetaš petrovačkim fcorzoom. Na tebi su »švapske« cipele, bijele bosanske čarape, ipantalone od talijanskog čebeta, a bluza domobranska; oko struka kaiiš sa okačenom porcijom; na lijevom ramenu dvije je-love toj age, a na desnom austrijska puška. Zamisli, molim te, ikako bi se za tobom okretali Petrovčani?

Besima se na to grohotom nasmijala.

— Koji ti šejitan bi, druže komesare, da me u ovakvoj mucu na -takve stvari podsjećaš!

Odmah joj prediožih da nosila preda drugu ispred sebe, koji osim puške i polupraznog ranca više ništa ne nosi.

— Ma, Krajišnik je to, mani ga se, reče ona. Gdje bi on od stida kolje nosio, pogotovo kroz selo! A nosila se za vrijeme pokreta ipak »šetaju« kolonom. Ne nosim ih samo ja.

Iza jednog malog brda polako smo se spustili u selo koje je muslimansko. U njega prvi put dolazimo. Ooasano šumom i u snijeg zavijanim brdima ličilo je na oazu u pustinji.

— Besima, ti si ovdje jedino žensko, muslimansko čeljade — rekoh joj. — Daj sada, kada dođemo u selo, stupi u akciju. Upoznaj žene sa linijom naše borbe. Reci im ko smo. Govori onako kao što se govori u petrovačkoj čaršiji i predstavi se ko si. Ti to umiješ.

— Jašta ću, bolan komesare, nego im pričat' — reče ona i začuta.

Kad smo se pojavili kod prvih kuća u selu je nastala prava uzbuna. Ljudi su bježali na sve strane. Bili smo iznenađeni pojavom. Vraćali smo narod, ubjeđivali, govorili.

— Čuli smo, eto, da svašta činite, da i na kolac nabijate. Zato vam žene i nose kolje — obrati nam se jedna stara Muslimanka, dok -smo je ubjeđivali da ostane u kući,

da ne bježi ispred partizana, da je to što je čula neprijateljska propaganda i najobičnija laž.

Ne samo Besima, mnogi od nas nisu se odmarali. Objašnjavali smo, ubjeđivali, agitovali. I dobro smo se razumjeli, sprijateljili i bili smo lijepo ugošćeni.

— E dijete — reče domaćin kuće u kojoj se smjestio Stab, — da smo mi znali da isu partizani takvi, pa mi bismo svi listom bili uza vas. Ne bi od vas bježali. A kakve sve vojske tuda nijesu prolazile! Adet im i vjeru ne poznaš i nije ti baš mudro da ih pred kućom čekaš.

Neprijatelj je otpočeo ofanzivu, koju poznajemo kao bitku na Neretvi. Naš 4. bataljon stiže jedne noći u selo Voljke kod Gornjeg Vakufa. Ponoć je već davno prošla. Snijeg, zima, vijavica. Oko kuće fijuče vjetar, psi laju i Skiće kao da ih vuci kidaju. Naš domaćin izašao pred kuću i iz sveg glasa dovikuje: »Aha! Aha! Drži ga, drži ga Lise!«, a psi još žešće udarili u lavež. Pod prozorom sobe u kojoj smo odsjeli, odjedared započe rasprava:

— Nije te sramota! Podražuješ pse na partizane. A da su naišli oni, ti bi ih u podrumu vezane držao. Neka te je sram! — Prepoznajem glas Besime koja se obraća našem skromnom i prijatnom domaćinu.

Milan¹⁾, Kočo²⁾ i ja tek što smo legli. Do kasno smo pripremali za štampu foataljomski list »Glas udarnika«. Slatko smo se nasmijali onome što smo čuli. Očekivali smo Besimin dolazak u Štab.

— Šta se to dešava u četi, kad je u ovo doba šalju? — pita Kočo.

Mi ćutimo. U tom banuše u sobu — Besima i domaćin. Domaćin je u ruci držao upaljenu lampu. Zabezeknuto i dugo je gledao u djevojku sa puškom prebačenom preko ramena. Čudio se otkud žensko čeljade da se usudi u ovo doba na ovako dug i težak put kroz planinu. Čudio se i zurio u nju bez treptaja.

— E, jedno dijete, otkud u ovakvu nepriliku — reče starac. Ostavi lampu na furunu i pođe ka vratima. Besima ga ošinu pogledom i 'bez obzira na naše prisustvo reče:

*) Milan Božnić, komandant 4. bataljona.

2) Kočo Jončić, politički komesar 4. bataljona.

— Slušaj, stari, da mi te nije žao, ja bih tebe za vodiča 'uzela, pa da vidiš ko će bolje izdržati pješaćenje po snijegu i ovom nevremenu! Žališ me ,a pse podražuješ na mene, kao da sam iti kuću potpalila! Na kraju se Besima nasmiješi, pa naš domaćin shvati da se Besima šalila. Tek kada se njih dvoje objasniše i kad domaćin iziđe, Besima stade na sred sobe u stav mimo i raportira:

— Druže komandante, donijela sam poštu iz 1. čete.

— Vrag neka nosi i tebe i poštu, zašto su te slali po ovakovom, »fcijametu« — odvrati joj Milan.

Besimu kao da i ne interesu ju komandantove primjedbe, okreće se po sobi i glasno pita:

— Ko ima »češu«? Neka se javi ko ima svrāb?! Rekosmo joj da svrab imamo svi. Ona iz ranca izvadi neku kutijicu. — Evo spasonosnog sredstva — veli ona. — Samo treba imati tri čiste pa izdržati masažu. Za par dana, garantujem, biće kao rukom odnesen. Bez šale, to je istina! Mnoge sam u našoj četi izliječila!

Na pitanje otkuda joj taj lijek ,reče da su to u četi napravili i isprobali. Pred zoru sam poslije liječenja zaspa i ko zna kakve sam sve snove snio. Rane na tijelu smirile su se tek nakon petnaestak dana. Ali, ipak, Besimi hvala što me je izliječila od napasti kakvu ne bih poželio živom čovjeku.

Sjećanja ne prestaju. Noć je. Vjetar luđački -urla. Ne sjećam se koji je bio dan aprila 1943. godine, ali je bilo užasno hladno. Prva četa se povukla i zaposjela povoljniji položaj, iznad Neretve. Nijemci su sumanuto nastupali. Na novim položajima četa ih je zadržala. Gojko³⁾ i Zrile⁴⁾ napisali su izvještaj Štabu Bataljona i pozvaše Besimu kao četnog kurira da ga odnese. »Uzmi neku krpu« — reče Gojko »i dobro zamotaj izvještaj. U njedra ga stavi i idi u Štab Bataljona bio je udaljen, zbog vrleti i bespuća, skoro da nam odmah odgovori, ali čuvaj se usput. Švabe su sišle na cestu i tu su zanoćile«. Pogledao je u djevojčine oči i predao joj ceduljicu u ruku.

³⁾ Gofjeo Vi gnjevio, komandir 1. čete 4. bataljona, poginuo u seOiu Smrčani kod Livna u jesen 1943. godine.

⁴⁾ Milan Zrilić, polit'koimesar 1. čerte 4. bataljona.

Besima je utonula u pomrčinu. Bez vodiča, sama. A Stab Bataljona bio je udaljen, zbog vrleti i bespuća, skoro sat hoda. Otišla je tiho. Prolazili su sati. I zora je zarudila, a Besima se nije vraćala sa zadatka. Zabrinut, komandir je rano ustao i izašao pred kuću. Vratio se i nervozno šetao po sobi. Probudio je i Zrilu. Dugo su nagađali o tome šta se moglo desiti. Složili su se da je Besima najvjerojatnije zadržana u Štabu Bataljona na konaku. Očekivali su da će se djevojka svakog momenta pojaviti.

Svanulo je. Puškaranje između naših i Nijemaca već je započelo. Ostatak čete morao je hitno krenuti na položaje — da pomogne onima koji su prihvatili borbu. Besima se još nije pojavljivala sa naređenjem. Neizvjesnost o njevoj sudbini sve nas je više obuzimala. »Nešto se s njom moralo dogoditi, a šta, ko će znati« — ponavljao je Gojko.

Kada se prema položajima 1. čete iznenada pojavio bataljonski kurir Grubor⁵⁾, Gojku je ponestalo daha. Prvo pitanje koje je uputio Gruboru, bilo je: »Sta je sa Besimom?«

— Kakvom Besimom? Od juče kod nas nije dolazila!

Gojko i Zrile su se tupo pogledali. Ni riječi više nisu progovorili. Grubor je donio naređenje za povlačenje čete prema Boračkom jezeru. Trebalo je krenuti odmah. Na putu prema novim položajima, u četi je prenesena vijest da se još ništa ne zna za Besiminu sudbinu. Nagađanja i pretpostavki bilo je toliko koliko i boraca u četi. Besima je bila omiljena u četi, mladi komunista, borac takvih kvaliteta čiji je nestanak morao privući pažnju svih boraca. I na najgore smo pomišljali.

Dani, mjeseci pa i godine su prolazile, a o Besimi ništa ne doznasmo. Da se nismo ogriješili? Sjećamo se slučaja Akifa⁶⁾ u koga se ona zagledala. Razvila se ljubav, ali, na žalost, u uslovima u kojima smo živjeli, nije se smjela javno manifestovati ovakva ljubav. Veoma otvorena prema svakom, vesele naravi i neposredna, Besima je skrivala svoja osjećanja prema Akiifu sve dok ih jednog dana je-

⁵⁾ Svertozair Grubor .poginuo 1944. godine kod Glamoča.

⁶⁾ AJkif Čohadžić — poginuo početkom 1943. godine kod Te-slića*

dan nesmotren mladalački poljubac na položaju, u rovu, nije kompromitovao. A onda? Žna se, došlo je do uobičajenih mjera komande. Rat je, u njemu učestvuje muško i žensko, sve što je spremno žrtvovati se u borbi za slobodu. Svi se moramo voljeti, biti jedinstveni. Svi moramo potčiniti lične interese opštim — da bismo sigurno pobijedili. A ljubav ćemo voditi. kasnije, kada uslovi budu sazreli za to. Samo poneko bi pomišljao da krv nije voda, da mladost ne miruje, da život teče, iako se vodi težak i surov rat.

Besima je toga bila svjesna. Mjere komande čete je nisu zaobišle. Raspoređena je u Prvu, a Akif u Drugu četu. Razloge prekomande niko joj nije saopštio. U stvari, Prvoj četi je bila potrebna jedna bolničarka. Besimin odlazak Akif je teško podnio. Dugo je osjećao neku prazninu u sebi. Kod njega se to lakše moglo primijetiti nego kod Besime. Ali, ipak, nije se demoralisao. Naprotiv, tugu je pretvorio u mržnju prema neprijatelju do te mjere da se upuštao u rizične poduhvate za vrijeme borbe. Do posljednjeg dana bio je primjeren borac. Pao je kod Teslića, smrću junaka, na kraju jedne pobjede koju je Besimina četa izvojevala u borbi sa jednom njemačkom četom. Do nogu su je potukli. Akif ova desetina, interesantno, našla se sasvim slučajno na pogodnom položaju kao pomoć Prvoj četi, koja je tada bila u teškoj situaciji.

Besima ga je posljednji put vidjela toga popodneva. Ležao je na snijegu. Disao je teško. Na usnama stvarali su mu se mjehurići od izmiješane pljuvačke i krvi. Borio se između života i smrti. Besima ga je gledala izbezumljeno. I nije izdržala, sklonila se da joj suze ne vidimo. Cijelu tu noć nije oka sklopila. Sama je legla u dno sobe. htjela je da sakrije bol koji je osjetila Akifovom smrću. Plakala je cijelu noć, suza je suzu sustizala.

Drugovi u četi primijetili su veliku promjenu na Besimi. Prije svega, bila je uporna u zahtjevu da bolničku torbicu i nosila preda nekom drugom. Ona to, jednostavno, više nije željela da nosi. »Zrile i Nikica⁷⁾ se sa mnom potpuno slažu, u četi imamo dosta bolničara« — uporno je

⁷⁾ Nikica Knežević, zamjenik politkomesara čete, poginuo 1943. godine u Smrčanima kod Livna.

ubjeđivala komandira Gojka, koji se najzad složio. Na Besiminom licu vidjela se radost. Dugo vremena provela je na dužnosti pomoćnika puškomitraljesca, a potom je povučena za kurira u komandu čete. Hrabro se borila. U četi su je svi mnogo cijenili i voljeli.

Rat se završio kada smo prvi put doznali za vijest da je Besima na mukama umrla u njemačkom logoru, gdje je dospjela kao zarobljenik.

Besime se dobro sjećam. Sjećam se i one noći, krajem marta 1943. godine, kada smo se kod Konjica obračunavali sa četnicima koji su krvnički nasrtali na kolone ranjenika. Na vrijeme smo zaposjeli pošumljenu kosu iznad Neretve. Cio bataljon, već u prvom sumraku bio je razvijen u jednu liniju. Iza kose smo naložili vatru. Bilo je hladno. Snijeg je bio još dubok, ali zbog niske temperature gazili smo po kori leda. Već oko 20 časova čuli smo galamu na četničkoj strani. Izviđači su nas obavještavali o prikupljanju četnika ispred naših položaja. Bila je vedra noć sa punim mjesecom, tako da smo mogli dobro da raspoznavamo grupe četnika pogle na snježnim proplan cima razrijeđene planine.

Očekivali smo napad. Četama je naređeno da ne dozvole da se naši položaji otkriju, sve dok četnici ne dođu na domet ručnih bombi. Niko nije smio ranije opaliti metak. A kada četnici dođu na jurišno odstojanje, trebalo je izbaciti po nekoliko bombi u svakoj četi, a potom samo iz puškomitraljeza i šmajsera pustiti nekoliko rafala na cijelom frontu i ćutati. Četnici će pobjeći.

»Niko ne smije riječ progovoriti, drugarice pogotovo, jer su na njih četnici posebno alergični.« Besimu je ovo strašno uvrijedilo. Zašto baš ovo naglašavati za drugarice? Nikica je uzaludno pokušavao da joj objasni razloge, ali u tome nije uspio.

— Niko ne smije da riječ progovori. U redu! Ali zašto posebno naglašavati da drugarice ne smiju da pisnu? Sa tim se, eto, ne slažem, pa radite šta hoćete. Što važi za vas, važi i za nas, drugarice — odgovorila je Besima.

Po grupama smo na smjenu dolazili kod vatre — da se malo ogrijemo, potom smo se vraćali na položaje. Negdje pred ponoć, žagor i galama kod četnika dostižu

kulminaciju. Spremali su se za napad. Stotine očiju našeg bataljona uperene su prema crnim mrljama na snijegu, stotinjak metara ispred nas. Jasno čujemo komande koje izdaju oficiri. Jednog momenta trubači im zasviraše juriš! Ne znamo kakve su im snage, naoružanje, moral. Vidimo da su proplanci odjedared pocrnjeli. Rulja je krenula. Slušamo masu glasova. Svašta su govorili, dobacivali. Pucali su.

Mi smo ćutali, kao da tu nismo prisutni. U snijeg smo se zabili, jer su nam iznad glava fijukali kuršumi. Gutali smo dugo, sve dok oni najhrabriji nisu došli na dohvat ruke. A onda, eksplozije »kragujevki« plamenom su obilježile Streljački stroj bataljona. Mitraljeski rafali slili su se sa eksplozijom bombi. Sve je to trajalo samo par minuta. A zatim, nastala je potpuna tišina. Samo po koji pucanj čuo se sa četničke strane.

Nakon nekoliko trenutaka, čula se ponovo komanda četničkih oficira: »Naprijed, sokolovi! Naprijed, junaci!«. Trube, rafali i galama trajali su dugo. Besimu je izdalo strpljenje, pa je četnicima uputila nekoliko razjarenih riječi. Učinjen je još jedan bezuspješan pritisak i četnici su se povukli. A Besima je ćutke primila komandantovu kritiku.

VLADO KECMAN

CRVENA SMRT

Trinaestogodišnji Sretko Sevo, Stevanov sin, iz sela Ko'lunića, bio je suviše mlad kada su u njegovom selu mladići i djevojke formirali Omladinsku radnu četu sela. Htio je da radi, ali male i sićušne u Četu nisu primali.

Jednog proljetnog dana 1942. godine, Omladinska radna četa išla je selom. Orila se pjesma u Ceti i vila se nje-na crvena zastava. Mališan je stajao pred svojom kućom i kada je vidio Omladinsku radnu četku iz sveg glasa je povikao: »Tata, tata, eno vidiš, ja bih mogao nositi onu zastavu ako ne mogu raditi.«

— Idi sine, ne luduj, otkuda ja mogu svu djecu rasuti i dati sve u borbu, pa ostati sam.

— Hoćeš, hoćeš ostaćeš sam, jer ja moram pod onu zastavu. Utrča u kuću i obuče na sebe topao komad odjeće, a zatim se svom snagom dade u trk da stigne Omladinsku četku.

Omladinci i omladinke išli su u dvojn timeredovima i pjevali selom. Ispred svake kuće priključivali su se omladinci i omladinke, svako je prilazio sa alatom u ruci. Stigao je i mali Sretko.

— Kuda ćeš ti, Sretko — upita ga komandir Slavko Kalaba — ne primamo mi djecu u Četu, a nemaš ni alata. Ne misliš praznih šaka raditi. Gdje ti je, bolan, motika ili lopata, — dodade drugi.

— Komandire, ja moram u Četu, nisam ja mali! Šta se praviš važan, pa me već treći put odbijaš iz Čete. Ja

moгу nositi zastavu. Vidjećeš, nosiću je bolje i više od one cure što je sada nosi.

— E, draškane, ali ona cura je najbolji radnik u Četi i zato je naš barjaktar — ljutito reče komandir Slavko, gledajući namršteno pravo u oči mališanu.

Mali Sretko savi glavu za tren kao da bi zbunjen komandirovim riječima, a zatim se uspravi, isprsi slabašne grudi, diže Obadvije rake i reče komandira: »Druže Slavko, ja ću biti najbolji barjaktar, dajte mi samo zastavu da je nosim pred vama.

Desetine glasova začuše se iz kolone: »Komandire, daj mu tu zastavu, neka je nosi, a Rosa i tako više voli da radi.«

Kao da se cijela četa složi s tim. Sretku sinuse oči i zablista sav od sreće, pritrča djevojci koja je na čelu kolone išla sa zastavom u ruci, ne stiže da je bilo šta upita, već uze koplje na kojem se vila omladinska crvena zastava sa srpom i čekićem. Djevojka osorno pogleda u dječaka dok joj je uzimao zastavu iz ruke, pa reče: »Sta se igraš zastavom, đavo da te nosi.«

— Pusti ga — povi'kaše drugi — dođi ti ovamo da pjevamo.

Mali Sretko svom snagom diže visoko zastavu, pro-miuci se na prste u hodu da bi zastava bila u istom ili višem položaju nego kad ju je Rosa nosila. Svakih desetak koraka okretao je glavu prema Četi. U očima i na licima tražio je ohrabrenje za svoj poduhvat. Svako ozbilino lice podrazumijevao je kao prigovor i sve bi više i više dizao zastavu.

Toga dana Četa je radila u Petrovcu. Grad je bio nrvi put u rakama partizana. Radilo se do kasno uveče. Novi zastavnik Koluničke čete nervrelkidno ie držao razvijenu nastavu u svojim rukama. Nadlijetali su njemački avioni i Četa se morala skloniti u zaklon. Jedan omladinac u š^ol. dobaci Sretku: »Ala je majstorski uvlačiš u živicu kada ti ie gusto«, na šta se on liutito obrecnu. »Ih jesi nametan. Da meni nije radi vas, da ne otkrivam položaj Čete, misliš da bih ja savijao svoju zastavu.«

— Dobar si, ne liuti se Sretenče — rekoše uglas omladinci iz Prve desetine.

Omladinska radna četa sela Kolunića čitavo ljeto i jesen, sve do četvrte neprijateljske of anži ve, izvela, je niz radnih akcija. Učestvovala je cijelo vrijeme u velikom radnom poduhvatu na berbi ljetine u Saničkoj dolini. Njen zastavnik je neprekidno bio Sretko. I blagi i oštri vjetrovi vijorili su zastavom u slabim dječijim rukama, a Sretko ju je sve jače stezao, jer kakva bi to sramota bila kada bi mu ispala ili je morao spustiti niže. Nije samo volio kad se spusti pljusak, pa se zastava omota oko koplja kao da vene.

Pojedini omladinci i omladinke napuštali su četvu i odlazili u redove Narodnooslobodilačke vojske. Rastanci su bili i veseli i tužni. U znak pozdrava sa svakim pojedincem ili manjom grupom, Sretko je po nekoliko puta dizao zastavu i njom mahao. Njegove vesele oči za tren bi se rastužile i zabrinule. Hoće li već jednom postati velik, nizale su se želje i misli u njegovoj svijesti. Onda bi se ozbiljno zamislio nad svojim malim rastom. Ljutio se na komandira Marka Jokića kada je primao omladince u svoju partizansku četvu, a nije htio da primi njega. »Sačekaj, brate, ti si još malen« — jednostavno i tiho bi rekao Marko. A zastavnik bi u znak srđžbe duboko uzdahnuo i slegnuo svojim uskim ramenima.

Pao je i prvi snijeg krajem druge ratne godine. Neprijatelj je počeo svoju četvrtu ofanzivu na oslobođenu teritoriju. Eksplozija artiljerijskih granata i avionskih bombi dopirala je i do Sretkova sela Kolunića. Sve što je bilo sposobno za borbu otišlo je tih dana u partizane. U selu je ostalo staro ili suviše mlado.

Kao uspomena na njegove drugove iz Radne čete, u kojoj je proveo ovo ratno ljeto, ostala mu je samo crvena zastava. Što su se više nadvijali crni oblaci nad Petrovačkim poljem, zastava mu je nos taj ala sve draža. Svakodnevno ju je razvijao i priželjkivao novo radno proljeće. Zaželio bi datn kada bi još više razvio zastavu nad svojim drugovima.

Pomisao da su mu drugovi na bojištu, činila ga je zabrinutim. Otac ga je često zaticao kako pred kućom siedi, šara nešto po zemlji, a onda se negdje daleko zagleda. Selom su prolazile kolone izbjeglica iz Banije, Kor-

duna, Like i okoline Bihaća. Povlačio se i petrovački narod uz sve jači i češći tutanj topova i praskanje pušaka i strojnica.

Jedne noći i stari Stevan Sevo, sa ženom Stevanijom i Sretkom, morale naipustiti svoje ognjište i sa ostalim seljacima poći u Osječemicu. Stariji njegov sin Bogdan podlegao je ranama od avionske bombe 1941. godine, a sin Dragan i kćeri Jelka i Drenka već su odavno u partizanskim jedinicama.

Toga dana padao je snijeg i duvao je hladan vjetar, stvarajući velike smetove i zatvraavajući prtinu. Stari Stevan bio je dugogodišnji radnik na »Sipadovoj« pruži. Nije imao blaga. On i žena Stevanija natovarili su sve svoje na malog neuhranjenog konja i krenuli pred neprijateljem. Jedina krava bila je pogođena pred kućom topovskom granatom. Njegov sin krenuo je sa njima. Obukao je svoju iznošenu odieću, obuo vunene čarape i mokre opanke sa desetak vmčanica.

Po selu i preko sela fijukale su topovske granate i praskali kuršumi, treštao je šarac.

U šumu Osječenicu zamieale su kolone naroda. Stari Stevan vukao je konia, koji se pod tovarom teško probijao kroz duboki snijeg. Mali je pomagao ocu. Sve je tužno i zabrinuto. Niko ni glasa ne pušta. Odiednom se začu kroz snježnu viiavicu orodoran dječiji glas: »Tata, mama, ostade mi zastava kod kuće.«

— Neka sine, kakva te u ovom kiiametu zastava sdo-pala — reče zabrinuta majka.

— Ne brini, idem da je uzmem, stići ću ja vas brzo.

Nisu stigli da bilo šta kažu, a Sretko je već iSčera'» u viiavici. Tužna kolona nastavlja '■»ut u šumu. Sretko trči i spotiče se. Ledene pahuljice sliieću mu na lice i kupe se na trepavice.

Za nenun sat vremena mali se ponovo našao pored svoga konia alata sa torbom na leđima, u koju je smotao crvenu zastavu.

— Ja vrijedna djeteta — izusti majka kao da joj se ?ame riječi oteše i na glas ih reče — priđi majci da ti fino šal namjesti — umorno će žena.

Taj dan i cijelu noć gazila je kolona izbjeglica duboki snijeg preko Osječenice. Drugi dan poslije podne stigoše u Bastaški Do, pored stijena.

Su'sretoše se sa još većom kolonom izbjeglica. Duboko u šumi vodila se borba. Umorna kolona je zastala, jer je nailazilo nekoliko strojeva njemačkih vojnika od zapadne strane Bastasa. U isto vrijeme je zapucalo i sa istočne strane.

Među izbjeglicama našlo se i desetak ranjenih partizana, koje su nosili odrasliji omladinci, a toliko i onih koji su mogli hodati. Kada je Sretko ugledao partizane, oči mu zablistашe od radosti. Zadržao pogled na jednom plavokosom drugu i brzim koracima pođe prema njemu. Kada mu priđe upita ga:

— Druže, jesi li ti ljetos bio kod Ključa, čini mi se da sam te vidio u Saničkoj dolini.

— Jesam, brajko— odgovori on. — A šta ti to vrijedi u ovoj zimi. Otkud ti tako mali tamo — nastavi partizan.

— Bio sam zastavnik u našoj Radnoj četi — reče ponosno.

Partizan, ranjen i umoran, prekori ga: »A gdje si, momče, bacio zastavu?«

— Ne, druže, nisam je bacio, tu je u mojoj torbi.

Majka zabrinuto pogleda starog Stevana. Kad okrenu glavu prema njoj, ona mu tiho reče:

— Reci mu ti nek' baci ono iz torbe, vidiš da ćemo svi biti pohvaćani. Evo ih idu sa svih strana, zar ne vidiš.

— Neka majko, ne brini ti — na glas reče Sretko.

Ove riječi kao da **ODomenuše** borce. Nisu imali oružja, ali su imali neke oznake.

— Kolona stoj — začuše se glasovi. — Preko veze prenesite da smo opkoljeni od Nijemaca.

— Budite mirni, prenese drugi — ne stvarajte paniku. Oružje da se sakrije u snijeg, ako ga neko ima — stiže glas preko veze.

Kolona je stala, Stevan pogledom potraži sina i vidje ga savijena gdje kupi nešto po snijegu i prtini. Upita ga šta to radi, a mali se ispravi i odgovori: — Tata, ne mogu

da ostavim ovu petofkratu zvijezdu, a ne mogu je ni nogom pogaziti. Vidiš neko ih baca u snijeg. O, tata, evo i oznaka. Oh, što će mi dobro doći kada postanem komandir. Ovakve sam oznake viđao ljetos kod jednog komesara u Saničkoj dolini.

— Sane, baci to, oistavi, moli te mama.

— Halt, halt — začuše se sa svih strana povici fašista. Prestao je snijeg da pada, više nije ni vjetar dUvao.

Nekoliko stotina izbjeglica Nijemci su uhvatili ma čistim ispod Baistaških stijena. Našao se jedan ustaša kao tumač. On prenosi naređenje njemačkog komandanta: »Na prtini ostavite toware i stoku, a svi ostali u snijeg deset koraka naprijed«. Kad to uradiše, on nastavi: »Njemački komandant naređuje da se postrojite u grupe po deset osoba«. Izbjeglice i to napraviše. Ponovi se njemačka komanda: »Ruke u vis, vojnici na posao, izvršite pretres«.

Svakoj grupi priđoše po trojica vojnika sa automatima u rukama, obučeni u duge tople šinjele, sa šalovima i omo-tanim glavama. Jedan stoji sa mašinkom uperenom u izbjeglice, a po dvojica pretresaju i traže oružje. Isti posao obavlja se na nekoliko desetina grupa na prostoru od nekoliko stotina metara.

Ču se metak, a zatim se prosu nekoliko rafala na kraju kolone. Ubi jedan lakše ranjeni partizan jednog Švabu, a drugi fašista iz automata prosu u njega rafal. Promijeni ispražnjeni šaržer u automatu, a zatim rafalom presiječe svih deset izbjeglica što su stajali pored njega.

Stari Sevo stoji na čelu jedne grupe, do njega žena i jedan ranjenik, a mali Sretfco našao se u drugoj grupi.

Švabo koji je preetresao Stevanovu grupu kamom usmrti ranjenog partizana. Sevo se okrenu i vidje da mu nema djeteta, pogleda lijevo, desno i ne Vidje ga. Obazre se prema natovarenom konju, ali ni tamo ga nema. Očito se uzvrpolji. Švabo mu cijev od automata stavi pod vrait. Kada žena vidje ubijenog ranjenika pored sebe, stade joj dah, lijevom rukom začepi usta, a desnom što može snažnije steže uza se jedno dijete, misleći da je njen Sretko. ■

Nadesno od njih u trećoj grupi, deseti po redu, stajao je njihov sin. Švabo zavuče ruku u torbu, koja je bila

dječaku na leđima. U njoj ne nađe oružje, niti kakav drugi predmet, ali primjeti crveno platno.

— Šta je to — snažno trže iz torbe zastavu i izvadi je, a malog obori u snijeg. Podiže ga za kaput, pa ponovi nekoliko puta — šta je to?

Pritrčale još trojica vojnika i razviše zastavu na snijeg.

— Kb si ti? — upita tumač.

Sretko smireno i hladno pogleda u njih i reče:

— Dijete sam iz sela Kolunióa.

— čiji si, imaš li koga ovdje?

— Ne, nemam nikoga — odmahnu glavom.

— Odakle ti ovo? — držeći crvenu zastavu u rukama upita njemački oficir.

— Našao sam ina prtini i ovu torbu, pa sam mislio da se sa njom zamotam, hladno mi je.

Stiže i komandant, sasluša riječi tumača, skide zamagljene naočale, pa kao da sam sebi ne vjeruje, čudeći se priđe zastavi, skide rukavicu, dobro je opipa rukom i viknu: »Ruso, komunisto, boljševik«. Pištaljkom pozva još petoricu vojnika.

Sretka postaviše pored zastave, koju su razvili na snijegu svom njenom dužinom i širinom. Šestorica vojnika se poistrojiše prema Sretku i zastavi.

Na udaljenosti od tridesetak metara primijeti stari Stevan sinovljevu zastavu, pokuša da pođe tamo, ali ga kundakom obori vojnik, koji je tu stajao. Žena mu priđe, podiže ga, on se od bola savi, a zatim svoju glavu stavi na njeno rame i njegovi veliki proisijedjeli brkovi kao da se opustiše od bola ili od tereta leda. Htjede nešto ženi da kaže, ili je svjesno htjede okrenuti, predosjećajući šta će se Sretku dōsiti.

Mali Sretko, zakopčanog kaputa, bez kape na glavi, razbarušene kose, mirno je stajao pored razvijene zastave sa torbom koja je viisila na lijevom ramenu. Postrojenim vojnicima komandant dade ztnak »Oružje na gotovs!«

Sretko je bez drhtaja stajao, gledao u otvore pušćanih djevi i sasvim ise primakao zastavi. Svi su za moment na njemu zadržali pogled. Sagnuo se, uzeo jedan

kraj zastave i počeo da je svija oko sebe. Kada je bio gotov, stao je uspravan i pogledao u šest uperenih cijevi. Posljednje što je vidio bilo je komandantove zbunjeno lice i njegov zamah rukom — znak za plotun.

Iza fašista asta jedna velika crvena mrlja u bijelom snijegu, a zatim i na drugim stranama osuše rafali. Gušite pahuljice snijega n apra više još sedamdeset pet snježnih humfci u Bastaškom dolu.

VRŠALICA

Politički komesar Druge čete Petrovačkog bataljona Uroš Kovačević otišao u Drvar da posjeti svog brata Durarla, koji je u to vrijeme bio na oficirskom kursu pri Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Kada se Uroš vratio u četu, upita ga politički komesar bataljona Đuro Sekulić: »Jesi li bio sa bratom Đuranom i kako je on?«

Na to pitanje Uroš hladno i tužno odgovori: »Jesam, družo komesare, vidio sam brata Đurana i da ti odmah kažem, teško sam ga prepoznao. On sada više liči na vršaću mašinu nego na čovjeka.«

»Ma šta kažeš, Uroše, kako to na vršaću mašinu?« — upita komesar Đuro.

»Evo ovakva ti je stvar« — opet će Uroš. »Moj brat Đuran je sav u kajišima, isto kao vršaća mašina. Na sebi ima opasač, oprtač, kaiš od torbice, uprtač od torbice za oficirske karte, kaiš od dvogleda, uprtač od pištolja, uprtač od foto-aparata, uprtač od čuturice, a još ima neku kožu na sebi. Kada sam pokušao da ga zagrlim i poljubim kao brata, više mi je ličilo da se hvatam za sedlo, ili vršaći stroj, nego da grlim brata!«

MUJO IBRAHIMPASIĆ

DRUGOVI!

Ne sjećam se tačno kada sam, gdje i od koga prvi puta čuo, izgovorio i usvojio riječ drug. Mislim da je to bilo u predratnoj burnoj diferencijaciji omladine u Bihaću. Drugovima su se nazivali napredni omladinci i tako dijelili od Ljotičevaca i drugih reakcionarnih grupacija. Među njima se razvija povjerenje i prijateljstvo intenzivnije nego što to biva među drugovima u školi i igri, u pjesmi i veselju. Mnogi među njima postali su jedni drugom bliži nego i sama braća međusobno.

Ipak, potpuni sadržaj ove tople riječi mogao se doživjeti tek u toku Narodnooslobodilačke borbe. Partizani su se tako oslovljavali i u tom duhu iskreno međusobno ponašali. Među njima je nestalo sukoba, netrpeljivosti i egoizma. Krasila ih je plemenitost sa svim drugim vrli-nama. Živjeli su pod istim uslovima. Jednako se snabdijevali, odijevali, hranili, spavali, pješačili i borili, bili sigurni jedan uz drugoga, ispomagali se u najtežim trenucima, izvlačili ranjenog druga sa bojnog polja u opasnosti po sopstveni život. Dijelili su komadić hljeba, opušalk cigarete, sve. Osjećali zadovoljstvo kad je drugom dobro.

Zbližila ih je ista stvar — borba za slobodu i bolji život. Za to bogatstvo ljudi su našli opravdanje i žrtvovali sva svoja dobra, a mnogi i život. Vlado Latinović iz sela Bara i ja ili smo zapravo, u tim burnim danima postali smo — drugovi.

Prvi put smo se vidjeli na omladinskom vojno-političkom kursu. Tu smo postali rukovodioci. Bila je praksa da se iz sastava kursista bira niži politički kadar.

Vlado je postavljen za komesara, a ja za njegovog zamjenika. Dospjeli smo u istu brigadu, zajedno prošli dio Zapadne i Srednje Bolsne, dio Hercegovine, Sandžaka, Orne Gore, Romanijoi i Ozren. Pratili smo se i stalno brinuli jedan za drugog kroz IV i V neprijateljsku ofanzivu i druge bitke.

Uoči polaska u jedinicu noćili smo kod mojih roditelja u Petrovcu. Navratili smo i njegovoj kući u selo Bare. Otac Uroš i majka Mika izljubili su nas, poželjeli srećan put i dugo pratili pogledom. Zamakli smo, a oni se nisu micala ispred kuće.

Vlado je već tada bio prava ljudina. Srednjeg rasta, plećat, jak. Fizički lijep i privlačan, svijetle puti i plave kose s bijelim pramenom ispod koga su se caklile uvijek vesele oči. Volio je pjesmu. Cesto je sam poveo koju borbenu, a sva četa bi to prihvatila i pratila ga. Živa priroda nije mu nikad dala da miruje. Bio je sav od akoije. Sa istim žarom išao je na borbeni zadatak, nosio nečiji puškomitralj ez u pokretu, pravio opanke, ili pomagao kuharima. Brzo smo se uvjerali da je vrlo hrabar. S njim su i drugi morali postati takvi.

•
* *

Učestvovali smo u bici za ranjenike. Nijemci su bili ovladali jednim značajnim pošumljenim brdom iznad Gornjeg Vakufa i omogućavali napredovanje svojih jedinica. Naš bataljon morao je da ih zbaoi usred dana. Vodila se kratka, ali oštra borba. Neprijatelj se povukao. Nas 17 izbačeno je iz stroja. Petorica drugova dali su živote ranjenicima.

U toku bitke zamukao je i moj puškomitralj ez. Nešto me udarilo u glavu i škakljilo niz obraz. Pao sam iza buke. Malo me zabrinulo kad sam ugledao krv. Očekivao sam nesvjesticu, a možda i vječni san.

Vlado je to osjetio i brzo dotrčao. Prišao mi je iako je neprijatelj i dalje obasipao taj prostor. Nije ga spriječilo ni moje upozorenje na opasnost i uvjerenje da ću se

sam povući. Iznio me na sigurno mjesto. Očekujući najgore tužno i zabrinuto me posmatrao. Došla je i bolničarka. Previjajući me ustanovila je da se ne radi o znatnijem oštećenju glave. Oba smo se smirili. Ipak me nije napuštao. Odveo me do batal jonskog previjališta. Vise puta dnevno je navraćao i radovao se svakom znaku mog zdravstvenog poboljšanja.

To nas je jače zbratimilo. U partizanima su bila poznata ta takva ponašanja. Njegov postupak je nadvisio sve. Vladina briga o meni govori koliko se može voliti drug. Ljubav je bila obostrana. Ja u životu niti sam imao niti ću imati dražeg čovjeka od njega.

*
**

Ranjen, Neretvu sam prešao sa brigadnom bolnicom. Dok smo se odmarali, pored nas su uz Prenj prolazile kolone jedinica i ranjenika. Neko je zastao i zovnuo me imenom. Bila je to moja Petrovčanka Sofija Vekić. Prije nepunu godinu dana bili smo odbornici Narodnooslobodilačkog odbora grada. Ona predsjednik, a ja član. Ovdje smo se našli pod drugim okolnostima. Svoje ideale ostvarujemo s puškom u ruci. Brižno je slušala pojedinosti o mom ranjavanju, s nevjericom je prihvatila moje uvjerenje da se dobro osjećam. Na rastanku pružila mi je teglicu meda, oprostila se i potrčala za svojom Trećom krajiškom brigadom.

Otkud joj med u ovom trenutku? Nije ni ona sita, niti je u prilici da dijeli! Vjerovatno, bila je to posljednja neprikosnovena rezerva u koju se dira samo u krajnjoj nuždi — da čovjek preživi. Ona je pretpostavljala da je njen drug u takvoj situaciji.

*
**

Moj pomoćnik bio je Dalmatinac Jure Barišić. Tek stasao golobradi mladić, vjerno me je pratio u svim bitkama. Svuda se osjećao. Kao da je iznalazio priliku da kome pomogne. Gledam kako pruža ruku jednom drugu da lakše preskoči poveći potok. Moj puškomitralj ez više

je bio na njegovom nego na mom ramenu. Cijenio je dužnost puškomitraljesca i žarko želio da i on jednog dana to postane. Svjesno me čuvao da bih u slučaju borbe bio što svježiji i odmorniji. Sačekujući nastupanje Nijemaca na obroncima Durmitora ogrijalo nas je jako jutarnje sunce i onako umorne i iscrpljene obojicu uspavljivalo. Vidio je kaiko se teško otimam snu. Natjerao me je da odri jemam koji trenutak, a on gladan i pospan ostao je da dežura.

Takvi su bili naši partizanski odnosi. Ljudi su činili usluge svojim drugovima kao sebi.

*
**

Nijemcima smo svuda smetali. Ni ovdje nam nisu dali mira. Po jednoj jačoj neprijateljskoj intervenciji iz Pljevalja osjetili smo da se priprema nova ofanziva. Počela je Peta. Nanosili smo im ogromne žrtve, a oni su ipak nastupali. Bio je to period neprestanih borbi, stalnog kretanja bez sna i skoro bez hrane. Najteže je bilo kad smo svaku noć pred zoru vršili napade na njihove položaje i opet se vraćali da ih negdje drugi dan dočekamo.

Bili smo na začelju grupacije i štitili povlačenje nekih jedinica i ranjenika. Uspjeli smo da zadržimo protivnika sve do Vučeva i doline Sutjeske.

Penjali smo se dugo uz Vučevsku visi ju — jednom jedinom stazom izloženom artiljerijskoj vatri sa Huma i Zlatnog Bora. Užasna kalvarija ostavila je za sobom stravičan trag. Nailazili smo na kamenje rumeno od krvi, na razbacane ruke i noge, na strašna klupka ljudskog mesa, na poubijane konje, razrovanu zemlju, slomljena stabla. Otiskalo se srce pred tim prizorom, palila još jača mržnja nad zločinom. Bezdušnici su ovaj put istresli bijes na začelje kolone, na ranjenike i tifusare, koji su se sporo kretali tom stazom ili čekali pokret. Trebalo se savladati, sakriti suzu. Među njima je zavladao strah, čuo se jauk i horski krik: »Drugovi, nemojte nas ostaviti«. Obećali smo, da nećemo, govorili čak da iza nas ima još naših jedinica. Nastojali smo da im pružimo utjehu, da ih ohrabrimo iako smo znali da smo posljednja borbena jedinica.

Nijemci su mislili da nas tu potpuno unište. Jedni gone preko Tare, Durmitora, Pive i Sutjeske, a drugi dočekuju. Znali su da smo iscrpljeni, gladni, s malo municije, opterećeni brigom za ranjenike i tifusare. Pretpostavili su da je naša likvidacija samo pitanje trenutka. Ali su se prevarili u procjeni moralne snage. Dještvo prirodnog zakona samoodržanja, mržnja prema neprijatelju i vjera u ono bolje sutra udvostučili su našu borbenost.

U zoru smo pregazili Sut ješku i podvukli se pod neprijateljske položaje iznad Tjentišta. Ni naša rijeka ne ponaša se prijateljski, hladna i brza odnijela nam je nekoliko drugova. Trebalo je samo slobodnije dići nogu i naći se u njenim talasima.

Naše desno krilo iznenadilo je neprijatelja. Vod Vlade Latinovića pokrenuo ih je s položaja i vrši potjeru. Ja sam mu štitio lijevi bok. Kad je neprijatelj izvršio protivnapad mi smo već imali slobodan prolaz i bezbjedno se spuštali Hr čavki i uputili prema Zelengori. Mnogi iz te borbe vratili su se u njemačkim uniformama, sa njihovim šarcima i mašinkama. Zarobili smo i nešto hrane. Svi smo se pomalo Okrijepili. Vlado je sa konzervama obradovao i grupu tifusara. Eh! Šta je tada značila konzerva?

*
**

Kakva koincidencija? Isto kao na vojno-političkom kursu Vlado i ja postali smo politički rukovodioci čete. On komesar, a ja njegov zamjenik. Ovaj put prave borbene jedinice.

Mislili smo da smo se odlijepili od Nijemaca. I baš kad smo bili u to najsigurniji, napala nas je Vražija divizija u donjem toku rijeke Krivaje. Mogli su nam napraviti veće neprijatnosti, ali smo uspjeli da to izbjegnemo. Vidjeli smo ih kako nas opkoljavaju i pokušavaju da opet stegnu obruč oko nas. Jedini izlaz bio je probijanje u pravcu dobojskog Ozrena.

I na Ozrenu je bilo neprijateljskih vojnika. Čujemo da se četnici pripremaju da nas iznenade. Mi smo to priredili njima dok su bili u pokretu. Za čas je pojedinačna paljba zamijenjena uragamskom vatrom, planina odjekuje

vala muzikom orkestra raznovrsnog oružja. Zemlja je tutnjala, lišće podhrtavalo i padalo. Potisli smo ih prema Petrovu selu. U bijegu su. Samo se čuju njihova oružja koja štite odstupanje.

Vlado je tada primijetio jednog mlađeg borca kako uopšte nezaklonjen puca na četnike. Zvao ga je da se skloni, međutim, od buke i puškaramja nije ga čuo. Potrčao je prema njemu. To je bilo kobno. Među zadnjim rafalima jedan nas je duboko ožalostio. Pogodio je komesara Vladu u trenutku kad je već skoro bitka bila gotova. Pritrčao sam mu da ga spasim, zagrlio i pokušao da podignem glavu, a ona se počela opuštati. Čini mi se da je slabo čujnim glasom rekao: »Drugovi«, mene pomilovao zadnjim pogledom i zatvorio oči. Bilo je primjetno da je želio da mi još nešto kaže. Ja sam to shvatio. Alko ostanem živ ocu Urošu i majki Miki trebalo je da prenesem ovu tužnu vijest.

Umu'kto je puškaranje, ne čuju se razgovori, nastala je tišina. Njegovi saborci kao da su znali da se ćutanjem odaje zadnja pošta. Bez ikakvog govora oprostili su se od svoga druga Vlade i sa suzama u očima nastavili još žešće gonjenje neprijatelja.

~

Nakon našeg odlaska u partizane, naše porodice su se upoznale i sprijateljile. Ja ih ne dijelim. Bilo mi je svejedno da li ću poslije rata svratiti u Bare ili u Petrovac. Njegovi roditelji, kojima sam često pričao o Vladi, njegovom drugansitvu i junaštvu, gledali su i u meni svoga sina.

MILANKO RADULOVIĆ

KROZ IV NEPRIJATELJSKU OFANZIVU

Januara 1943. godine četvrta neprijateljska ofanziva uveliko je bjesnila našim gradovima, selima i drumovima. Narod je izbjegao u šumu, iako je bio dubok snijeg. Svak se snašao kako je mogao, napravio je nešto kolibice od dasaka, sklonio sebe i svoju nejač. Bili su to teški dani. Svi momci sposobni za borbu nalazili su se u partizanima, oistali su stariji ljudi sa ženama i djecom, u šumi, u velikom snijegu.

Tih dana neprijatelj je tukao topovskim granatama po kućama ispod Srnetice. Nekoliko kuća granate su zapalile. Januarskih dana održan je skojevski sastanak u selu, iako je selo tada bilo prazno. Sastanak je održan noću. Padao je snijeg. Na sastanak su došle sve skojevke. Bile su prisutne Milja Grbić, Sava Grbić, Milka Grbić, Jela Stupar, Desa Latinović, Mara Radulović, Milanko Kovačević, Slavka Lagod i druge.. Na ovom sastanku kao predstavnici Partije bili su: Janko Radulović, Ilija Latinović, Milan Latinović i Milan Zrilić. Drugovi su iznosili svoje mišljenje, svaki je na svoj način objašnjavao kako omladina treba da ide listom u partizane, da popuni naše jedinice. Ni jedan od drugova nije ni spomenuo da te djevojke imaju svoje roditelje, da treba i njih pitati. Na njihovo uporno insistiranje da se jave omladinke koje će sutra poći u partizane, niko se nije javljao. Drugovi su se počeli ljutiti i ub jedi vati Skojevke kako je to skojevski zadatak i da se taj zadatak mora izvršiti. Biće preduzete odgovarajuće mjere protiv onih koji ne izvrše zadatak.

Jedna od skojevki postavila je pitanje: »Zašto vi, dru-

govori, ne govorite o sebi? Ako ćete vi ići sa nama, idemo i mi svi, ni jedna omladinka neće ostati«. Ovaj predlog prihvatili su svi stoojevci, ali na žalost nisu ga prihvatili predstavnici. Uslijedio je odgovor da oni imaju »posebne, teške zadatke, koje njima postavlja Partija, oni moraju brinuti o narodu u zbjegovima«. Ponovo je uslijedilo reagovanje skojevaca: »Ako ne idete vi, nećemo ni mi«.

Sastanak je završen bez ikakvog uspjeha.

Bila je već kasna noć kada smo se razišli. Snijeg je zatrpao sve staze. Niko se nije zapitao kako će te djevojke golih krakova i polubose doći kroz šumu do svojih roditelja, da li će se moći snaći u mećavi i planini. Razišli smo se svaki na svoju stranu. Ostala je naredba da se sutra mora poći za Crkveno radi rasporeda u borbene jedinice. Te noći nisam spavao, razmišljao sam o odluci da omladinke u tim teškim trenucima napuste roditelje i pođu u partizanske jedinice. Šta će biti sa tim našim seljankama koje do danas nisu nigdje išle od svojih roditelja. Ko prima odgovornost na sebe za živote te omladine?

Ujutro sam pošao kroz zbjegove — da pozivam omladinu da krene u pravcu Crkvenog. Bio je to zadatak koji sam morao izvršiti. Bio sam i ja poluibos, jer baš te noći mi je majka napravila opanke od sirove konjske kože.

imogi su pošli za Crkveno, pošle su tako reći sve skojevke iz Bunare i Jasenovca. Našli smo se u Cikvenom na kamenju. Predstavnici Partije otišli su u Štab V divizije.

Snijeg je bio dubok. Bio je sunčan dan. Djevojke su bile lijepo obučene, kao da su došle na zbor kod crkve da zaigraju kolo i da zagledaju momke. Ne zna se koja je od koje bila ljepša, svako se lice crvenilo kao da će sada krv iz obraza poteći. Pjevale su po grupama. Očekivali smo radostan trenutak rasporeda ko će poći u koju brigadu. Pronijela se vijest da niko neće biti zajedno, bićemo raspoređeni po brigadama. Sati su prolazili, očekivali smo naredbu.

Sjedio sam i ja, oslonjen na pušku. Pokušavao sam da budem veseo. Da li smo morali ovako uraditi sa tim djevojkama, gdje nam je savjest, da li je sve ovo ispravno? Dok sam ovo razmišljao, pojavili su se stariji drugovi.

Kratko su objasnili da moraju da idu u Podgrmeč da dovedu Sovilja i omladinu iz Podgrmeča. Bila je ovo blijeda priča. Neki omladinci su saputali međusobno: »Ako drugovi idu u Podgrmeč po »zadatku«, zašto izvukoše svoje rođake između omladine i povedoše ih sa sobom?« Jedan drugi, moj rođak, prišao je meni i šapatom mi rekao — da oni idu neprijatelju za leđa, jer je neprijatelj otišao iz Podgrmeča, a kasnije će se prebaciti u naše selo, pa da i ja sa njima pođem, da se na neki način izvučem između omladine. Moj odgovor je bio kratak »Ne«. Ako ostali stradaju, ne treba ni ja da živim bez omladine.

Razmišljao sam šta sad da uradim, da li da kažem omladini da ide za starijim drugovima, jer sam mislio da je omladina Obmanuta. Ipak, odlučio sam se na ono drugo, na »zadatak«: istupio sam pred omladinke i rekao im da sačekuju raspored drugova iz Divizije. Stari drugovi su žurili prema šumi da se što prije izgube od omladine, jer idu na »teške zadatke«. Došli su drugovi iz Divizije, njih trojica imali su trokute na rukavima, bili su lijepo obučeni. Tražili su da postrojim omladinu. Jedan od njih se izdvojio i stao pred stroj. Čutao je, nije ništa govorio. Posmatrao je stroj. Šta je mislio? Nikada nije bio ispred takvog stroja. Pred njim postrojene djevojke. Odjednom se uozbiljio i povukao malu torbicu sa ramena, izvadio spisak, prozvao, i određivao ko ide u koju brigadu. Poslije prozivanja nastalo je opšte ljubljenje. Rastali smo se u raznim pravcima, svak u svoju brigadu. Mnogi su poslali pozdrave svojim. Nastalo je mahanje rukama, mahali su i oficiri koji su ostali na mjestu proziva.

Ova omladina nije najsrećnije prošla. Neki su poginuli, neki izranjavani, neki su umrli od tifusa, a nekima su promrzli i prsti. Oni stariji drugovi, pošto ih je narod u selima gledao poprijeko, nisu se mogli nigdje zadržati, te ih je početkom juna 1943. godine mobilisao Milan Zorić i rasporedio u svoje bataljone. Sa njima je mobilisao i one koji su bili ostali kod kuće iza Treće krajiške brigade.

MILAN MORACA

SVIJETLI LIK RADE ČURGUSA

Za vrijeme n a r odnoos 1 obod i 1 a čk og rata vidio sam mnogo hrabrih boraca i starješina, ali od sviju najjači utisak na mene je ostavio drug Rade Cuirguis, puškomitraljezac iz Vođeničke čete. U proljeće 1942. godine bio sam kratko vrijeme u ovoj Četi i malo sam ga upoznao. U to vrijeme Četa je bila puna ne-vjerovatno hrabrih boraca kao što su bili Marko Jokić, Đuran Kovačević, Mile Bulajić, Aleksa Koisanović, Sitevo Miljuš, Branko Čuk i niz drugih, među kojima je bilo teško nekoga izdvojiti. U ovakvoj sredini drug Rade je bio cijenjen i poštovan kao vrlo hrabar i strastven borac koji se u borbi prosto zanosio i oduševljavao, pa i zaboravljao, tukući po netprijatelju najčešće dugim rafalima. Stavljena mu je zamjerka da nedovoljno čuva municiju i na to mu je skretana pažnja.

Rade je bio ogromne fizičke snage, uvijek optimista, uvijek veseo i spreman za pjesmu i šalu. Marševe, glad, nespavanje, vremenske nepogode, uvijek je sa lakoćom podnosio. Kad god se u koloni smjelo da razgovara i pjeva, njegov glas se uvijek čuo. Nikad ga nisam vidio ljuta ni tužna. Njegovo vedro raspoloženje je unosilo svježinu i raspoloženje među borce u našoj Četi, ali mi se ipak činilo da on nije odmakao od drugih, jer je ovo stvarno bilo velika Četa hrabrih momaka u kojoj on nije ni mogao biti više nego samo jedan među boljima. Otišao sam iz ove Čete sa divljenjem i poštovanjem prema njenim junacima. Kasnije, u III krajiškoj brigadi, usput sam ga sretao kac i druge, pri čemu mi se činilo da je uvijek isti.

Radu sam ponovo sreo u danima njegove teške tragedije. U novoj sredini, među ranjenicima, nisam mogao da shvatim otkud mu onolika snaga i hrabrost.

U borbama za oslobođenje Teslica na Novu 1943. godinu njegova Četa je napadala ustaše koji su se ogorčeno branili iz bunkera i rovova. U momentu najžešće borbe, druge mogućnosti nije bilo nego neprijatelja uništiti ručnim bombama. Borci Radinog voda na čelu sa svojim komandirirom Đuranom Kovačevićem bacili su bombe na ustaške bunkere, ali su im ustaše odgovorile istom mjerom, Borci su ustaške bombe hvatali rukama i vraćali nazad u ustaške bunkere. Rade je zgrabio jednu bombu koju je ustaša bacio na njega, i u momentu kada je rukama uhvatio bombu da bi je bacio nazad, ona je eksplodirala u njegovim rukama. Bomba mu je razni jela obje ruke do iza šaka, uništila jedno oko, a cijelo tijelo i lice postalo mu je plavo od eksploziva i sitne parčadi gvožđa. Za strastvenog borca i velikog junaka kakav je bio Rade nije moglo biti veće tragedije nego stalno onesposobij eraj e za borbu. Videći jednim okom svoje tijelo unakaženo, bez obje ruke, u ranama, Rade ni jauk nije pustio, niti je pokazivao znake očajanja. Naprotiv, hrabrio je svoje drugove. Previjen u Četi, bez stručne lekarske pomoći, nije dozvolio da se drugovi odvajaju iz borbe zbog njega. Sam je sa jednom drugaricom, koja ga je pratila, došao pješice kod lekara od Teslica do sela Rajkovića. Na rastanku sa svojom Četom govorio je drugovima: »Ako ne mogu biti puškomitralj ezac sa amputiranim rukama, biću nišandžija na teškom mitraljezu.« Poslije prve pomoći koja je Radi ukazana, morali smo kretati dalje u pravcu Maslovara Rade je išao sa nama u koloni ranjenika i stalno je pjevao i hrabrio ranjenike oko sebe. Tek poslije nekoliko dana, kada smo se smjestili u jednom malom selu između Snjegotine i Maslovara, Rade je operisan. S obzirom na njegovu ogromnu snagu i snagu njegove volje bilo ga je teže uspavati narkozom. U početku je buncao, ali je u toku operacije došao svijesti. Doktor Đuro Mašterović, naš hirurrg, stalno se čudio Radinoj snazi i hrabrosti.

Sjećam se dobro kako je Đuri govorio da mu lijepo amputira ruke, kako bi mogao bacati bombe. Objašnjavao

je kako će bombu uhvatiti među ruke, zubima je upaliti i bacati na fašiste i kako će gađati iz teškog mitraljeza. On je tako hladnokrvno govorio za vrijeme operacije kao da se ne radi o njemu već o nekom njegovom drugu koga on hrabri u teškim mukama. Poslije izvedene operacije, u selu smo ostali još nekoliko dana. Kad sam god imao vremena trčao sam u sobu ranjenika da obiđem Radu. Uvijek sam ga nalazio veselog i raspoloženog. Stalno je pjevao i šalio se sa drugovima, isto onako kao kad je bio zdrav u svojoj Četi.

Krenuli smo u Hercegovinu u bitku za ranjenike. Marš je bio dug. Snijeg dubok. Vijavica. Rade je imao konja ,ali ga je malo jašio. Najviše je išao pješice, pjevajući i hrabreći ranjenike. Najčešće je pjevao »Oj Krajino zemljo ideala, sve si svoje za slobodu dala« i »Bolna leži omladinka Mara«. Za vrijeme dok je bio u bolnici, svi smo ga zavoljeli. On je bio naš uzor heroizma i optimizma. Niko nije mogao da se načudi kako je mogao da trpi bolove, a da stalno pjeva. Doktor Đuro je spanski borac, u Španiji je nekad bio ljekar ,ali nam je govorio da u svojoj ljekarskoj praksi takav primjer hrabrosti nije vidio.

Kad smo stigli kod Prozora morali smo sve teže ranjenike uputiti u Centralnu bolnicu. Teška srca morali smo se rastati od Rade. Svi smo ga na rastanku ljubili, a on nas je ubjeđivao kako će se brzo vratiti u svoju Četu dok mu zarastu rane. Kasnije sam slušao od nekih ranjenika iz Centralne bolnice da se i tamo junački držao i hrabrio ostale ranjenike. Nije nam se nikad vratio, čuo sam da je dobio tifus i umro. Smrt je prema njemu učinila nepravdu, jer ga je spriječila da ispuni posljednju želju: da se vrati među svoje drugove i postane bombaš -i nišandžija na teškom mitraljezu.

Rade Čurgus nije proglašen herojem, ali je u mome sjećanju ostao kao heroj i veliki borac.

PERO KECMAN

VAGANAČKI ZBJEG

Čim su se ustaše dočepale vlasti, odmah su počele da sprovode teror, zvjerstva i zločine nad nevinim narodom na teritoriji Petrovca, kao i u drugim krajevima Bosanske krajine. Ubijali su mnoge ljude, žene i djecu. Mnogi nevini ljudi ubijani su ili spaljeni u svojim kućama.

U narodu je zavládala nesigurnost, strah i sumnja u mogućnost opstanka i života pod ustaškom vlašću. U prvo vrijeme okupacije pronašla se vijest da će ustaše na Vidovdan izvršiti veliki zločin, odnosno malsovan i opšti pokolj naroda. Tada je gotovo cio srpski narod iz Petrovca i bliže okoline u kolonama bježao u sela koja su bila dalje od grada, a bliže šumi. Jedna kolona ovog naroda pobjegla je u selo Bravski Vaganac u Kovačeviče, dok je još veća kolona pobjegla u Dninić i Kozila.

Ljudi su ubrzo saznali o ubijanju i mučenju nevinog naroda u okolini Bihaća, Prijedora, Sanskog Mosta, Ključa, Drvara i drugih mjesta, što je još više pojačalo nesigurnost i strah. Situacija je bila veoma ozbiljna, pa se već tada narod počeo sklanjati u šumu da bi spasio život. KPJ je bila jedina snaga koja je pritekla u pomoć narodu, objašnjavajući mu naistalu situaciju i potrebu za oružanom borbom s neprijateljem. Tada je KPJ putem svojih članova u selima ukazivala na neophodnost da se narod sklanja u šumu i da ide u zbjegove. Posebno je naglašeno da se u šumu sklanjaju i stari, hrana, odjeća i si. Članovi KPJ i SKOJ-a, omladina i narod, organizovali su zbjegove. Tako se narod, najprije pojedinačno i u manjim grupama, a kasnije masovno, sklanjao u šumu, evakuišući sve

što je bilo moguće, iako se ljudima koji su imali veći broj članova porodice na to nije bilo laiko odlučiti, jer se život u šumi odvijao pod veoma teškim uslovima. Posebno je ljude zabrinjavalo to kako će obavljati poslove u polju, od čega je ovisila prehrana.

Iz sela Bravski Vaganac narod je odmah u avgustu 1941. godine počeo bježati u šumu, jer se selo nalazi nedaleko od puta Petrovac — Ključ, pa je bilo izloženo iznenadnim opasnostima. Neki ljudi su se sklonili u šumu u okolini Krstatog i Banjačkog vrha, a pošto su to šume blizu sela nisu bile pogodne za zbjeg. U šumi se niko nije mogao dulje zadržati, pa su ljudi bježali dalje. Tako se cjelokupno življe ovog sela sklonilo u šume Srnetice i Crijemušarice, koje se nalaze jugoistočno od sela. U zbjegovima u tim šumama narod je ostao sve do četvrte neprijateljske ofanzive, mada se povremeno vraćao svojim ognjištima.

Drveće u šumama Srnetice i Crijemušarice većinom je četinsto i gusto, što je pružalo velike mogućnosti za maskiranje. Teren tih šuma je bez puteva i dosta zabačen, sa velikom udolinom, što je imalo dobre prednosti za zaštitu. Narod je u zbjeg evakuisao sve što mu je trebalo za život, bilo da je riječ o hrani, posteljnoj ili drugoj opremi, stoci i svem ostalom čime je raspolagao. Kolone i kolone naroda i stoke kretale su iz sela u šumu; tako po cio dan i noć jedni su odlazili iz sela u šumu, a drugi se vraćali iz šume u selo da iznesu iz kuća sve što su imali.

Prvi dani u zbjegovima bili su najteži, jer se trebalo boriti za nizom teškoća i problema koji u redovnom životu kod kuće nisu postojali.

Jedan od najtežih problema u zbjegovima bio je smještaj, naročito zimi. Takav život zahtijevao je velike napore i izdržljivost. Ljudi su morali da prave barake za smještaj svojih porodica i neku vrstu »torova« za stoku. Baračice su pravljene od granja, na dva ili više rašljastih direkta, sa više gredica. Baračice su pokrivene i Okolo zatvarane, odnosno za'trpavane četinarskim granama, a ponegdje su pokrivane daskama, pa su manje prokišnjavale. Za one ljude koji su imali veći broj članova porodice, kao što je

bio Radojica Srđić i neki drugi, trebalo je napraviti više tih baračica, što je zahtijevalo veliki trud i napore.

Baračice su pravljene u zabačenim mjestima, u gustoj šumi i u vrtacama. Željelo se postići da cio zbjeg bude što više u zaklonu i dobro maskiran, a nastojalo se da naselje ne bude grupisano u jedan zbjeg, nego po manjim grupama, radi veće sigurnosti. To nije bilo lako postići, tim više što su se zbjegovi morali premještati u zavisnosti od trenutne situacije.

Stanovati u baračicama nekako se moglo ljeti, a zimi je život u njima bio više nego očajan. Teške su se muke mučile zimi zbog snijega i strašne studeni. Vatru ljudi u zbjegu nisu uvijek smjeli ložiti, jer je postojala opasnost da ih neprijatelj primijeti i bombarduje, a kada se i ložilo, nije time mnogo postignuto, jer je hladnoća bila takva da vatra nije mnogo pomagala.

Kada je padao snijeg i duvala bura, baračice su bile zavijene smetovima, u njima je carevala Studen. Bilo je i takvih slučajeva da bura preko noći nabaca snijeg u baračiou po pokrivačima kojima su djeca i ostali bili pokriveni. Ali, ljudi su živjeli bez obzira na to što se snijeg taložio na njima i što je bila takva studen da je drveće u šumi od velike hladnoće često pucalo. Naročito su u teškoj situaciji bili neki ljudi, kao što je Radojica Srđić, Kovačevići, Došeni, Kecmani i niz drugih porodica koje su imale veći broj članova i gdje je bilo malo djece i starijih iznemoglih osoba. »Sjećam se, kaže Borka Mrkić, takve jedne noći kada je bilo sve vedro, a tako i sutradan, pa u cijelom zbjegu od studeni niko nije mogao spavati. Ljudi su pored vatre sjedili ogrnuti nekim pokrivačima, ili odjećom, a neki su šetali, nastojeći da se ugriju. Bez Obzira na sve mogućnosti da neprijatelj uoči i bombarduje zbjeg, u takvim prilikama vatra se morala ložiti, iako to nije imalo neke naročite koristi«.

U zbjegu u šumi bili su gotovo svi mještani iz sela Bravskog Vaganca. Bilo je i djece od 1 do 5 godina, jer su u zbjegovima najčešće bili stariji ljudi, žene i djeca. Bilo je najmanje omladine. Muška omladina je najvećim dijelom otišla u partizane. Kada znamo da su ljudi u šume sakrivali i sitoku, onda se bolje može sagledati sa kakvim

su se teškoćama i problemima borili u zbjegovima. Bilo je slučajeva premrzavanja i razboljevanja od tifusa. I bez lječarske pomoći tifusari su ozdravili.

Šuma gdje se nalazio zbjeg Bravskog Vaganca bila je puna naroda i Stoke. Vrilo je kao u kazanu i noću i danju, a nekakva čudna huka mogla se čuti i iz daljine. Napori koje je narod tada ulagao, boreći se za opstanak, bili su značajni. Jedinstvo naroda u rješavanju zajedničkih teškoća i problema, bilo je garancija za postizanje krajnjeg cilja. Jedinstvo naroda bilo je nesalomljivo; ispoljavalo se svugdje, na frontu i u pozadini. Takvo jedinstvo naroda moglo se postići zahvaljujući organizatorskoj ulozi Komunističke partije i narodnooslobodilačkih odbora.

Narod je svakodnevno zajedničkom borbom protiv svih nedaća, ulažući velik trud i napore da se održi, uspio da spriječi stradanje i odvođenje na gubilišta mnogih ljudi iz sela u koja su nailazile vojske.

Selo Bravski Vaganac nije u neposrednoj blizini imalo mlinove za meljavu žita. Iako su mlinovi postojali ponegdje, njih je neprijatelj dj elitni ono ili posve uništio. A neke su opet, partizani morali uništiti, da se njima neprijatelj ne bi služio.

Ljudi koji su imali veći broj članova porodice tjerali su žito za mljevenje na tovarnim konjima u Šipovljane, kod Drvara, ili u neke druge krajeve na slobodnoj teritoriji. Ali se to uvijek nije moglo. Glavno sredstvo za mljevu žita bio je žrvanj, a njih je bilo više u zbjegu. U njima se žrvnalo žito, kako za porodice, tako i za potrebe partizana.

Jedne oktobarske noći 1941. godine bio sam u Zbjegu. Sa mnom je bio Nikola Kecman. Željeli smo da porazgovaramo sa omladinom našeg sela. Međutim, sva omladina je te noći bila zauzeta žrvnanjem žita za potrebe partizana. Mi smo obišli veći dio zbjega. Gdje smo god došli, našli smo grupu omladinki iskupljenih oko žrvnja. Jedni se odmaraju, a drugi žrvnaju. U svakoj toj grupi bila je po jedna omladinka koja je u ruci držala svijeću i svijetlila im da vide šta rade. Pjesma se orila. Pitamo ih kako su i kako ide posao. Odgovor je svugdje bio isti i jasan. Sve je dobro i u redu, kažu nam i nastavljaju rad s pje-

srnom i veseljem. Idemo dalje do zbjega gdje su bili Kecmani i još neki. Tu smo našli oko žrvnja Borku, Savu, četiri omladinke Kove, Draginju, Milku, Anđu, Miku, Dušanku, Milju i još mnoge druge. Sve su one bile vesele, pune Volje, poleta i energičnosti. Sve one isto misle i kažu, jer im je ista i želja. Radoznale su kad su u pitanju uspjesi partizana. Borka Kecman kaže: »Uspjeh partizana jeste i naš uspjeh i mi ćemo za njih, ako treba, raditi bez prestanka danju i noću«.

Za vrijeme razgovora sa nama one žrvnaju, smjenjujući se dvije po dvije. Kažu nam da ne mogu prekidati rad, jer im se žuri. Sava Kecman dodade, uz razgovor, da od toga brašna moraju mijesiti i peći hljeb za partizane i još u toku noći odnijeti im sve na položaj, jer borci ne smiju biti gladni na položaju.

Mi idemo dalje i dolazimo Gojku Kecmanu i Pilipu Bursaću. Gojko, iako invalid iz prvog svjetskog rata, okreće žrvanj i kaže: »Moram žrvnati, imam troje djece, neki su već u partizanima, a i ovi će brzo otići.« Pilip govori o svojim teškoćama: kako ima dosta djece, starog i iznemoglog oca, ima i mnogo stoke, a to sve treba zbrinuti. Ove ljude našli smo kaiko zajedno Okreću žrvanj, iako ni'su imali nikakvo svjetlo. Gojko je ponekad kresao na kremen je da bismo zapalili po cigaretu i odmorili se.

Tako smo nas dvojica u noći obišli gotovo cio zibjeg i razgovarali sa omladinom i starijim domaćinima iz našeg sela.

Jedan od težih problema za narod u zbjegu bio je i taj što u šumi gdje su bili zbjegovi nije bilo vode. Zimi smo problem rješavali topljenjem snijega. Za vrijeme ljeta voda se morala nositi iz seoskih bunara, gotovo uvijek noću. To je predstavljalo veoma težak problem, a naročito za one ljude koji su imali brojne članove porodice. Nositi na sébi ili tjerati na tovarnim konjima vodu sa tako velike daljine nije bilo laka stvar. To je od ljudi zahtijevalo ogromne napore i trud. Vodu su dogonili u fučijama ili bremama. U fučijama je moglo stati 25 do 30 litara vode.

U svemu tome postojala je velika opasnost da neprijatelj zatruje vodu u bunarima.

Bez obzira na sve teškoće i usi ove života u zbjegu, Narodni odbor je obavljao sve poslove i zadatke koji su stajali pred njim. Treba imati u vidu da su narodnooslobodilački odbori u rartu imali velike obaveze i da su za izvršavanje tih obaveza bili odgovorni narodu koji ih je birao. Tada su u NOO bili: Sava Srđić, Gojko Kecman, Lazija Došen, Drago Kovačević i Vujo Kecman. Oni su redovno održavali sastanke na kojima su razmatrali svoje obaveze i zadatke koji su se odnosili na snabdijevanje partizana, stanje u selu, odnosno u zbjegu, rad svakog pojedinog člana odbora itd. Sastanci su u zbjegu održavani zimi u jednoj baračici, a ljeti pod bukvom ili jelom u hladovini. Sastanci su najčešće održavani nedjeljom uveče. Ponekad su trajali duže, ali u najviše slučajeva bili su kratki.

Evo jednog primjera o dnevnom redu i sastanku NOO ovog sela. Sastanak je održan 28. decembra 1942. godine, u selu. Dnevni red: Takmičenje u prikupljanju dobrovoljnih priloga za partizane.

Predsjednik je objasnio način takmičenja između sela Drinić, Vaganac, Vedro Polje, Bukovača, Bara i još nekih koja su bila u sastavu NOO opštine Bukovača.

U takmičenju je pobijedilo selo Bravski Vaganac, te je zastava koja je bila za to predviđena pripala Jovanu Kovačeviću, koji je dao za partizane jednog vola od 500 kilograma.

25. decembra 1942. godine održan je jedan sastanak Narodnooslobodilačkog odbora Bravskog Vaganca. Trajao je nešto duže. Na dnevnom redu se nalazilo više pitanja, pored ostalog moguća izgradnja škole u selu, jer, ista nije postojala. Bez obzira na to što tada u selu nije postojala škola, djeca su morala učiti, pa je odbor i to pitanje dobro riješio. Tako je tih dana učilo 139 djece. Učio ih je u jednoj kući učitelj Jovo Srđić. On je tada imao oko 13 godina. Uprkos veoma teškim uslovima, uspjeh djece u školi bio je odličan. Odbor je organizovao i tečaj za odrasle, na kojemu je 60 djevojaka naučilo da čita i piše. Zene su išle tri puta nedjeljno u večernju školu.

Kada je zauzet Petrovac i kada su Njemci počeli nastupati prema Bravsku, Driniću i Oštrelju, narod je iz

zbjega u Srnetici i Cremušarici morao bježati dalje, pod najtežim uslovima, u velikoj i teškoj zimi januarskih i februarskih dana 1943. godine. Tada je u šumi snijeg bio dubok. Studen je bila neizdrživa. Duvala je snažna bura i nosila snijeg, tako da je vidik bio minimalan,

— Iz tog vremena ostaće mi u dugom sjećanju jedan momenat — priča Borka Mrkić. — Do nas su jednog jutra rano stigli partizani. Bilo ih je šest. Sjećam se dobro da su rekli da su iz neke banijske jedinice, a saopštili su nam da njemački vojnici nastupaju od Petrovca prema Bravsku, Drnicu i Oštrelju i da u takvoj situaciji narod u zbjegu ovdje, ne može ostati, nego mora da bježi dalje, u šumu, inače će biti opkoljen i stradaće.

Mnogi su, hladnokrvno, tiho i bez ikakve galame i panike pristupili, pripremi za pokret. — Ja sam se, kaže Borka, tada čudila, a i danas se čudim, kako se narod u Zbjegu onako tiho i bez ikakve galame, straha i panike brzo spremio i krenuo dalje.

Narod iz zbjega bio je u dilemi da li da svi bježe, ili da neki ostanu. Iako je preo vladalo mišljenje da svi bježe, ipak su neki ostali. Stevam Kecman, Danku Kecman, Jeka Kecman sa dvoje male djece, Ružica Srđić sa troje male djece i još neki. Ružicu Srđić Nijemci nisu ni pronašli, jer je bila daleko od puta, u dubini šume, i tako je, zajedno sa djecom ostala živa. Tu veoma tešku situaciju preživjele su Danku Kecman, kao i Jeka Kecman sa dvoje male djece. Međutim, Stevan Kecman je poginuo. Evo šta su o tome ispričali preživjeli ljudi:

— Riješila sam da ostanem u zbjegu sa djecom, rekla je Ružica Srđić, jer sam mislila, ako bježim dalje, djeca će mi stradati od mraza i studeni. Nije bilo lako odlučiti se na to da sa djecom ostanem, ali sam pretpostavljala da me fašisti neće pronaći u šumi. Tako se, u stvari, i desilo. Pretrpjela sam veliki strah. Mislila sam, ako me vojnici pronađu, šta će biti sa mojom djecom i kakve ću sve strahote preživjeti. Najveći strah sam pretrpjela u ono vrijeme kada su vojnici došli pred šumu, gdje su bile napuštene kolibice, jer se tada u tom pravcu sručila paklena paljba iz pušaka i mitraljeza. Mislila sam da vojnici idu u pravcu našeg skrovišta. Uzela sam djecu u naručje i

krilo, te tako čekala crnu sudbinu. Djecu sam pripojila uza se, želeći da zajedno poginemo, ako nas vojnici pro-nađu. Kada sam osjetila da se pucnjava udaljava, bilo mi je jasno da me neće naći. U tom momentu osjećala sam se srećnom, iako još nije prestala opasnost koju sam mogla doživjeti.

Jetka Kecman priča: — Tačno je da sam ja sa moje dvoje djece, sa Obradom i Marom, za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive ostala u zbjegu. Djeca su tada bila mala. Mara je rođena 1938, a Obrad 1940. godine. Oboje su bili sitni u to vrijeme. Teško je shvatiti šta sam sve preživjela, sama, sa malom djecom.

Pored svih teških problema i muka s kojima sam se tada borila, nije mi se bilo lako odlučiti na to šta da radim i kako da spasim djecu. Teško se bilo odlučiti na to da li da bježim, ili da ostanem u zbjegu. Vjerovala sam, ako bježim sa ostalim narodom u tom teškom zimskom vremenu i velikoj studeni, da će mi djeca stradati, a ako ostanem pa me nađu vojnici ubiće i mene i djecu.

Više sam se bojala za djecu nego za sebe. Ja sam pretpostavljala da će nas ti zlikovci pobiti čim dođu, ali izgleda da su se zabavili o svom jadu. Odjednom sam ih ugledala kako idu prema meni, s puškama u rukama. Držala sam djecu u naručju i čekala čas kada će planuti puške. Izbacili su djecu i mene iz baračice na snijeg. Mene su tukli kocem po licu, po tijelu i leđima, a djeca su na sav glas plakala vičući: Ajoj, mama, ajoj, mama ... Pitali su gdje su partizani, prijeteci da će me ubiti ako im ne kažem. Ništa nisam rekla, iako su me strašno tukli. Bila sam sva krvava i modra.

Vidjeli su krv u mojoj baračici, gdje su prenoćili partizani ranjenici. Vojnici su to primijetili, pa su govorili: »Partizani?! Partizani!«

Kada su otišli, a djeca mi ostala živa, mojoj radosti nije bilo granice, mada sam bila pretučena.

Po njihovom odlasku ja sam se malo smirila i u zbjegu ostala još 3 dana, sve do povratka naroda u zbjeg. Bili su nemalo začuđeni kada su me ugledali živu.

Oni koji su se odlučili da bježe dalje iz zbjega, krenuli su preko šume, prugom ka naselju Srnetica. Bilo ih

je mnogo. Narod je nosio sve što se moglo nositi ili nатовariti na konje. Tjerali su svu stoku koju su imali. Majke su u naručjima nosile malu djecu, zamotanu u neke tople krpe, jer je vladala studen.

Iz zbjega sa planine Srnetice i Cremušarice narod je krenuo u pravcu naselja Srnetice. Otegla se duga kolona ljudi i čopori stoke. Snijeg je bio vrlo dubok, pa se kolona sporo kretala. Ponekad su zastajali i osluškivali gdje se vode borbe. Snažne detonacije bombi i grmljavina topova odjekivali su od Petrovca na sve strane. Vođena je teška borba između partizana i Nijemaca na pravcu Petrovac — Bravsko, Petrovac — Drinić i Petrovac — Oštrelj. Narod se bez panike polako kretao dalje. Pratila ga je neprijateljska avijacija. Avioni su kružili nisko iznad kolone i tukli iz mitraljeza. Ljudi su zastajali, krili se i bježali. Snijeg je bio dubok pa je ljudsku kolonu bilo lako primijetiti.

Bilo je ohrabrujućih postupaka pojedinih ljudi. — Sjećam se, priča Borka Mrkić, da je Dušan Kecman išao i na sav glas pjevao partizanske pjesme. Sa njim je bila, pored Borke, i njegova kćerka Dragimja. Kada su ga one pitale kako može pjevati, on im je rekao: »E, djeco, djeco, i ovo će sve proći, a pobjeda će sigurno biti naša, u to se ne može sumnjati. Pjevajte i vas dvije!«

Iako put od planina Srnetice i Cremušarice do naselja Srnetice nije dug, svega 8 km, ljudi iz zbjega su do sjeveroistočnog dijela Srnetice putovali oko 7 časova. Zastali su, malo se razmjestili, neko ispod drveća, a neko po ravnicima, na snijegu. Bilo je umjereno oblačno i mnogo hladno. Duvala je prava zimska bura.

Samo što su ljudi ovdje stigli i zbili se sa velikim brojem stoke na malom prostoru, pojavili su se neprijateljski avioni. Bilo ih je 7. Letjeli su od Petrovca, preko Drinića i Kozila, ka naselju Srnetica, prilično nisko. Kružili su oko Srnetice, a potom mitraljirali. Niko ni tada nije stradao, što je bilo pravo čudo, s obzirom na to da su avioni dosta dugo kružili iznad ravnice.

Jedan dio omladine iz kolone odvojio se kod Srnetice i otišao u Preodac, a potom na Šator. Sa njima je bio Simo Solomun. Drugi dio krenuo je ka Mliništu. Kada su

došli u Mlinište, krenuli su dalje uz Čerkrk za Zdralicu. Ali, većina ljudi iz zbjega ostala je oko Srnetice, jedan dan i dvije noći. Partizani su bili u Srnetici i sa njima je postojala veza. Oni su narod redovno obavještavali o nastupanju neprijatelja. Ljudi su morali biti vrlo oprezni i spremni za pokret. Iako je bio dubok snijeg i mnogo hladno, danju se nije smjela ložiti vatra, jer su svaki čas Srneticu i okolinu nadlijetali njemački avioni. Noću su ljudi ložili vatru i spremali hranu. Niko nije spavao. Sve je u stalnom pokretu. Ulažu se veliki naponi da ne bi djeca i starije iznemogle osobe stradali. Muke se muče oko ishrane stoke. Nema hrane, ljudi sijeku šumu i stoku hrane šiibljem.

Oni koji su imali nešto žita, žrvnali su, pekli hljeb u pepelu, klali stoku i nekako se hranili.

Druge noći, pred samu zoru, dobiveno je obavještenje od partizana iz Srnetice da neprijatelj nastupa prema Srnetici. Ljudima u zibjegu je saopšteno da moraju bježati dalje. Ubrzo su svi krenuli ka Potocima. Uz put su se odlučili da idu prema Zdralicu, koja se nalazi na sjeveroistočnom dijelu Velike Klekovače. Od Srnetice do Zdralice putovali su cio dan. Išli su vrlo sporo, stopu po stopu, korak po korak. Bio je velik snijeg, pa su se ljudi otiskivali niz Čerkrk, uz teške povrede. Padali su i konji zajedno sa tovarom.

Kolona naroda je stigla u Zdralicu pred samo večer. Tu su se sastali sa drugom kolonom koja se od njih odvojila u Srnetici. Ovdje su se razmjestili ispod drveća, koje se savijalo do zemlje pritisnuto snijegom. Konačno je došao trenutak odmora.

ZBJEG I U ZDRALICI

U Kozilima i u okolini bili su zbjegovi iz gotovo svih sela tog dijela petrovačke okoline.

Za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, kada su Nijemci zauzeli Petrovac i počeli da nastupaju u pravcu Bravska, Drinića i Oštrelja, narod koji se nalazio u zbjegovima Kozilima i okolini u planinama Srnetice, Cremu-

šarici i u nekim drugim mjestima, morao je bježati ispred neprijatelja. Najviše ljudi odlučilo je da ide u Zdralicu.

Glavna kolona u kojoj su, uglavnom, bili Drinićani, Bukovčani, Barani, Vedropoljaci i drugi, došla je u Zdralicu iz Kozila preko Jasikovca. U toj koloni bilo je naroda i iz Banije.

Narod iz sela Bravski Vaganac, koji je bio u zbjegu na planinama Srnetice i Cremušarice stigao je u Zdralicu docnije u dvije kolone.

U Zdralicu je narod dotjerao mnogo stoke. Tu je bila i Komanda mjesta Bosanski Petrovac, koja je došla iz pravca Petrovac, Drinić, Kozila i Jasikovac. Oni koji su znali da je tu i Komanda mjesta bili su sigurniji.

Zdrlica je u dubini šume, bez prilaznih puteva, neprohodna, pa je i bila na cijelom terenu najpogodnija za zbjeg. Drveće je tu većinom četinarsko, jako gusto i veoma visoko, tako da je pogodno za sakrivanje i maskiranje. Otuda i mišljenje da je to mjesto najsigurnije. Ljudi su mislili da im u toj šumi, koja je daleko od puteva, ne prijeti nikakva opasnost od neprijateljskog napada. Međutim, desilo se obratno.

Ljudi su i u zbjegu Zdrlice ložili vatre, bez Obzira na mogućnost da ih neprijatelj uoči i bombarduje. Moglo se iz velike daljine vidjeti kako se dim izvlači iz šume. A ložiti se moralo, jer je hladnoća bila nepodnošljiva.

Poslije dugog i napornog putovanja iz raznih mjesta, ovdje je narod došao vrlo umoran, iscrpljen do krajnjih granica, moker, ozebao, gladan, i ko zna što sve nije pretrpio, pa je vatra bila gotovo spas za sve, a posebno za malu djecu.

Nijemci su u Zdralicu došli iz Petrovca, preko Drinića, Kozila i Jasikovca. Prema nekim podacima, stigli su popodne. Kada su primijetili narod u zbjegu, otvorili su paljbu iz svih vrsta oružja i izvršili napad. Nastala je velika gužva, galama i bježanje. U takvoj situaciji nije se bilo lako snaći, pa su ljudi bježali kuda je ko znao, spašavajući se od sigurne smrti, kako je pričala Borka Mrkić. Ljudi su se raistrkali u svim pravcima. Bilo je slučajeva da se jedna porodica razdvojila, svak je pošao na svoju stranu. Uvijek se mislilo na to da su stradali oni kojih

nema. TaJkvd su već oplakani ,a naročito ako se radilo o djeci ili o starijim, iznemoglim osobama. Kada su se poslije izvjesnog vremena sastali i doznali da su im živi najmiliji rad asti nije bilo kraja.

Sva je sreća u tome što je narod u Zdralici i okolini bio razmješten na širokom prostoru, u šumi gdje je drveće veoma debelo. Stabla su pružala zaštitu, te su se, ipak, mnogi uspjeli spasiti. listina, žrtava je bilo, ali se ne zna tačno koliko. Najviše su stradala djeca.

Nijemci su napali iz daljine, i dok su stigli do zbjega, narod je već bio pobjegao u raznim pravcima. Većina je pdbjegla niz Čekrk, prema Potocima, a iz Potoka u Frekaju. Kod Prekaje Nijemci su ih napali. Tada su se vratili u šumu i čekali izvjesno vrijeme. Glavna kolona otišla je preko Prekaje u Tičevo, gdje su prenoćili. Sutradan je jedna kolona krenula u Šator, a veći dio naroda otišao je preko Grubišina polja — u Liku.

Poslije napada u Prekaji jedan dio zbjega odvojio se od glavne kolone i otišao u Potoke. Tu su čekali cio dan, a potom se uputili u Lisinu. Kod Lisine se razdvojila i ova kolona, pa su jedni otišli pravcem Bravsko — Janjila u Smoljanu, a drugi južno od Lisine, Muratovca — Plećine u Kozila, s tim što su neki otišli u Srneticu i Cremušaricu.

Jedan dio naroda, uglavnom iz Drinića, pobjegao je iz Ždralice u pravcu Male Klekovače, a potom kroz šumu sjeverno od Male i Velike Klekovače ka Kozilima, prelazeći prugu Smetica — Oštrelj na sedmom kilometru. U Kozilima su se zadržali kratko, a potom otišli u Drinić.

Manji dio naroda, gdje su bili većinom stariji i neka djeca ,iz Ždralice su otišli pravo u Kozila.

Jedan dio omladine iz Bravskog Vaganca sa Nikolom Kecmanom na čelu izdvojio se od kolone u Ždralici i pod vrlo teškim okolnostima krenuo kroz šumu ka Klekovači.

— Kada je bila najteža borba, čula sam glas Nikole Kecmana: »Omladino, za mnom«, kaže Borka Mrfcić, i tada sam odmah potrčala u tom pravcu. Trčala sam oko dvjesta metara, stigla omladinu i sa njima krenula dalje.

Bili su umorni i gotovo svi preplašeni. Krenuli su. Snijeg je bio dubok.

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive narod se vraćao svojim kućama. U većini slučajeva kuće su po selima bile spaljene. Bilo je sela gdje je neprijatelj sve spalio, tako da su ostale samo prazne i opaljene zidine. Kada se narod iz Zbjegova vraćao svojim kućama, nalazio je sve uništeno i pu'sto. Svuda ruševine. Zgarišta. Slika je nagonila na očajanje. Selom je vladala jeziva tišina i ostavljala mučan utisak. Ljudi su lutali po pustim poljima.

Na zgarištima popaljenih sela ljudi su ponovo, ko zna po koji put, pravili kuće, neki na starim spaljenim i garavim zidovima, a neki pored zgarišta. Važno je bilo da se sagradi krov nad glavom i da se spasi život. U provizornim skloništima i baračicama ljudi su stanovali dugo, sve dok niisu morali ponovo da bježe u šumu. Po nekoliko puta kuće po selima su spaljivane i ponovo pravljene. Tako je u selu Bravski Vaganac spaljeno oko 270 stambenih i drugih objekata u toku jednog dana, pa je selo izgledalo potpuno mrtvo.

Veliku ulogu su odigrale zajedničke akcije i međusobno pomaganje naroda u svim mukama, a posebno prilikom izgradnje novih kuća i skloništa.

I poslije svih teškoća, stradanja i patnje — trijumfo-
vao je život.

OSTOJA JELIČIĆ-ČOJA

RANJENICI

Briga i zbrinjavanje ranjenika bili su za sve vrijeme rata glavni zadatak kako boraca tako i svih pozadinskih organa i naroda opštine Smoljana. S obzirom na to da je područje opštine Smoljana, kao i šire područje Bosanskog Petrovca, za sve vrijeme rata bilo slobodno, izuzev kratkih prekida za vrijeme ofanzivnih djestava neprijatelja, to je njeno područje bilo veoma pogodno za smještaj i njegovanje ranjenika. Geografski položaj, konfiguracija zemljišta i bespuće pružali su takve bezbjedne uslove za njegu ranjenika.

Druga pogodna okolnost ovoga kraja bila je u tome što je ovo područje ustaničko od prvoga dana. Gotovo sav narod opredijelio se za NOP i aktivno učestvovao, bilo u borbenim jedinicama, bilo u pozadini. Zatim tradicionalna gostoljubivost naroda koji od vjeka njeguje kult čovjstva i solidarnosti. To su područja siromašnih žitelja, ali nesebičnih kada je u pitanju da se drugima pomogne u nevolji. Zbog vezanosti za NOP i visokog stepena saosjećanja za svoje borce, narod ovoga kraja nije štedio ni sebe ni imovinu da bi pomogao borbu, a pogotovo ranjenike. To su primali kao dio svakodnevne borbe za oslobođenje zemlje, kao obavezu i poziv ljudske humanosti i ljubavi prema svojim sinovima.

U početku, dok se ustanak nije razmahao i dok je bilo malo ranjenika, oni su smješteni po kućama. Tamo su ih domaćice njegovale — hranile, previjale i brinule za brzo ozdravljenje. Radile su to onako kako su same znale, ili po najelementarnijim upustvima partizanskog ljekara.

Međutim, već krajem 1941. godine i početkom 1942. godine borbe su se toliko razmahale da je sve više bilo ranjenih boraca. Tada se već nisu mogli isključivo njegovati po kućama, jer ograničen broj ljekara nije mogao stići da obilazi ranjenike i daje domaćicama uputstva kako da njeguju ranjenike. Da bi se udovoljilo novim potrebama za zbrinjavanje i liječenje ranjenika, prišlo se izgradnji partizanskih bolnica u rejonima koji su bili bezbjedni, kako od dještva sa zemlje tako i iz vazduha. Bolnice su građene van puteva, u planinskim rejonima i na ivicama naselja.

Najpoznatije su bolnice u Šobatovcu, Koričenicima, Jasikovcu, Slatini, Skakavcu i Pokorcu. Među njima su po svojim kapacitetima bile najveće bolnice u Šobatovcu i Koričenicima. Izgradili su ih mještani opštine Smoljana. Svi ranjenici iz borbi oko Bihaća i Bosanskog Novoga Zbrinjavanja su u ovim bolnicama.

Glavnu brigu oko izgradnje bolnice preuzeli su NOO, omladinska organizacija i organizacija žena. S Obzirom na to da je izgradnja zahtijevala masovno angažovanje ljudi, zaprega i majstora, to su odbornici morali planski i organizovano prilaziti ovim zadacima. U opštinskom NOO je pravljen plan angažovanja sredstava i radnih ljudi za izgradnju bolnica. Radna snaga i zaprege su angažovane po smjenama. Svaki zaselak je davao određeni broj majstora — tesara, galerista, sjekača i zaprega za izvlačenje građe i drugog. Talko formirane grupe, pod rukovodstvom jednog od majstora radile bi određeni broj dana — obično nedjelju dana, a zatim su ih smjenjivale druge grupe.

Dok su odrasli i muška omladina radili neposredno na izgradnji bolnica, žene i ostala omladina su organizovano pripremali ostali materijal i stvarali uslove za funkcionisanje bolnica. Organizovano po zaseocima prikupljani su prilozi u hrani, čaršavima, ponjavama, slamarcima, kašikama, zdjelama, peškirimima, donjem rublju, čarapama i drugim potrepštinama za ranjenike. Po smjenama omladinci i omladinke su vršili i druge usluge u bolnici kada su već bili smješteni ranjenici. Naizmjenično su grupe prale veš, peglale, kuvale, pripremale drva za ogrev i slično.

S obzirom na to da su bolnice bile udaljene od glavnih putevi i položaja, a nije bilo vozila za prevoz ranjenika, to je glavni teret prenosa ranjenika pao na leđa mahom omladine, i to ženske, i starijih godišta, jer su ostali otišli u partizanske borbene jedinice. Nemoguće je navesti čak i približno tačan broj učesnika u nošenju ranjenika, jer to je bila masovna pojava, a i veoma česta. Najispravnije je kazati da su svi učestvovali — sve sposobno stanovništvo. Zna se da je u prenošenju 130 ranjenika od ceste ispod Janjila do bolnice u Šobatovcu učestvovalo oko 1.100 omladinaca i omladinki, starijih ljudi i žena.

Slično je bilo i sa stanovništvom u drugim krajevima oko 'Bosanskog Petrovca.

Pred kraj 1942. godine i početkom četvrte neprijateljske ofanzive, postavljalo se kao veoma ozbiljan problem i prvorazredni zadatak spasavanje ranjenika, kako onih koji su bili smješteni u bolnicama tako i onih koji su tek ranjeni u tdkućim borbama. Odmah se pretpostavljalo da je to ofanziva širokih razmjera i da će trebati premjestiti ranjenike iz postojećih bolnica. Zato se odmah počelo sa pripremom za evakuaciju ranjenika i premještanje rezervi hrane u skrovitija mjesta. Na ovom zadatku angažovani su kako organi vlasti, tako i stariji i omladina — čitav narod — svi koji su bili sposobni bilo u kome vidu da pomognu ovu akciju.

Tih dana, i to u kratkom roku, premješteni su ranjenici iz bolnice u Skakavcu, u Smoljanu — u Škodu, a ranjenici iz Šobatovca su odneseni prema Crvenom. Poslije nekoliko dana omladina je premjestila ranjenike iz Škole u Mlinište. Ova akcija je bila nužna, jer je na ovom području, koje je bilo u zahvatu neprijateljske ofanzive, bilo koncentrisano mnogo ranjenika. Trebalo je prenošenjem u druge krajeve izvršiti disperziju ranjenika po manjim grupama radi lakšeg zbrinjavanja i sklanjanja ispred neprijatelja.

Neposredno poslije evakuacije ranjenika i namirnica, neprijatelj je prodro u ova područja i spalio bolnice, magatine i druga skloništa, koja su sada doduše bila prazna.

Poslije IV ofanzive trebalo je obezbijediti uslove za dalje zbrinjavanje i liječenje ranjenika. Svakodnevne i teške borbe partizanskih jedinica, odlazak omladine u velikom broju u partizanske jedinice i dolazak velikog broja izbjeglica sa Korduna i Banije na ovo područje pogoršali su opšte uslove života, pa i uslova za zbrinjavanje ranjenika. Pored toga veliki broj boraca i naroda bio je obolio od tifusa, pa je i to pogoršavalo uslove, jer je trebalo preduzeti mjere za sprečavanje epidemije u narodu, liječiti oboljele partizane i stanovnike. Zbog toga su komande mjesta organizovale omladinu i žene za pružanje zdravstvene zaštite i sprečavanje širenja tifusa. U Podgrmeču je takve kurseve prošao veliki broj ženske omladine iz svih krajeva smoljanske opštine. Zahvaljujući ovim mjerama epidemija tifusa nije imala velikih razmjera.

Ovim zadacima pridružili su se sada i drugi, kao što su zbrinjavanje partizanskih porodica i drugih porodica koje su ostale bez domova, jer su im kuće popaljene od strane neprijatelja. S obzirom na to da u našem kraju nije više bilo bolnica, jer su popaljene, to su mještani masovno morali biti angažovani u prenošenju ranjenika u Podgrmeč, Kozila i druga mjesta, i to pješačkim putevima preko Grmeča.

Brojni su primjeri samoprijegora ljudi koji su ulagali i posljednje napore i atome snage da bi spasili živote ranjenih boraca. To je jedan od najvećih razloga zašto je izgrađeno tako čvrsto povjerenje boraca u stanovnike ovog kraja.

Ostao mi je u sjećanju jedan dirljiv prizor iz tih dana. U ljeto 1943. godine, u borbi sa četnicima u šumi na O'omači poginulo je i ranjeno više partizana. Među ranjenim bio je i Drago Basta. Dva dana i dvije noći ležao je u šumi u besvjesnom stanju. Slučajno ga je našao jedan od mještana i odmah obavijestio ostale komšije. Organizovali su skrivenu sahranu poginulih i zbrinjavanje ranjenika. Drago Basta je morao još nekoliko dana ostati u šumi, jer su u blizini bili četnici. Na skriveno mjesto mu je dopremana hrana, pokrivači, previjena rana i tri puta dnevno je obilažen. Poslije toga je prenesen u Podgrmeč u bolnicu.

Interesantno je da se Basta usudio javiti zbog toga što je prolaznik nosio crveni 'džemper. Naime, tamo su stanovnici mahom nosili crvene džempere, pa je pretpostavljao da je to jedan od ovdašnjih stanovnika u koje je imao puno povjerenje.

U drugoj polovini 1943. godine trebalo je veliki broj ranjenika pripremiti za transpor tovanje avionima na liječenje na Siciliju. Omladina, žene i mahom starci su sa oduševljenjem, ne štedeći se, radili danju i noću na prenošenju ranjenika na odredišno mjesto. Svi su bili radosni što se najzad ukazala prilika da ranjenici budu bezbjedno i u povoljnijim uslovima liječeni.

U borbama za oslobođenje Petrovca, drugoga avgusta 1944. godine, bilo je dosta ranjenih i poginulih boraca. Stanovništvo je i ovom prilikom angažovano na izvlačenju mrtvih i ranjenih. I ovom prilikom je došlo do izražaja čvrsto 'jedinstvo fronta i pozadine. Narod kao cjelina pokazao ise dostojnim najviših epiteta 'boraca narodne revolucije i ljudske humanosti. Ranjenici su od položaja nošeni preko Grla, Rašnovca, Matijevače, Zdenog Dola i preko Smoljane do Hine vode, a zatim do Podgrmeča u bolnice.

Od posebnog značaja za teške ranjenike bilo je mlijeko. Iako mještani nisu imali mlijeka ni za svoju prehranu, dovijali su se na isve načine da bi ga obezbij edili za ranjene.

Veliki broj domaćica je više puta dnevno Obavljalo mužu krava i ovaca samo da bi što više mlijeka obezbij jedili za ranjenike.

Pobjedama nad okupatorom i domaćim izdajnicima i širenjem slobodne teritorije, stvarani su i bolji uslovi za smještaj i liječenje ranjenika. Sada su bolnice ili pogodne zgrade u Petrovcu, Bihaću i Drvaru mogle poslužiti za smještaj ranjenika i njihovo liječenje.

U borbama za konačno oslobođenje zemlje uvećavao se broj ranjenih, pa su se postavljali sve složeniji zadaci pred sanitetsku službu, koja je još uvijek svoj rad bazirala na pomoći naroda, jer su sanitetske ustanove bile nedovoljno opremljene za samostalan rad. Tome se priključila i briga o ratnim invalidima.

Rat se bližio Ikraju d trebalo je stvoriti uslove za njihovu rehabilitaciju i osposobljavanje za privređivanje. (Na ovim zadacima isu se angažovali, kako sanitetske ustanove, tako d organi vlasti. Zajedničkim naporima veliki broj ratnih dmvalida je rehabilitovan i osposobljen za samostalan život i rad.

PUKLO KUD PUKLO

Na sastanku Opštinskog odbora krnjeuške opštine, maja 1942. godine, povel se diskusija o tome ko je pogriješio: žena koja je tužila komšiju da su njegove ovce posle njeno ozimo žito (tužibaba) ili komšija čije su ovce same, bez čobana, ušle u žito.

Odbornik Stojan branio je komšiju. Predsjedavajući ga je upozoravao da ne upada u riječ.

— Stojane, budi demokratičan, govori onda kada ti dam riječ!

Stojan ni da trepne, priča sav zajapuren kao da sve gori.

— Čuj, Stojane, i treći put te opominjem, — veli predsjedavajući, ali Stojan, ne obzirući se na upozorenja, nastavlja sve žučnije.

— Stojane, banka, dvije, pet banki... — više predsjedavajući, globeći prekršioca zbog nepoštovanja demokrat-skih principa.

Stojan izvadi novčanik, drmnu njime o sto i kao uz-gred viknu:

— Evo, sve vare, ti bilježi i uzimaj, ali ja moram reći što mislim, pa puklo kud puklo!

DRAGINJA OBRADOVIĆ

NAGORJELE DJECAKOVE KOSTI

Ofanziva ije prohujala 'kroz grmečlka sela i poput lavine ostavila iza sebe pustoš.

Iz zbjeg a smo se vraćali suznih očiju i sa teškom tugom na srcu. Vraćamo se u neizvjesnost. Strahujemo i zaziremo od svega, od svakog grana, proplanka, a posebno od ljudii, pa i tragova i otisaka vojničkih cipela na vlažnom snijegu. Preko Lobidenika pojurila sam do Curgusovih. Želja me je vukla da čim prije vidim mamu i tatu. Strah me hvatao. Na svašta sam pomišljala. Sa nestrpljenjem sam očekivala da ih vidim, ali prožeta sam strahom da ću zateći ono najgore.

Stare kuće, u kojoj je prije ofanzive bio smješten NOO, nije bilo. Ostalo je samo zgarište. U ćošku gdje je bila soba, rasute kosti izgorjelog djeteta. Prizor užasno težak. Kao bez pameti jurnula sam u novu kuću. U sobi, na tatinom krevetu, ležala je nepoznata žena sa sinčićem, jedva da je imao godinu i po. Pitala sam ženu odakle je i kako živa ostade? Žena me je gledala i izgovorila nekoliko teško razumljivih riječi.

— Bolje bi bilo da me dušmani ubiše.

— A odakle si, pobogu ženo, upitah je ponovo?

— Sa Banije — veli ona. — Sina od 14 godina mi ubiše i zapališe. Eto, tu, u susjednoj kući. Mene, sa malim, prenesoše i ostaviše. Ne znam šta dm bi. Neko me je štitio. »Nek' se muči, neka krepava kao pseto, majku joj komunističku«, govorio je i dugo ponavljao — reče žena tupim glasom.

Sirota žena ležala je nepomično. Smrzavala se zajedno sa djetetom u hladnoj sobi. Noge su joj natekle, blijede kao da je mrtvac. Bolove, reče, da i ne osjeća.

Patrola neprijateljskih vojnika prolazila je cestom» iznad kuće. Kada sam ih vidjela kroz polupan prozor, drhtala sam od straha. Dok su zamakli iza okuke na vođenskom putu, ja sam grabila uz Lobidenik, nazad kući. Sa bocom mlijeka, parčetom hljeba i slanine, ponovo sam došla. Nepoznata žena je blagosiljala. Dobro je jela, ali dijete nije moglo ni mlijeko gutati. Za sedam dana to sam ponovila više puta. Na mukama su jedne noći umrli. Sadržali smo ih oboje u dolini, pored puta, ispred kuće Đure Curgusa u kojoj su našli smrt.

Nepoznata žena, majka, zajedno sa dva sina, pala je kao žrtva fašističke najeзде, daleko od svoje rodne Banije. Možda je sa njihovom smrću bio i kraj života jedne porodice? Možda, jer se nikada i niko nije vraćao da traži, pita, da se interesu je za njihovu sudbinu.

Znala sam da su moj otac Đuro i majka Anica Curgus bili u zbjegu u Smoljani. Sa nestrpljenjem čekala sam njihov povratak.

Jednog jutra našla sam mamu gdje leži na podu, pokraj kreveta. Gotovo da nije ličila na sebe. Bila je u najgoroj fazi tifusnog oboljenja. Buncala je. Po nogama i rukama, poput opekotina, zjapile su rane od promrzotine. Pitala je za Nikicu, Milku, Maru ... Govorila sam joj da su svi u Prvoj krajiškoj brigadi, na što mi je ona odgovorila da im dadem da jedu i da ih dobro pokrijem.

Za tatu niko ništa nije pouzdano znao reći šta se sa njim dogodilo. Znalo se toliko da je zarobljen u Grneču od strane Nijemaca. Mami to i nisam mogla reći, jer je bila u buni.

Našla sam se u situaciji kakvu ne bih poželjela ni svom najvećem dušmanu. S jedne strane kuća opustjela, a troje djece na vratu. Đukan, moj muž, tek što se kao težak ranjenik vratio iz Prve krajiške brigade, skriven u pećini čeka moju pomoć i njegu, a s druge strane, oboljela majka bez ičije pomoći umire u pustoј demoliranoј kući. O tati ništa ne znam. Za brata Ljubi'su, koji je u Trećoj krajiškoj brigadi, čuli smo da je poginuo na Drini. Mile se od aprila 1941. godine nije javio, Nikica i sestre

Kosa, Rosa, Mara i Milka su u Prvoj krajiškoj brigadi i lko zna šta je sa njima.

Mama se bila već pridigla kada je tata stigao iz logora. Nikada ga nisam 'tako doživi jela kao to jutro. Sjedio je naslonjen na štap u dnu sobe i čutao. Kada sam otvorila vrata, trgao se kao iza sna, pogledao me, zaplakao i pog-nute glave, bez riječi, ostao u položaju u kome sam ga ii zatekla. Uzalud sam mu postavljala razna pitanja. Uporno je čutao.

Nakon nekoliko dana ispričao nam je o užasu i mu-kama koje je gledao, a i sam pretrpio. Ni sam ne zna kako je ostao u životu. Kada su ga Nijemci uhvatili, negdje oko Ključa, u šumi sa grupom starijih ljudi, toliko su ga kun-dacima isprebijali da je, prisjećajući se skromnog znanja ■njemačkog jezika iz austrougarske vojske, zatražio da ga strijeljaju lkao čovjeka, a ne da ga muče kao marvu. Smi-jalu su se, tukući ga, uz stalno ponavljanje riječ »parti-zan«. Pošto su ih isprebijali, postrojili su ih i vezane iiz Paunovca i preko Bravska otjerali u Petrovac. Čim Ibi neko malo zastao, kerovi bi ga ujedali s leda, a često i obarali na cestu. Dugo je nosio rane, ogrebotine i biljege od ugriza pasa i udara kundaka. U Petrovcu hi ih svakog dana izvo-dili na strijeljanje. Ubili bi nekoliko, ostale bi vratili u zatvor i tako svaki dan ponavljali. Ostalo vrijeme bi ih saslušavali, tukli i prijetili im. Svega je njih nekoliko pu-šteno kući. To što su njega pustili, smatrao je da treba zahvaliti nekim Muslimanima koji su se 'umiješali u sa-slušanje. Oni su mu, kada je pušten iz zatvora, rekli da mu je glava ostala zahvaljujući sinu, koji je bio partizan-ski komandant Petrovca i ostavio dobar utisak na musli-manski svijet. I kasnije, dugo se prisjećao tih riječi, Lju-bišu je zbog toga posebno cijenio.

Tatu sam još jedanput vidjela u sličnom dubokom do-življaju tragedije, ali se ipak dobro držao. To je bilo tih dana kada su mu kuriri donijeli Ljubišino pismo sa fronta, u kome ga informiše o sigurnoj, skoroj pobjedi nad nepri-jateljem, ali da će morati, bez obzira što to od nas niko ne želi, pasti mnogi drugovi.

»Eto, samo prije nekoliko dana i naš Nikica hrabro je pao kao komandir čete, potporučnik u Prvoj krajiškoj

brigadi. Na Palisadu je u bugarske rovove uskakao. Bio je ranjen. Dok je malo prizdravio, vratio se u Brigadu. Ne žalite za Nikicom, jer je pao smrću junaka. I Brane Gojka Novakovića ;pao je isti dan na sličan način. I on je bio komandir čete« — pisao je, između ostalog, Ljubiša.

ONO STO RAZDVAJA

V jesen 1943. godine Četvrti bataljon Treće krajiške brigade zanoćio je u jednom selu desetak kilometara od Turbeta.

Zamjenik komandanta Milan Dukić i zamjenik komesara Ljubiša Čurgus, pojahaše konje i krenuše prema cesti da se u kafani, nekoliko kilometara daleko, raspitaju o neprijatelju u Turbetu. Noć je bila tamna i nije se vidio ni prst pred okom.

Kada su stigli pred kafanu, svezaše konje za ogradu. Iz kafane su se čuli glasovi. Kad udoše nastajac.

— Smrt fašizmu, drugovi! — reče Dukić.

— Sloboda narodu! — kao u horu odgovoriše polupijani ljudi.

Svi poskakaše na noge i ćutke uperiše oči u partizanske starješine.

Ljubiša stupi pred mještane i počeo da govori o pobjedama na Bugojnu, Kupresu, u Dalmaciji...

— Eto, dodosmo i u vaš kraj. Tu je Prva proleterska divizija, cijela. Imamo namjeru ..., pa vas pitamo ...

U tom momentu u kafanu ude jedan čovjek, promuvao se okolo i reče:

— Vojska! Ide odozdo, od Turbeta!

Dukić i Čurgus izletješe na cestu.

— Klopka! — veli Dukić.

O cestu su udarale vojničke cokule.

— Stoj! — viknuo je Dukić. Kolona je stala.

— Ko ide? — upita Dukić.

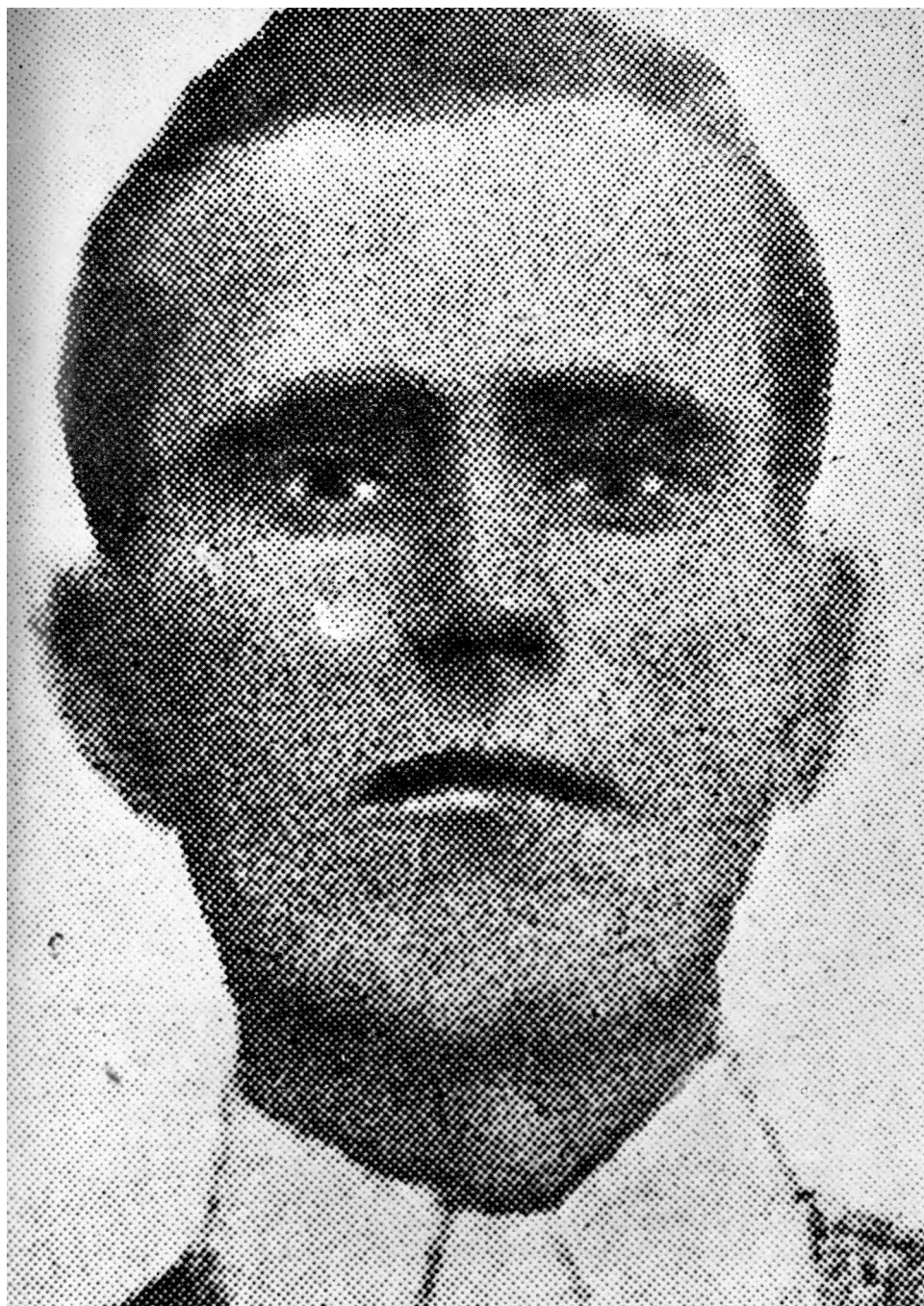
— Časnici — odgovori domobranski starješina.

— Časnici naprijed, a ostali stoj! — viknu Dukić.

Kada su izmijenili nekoliko riječi, Čurgus zagrliti natporučnika Valentina i skinu mu »šmajser« s ramena. Valentin zbunjen upita:

— Ah, kako to! Zagrliste me da bi me razoružali?

— Imate pravo — reče Ljubiša — tek sam počeo skidati sa vas ono što nas je do sada razdvajalo.

Trivo Latinović

ILLJA RADULOVIĆ

NARODNI HEROJ GARONJA

Trivo Latinović, Ikoga su iz milja zvali Garonja, rođen je 1914. godine u selu Bravsku u siromašnoj seljačkoj porodici. Osnovnu školu nije pohađao zbog siromašnog stanja porodice nego je kao nedorastao dječak poistao najamni sluga da bi zaradio ikor-u hljeba za isebe i porodicu. Otac mu je bio nesposoban za privređivanje, a majka opterećena djecom i kućnim poslovima, te su nade čitave porodice bile u Trivinoj zaradi. Iako je rastao u vrlo teškim uslovima, služeći u najmu, priroda ga je nadarila da je fizički brzo stasao, brzo rastao, srazmjerno brže od svojih vršnjaka i postao najjači među njima. Zbog toga bio je omiljen među drugovima koji su ga pomagali u ishrani kod čuvanja stoke i oranja u polju. Kod njega se razvijao osjećaj drugarstva prema ovakvom ponašanju drugova te je u svakoj prilici nastojao da im se oduži, pogotovu ako ih je trebalo fizički zaštititi. Već u dvanaestoj godini bio je dovoljno snažan, krupan i razvijen da je počeo kao šumski radnik raditi kog šumskog preduzeća »Šipad« i time bar u nekoliko olakšati teško materijalno stanje svoje porodice. Njegovo drugarstvo, plemenit odnos prema ostalim radnicima, vrednoća na poslu i fizička snaga vrlo brzo istakli su ga red naioštovanijih radnika. U osamnaestoj godini bio je priznat, a on to u stvari jeste bio, za najjačeg momka u selu, a u čitavom srezu najdalje je mogao baciti kamena s ramena. Bio je predvodn'k svih mladića njegovog rodnog Bravska. Na Garonju se sigurno kladilo da mu na ziboru niko neće odbaciti. Sve mu ovo nije smetalo da bude jako skroman, da bude vrlo dobar drug sa starijim,

mlađim i nejaikim, da pomogne drugu, radniku ili komšiji u svakoj prilici. I mala djeca su trčala da vide Garonju, tog za njihovu maštu velikog junaka. Kad bi se radnici okupljali da protestuju kod poslodavca za veća radnička prava, da traže veće zarade, Garonja je bio na čelu radnika kao snažna prethodnica.

Početkom ustanka 1941. godine Garonja je među prvim prihvatio pušku. Kreće u borbu i poziva ostale na ustanak. Ubrzo se selom pronio glas: Garonja je krenuo u borbu i nekako su se i ostali uz Garonju osjećali sigurniji.

U prvim borbenim okršajima Garonja se ističe. Poslije prvog pucnja iz zasjede skače da bi hvatao žive neprijateljske vojnike. Bio je siguran, koga uhvati da mu se iz ruku izmaći neće. Na sva upozorenja da ne skače na neprijateljske vojnike, dok daju otpor, Garonja se teško privikavao. U napadu na vojnike u Bravsku 27. avgusta 1941. godine Garonja skače među ustaše i kundakom od puške tuče puškomitraljesca i otima puškomitraljez. Šestog oktobra 1941. Garonja ručnim bombama tuče ustaše u vozu u takozvanom Velikom prošek u iznad B;unara. Isto je ponovio 19. novembra 1941. godine u napadu na voz na Grmeču. I ovog puta je Skakao da hvata žive neprijateljske vojnike.

Kod njegovog hvatanja živih neprijateljskih vojnika bilo je nešto i komično. Uvijek je birao najkrupnije »da bi se obuo«. Inače, išao je siromah u oputnjacima pošto je imao velika stopala i ni jedne zaplijenjene cipele nije mogao obući. U napadu na Italijane 28. februara 1942. i maja iste godine Garonja opet poslije prvog pucnja skače i hvata ih žive. Ni kod njih se Garonja nije mogao obući.

Još ipri formiranju Bravske čete 1941. godine Garonja je postao vodnik prvog voda čete. Njegov vod postao je udarni sa četrdeset dobro naoružanih boraca. Specijalnost im je bila upadanje u pozadinu neprijatelja i u njegove garnizone, postavljanje zasjeda na neprijateljskoj teritoriji, što je Garonja i njegov vod sa uspjehom izvršavao. U borbi za oslobođenje Prijedora, maja mjeseca 1942. Garonja sa svojim vodom se ističe. I u svim narednim borbama za oslobođenje Saničke doline, kao i u napadu na Krasulje i Vrpolje.

Svagdje su Garonja i njegov vod među prvima. Nije bilo borbe kad se o Garonjiinom junaštvu nije razgovaralo. Njegova hrabrost bila je podstrek čitavom njegovom vodu i nakon njegova skakanja na neprijatelja, Skakao je čitav vod. U oslobađanju Bihaća 2. novembra 1942. godine Garonja sa svojim vodom upada u neprijateljsko uporište Vrpolje, gdje je pri jurišu i hvatanju neprijateljskih vojnika bio ranjen. Kada je njegova Bravska četa u sastavu 3. krajiške brigade krenula na daleki pobjedonosni put Garonja je ostao da se liječi.

Pri formiranju Trinaeste krajiške brigade Garonja postaje komandir novoformirane druge Bravske čete. Na čelu ove čete on nastavlja junačku borbu. Uvijek je prvi i ispred njega u borbi nije se mogao naći ni jedan njegov borac. Prvi je polazio na juriš i posljednji se povlačio.

Takav je bio i u napadu na Ključ 1943. godine. Ručne bombe koje je neprijatelj bacao na njega, Garonja je brzo vraćao nazad da bi eksplodirale u rovu neprijatelja. I kad je već savladao prvu odbranu i skočio na juriš, bio je poškošen rafalom neprijateljskog mitraljeza. Dosljedan sebi, svojoj hrabrosti Garonja je pošao da prokrči put kroz zgušnjutu odbranu neprijatelja i da povede svoje borce na juriš.

Bolno je odjeknula Garonjina smrt, ne samo u njegovoj četi, bataljonu ili brigadi, nego i u njegovom rodnom Bravsku i širokoj okolini. Teško je bilo povjerovati da se veliki, snažni, hrabri i kod svih omiljeni Garonja više neće među njima pojaviti. Ako bi neko izgovorio da je poginuo Trivo Latinović malo bi koga to posebno uzбудilo. Ali ako bi došla vijest da je poginuo Garonja onda su najmlađi i najstariji znali da je to onaj koga su toliko poštovali i koji je za njih mnogo značio. Pod ovim imenom prije rata, za vrijeme rata, sve do njegove smrti rasla je njegova popularnost.

Garonja, bio je oličenje čovjeka, druga i junaka u svakom pogledu i u svim prilikama. Takav je bio i takav je ostao u sjećanju svih koji su ga poznavali. Zbog ovakvih osobina, zasluga i junaštva Garonja je proglašen za Narodnog heroja Jugoslavije.

GOJKO LATIN OVI Ć

GRAĐEVINSKI RADOVI NA PODRUČJU BOSANSKOG PETROVCA U TOKU RATA

U toku n a r o d n o o s l o b o d i t e l j a k o g r a t a u svim periodima 1941—1945. godine na teritoriji Bosanskog Petrovca i njegove okoline odvijali su se građevinski radovi.

U prvim danima ustanka građevinski radovi su bili manjeg obima, ali u toku 1942. godine postali su Obimni i raznovrsni. Intenzitet ovih građevinskih radova naročito se odrazio u izgradnji većih i manjih bolnica u kojima su liječeni ranjenici i bolesnici i bolesnici iz proletherskih i krajiških brigada i odreda. Bolnice su uglavnom građene u pojedinim predjelima Klekovače, Grmeča i Osječenice, a i u drugim nepristupačnim mjestima.

U drugoj polovini 1942. godine uz saglasnost sa sekretarom OKKPJ Drvar, Rudijem Kolakom izgrađena je najveća partizanska bolnica u Jugoslaviji u planini Klekovači, odnosno u njezinom predjelu koji nosi naziv Jasikovac. Ova bolnica imala je kapacitet od 600 postelja i bila je opremljena sa osnovnim sanitarnim uređajima i prostorijama neophodnim za ustanovu ove vrste. Bolnicu, koju po veličini i konforu nije nadmašila ni jedna druga bolnica u Jugoslaviji u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata, razorili su i uništili neprijateljski vojnici u toku IV ofanzive, nakon samo tri mjeseca njenog rada.

U tom vremenskom periodu izgrađeni su i mnogi magacini za smještaj svih vrsta žitarica, drugih prehrambenih artikala i ostale namjenske opreme. Izgrađene su kukuruzane za smještaj kukuruza, kojeg je upućivala omladinska poljoprivredna brigada iz Sanice na područje Bosanskog Petrovca, za ishranu ranjenika i bolesnika i za borbe iz vojnih jedinica. Isto tako su izgrađene mnoge

Rudi Kolak

radionice za popravku oružja, odjeće, obuće, kožarske radionice i druge. Najveća partizanska radionica bila je izgrađena u »Guiskaricti« na području opštinskog odbora Krnjeuše.

Na području Bosanskog Petrovca, 1942. godine boravio je u dva maha Vrhovni štab. Sa Vrhovnim štabom takođe su na ovom terenu boravili svi njegovi dijelovi, zatim Centralni komitet KPJ, Centralni komitet SKOJ, štamparija »Borbe« i druga rukovodeća tijela revolucije.

Da bi se obezbijedio smještaj svih štabova i pratećih jedinica koje su se našle na području Bosanskog Petrovca bilo je neophodno organizovati efikasnu građevinsku operativu i stvoriti uslove za smještaj i rad institucija Vrhovnog štaba. Za smještaj Vrhovnog štaba na Oštrelju dovedena su četiri vagona; vagoni su postavljeni na sporedni šumski kolosjek, udaljen od Oštrelja oko 700—900 metara vazdušne linije. U ovim vagonima boravio je Vrhovni štab na čelu sa drugom Ti/tom. Koliko je narod toga kraja bio odan drugu Titu, Vrhovnom štabu i uopšte narodnooslobodilačkoj borbi, najrječitije govore činjenice da za to vrijeme ni jedan neprijateljski avion nije napao Vrhovni štab na Oštrelju, što znači da se nije našla ni jedna osoba koja bi odala bilo kakve podatke o rukovodstvu revolucije.

Posebno gradilište većeg obima organizovano je na Željezničkoj stanici Srnetica, gdje je u neposrednoj blizini stanice bilo izgrađeno naselje za Vrhovni štab i za njegove prateće dijelove. U ovo naselje nisu se nikad uselili, jer je upravo u to vrijeme nastupila IV neprijateljska ofanziva, pa su neprijateljski avioni potpuno uništili gradilište.

Građevinska operativa za vrijeme narodnooslobodilačkog rata imala je velike poteškoće oko izvršenja postavljenih zadataka. Sam način partizanskog ratovanja neizbježno je na određeni način uslovljavao teškoće, u planiranjima ali to je i bilo razumljivo, jer partizanski način vođenja rata bio je jedini način da se sa uspjehom odoli i tuče vojnički nadmoćniji neprijatelj. Problemi su se ispoljili u raznim vidovima, naročito u nedostatku materijala i alata i u pomanjkanju stručne radne snage, jer je veliki broj radnika bio angažovan u oružanoj borbi, a mnogi su

se nalazili u zarobljeništvu, ili su izginuli u početku ustanka.

Na raznim radilištima na području Bosanskog Petrovca u toku 1942. godine, odnosno u toku druge polovine godine bilo je angažovano 685 radnika. Ovaj broj je varirao u toku gradnje, jer su građevinski radovi iziskivali veliki broj radnika. Zadatke građevinskih poduhvata mogla je da izvrši samo dobro organizovana pozadina, kakova je bila u toku čitavog rata na području Bosanskog Petrovca.

U 1942. godini na području Bosanskog Petrovca obavilo je više partizanskih bolnica (18) za koje je trebalo obezbijediti nužni smještaj i omogućiti bolničkom osoblju da nesmetano obavlja svoje dužnosti.

Na taj način, na terenu Bosanskog Petrovca, cjelokupna građevinska operativa bila je u toku rata neprestano angažovana na realizovanju postavljenih zadataka, bilo da se radi o smještaju jedinica, ustanova i izgradnji bolnica i magacima, ili drugih objekata. Ona je samoprijegornim radom i punim angažovanjem uspjela da riješi postavljene zadatke, često uz nadčovječanske napore. Stoga uloga građevinske operative u narodnooslobodilačkom ratu zauzima posebno mjesto u tokovima naše revolucije.

IZGRADNJA BOLNICA

Početkom aprila 1942. godine, izgrađena je u Malim Stjenjanima jedna baraka za bolničku namjenu. Njezin kapacitet iznosio je 50 bolničkih postelja.

Ova bolnička baraka bila je izgrađena od poluoblice, a krov je bio od šindre.

Osim ove barake, na ovom je mjestu istovremeno podignuta jedna pekara za pečenje hljeba za potrebe bolnice.

Skladište za hranu i druge bolničke potrebe bilo je smješteno u jednu obližnju manju zgradu, koja je za tu svrhu bila adaptirana.

Za smještaj partizanske straže, koja je vršila abezbjedjenje bolnice, izgrađena je posebna baraka.

U toku aprila 1942. godine, bila je u Slatini izgrađena jedna baraka, koja je docnije služila za smještaj bolnice. Bila je veličine 40 X 7 metara.

. Pored bolnice izgrađena je baraka za potrebe 'kuhinje, veličine 7X6 metara. Istovremeno, na ovom mjestu podignuta je druga baraka 8X5 metara, koja je služila za uskladištenje bolničkog i drugog materijala, a osim toga skladišta izgrađen je i trap veličine 4X3 metra u koji je bio smješten krompir. Isto tako izgrađena je baraka za smještaj partizanske straže veličine 7X5 metara, a za potrebe navedenih objekata izrađen je neophodan namještaj za spavanje, ručavanje i skladište.

Građevinske radove izvodila je radna snaga iz sela Drinića i Bukovače. Radovima je rukovodio tatarski majstor Stevo Kecman, zvani Kola.

U Sobotovcu, pod Grmečom, izgrađena je jedna baraka koja je namijenjena potrebama bolnice. Njezina veličina je 60 X 9 metara.

U isto vrijeme, na ovom mjestu je sagrađena jedna manja baraka za potrebe kuhinje i jedna druga koja je služila za uskladištenje bolničkog i drugog materijala. Na ovom mjestu je sagrađen trap za krompir veličine 5X4 metara.

Takođe, podignuta je baraka za smještaj partizanske straže veličine 8X5 metara.

Navedeni objekti bili su podignuti po istom šablonu, kao i bolnica, od poluoblika koje su sačinjavale zidne površine, dok su krovovi bili pokriveni šindrom.

Sav materijal za izgradnju ove grupe objekata dobio je od oborenih stabala u šumi, a ostali materijal dobio je od Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora u selu Smoljani.

Osim navedenih objekata koji su izgrađeni u Sobotovcu, napravljeno je i jedno podzemno skladište za potrebe bolnice, koje se nalazilo pod Grmečom. U skladište je bila smještena rezervna hrana i druge potrebe.

Radnu snagu za gradnju ove grupe objekata uputio je Narodnooslobodilački odbor opštine sela Smoljane, a radovima je rukovodio Nikola Latinović.

Naređenje za izgradnju ove grupe objekata dao je V krajiški NOU odred preko Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Bosanskom Petrovcu.

U toku maja 1942. godine bila je započeta izgradnja jedne zgrade u Skakavcu, za bolničku namjenu. Kada su

Talijani napustili Petrovac, prestala je gradnja ovog objekta, ali je docnije zgrada ipak dovršena u drugoj polovini Oktobra 1942. godine, pa je tu smješteno jedno bolničko odjeljenje iz Vodenice.

Pored već adaptiranih seoskih kuća za potrebe bolničkog smještaja i liječenja ranjenika i bolesnika, u Lastvi kod Krnjeuše, izgrađena je u toku j'una mjeseca 1942. godine jedna baraka za bolničku namjenu. Njezin kapacitet iznosio je 80 kreveta i bolničkih postelja.

U neposrednoj blizini podignuta je još jedna baraka za smještaj partizanske straže 8X5 metara, a izgrađeni su i ostali potrebni objekti za normalno funkcionisanje bolnice.

Svi Objekti izgrađeni su od poluoblica i bili su pokri-
veni sindrom.

Radnu snagu za gradnju ovih objekata dao je opštinski narodnooslobodilački odbor opštine Krnjeuša, a naređenje za gradnju objekata dala je komanda mjesta u Bos. Petrovcu.

Prepravke seoskih kuća i izgradnja pored njih manjih objekata za bolnice u Vodenici, Krnjeuši, Risovcu, Bjelaju, Drini ću i Bukovači, izvodili su mjesni narodnooslobodilački odbori pomenutih mjesta.

IZGRADNJA NAJVEĆE PARTIZANSKE BOLNICE U JASIKOVCU

U drugoj polovini 1942. godine izgrađena je bolnica Jasdkovac za smještaj i liječenje ranjenika i bolesnika. Na ovom mjestu izgrađena je grupa objekata drvne konstrukcije (zgrade planinskog tipa), ali vrlo masivne i sa potpunom mrežom higijenskih instalacija. Prema sjećanju graditelja ing. Desanke Jovanović, izgrađeni su slijedeći objekti:

- jedna zgrada za bolnicu, na sprat ,veličine 32 X 7 metara;
- dvije zgrade za bolnicu, prizemlie, veličine 32 X 7 metara;

- kuhinja za bolničke potrebe, veličine 10 X 6 metara;
- Skladište za bolničke potrebe, veličine 10 X 6 metara;
- pekara za pečenje hljeba, veličine 8X4 metra;
- jedna zgrada za bolničku telefonsku centralu veličine 4X4 metra;
- jedna zgrada za smještaj partizanske straže u jačini jednog voda veličine 15 X 6 metara. Ova partizanska straža vršila je obezbjeđenje u široj okolini i obezbjeđivala dopremu ranjenika, bolesnika, i potrebnog materijala za potrebe ove bolnice.

U drugoj polovini 1942. godine, po završetku treće neprijateljske of amive, kada je u Bosanskoj krajini oslobođena od neprijatelja veća teritorija i na njoj smješteni ranjenici i Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba, stvara se na ovom terenu nekoliko bolnica — u Ataševcu, Bastaškom dolu, Vidovu selu, Očijevu, Driniću, Bukovači, Šobatovcu, Vodenici i Jasikovcu. Izgradnju najveće partizanske bolnice u Jasikovcu inicirao je sanitetski odsjek Vrhovnog štaba u zajednici sa S reskim narodnooslobodilačkim odborom Drvara i Bosanskog Petrovca.

Jasikovac se naziva jedna uvala u podnožju planine Kleikovače. Jasikovac je udaljen od željezničke stanice Oštrelj i Srnetice nekoliko kilometara (krak pruge se odvajao od stanice Topla kosa). Na tom mjestu nema u blizini nikakvih naselja, a željeznička pruga služila je za izvoz drveta. S obzirom da je bila krajnja stanica na tome kraku, to je u Jasikovcu postojala voda za napanje lokomotiva, što je dobro došlo prilikom izgradnje bolnice. Na tome mjestu su takođe postojale zalihe obilne, pripremljene još prije rata za fabriku celuloze u Drvaru. Međutim, zalihe nisu bile dovoljno velike da bi zadovoljile nastale potrebe, pa se stoga pristupilo sječi stabala, kako bi se ubrzala gradnja većih objekata. Sječa je vršena u daljoj okolini, kako u blizini ne bi došlo do ogoljavanja terena.

Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba »ostavio je zadatak da ise izgradi bolnica od nekoliko većih paviljona, čiji će kapacitet biti 600 postelja. Uz bolničke paviljone predvi-

đena je gradnja pomoćnih zgrada za potrebe bolnice i partizanske straže.

Lokaciju bolnice trebalo je postaviti tako da se objekti što bolje kamufliraju, pa je njihovo odstojanje bilo od 20—30 metara. Izbjegavana je svaka sječa šume među zgradama. I pored svih preduzetih mjera opreznosti bolnica nije sačuvana od vazdušnog napada. Uništena je bombardovanjem iz vazduha, podlije nepuna dva mjeseca nakon završetka svih građevinskih radova.

Dva paviljona su građena u obliku slova rimsikog broja II, dok je srednji trakt, koji je povezivao ova dva prizemna krila, bio izgrađen na sprat. Treći paviljon bio je pravougaonog presjeka, na sprat.

Prva dva paviljona imala su u svojim krilima — krilnim sastavima — po dvije velike sobe, dok se u srednjem traktu nalazilo šest manjih soba za teže bolesnike, ambulantu i medicinsko osoblje. Treći paviljon se sastojao iz dvije velike sobe i ulaza u kome su smještene stepenice za sprat, kao i česma za snabdijevanje vodom.

Kuhinja se nalazila u posebnoj baraki, u blizini trećeg paviljona, a bila je povezana sa ostavom za dnevno snabdijevanje. Magacin hrane sa pekarom bio je povučen dalje od bolnice, radi bolje kamuflaže. Dim od pekare se dizao iznad šume, pa je riješeno da pekara radi samo noću.

Za gradnju svih objekata bolnice Jasikovac trebalo je preko 3000 m³ drvene građe, a na licu mjesta je bilo preko 2000 m³. Trebalo je još lUsjeći 1000 m³. Dovoz građe je vršen zaprežnom konjskom vučom. Alat sa kojim se raspolagalo na gradilištu bio je veoma oskudan. Radnici koji su radili na objektima, donosili su sa sobom sopstveni sitni ručni alat, kao što su: sjekire, testere, brad ve i drugo, dok su velike testere za rezanje dasaka, leta va i brvana, kao i testere za sječu stabala u šumi, nabavljene iz podzemnih magacina Komande drvarskog vojnog područja. Rezanje građe vršeno je ručno, radi čega je bilo oformljeno nekoliko »ručnih pilana«. Na svakoj ovoj pilani radilo je po 7 ljudi, vičnih ovom poslu, pa je građa izgledala kao da je bila mašinski rezana.

Bolnica je bila izgrađena od jelovih poluOblica, učvršćenih na zasjek, bez ukivanja. Debljina zidova iznosila je

15 om, fuge između oblica ispunjavane su mahovinom. Temelji su bili izgrađeni od opeka u krečnom malt er u. Krovovi su rađeni od rezane građe, sa tesanim rogovima, letvovani i pokriveni crijepom na bolničkim paviljonima, dok su na sporednim zgradama krovni pokrivači bili od šindre sa tesanim letvama-žiokama. Podovi i plafoni bili su izgrađeni od dasalka i obojeni masnom bojom. Vrata su bila stolarske izrade, takođe ofarbana masnom bojom. Osim temelja, opekam su bili zidani i dimnjaci, radi obezbjeđenja od požara.

Unutrašnji zidovi i plafoni, bili su obloženi ljepenkom debljine 3 mm. Kupatila i nužnid bili su snabdjeveni potrebnim sanitarnim uređajima i vođom.

Grijanje u velikim bolničkim sobama vršeno je kalijevim pećima, dok je za zagrijavanje ostalih prostorija bilo nabavljeno nekoliko gvozdenih peći obloženih šamotom iznutra.

Osvjetljenje je vršeno petrolejskim i karbitnim lampama.

Cjelokupni materijal: prozori, vrata, kalijeve peći,, crijep, opeke, materijal za vodovod i kanalizaciju i sanitarni uređaji nabavljani su od Komande drvarskog vojnog područja iz Drvara i Bosanskog Petrovca, dok je celulozni papir sa kojim su oblagani zidovi bolnice dobijen iz ranije sagrađenih Skladišta, gdje su ga bili sklonili Drvarčani nakon paljenja fabrike celuloze u Drvaru 1941. godine. To je omogućilo da se dobiju zastakljeni i obojeni prozori (dupli) i vrata tipizirane stolarske izrade, što je znatno ubrzalo gradnju. Ova bolnica bila je solidno građena, kako po sooljašnjem izgledu, tako i po unutrašnjem uređenju i funkcionalnosti. Da nije uništena u toku rata, u mirnodopskom periodu, uz renoviranje, mogla bi da posluži kao veoma lijepo ljetovalište.

Posebno treba naglasiti da je gradnja izvršena pomoću starih efcsa, prikupljenih na starim zgradama u Drvaru, Bosanskom Petrovcu i drugim mjestima. Bez ispoljenog entuzijazma i ogromnih napora, zaista ne bi bilo ove bolnice, najveće koja je izgrađena na području Jugoslavije za vrijeme narodnooslobodilačkog rata.

Na izgradnji su učestvovali graditelji sa područja Bosanskog Petrovca, Drvara, Bosanskog Grahova i Prekaje. Na gradilištu je stalno bilo od 150—200 ljudi, a bilo je i tada kada ih je bilo i do 450. Pitanje ishrane u tim ratnim danima, još je predstavljalo veoma veliki problem.

Fizički naporan posao iscrpljivao je ljude, pa su povremeno napuštali poslove — da bi se nekako kod svojih kuća snabdijeli ukusnijom i jačom hranom od one koja je dijeljena na kazamu. Stalna oscilacija radne smage ugrožavala je napredovanje i završetak radova na bolnici prije početka zime. Sporije napredovanje radova uslovljalo je i pripremanje potrebne građe, njenog dovoza i obrade. Izgradnja zidova bila je usporena i velikim brojem otvora za prozore. Prozora je bilo dovoljno, pa su građene svijetle prostorije. Ostali radovi su brže napredovali, izuzev vodova, čije cijevi je trebalo djelimično postaviti u stijene. Kopanje rovova za postavljanje cijevi vršeno je pijukom, što se odvijalo veoma sporo. Paдавине i mrazovi ometali su brže izvođenje radova.

Radnici su bili grupisani u dvije radne grupe. Jednom grupom rukovodio je Vid Zorić, iz sela Vrtoča, kod Drvara, tesarSKI majstor; drugom grupom rukovodio je tesarSKI majstor Dušan Bursać, iz Drvara. Petrovčani su učestvovali u svim fazama izgradnje ove bolnice sve do završetka izgradnje bolnice, iako su bili angažovani na izgradnji drugih bolnica na Petrovačkom području i magacina za smještaj rezervne hrane i opreme.

Upravo za vrijeme ove gradnje, Prva omladinska poljoprivredna brigada je radila na prikupljanju ljetine u dolini Sanice, pa je odatle, uglavnom, vršeno snabdijevanje sa hramom i mesom, iz ekonomije u Kozilima.

Bolnica je izgrađena za 87 radnih dana, a dato je ukupno 19.895 radnih dana.

IZGRADNJA SKLADIŠTA

Još u Oktobru mjesecu 1941. godine, izgrađeno je jedno skladište, ispod Smetice, na mjestu zvanom Smrčeva

Poljana — Kozila. Veličina skladišta iznosila je 10 X 5 metara.

Istovremeno je bila izgrađena jedna baraka za potrebe partizanske straže veličine 6X4 metra.

Radove je izvodila radna grupa iz Drinića i Bukovače, a radovima je rukovodio tesarski majstor Stevo Kecman — Kole.

Pored ovog magacina izgrađeni su još magacini u Sobotovcu, Skakavcu, Vodenici, Krnjeuši, Risovcu, Bjelaju, Malim i Velikim Stjenjanima. Oni su bili locirani na mjestima nepristupačnim i dobro kamuflirani i na taj način su dobro i sačuvani u toku IV neprijateljske ofanzive. U magacinu u Skakavcu sačuvano je nekoliko vagona pšenice i drugog materijala, što je dobro došlo narodu poslije IV neprijateljske -ofanzive.

CENTRALNA RADIONICA U GUSKARICI

U junu mjesecu 1942. godine, izgrađena je u repnu Guskarice, između Risovca i Krupske Suvaje, centralna partizanska vojno-tebnička radionica, koja je imala sljedeće objekte:

Glavna hala, veličine 45 X 45 metara.

Kotlarnica za pogon radionice.

Jedna zgrada na sprat, za upravu radionice i za stanovanje radnika.

Jedna manja zgrada za laboratoriju, u kojoj su montirane mine i ručne bombe.

Za pogon ove radionice bila je dovučena jedna lokomotiva iz Srnetice. Potrebne mašine alatljike su bile donesene iz Drvara i drugih mjesta.

Ova partizanska radionica izgrađivala je razne upaljače za mine, vršila je popravku svih vrsta oružja, zatim popravke vozila i sredstava za vezu, kao i druge radove tehničke prirode.

Radove na izgradnji ove grupe objekata izvodila je posebna grupa radnika sa područja Bosanskog Petrovca i Drvara. Radovima je rukovodio inženjer Mile Ljubicić — Meho koji je kasnije bio rukovodilac ove velike parti-

zamske tehničke radionice, najveće u Bosanskoj krajini. Naređenje za gradnju ove radionice izdao je Operativni štab za Bosansku krajinu.

IZGRADNJA OBJEKATA ZA POTREBE VRHOVNOG ŠTABA I NJEGOVIH PRATEĆIH DIJELOVA

Ratna 1942. godina, koja je pored veoma povoljnog i dobro organizovanog širenja i učvršćenja narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini označavala plodnu godinu u efikasnom vođenju otpora neprijatelju, također je, u skladu sa rastućim potrebama, označavala i godinu u kojoj je intenzivirana građevinska operativna djelatnost.

Pored velikih gradilišta na području Komande Drvarskog područja, a posebno na području Bosanskog Petrovca, gdje su građene partizanske bolnice, nadzemni i podzemni magacini, koševi za kukuruz koji je dovlačen iz doline Sanice — odmah po dolasku Vrhovnog štaba na područje Bosanskog Petrovca i Drvara, prišlo se osposobljavanju željezničkih vagona za smještaj Vrhovnog štaba na Oštrclju. U tu svrhu su odmah osposobljena tri vagona za stanovanje Vrhovnog štaba. Kola su bila izvučena iz zgarišta — da bi bila renovirana i u potpunosti adaptirana. Vagoni su ranije pripadali proizvodnji GDKR, a nosili su brojeve 1352, 1353 i 1366.

Na ovim vagonima izvršena je generalna popravka osnovnog postolja i kotrljajućih ležajeva, a zatim su vagoni obloženi i pokriveni oblozom iz glačanih daskama i limenim ogrtačem. Unutrašnjost vagona uređena je na taj način što su bili ugrađeni viseći kreveti na rasklapanje, izgrađeni od uglačanih dasaka, i stolovi sa klupama poljskog tipa. Na nekim kolima ulazna vrata su se nalazila sa čela, a na nekima sa strane.

Kompozicija, koju su sačinjavala naznačena troja kola jedna gvozdena cisterna za pitku vodu, stajala je na šumskom kolosijeku u Oštrelju, zatučena u visoku šumu, tako da nije bila vidljiva iz vazduha. U ovim vagonima je od konca septembra 1942. godine živio i radio Vrhovni komandant drug Tito sa užim dijelom svoga Štaba. Valja

posebno naznačiti da su ovi isti vagoni bili još jednom popravljeni, januara 1944. godine, da bi se u njima prevezli članovi Vrhovnog štaba i savezničke vojne rrlisije od Potoka do Drvara.

U drugoj polovini 1942. godine izgrađeno je Z^a potrebe Vrhovnog štaba, u blizini željezničke stanice Emetica, ukupno 12 objekata, po tipu šumskih zgrada. Ovo naselje sačinjavali su sljedeći objekti:

Tri kuće veličine 6X4 metra;

Jedna kuća veličine 5X4 metra;

Jedna kuća veličine 6X4 metra;

Šest zgrada za potrebe svih dijelova Vrhovnog štaba u sljedećim veličinama: 8 X 4 , 6 X 4 , 6 x 4 , 6 X ^ 6 X 4 i 6 X 4 metra.

Jedna baraka za potrebe štamparije, veličine 10 X 5.

Jedna baraka za potrebe električne centraln^e veličine 8 X 5 metara.

Jedna baraka za potrebe pekare, veličine 4 X ³ metra.

Jedna baraka za potrebe kuhinje, veličine 6X4 metra..

Sagrađena su još tri podzemna skloništa na različitim mjestima u blizini naselja, a jedno od drugog bilo je udaljeno oko 500—600 metara.

Naređenje za gradnju ovih objekata donio je Tehnički odsjek Vrhovnog štaba, koji se tada nalazio na Oštrelju, 12. oktobra 1942. godine.

Za rukovodioca svih radova bio je određen drug Dragi Jovanović. Radnu snagu obezbijedila je Komada drvarskog područja sa terena komandi mjesta DrVar¹ Bosanski Petrovac.

Ovo naselje bilo je dovršeno prije IV neprij^{ate}Uske ofanzive, ali Vrhovni štab se u ovo naselje nilk^{ac*a}a nije uselio. Neprijateljska avijacija je ovo naselje uništila u toku IV neprijateljske ofanzive, istog dana kada j^e uništena i bolnlca Jasikovac.

Krajem 1943. godine, u mjestu Potoci, **izgrađene** su tri barake za privremeni smještaj Vrhovnog štaba. U njima je boravio Vrhovni štab kada se povukao iz Jajca. ^u janu-
aru 1944. godine, gdje je boravio izvjesno kraće vrijeme

do odlaska u Drvar, a zatim ponovo nakon desanta na Drvar.

Veličina svake barake iznosila je 5 X 4 metra. Barake su bile izgrađene od rezane građe. Radove su izveli tesari Drvara i Bosanskog Petrovca.

SMJEŠTAJ ŠTAMPARIJE »BORBE« U DRINICU

U toku mjeseca oktobra 1942. godine u selu Driniću bila je adaptirana jedna kuća za smještaj štamparije Vrhovnog štaba.

Radove su izvodili radnici iz Drinića i Bukovače, a radovima je rukovodio Stevo Kecman — Kole.

U Bosanskom Petrovcu u drugoj polovini 1942. godine osposobljen je mlin Nike Novakovića. Ovaj mlin je vršio meljavu za potrebe vojske i naroda. U njega je montirana jedna elektro-dinama, pa je na taj način Bosanski Petrovac prvi put dobio »električno svjetlo«. Pred četvrtu ofanzivu ovaj mlin je prenesen u Drinić, gdje je radio sve do IV neprijateljske ofanzi ve.

U selu Koluniću osposobljena je pilana koja je rezala građu za potrebe vojske i naroda. Ova pilana je bila osposobljena 1944. godine.

Između Vrietine i Jasikovca izgrađena su 43 koša (kukuruzanice) za smještaj kukuruza, koji je poslala omladinska poljoprivredna brigada iz Sanice. Komandant ove brigade, Ilija Bursać, vodio je posebnu brigu da se ovi koševi napune kukuruzom.

Veličina koševa bila je od 15—20 metara u dužinu i 1,90 metara u širinu. Rađeni su po sistemu seoskih koševa za smještaj kukuruza. Ovo je bila značajna rezerva za potrebe vojske, bolnica i naroda na Drvarskom okrugu.

U Bosanskom Petrovcu i njegovoj okolini i u drugoj polovini 1942. godine podignuto je i pušteno u rad veliki broj zanatskih radionica (kovačke, mehaničarske, električarske, stolarske, kožarske, obućarske, krojačke, kolarske i druge) za izradu poljoprivrednih alatki i drugog. Ove radionice su radile za potrebe vojske. Naročito je mnogo sašiveno zimskih odijela za borbe.

Narodni Oslobođilački odbori, koji su radili i obavljali svoje funkcije od prvog dana ustanka, vodili su veoma dobru evidenciju o zanatlijama i na taj naćin su mogli popunjavati sve radionice sa stručnom radnom snagom, a u koliko je neki neophodni majstor bio prijeko potreban, on je vraćen iz oružane jedinice u radionicu. Tako je i tehnića radionica u Guskarici popunjena stručnom radnom snagom.

Međutim, saradnja narodnooslobodilaćkih odbora sa raznih reona, bila je veoma razvijena i ispoljavala se u uzajamnoj pomoći prilikom izvršavanja mnogih zadataka, koji su bili zajednića akcija svih odbora.

Za izgradnju svih objekata na području Bosanskog Petrovca davale su doprinos vojno-politićke organizacije, uz saglasnost vojnih štabova. Radove su izvodile vojno-pozadinske komande mjesta i Komanda drvarskog vojnog područja.

Narod je nesebićno davao sav raspoloživi građevinski i vezni materijal i brižljivo je ćuvao sva skladišta građevinskog materijala. Narodu je bilo dozvoljeno da sklanja i evakuie materijal iz Skladišta kada su skladišta bila ugrožena.

Posebno je potrebno podvući da su građevinsku djelatnost na Petrovaćkom području izvodili građani sa Petrovaćkog područja uz punu i aktivnu podršku organizatora ovih radova, svih narodnooslobodilaćkih odbora, partijskih komiteta, omladinskih i drugih organizacija.

Posebno je potrebno podvući da su građevinsku djelatnost na petrovaćkom području izvodili građani sa petrovaćkog područja uz punu i aktivnu podršku organizatora ovih radova, svih narodnooslobodilaćkih odbora, partijskih komiteta, omladinskih i drugih organizacija.

Kao potpredsjednik Narodnooslobodilaćkog odbora Bosanski Petrovac, docnije kao komandant Drvarskog vojnog područja u ćijem je sastavu bilo i područje Bosanskog Petrovca, učestvovao sam u odlukama o lokaciji i izradi svih građanskih objekata na petrovaćkom području. Da bi navedeni podaci bili što vjerniji i istinitiji, koristio sam se savjetima i materijalom ing. Desanke Jovanović i Ljube Medarevića iz Drvara.

MILE TRNJAKOVIC

SJECANJE NA RADU LATINOMIĆA

Stari Mile Latinović, zvani Druškan, jedva je čekao da mu odraste i opase se snagom njegov sin Rade. Već od malih nogu zamjenjivao ga je Rade u sitnim poslovima oko kuće, kasnije na poljskim radovima, da bi pred rat odlazio kao sezonski radnik na šumske radove u Osječnicu. Svojom siromnom zaradom i »fasungom« doprinosio je ishrani porodice, a ocu omogućio da se posveti čuvanju koza. Rade je izrastao u visokog, razvijenog i razboritog mladića za kojim su se osvrtaile seoske cure.

Na prvi pucanj uistaničkih pušaka u selu Koluniću, 27. jula, Rade izlazi u šumu iznad sela i priključuje se ustanicima, iako bez oružja. Postaje borac Koluničkog odreda i zajedno sa Nikolom Rakićem, Dragom Šepom, Nikolom Tmjakovićem, Jovom, Mićom i Vidom Dukićem i drugima brani dio sela od napada ustaša, smjenjujući se na položajima sa nekoliko raspoloživih pušaka. Rade je izvršavao i druge zadatke svoje desetine i voda: oko prikupljanja hrane, nabavke vode, prenošenja eksploziva i ručnih bombi iz Oštrelja u Odred. Kao i uvijek, Rade se isticao svojom dobroćudnošću, veselom naravi i društvenošću, pa je bio voljen i cijenjen od svojih vršnjaka.

Rade je ponešto čuo o Rusiji kao o radničkoj državi, slušao je o špamskoj revoluciji, jer mu je bliski rođak Lazar Latinović bio učesnik borbi u španiji. Zato se Rade nije bilo teško uključiti u organizovan politički život omladine u selu. On je jedan od onih 5—6 omladinaca iz Kolunića, koji su početkom oktobra 1941. bili pozvani od

strane Miće Rakića u selo Revenik na ilegalni sastanak radi formiranja aktiva SKOJ-a i primanja zadataka. Da bi se skojevci dokazali i potvrdili kao svjesni borci i mladi komunisti dobivali su i izvršavali mnoge borbene i političke zadatke. Tako je i Rade, sa Nikolom Trnjakovićem i drugima, nosio smotke već napisanih parola da ih zalijepe ili krećem napdšu na ogradi pilane u Koluniću — pored ceste kojom prolaze talijanski fašisti i četnici Mane Rokvića. Ovi su parole nalazili, ljutili se, cijepali ih, čak i mitraljirali po parolama (»Bješte žabari iz naše zemlje«, »Smrt talijanskom okupatoru i njihovim slugama četnicima«, »Četnici — izdajnici«, »Živjela Narodnooslobodilačka partizanska vojska«). Okupator i četnici su uvidjeli da i u ovom selu imaju protivnike, kao i u drugim selima. Rade rado prisustvuje svim konferencijama u selu, uključujući i seosku konferenciju krajem januara 1942. na kojoj je biran Seoski NOO, i pored pokušaja četnika da ovu konferenciju ometu. Rade je jedan od onih koji su od kuće do kuće obavještavali domaćine da prisustvuju zakazanoj konferenciji. On se svojski angažovao kao skojevac na organizovanju prvog analfabetskog tečaja, zajedno sa Milom Latimović i Anioom Bijelić.

Već krajem marta 1942. Rade preuzima dužnost sekretara aktiva SKOJ-a u selu Koluniću (sa Revenikom). Od tada mu se pružaju veće mogućnosti da se ispolji u radu sa omladinom. On održava kontinuitet u radu Omladinske-pozadinske čete i na zahtjev Seoskog NOO organizuje sa borcima ove čete seosku stražu radi zaštite sela noću od upada četnika i Talijana, određuje kurire za prenos pošte u Gornji Koiunić i u Medeno Polje, organizuje u Rakića dolini doček tridesetorice dalmatinskih partizana sa Mosora, koji su došli u sastav petrovačkih partizana. Tom prilikom svaki od boraca primio je poklon — što se duboko dojmilo Dalmatinaca. Do izražaja je došla manifestacija bratstva i jedinstva. Nikola Karanović, kao zamjenik komandanta V krajiškog odreda, koji je bio na dočeku Dalmatinaca, odao je posebno priznanje koluničkoj omladini.

U završnim borbama sa Talijanima, prilikom njihovog izvlačenja u Dalmaciju maja 1942, u Koluniću je vođena

posljednja i najžešća borba s talijanskim vojnicima. Tri čete Petrovačkog bataljona, uz prisustvo Slavka Rodića — komandanta V krajiškog odreda — postavile su zasjedu u Koluniću i tom prilikom razbili talijanske bataljone, zarobivši 2 brdska topa, 2 teške »brede« i dosita oružja i ratne opreme. U izvlačenju ratnog plijena učestvovala je i kolunička omladina, na čelu sa Radom Latinovićem, Anicom Bijelić i Sretkom Marićem, iako je trebalo da prisustvuju omladinskom opštinskom zboru u Cimešama kod Bjelaja. Borci petrovačkih četa bili su oduševljeni akcijom koluničke omladine.

U ljeto 1942. godine Rade organizuje omladinske radne čete koje šalje i sam predvodi u Saničku dolinu, gdje je učestvovalo u 4 smjene oko 300—350 omladinaca i omladinki iz Kolunića.

U februaru 1943. godine, prilikom formiranja 10. krajiške brigade, Rade Latinović odlazi u njen sastav, gdje se ističe svojom bratrosu i političkom aktivnošću te postaje politički delegat voda, uskoro pomoćnik komesara čete i najzad politički komesar čete, na kojoj dužnosti gine u jurišu na četnike i Talijane kod Strmice — Knina. Težak je to bio gubitak za njegov bataljon, za četnu i za selo Kolunić u kojem je započeo svoj revolucionarni rad.

Prerano je otišao mladi revolucionar Rade Latinović, koji je služio za primjer kako se treba boriti za svoj narod i za svijetle ideje narodne revolucije.

M. MANDIĆ

CETA PROTIV CETE

Doik su dvije čete Trećeg bataljona Četvrte krajiške vodile borbu na položajima prema Bosanskom Petrovcu, treća je na inicijativu komandanta uništila kompletnu četu 741. njemačkog puka i zaplijenila cjelokupno njeno naoružanje.

Četvrta krajiška brigada preboljela je rane sa Neretve i Šatora. I samo što je izišla iz neprijateljeve ofanzive, koju je nosila na svojim leđima od januara do prvih martovskih dana i završila dramatični marš preko besputnih vrleti Šatora, već početkom aprila je, u sadejstvu sa Desetom brigadom i Ličkim odredom, razbila Đujićeve četnike i Talijane u Kninskoj krajini oslobodila sva sela do Knina, uništila ili zarobila preko 650 neprijateljevih vojnika i zaplijenila veće količine oružja i druge ratne opreme.

Borci su tada vjerovali da je došao trenutak predaha i da nastupaju dani kratkotrajnog odmora. Desilo se, međutim, nešto nepredviđeno. Neprijatelj se iznenada probio do Bosanskog Petrovca i otuda se otiskivao u okolna sela, ubijao, palio i pljačkao.

I Krajišnici su odmah usiljenim maršem pošli ka Petrovcu.

Već 10. aprila Četvrta brigada je vodila borbu protiv dijelova 741. njemačkog puka. Njen Treći bataljon je toga dana čvrsto držao položaje između Medenog Polja i Vratača.

Snage su bile izjednačene. I jedna i druga strana, taiko se bar činilo, bile su zadovoljne time da dočekaju noć tamo gdje ih je zatekla zora.

Tek što je komandant bataljona Vuoiška Bodiroža, metalski radnik iz Baistasa (poginuo na Sremskom frontu i proglašen za narodnog heroja), pozivao svog zamjenika Miloša Tanjigu, seoskog omladinca iz Kamenice, komesara Savu Grahovca, abadžijskog radnika iz Bihaća, i pomoćnika komesara Antu Rukavinu, pekarskog radnika iz Bihaća (poginuo u petoj ofanzivi i proglašen za narodnog heroja) stiglo je obavještenje da jedna njemačka kolona u jačini čete, sa dosta komore, ide iz Vrtoča sa opljačkanom imovinom.

Komandanta se to neposredno nije ticalo. On je imao određen zadatak: da spriječi prodor neprijatelja iz Petrovca. Taj posao je uspješno obavljao, a što je važno, nije postojala opasnost da ga neprijatelj iz Vrtoča napadne s leđa. Namjera njemačke kolone bila je očigledna da umaknu sa opljačkanim blagom. Komandant je samoinicijativno odlučio da kazni pljaškaša, izlažući se pritom i riziku, jer je bilo dovoljno da odvoji makar jednu četup a da se poremeti ravnoteža na položaju prema Petrovcu.

Vrijeme je bilo kratko. Komandant je uzeo jednu četup s položaja i poveo je ka Vrtoču. Usput je odabrao mjesto za zasjedu. Četup je prikriveno postavio s jedne i s druge strane puta. Onda je uputio grupu boraca u susret koloni, da namami Nijemce u klopku.

Ne sluteći šta mu se sprema neprijatelj je s jednim odjeljenjem potiskivao patrolu Krajišnika, a ostale njegove snage išle su na propisnom odstojanju, u koloni. Njegovi istureni vojnici, zaokupljeni gonjenjem malobrojne patrole, nisu primijetili dobro maskiranu četup u zasjedi. To su još manje mogli otkriti vojnici iz kolone, koja je već ulazila u zasjedu.

Krajišnike je izdavalu strpljenje. Nijemci su im bili na domet bombi, a komandant nije davao ugovoreni znak. Čekao je da i začelje razvučene kolone uđe u klopku.

Došao je i taj trenutak. Komandant ie opalio iz pištolja. Istog časa stupili su u dejstvo mitraljesci, koji su imali

zadatak da sjure Nijemce u dolinu, oko koje je u zaklonima četa Krajišnika.

Zbunjeni iznenadnim najpadom, Nijemci su, onako kako je komandant očekivao, jurnuli u dolinu, tamo gdje su ih gonili mitraljesci svojom vatrom. Oni su morali da pođu tamo jer se na čistini, kraj puta, nisu mogli održati, a slobodan je bio samo prolaz ka dolini. Tamo su doživjeli još neprijatnije iznenađenje. Četa ih je odjednom sa svih strana Obasula vatrom. Vrilo je kao u kotlu. Nijemci su se i u tim gotovo nemogućim uslovima očajnički branili.

Žestoka borba na bliskom odstojanju vodila se pretežno bombama. Borba je trajala čitav sat, možda i više. Onda je počeo da jenjava otpor preživjelih Nijemaca, koji su Ubrzo zatim do posljednjeg bili zarobljeni.

Tako je 10. aprila u dolini na Medenom Polju, kod Bosanskog Petrovca, uništena kompletna njemačka četa sa komorom i zaplijenjeno cjelokupno njeno naoružanje.

Sutradan je Treći bataljon dobio pohvalu komandanta Prvog bosanskog korpusa.

RAT I ŽIVOT

ANEGDOTE

Na proslavi dana Tridesetogodišnjice formiranja I omladinske radne brigade u Sanici, jedan bivši brigadist upita ljubana Škondrića, bivšeg političkog komesara brigade: »Pa zar si ti, Ljubane, ostao živ u ratu, boga ti ljubim?«

»Jesam, druže Milorade, ostao sam živ, ali da sam znao da ću ostati živ ne bih išao u rat.«

BOGDAN UGRICA

SMRTI U OCI

Kolona našeg I bataljona u sastavu III krajiške brigade iznurena u teškim barbama i gladna kreće dalje kroz bespuća Sutjeske i Zelengore. Njemački avioni »štuke« nas prate i sipaju svoj teret bombi na nas. Mi smo već navikli na te naše nemile pratioce, jer to tako traje danima i danima i mislim da bi nam bilo neobično kada ih ne bi vidjeli kako se savijaju iznad naših glava. Početak je juna mjeseca 1943. godine, vrijeme je dosta hladno, a kiša kao uzinat stalno pada kao da se i ona okomila na nas. Borci padaju od umora i gladi, danima već nemamo hrane, posljednji zalogaj nam je bio prije nekoliko dana kada smo naišli u ovoj pustinji na lešinu raspadnutog konja. Borci gule koru s drveća ispod koje stružu sok i jedu. Oboljeli od tifusa viču, otkrivaju naše položaje, ostaju iza kolone, jer nisu u stanju da se kreću. Kao i svakog dana vrši se juriš. Švabe žilavo drže položaj. Komandant našeg bataljona Milan Atlagić viče: »Drugovi samo naprijed, još samo nekoliko obruča, neprijatelja treba razbiti i izvući ćemo se«. Zaboravljamo na glad i umor, juriši se nastavljaju. Nijemce zbacujemo s kote i krećemo dalje na pretposljednji obruč ka slobodi ako se u to vrijeme može tako reći. Juriš Krajišnika se ponavlja, uspijevamo, opet jurimo Nijemce sa posljednje zelengorške kote. U tome pada noć, imamo malo predaha. Atlagić nam saopštava: »Drugovi posljednji obruč je pred nama, ali vrlo težak, treba ga probiti«. Trebalo je preći cestu Foča — Kalinovik. Naš pravac napada bio je kroz

selo Govzu i Jeleč. Neprijatelj se na cesti utvrdio, poredao tenkove i borna kola, izgrađeni su rovovi i druga utvrđenja. Krećemo u samo sviitanje zore. Nakon toliko dana po bespućima Zelengore, sada Vidimo sela i kuće, razgovaramo međusobno po grupama i desetinama. Tu je Radovanović Luka zvani »Lujiin«, Vržina Sirno i Jovo, dva brata. Ivanić Jovo, Đurađ Rakić zvani »Krn'san«, Jeličić Stevo zv. »Crni« i drugi koji su sa mnom od prvih dana ustanka. Luj'in onako u polušali kaže: »Bože, koji će od nas proći tamo, a koji ostati ovamo«. Mi se međusobno zgleđamo. Svaki od nas se upitao: ko li će ostati. Meni prođe kroz glavu — da ću to biti ja, jer kroz toliko borbi i juriša bio sam već ranjavan dva puta do tada i oba puta sam imao sličan predosjećaj.

Krenuli smo u napad. Dočekala nas je uraganska vatra iz tenkova, flakova, protivtenkovskih topova, bacača, mitraljeza i ko zna iz kojeg oružja. Izvršili smo juriš jedan, pa drugi. Nije se moglo dalje. Dan je uveliko otpočeo. Zadržasmo se na položaju koji smo do tada zauzeli. Štuke stalno bombarduju naš položaj. Nijemci potpomognuti ustašama vrše kontrajuritiš. Mi se branimo ali smo prisiljeni na povlačenje. Povukli smo se na padine ispod planine i prihvatili borbu na tom području. Naša II četa zaposjela je položaj na putu koji vodi iz šume u selo Govzu. Otpočinje teška minobacačka artiljerijska i mitraljeska vatra po našem položaju. Već pod samu noć neprijatelj pravi ponovni juriš na naš položaj. Mi odolijevamo njegovom jurišu. Kiša počinje naglo da pada i sprema se veliko nevrijeme. U grmljavinu minobacača i topova umiješali su se i gromovi i ne zna se šta je šta. Oluja i pravi prolom dblaka sručili su se na planinu. Ja i Bogdan Ševo smo jedan do drugoga, tučemo iz puško-mitraljeza. Minobacači sade granatu jednu za drugom oko nas, i šumska bujica ne miruje, valja se niz strmine ispod nas. Moj pomoćnik Dušlko Rađenović iz Bos. Osredaka slaže šaržer za šaržerom municije, cijev je od mitraljeza usijana. Jedna granata pade iza nas na dva do tri metra. Ja gubim sVijeist. Kada sam došao svijesti osjetio sam tupe bolove u nogama, nisam mogao da ih pokrenem. Kiša je i dalje lillà. Suton se je hvatao, ništa se ne čuje, sve mimo.

Tada se odjednom ču prodoran jauk. Pogledao sam. Iza mene je ležao u lokvi krvi Diuško koji je bio sav iisječen od granate. Malo dalje je Ševo jaukao i previjao se od bolova. Sum'ska bujica je nosila našu krv. Zovnuo sam Sevu:

»Ševo, jesi li ranjen?«

»Jesam brate, pomozil!«

»Kako da ti pomognem kada sam i ja ranjen?«

Upitao sam da li zna gdje su naši? Reče mi da su se sigurno povukli, vjerovatno su mislili da smo poginuli.

Iako je voda ispod mene tekla, osjetio sam strašnu vrućinu i žeđ, napio sam se te guste i blaitnjave vode. Pitao sam Sevu u što je ranjen, a on je digao ruku i vidio sam kako mu iz rebara teče krv. »Pokušaj da prideš bliže meni« — reče mi on — »Tebi je zgodnije, jer je strmo, a pomoći će ti i ovaj potok.«

Puzao sam vukući noge za sobom. Ležali smo jedan do drugog.

Rekao sam Se vi:

»Spasa nam nema, hajde da se ubijemo da nas žive ne uhvate.«

Imali smo svalki po jednu bomibu, oružje nam je detonacija granate odbacila, nismo mogli do njega. Ševa mi odgovori:

»Nećemo tako umirati. Nego ako neprijatelj dođe do nas. jedna je bomba dosta za nas dvojicu, a jedina će biti njihova. Ti svoju bombu njima, a moja će za nas.«

Noć je već uveliko počela i dalje se isamo ponegdje čuje pucanj. Kiša je počela da prestaje, mi smo u krvi, blatnjavi i rane su pune blata, bolovi nastupaju. Odjednom noćnu tišinu prekinu še ljudski koraci i neki šapat. Pomislili smo da je neprijatelj, bili smo spremni da izvršimo dogovoreno, ali se ubrzo ču glas: »Grdna rano ovdje je poginuo mali Ugrica«. Pozinao sam glas moga kuma Đurđa Rakića zv. »Krusana«. Javio sam se. Došli su do nas jer se naša čitava četa vratila da vidi šta je sa nama. Uzeli su nas. Mene je Đurđe uprti kriče, a drugi su Sevu i odnijeli su nas u jednu praznu štalu pri šumi. Bolničar Stevo Gvijetić »Grm« zavio nam je rane, a kaiko sam bio

ranjen u Obje noge, rasjekao mi je nogavice odozgo do dolje da bi me lakše previo, tako da su mi noge ostale gole. Drhtali smo od Zime, drugovi su nam naložili malo vatre da se osušimo. Luka Radovanović mi je držao glavu na krilu i tješio me: »Ne boj se, nećeš ostati, sutra ćemo već proći kroz obruč«. Ubrzo je izbio pokret i nas su ponijeli sa sobom u šumu više Govze i smjestili nas nedaleko od jednog puta kuda isu se prije dan dva kretale naše jedinice. Tu je bilo još ranjenika. Tu smo prenoćili. Ujutro su svi otišli u napad, a s nama je ostalo nekoliko drugova da nas čuvaju. Ali oidmah ujutro neprijateljski avioni nastavili su svoj svakodnevni posao. Počelo je bombardovanje položaja, a jedna je štuka pronašla i nas ranjenike, bacila bombu u neposrednoj blizini nas. Ja sam ležao iza nekog panja zajedno sa Ševom. Bomba je dotukla onako polumrta tijela. Drugovi koji su nas čuvali nestali su. Nije se niko javljao. Borba se sve žešće vodila nedaleko dolje ispod šume. Ja i Ševa smo opet bili sami. Tu smo ostali čitav dan. Noć se približavala, počeli smo gubiti strpljenje, počeli smo jaukati i vikati, jer su nedaleko od nas prolazile kolone. Jedna kolona koja je naišla kada smo najviše jaukali zastala je. Jedan drug zavijene ruke imao je bateriju, a izgleda da je bio komandant neke naše jedinice, pa nas je pitao iz koje smo brigade, a kada smo odgovorili, rekao je da budemo mirni, da nećemo ostati tu i da će nas drugovi iznijeti. Zatim nam je dao malo šećera i vode i otišao s kolonom.

U samo svitanje došli su po nas drugovi iz našeg bataljona, uzeli nas i odnijeli u selo Govzu i smjestili u jednu praznu kuću pri samoj šumi. Tu, u toj kući, bili smo negdje do popodne toga dana. Tu su donesena još tri ranjenika. Jedan je bio iz moje čete. štuke su opet počele nemilosrdno da bombarduju, bombe su sipale oko kuće. Počela je pucnjava i u blizini kuće. Naši se opet povlače i prebacuju prema Midjevini, jer tamo je, kako sam poslije čuo, bio probijen posljednji obruč neprijatelja. Mi ranjenici ostali smo opet sami. Ranjenici, s njima i Ševa, pokušavaju da ilspužu iz kuće. To im uspijeva, a dokle su otipuzali, ja to ne znam. Ostao sam potpuno sam. Svakoga časa očekujem kada će Švabo da uleti u kuću. Na moje

veliko iznenađenje ulazi jedan naš drug koga nisam poznao i pita me:

»Gdje je onaj ranjenik iz II bataljona naše brigade?«

Rekao sam da je izašao iz kuće. Taman kada je htio da izađe, ja sam zajaukao, molio da me ne ostavlja, radije da me ubije ili da mi da pušku pa da to sam učinim. On je na moje riječi zaplakao, uzeo me i iznio van iz kuće. Pred kućom je bio vezan konj sa mitraljeskim samarom kojeg su toga dana vjerovatno zarobili od Nijemaca. Natovario me na konja i pošao prema šumi. Neprijatelj nas je primijetio, osuo vatru na nas. Moj spasilac nije mogao dalje, pustio je konja i uskočio u jednu rivinu i ne znam šta je dalje bilo s njim. Kako se povodac vukao po zemlji nisam mogao konjem upravljati i on je okrenuo i pošao u pravcu neprijatelja. Ja nisam imao drugog izlaza već sam se srušio s konja na zemlju. Ostao sam ležeći na nekom putiću i iz rana je opet udarila krv. Naš IV bataljon je upravo tuda odstupao. Ja sam vikao i molio da me ne ostavljaju. Dvojica drugova izostaše iz kolone, uzeše me i odnesoše u jednu kuću u kojoj nije bilo nikoga. U tu kuću Uletio je i moj komšija Bogdan Medaković i vidio je gdje ležim, ali nije bio u mogućnosti da mi bilo šta pomogne. Zaplakao je i otišao. Zatim je naišao moj brat od strica Vlado Ugriša, stao me ljubiti, plakati. Molio sam ga da mi ostavi nešto da skraltim sebi život, a on je i dalje plakao, gledao u mene, a zatim izašao. Ja sam znao da mi ne mogu pomoći. Opet u kući ostajem sam, ležim kraj prozora gdje su me drugovi smjestili. Selo Govza bilo je pusto tih dana. Razmišljam o svemu i svačemu, jer znam da ima malo nade za spas. Tako sam dugo bio sam u pustoj kući i pustom selu, dok iznenada nisu u kuću ušle dvije žene. Vidjevši mene gdje ležim malo zastadoše, ali kada vidješe da nemam oružja i da sam ranjen, jedna povika:

»Što ćeš tu, gdje su ti tvoji, gdje ti je Tito? Eno ga, i on ti je poginuo na Miljevini. Odosmo mi po Nijemce. Izlazi iz kuće!«

Ja sam pokušao da ih uplašim i rekao da je šuma puna partizana, da će oni sada doći po mene. Na ove moje rije-

či izašle su iz kuće. Shvatio sam da odoše po Nijemce. Odjednom mi siniu da pokušam potrbuške da se izvučem iz kuće i da se negdje prikrijem. Ispuzao sam iz kuće i kroz neku baštu stignem do jedne velike gromile obrasle divljom lozom. Zavlačim se u gromilu i tu ostajem čitav dan. Gromila je gusta i trnovi/ta, rane sam opet povrijedio, krv curi. Posmatrao sam okolinu oko sebe i ugledao jednu štalu. Odlučio sam da se tamo sklonim i počeo da pužem. Dopuzao sam sam, ne znam kako. Iskopao sam rupu u slami i odlučio da odatle živ ne izlazim, da u toj štali umrem. Četvrtog dana predveče gledam kroz otvor između dasaka i ugledah kako se trava zeleni, pomislih kada bih mogao noćas da iapužem pa da se najedem bar trave. Kad se dobro smrklo, pokušavam se izvući iz štale, ali je nada mnogo teža situacija. Počnem puzati, ne mogu držati glave na sebi, nesvijest me hvata svakoga časa, ali sam ipak nakon nekoliko sati borbe uspio ispuzati pred štalu. Kada pored štale ugledah baštu i nekoliko zasađenih gredica luka, prišao sam luku i nemilosrdno ga počeo čupati i jesti. Onda sam natrpao puna njedra luka i nazad se povukao u svoju logu. Poslije toga počela me je hvatati opasna žeđ. Dan se približavao kraju, izlaziti više nisam smio. A koliko me je mučila žeđ, nemoguće je reći. Čitav dan proveo sam u teškom stanju, tiho sam jaukao, jer je žeđ nemoguće bilo izdržati. Pala je noć. Ispuzao sam napolje da ližem rosu sa trave. Međutim, čuo sam stalno žuborenje vode. Okrenem se a vode nema. Pužem dalje, opet čujem vodu s druge strane, dopužem na tu stranu, prisiušnem, nema ništa. Vidim neku travuljdu. Pomislio sam da ondje ima najviše rose. Osjetih pod rukom mokro, vučem se kroz travu dalje. Kada izađoh na jedan outeljak, začuh vodu. Pomislih da mi se opet pričinja, ali zaista bila je voda. Dopuzao sam do žljebice i počeo piti. Mješčina je bila kao dan.

Kada sam se napio vode i malo došao sebi, počoh da razmišljam. Mogao bih nekim Slučajem da ostanem živ, da se spasim. Zaključih da noću čupam luk, pijem vodu. Samo ne znam šta mi je sa ranama, ne osjećam bolove, meso je utrulo. Odlučih da pogledam kako izgledaju. Kada sam pogledao imao sam šta i da vidim. Rane su bile

zatekle, ipobijelile od gnoja, unutra pune trine od slame. Počeo sam prstima čačkati trinu, rane vodom kvasiti i izapirati. Otkinuo sam i komad košulje.

Sjetih se, kada sam bio mali, kako mi je djed Miloš pričao kako su u Americi po šumama, kada bi se neko od drvosječa posjekao, rane izapirali mokraćom, jer nisu imali blizu ljekara. Zašto i ja ne bih to pokušao? Mokrio sam u šaku i izapirao rane i osjetio odmah bolove u ranama. Zatim sam skinuo košulju sa sebe svu je pocijepao i napravio zavoje i zamotao rane, da ne bi trina ulazila. Pužući sam se opet vratio po luk i otišao ponovo u štalu. Tako sam radio svake noći, možda 20 dana. Jedne večeri vlasnik te štale i bašče dođe uveče štali i poče da viče: »Uhvatiću ja, ko mi ovaj luk čupa. I ubi ću ga, majku mu njegovu.«

Zavukao se pod krov štale i iščekivao da neko dođe. Pred zoru, kada mu je dosadilo, otišao je kući. Ja sam opet izašao, načupao luka, rane izaprao i vratio se nazad. Luka je već gotovo u bašči nestalo, a ja sam se osjećao mnogo bolje. Odlučih da sutra naveče, pužući, krenem iz štale. Sutradan sam stvarno krenuo. Vukao sam se na koljenima i na rukama i te noći uspio sam se dohvatiti šume. Tamo sam predanio. Naišao sam na jednu divlju jabuku i jeo njene plodove.

Danju sam se odmarao a noću kretao dalje, dok konačno nisam mogao da se uspravim na noge i krenem uz pcrnoć štapa. Tako sam stigao do Igmana. Za to čitavo vrijeme hranio sam se divljim voćem i lukom.

Kada sam stigao do Igmana, bila je već druga polovina jula 1943. godine. Ovaj pravac puta sam uzeo radi toga što sam znao da se Krajina i moj Bosanski Petrovac nailaze od mog mjesta ranjavanja prema zapadu i put me vodio tamo gdje sam vidio da sunce zalazi. Idući čitav dan kroz šumu stranputice učini mi se da odatle vidim Grmeč, da vidim kamen na mojoj Osječenici i sav sretan, razdragan, krenuh dalje. Idem i odjeđaređ se nađem na jednom šumskom putu, pjevušeći pjesmu koja mi je ostala u sjećanju jednog dana u Zelengori, koju je prije pogibije pjevala jedna djevojka Drvarčamka:

»Ja sam majko proleterka, ustaše su kratkog vijeka.«
Samo što sam počeo da pjevam dvije pušćane djevi iz jednog grma uperiše se u moje grudi. S povikom: »Stoj!«, neko me s leđa udari po glavi i ja izgubih svijest. Kad sam došao sebi vidim da ležim na jednom proplanku, okružen četnicima, koji su se oko mene podrugljivo smješkali i jedan drugom govorili: »Evo proletera, pogledajte kakav je.« Zatim su počeli da me ispituju odakle sam, u kojoj sam bio jedinici, šta sam po vjeri. U tom je došao njihov komandant, počeo je i on da me ispituje. Najprije je rekao prisutnim četnicima upirući prstom u mene:

»Evo, vidite braćo, ko nas je tjerao od Kalinovika do Kolašina«. Zatim me je i on pitao iz koje sam jedinice, ko mi je komandant, šta sam po vjeri. Ja sam mu Odgovorio da nisam bio u jedinici, da sam bio pri komori, prevezio ranjenike, te prilikom bombardovanja komore da su mi avioni pobili konje i nisam se imao čim vratiti kući, te sam tako krenuo za partizanima. Onda me je pitao znam li ja Milu Plećaša i Milu Ugricu. Ja sam rekao da znam, da mi je Mile Plećaš komšija, a Mile Ugrica brat stričević. On me je na ove moje riječi udario nogom u krsta, psujući mi majku komunističku. Zatim me je pitao: »Kada sam primljen u partiju, jesam li neki komesar. Kako je već suton pao, komandant je upalio bateriju i osvijetlio me. Počela je histerična vika i psovka.

»Vidite da je komesar«. Udarci su pljuštali po meni. Oni su ugledali štrafte na mojoj bluzi, koju sam promijenio sa pomoćnikom komesara Samardžićem. Tamo gdje su bile oznake, ostala je bluza novija, primjećivale su se oznake čina. Komandant me je povukao za kosu i rekao: »Pogledaj tamo, komunistička bando.« Kada je baterija osvijetlila drvo, imao sam šta vidjeti. Uz drvo je bio vezan čovjek, Okrenut prema suncu i omotan konopcem od glave do ipete. Strahota je to bila pogledati. Pjena mu je rigala na usta, oči nalbrekle kao fildžani. Zatim je jedan četnik (donio šaku soli iz kuhinje koja je odmah tu pri šumi u blizini i naisuo mu u usta. Tada se meni komandant obratio rökavsi mi:

»Eno vidiš ono je tvoj drugar komesar, Dalmatinac, kojeg smo skoro uhvatili. Budi uvjeren da nećeš biti že-

ljan soli, jer mi na to mnogo pazimo, a ti ćeš sada uz ono drvo kraj njega. Imaćeš društvo i lijepo sunčanje.»

Odjednom se ču pištaljka. Pozivaju četnici za večeru, a komandant odredi jednog krupnog bradonju da me čuva dok oni večeraju i reče mu:

»Sveži ga!«

Bradonja odgovori: »Biće on miran, brate, kao jagnje kad ga ja čuvam.«

Ja sam sjedio na zemlji, a on je stajao više mene sa šmajiserom. Kad se dijelila večera, začu se vika kuvara: »Pa čekajte ljudi, ne ostaviste ništa stražaru.« Kako je to kuvar izustio, bradonja zaboravi na mene, potr ča kuhinji vičući:

»Ko hoće moju večeru da pojede?«

Ja sam odmah skočio. Uskočio sam u šumu u kojoj se ništa nije vidjelo. Zatim se čuše povici: »Pobježe, majku mu banditsku.«

Čitava se rulja sruči iza mnom kroz šumu. Ja sam bježao niz strmi Igman. Osjetio sam da ne mogu dalje i da će me pristići. Oni su kroz šumu nosili ugarke od vatre, sijevali baterijama. Kada vidjeh da ne mogu dalje, zavukoh se u neku špilju između dva kamena. Svakog časa sam očekivao kada će me naći. Jedan od četnika krenu prema meni. Mislio sam da je gotovo. Mlaz baterije sijeva po kamenju. Ipak me nije vidio. Otišao je u suprotnom pravcu, a ja sam tu ostao duboko u noć i kada se sve smirilo polako sam se izvukao iz špilje i krenuo. Prošao sam kraj mekog sela i sišao na prugu Sarajevo — Konjic. Mislim da je to bilo ispod Hadžića. Otada sam prelazio preko puteva, pored naselja, susretao neprijateljske vojnike i kolone. Stigao sam lako na prugu Sarajevo — Zenica. Tu sam naišao na jednu četu IV krajiške brigade, koja 'je vršila napad na komunikaciju između Visokog i Zenice.

Došli smo u selo Gornji Sebešići. Tu sam drugovima dugo i dugo pričao o svom putu, o mojim mukama i patnjama, o V neprijateljskoj ofanzivi, o Sutjesci, o Zelengori. Tu je došao i Lazo Radošević komesar bataljona IV brigade, rodom iz Vrtoča. Pitao me ko je sve poginuo iz II čete koju smo zvali Vrtočka četa, u kojoj sam i ja bio. Ja

sam miu ukratko rekao onoliko koliko sam znao. Ubrzo je uslijedio pokret. Lazo mi je dao svoga konja i odredio jedan vod drugova da me otprate u Gornje Sebešice u bolnicu. U toj bolnici sam ostao 5—6 dana dok sam se malo zaliječio i oporavio. Tražio sam vezu sa mojom III krajiškom brigadom, jer nikako se ne bih mogao pomiriti da ostanem u bilo kojoj jedinici, a da prethodno ne vidim moje drugove koji su iz tih teških okršaja ostali živi. Doznao sam u bolnici da moja brigada ide krema Krajini. Razmišljao sam šta da učinim. Otišao sam kod komesara bolnice i rekao sam mu da hoću da idem u svoju jedinicu. On me je ubjeđivao da je svejedno, ili IV ili III i da ne zna gdje se III krajiška nalazi. Ja sam mu rekao da ću je naći. Kada sam mogao iz Zelengore doći ranjen dovde, moći ću maći i svoju jedinicu. Uveče sam odmah krenuo iz Seibešića, Prešao Vlašić, između Goimjeg Vakufa i Prozora, prešao planinu Radušu kod Kupresa. U Raduši sam predanio, sutra veče krenuo, prešao Kupreško polje, došao u selo Blagaj i tu našao jedan partizanski odred. Mislim da je bio Blagajski. Tu sam kod njih predanio, dobio hrane za put, uveče krenuo preko Glamočkog polja, stigao do Stekerovaca, jer su Stekerovoi bili partizansko selo. Sutra veče sam krenuo ispod Bora i došao u Mokronoge, a odatle u Drvar.

U Drvaru je bio štab Drvarsko-petrovačkog odreda. Komandant je bio Boro Kecman, a komesar Stanko Karanović. Raspitivao sam se kod komesara Stanka kakvo je stanje oko Petrovca u mom mjestu. Rekao je da nije dobro, da ima četnika. Sutradan je naišao Vladimir Nazor, koji je bio boilestam i omladina ga je trebala nositi od Drvara do Martin Broda. Ja sam zamolio da i ja idem u obezbjeđenje. Zelja mi je ispunjena. Uz pjesmu omladine Nazora smo donijeli do Martin Broda i predali ga ličkoj omladini. Ta'da sam u Martin Brodu našao svog komšiju Milu Bjelića i pitao ga šta ima tamo kod nas. Rekao mi je da ima četnika i da ne pokušavam nipošto da idem tamo. Tu smo se rastali i on mi dobaci: »Uhvatiću dobar muštoluk od tvoga oca Vlade kada dođem kući.«

Vratio sam se nazad za Drvar i taman kad sam došao u štab odreda, stigao je tu Nikola Karanović, komandant

III krajiške brigade , i Mihajlo Kerkez zv. »Maćuka«, zamjenik komandanta mog bataljona. Iznenadili su se kada su me vidjeli živoga. Ja sam im ukratko ispričao sve što se sa mnom zbilo od moga ranjavanja do sada. Karanović mi je rekao da se III krajiška nalazi kod Bugojna. Sutradan su kuriri krenuli iz Drvara za Mirkonjić Grad i ja sam pošao s njima. Iz M^rk^onjdća sam krenuo za Jajce koje je 'bilo slobodno kao i Mrlkonjić. U Jajcu sam sreo Bogdana Međakovića, moga komšiju. Čovjek nije mogao da dođe sebi kada me je vidio. Pitao sam ga ko je sve poginuo od mojih drugova od kako smo se rastali. Zatim sam ga pitao za brata Vladu. Rekao mi je da je Vlado živ i da se nalazi u Jajcu. Našli smo ga. On me je počeo, grliti, ljubiti, ne vjerujući da sam zaista živ. Onda mi reče: »Znaš li da je Branko poginuo prije dva 'tri 'dana na Bugojnu?«•

Branko je njegov brat, a moj stričević. Bio je najmlađi skojevac u bataljonu. I meni su tada navrle suze na oči. Plakali smo zajedno.

Bugojno je bilo slobodno. Sutra smo krenuli »pirom* do Bugojna, gdje sam našao štab mog bataljona. Kada sam ušao u štab, uveo me je naš Sobo i upitao Jovu Mdljevića, tadašnjeg komandanta, da li me poznaju. Oni su zurili u mene kao u priviđenje. Onda je Sobo (rekao:

»Ovo je naš mali Ugrica, onaj što nam je ostao u Zelengoiri.«

Skočili su i počeli se ljubiti sa mnom, tražeći da im pričam, pričam sve. Ja sam -rekao da ima vremena za priču jer najprije želim vidjeti moje drugove u četi. Tada je Miljević rekao:

»Evo ti čete blizu, u Čipuljicima.«

. Kada sam tamo došao s jednim kurirom i našao svoju četu, iznenađenju nije bilo kraja. Zatekao sam ipak dosta živih svojih drugova. Našao sam i »Lujjiina«, Đurđa Rakića »Krusana«, Jovu Ivanića, Vržinu Simu i Jovu, Galima Janka, Vržinu Stevu zv. »Doktora« i još mnoge druge. Sva se četa strkala oko mene, s nevjerioom su zurili u mene. Luka Rađovanović zv. »Lujin« mi se unio u oči, okreće me tamo-ovamo i govori: »Drugovi, ja ne vjerujem da je to on, da je on mogao iz takvog pakla i zla i te, da-

1 jine, onako ranjen, kakvog smo ga ostavili, da dođe opet ovdje među nas.«

Onda me je zgrabio i počeo nositi.. To je prihvatila čitava četa.

»Drugovi zahtijevaju«, reče mi vodnik, Simo Vržina — »da nam pričaš kako si prošao i kako si mogao ostati živ.«

Čitava četa okupila se oko mene. Pričao sam dok ne dođe kurir s naredbom za pokret čete i da se ja javim u štab brigade, koji je bio u Bugojnu. Otišao sam u štab brigade u Bugojnu i javio se komesaru Simi Tadiću. On mi je čestitao i rekao da su donijeli odluku da ja ostanem pri štabu brigade odnosno pri području u Bugojnu na mjestu komandira područja čete. Ja sam komesara zamolio da se vratim nazad u moju četu i među moje drugove. On je to, smijući se, odobrio i ja sam se sa kurirom vratio nazad u četu i stao u kolonu između »Lujina« i Jove Ivanića, s kojim isam u koloni proveo u pokretima skoro tri godine.

STRANI PSI

U ljeto 1943. godine strijeljaše četnici Jeku Banjac, pored Osnovne škole u selu Bukovači. Pored njenog leša dode i Joka Kecman, zvana Kruna, i otpoče sa kukanjem i plačem: »Jadnica moja, da mi te strani psi ugrizoše i usmr-tiše pored tvoje brojne djece, ne bi mi te ni žao bilo, ali vidiš ti, sirotice moja, podleže od naših domaćih pasa.«

Kada je to čuo četnik Uroš Mirković, pride staroj Jeki, htjede je strijeljati, a ona se obazre i reče mu: »Eh, čovje-če, čudan li si, malo ti valjda tvojih grijeha, pa hoćeš na sebe da preuzmeš moje.«

Četnik se prekrsti i reče: »A, ne, ne, oprostí bože, neću to.«

NIKICA PILIPOVIĆ

BUROVITO ZATIŠJE

U onoj prvoj ratnoj godini sve se bilo urotilo protiv našeg kraja i naroda, pa i zima, ikoja kao da je jedva čekala da se počne istresati nad njima. Bure i snjegovi su već početkom oktobra krenuli u nađrvavanje po plečatom Grmeču, a oko dvije hiljade Vrtočana je još uvijek bespomoćno bitisalo u bajtama razmještenim ispod njegovih stoljetnih bukava, cvokotalo od zime i drhtalo od straha da im se snijegom opterećeno granje ne sruči na klimave bajite. Grmeč se mrgodio na njih, snijeg im je vatre gasio, a vjetar krovove nosio. Opstanka u njemu nije bilo, a ni iz njega se nije imalo kuda. Kuće spaljene, imovina uništena, a kaznene ekspedicije su harljale cestama. Izlazi se ni sa grmečfcih visova nisu mogli nazrijeti.

Onda su jednog dana došli Italij ani i sve se nekako neočekivano počelo stišavati. Do tada, do njihovog dolaska, našim krajem je danonoćno tutnjalo, i malo i veliko bilo je na nogama, usttanak je narastao, a onda, po njihovom dolasku je to nekako splasnulo kao da se moralo zastati da bi se predahnulo.

Vrtočani, međutim, nisu imali vremena za predah, jer je njihov nemir tek nastajao. U onoj prvoj, burnoj fazi ustarika, u prva dva ustanička mjeseca, njihovo selo je bilo poprište stalnih borbi. U njemu su se ukrštale četiri strane, a nijedna nije prošla da se na Gradini nije utaborila. Po klancima su mu 'svakodnevno puške praštale, po sokacima granato i bombe eksplodiraile, a zaseoci su mu u plamenu nestajali. Svaka nova ekspedicija se trsila da

u divljanjima prevaziđe prethodnu, i u odmazdi da bude surovija, pa je teško reći koja je najviše zla nanijela. Za uzvrat ustanici Vrtoča su se 'trudili da što više tih kažnjara i odmazdera za uvijek ostane u njihovim klancima i sđkacima i stotine ih zaista iz njih nije izašlo.

Teško je dočarati kako se tih dana bespoštedno tuklo, kako su kaznene ekspedicije divljački nasrtale na narod i kako se narod sa njima muški Obračunavao.

OSVRT

Poslije tog i tolikog tutnja, naišao je onaj period zatišja u kojem su se ustaničke jedinice prestrojavale, Partija nastojala da ostvari pun uticaj na raspoloženja i opredjeljenja ustanika i tokova ustanka, a narod borio da bi se za zimu pripremio i iz onog kijameta glavu izvukao. Ali prije osvrta na to kako su borci i narod pregurali onu tešku zimu, pogledajmo šta su oni iza sebe ostavili, a šta sa sobom tamo ponijeli.

Za onih prvih šezdesetak ustaničkih dana Vrtoče je izgubilo 71 svog stanovnika. Ustaše su 28 odraslih ljudi odveli na gubilište, dok su 32 starih i nejakih pobili po selu i zbjegovima, a 11 njegovih boraca je palo u okršajima. Svaki ustanički dan Vrtoče je plaćalo više nego jednim životom, a svake dvije zaplijenjene puške jednom glavom.

U tih 60 dana selo je u pepeo pretvoreno. U njemu je uoči ustanka živjela 221 porodica i ono je imalo toliko kuća, da bi nakon tih 60 dana, ko zna kojim čudom, ostalo samo devet. U tom kratkom vremenu preko 1.900 Vrtočana je ostalo bez krova nad glavom, a Vrtoče bez svega što ga je selom činilo. Jer, ustaše nisu bile samo palikuće, već su palile sve što se potpaliti moglo, pa su u tri pohoda, u tri upada, u tri cigla dana uništile sve što se uništiti moglo.

U tih 60 dana Vrtoče je do gola osiromašeno. Jest da se ono nikad nije moglo bogatstvom hvaliti, da se u njemu uvijek teško kraj sa krajem sastavljao, ali pod konac onog ustaničkog septembra 1941, njegovi stanovnici su bili po-

put miševa goli. Oko polovine stoke je opljačkano, a sije-
no i slama tako reći do posljednje slamke spaljeno. Više
od polovine žitarica uništeno, a odjeća, posteljina, posuđe
i alatke ili opljačkane ili spaljene. Odnosno je i otjerano
sve što se moglo nositi i tjerati, a sve drugo spaljeno i
razoreno, kako se život ne bi ponovo zakopitio i življenje
nastavilo. I kad su prvi mrazevi zabijelili, preko hiljadu i
devet stotina duša je u uvalama Grmeča sa zebnjom gle-
dalo kako i drveće nad njima ogoljeva, kako im se zima
poput aveti primiće i kao sa dva isukana mača, sa studeni
i gladi prijeti.

Eto, to bi bio negativni saldo ovog bilansa, ono što
je Vrtoče u prvim danima ustanika izgubilo, sa čime je
zapravo svoje opredjeljenje na ustanak platilo. Preraču-
navanje toga u bilo kakvu vrijednost ne bi bilo mudro,
jer to je sve što je taj narod imao, jer su to zapravo
njegovi goli životi.

Pa i Uprkos tome, ona druga strana bilansa, njegov
pozitivni saldo, govori da cijena za ustanak nije prepla-
ćena.

Kroz prva dva ustanička mjeseca shvatanja i poima-
nja ljudi su se izmijenila više nego za dvije decenije, pa
i dva stoljeća. Desetine Vrtočana je samo dva mjeseca ra-
nije bespomoćno i poslušno odlazilo na gubilište ne videći
drugog izlaza, ne znajući šta bi drugo mogli, da bi se ostali
za to kratko vrijeme preobrazili u samouvjerene borce.
Na ustanak su krenuli tako reći goloruki, a već nakon dva
mjeseca imali su svoju oružanu jedinicu koja je brojala
oko 140 boraca i raspolagala sa oko 120 karabina, 4 puško-
mitraljeza i jednim teškim mitraljezom. Ali snaga i vri-
jednost te njihove jedinice nije bila samo u broju boraca
i karabina, već prije i više u odvažnosti njenih ratnika,
u njihovoj spremnosti da tuku protivnika ne Obazirući se
na žrtve, u jedinstvu i međusobnom povjerenju. Svaku
ustaško-domobransku »ophodnju« koja je zašla u klance
Vrtoča bespoštedno je tukao, a mnoge i do nogu potukao.
Taj odred je vrtočkom narodu bio utjeha za izgubljeno,
garancija za opstanak, nada za sutra, vrijednost koju on
ni u onoj i onakvoj nevolji ne bi dao u zamjenu za ni-
kakva materijalna dobra.

U ta dva mjeseca stišame su one početne strasti, urazumljeni su gnjevni pojedinci koji su zbog toga što su im ustaše ubile nedužnog oca ili brata, bili spremni da ubiju ne samo onog ko je to učinio, već i njegovog oca i brata. Svijest radnika i mudrost seljaka uz nastojanja Partije preovladali su nad bezakonjem koje su ulstaše uspostavile i svi naponi sela su još u ono mutno vrijeme usmjereni ka tokovima Narodnooslobodilačkog rata.

Kroz ta dva mjeseca natrod Vrtoča pa i cijelog onog kraja povratio je samopouzdanje i stekao neku čudnu, do tada neviđenu sigurnost. Iako je svaki dan ponekog sahranjivao, iako je ostao na »prosjačkom štapu«, on nije tugovao niti jadikovao. On je, naprotiv, shvatio da se na onoj vjetrometini ne može skrštelih ruku stajati, da se miukog »sern u se i u -svoje kljuse« nema uzdati, da do pobjede Rusa i Crvene armije, jedine uzdanice, treba izdržati i što je najhitnije uvjerio se da on sam može uticati na svoju sudbinu. On je u prvim pobjedama zaboravljao na žrtve kojima ih je plaćao, svoje nedaće je zaboravljao danas u razmišljanju o sutra, o onom što poslije žrtvovanja treba da dođe.

Tokom ta dva mjeseca spoznala se nužnost jedinstva, shvatila se potreba sjedinjavanja svih akcija i želja u jedinstven napor da se odupre neprijatelju, da se opstane. Kad su kuće počele gorjeti i glave letjeti, kad je svako po svojoj želji mogao bukvu birati i pod nju sav imetak na leđima ponijeti, tada su i zadjevice oko preorane međe, satrvenog žita, polomljenog plota ili razbucanog plasta sijena zaboravljene.

Vrtočani su po slozi i jedinstvu bili oduvijek poznati. Mogao je neko na nekog izatomiti, mogao se neko sa nekim posvađati, pa i potući, ali kad bi neko od nekud sa strane nasrnuo na jednog, ostali su bez razmišljanja stajali uz njega. Osjećaj potrebe za slogom nastao je u bunama i ustancima, u četovanjima i hajdukovanjima, a razvijao se u tegobnim uslovima života između Une i Grmeča i po dalekim radilištima, po tuđim zemljama, da bi u vrijeme onih zuluma koje je fašizam inaugurisao a ustaše demonstrirale dostigao neviđen stepen. A sloga uspostavljena tog zemana bila je najveća vrlina Vrtočana koja ih je

napajala snagom cijelog rata i na koju su oni posebno, a i sa pravom ponosni.

I na koncu, Vrtoče je tada bilo dio ustaničke cjeline našeg kraja sa kojim se računalo, dio koji je zbog sveopšteg stradanja i muškog držanja u ūm stradanjima poštivan i hrabren. A o tome kako su ih ljudi iz susjedstva, kako u ih Bjelajčani, Vođeničani, Vranovčani, S'kaikavčani, Krnjeušani, Risovčani i ostali razumjeli i kako su im u pomoć priskočili kad ih je zima na gorevinama zatekla i danas ljudi i žene Vrtoča veoma pohvalno i rado pričaju.

A to bi onda bila ona druga strana bilansa, to bi bio kapital koji su Vrtočani stekli tokom prva dva ustanička mjeseca i sa kojim su u onu dugu i neizvjesnu zimu ušli.

Poslije toga i tolikog tut nj a, poslije silnih bura i potresa došli su, rekoh, I'talijani. Ustanici sa njima nisu zametali kavgu, a ni oni nisu davali povoda, pa je na onom području nastupilo neko podozrivo stišavanje. Odrasli Vrtočani su siiišli u sela da pribave što za zimu. Stari i nejak i su ostali u zbje govima, borci su i dalje sačekivasli ustaške i domobranske kolone, a svi su bili pritisnuti neizvjesnošću trajanja takvog stanja i brigama gdje i kako zimu dočekati. Dok je bura trajala, dok se ginulo i bježalo, narod je u grču samoodržanja, u spasavanju glave od kuršuma i noža, zaboravljao na sva druga zla. Ali kad se bura donekle Stišala i te opasnosti bar za malo odložene, on je shvatio da mu druge muke, ništa bezazlenije, tek predstoje. Iako su stradanja bila sveopća, Svi jednako, ipak, nisu Stradali. Gore su prešli oni ikoji su bili na većem udaru, koji su bili uz cestu ili na onoj drugoj njenoj strani, njima je Grmeč bio dalje nego onim drugima. A Vrtoče je uvijek i svakome bilo na udam. Razarali isu ga i palili oni što su samo zbog toga dolazili, a dokusurivali oni koje je put tuda nanosio i rijetko je koje selo do tada bilo tako teško opustošeno i rijetko je gdje toliko naroda sa toliko nevolja u onu prvu ratnu zimu ulazilo.

ODRED

Vidjesmo da je VrtOčki odred u fazi razvoja ustanka izrastao u snažnu i dobro naoružanu jedinicu. U dofcumen-

tima nalazimo da je on pod kraj tog perioda, sem jednog teškog mitraljeza i četiri puškomitraljeza imao i sedamdeset devet karabina.¹⁾ Znamo međutim, posigurno, a pokazalo se to u januaru naredne godine, da je u selu tada bilo više od stotinu karabina. Prikrivalo se u to vrijeme, a bogami i kasnije, pravo stanje i oružja i municije, a vjeruje se da tamo i danas ima poneka puška skrivena još u danima ustanka. Vole naši ljudi »pucalice«, pa bez obzira kakve su, vole ih prebaciti preko ramena, a čini se, još više držati u potaji, vole ih i spremni su na svaki rizik da bi došli do njih i sačuvali ih. Sa tim i tolikim oružjem, Vrtočki odred je bio brojniji i opremljeniji od bilo kog drugog na petrovačkom području. On je od prvog dana bio samostalan koliko su to onda odredi mogli i bili samostalni. Imao je svoje starješine od desetara do komandira, svoj logor, pa čak i posebnog starješinu logora. Sam se brinuo o ishrani i samostalno, koliko i svaki drugi odred, odlučivao o svojim postupcima.

Pa iako je u praksi bilo tako, Štab bataljona »Sloboda« dugo vremena ga nije takvim priznavao, niti sankcionisao. On je za svo to vrijeme Vrtočki odred smatrao dijelom Četvrtog odreda, vodom ili vodovima Vrtočana uključenim u odred Mane Rokvića, pa prema tome njemu potčinjenim. A iz takvog stanja, iz nerasčišćenih odnosa na relaciji Vrtočani — Mane ili obrnuto, rađani su nesporazumi sa ozbiljnim posljedicama. Mane se, kao zvanično određen nametao Vrtočanima za starješinu, a oni mu to nisu priznavali. On je to onda grubo iznuđivao, a oni mu se grubo suprotstavljali. On je o tome informisao, a njegovim informacijama se vjerovalo, te je tako mie po mie stvarana slika o stanju u toj jedinici i njenim borbama. I tek nakon otvorenog sukoba sa Manom, do kog je došlo poslije one akcije na Bravscu, koja se onako tragično završila po naš Odred, Štab Bataljona 19. septembra proglašava tu jedinicu svojim Šestim odredom, proglašava je samostalnom.²⁾ Time je napokon postojeće stanje priznato i odnosi normalizovanl.

¹⁾ Zbornik dokumenata NOR-a, Tom IV, knjiga 2, dokument br. 28.

²⁾ Zbornik D i P o NOR-u, Tom IV, knjiga 1, dok. br. 202.

Ali i ito je zakratko trajalo jer Štab bataljona »Sloboda« taj Odred početkom oktobra otkomanduje u Drugi bataljon o čemu nalazimo dokaz u njegovom naređenju od 6. oktobra upućenom Krnjeuškom odred u kome se kaže:

— Jelašinovački odred, izgleda, potpašće pod Drugi bataljon kao i VI. .. (Vrtočki).³⁾

Iz izvještaja dostavljenog nakon šest dana štabu Krajiške divizije, vidi se da je to i realizovano, pošto se konstatuje:

— VI odred operiše na pruži Sana — Grmeč . . . , a potom dodaje:

— Vrtočki odred. .. operiše oko Vrtoča. Sa ovim Odredom nemamo vezu. Predložili smo Štabu brigade da se ovaj Odred pripoji II bataljonu.⁴⁾

Štab bataljona »Sloboda«, prema tome, već 12. oktobra, iako izgleda nije dobio saglasnost štaba brigade, Vrtočki odred ne smatra više svojim Šestim odredom. On je za njega 'tada samo Vrtočki odred, sa kojim nema dobru vezu, a njegov redni broj je prenio na odred koji operiše na pruži Sana — Grmeč.

Šta je navelo Štab Bataljona na to da jedino Vrtočki odred otkomanduje u Drugi bataljon, ostaje da se naslućuje. Moguće je da je to urađeno i zbog toga što je Vrtoče do rata pripadalo Bihaću, a bihačke jedinice su bile u tom Drugom bataljonu, pa je i njihov odred njima priključen. Bilo kako bilo ovo otkomandovanje je palo u nezgodno vrijeme, baš u času kada su Italijani nametnuli potrebu politicati je pokreta, ali ipak se sve dobro završilo. Taj odred je i tih dana u zajednici sa Krnjeušanima i Lioljantima ispoljavao određenu aktivnost. On je i nakon dolaska Italijana, kad su se puške sve rjeđe čule, presretao ustaše i domobrane i sa njima vodio borbu. Ustaška kolona koju je 10. oktobra napao, spasila se zahvaljujući intervenciji Italijana. U vezi s tim, zamjenik zapovjednika Vrbavskog područja, pukovnik Matejić kaže:

— 10. listopada 1941. u 8 sati napadnuta je od strane pobunjenika u mjestu Vrtoče, kotar Bos. Petrovac,

³⁾ Zbornik D i P o NOR-u, Tom IV, knjiga 2, dok. br. 13.

⁴⁾ Zbornik D i P o NOR-u, Tom IV, knjiga 2, dok. br. 28.

ustaška bojnica. Zapovjednik talijanske vojske u Bòs. Petrovcu, odmah je poslao u pomoć ustaškoj bojnici 2 tenka i 4 kamiona vojnika .. ,⁵⁾

Ubrzo poslije te akcije u Vrtoče je došlo podosta Italijana, po nekima bataljon, pa su se ulogorili na Gradini, a tada su i ustaše prestale napadati. No, ni Italijani se ni jesu mogli tamo u onoj pustolovini održati, pa su se brzo pokupili i otišli, te je Vrtoče napokon ostalo slobodno, a njegov odred neangažovan. Tada nastupa i period male neizvjesnosti, period preračunavanja i prestrojanjavanja, period politizacije pokreta i prilagođavanja novostvorenim prilikama. U tom vremenu i takvim okolnostima, borci Vrtoča i ne samo Vrtoča, uglavnom sami odlučuju o svojim postupcima.

Oko dvadesetak ih samoinicijativno odlazi u Krnjeuški odred i sa njima Podgrmeč, desetak u Vođenički, a trojica u Bihački. To su mahom oni borci čije su porodice našle zimsko prebivalište u selima iz kojih su ti odredi. Tih tridesetak Vrtočkih boraca zimu je provelo u »muhađeritma« i na položaju. Svega oko trećine ih se docnije vratilo u sastav svog, Vrtočkog odreda, dok su drugi ostali tamo. U tim odredima ili u jedinicama u koje su docnije iz njih otišli, poginuli su kao borci ili rukovodioci: Jovo i Stevo Bates, Mihajlo i Đukan Calić, Nikola i Luka Galonja, Marko Pilipović, Marko Klepić i Nikola Došenović.

U Bjelaj ih je prešlo oko trideset, među kojima i Milan Milandža Petrović, sa puškomitraljezom. Ovi borci su se i po odlasku u Bjelaj smatrali pripadnicima Vrtočkog odreda i u druge se nijesu uključivali. Tamo je Otišao i Stevo Radošević, tada još uvijek zvanični komandir Odreda. On je, videći da je ostao bez jedinice i starješinstva, osnovao tamo stražu i stavio joj se na čelo. Imenovao zamjenika i vođe patrola i počeo zavoditi red. Ideju za organizovanje straže podržali su i borci i narod, smatrajući da se u ono nemirno vrijeme neko mora brinuti o miru, ali Stevo i njegovi stražari su se ubrzo izrodili u prilično raspojasanu družinu, pa su ih podrugljivo nazivali zaptijama, šuckorima, pandurima, žandarima i više nego stra-

⁵⁾ Zbornik D i P o NOR-u, Tom IV, knjiga 2, dok. br. 118.

žarima. Vidjevši u što se straža izrada, nekoliko drugova se povuklo, a Stevo i pet-šest stražara »službovali« su sve dok nijesu pali pod udar mjera, preduzetih u januaru u cilju sređivanja prilika u našem kraju.

Polovina ili nešto više od polovine boraca ostalo je u Vrtoču i oni su sačinjavali jezgro Odreda. Oni nijesu bili jezgro samo zbog toga što ih je tamo bila većina, što su bili u Vrtoču ili što se kod njih nalazilo automatsko oružje Odreda (teški mitraljez i tri puškomitraljeza), već i zbog toga što su izgrađivali stavove i usmjeravali ponašanje ostalih. A oni su to i mogli jer se među njima nalazila većina onih boraca koji su znali i umjeli ocijeniti prilike i iznaći šta u takvim prilikama valja činiti, a čija mišljenja su se opet poštovala. To su bili oni zreli i razumni ljudi koji su pečalbarenjem prokrstarili dobar dio Evrope kao na primjer: Milan, Lazo i Dane Atlagić, Dušan Balaban, Gojko Vignjević, Bogdan, Milan i Jovo Vukša, Božo, Mile i Simo Galin, Petar i Mladen Galon ja, Dane Ivančević, Đuro Janjić, Miloš Kovačević, Dušan Latinović Milijan, Rade Petrović, Vaso, Milkan i Miloš-Jajo Pilić, Stevo Radanović, Vojin i Manilša Radulović, Nikola i Savo Radošević i drugi. Borci tog dijela odreda su već početkom novembra, utvrdili kako se treba ponašati, a Milana Atlagića i Milana Vukšu izabrali da se o tome brinu. Njih dvojica su, naravno uz sveopštu podršku ostalih, to dobro obavili. Popisali su oružje i municiju, ne samo ono što je bilo u Vrtoču već i kod vrtočkih boraca koji su zimovali u odredima susjednih sela i tako Obezbij edili da se nešto ne zagubi. Onda su organizovali kontrolu ulaska u selo, i to tako efikasno da niko od nezvanih i neznanih tokom cijele zime nije u njega zavirio. Zatim, oni su još u ono vrijeme kad se iz ponekih sela slobodno išlo u Petrovac ,obezbij edili da se bez znanja i odobrenja ne odlazi u nabavku soli i duvana ni u mjesta gdje nije bilo Italijana, a za odlazak tamo gdje ih je bilo, odobrenje nijesu ni davali. Sa kolikom dosljednošću su sprovodili te mjere osjetio je i jedan od brojnih vrtočkih Luka.

Iskrao se on iz sela pa sa torbom žita i nešto zimosjeći otišao u Martin Brod da nabavi malo duvana i soli. Tri dana je galjvao kroz snježne nanose i verao se onim

vrletima, a kad se vratio patrola ga je sačekala i odvela pred naša dva Milana. Ispitivali ga i izmudrivali oni, a onda mu onaj Milan što je volio prepadati priprijeti da bi on zbog kršenja naredbe mogao kuglu omrsiliti, da bi mogao dno Gatića jami naći. Sluša Luka, a ušima ne vjeruje. Znalo se da je on vrlo prgav, odvažan i ponosan i da ppjetnje nije trpio. Žandarmi su ga prije rata dva puta pod šupom iz Beograda do Vrtoča dotjerali, a i jednu je ruku u borbi za život izgubio. Sluša ih a sav se od bijesa trese kao da mu je u tronožac na kome je sjedio struja sprovedena. I vidjeći da su oni zasukali, Luka u nemoći skoči sa svog tronošca, udari ga nogom, okrenu im leđa, zadiže onom preostalom rukom kaput, pognu se, pa im sikćući izazovno dobaci:

— Sta vi meni tu prijetite, žareno vam sunašce. Eto vam puce a evo vam guza pa ožežite. Najte se ako vam je stalo.

Vidje onaj drugi Milan da su pretjerali pa poče stišavati, a Luka pao u vatru, za nož bi uhvatio. Izišao je iz njihove bajte bez pozdrava, samo se kad je prvog prešao okrenuo i ljutito pljunuo, a potom se u snježnoj vijavici izgubio.

A koliko je bilo mudro što su ti drugovi tako postupali može se ocijeniti i po tome što su spriječili Stevu Radoševića da kontaktira sa Italijanima i Manom i odbili njegov prijedlog da se od njih prime ponuđene puške i šubare. I zahvaljujući mjerama koje su sprovodili u ruke vrtočkih boraca nije dospio nijedan nuđeni i talijanski ili četnički metak, a kamoli puška i obratno. U Vrtoče do polovine oktobra nijedan četničko-italijanski propagator niti agitator nije ni privirio, a ni jedan vrtočki borac, sem Steve naravno, nije došao u kontakt sa njima. Oni su se brinuli i o porodicama koje su ostale bez muške glave u kući, o nabavci hrane za narod i stoku, o ogrjevu, o svim onim svakodnevnim mukama, a kojih tada nije bilo malo, te su tako oličavali i vojnu i civilnu vlast sela. Onda su negdje početkom decembra 1941. ova dva Milana bila pozvana na sastanak u štab bataljona u Risovcu, pa im je tom prilikom komandant bataljona SlaVko Rodić, sugerisao da

jedan vod upute u Podgrmeč, što su oni prihvatili. Po dolasku u Vrtoče sazvana je konferencija i objašnjena Slavkova poruka. Na konferenciju je došlo oko stotinu ljudi. Došli su svi koji su imali oružje i poneki brkajlija da savjete i pouke dade, a i podosta omladinaca nadajući se da će pušku i odobrenje dobiti da pođu na zadatak. Mada je od šezdeset i nekoliko boraca trebalo organizovati samo jedan vod, odabrati samo trideset i pet, svi su se javili pa čak i oni čija je obuća i odjeća bila toliko dotrajala da bi u njoj, po onakvoj zimi kakva je onda vladala, jedva i Grmeč pregazili, a kamoli noći i dane na položajima probdjeli. Borci su zaista jedva čekali da pođu nekud i da čine nešto. Na kraju je formiran vod od tridesetak boraca. Za vodnika je određen Milan Atalgić, a za njegovog zamjenika Bogdan Vukšić. Vod je odmah otišao preko Grmeča. Na položajima kod Bos. Novog proveo je nešto više od mjesec dana, a u tom razdoblju su, sa dijelom Krnjeuške čete koju su vodili Nikola Vranješ i Ljubiša Čurgus, prešli Unu i zajedno sa partizanima sa Banije oslobodili GvozdenSko.

Pod konac prve deкаде januara, 1942. Atalgićev vod se vratio iz Podgrmeča, a u to vrijeme je već bila povedena akcija za realizaciju odluka Okružne konferencije KPJ, održane u Risovcu 3. januara. I kao prva praktična mjera preduzeta u tom cilju Vrtoča i Bjelaja, zakazan je i 4. januara održan zbor kod bjelajske crkve. Namjera je, izgleda, bila da se borcima i narodu objasni potreba prelaska na razračunavanje sa četništvom i četnicima. Slavko Radić i Nikola Karanović su svoje govore usmjerili u tom pravcu i po prvi put, čini mi se, javno nazvali Manu Rokovića izdajnikom. Ali i Mane je znao da će zbor biti održan i naslućivao namjere njegovih sazivača, pa je ne usuđujući se sam doći, poslao svog emisara, nekog Mirkovića, koji je govorio o onom što četnici nude. Zbor je protekao relativno mirno, ali kad se noć spustila Karan je sa Vakufskom četom otišao u Cimeše i razoružao Maninog izaslanika Mirkovića i desetak njegovih pristalica. Tog dana i tom mjerom otpočelo je oštro i definitivno razračunavanje i razgraničavanje je sa ljudima naklonjenim četnicima i od tada se sa one strane barikade našao još jedan neprijatelj.

Ovdje je, mislim, nužno zastati na časak. Do boraca u Vrtoču su još negdje u decembru počeli stizati glasovi da se sumnja u njihova raspoloženja, pa da se čak govorilo da ih treba razoružati. Neko je tome vjerovao, a neko i nije. Jedni su se ljutili i bučno protestovali, a drugi ih smirivali i tako je to išlo. Ali kad se napokon prešlo na akciju i obezbjeđivanje punog uticaja Partije na dalja kretanja, drugovi koji su taj posao trebali obaviti na području Vrtoča i Bjelaja, brzopleto su povukli nespretni potez koji je zabunu uvećao. Oni su naime, predložili za komandira Vrtočke čete druga Dmitra Smiljanića, rezonujući valjda da će tako i brzo i efikasno svoj zadatak izvršiti. A dogodilo se, naravno, suprotno. Ponuđeni prijedlog je uz podosta srdžbe odbijen, ne zbog Dmitra kojem niko nije imao, niti mogao ništa zamjeriti, jer ga niko tako reći nije ni poznavao, već zbog takvog odnosa prema njima, zbog prirodnosti i nametanja, zbog toga zapravo što su borci to uzeli kao potvrdu da neko zbog nečeg u njih sumnja.

Znajući za ocjene o stanju u Vrtoču, a i za reagovanje Vrtočana na takve ocjene, Slavko Rodić je odlučio da se lično angažuje na utvrđivanju istine. A to je bilo najkonstruktivnije i najblagotvornije što se u takvoj situaciji moglo učiniti. Za dva dana provedena u Vrtoču, Slavko je riješio problem koji je mjesecima narastao. Rijetko je tada negdje tako otvoreno, a opet tako iskreno razgovarano kao što su oni vrtočki borci razgovarali. Za ta dva dana on je pouzdano shvatio da uzrok nesporazumima nije u opredjeljivanju Vrtočana, niti na drugoj strani u nečijim namjerama da ih se obezvrijedi, već u obostranim nesporazumima začetim još negdje na početku ustanka, još u vrijeme Maminog starješinstva, a produbljenim tokom narednih nekoliko mjeseci. A kad je Slavko to utvrdio, sav svoj autoritet je založio i sve umjeće uložio da nesporazume ukloni i povjerenje uspostavi. I uspio je. Uspio je zato što su mu borci Vrtoča vjerovali više nego bilo kom drugom, jer su ga i znali bolje od bilo koga drugog, a i zato što je grijehe objektivno i bez predrasuda razdijelio. Otišao je zadovoljan urađenim, a borce ostavio smirene, ostavio ih sa uputstvima šta da urade, sa satisfakcijom i obećanjem da će čim upriliči opet doći.

A čim je Slavko otišao oni su se dali na posao da bi njegove poruke realdzovald i svoje obećanje ispunili. Iskupili su se u čaršiju, sklonili se u zavjetrinu zidina spaljene vrtočke škole, pa cupkajući na snijegu nalazili rješenje za svoje probleme. Izabrali su starješine kako bi se znalo ko će brinuti o onom što treba učiniti i dogovorili se da se njihovim nalogima mora pokoravati. Za komandira čete je predložen i jednoglasno nrih-vaćen Milan Atlagić, a za njegovog zamjenika Bogdan Vukša, za vodnika prvog voda Milkan Pilipović, a trećeg Gojko Vignjević i za vođu mitraljeskog odjeljenja Mihajlo Radošević. Komesar i njegov zamjenik nijesu ni birani, dok je položaj vodnika drugog voda ostao nepopunjen, zato što je Slavko rekao da će u sastav čete ući vod Bjelajčana.

Oko drugog problema, oko dolaska čete u stalni logor u Bjelaj, diskutovalo se življe. Naime, za prelazak čete na logorski život prigovarali su oni o čijim vratovima je visila brojna porodica, dok su mu se momci, pa i mlađi oženjeni borci iskreno radovali. Pa to je bilo i razumljivo. Prvi su osjećali da ne mogu dići glavu pa ići tamo negdje i bezbrižno čekati da ustrebaju, a porodicu ostaviti tako-reći na prtini i bez igdje ičeg, dok su drugi jedva čekali da se iskupe, da budu zajedno, i da nekud krenu i nešto čine. Onda, prvi su znali da će se, ako četa ode u logor, morati rastati sa oružjem koje im je predstavljalo najdražu, a često i jedinu imovinu, dok su omladinci u tome vidjeli priliku da dođu do njega i da se svrstaju u borce, što im je do tada bilo uskraćeno, uglavnom zbog toga što se mislilo da su neuki u rukovanju. No, o svemu tome je postignuta saglasnost pa je na kraju Milanu i Bogdanu naloženo da odu u Bjelaj, pa sa Lazom Radoševićem koji je tamo boravio i drugovima iz Bjelaj a, riješe pitanje uključivanja bjelajskih boraca u četu, nađu i pripreme smještaj čete i organizuju njenu ishranu. Nekoliko starijih drugova je već tu dalo puške omladincima, dok je većina odlučila da se ne rastaje sa njima, bar za izvjesno vrijeme, dok se ne pođe u logor.

Ali već kroz nekoliko dana, negdje na samom početku februara, (možda je to bio d konac januara), u Vrtoče je došao Dr Mladen Stojanović i jednu noć proveo u kući

Đure Janjića, a drugu na drugom kraju sela kod Vukša. Objašnjavao je ciljeve partizanske borbe, govorio o akcijama na Kozari i organizovanosti tamošnjih partizana, ukazivao na nužnost razgraničavanja sa četnicima i razračunavanja sa Italijanima, podstakao i ohrabrio već izabrane starješine na dokrajčivanje onog što su započeli i insistirao da svi borci nose petokrake na kapama. On je u Vrtoču primljen veoma toplo, kako zbog toga što je već bio legenda Kozare, tako i zbog toga što ga je bar dvadesetak Vrtočana od prije rata znalo, jer su mu odlazili na preglede i liječenje, što je on činio bez obzira da li su imali sa čime platiti ili ne. Iz Vrtoča je Mladen otišao prema Lipi, a onda je negdje pod konac prve dekade februara zakazan zbor u Bjelaj u i najavljeno da će on govoriti.

Kad je došao dan zborovanja iz svih pravaca je narod pristizao u Busije. Stizala je omladina u četama i vodovima, pridolazio narod u grupama, iskupljali su se borci, a svi u vedrom raspoloženju i sa pjesmom, sa poklicima i zanosom, koji je nosio čak i one što su se uz pomoć štaka kretali.

Borci Vrtoča i Bjelaj a, svrstani već u jednu četu, postrojili su se ispred improvizovane tribine. Atlagić je uložio podosta truda dok ih je uravnao kako je on to želio, jer mnogima je to bilo prvo ravnanje te vrste. Ponekog je opomenuo da neposlušnu »ćubu« kose svije pod kapu, nekom pokazao da zategne gornji dio odjeće, ponekog upozorio da fišeklije stavi poviše pupka, a svačiju kapu zagledao da bi se uvjerio da je na njoj petokraka i trobojka ispod nje. A kad je Mladen u pratnji Slavka i još nekoliko drugova prišao mjestu zbora, sve se utišalo. Atlagić je onda otkomandovao četu da zauzme stav mirno, a potom stav za pozdrav, prešao stroj pogledom da bi se uvjerio da je komanda izvršena, pa se onda Okrenuo tako vješto kao da je cijelog života samo to vježbao i paradišnim korakom se uoutio njemu u susret, otsječno ga, sa stisnutom pesnicom pozdravio, a potom glasno odraportirao da je četa spremna za smotru. Mladen je prišao stroju i ne žureći se išao od borca do borca, zagledao im u lice da bi im starost, a možda i raspoloženje ocijenio, u oružje da bi vidio kako ga paze pa prema tome i cijene, a i u odjeću i

obuču da bi pokazao da je i to važno. Jednoga bi pitao šta simboliše petokraka zvijezda, drugog zašto je crvena, trećeg zašto se trobojka stavlja na kapu itd. Omladince je pitao koliko imaju godina, a starije koliko su djece ostavili kod kuće. Kod gotovo svakog je stao, svakog dobro zagledao i skoro svakog ponešto upitao, kao da je želio svakog da zapamti pa da se pri ponovnom susretu ne moraju upoznavati. To zapravo i nije bila smotra čete kakvu bi neki vojnik od zanata, obavio, već istinsko upoznavanje sa ljudima iz njenog stroja, upoznavanje sa njihovim željama i brigama, sa njihovim htijenjima i mogućnostima. Nakon izvršenog pregleda izašao je ispred čete pa sa stisnutom pesnicom pozdravio borce sa »Smrt fašizmu«, našta mu je šaroliki, ali kao pod konac poravnati stroj gromko i složno Odgovorio »Sloboda narodu«. Na tribinu je otišao praćen snažnim aplauzom i poklicima omladine i boraca.

Po završenom zboru Mladen je održao konferenciju sa četom. Mada je Atlagić već bio izabran za komandira on je upitao borce da li ostaju ori tome, što su oni jednoglasno potvrdili. Potom je rekao da partizanska četa treba da ima političkog komesara. Objasnio je kojim pitanjima se on treba baviti i kakvih kvaliteta mora biti pa je onda tražio da i njega odmah iz svoje sredine izaberu. Ali kako tada, među sto trideset boraca Vrtoča i Bjelaja nije bilo ni jednog člana Partije, pa prema tome ni čovjeka koji bi formalno ispunjavao uslove da to bude, niko se sa predlogom nije javio. Videći da četa i nakon insistiranja čuti, a znajući vjerovatno i razloge tome. on je ohrabrio objašnjenjem da taj ne mora biti komunista, mada bi to trebalo biti takav borac koji će to ubrzo postati. Nakon toga neko je predložio Milana Vukšu, rudarskog radnika i čovjeka koji se volio po malo baviti politikom, što su ostali prihvatili, a Mladen potvrdio. Pokazalo se docnije da izbor nije bio loš. Milan je veoma savjesno i uspješno vršio tu dužnost. U Partiju je uskoro orimljen. Naime, ubrzo se održavala Prva oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu u Skender Vakufu⁶⁾ na koju je pozvan i Milan u

⁶⁾ Prva oblasna konferencija za Bos. Krajinu održana je u Slkenider Vakufu u vremenai od 21—23. februara 1942. (Hronika oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945.)

svojstvu komesara čete, pa je tom prilikom u toku puta primljen u KPJ.

Najmučnije je, međutim, opet bilo nagovoriti starije drugove, a starijim smo smatrali one koji su imali trideset pet ili neku godinu više, da svoje oružje ustupe mladićima. Iako im je objašnjavano da nema potrebe da u onoj zimi i nemaštini ostavljaju nezbrinutu djecu i porodicu, kod onoliko omladinaca koji takvih obaveza nemaju i ako su uvjeravani da time ne prestaju biti borci, mnogi su se, mada svjesni svega toga, teško rastajali sa oružjem. I bilo je zaista tužno posmatrati neke kako teška srca predaju puške i sa koliko tuge skidaju opasače. Pa to je i shvatljivo. Oni su to oružje golim rukama otimali od neprijatelja, ono im je bilo nadoknada za izgubljenu kuću i posjed, bila im je neka garancija za sigurnost, a uz to čovjek se onda osjećao nekako vrijednijim i poštovanijim kad pušku nosi i kad ga partizanom zovu.

Jedan od takvih je bio i Petar Surla »Zeke«. On je baš negdje u ono vrijeme zaokružio četvrti i naćeo peti desetak, pa je spadao i među najstarije borce, a u Bjelaju pod tućim krovom i bez igdje ićeg bili su mu žena i devetoro djece, ćime je ispunjavao sve uslove da se raspaše. Ali on se snažno opirao, tako da je među posljednjima, tek kada se uvjerio da su mlaći i sa manje djece predali oružje i kad je vidio da ga se neće da okanu, odložio svoju pušku. Ćetu je napustio bez pozdrava, utućen kao da je sve pokopao, a i ponižen i Obezvrijećen kao da je bogzna kakvu sramotu uradio. Narednog dana, međutim, sa zorom došao je i »Zeke«, pa tako odlučno i srdito zatražio svoju pušku, da komandi ćete nije ostalo drugog nego da to i ućini. Tako je »Zeke« zahvaljujući svojoj upornosti ponovo stao u stroj ćete i ostao njen najstariji borac.

Tada i uz takva obrazloženja ćetu je napustilo njenih dvadesetak prvoboraca, dvadesetak onih ikoji su ponijeli ustanak i prve hice ispalili, koji su hrabrošću podsticali a trezvenošću usmjeravali, bili kovaći visokog ratnićkog morala ćete, po ćemu je do kraja rata ostala poznata, i opremili je oružjem otetim od neprijatelja, tako da je oredstavljala najopremljeniju ćetu u našem kraju onda kada su se oprostili sa njom. Otišli su iz ćete tada, da samo

neke pomenem: Lulka Bates, Blažo Vignjević, Nikola i Lazar Vukša, Božo, Nikola, Tode i Mile Galin, Đuro i Luka Klepić, Đuro Janjić, Miloš - Jojo, Pilip, Simo, Nikola i Mladen Pilipović, Lazo Čalić, Jović i Maniša Radtilović. Otišli su dakle provjereni borci koji su svojim prisustvom ulijevali povjerenje. Iz čete su otišli i puške odložili, ali ni dana nijesu dokončili. Organizovali su Narodnooslobodilački odbor i bili prvi odbornici, obezbjeđivali ishranu četi, zbrinjavali porodice boraca, obrađivali napuštenu zemlju, radili kao vojnici, živjeli vojnički i za sve vrijeme se ponašali kao vojnici. A kad je početkom februara naredne 1942. godine, prijetila opasnost svi su uzeli puške i otišli u brigade i odrede. Zbog toga njih Vrtočani smatraju prvoborcima, iako spomenice prvoboraca, sem dvojice, nijesu dobili.

Oružje koje su ovi borci predali uzeli su njihovi sinovi i drugovi njihovih sinova. Uzeli su ga mladići koji su do tada samo išli sa četom ili uz četu, uzeli su ga: Ilija Babić, Mićo i Petar Jeličić, Nikola Latinović, Stevo Petrović, Duško Pilipović, Mile Radanović, Mile i Dušan Radošević, Pane Radulović i desetak drugih. Do tada su ti mladići bili »roguljaši« i četne potrkuse. Radili ono što »puškari« nijesu htjeli, a tih dana su i sami postali »puškari«, postali borci čete koju su im očevi stvorili i do kraja rata se nesebično tukli.

Otišao je onog popodneva iz čete i Stevo Radošević, tada već njen bivši komandir. Dok su drugi kako rekoh, objašnjavali da sa četom mogu i na Berlin ako se tamo pode i da žena i djeca mogu bez njih, Stevo je bez riječi predao oružje ostavljajući utisak da mu ga nije žao, mada se znalo da to nije tako. Otišao je porodici, bavio se svojim poslom i korektno izvršavao naloge organa vlasti, koji ga, iskreno govoreći, nijesu mnogo štedjeli. Ali bolesna ambicija, i povrijeđena sujeta nijesu ga ostavile na miru, pa je početkom 1943. godine kad su ono četnici pod Okriljem Nijemaca pokušali da zagospodare i našim krajem, ponovo živnuo, prihvatajući se da im bude seoski knez. I bio im je neka vrsta kneza sve dok su i oni gospodarili tamo, ali za to vrijeme nikom nikakvu pakost nije napravio, tako da zbog tog knezovanja nije ni odgovarao. Nakon toga se

opet smirio i mirovao sve do početka juna 1944. godine i ponovnog oživljavanja četnika, kada se opet prislanja uz njih, što se više nije smjelo, a ni htjelo tolerisati. Zbog povrijeđene sujete i neostvarenih ambicija odvojio se od sela i seljana, od komšija i prijatelja, od rođaka pa i braće i sam odglavinjao stranputicom.

No, da se opet vratimo četi. Mladen je sva pitanja oko njenog organizovanja doveo do kraja. Ukazao je na potrebu prelaska na logorski život, govorio o disciplini, o partizanskom moralu i naravno o zadacima koji su stajali pred njom. A time je konačno bio pobijen kamen međaš na onaj drugi kraj onog prilično dugog perioda u kome su se koplja lomila oko razmeđavanja.

Pod konac februara 1942. četa je uselila u bjelajsku školu i počela živjeti pravim vojničkim životom. U to vrijeme imala je Oko 30 boraca, Od kojih su oko dvije trećine bile iz Vrtoča a jedna iz Bjelaja, pa je i zvana Vrtočko-bjelajskom. U to vrijeme je i Lazo Radošević imenovan za zamjenika komesara čete, a Dušan Miljević iz Cimesa izabran za komandira Drugog voda.

Partijska organizacija je osnovana nešto kasnije. Milan Vufcša je, kako rekoh, primljen u Partiju oko 20. februara 1942. i on je prvi iz čete učlanjen. Poslije njega, negdje prvih dana marta Jovo Kecman Suco i Slavko Rodić primili su u Partiju Lazu Radoševića, koji je od ranije bio kandidat. Rasformiranjem Sedme omladinske čete dokomandovani su sa grupom omladinaca drugovi Milovan Samardžija i Rade Svabić, koji su već bili članovi Partije, čime su i uslovi za stvaranje ćelije bili stvoreni. Prvom polovinom aprila, odmah po povratku čete sa Tiškovca i Strmice, u Partiju su primljeni Milan Atlagić i Bogdan Vukša, a u to vrijeme je došao i Ante Rukavina te je i partijska organizacija ojačala. Prvi sekretar ćelije bio je Lazo Radošević, a njegovim odlaskom u štab odreda Ante Rukavina.

Odatle je naša četa krenula na put dug tri i po godine. I ponosno, bez zastaj kivan ja i posrtanja, gazila bespuća i ratnim površinama širom naše zemlje. Na tom dugom putu tukla je Nijemce, Italijane i Bugare, Čerkeze i Hortijevce, ustaše i domobrane, crne i žute legionare, čet-

ndke i ljotićevice i uvijek išla naprijed, uvijek snažila i jačala. A kad je svoj ratnički barjak pobola na granicu slobodne domovine, na obale Soče u čijim su kanjonima očevi Vrtočana i Bjelajčana trulili u dekunzima, u njenom stroju nije bilo ni jednog od onih koji su se onog februar-skog dana zakleli da pušku iz ruku neće puštati dok i posljednji fašista ne bude protjeran. I oni su tu zakletvu na najbolji način ispunili. Oko polovine ih je poginulo istjerujući fašiste iz domovine, a među onom drugom polovinom, koja je tokom rata izrasla u komandire i komesare, skoro da nema ni jednog da nije ranjen, da krv nije prolio izgoneći ih. A nijedan borac iz Vrtoča tokom cijelog rata nije uzmakao, nije sa biljega pobjegao, nije iz svoje jedinice dezertirao.

ZBRINJAVANJE

Dok su ustaške i domobranske kolone harljale vrtočkim cestama i dok su nešto kasnije italijanske kompanije čučale na Gradini, zima se 'polako sipuštala na Grmeč u kome je, kako rekoh, blizu dvije hiljade Vrtočana beznađežno bitisalo. Zahvaljujući Grmeču koji ih je onako blagonaklono primio u svoje skrovite uvale i borcima ikoji su neustrašivo zalij egali na kose ispred tih uvala, oni su odoljeli jednom zlu, preživjeli nasrtaje kaznenih ekspedicija, izbjegli kame, kuršume, granate i bombe, glave sačuvali. Ali kad su mu magle počele motati čalme Oko vrhova, a bure hrbate češati i on je počeo mijenjati čudi. Počeo se rogušiti i svojim uljezima druga zla najavljivati, ništa manja od onih koja su protutnjala. Bila su to vremena kad su djedovi proklinjali što su se tu zaustavili, a Marija i Franjo psovani što su tuda ceste gradili. U kolibama od pruča i granja, na mokroj bujadi i pod vlažnim ponjavama čučurila su se golotrba i gladna djeca, bolovalo i rađalo, tavorilo u sveopćim nedaćama kao da se htjelo dokazati dokle se tako može. Pod jednom bukvom i na iednoj vatri, koju su kiše i snjegovi gasili, po nekoliko porodica je gotovilo hranu, na jednom žrvnju granjem nadkrivenim za pedesetak porodica se mljelo, sa jednog vrela udaljenog

nekoliko kilometara cijelo selo je vodu nosilo, stoka je igpod bukava drhtala od zime ,a žita u vrećama trulila. Ostati u Grmeču, kojeg i vuci napuštaju kad bure zagude nije.se moglo, a iz njega se opet nije imalo kuda.

Nego ni Italijani ni jesu mogli dugo izdržati u opustošenom selu, u ambijentu koji nije svikao na tuđina i po kome su na svakom kraku bili još svježi tragovi zvjerstava njihovih štićenika. Kud .god bi se mali, naišli bi na opaljene zidine koje su sablazno u njih zjapile kao da su na osvetu pozivale. Teški sivi oblaci, zavješeni krajevima na šiljke vrhova Grmeča, nalijegali su im olovnom težinom na glave i stvarali osjećaj neke čudne nelagodne tjeskobe. Grbavi hrbati Čučeva, Lupine i Osoja bi s vremena na vrijeme izronili iz mora magle, stvarajući utisak kao da su svaki put bliže Gradini i Više se nadnijeli nad nju. Podozrivo držanje staraca i žena, koji su pri susretima jedno oko držali na njima a drugo na padinama najbližeg brda, uvećavali su sumnje, dok je tišina koja se spuštala niz zagonetnu planinu pobuđivala crne slutnje. Sa Gradine su otišli veseli, u uvjerenju da u igore stići ne mogu, a radoznali dječaci su jurili na logoriate u nadi da će nešto zaboravljeno pronaći.

Onda je i narod sišao sa planine i niz njene vrljetne staze sve svoje brige u pusto selo svukao. Gdje i kako zimu prezimiti, gdje blizu dvije hiljada duša smjestiti i sa čime ih prehraniti? Sta sa ono preostale stoke i kako je hranom opskrbiti, šta obući i sa čime se pokriti, kako iz kijameta izaći? Gdje i kuda, kako i što, govorilo se glasno da bi se rasteretilo i Saputalo da se prisebnost ne bi izgubila i da se nemir ne bi uvećao. Ali za jadikovanje nije bilo vremena a ni fajde. To su bile brige Vrtočana i svih onih čiji su domovi spaljeni, a imovina uništena. I sve je to bilo utoliko teže što organa vlasti još nije bilo koji bi teret tih nedaća raspodijelili, koji bi pomoć organizovali, koji Ibi ako ništa ohrabрили, na su se ljudi snalazili kako su znali i umjeli.

Oko polovine Vrtočana je odlučilo, da unatoč svim teškoćama, ostane na svom ognjištu ili gorevini pošto ni ognjišta više nije bilo. Jednima ponos nije dozvoljavao da idu u »muhadžere«, drugi su iz čistog inata i prkosa osta-

jali na svome, dok treći prosto ni jesu imali kuda. Iako se nije imalo sa čime i od čega graditi, jer nije bilo ni žage ni sjekire da se građa pribavi, ni radila da se dotjera, ni brad ve i blanje da se obradi, svrdla ni burgije, eksera ni žice, nije imalo sa čime ni mrtačkog sanduka skovati, a kamoli kuće graditi. Neki su i to radije činili nego da se po drugim selima i tuđim kućama potucaju. I za čudo uspijevali su. Alat su pozajmljivali u drugim selima, građu pribavljali u gajevima oko kuća koji su za »crne dane« čuvani, eksere sakupljali u pepelu paljevina, snagu nijesu štedjeli, a pošto su cijelog života iz ničega morali stvarati nešto, to im ni vještine nije falilo. Radili su i dan i noć, kao da su iz vatre jagmili pa su se ubrzo i »krovovi« počeli bijeljati, vatre na ognjištima ložiti i kroz badže barjaci dima vioriti. Život se, mada jadan i prten, ponovo vratio u selo. Pod niske krovove bajti, koje su više ličile na trapove nego na zdanja za življenje, ušla su čeljad, unesena imovina, a često i stoka, koja zimu ne podnosi, utjerana. U svaki kutak je ponešto stavljeno i o svaki klin nešto Obješeno. U dvadesetak površinskih metara, mračnih i vlažnih podrum'skih prostorija, smještale su se mnogočlane porodice sa svom svojom imovinom, da drugu zimu prezime. Bilo je to do zla boga neugodno ali bilo se na svojem.

Iako bi svako radije ostao u svom podrumu nego se po »muhadžerima« potucao, mnogi ni to nijesu mogli pa su potražili skloništa na drugom kraju.

Oko četrdesetak porodica otišlo je u Bjelaj. Polovina ih se smjestilo kod poznanika i prijatelja, a druga polovina se uselila u napuštene muslimanske kuće. Ovi drugi su, što se smještaja tiče, mirno ulazili u zimu, ali su ih za to druge brige mučile. Svako veče su brižno lijegali, strahujući da Italijani preko noći ne okrenu čurak i sa ustašama nenadno banu te tako te udobnosti glavama plate. Njima bi tada podsigurno pripisali u grijeh da su oni taj narod protjerali iz njegovih kuća, a možda bi čak bili optuženi da su ga i Dobili iako su oni sami po sopstvenoj volji otišli u Bihać i ko sve zna kuda. Strahovali su oni docnije i od toga da ih naše, partizanske vlasti ne optuže za samovolju, za samovoljno useljavanje u tuđe kuće. Mož-

da čak i za udaranje na bratstvo i jedinstvo. Ali kud se moglo? Osjećali su se nesigurnim koliko se to čovjek u tuđem u onakvim vremenima mogao osjećati, i odbrojavali dane koji su užasno sporo promicali i čekali proljeće koje se te godine kao nikad ranije sporo primicalo.

Ostatak se rasuo po okolnim selima do kojih ustaše sa ugarcima ni jesu uspjele doprijeti. Našli su sklonište kod rođaka, prijatelja i poznanika, kod ljudi koji su imali razumijevanje za njihov položaj i bili spremni da pomognu. A u svakom selu bilo je ljudi koji su htjeli pomoći, koji su im ustupali mjesto pod svojim krovom, pomogli im da privuku ono malo imovine, dotjerali im drva za zimu, pomagali u odjeći, obući, posteljini, posudu, alatkama i hrani koju su od usta svoje čeljadi odvajali i davali. Oni, zapravo, nijesu davali ni pomagali, već su jednostavno sa njima dijelili ono što su imali, te ni ta pomoć nije ličila na milostinju koja ponižava, niti na drugi dug koji treba pamtiti, već je to bila ljudska solidarnost koja je ohrabri-vala. Bilo je naravno, i onih koji su se drugačije ponašali, koji su i u onim teškim danima gledali samo sebe i svoja posla kakvih uostalom uvijek i svugdje ima.

Eto, tako i sa tim blizu dvije hiljade Vrtočana je ušlo u onu prvu ratnu zimu, 1941/1942. a takve su im bile i sve naredne do oslobođenja maja 1945. I tada te prve ratne jeseni otoočio je proces raseljavanja Vrtočana i proces raslojavanja njihovih porodičnih zadruga, te zbog toga da-našnje Vrtoče po mnogo čemu ne liči na ondašnje.

SMUTNJE

Znamo da Italijani nijesu nikog impresionirali silinom juriša, a ni podnošenjem ratnih tegoba, ali su zato zadivili efikasnošću smutnji i intriga, pa se čini da su im propagandni timovi bili ubojitiji od divizija. Iako su njihove smutnje dobro Doznate, prisjetićemo ih se da bi pojavu pozorenja kao posljedicu tih smutnji bolje i objektivnije sagledali.

Italijani su u pohodu na zapadne dijelove Bosanske krajine, pri prodoru u takozvanu treću zonu, ispred pret-

hodnica upućivali glasonoše koji su im utirali puteve pričama da dolaze zaštitnici srpskog naroda, da idu prijatelji koje prijateljski treba dočekati da bi se potom trudili kako bi se takvima i prikazali. Kako bi u neko mjesto stigli, uz otpor ili bez njega, ispoljavali bi posebno sažaljenje i saosjećali zbog stradanja naroda, osuđivali ustaše, pretvarajući se kao da oni nijesu »ni luk jeli ni luk mirisali«, pa su ih da bi prikrili svoje zle namjere, smakli malo dublje u NDH⁷⁾ driješili vreće sa soli, otvarali sanduke sa duvanom, pa burad sa gasom, dakle, sa onim čega tada u nas ni za lijeka nije bilo i govorili da je to samo za prvu priliku a poslije će biti i šakom i kapom. Bile su to majstorski odmjerene diverzije i vraški smišljene provokacije za ondašnje prilike, utoliko opasnije što naizgled od našeg izmučenog i ispaćenog naroda za uzvrat nije ništa traženo.

A za takve diverzije situacija je bila kao bogom dana. So, duvan, i gas su mjesecima veoma rijetko viđani artikli u našem kraju, a pred njima se prije poklekne nego pred bilo kojom ikonom, a onda, ustaša se svako želio kurtalisati. Dakle, Italijan je bio promućuran u svojim političkim procjenama. Dalje, ustaničke jedinice nijesu bile organizaciono učvršćene. Organa vlasti nije bilo, a ni propisanih normi ponašanja, pa ni sankcija koje bi se preduzmale. Nije se imalo obavještajnog, kontraobavještajnog pa ni dobro organizovanog propagandnog aparata koji bi bar donekle parirao akcije profesionalaca suprotne strane. I na kraju, Partija je bila malobrojna, a njeni kadrovi mladi i neiskusni, da bi brojnu ustaničku masu stigli sviti i olbezljibediti pun uticaj na njeno ponašanje.

Prema tome, u spletu takvih okolnosti bilo je mjesta svakojakim pretpostavkama, pa naravno i podozrenjima, jer kada se efikasnost protivnika osjeti i sopstvena nemoć spozna, onda prisebnost slabi i osjećaj realnosti se gubi, pa se i sumnja rađa. A toga, tih sumnji i podozrenja, ruku na srce, bilo je tada podosta. One su se pojavile u veoma složenim prilikama i prema onom dijelu ustaničke mase nad kojom se nije imalo kontrole, uvida u ponašanje, pa ni Objektivnih informacija o njenom raspoloženju.

⁷⁾ Zbornik D i P NOR-a, Tom IV, knjiga 2, strana 348.

Strahovanja a potom i sumnji je tada bilo sa razlogom i zbog toga što su se i izdajnici u pokretu javili već u samom početku, još prije dolaska Italijana na teren Petrovca, i to u licu dva komandira odreda, Mane i Dušana Rokvića. A kad se Mane razmahao da pod svoju vojvodsku komandu privuče što više pristaša, javljaju se pojedini kolebljivci koji su do tada bili rukovodioci ustaničkih jedinica, kao što su Lazo Atlagić - Lasan iz Krnjeuše, Stevo Radošević iz Vrtoča i Božo Đukić iz Vodenice, što je samo po sebi moralo zabrinjavati. Uz to, tada su četnici tako-reći nesmetano vršij ali po nekim selima neposredno oko Petrovca, a i ljudi iz tih sela su nesmetano odlazili u grad gdje su Italijani logorovali i četnici baškarili pa se nije znalo, niti se moglo znati, ko u koju žicu udara, šta ko od njih smjera. I neki ustanici, mada u svemu dobronamjerni i ispravni, smatrali su tada da su se svake vlasti potpuno oslobodili, da oni sami i svaki po svome aršinu treba i mogu da kroje norme ponašanja, koga i kada će priznati za starijeg od sebe, čijim će se naređenjima povinovati, pa je i to uticalo na stvaranje predstave o pojedincima, grupama pa i odredima i selima.

iNa drugoj strani, rukovodstvo ustanka je težilo da ostvari što potpuniji uticaj ne samo na odred već i pojedince u njemu, da usmjerava i oblikuje ne samo njihove postupke već i način rezonovanja. A uvijek se nije znalo iznaći najbolje rješenje, odabrati najbolji prilaz, pa je dolazilo i do nesporazuma.

Tako, nasuDrot željama i jednih i drugih da se protivnik što ubojitije tuče, da se svi napori u tome sjedine, a jedinstvo učvršćuje, ponegdje i katkad su se začinjali nesporazumi i podozrenja.

Pojedinci iz rukovodstva su mislili da se može ići brže i bolji pravac držati, pa su u prevelikoj želji da se i ostvari zanemarivali i staze i saputnike, pa i svoju ulogu u koloni, dok se onima drugima činilo da neko iz prikrajka vreba priliku da im zaskoči na leđa namjesto onih kojih su se već kurtalisali. To se lijepo vidjelo na primjeru odnosa Mane i Vrtočana, koji su se završili onako oštrim sukobom, mada ni susreti sa nekim drugima nijesu prošli bez varnica. Ljudi su u ono vrijeme svoja osjećanja i raspolože-

nj a iznosili otvoreno, što ne znači i spretno, a zbog toga su ih poneki nazivali nezgodnim ili nepokornim ljudima. To se u dobroj mjeri odnosi i na Vrtočane. Upravo Zbog toga oni ni jesu uvijek i od svakoga u onim prvim ustaničkim mjesecima bili pravilno shvaćeni, zbog toga je prema njima ili nekima od njih bilo podozrenja.

RAZJAŠNJENJA

Strahovanja od četništva kod nas su bila s razlogom velika. Ona su bila velika zbog toga što se četništvo javlja u izuzetno teškim okolnostima i nedaćama, što ga Zbog apolitičnO'Sti i grešaka prihvataju pojedini samozvani lideri ustanka, što pokret nije tada imao izgrađene i učvršćene osnove i organe na kojima bi mogao bezbjedno dalje rasti, zbog toga što se baš tada nameće potreba političkog opredjeljenja ustaničke baze, pa i zbog toga što snaga Partije, ni brojno ni iskustveno, nije bila u skladu sa težinom i obimom problema koji su se njoj nametnuli. Strahovanja su, Zbog toga dakle, bila ooravdana, shvatljiva i razumljiva. Ali četništvo se, ipak, na kraju svelo na Manu i njegovih tridesetak četobaša. A šta je to što je četništvo onemogućilo u snaženju, što ga je u zametku uškopilo?

Pokušaću, da na primjeru Vrtoča o kojem se ovdje i govori i čija specifičnost je bila samo u tome što u danima o kojima govorimo nije imala ni skojevca a kamoli člana Partije, da utvrdim zašto se četništvo ipak nije moglo tamo zalkopititi.

Četništvo je bilo prije svega, u suštinskoj suprotnosti sa klasnom pripadnošću i klasnim osjećajima ljudi našeg kraja. Zna se da su, na primjer, odrasli muškarci Vrtoča bili u ogromnoj većini, u osamdeset pa i više procenata radnici. Uoči ustanka u selu je bilo preko dvije stotine radnika i to radnika koji nijesu prije podne provodili u radionicama i na drvljanicama, a popodne na svojim njivama, već takvih koji su sa petnaest i šesnaest godina odlazili u svijet i ostajali na radu dok je snage trajalo. Većina je odlazila Dočetkom proljeća a vraćala se početkom zime, kad su sezonski poslovi zatvarani i kad se dinar više nije

mogao zaraditi, dok ih oko pedesetak godina ni na viđenje nije dolazilo. Ti ljudi su u potrazi za kruhom stizali do američkih rudnika, francuskih željezara i njemačkih hidrogradilišta. Oni su upoznali savsku obalu, »Iličevu« štofaru, »Savčićeve« i »Turbinovala gradilišta«, homoljske i slavonske šume i na tim mukotrpnim poslovima spoznali da im neprijatelj nije samo onaj koji pušku i kamu potježe, već i onaj ko na njihovoj grbači stvara svoje bogatstvo. Samo na radu u Francuskoj između dva rata bila su 74 vrtočka radnika. Uoči Hitlerovog pohoda ili odmah po kapitulaciji Francuske, vratila su se njih 53, dok su ostali rat proveli tamo. Ti ljudi su prošli surovu školu života i nije im bilo teško shvatiti suštinu četničke parole »za kralja i otadžbinu« po kojoj i u kojoj su se osjećali robljem i bili roblje. Monarh i monarhija njih nijesu zadužili ni toliko da zbog njih obuču skvase, a kamoli da za njih krv prolijavaju. Zelje Vrtočana i ciljevi četništva su se, dakle, u biti razilazili, što je imalo sasvim prirodnog odraza na njihovo političko opredjeljenje.

Onda, ko su bili nosioci i vođe četništva? To su bili ljudi koji su vječito živjeli na grbači radnika i seljaka. Ljudi, za koje se posigurno znalo da im do sirotinje nije stalo sem toliko, da je bude, kako bi im služila. Sa takvim nije bilo sigurno ni na dernek, a kamoli u borbu, koju ustalom, sem bratoubilačke, nijesu ni nudili. A bratoubilačke i osvetničke norme nijesu se nikako mogle uklopiti u svijest vrtočkih radnika. Oni su sticajem okolnosti cio život proživjeli sa ljudima druge vjeroispovijesti i druge nacionalnosti, čak i sa onima iz drugih država i drugačije boje kože, sa njima trpjeli iste teškoće i nepravde, te tako izgradili svoja mjerila prepoznavanja ljudi. Ljude su oni dijelili na dobre i zle. Na poštene i lopove, vjerne i nevjerne, radnike i neradnike i naravno na siromašne i bogate, pa na osnovu toga im poklanjali ili uskraćivali svoje povjerenje.

Potom, osvetništvo nije bilo u skladu sa njihovim shvaćanjima. Znali su razlikovati nedužnog od lopova, što potvrđuje i slučaj sa sinom Mire Matijevića. U onim danima 1941. kad im je Miro palio domove i djecu u kolijevkama ubijao, oni su njegovog dvogodišnjeg sina nosili po zbj-

govima i nakon višednevnih muka i patnji očuvali i poslali ga majci. Nacionalizam, šovinizam i vjerska zaslijepjenost, ni jesu nikad bili predominantni u svijesti tih ljudi, niti su im razum mogli pomračiti, pa čak ni onda kad su njih zbog toga istrebljivali.

Dakle, četništvo se kod nas počelo razvijati u krilu Italijana, što znači, pod skutima tuđina, pa je od samog početka imalo i sva izdajnička obilježja. Ono je podsjećalo na vremena iz djedovskih priča i junačkih pjesama kad su kukavice i šičardžije bježale pod turske skute. A zna se da su za Krajišnike izdajice najgori soj ljudi. Nije u ono predratno vrijeme bila sramota za mladića ako ga žandarmi protjeraju kroz selo zbog toga što se pomlatio sa suparnicima oko cure, obrao nečije šljive, počupao repu, okrenuo tuđe jagnje na ražnju, pa ni za kakvog brkajliju ako je nebuletanu bukvu srušio u Grmeču, već je sramota bila druga, odati i prijatelja iznevjeriti pa makar se drugovalo i prijatelj ovaio u nedozvoljenom. Onaj zavjet Starca Vujadina iznad bijelog Lijejna bio je mjerilo čvrstine, muškosti i čovječnosti. Zbog straha od izdaje i prevare, naši ljudi su od prvog dana bili podozrivi prema svakom strancu i neznancu. Podozrenja su porasla još više kad se vidjelo da je ponegdje nekima i kičma popustila pod šakom soli i cigarom duvana.

Zatim ideolog četnika i njihov komandant kod Petrovca bio je Mane Rokvić, sa kojim su Vrtočani došli u sukob još dok je smatran i njihovim starješinom. Zbog toga, kad i ne bi bilo drugih uzroka koji su neminovno uticali na opredjeljenje Vrtočana, bio bi dovoljan taj da ne idu tamo gdje je Mane, pogotovu pod njegovu komandu. Jer, Mane i Vrtočani su se sukobili već pri prvom susretu, još 4. avgusta 1941. naveče, poslije one borbe u Vrtočkim Dolinama kad je top zarobljen. Ulje na vatru je doliveno samo nekoliko dana kasnije kad je »Gerilac« objavio da je taj top Mane zaplijenio iako se znalo da ni on niti njegovi borci ni jesu ni barut omirisali. Jaz je još više produbljen onda kad se ušlo u Bjelaj i kad je od dvojice vrtočkih boraca pokušao uzeti oružje. I konačno, tikva je pukla prilikom onog neuspjelog napada od 16. septembra na logor na Bravsku, kad su Vrtočki i Krnjeuški borci

ostavljeni na cjedilu pred cijevima protivnika i kad su poginuli: Đuro Atlagić, Miloš Bjelić, Milutin Galonja, Mirko Karanović, Stevo Latinović, Dušan Petrović i Milan Radošević, a dvojica ranjena. Ostali su jedva žive glave iznijeli i sa bremenom sumnji se vratili. Opšte uvjerenje je poslije toga bilo da je Mane smišljeno i namjerno gurnuo Vrtočane u opasnost kako bi im se osvetio za otpore koje su mu pružali, za to što njegovu bahatost nijesu tolerisali, a okrivljavali su ga i zbog toga što drugi dijelovi njegovog odreda i cio odred »Volga« nijesu ni pokušali napadati niti su im pritekli u pomoć u onim kritičnim časovima. Koliki je taj revolt bio može se naslutiti i iz izvještaja Operativnog oficira štaba bataljona »Sloboda« od 23. septembra 1941. godine u kom se kaže:

»od komandira, vodnika i gerilaca iz Odreda (Vrtočki NP) čuo sam negodovanje prema bivšem komandiru IV odreda Rokviću Mani, razlog je uglavnom nespornost, slabost veza i neaktivnost prilikom borbe na Bravskom — kako oni pričaju — itd. Izjavili su da ne žele da se njihova krila naslanjaju na Manin eventualni odred, jer se boje izdaje...⁸⁾

Ovo je svakako obazrivo i učtivo sročeno u odnosu na ono što je stvarno tada govoreno. Ovo je bio samo nagovještaj ogorčenja koje je Manin postupak izazvao. On je sasvim dobro znao da mu vrtočki borci to ne bi oprostili pa se sklonio ispred onih koji su se tog jutra uspjeli izvući, a od tada se podalje držao od Vrtoča i od Vrtočana.

Nije, u odnosu na to beznačajna ni činjenica da su simpatije naših ljudi od davnina bile na strani Rusa i da su one u predratnim godinama narastale u proporciji rasta Hitlerovih prijetnji. A kad je zemlja okupirana, svadavanja su bila usmjerena u Ruse i njihovu armiju. Jer, nije tada bilo potrebno mnogo pameti i političke pismenosti za spoznaju da će NDH postojati dok je i Rajh, da ustaše neće biti iskorijenjene dok je Vermaht, da Rajh i Vermaht nema ko sem Crvene armije potući, pa otuda i to da svako onaj ko pomaže Nijemce i njihove saveznike radi protiv slobode. Nošeni tim i takvim osjećanjima ustanici su od prvog dana vezali crvene marame oko vrata i pri-

⁸⁾ Zbannik dokumenata o NOR-u, tom IV, knjiga 1, dok br. 202.

šivali crveno platno na dno šajkača. Isticali dalkle, simbole za koje su vezivali svoja nadanja i borenja. Naravno da su komunisti i radnici koji su znali ponešto o komunističkim idejama pOdsticali i pothranjivali ta raspoloženja.

I na kraju, Komunistička partija je u ono vrijeme već imala, u većoj ili manjoj mjeri, stanovit uticaj na kretanje i raspoloženja u svakom našem selu, pa i u Vrtaču. Mada su njene poruke stizale iz duboke ilegalnosti, pogotovu u predustaničkim danima, one su od, rekao bih, ogromne većine naroda prihvatane, jer su ohrabrivale kad je hrabrost bila najnužnija. Budile su nadu u vrijeme sveopšteg beznađa. Upućivale su na konkretne korake kad je koraćanje bilo đavolski sputano. Prihvatane su zato, što su odražavale potrebu naših ljudi i vremena, što su usmjeravale na puteve koji su jedino davali izgled na izlaze iz bespuća. Pa iako među Vrtoćanima u ustaničkim danima nije bilo ni jednog komunista, ipak je bilo mnogo takvih kojima to nije bio prvi susret sa idejama Partije i koji ih nijesu samo prihvatili, već i sa povelikim žarom širili.

Onda, kada je počeo ustanak u Vrtače su počeli navraćati ljudi koji su iza tih poruka i ideja stajali i koji su shvatanja i postupke ustanika usmjeravali na liniju Partije i u tokove Narodnooslobodilačke borbe. Navratilo je tamo u to vrijeme nekoliko drugova, ali Slavko Rodić ponajčešće i ponajviše.

Slavko je sa Vrtoćanima bio onda kad im je bilo najteže, onda kada su im kuće gorjele, a čeljad po grmečkim pećinama ubijana. Kad su duhovi bili nemirni i kad je poneko postupao više po nagonima nego po razumu. Kad se strahovalo od onog što se čini i onog što se ne čini. Bio je, dakle, sa njima kad se imalo na ponečem zamjeriti, a i na ponešto naljutiti, ali i kad su se mogle spoznati sve njihove nevolje, pa naravno i oni u njima. On je još u tim danima upoznao svakog vrtočkog borca, možda ne po imenu i prezimenu koliko po onom što može, šta hoće i na šta je spremam. Upoznao je onih nekoliko koji su se razmetali i nametali, a i one koji su u stroju stajali u zadnjoj vrsti, u koloni iza začelja. Znao je one pržijive i prištljive koji su ličili na gužvu savijenu od nerava, a i one staložene i trezvene koji su uvijek razumno rezonovali i ra-

zurnno postupali. Znao je i one koji su u borbi vikali »drži ga«, »uhvati ga«, »kolji ga«, a poslije borbe pričali kako su se valjali i za prsa hvatali, ali i one koji su ćutke, poput vrijednih poslenika tukli iz karabina i mitraljeza, a nakon borbe dobrodušno se smijali onima što su pričali kako su žive hvatali. Spoznao je on njihov mentalitet, onaj njihov gorštački ponos, radničku čvrstinu, stepen duhovnog razvoja i nivo svijesti, i svu njihovu vrletnost. Spoznao ih je onakve kakvi su i bili i shvatio da će se moći mijenjati samo uz puno poštovanje njihove ličnosti. On je to shvatio onda kad se teško shvatalo, a tako je i djelovao iako se nekima činilo da se mogu i prijeći hvatati. Ni radnički niti seljački kruh ranije nije jeo, a nije ni kosu ni tragač nosio, pa ipak je zadivljujuće brzo spoznao i radnika i seljaka. Spoznao im psihu i naslutio njihovu snagu, koja kao da je poput bujice jedva čekala da nađe pravo korito i nezadrživo poteče. On njih nije očekivao da misle i postupaju onako kako on to misli da trebaju, već je u zahtjevima polazio od njih onakvih kakvi su bili, pa se ni u očekivanjima nikad nije preračunao. Nije se ljutio ili nije pokazivao da se ljuti na onog koji je svoim postupkom ljutnju mogao izazvati, niti je prijetio onom čiji grijeh je možda i prijetnju zasluživao, jer nije htio dati povoda da se zaključi da je on tu da »kaže« i »soli«, već da pomogne i uputi. Zbog toga je on stekao opšte povjerenje Vrtočana, pa čak i onih koji su tada povjerenje teško poklanjali.

Partija je preko Slavka na njih ostavila uticaj na najblagotvorniji način. Oni su mu za sve to zahvalni. Zahvalni su mu što im je pomogao da jedinstveni siđu na staze Narodnooslobodilačke borbe, kojima su dostojanstveno gazili. I još nešto. Rijetko je koja partija ili ideologija imala takvog agitatora koji je u praktičnom djelovanju manje govorio o partiji kojoj pripada i ideologiji za koju se zalaže, a da je tako mobilizatorski okupljao ljude oko partije i ideologije. I dalje, kad god je došao među Vrtočane, on je unosio neki blagotvoran mir, a istovremeno ih ostavljao u nekakvom čudnom nemiru. Smirivao ih ukazivanjem na rješenja za njihove dileme i na puteve izlaza iz njihove

vih bezizlaza, a uznemiravao golicavim idejama sa kojima ih je ostavljao.

Vrtočani, inače, nijesu bili, niti su mogli biti van domašaja Partije ni u onom periodu kad u Vrtoče nijesu dolazili politički radnici i rukovodioci. U tim prvim ustaničkim mjesecima je politički rat u petrovačkim selima bio zaista lijepo organizovan i veoma intenzivan. Tada je vršena široka politizacija masa, a omladine pogotovu, a to nije moglo ostati bez uticaja na Vrtočane. Borci onog voda koji je boravio u rejonu Bos. Novog i oni »muhadžeri« koji su se priključili susjednim odredima, bili su svakako zahvaćeni organizovanim političkim radom. Dalje, dobar broj drugova iz onog dijela odreda koji se nalazio u Vrtoču i Bjelaju kao, na primjer, Lazo Radošević, Dušan Balaban, Milan i Bogdan Vukša, Milan i Lazo Atlagić, Božo Galin, Filip Pilipović, Ilija Galon ja, Veljko So vii j i još toliko drugih, za sve ono vrijeme su 'bili u kontaktima sa političkim radnicima iz susjedstva pa su i saznanja do kojih su dolazili tumačili i objašnjavali. I na koncu, vrtočka omladina koja je te zime boravila u susjednim selima, pogotovu na području krnjeuške opštine gdje je rad sa omladinom bio izuzetno dobro organizovan, bila je uključena u rad tamošnjih omladinskih organizacija. U to vrijeme je nekoliko pismenijih i otresitijih vrtočkih omladinki primljeno i u SKOJ, koje su u proljeće 1942, po povratku u Vrtoče organizovale i omladinsku i skojevsku organizaciju.

A kad već govorimo o ulasku naših djevojaka u politički život, onda moram reći da su one velike neprilike imale dok su na to izborile pravo. Roditelji su ih sprečavali, a seoska sprdala ih ovakvim i onakvim nazivala. Ali one nijesu odustajale. U početku su uz preslicu i pletivo čitale Copićeve pjesme i raporte, političke letke i proglase, krojile petokrake i trobojke, a onda su počele odlaziti na konferencije i igranke, pa i same izlaziti na pozornicu, plesti čarape, rukavice i pulovere za borce i podsticati druge da to rade i tako su utirale staze drugima i mijenjale shvatanja sredine, a da ona toga nije bila često ni svjesna. One su, nasuprot svojim vršnjacima nekoliko mjeseci pravu borbu vodile, a poneka i vruće batine dobijala, da bi

izborile pravo da se bore. Vraćajući se sa prvih konferencija i priredbi neke su kućama sa zebnjom prilazile kao da se bunkerima prikradaju. A prve diskusije na sastancima i prvi izlasci na pozornicu bili su im teži od prvih juriša. Iako ti zadaci i te akcije naših djevojaka danas izgledaju sitni, a takvi su izgledali, čini se, i onda kad su računi svođeni, jer je preko njih izboreno pravo da i žensko bude borac, jer su, zapravo, one broj boraca udvostručile. A od tada i od tih prvih aktivnosti pa sve do kraja rata te cure su bile na najisturenijim položajima i najopasnijim mjestima i u svemu ravne onima koji su u ustanku pušku uprtili i s njom cio rat kroz of anzi ve išli. A kad bi postojalo neko objektivno mjerilo za utvrđivanje učinka i usi ova pod kojima je činjen, sigurno bi mnoge te cure stale ispred podosta nas koji smo za to vrijeme u četi bili. Ispred mnogih bi mogle stati: Milka Babić, Perka Bates, Boja Vignjević, Dujka Galonja, Milka Gaćeša, Dara Zorić, Stevka i Bosa Jeličić, Jelka i Radojka Latinović, Dragica Petrović, Desa, Mileva i Milka Pilipović, Marija i Dragica Radanović, Danica, Soka i Stevka Radošević, Boja Surla i dva puta toliko drugih, a da pri tome ne pocrvene. Ne bi imale razloga da pocrvene, jer se nijesu pokobile pred otporima niti zbunile pred ogovaranjima. Nijesu se uplašile ni odgovornosti niti opasnosti. Postale su skojevke i komunisti i cio rat provele u stroju udarnih i radnih brigada i stajale uz rame svojim vršnjacima.

A to bi onda bilo ono što je onemogućilo da se četništvo u Vrtaču, oa i u Cijelom onom našem kraju, ne samo ne zaikopiti, nego ni ne zametne, što mu je sjeme uškopljeno prije nego je do zemlje dospijevalo. To bi istovremeno bili i izvori sa kojih su se Vrtočani čitavog rata snagom napajali. Oni su sve svoje ugradili u pobjedu Narodnooslobodilačke ibonbe, a ipak su iz rata izašli snažniji i bogatiji nego što su bili kad su u njega ušli. Njegovih stotinu i sedam udarnika i proletera ili cijela četa ratnika, pala je boeci se širom Jugoslavije, a tri stotine sedamdeset i tri stanovnika žrtvom fašističkog terora, što će reći da je četvrtina Vrtačana, da je svaki četvrti žitelj Vrtoča, dao svoj život da bi se sloboda izvoj evala. A imovina im je sva spaljena i opljačkana već na prvom koraku i na

samom početku, a poslije dokusirivana kad i kako se stiglo, tako da su sve četiri godine proveli po zbjegovima, održavajući se u životu korijenjem i travom više nego purom. I sve su oni to podnijeli stojeći i nikad duhom nisu klonuli i nikad vjeru u ono zašto se bore nijesu gubili.

A to bi onda bilo, da su se Vrtočani borili i ponašali kao i koliko stanovnici svakog petrovačkog sela.

BOSANSKI PETROVAC U NOB

Zbornik sjećanja

KNJIGA V

Skender Kulenović: Stojanka majka Knežopoljka ...	5
Gojko Latino vic : Posjeta druga Tiita sjedištu Komande po- dručja	14
Petar Radošević: Treća krajiška udarna brigada u borbi za oslobođenje Bihaća.....	18
Vojo Banjac: Buktinje mladosti.....	22
Pero Pilipović: Oslobođenje Biihaća 1942. godine. . . .	29
Dr Moni Levi: Kongres partizanskih ljekara.....	35
Josip Broz Tito: Dnevna zapovijest za 7. novembar 1942. go- dine	53
Dr Đuro Mešterović: Prvi kongres partizanskih ljekara . . .	55
Stevo Praštalo: Pioniri Smoljane u prvoj proleterskog bri- gadi	64
Đuro Latinović: Prvi slobodni izbori u smoljanskoj opštini	70
Dušan Karanović: Jedno priznanje.....	72
Dragoj e Lukić: U slobodnom gradu.....	74
Mile Trnjaković: Govorio sam na Prvom kongresu omladine Jugoslavije u Bihaću.....	89
Milan Belovukov-Deva: »Ministranstvo finansija« u šatoru pod ismrčom.....	98
Obrad Trnimić: Osvjetlati obraz.....	117
Nikola Karanović: Treća krajiška brigada.....	125
Ljubiš a Curgus: Bataljon »Zdravko Čelar«.....	133
Svetozar Oulibrk: Formiranje XII krajiške brigade . . .	149
Milenko Stupar: Čelarov bataljon u napadu na Bihać . . .	155
Ilija Rađulović: Blistavi put pod zvijezdama — V dio . . .	161
Svetozar Gulibrk: Preko Oštrelja.....	191
Milorad Đilas: Obučavali smo se u ratnim vještinama i učili čitati d pisati.....	194
Milanko Rađulović: Uoči četvrte neprijateljske ofanzive . . .	199
Jola Levinger: Na oslobođenoj teritoriji u Bosanskom Pe- trovcu	202
Raihela Albahari-Perišić: Sjećanja na Prvi kongres AFŽ-a	211
Vladimir Demijer: Konferencija AFŽ-a u Petrovcu . . .	216
Jovo Kecman-Šuco: Sresko partijsko savjetovanje novembra 1942. godine.....	218
Vjeko Afrić: Partizanska pozornica.....	223
Jovo (Đure) Novakovdć: Rad aktiva SKOJ-a uselu Risovac	223
Svetko Oulibrk: U Trećoj krajiškoj brigadi.....	235
Mile Pećanac: Rad Mjesnog NOO i pozadine u Marjanovića Dolu.....	240
Vlado Anđelić, Maniša Vojvodić, Svetko Karanović : Selo Bušević u NOB.....	253
Vita Cvetković: Petrovačke bolnice.....	267

Desa Blanuša-Predojević: Sjećanje na Kestenovačku omladinu	277
Vlatko Lazarević: Ratne zabilješke.....	282
Gogko Latinović: Partizanska propusnica.....	296
Mile Orelj : Sjećanje.....	299
Mile Labus: Veza.....	301
Vlado Bajić: Susret sa Titom.....	305
Đuran Kovačević: Usvojeno dijete sa Kozare.....	309
Deva Medić-Antunović: Djeca otrgnuta iz zagrljaja .	313
Božo Jeličić: Skica iskri d gromova.....	317
Vojin Nenadić: Moj zemljak.....	328
Jovo Kecman-Šuco: Svetko Kačar-Kačo.....	331
Mile Trnjaković: NOSOBiH i USAOJ u Bosanskom Petrovcu	333
Dr Vitomir Kecman : Opijelo i hor na sahrani partizana .	340
Milan Vukša: Borbe III krajiške brigade u jesen 1942. godine	344
Jaandrija Lukač: Narodnooslobodilački odbor u Medenom polju.....	350
Sretko Mirković: Lijepo nas ispratiše.....	356
Milenko Stupar i	
Milan Mrda: Komesar Pepa Kačar.....	362
Stogan Plavša: Oproštaj sa poginulim drugom.....	367
Drago Dukić: Put ranjenika.....	369
Milenko Stupar: Moralno jači odnio je pobjedu	373
Milan Belovukov-Deva : Ponovo na istom poslu	378
Rade Kovačević: Sjećanje na bitku za Teslić i na Begu Šabića.....	389
Mile Orelj: Još jedan njihov zločin.....	396
Ing Mile Mrda: Zelja da postanem član SKOJ-a	398
Dušan Tmjakovdć: Đuro Dukić.....	408
Stevo De ura: Ni stope nazad.....	411
Petar Radošević: Drugovi pritežite opanke.....	414
Josip Bnoz Tito: Govor povodom predaje zastave Prvoj proleterskoj brigadi.....	419
Rado ja Vešović: Predaja zastave i prerastanje u diviziju .	427
Jovo Mihaljević: Nisam izvršio naređenje upravnika bolnice	431
Marinko Banjac: Okršaj na Vrpodju.....	437
Redžo Terzić: Petrovčani u Podgrmeču.....	442
Jela Latinović-Kecman: četvrta okružna konferencija AFZ-a Drvarskog okruga.....	448
Vasilije Đilas: Omladina je bila osnovna snaga u NOR .	457
Vlado Prošić: Kolona i vukovi u okovima snijega	463
Branko Capić: Na Petrovačkoj cesti.....	467
Jovo Keoman i	
Nikola Banjac: IV neprijateljska ofanziva 1943.....	470
Vojo Dimitrijević: Razgovor mrtvih mališana.....	489
Boja Mirković-Milinović: Od Petrovca do Aušvica	491
Bosan Mrđa-Rodić: Posljednji zadaci u Rašnovačkoj radnoj četi.....	501
Milica Orelj : Među mrtvim.....	503

Miloš Keoman-Vojsko: IV neprijateljska ofenziva	• 507
Cedo Bursać: Komandant Prve omladinske poljoprivredne brigade.....	514
Vlado Čurguz: Pjesme druga Steve.....	516
Vojo Milanović: Stradanje Petrovačkog naroda u IV i V ofanzivi.....	521
Duka Dragišić-Kresoja: Na gubilištu u plamenu.	533
Dušan Kovačević-Dule: Neće Mile za tolmake.....	539
Bosa Mrđa-Rodić: Jedinci i mjezimci.....	542
Milorad Veikić: Svjestan žrtava	544
Draginja Obradović: U zbjegu.....	550
Ljubiša Čurgus : Besima Kulenović.....	556
Vlado Kecman: Crvena smrt.....	564
Mujo Ibrahimpašić : Drugovi.....	572
Milanko Radulović: Kroz IV neprijateljsku ofanzivu	578
Milan Morača: Svijetli lik Rade Čurgusa.....	581
Pero Keoman: Vaganjaci u zbjegu.....	584
Ostoja Jeličić-Coija: Ranjenici.....	597
Draginja Obradović: Nagorjele dječakove kosti	603
Ilija Radulović: Narodni heroj Garonja.....	607
Gojko Latinović: Građevinski radovi na -području Bosanskog Petrovca u toku rata.....	610
Mile Trnjaković : Sjećanje na Radu Latinovića	624
M. Maodić: Ceta protiv čete.....	627
Bogdan Ugrica : Smrti u oči.....	630
Nikola Pilić-pović: Burovito zatišje	642
Vlado Keoman: Anegdote (anegdote u knjigama od 1—7 sa- kupio i napisao Vlado Kecman)	

BOSANSKI PETROVAC U NOB
ZBORNIK SJECANJA
K N J I G A P E T A

Izdavač:
Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac

Za izdavača:
Vojo Banjac, Stevo Daljević i Mića Smiljanić

Štampa :
NIP »Oslobođenje«, Sarajevo

Za štampariju:
Rasim Husić

Štampanje završeno maja, 1974.